

კავკასიოლოგიური ჟიურნალი

CAUCASIOLOGIC PAPERS

КАВКАЗОВЕДЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

№6

2014

Ivane Javakhishvili Tbilisi State University
Faculty of Humanities
Institute of Caucasiology

CAUCASIOLOGIC PAPERS

Тбилисский государственный университет им. Иванэ Джавахишвили
Факультет гуманитарных наук
Институт кавказоведения

КАВКАЗОВЕДЧЕСКИЕ РАЗЫСКАНИЯ

Tbilisi
Тбилиси

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი
კავკასიოლოგიის ინსტიტუტი

კავკასიოლოგიური კიეზანი

თბილისი

© ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, 2016

E-mail: caucasiologic.papers@tsu.ge; caucasiologic.papers@gmail.com

ვებგვერდი: <http://caucasiology.tsu.ge>

ISSN 1987-877X

მთავარი რედაქტორი ც. ბარამიძე (თბილისი)

ტომის რედაქტორი რ. ფარეულიძე (თბილისი)

სარედაქციო კოლეგია:

რ. აბაშია (თბილისი),
ი. აბდულაევი (მაჰაჩყალა),
ლ. აზმაიფარაშვილი (თბილისი),
ა. არაბული (თბილისი),
ნ. არდოტელი (თბილისი),
ტ. ასუნდოვი (ბაქო),
ი. ბრაუნი (ვარშავა),
ი. გაგოშიძე (თბილისი),
ლ. ვარდანიანი (ერევანი),
ხ. თაოვი (ნალჩიკი),
ჯ. კვიციანი (თბილისი),
ი. კოჯიმა (ტოკიო),
მ. ი. მაჰომედოვი (მაჰაჩყალა),
მ. როზინი (დონის როსტოვი),
ვ. შენგელია (თბილისი).

სარედაქციო საბჭო:

ა. აბრეგოვი (მაიკოპი)
ბ. ბლაჟნოკოვი (ნალჩიკი)
თ. გამყრელიძე (თბილისი)
რ. გორდეზიანი (თბილისი)
გ. გოცირიძე (თბილისი)
ა. თიმაევი (გროზნო)
რ. ლოლუა (თბილისი)
მ. ლორთქიფანიძე (თბილისი)
ხ. მალაევა (მაჰაჩყალა)
ნ. მაჭავარიანი (თბილისი)
ლ. მინაშვილი (თბილისი)
ნ. რუსაძე (თბილისი)
რ. სეფერბეკოვი (მაჰაჩყალა)
თ. უჯუხუ (თბილისი)
დ. ფორკერი (ლაიფციგი)
ქ. ქუთათელაძე (თბილისი)
ე. ქურთიშვილი (თბილისი)
მ. ჩუხუა (თბილისი)
ა. ხალიდოვი (გროზნო)
შ. ჯამბეკოვი (გროზნო)
რ. ჯანაშია (თბილისი)
ო. ჯაფარიძე (თბილისი)

Editor-in-Chief Ts. Baramidze (Tbilisi)

Editor R. Pareulidze (Tbilisi),

Editorial Staff:

R. Abashia (Tbilisi),
I. Abdullaev (Makhachkala),
T. Akhundov (Baku),
A. Arabuli (Tbilisi),
N. Ardoteli (Tbilisi),
L. Azmaiparashvili (Tbilisi),
I. Braun (Warsaw),
I. Gagoshidze (Tbilisi),
I. Kojima (Tokyo),
J. Kvitsiani (Tbilisi),
M. Magomedov (Makhachkala),
M. Rozin (Rostov-on-Don),
V. Shengelia (Tbilisi),
Kh. Taov (Nalchik),
L. Vardanyan (Yerevan).

Editorial Board:

A. Abregov (Maykop)
B. Bgazhnokov (Nalchik)
M. Chukhua (Tbilisi)
D. Forker (Leipzig)
Th. Gamkrelidze (Tbilisi)
R. Gordeziani (Tbilisi)
G. Gotsiridze (Tbilisi)
Sh. Jambekov (Grozny)
R. Janashia (Tbilisi)
O. Japaridze (Tbilisi)
A. Khalidov (Grozny)
E. Kurtishvili (Tbilisi)
K. Kutateladze (Tbilisi)
R. Lolua (Tbilisi)
M. Lordkipanidze (Tbilisi)
N. Machavariani (Tbilisi)
Z. Mallaeva (Makhachkala)
L. Minashvili (Tbilisi)
N. Rukhadze (Tbilisi)
R. Seferbekov (Makhachkala)
A. Timaev (Grozny)
T. Ujukhu (Tbilisi)

Главный редактор Ц. Барамидзе (Тбилиси)

Редактор тома Р. Парелидзе (Тбилиси)

Редакционная коллегия:

Р. Абашиа (Тбилиси),
И. Абдуллаев (Махачкала),
Л. Азмайпарашвили (Тбилиси),
А. Арабули (Тбилиси),
Н. Ардотели (Тбилиси),
Т. Ахундов (Баку),
Я. Браун (Варшава),
Л. Варданян (Ереван),

И. Гагошидзе (Тбилиси),
Дж. Квициани (Тбилиси),
Я. Коджима (Токио),
М. И. Магомедов (Махачкала),
М. Розин (Ростов-на-Дону),
Х. Таов (Нальчик),
В. Шенгелиа (Тбилиси)

Редакционный совет:

А. Абрегов (Майкоп)
Б. Бгажноков (Нальчик)
Т. Гамквелидзе (Тбилиси)
Р. Гордзениани (Тбилиси)
Г. Гоциридзе (Тбилиси)
Ш. Джамбеков (Грозный)
Р. Джанашиа (Тбилиси)
О. Джапаридзе (Тбилиси)
Е. Куртишвили (Тбилиси)
К. Кутателадзе (Тбилиси)
Р. Лолуа (Тбилиси)

М. Лордкипанидзе (Тбилиси)
З. Маллаева (Махачкала)
Н. Мачавариани (Тбилиси)
Л. Минашвили (Тбилиси)
Н. Рухадзе (Тбилиси)
Р. Сефербеков (Махачкала)
А. Тимаев (Грозный)
Т. Уджуху (Тбилиси)
Д. Форкер (Лейпциг)
А. Халидов (Грозный)
М. Чухуа (Тбилиси)

შ ი ნ ა ა რ ს ი

ენათმეცნიერება

აბაშია რ. (თბილისი), სიბილანტურ ფონემათა სისტემა ქართველურ და დაღესტნურ ენებში (ისტორიულ-შედარებითი ანალიზი)	40
ანთაძე-მაღაშია ფ. (თბილისი), გვიანდელ სპარსულ ანთროპონიმულ ნასესხობათათვის ქართულში.....	68
*ბარამიძე ც. (თბილისი), ქართველთა ეთნოგენეზი და იბერიულ-კავკასიურ ენათა ნათესაობის საკითხი (შესწავლის მდგომარეობა და პერსპექტივები).....	94
ბეჟიტაშვილი მ. (თბილისი), ღაღაძე მუთათ – ინგუშური ერთობის ლინგვისტური კოდი	98
ბურჭულაძე თ. (თბილისი), უკავშირო რთული ქვეწყობილი წინადადების ერთი ტიპის თაობაზე ქართულში	125
*ტოკაევა ა. (გროზნო), ჩეჩნურ-ქართული ლექსიკური პარალელები ენათა მონოგენეზის თეორიის შუქზე	156
*ირეზიევი ს-ხ. ს-ე. (გროზნო), ფონეტიკური პროცესები <i>დ-ითა</i> “დატოვება, ნების დართვა” ზმნის შემცველ კომპოზიტაგან I სერიის დროთა წარმოებისას ჩეჩნურ და ინგუშურ ენებში	168
კახაძე ა. (თბილისი), მაკროკომპარატივისტიკა და იბერიულ-კავკასიური ენები.....	169
ლალუა რ. (თბილისი), უდიური ენის ფონოლოგიური სისტემის თავისებურებანი. I. ვოკალიზმი. ფარინგალიცია.....	183
*ოგნაძევი მ. (გროზნო), ჩეჩენი ხალხი სსრკ ნაციონალური პოლიტიკის სარკეში.....	218
ფონიავა ნ. (თბილისი), აფხაზურ-აბაზურ აფიქსურ მორფემათა ფონემატური სტრუქტურა (I. აფხაზური მორფემები)	242
*ხალიძგივი ა. (გროზნო), ვაზგენ კაზარიანი. საერთო კავკასიური ანბანის პროექტი. ერევანი, 2012 (რეცენზია).....	253

ისტორია

*აიტბეროვი, თ. მ., ხაფიზოვი, შ. მ., კაევი ი. ა. (მაჰაჩყალა), ეპისტოლარული წყაროები საქართველოსა და ხუნძეთის მმართველთა (ერეკლე II-ისა და მუჰამად-ნუცალის) ურთიერთობების შესახებ	275
*გადაევი გ. (გროზნო), ჩეჩნური ტრადიციული საზოგადოების ევოლუციის საკითხისათვის.....	291
კვიციანი ჯ. (თბილისი), ჩვეულებითი სამართალი, როგორც სამოქალაქო მართლწესრიგის ფაქტორი აფხაზეთში (ისტორიულ-კულტურული კონტექსტი)	292
ზედელაშვილი ს. (თბილისი), ქართველი ლეგიონერები I მსოფლიო ომში (საარქივო მასალების მიხედვით)	313

* ვარსკვლავით აღნიშნული სათაური ეკუთვნის სტატიის რეზიუმეს.

ქუთათელაძე ქ. (თბილისი), ჯავახეთი შუა საუკუნეების სომხურ წერილობით წყაროებში და მათი შედარებითი ანალიზი ქართულ წყაროებთან319

არქეოლოგია

***ახუნდოვი ტ. (ბაქო),** “მუღანის ნეოლითი” – კავკასიური ცივილიზაციის ტრადიციის დასაწყისი359

ფუთურიძე მ. (თბილისი), ლითონის ჭურჭლის გამოჩენის პრობლემისათვის კავკასიაში.....360

ჯიბლაძე გ. (თბილისი), კოლხეთის დაბლობის ადრე და შუაბრინჯაოს ხანის კულტურების გავრცელების არეალები, შესვედრები და კონტაქტები მეზობელ არქეოლოგიურ კულტურებთან368

ეთნოლოგია

***ზობოხიანი ა. (ერევანი),** საზოგადოებრივი სივრცეები და ბაზრები, როგორც სოციალური ცენტრები ადრეულ კავკასიურ საზოგადოებებში386

გოცირიძე გ. (თბილისი), მულტიკულტურული ვარიაციები ქვემო ქართლის აზერბაიჯანულ მოსახლეობაში387

ლიტერატურა, ფოლკლორი

***დარჩიევა მ. (ვლადიკავკაზი),** გზის მნიშვნელობის საკითხისათვის რუსულ და ოსურ ეპიკურ ტექსტებში.....408

***ჯამბეკოვი ო. (გროზნო),** ზნეობრივ-ეთიკურ ფასეულობათა შესახებ (ხალხური ზეპირსიტყვიერების მასალების მიხედვით)416

მამისიმედიშვილი ხ. (თბილისი), ქართული *ჯვარი* და ოსური *ძუარი* (გენეზისი, ფუნქცია, ტიპოლოგია)417

გამოსათხოვარი

პროფესორი, საზოგადო მოღვაწე - ნათელა ქუთელია.....435

ცნობილი ინგუში მეცნიერის, პროფესორ სულთან პატიევის მოგონება.....442

საძიებელი

ჟურნალ “კავკასიოლოგიური პიებანის” I-V ტომებში (2009-2013) გამოქვეყნებული წერილების საძიებელი447

Contents

Linguistics

Abashia R. (Tbilisi) , System of Sibilant Phonemes in the Kartvelian and Dagestanian Languages (Historical-Comparative Analysis)	15
*Antadze-Malashkhia F. (Tbilisi) , On Late Persian Anthroponymic Borrowings in Georgian	81
Baramidze Ts. (Tbilisi) , Ethnogenesis of Georgians and the Problem of the Affinity of the Ibero-Caucasian Languages (State-of-the-Art and Prospects)	82
*Bezhitashvili M. (Tbilisi) , "Ghalghay mott" (Ingush Language) – Linguistic Code of the Ingush Unity.....	123
Burchuladze T. (Tbilisi) , A Conjunctionless Compound Subordinate Clause	130
Tokayeva A. S. (Grozny) , The Chechen-Georgian Lexical Parallels in the Light of the Theory of Language Monogenesis	146
Ireziev S-X. S-E. (Grozny) , The Phonetic Processes in the Structure of Derived Verbs Formed by Means of <i>dita</i> ⁿ «to leave», «to let» in the Chechen and the Ingush Languages in the Formation of the First Group of Tense	162
*Kvakhadze A. (Tbilisi) , Macro-Comparative Linguistics and Ibero-Caucasian Languages	181
*Lolua R. (Tbilisi) , Peculiarities of the Udi Phonological System. 1. Vocalism. Pharyngealization	205
Ovkhadov M. R. (Grozny) , The Chechen People in the Mirror of the National Policy of the USSR	213
*Poniava N. (Tbilisi) , Phonemic Structure of Abkhaz-Abaza Affixal Morphemes (I. Abkhaz Morphemes)	220
*Khalidov A. (Grozny) , Vazgen Kazaryan. The Project United Caucasian Characters. Yerevan, 2012.....	252

History

Aytberov T. M., Khapizov SH. M., Kayaev I. A. (Makhachkala) , Epistolary Sources on the Relationship of the Governors of Georgia and Avaria (Irakli II and Muhammad-nutsal)	267
*Gadayev V. (Grozny) , Chechen Traditional Society Evolution Issue.....	291
*Kvitsiani J. (Tbilisi) , The <i>Common Law</i> as a Factor of Civil Law and Order in Abkhazia	312
*Zedelashvili S. (Tbilisi) , Georgian Legionaries in the World War I.....	318
*Kutateladze K. (Tbilisi) , Javakheti in Medieval Armenian and Georgian Sources (Comparative Analysis).....	348

* A title marked with asterisk applies to a summary of a work.

Archaeology

- ***Akhundov T. (Baku)**, “Mugan Neolithic”: a Tradition of Startup of Caucaian Civilization.....358
- ***Puturidze M. (Tbilisi)**, Towards the Problem of Appearance of Metal Vessels in the Caucasus.....367
- Jibladze L. (Tbilisi)**, The Areas of Spreading the Archeological Cultures of Early and Middle Bronze of Colchis Lowland, Meetings and Contacts with Neighbouring Archeological Cultures.....376

Ethnology

- Bobokhyan A. (Erevan)**, Reflections on Public Spaces and Markets as Social Centres in Early Caucasian Societies..... 381
- ***Gotsiridze C. (Tbilisi)**, Multicultural Variations in the Azerbaijanian Population of Kvemo Kartli.....395

Literature, Folklore

- Darchieva M. V. (Vladikavkaz)**, To the Question of the Importance of *Road* in Russian and Ossetian Epic Texts.....404
- ***Jambekov O. (Grozny)**, About Moral-Ethical Values (Folklore-Based Materials)..... 416
- ***Mamisimedishvili Kh. (Tbilisi)**, Georgian *Jvari* and Ossetian *Dzuar* (Genesis, function, typology).....431

Necrologies

- Professor and Public Figure Ms. Natela Kutelia.....438
- To the Memory of the Outstanding Ingush Scholar, Professor Sultan Patiev.....443

Index

- Index of Articles Published in Volumes I-V (2009-2013) of the “**Caucasiologic papers**”.....455

Содержание

Языкознание

*Абашиа Р. (Тбилиси) , Система сибилантных фонем в картвельских и дагестанских языках (историко-сравнительный анализ)	67
Антадзе-Малашиа Ф. (Тбилиси) , К вопросу позднеперсидских антропонимических заимствований в грузинском языке	75
*Барамидзе Ц. (Тбилиси) , Этногенезис грузин и вопрос родства иберийско-кавказских языков (состояние, изучение и перспективы)	96
Бежиташвили М. (Тбилиси) , Галг'ай мотт – лингвистический код ингушской общности	112
*Бурчуладзе Т. (Тбилиси) , Об одном типе бессоюзного сложноподчиненного предложения в грузинском	134
Токаева А. С. (Грозный) , Чечено-грузинские лексические параллели в свете теории моногенеза языков	135
Презиев С.-Х. С.-Э. (Грозный) , Фонетические процессы в структуре производных глаголов, образованных с помощью dita ⁿ «оставить», «позволить» чеченского и ингушского языков при образовании первой группы времен	157
Квахадзе А. (Тбилиси) , Макрокомпаративистика и иберийско-кавказские языки	176
Лолуа Р. (Тбилиси) , Особенности фонологической системы удинского языка. 1. Вокализм. Фарингализация	195
Овхадов М. Р. (Грозный) , Чеченский народ в зеркале национальной политики СССР	207
*Пониава Н. (Тбилиси) , Фонематическая структура абхазско-абазинских аффиксальных морфем (1. Морфемы абхазского языка)	243
Халидов А. И. (Грозный) , Вазген Казарян. Проект общекавказского алфавита. Ереван, 2012 (Рецензия)	244

История

Айтберов Т. М., Хапизов Ш. М., Каяев И. А. (Махачкала) , Эпистолярные источники о взаимоотношениях правителей Грузии и Аварии (Ираклия II и Мухаммад-нуцала)	257
Гадаев В. Ю. (Грозный) , К вопросу об эволюции традиционного общества чеченцев	276
Квициани Дж. (Тбилиси) , Обычное право как фактор гражданского правопорядка в Абхазии	304
Зеделашвили С. (Тбилиси) , Грузинские легионеры в Первой мировой войне (по архивным материалам)	316
Кутателадзе К. (Тбилиси) , Джавахети в армянских и грузинских источниках средних веков (сравнительный анализ)	336

* Заглавие, отмечанное звездочкой, относится к резюме статьи.

Археология

Ахундов Т. И. (Баку), «Муганский неолит» – традиция начала кавказской цивилизации.....	353
Путуридзе М. (Тбилиси), О появлении металлической посуды на Кавказе	367
Джибладзе Л. (Тбилиси), Ареалы распространения археологических культур Колхидской низменности ранней и среднебронзовой эпохи, встречи и контакты с соседними археологическими культурами	376

Этнология

*Бобохян А. (Ереван), Социальное пространство и рынки как социальные центры в ранних кавказских обществах	386
Гоциридзе Г. (Тбилиси), Мультикультурные вариации среди азербайджанского населения Квемо Картли	392

Литература, фольклор

Дарчиева М. В. (Владикавказ), К вопросу о значении дороги в русских и осетинских эпических текстах	399
Джамбеков О. А. (Грозный), О нравственно-этических ценностях чеченцев (по материалам устного народного творчества)	409
Мамисимедишвили Х. (Тбилиси), Грузинский <i>джвари</i> и осетинский <i>дзуар</i> (генезис, функция, типология)	428

Некрологи

Натела Кутелиа – профессор, общественный деятель.....	440
Памяти известного ингушского ученого, профессора Султана Патиева.....	444

Указатель

Указатель статей, опубликованных в I-V томах журнала “Кавказоведческие разыскания” (2009-2013 гг.).....	462
--	-----

а б в г д е ё ж з и й к л м н о п р с т у ф х ц ч ш щ ъ ы

Linguistics

Языкознание

R. Abashia (Tbilisi)

**The System of Sibilant Phonemes in the Kartvelian and Daghestanian Languages
(historical-comparative analysis)**

The present work discusses the issues of historical-comparative phonetics and vocabulary of the Kartvelian and Daghestanian languages, in particular, the issues of substitution of sibilants of different local order in the Kartvelian and Daghestanian languages and dialects, Georgian dialectal vocabulary and some issues of reconstruction of Common Kartvelian parent language, the common rule of consonant transfer in the Kartvelian languages and dialects, the agreement rule of sibilant phonemes in the core structures of Common Kartvelian parent language, the principle of dialectal position and some issues of interrelation of the Kartvelian language entries, substitution of whistling and hushing kinds of phonemes in the Kartvelian languages and dialects.

Hundreds of newly manifested Common Kartvelian stems containing sibilant phonemes are represented in the work. Also the etymology of hundreds of Kartvelian lexemes is given and, generally, Common-Kartvelian vocabulary is analyzed through using the traditional rules as well as new rules of sound correspondences established by the author.

One part of the work analyses the system of sibilant phonemes in the Daghestanian languages. It is compared with the data of the Kartvelian languages. In particular, the issues of system structure of sibilant spirants and affricates in the Daghestanian and Kartvelian languages. Some issues of comparative phonetics of the Daghestanian languages are analyzed, "Caucasian sounds" and the phonetic system of the Daghestanian languages are compared. The Daghestanian languages and dialects having "whistling sibilants" and "hushing sibilants" are manifested and bounded. Some correspondences of sibilant spirants in the Daghestanian languages and dialects are found. The issues of substitution of sibilant phonemes in the Daghestanian and, generally, in the Ibero-Caucasian languages are studied.

The work discusses the theory spread in Kartvelology – the existence of three orders of sibilant phonemes (of spirants and affricates) in the Common Kartvelian parent language. It is mentioned that before creating the theory of three orders (G. Matchavariani), the viewpoint on the existence of two orders of whistling and hushing sibilants (Arn. Chikobava, G. Rogava) was traditional in Kartvelology. According to this theory, a question is: What is the reason of existence of Zan-Svan whistling as well as hushing sibilants as equivalents of Georgian whistling sibilants in the corresponding stems of the Kartvelian languages? The viewpoint is expressed that the basis of the phenomenon was a complex of causes and, thus, an attempt of different interpretation is made taking into account the expressed viewpoints on this issue in Kartvelology.

For the first time in Kartvelian comparative linguistics, a new order of sound-correspondence – Georgian ž: Megrelian-Laz žγ: Svan žγ is represented in the work and ž spirant that was considered to be doubtful is reconstructed on the Kartvelian parent language level on the basis of dozens of sound-correspondences of the Common Kartvelian stems.

The topic of the work is different issues of the Kartvelian and Daghestanian historical-comparative phonetics and vocabulary connected with sibilant spirants and affricates, in particular: the issues of sound-correspondence of whistling and hushing (spirant-affricates) in the Kartvelian and Daghestanian languages (dialects, sub-dialects, micro-language entries), common distribution rules of these phonemes, initial common phonemes on the Common Kartvelian and Common Daghestanian parent language level, the rule of their agreement in a separate stem in view of the reconstruction of sibilant phonemes of a separate local zone and not of a different local zone in an archetype reconstructed on the parent language level and other topics.

The problem is an incomplete research of many noteworthy issues of the Kartvelian and Daghestanian historical-comparative phonetics, which is caused by the absence of the relevant material, as among the Kartvelian and numerous Daghestanian languages only Georgian literary language and more or less Udi (as a successor language of Old Albanian) preserved a one thousand five hundred-year-old form of the vocabulary for analysis, though for reconstructing the archetypes on the parent language chronological level it is not sufficient.

A complete reconstruction of phonemic systems of the Kartvelian and Daghestanian parent languages through a historical comparative method – as an essential trustworthy method for reconstructing the initial situation of the kindred languages, is an urgent task in Kartvelology and generally, in Caucasiology, though many scientifically valuable researches have been carried out to this point.

The topical problem is defined by the necessity of reconstruction of sibilant spirants and affricates and, generally, phonemic system on the level of Kartvelian and Daghestanian languages, which is essential for the full-fledged analysis of the basic issues of historical-comparative phonetics and vocabulary of the Ibero-Caucasian languages. The actuality of the problem is also defined by the qualification of Kartvelian and Daghestanian languages according to sibilant phonemes into "whistling-sibilantive" and "hushing-sibilantive" languages according to sibilant correspondence. In particular, the majority of Daghestanian languages are "whistling-sibilantive" languages. Besides that, the actuality is defined by establishing the rule of direction of the articulation basis transition along with establishing sibilant correspondences in the Kartvelian and Daghestanian languages, as well as other factors.

One of the scientific novelties of the dissertation implies establishing and clarifying the agreement rule of sibilant phonemes in the core structures of Common Kartvelian parent language. In particular, two or more sibilant phonemes – a spirant or an affricate – in a separate root or a root morpheme were impossible, but the co-existence of the sibilants of a separate zone in a separate root was natural. The work defines the chronological level of operation of this rule of sibilant compatibility. The differentiation of a parent language should have taken place on the next stage.

The natural character of the mentioned rule is shown through the relevant material and a viewpoint is expressed that this rule has never been violated.

According to the above-mentioned, were analyzed those archetypes which were reconstructed on the Common Kartvelian parent language level until now, and in which sibilant phonemes of different local zones are possible. Sibilant phoneme correspondences are established and determined in the work. "Whistling-sibilantive" and "hushing-sibilantive" languages are defined in the Daghestanian languages. The direction of articulation basis transition is determined, as well. The substitution of sibilants of different local zones in the Kartvelian and Daghestanian languages and dialects is determined.

In the work for the first time in Kartvelology, a new series of sound-correspondence has been established on the basis of the sound-correspondence of dozens of newly manifested Common Kartvelian stems and, accordingly, the phoneme that was considered to be doubtful has been reconstructed on the Kartvelian parent language level.

The research material is the vocabulary containing the sibilant phonemes of the Kartvelian and Daghestanian languages, dialects, sub-dialects and other micro-lingual entries.

The following research methods have been used: descriptive, historical-comparative and structural research method.

The theoretical importance of the dissertation is the topicality of the material under research, which accompanies the classification of the Kartvelian and Daghestanian languages – as the "whistling-sibilantive" and "hushing-sibilantive" languages. The work has an important theoretical value from the viewpoint of defining the phonological system and phonotactic rules of the Ibero-Caucasian languages, also for general linguistics, as the rule of direction of an articulation basis transition is connected with the establishing the sibilant correspondences.

Practical importance of the work. The conclusions made after the analysis of the research results are important from the viewpoint of Ibero-Caucasian linguistics as well as general linguistics. The discussed issues clarify - the common rule of sibilant phoneme distribution of the Kartvelian and Daghestanian languages, initial common phonemes, an agreement rule of these phonemes and, in view of this, make it is possible to reconstruct the sibilant phonemes of separate zones and not of different local zones in the archetypes reconstructed on a parent language level. The accomplished work has a great importance from the viewpoint of interrelation of phonological systems of the Kartvelian and Daghestanian languages as well as reconstruction of the phonological system of Ibero-Caucasian languages. During diachronic and synchronic research of these language entries, the common rules were revealed, which are essential for these groups; the differences were established, which, as we believe, are later – secondary; though the issue of historical-genetic relation of the Karvelian and Daghestanian languages is not a subject of discussion in the presented work.

The principles and results used in the work can be introduced in such lecture courses as: "Comparative Grammar of the Kartvelian Languages", "Comparative Grammar of the Daghestanian Languages", "Introduction to the Ibero-Caucasian Linguistics", "Comparative Grammar of the Ibero-Caucasian Languages", "Phonotactic rules of the Ibero-Caucasian Languages" and others. We believe that the research carried out in historical-comparative phonetics of the Kartvelian and Daghestanian languages has a methodological value as the studied material and the conclusions made on its basis may turn out to be valuable within the limits of the Ibero-Caucasian language family.

Work structure. The work consists of an introduction, three chapters and conclusion, a list of scientific literature is added and contains an illustrative material.

An introduction grounds a choice of an analytical problem, research goals and objectives are defined, scientific novelty, theoretical and practical importance of the work are underlined.

The first chapter – "The System of Sibilant Phonemes in the Kartvelian Languages", discusses the natural correspondences of regular character in the sibilants of different local zone in these languages, a common rule of consonants' transition in the Kartvelian languages and dialects, an agreement rule of sibilant phonemes in core structures of the Common Kartvelian parent language, separate issues of sibilants' correspondences, some common rules of sound-correspondence in the Ibero-Caucasian languages, the issue of confirming the transition rule of the articulation basis of consonants towards one

direction – from the forward zone to the backward one according to the relevant data of the Kartvelian languages, the substitution rule of sibilants of different local zones in doublet stems, the principle of dialectal position and some issues of interrelation of the Kartvelian language entries, towards the substitution of sibilants of different local zones in the Georgian dialects and some issues of reconstruction of initial phonemes in the Kartvelian parent language, the issues of morpheme correspondences in the Kartvelian languages.

The same chapter represents a new series of sound-correspondence in the Kartvelian languages and the issue of reconstruction of one more sibilant phoneme in the parent language.

The second chapter – "Common Kartvelian Vocabulary according to Sibilant Correspondence and Kartvelian etymologies", gives those first-manifested Common Kartvelian stems which contain sibilant phonemes in view of the regular rules as well, as those stems in which the previously existing links in relation to sibilant correspondence are determined. Also: Kartvelian etymologies taking into account the correspondences of sibilant spirants and affricates, the issues of etymology of theological terms, Common Kartvelian stems preserved in the Georgian dialects and other lexico-etymological material.

The third chapter – "The System of Sibilant Phonemes in the Daghestanian Languages", discusses the issues of constitution of these phonemes, sound-correspondence, reconstruction of sibilant spirants and affricates in the Common Daghestanian parent language, substitution of sibilant phonemes and other issues in the Daghestanian languages, dialects and micro-lingual entries.

The same chapter represents the classification of the Daghestanian languages and dialects according to sibilant phonemes, in particular, the majority of the Daghestanian languages are considered to be "whistling-sibilantive" languages, some languages and dialects – "hushing-sibilantive" ones.

Reflexes of sibilant spirants in the Daghestanian languages are also revealed and a new approach to reconstruction of these phonemes in the Daghestanian parent language level is represented.

The same chapter represents the analysis of the system of sibilant affricates in the Daghestanian languages and, generally, the issues of substitution of sibilant phonemes in the Ibero-Caucasian languages.

The conclusion deals with the results of analysis of the issues of constitution of the system of sibilant phonemes, sound-correspondence, the substitution of these phonemes and reconstruction of sibilant phonemes on the Kartvelian and Daghestanian parent languages level.

Chapter I. The System of Sibilant Phonemes in the Kartvelian languages. The first chapter of the work discusses the descriptive and historical-comparative analysis in view of the Kartvelian languages and dialects data. Different issues of historical-comparative phonetics of the Kartvelian languages connected with sibilant phonemes are distinguished and discussed in paragraphs, in particular:

1. Synchronic analysis of the system of sibilant phonemes in the Kartvelian languages and dialects;
 2. Diachronic analysis of the system of sibilant phonemes in the Kartvelian languages and dialects,
- which, in its turn, contains many noteworthy issues of historical-comparative phonetics and vocabulary. Among them: substitution of sibilants of different localization series in the Kartvelian languages and dialects, role and importance of the Georgian dialectal vocabulary for the reconstruction of sibilant phonemes of the Common Kartvelian parent language, principle of dialectal position and the issues of interrelation of the Kartvelian language entries, the issue of sibilant correspondence in the Kartvelian languages, the rule of articulation basis transition of sibilant phonemes towards one direction in the

Kartvelian languages and dialects, the rule of agreement of sibilant spirants and affricates in core structures of the Common Kartvelian parent language, newly-revealed series of sound-correspondence in the Kartvelian languages and the issue of reconstruction of a sibilant spirant in the parent language, correspondence of morphemes in the Kartvelian languages, the issues of reconstruction of the system of sibilant phonemes on Common Kartvelian parent language level, etc.

According to the theory spread in Kartvelology, three zones of sibilant phonemes (of spirants and affricates) should have existed in the Common Kartvelian parent language:

1. Forward zone: whistling (z, s, ჯ, წ, ც) sibilants;
2. Middle zone: whistling-hushing (z', s', ჯ', c', ც') sibilants;
3. Backward zone: hushing (ჴ, შ, ჳ, ჵ, ც) sibilants.

A well-known rule of sibilant correspondence was formed from this in the Kartvelian languages:

1. Common Kartvelian – whistling: Georgian – whistling: Zan – whistling: Svan – whistling;
2. Common Kartvelian – whistling-hushing: Georgian – whistling: Zan - hushing: Svan – hushing;
3. Common Kartvelian – hushing: Georgian – hushing + velar consonant complex: Svan – hushing + velar consonant complex (Matchavariani, 1960; Matchavariani, 1965).

Even V. Polak pointed to the existence of phonemes of different zones (of different nature) as the source of whistling of the Kartvelian languages and Zan-Svan hushing sibilants in the parent language (Polak, 1955). Also K. Schmidt (Schmidt, 1961, 1962), G. Tsereteli (Tsereteli, 1965), I. Melikishvili (Melikishvili, 1980, 2001) assumed hushing sibilant complexes as the source for the second zones of sibilant correspondence instead of whistling-hushing sibilants.

Before creating the theory on three zones of sibilants, the viewpoint on the existence of whistling and hushing sibilants of two zones in the parent language was traditional in Kartvelology (Chikobava 1948; Rogava, 1960).

The question still remains: What was the reason of the existence of Zan-Svan whistling as well as hushing sibilants as the equivalents to the Georgian whistling sibilants in corresponding stems of the Kartvelian languages?

We believe that many reasons and, it can be said, a complex of reasons is the basis of this phenomenon. We consider it possible to assume a different interpretation in view of the viewpoints expressed in Kartvelology to this point.

According to some rules revealed in sibilant correspondence, we think that there is no need to assume the sibilants of an additional zone (whistling-hushing sibilants of the middle zone) in the Kartvelian parent language.

Some reasons make us to assume this. We think, among them the following is noteworthy: agreement principle of the sibilants consisting of root morphemes and principle of dialectal position.

The agreement principle of the sibilants consisting of root morphemes functions in root morphemes of the Common Kartvelian parent language as well as the archetypes reconstructed on a separate Kartvelian language level. This principle is based on one regularity: none of the convincingly reconstructed pre-form (an archetype reconstructed on the Common Kartvelian parent language level) contains a (whistling) sibilant of the forward zone together with the (whistling-hushing) sibilants of the middle zone as well as the co-existence of a (whistling) sibilant of the forward zone and a (hushing) one of the backward zone is inadmissible in a separate archetype. G. Matchavariani (Matchavariani, 1965) and H. Fähnrich (Fähnrich, 1978) point to the inadmissibility of the sibilants of different zones in a separate archetype.

This situation gives a reinterpretation possibility of reconstructed pre-forms not only in the Kartvelian parent language, but in a separate Kartvelian language.

According to the correspondence of Georgian *çuer-i* ("beard"): Zan *çvanž-i/çvand-i*: Svan *wer* stems we should assume such processes: *çvand-* < *çvanž-* < **çwanž-* < **çwaž-* < **çwar-* (in Zan) and *wer-* < **hwer-* < **çwer* (in Svan) i. e. in the Kartvelian parent language and Georgian a whistling (*ç*) sibilant stem is reconstructed and in Zan and Svan – the stem containing its hushing (*ç̣*) correspondence.

According to Georgian *sižc*: Zan *sinža/sinda* (Megr.), *siža* (Chan): Svan *čičc* correspondence, the stem with (whistling) *s* spirant of the forward zone cannot be considered to be a source in Zan, as (hushing) *ž* sibilant of the backward zone occurs in the same stem. Thus: *sinda* < *sinža* < **šinža* < **šiža*. It is clearly supported by the Svan stem *čičc* in which both sibilants are hushing, i. e. are of one zone (*čičc* < **šižc*) and does not break the agreement rule of sibilants. In the reconstructed pre-forms this rule of the co-existence of one zone sibilants makes the basis for a new reconstruction of many archetypes: Common Kartvelian **cuar*: Georg. *cuar-* : Zan *cunž-* < **čunž-* < **čuož-* < **čuož-*; Common Kartvelian **zəçn-*: Georg. *zəçn-*: Zan *ziçon-* < **ziçon-* < **žiçon-* and others.

A different interpretation should also be given to such archetypes (*zarc'u-* "rob", **zəša* "firewood", **zəc'x* - "fire", **zašu* - "blackbird") that are reconstructed on the Common Kartvelian parent language level and in which the sibilants of a different zone are reconstructed for each stem. This breaks the above-mentioned principle of agreement of sibilants in a separate archetype. The frequentative-quantitative relation of reconstructed pre-forms in Kartvelology speaks in favor of this principle: if the sibilants of a different zone are represented only in five archetypes (that are not generally common and have an alternative linking), then the number of archetypes containing the sibilants of one zone (of common zone), is more than fifty (see, index of archetypes in the book: H. Fähnrich, Z. Sarjveladze "Etymological Dictionary of the Kartvelian Languages", II complete edition, Tb., 2000).

The principle of dialectal position (spreading place of the Kartvelian dialects according to their closeness and distance) implies such co-existence of Zan and Svan dialectal sub-dialectal vocabulary, which conditions the existence of the stems containing the whistling sibilants along with the stems with Common Kartvelian hushing sibilants in these languages. This situation was partially manifested in the Georgian dialects, as well.

In spite of the fact that in Zan and Svan many stems that entered from the Georgian language and dialects occur and that contain a whistling sibilant, in many Zan-Svan stems a whistling (identical) equivalent of a whistling sibilant of the Kartvelian parent language is preserved.

In the Kartvelian languages and dialects the distribution of whistling sibilants and formation of their equivalents imply different a dialectal areal and chronological stages:

On the first stage of differentiation of a Kartvelian parent language (whistling) sibilants of forward zone are unchangeably represented in the Georgian, Zan and Svan dialects.

On the second stage of differentiation of the Kartvelian parent language, in the Zan and Svan dialects that are not adjacent to the Georgian dialects, hushing sibilants were formed as the equivalents of whistling sibilants, herewith, in the Zan-Svan dialects neighbouring with the Georgian dialects, whistling sibilants are represented, but in the middle zone, that is between neighbouring and peripheral dialects, hushing sibilants begin to form, but whistling sibilants are also preserved.

On the third stage of differentiation of the Kartvelian parent language in the Zan-Svan dialects neighboring with the Georgian dialects, hushing sibilants were partially formed, but a great part of the vocabulary with a whistling sibilant is also preserved.

As is seen, in this period a correspondence among vowels starts to be formed, which limited the formation of consonants (transfer process of whistling sibilants into hushing ones). In Svan the phonetic processes have had a wide scope to this point: umlautization, affricatization, desaffricatization.

In the course of time, in the Zan and Svan dialects some kind of mixing and distributing or borrowing of dialectal forms took place: the stems with a whistling sibilant occur in the dialectal zone with a hushing sibilant – in some cases as a parallel form, allomorph, in other cases in such stems on the ground of phonetic processes, through hushing of whistling sibilants or in the initial phonemic (whistling-sibilantive) form as a result of semantic transition and loading.

For illustration we give one root (ʒ-) and the stems which originated from it (ʒ-cv-s, m-ʒ-cv-al-i, ʒ-cb-a, gan-ʒ-cb-a...), which clearly points to the existence not of the phonemes of different nature (whistling and whistling-hushing: ʒ and ʒ') in the Kartvelian parent language, but to the existence of only ʒ phoneme.

From one side, the Georgian-Zan-Svan identical (whistling) ʒ- sibilant is an undoubtful equivalent of the Common Kartvelian *ʒ- (whistling) sibilant:

Georg. ʒ-cv-s: Zan ʒ-ə/ʒ-u (Megr.), ʒ-un, z-un (Chan):

Svan z-ə/z-i (z < ʒ). On the other side, Georgian ʒ- (whistling) and Zan-Svan ʒ- (hushing) sibilants seem to be undoubtful equivalents of the Common Kartvelian *ʒ (whistling and not whistling-hushing) sibilant:

Georg. ʒ-cv-s: Zan. ʒ-anə/ʒ-an-u "is laid" (etymologically: "is laid"). In other stems originated from this ʒ- root, a hushing sibilant occurs as the correspondence of whistling in Zan:

Georg. m-ʒ-cv-al-i (ʒ-cv-s): Zan ʒ-al-i;

Georg. gan-ʒ-cb-a, gan-a-ʒ-o: Zan gon-ʒ-am-a "opening"..., gan-ʒ-ə, gan-ʒ-u "He/She opened"...

In Georgian, in parallel with ʒ-cv-s/ʒ-cb-a we have d-cv-s/d-cb-a and ʒ-ed/ʒ-d-om-a that is etymologically connected with it and in which the hushing ʒ- sibilant is represented. The reason for d-/ʒ-/ʒ- sound-substitution is their different dialectal origin that had only one phoneme as a source in the Old Kartvelian parent language.

Assuming such processes in the Kartvelian languages and dialects was considered to be possible by N. Marr – the author of mixing theory of these languages: "Скрещение диалектических явлений происходило не только в пределах каждого языка, особо скрещивались различные языки одной и той же группы, отливались диалектические явления других групп". (Marr, 1914, 8).

These examples clarify the existence of whistling sibilants in parallel with the hushing ones in Common Kartvelian stems represented in the language-dialects of hushing group (Zan-Svan) as well as whistling group (Georgian). In other examples from Georgian (and not only Georgian) this situation seems to be initial: the main reason of substitution of xveṭa/xveṭa/xveṭa, ṭili/ṭili/ṭili, tiḡani/ciḡani, prcxili/prcxili, daqšoba /daxšoba, brçqali/brçqali, xiṭvi/xiṭvi, paṭara/paṭia/paṭua and other stems should be found in dialectal variation and not in their symbolic (expressive) character.

Towards the newly-revealed series of correspondence in the Kartvelian languages. In Kartvelology such an order of sound-correspondence has not been manifested yet, which would be an undisputable argument for assuming ʒ phoneme in the Kartvelian parent language (only some cases of a Common Kartvelian stem containing ʒ phoneme are pointed to by G. Klimov (Georg. ʒɣr-oba-: Zan (Megr.) ʒɣir-ap-a) and V. Shengelia (Georg. žlɛt-a: Zan (Megr.) žgarɣ-u-a/žgart-u-a).

We believe, there are some (about twenty) stems in Common Kartvelian vocabulary that make a new order of sound-correspondence possible – Georgian *ž*: Zan *ž*γ: Svan *ž*γ and following from this sound-correspondence – the reconstruction of **ž* phoneme in the Kartvelian parent language.

In spite of the fact that two, three and four series of sibilant phonemes are reconstructed in the parent language, all kartvelologists consider it undisputable to assume the forward zone (whistling) **z* **s* **ʒ* **c* **ç* (two spirants, three affricates) and the backward zone (hushing) **š* **ʒ̣* **č* **ç̣* (one spirant, three affricates) sibilants, which is supported by the data existing in the Kartvelian languages historically and on up-date stage. As is seen, a hushing sibilant series is incomplete: owing to non-confirming the relevant Common Kartvelian stems *ž* phoneme is not reconstructed, though the existence of (whistling) voiced **z* spirant of the forward zone naturally implies the assuming (hushing) voiced **ž* spirant of the backward zone and by it filling an empty place in hushing sibilant series.

Also, one part of kartvelologists in case of existence of **ž* phoneme in the parent language assumes Zan-Svan **žg* complex as its equivalent, which is not confirmed in relevant Common Kartvelian stems. Another case also implies the equivalency of *ž*γ complex instead of *žg*.

1. The agreement of the voiced spirant – γ phoneme with the voiced *ž* spirant is more natural than of a voiced *g*, but of occlusive and not spirant. The principle of agreement according to sonorousness-voicelessness of the constituent members of these complexes is initial for all hushing complexes: the voiced *ž* agrees with the voiced *g* (*žg*), unvoiced and aspirate *š* and *č* – the unvoiced and aspirate *k* (*šk*, *čk*) and the strident *ç* – the strident *ķ* (*čķ*). Thus, it is natural that the voiced *ž*, as the voiced *ẓ̌*, can agree with the voiced *g* (i. e. we could have *žg* as well as *ẓ̌g*). But this process did not take place owing to the spirant nature of *ž*: the spirant nature of the voiced *ž* became an additional and inasmuch a decisive basis of its agreement with the voiced γ as a spirant (*ž*γ).

2. Frequentative relation of the stems containing *žg* and *ž*γ complexes in the Common Kartvelian vocabulary implies the same: a small number of stems with *žg* complex is attested, but the ones with *ž*γ complex – dozens. The ratio approximately is as follows: in Georgian – 1:50 (according to GED), in Zan – 3:30 (according to O. Kajaia's "Megrelian-Georgian dictionary"), in Svan – 1:10 (according to V. Topuria and M. Kaldani's "Svan Dictionary").

The below represented Common Kartvelian stems, if sound-correspondence is admissible, confirm the natural feature of a new series of sound-correspondence – Georg. *ž*: Zan *ž*γ: Svan *ž*γ in the Kartvelian languages:

1.	Georg. <i>žl</i> - <i>eṭ</i> - <i>a</i> ; <i>žl</i> - <i>iṭ</i> - <i>a</i> ;
<i>žm</i> - <i>eṭ</i> - <i>a</i> , <i>ga-žm</i> - <i>eṭ</i> - <i>a</i> (Kiziq.);
<i>ga-žm</i> - <i>eṭ</i> - <i>a</i> (Tush.).
archetype on the Kartvelian parent language level:
a <i>žl</i> - a root, a * <i>žleṭ</i> -/ <i>žliṭ</i> - stem.	– Zan <i>ž</i> γ <i>il</i> - <i>aṭ</i> - <i>u</i> - <i>a</i> ; <i>ž</i> γ <i>il</i> - <i>iṭ</i> - <i>u</i> - <i>a</i>
go- <i>ž</i> γ <i>il</i> - <i>aṭ</i> - <i>ir</i> - <i>i</i>
go- <i>ž</i> γ <i>il</i> - <i>iṭ</i> - <i>ə</i> / <i>u</i>
Svan <i>li</i> - <i>mž</i> γ- <i>un</i> - <i>e</i>
2.	Georg. <i>žp</i> verṭ- <i>v</i> - <i>a</i> (Imer.)
archetype: a * <i>žverṭ</i> - stem.	– Zan <i>ž</i> γ <i>varṭ</i> - <i>ap</i> - <i>i</i> / <i>a</i>
<i>kə</i> - <i>da-ž</i> γ <i>varṭ</i> - <i>ə</i> / <i>u</i>
3.	Georg. <i>ž</i> vep- <i>o</i> , <i>ž</i> vep- <i>r</i> - <i>i</i> (Imer.)
<i>mo-ž</i> vep- <i>r</i> - <i>v</i> - <i>a</i> (UImer).
archetype: * <i>ž</i> vep-	– Zan <i>e-ž</i> γ <i>vap</i> - <i>u</i> - <i>a</i>
4.	Georg. <i>ž</i> vep- <i>a</i> , <i>mo-ž</i> vep- <i>a</i> (Imer.).	– Zan <i>ž</i> γ <i>vap</i> - <i>ap</i> - <i>i</i> / <i>ž</i> γ <i>vab</i> - <i>ap</i> - <i>i</i> , <i>ž</i> γ <i>vap</i> - <i>in</i> - <i>i</i> / <i>ž</i> γ <i>vah</i> - <i>in</i> - <i>i</i> , <i>xe ko-ž</i> γ <i>vap</i> - <i>u</i>

5. Georg. živ-il-i (Saba); ži-od-es; živ-il-xiv-il-i; cf.: later – Zan žyi-ap-i; žyi-an-s
žyiv-il-i (← živili) Svan žyil-i, žyəl-i (LB. žywil, UB. žywild s – an aorist).
archetype: a *živ- root, a *živil- stem.
6. Georg. žinžy-il-a, žinžy-al-a (GED); ga-žinžy-il-cb-ul- – Zan go-žižy-in-ap-il-i, go-žyžy-in-
i, ga-žiržy-il-cb-ul-i (Gur.) ap-il-i, go-žyiržy-in-ap-il-i;
archetype: *žinžy-. Svan lə-žyər-b n.
7. Georg. žr-ial-i // žyr-ial-i (old Georg. žer-a > žrial-i, – Zan žy-ior-i; mi-žy-ior-ə/u
on other hand žer-a > žyer-a > žyr-ial-i;
archetype: *žr-/*žer- root, *žrial- stem.
8. Georg. žr-iam-ul-i (< *žr-ial-ul-i). – Svan li-žyər-m-ol- ēl (UB); li-žyam-
ur- /el.
archetype: a *žr- root.
9. Georg. mžyav-n-cb-a (Saba). ga-mžyav-n-cb-a, ga- – Svan žya-ēr-d (žyaēr- < *žyaw-er:
mžyav-n-cb-ul-ad length of ē is a compensative result of
losing w.
archetype: *(m)žyaw-.
10. Georg. žr-ob-a (Gur.) (žr-ob-a > žyr-ob-a, žn-ob-a > – Zan žyir-ap-a/bžyir-ap-a bžyer-i, bžyir-
žyn-ob-a); da-mžyn-ar-i (Saba). ap-il-i/žyir-ap-il-i
archetype: *žr-.
11. Georg. žur-v-a; na-žur-i; žur-i (Mokh., Kiziq.). – Zan žyur-ap-i, žyur-ap-a žyur-an-s
archetype: *žur- and others.

The onomatopoeic (sound-image, expressive) character of the analytical stems does not make pitfalls for reconstructing archetypes in the Kartvelian parent language, as among the stems of this kind a natural rule of regular sound-correspondence approved in Kartvelology perfectly functions.

In doublet stems of the Georgian language and dialects, in which a ž phoneme and žy consonant-complex alternate each other, ž is initial (žera > // žyera, žroba > // žyroba, žnoba > // žynoba, žriali > // žyriali and others), which is confirmed by the relevant old Georgian material and the Common Kartvelian rule of transition of an articulation place of sibilant phonemes from the forward zone to the backward one (cf. G. Klimov).

Thus, on the basis of correspondence of the analytical stems it seems possible to reconstruct the archetypes containing the *ž phoneme in the Kartvelian parent language (e. g.: ensuing from Georg. žl-ct-/žl-iť-: Zan žyil-ať-/žyil-iť-: Svan mžy- correspondence, the *žl root and *žl-ct-/*žl-iť- stem would be reconstructed in the Kartvelian parent language; according to Georg. žr-: Zan žyir- correspondence – *žr- archetype; Georg. mžyav-: Svan žya- correspondence makes us assume *(m)žyaw- archetype, etc.

Chapter II. Common Kartvelian vocabulary according to sibilants correspondence and Kartvelian etymologies. Researching the history of the Kartvelian languages implies, first of all, manifesting and analyzing the Kartvelian stems (resp. roots). Each lexeme researched to this point is valuable for the reconstruction of the ancient data of the Georgian, Zan and Svan languages and the archetypes of Common Kartvelian parent language. A comparative analysis of the stems and roots of lexical entries represented here serves this aim.

1. Georg. banžvl-i "rough hair"

(S. S. Orbeliani, I, 1991)

banžvl-ian-i "shaggy" (GED)

banžgvl-i, banžgl-ia-ni

Zan (Megr.). bonžgor-i

bonžgor-am-i "shaggy"

In banžvl-/banžgvl- stem the second "au" vowel is reconstructed, which is confirmed by a dialectal banžgval-i (Lechkh., M. Chik., 1941, see Glonti, 1984). Zan (Megr.). bonžgor- is a natural correspondence of Georgian banžgval- stem. A sound-relation ž:zg is the result of v (<*w) influence.

In Georgian dialects banžgl-i (Gur., Sharash., 1938; A. Glonti, 1984), bandyl-i, bandyl-iani (Mtiul., L. Kaish., 1967), bardyal-a (Kartl. St. Mentesh., 1970) occur with the meaning of "rough hair" and "shaggy". In Megrelian: božor-i, bonžor-i (I. Qipshidze, 1914), božoz-i, bonžor-i, bodyor-i (G. Eliava, 1997) are attested.

Dialectal variation gives a possibility to manifest one more example of Georgian-Zan sound-correspondence.

Georg. bandyl-i, bandyl-ian-i (Mtiul.);

bandyal-a (Kartl.).

Megr. bordyor-i, bondyor-i.

The stems *banžwal- and *bandyal- are assumed as archetypes on the parent language level.

2. Georg: srul; srul-i "full, whole, alive";

srul-ad, srul-i-ad, srul-eb-it (Il. Abuladze, 1973).

sul-mcired "shortly, briefly" (Z. Sarjveladze, 1995);

sul (< srul);

sul-ad-(ac), sul mtlad, sul coṭa, sul mudam,

suqvela (< sulqvela)... (New Georg.).

Zan (Megr.) šur-o, šur-ot "id".

It is attested in old Georgian written sources: "sruli sakmeḡ kmnes ḡmertman šen tana" O, Ivd. 11, 4; "amat srul kmnes siḡetḡ šeni" – "They perfected your beauty", O, Ezek., 27, 11 (see, Il. Abuladze, 1973); "raoden uzlo, marṭivad da sulmcired aḡvčero... ṗirisa misisagan motxrobili" – "How can I describe simply and shortly what he has said...", Giorgi Mtats., 105, 14; "ḡovelive sulmcired da moḡled migitxra" – "I'll tell you everything shortly", ibid, 114, 22 (see Z. Sarjveladze, 1995); sul is formed from srul form, on the other hand, srul < slul- (A. Chikobava, 1942, 67).

The following are formed from the stems under examination: *aḡmasrulebeli*, *aḡsasruli*, *gamosruleba*, *ga(n)sruleba*, *dasasruli*, *dasruleba*, *dausrulebeli*, *misruleba*, *mosruleba*, *sisrule*, *usruli*, *šesruleba*, *čarmosruleba*, *časruleba*, *sruliad*, *sruleba*, *srulebit*, *sruliad*, *srul-kmna*, *srulmqopeli*, *srul-gopa* and others (see Il. Abuladze, 1973).

Etymologically sruli "whole", should be connected with *s/va* (< s-vl-v-a < *s-val-v-a). The latter is based on the *val*/verbal root. Thus, the stems sruli and sruli/suli (ča-sruli/čarsuli/časuli) mteli and sul-časuli originated from one common root, which has a different meaning in different contexts as a result of semantic transfer.

P. Tcharaia's viewpoint about the connection of the šur-o "wholly" lexeme with šur-i "soul; smell" is not right (P. Tcharaia, 1997, 156). I. Qipshidze also testifies šuri: šuro "совсем, совершенно", šuro-ti "и совсем" (I. Qipshidze, 1914). But he says nothing about its etymology. H. Fenrich brings Svan sur-u

"very much; wholly" as a correspondence of sr-ul-i/sr-ul-iad forms (H. Fähnrich, 1982a, 36; H. Fähnrich, Z. Sarjveladze, 1990). In Svan, like in Zan, we should have had a hushing correspondence. Owing to this, in Svan like in Zan whistling forms (srul-i, rsul-i, rsul-o "all, wholly") we should have the stem which entered from Georgian rather than a correspondence.

Thus, in Georgian: sul <*srul <*slul <*svl-ul (svl-a <*s-val-a < val-). Old Georgian gval- "going; coming; standing up; running" also originated from *va/verbal* root (Il. Abuladze, 1973), that entered Zan in gval- (gval-o, gval-e, gval-as "all, wholly") root form and with a figurative meaning (here the same semantic transferring took place as in srul-sul- *slul- case).

It is noteworthy that in sul- stem a root element was not preserved: s- is an old prefix of masdar, -ul -a suffix of participle. Also, like in Zan šuro stem š- is a prefix, -ur and -o are suffixes (of course, on the diachronic level). It should also be noted that other examples of whistling: hushing (s:š) correspondence of Georgian-Zan prefixes have not been manifested yet.

The archetype *s-ul-/sr-ul/sl-ul seems to be initial for Georgian sul/srul and Zan (Megrelian) šur-o forms on a certain stage of the parent language.

3. Georg. m-ṭḳic-e, m-ṭḳic-eb-a, gan-mṭḳic-eb-a,
m-ṭḳec-a, da-mṭḳec-a (see Il. Abuladze, 1973);
m-ṭḳic-e-ob-a, m-ṭḳic-ob-a, m-ṭḳic-ov-a,
da-m-ṭḳec-il-i (Z. Sarjveladze, 1995).
Megr. ṭḳič-in-ap-a, go-ṭḳič-in-ap-a; ṭḳič-al-i,
go-ṭḳič-in-ap-il-i, go-ṭḳič-on-d-ə/w.

It also occurs in old Georgian written sources: "*gvna mḳlavni čemni vitarca mšwildi mṭḳice*", "...my arms can bend a bow of bronze", Ps. 18, 34; "*mzlavr (mṭḳice M) ars vitarca siḳudili siḳuarull*", "*mxulivi qelita imṭḳicebian ḳldesa*", "*damṭḳecil ars čuen šoris*".

M-ṭḳic-e is a verbal noun formed with m- – -e participial affixes. Its basic verbal stem is elastic: ṭḳec-/ṭḳic-. Georgian ṭḳic and Zan. ṭḳič are the examples of natural sound-correspondence, there is no pitfall for semantic correspondence. Verbal ṭḳec-s/ṭḳic-a forms should contain an analytical stem that have correspondences - in Megrelian ṭḳač-u-a and in Svan li-ṭḳč-e (P. Tcharaia, 1997; G. Klimov, 1964). Onomatopoeic words seem to have originated from ṭḳic- root: ṭḳic-in-i, ṭḳic-in-a, cf.: also ṭḳac-an-i, ṭḳac-un-a.

According to I. Qipshidze, in Megrelian ṭḳič-u-a, gila-ṭḳič-u-a "надувается, раздуваться" occur with a figurative meaning (I. Qipshidze, 1914), and Megrelian ṭḳec-u-a/ṭḳic-ua (I. Qipshidze, 1914) and Chan m-ṭḳec-i (N. Marr, 1910) should be considered as the forms which entered from Georgian.

The *ṭḳec-/*ṭḳic- root and *ṭḳic-in- stem are assumed to be the archetypes on the parent language level.

4. Georg. çuç-v-a; ga-i-çuç-a; ga-çuç-av-s; ga-m-çuç-v-el-i;
sa-çuç-ar-i;
Zan (Megr.). çuç-el-i, çuç-el-e "nettle"
(Chan) tuṭ-uṣ-i (<*çuç-uṣ-i) "nettle".

In Chan diçḳiṣ-i "nettle" corresponds with çinçar-i (old Georgian žinçar-i) (N. Marr, 1910b, 139). The old Georgian čxuep-(čxuep-a "to cut") is well known to be a correspondence of čxap- root of Chan (Vits sub-dialect) o-čxap-ul-e "nettle" (B. Gigneishvili, see, G. Kartoziya, 1986, 6).

In Megrelian a correspondence of the mentioned roots does not occur: here çuç-el-i/çuç-el-e is used to denote "nettle", the root çuç of which should be connected with Georgian çuç-(çuç-v-a) root.

Phonemically it is a natural correspondence, but the semantic connection cannot be indisputable (significant divergence), though initial, common meaning is possible to be seen: *çuç-cl-i* = *m-çuç-av-i*, *m-çuç-v-el-i*; cf.: *susx-i* > *m-susx-av-i* (about nettle).

In Chan *tuṭ-uṣ-i* lexeme with the meaning "nettle" is also attested (N. Marr, 1910), which seems to be a desaffricated form of **çuç-uṣ-* root: concentration of affricates (two or more) is not characteristic of a Chan stem. In such case dissimilative desaffricatization takes place. We should think that such phonetic process took place in an analytical stem (this is supported by a relevant Megrelian stem): *tuṭ-uṣ- < çuç-uṣ-*. In Megrelian a Georgian *-cl* suffix is represented, in Chan a correspondence – (u)ṣ of a Georgian **(a)r* suffix (cf.: *ṣinç-ar- : diçk-iṣ- buṭk-ar : buṭk-uṣ-* and others).

Herewith, we believe that the Megrelian *čxap-* root (*čxap-u-a*) is a natural equivalent of *čxap-* root of Chan *o-čxap-ul-e*. The connection with old Georgian *čxucp-a* seems to be correct, but it should be explained why we do not have an expected *čxvap-* correspondence in Megrelian-Chan, though in Megrelian *čxvap-* is attested, not in the stem denoting "nettle" but with the meaning of "beat, strike a blow".

We should assume a **çuç-* root as an archetype on the parent language level.

5. Georg. *zerg-n-a*, *da-zerg-n-a*, *zerg-n-is*

Megr. *zarg-an-u-a*, *do-zarg-an-u*, *zarg-an-cl-i...*

It also occurs in old Georgian: "*damzergnos me gamosavlasa mas twissa*" (Abuladze, 1973).

In Megrelian the analytical lexeme has a wider range of meanings. In parallel the stem with *o* vowel occurs, as well: *zərgon-u-a*, *zərgon-u-n-s*.

A **zerg-* root will be reconstructed as an archetype.

6. Georg. *zrk-cl-i* (Abuladze, 1973).

gan-zrk-om-a, *si-zrk-e*;

Megr. *zirk-al-i*, *o-zirk-in-an-s*, *go-zirk-in-ap-il-i...*

It occurs in old Georgian written sources, as well: "*zroxani matni zrkeli arian*", Ps. 143, 14; – "Let our cattle bear without mishap and without loss"; "*nusada ganzrknes guli ţeni*" G (Abuladze, 1973). In old Georgian a *skel-* stem is also attested: "*romlisa me naqopi čil, xolo purceli – skel*". The same *skel* that we have in New Georgian entered into Megrelian in *pskel-* form and into Svan in *zgl-* form. While discussing a regressive assimilation Giorgi Rogava notes: "One analogous case (*sk > zg*, R. A.) is noticeable in Svan in the word *skel* which entered from Georgian: Georg. *skeli* – Svan. **sgel – zgl*. In this case the *sk* complex of the Georgian *skel* word seems to be secondary, cf.: Old Georg. *zrkeli* – new Georg. *skeli*" (Rogava, 1984, 45). We think that G. Rogava's noteworthy viewpoint is supported by the correspondence of Georg. *zrkel-* and Megr. *zirkal-* stems: in the vowel stem *zirk-* it is seen that *sk* complex was not initial.

7. Georg. *laç-un-i*, *laç-an-i*, *laç-a-luç-i*, *ga-u-laç-un-a...*

Megr. *lorç-u-a*, *ko-lorç-ə/u*, *miḳu-lorç-ə/u*

Svan. *li-lç-i*, *la-x-laç*.

In old Georgian it does not occur, but *leç-a*, *leç-v-a* etymologically connected with this stem often occur: *leç-a*, *mo-leç-il-i*, *leç-v-a*, *da-leç(v)-a* (see Abuladze, 1973). In new Georgian *leç-a//leç-v-a* is used with the meaning of "beat, strike a blow". The *liç-* stem with *i* vowel (*li-çin-i*) perhaps etymologically is not far from *laç-* stem. In Megrelian *-r-* is developed.

The root **laç-* should be implied as an archetype.

8. Georg. *člik-in-i*, *člek-a*, *a-člek-il-i*;

Megr. čirk-in-i, čirk-in-ap-a, čirk-al-i, go-čirk-in-ap-il-i,
o-čirk-in-an-s...

A natural sound-correspondence among these stems should have given č (Georg.): čk (Megr.) relation, but in Megrelian an expected čk complex was not developed under k stem influence. Herewith, a Megrelian stem underwent metathesis; cf.: Georg. člik-i – Megr. čirk-e (Fährnich, Sarjveladze, 1990).

A root *člek-/člik is supposed to be an archetype.

9. Georg. čku-ep-a (Abuladze, 1973), čku-ep-eb-a, m-čku-ep-r
(Abuladze, 1973)...

Megr. čkvap-u-a, čkvap-ap-i, čkvap-un-s...

It is attested in old Georgian written sources: "...*ara čkuepn igi gulis-siṭqwita aka da ikt*"...; "*dabrma da ečkuepeboda igi kcedelia saxlisata*", (see Abuladze, 1973). In the Khevsurian dialect čkvepa denotes the sound made by an object fallen in the water (A. Shanidze), i.e. it is onomatopoeic. Etymological connection with m-čkep-ar-e, čkep-a, čkep-s lexical entries is presumable. In Megrelian a correspondence of the latter occurs in čkap-u-a stem. Also in Svan li-čkp-ən-e we see the correspondence of Georgian and Megrelian stems.

A čkwep- root seems to be initial on the parent language level.

10. Georg. ʒeb-a (Saba); gan-ʒeb-a;

gan-ʒeb-ul-i (Abuladze);

ʒ-ev-eb-a- , ga-mo-ʒ-ev-eb-a- , "изгнание, изгонять"
(Qipshidze);

gan-a-ʒ-o, ga-mo-a-ʒ-o...

Zan (Megr.) ž-am-a, nž-am-a, go-nž-am-a "opening",

ga-nž-u "He/She opened"; o-nž-a-n-s "He/She is
opening"; go-nž-am-il-i "opened"; tol-go-nž-am-
il-i "with open eye"...

The word of the basic lexical fund ʒeba is attested in old Georgian written sources. Among them in Khanmet texts of the 5th-8th cc.:

"*ḳacisa visganme ganxažo ešmaḳi*" – "And He was casting out a demon", Luke, 11, 14; "*romeli čemda movides, ara ganxuažo gare*"; "*gamoxaḳes igi*" – "...this one also they... cast out" Luke, 20, 12; "*gangazon šen*" C, – "*dagarywion šen*" DE, – Luke 19, 14; "*ganizis samḳwiidrebelisagan mamulisa*"; "*uḳuetu iqos kuriv anu ganzebul*(gandevnil G)" – "if... daughter becomes a widow or divorced..." Levit., 22, 13.

In Zan ž occurs as a natural phonemic correspondence of Georgian ʒ- root (in nž- root n- is a phonetic addition, that is characteristic of Zan).

The semantic differentiation – "banishing, driving out" (Georg.) and "opening" (Zan) is secondary. The common meaning – "separating" should have been initial, cf.: "*ganzeba cxoveltatvis itkmis, xolo usulotatvis – gangdeba*" (Saba);

ʒ-eb-a/ʒ-ev-eb-a seems to be etymologically connected with other stems which originated from ʒ- root: ʒ-ev-s (old Georg. ʒ-es, mi-c < mi-ʒ-s; dialect. (Imerkh.) ʒ-i-a (< ʒ-iv-a); m-ʒ-ev-al-i (Zan correspondence ž-al-i). We think that Georg. ʒ-ev-n-a, ʒ-ev-s: Zan ž-a-n-u "lying, sleeping" ("лежание, сон" – Qipshidze, 1914); ž-a-nə/u (Megr.), ž-a-n-s (Chan) sound correspondence is not excluded.

Thus, according to the correspondence of analytical stems *ʒ- root and *ʒ-ew/*ʒ-ew-n- stem may have been archetypes (Georg. ʒ- (root): Zan ž-; Georg. *-ew (suffix): Zan *-a (*-aw); Georg. -n (suffix): Zan -n).

Herewith, it may be assumed that *z-cb-a* (*gan-z-cb-a/ga-z-ev-cb-a* and *z-cb-n-a/ z-ev-n-a*, *z-i-cb-a* (see below) should be etymologically connected to each other (considering the peculiarities of semantic and morphological change).

Georg. *z-ev-n-a*, *z-cb-n-a* (Saba); *z-i-cb-a*; *mo-z-i-cb-a*; *mo-z-in-cb-a*.

Zan. (Megr.) *ž-i-n-a*, *o-ž-in-u*; *go-ž-i-n-a*; *gi-no-ž-i-n-a*; *me- i-n-a*;

u-ž-i-n-e, *go-ž-i-n-el-i...*

In Georgian *zcvna/zcbna/zicba* are the words of basic lexical fund (it also occurs in Khanmet texts):

"*xizos natesavisa amisgan*" "...it shall be charged against this generation", Luke, 11, 51; "*iesus žuarcumulsa xeziebt*" – "...you are looking for Jesus who has been crucified" – Matth., 28, 5; "*čarvides damoizios šectomili igi*" – "...go and search for the one that is straying", Matth., 18, 12; "*romeli xeziebdes povos*" – "who seeks, finds", Luke, 11, 10; "*iziet kveqana*"; "*romelta moguzinnes čuen mzeman aymomavalman*", "With which the Sunrise from on high shall visit us", C. Luke, 1, 78.

In old Georgian many other lexemes which originated from analytical stem are attested: *gamomziebeli*, *gamozieba*, *mezebari*, *saziebeli*, *yoniszieba*, *šuriszieba* and others.

In Georgian dialects we find: *z-ev-a* (Khevs.), *z-cb-il-i* (Rach.) (Georg. dialect., Glonti); *z-cb-in-i* (Jorbenadze).

Analytical stems have *e/i* vowel substitution: *z-i-cb-a* originated from **z-iv-cb-a*, *z-i-n-cb-a* – from *z-iv-n-cb-a*. For these stems the basis are the forms of aorist and for the ones with *e* vowel – *z-ev-n-a*, *z-cb-n-a* – present forms.

Z. Sarjveladze correctly connected the Georgian *zin-* (*mo-gu-zin-a*) with Zan *žin-* stem; "Georgian *zin-* root naturally corresponds with Megrelian *žin* and Laz *žin-/žvin-*" (Sarjveladze, 1985, 25; Fähnrich, Sarjveladze, 1990; 2000). We believe that *zin-* is a stem (*z-in-*) formed from *-z* root *-i* (<**-iv*) and *-n* suffix. It is confirmed by the old Georgian text "Life of the King of Kings David", where three different variations are represented according to lists:

"da munve šemokribna kacni pačiosanni cxovrebta da šemkulni govlița satnoebta, ara twista oden samepota šina povnilni, aramed kueqanisa kidetat.. izina (izivna C₁, izia cet.) da kečilad gamoizina (gamoizivna C₁, gamoizia cet.), da daamkwidrna mas šina", "Life of Georgia", I, 330, 14.

Thus, the *z-i-*, *z-iv-n-* and *z-i-n-* stems originated from a common *-z* root.

On the basis of comparing the analytical forms we should assume **z-* root, **z-ew-/*z-iw-* and **z-cw-n-/*z-iw-n-* stems as an archetype.

Kartvelian etymologies: I. *wuli*; *Kmawvili*; *wulili*; *wvlili*; *wvrili*. Many researchers discussed the etymology of analytical lexemes and the issues of their correspondence in the Kartvelian languages (A. Shanidze, G. Rogava, K. Lomtadze, T. Gamkrelidze, G. Matchavariani, G. Klimov, Z. Sarjveladze, H. Fähnrich, I. Chantladze, V. Shengelia, A. Arabuli, L. Nadareishvili and others).

On the basis of the known and newly manifested materials in Kartvelological literature we think it possible to suppose the following connections:

çul-i (*uplišçuli*, *sepeçuli*, *dedaçuli*, *kaļçuli*, *zmisçuli*, *disçuli*, *zisçuli...*) etymologically should be connected with *çul-il* stem, that has parallel forms in old Georgian: *çur-il-* (*çul-il-i* > *çur-il-i* through dissimilation). On the other hand: *çul-il-i* > *çvl-il-i* > *çvr-il-i*. The following reduced forms are connected with the latter: *i-çr-o*, *v-i-çr-o*, like as: *si-çl-o* (<**si-çul-o*).

The same *çul-* phonetic variant is seen in *çvil-* (<**çwil-*) stem, which is preserved in the composit *qmaçvil-i*; cf.: *qmaçvil-i//qmaçul-i* (Saba). Herewith, the connection of *çvil-/çul-/çur-* stems is revealed

by the forms attested in old Georgian texts: "iqo erti qрмаi çuli" (cf.: qmaçvili); darčes švilni misni çirilni – "Life of Vakhtang Gorgasali", 217, 4 (cf.: çvrilšvilni): "gmirta gamocdilta mbrzoli var, ara qmaçurilita", ibid, 152, 13 (cf.: qmaçvilta).

On the basis of etymological connection of the çul-/çul-il-/çur-il- stems it is possible to fill with examples the Georgian-Svan well-known correspondence (Georg. çul-i: Svan çuš "son" na-çul-aš): mo-nçir-il-i//mo-nçir-el-i; mo-nçir-a. Georg. çul-/çur-: Zan nçir: Svan çuš-/çul- are natural correspondences.

According to the comparison of the analytical stems we should assume the existence of *çul-/ *çuil- -il archetypes in the Kartvelian parent language (cf.: G. Klimov – ç, uz; H. Fähnrich – ç, ul').

II. Georg. me-çqer-i;

Zan. çqar-i "water"

Zan (Megrelian-Chan) çqar form cannot be a correspondence of Georgian çqal stem, as correspondence is broken among vowels and neither l:r sound-relation (in the given position) reflects the correspondence among consonants. Herewith, Zan çqu stem is known as a correspondence of çqal stem. Thus, we think that a natural correspondence of a çqar stem should be represented in Georgian *me-çqer, if such segmentation should be assuming: me-çqer-i i. e. a place with water; me-çqer-i seems to have such structure like me-myer-i (old Georg.) "singer".

A natural sound-correspondence is represented between Georg. çqer- (me-çqer-i) and Zan çqar- stems, according to which it is possible to reconstruct *çqer stem on the Kartvelian parent language level.

III. Georg. baç-ar-i

Zan (Megr.). buç-on-i, buç-on-u-a.

Zan boç- should be a natural correspondence of baç root, from which through transferring o > u characteristic of Zan (through assimilative transfer of a labial consonant) we got buç- (buç-on-i). We believe that the primary *boç root, which was lost in Zan, should be preserved in boç-v-a, še-boç-il-i stems represented in literary Georgian. This is supported by the fact that boçva does not occur in old Georgian sources (even in Sulxan-Saba's dictionary it is not attested), i. e. it entered later.

Among the baçar and boçva, boçil stems is noticeable the same relation as among Georg. barq-al and Zan borq-u-a (borq-v-a), borq-il-i (še-borq-il-i) stems. As it is well known. borq-va and borq-il stems are considered to be zanizms (N. Marr; T. Goniashvili; H. Fähnrich, Z. Sarjeladze).

Towards the etymology of theological terms in Georgian and some issues of sound-correspondence of the Kartvelian languages. Two-thousand-year history of Christianity in Georgia, translation of theological texts into Georgian since the old days, during a long period of time, and creation of the original Christian literature enriched and developed the lexical fund of Georgian and, generally, of the Kartvelian languages. The issues of etymology, manifestation of the phonemically corresponding stems and their comparative analysis have special importance for researching the history of the lexis of Kartvelian languages, as a great part of such terms is a possession of a core lexical fund and gives possibility to reconstruct archetypes on Common Kartvelian parent language level. It is clear that the theological contents these lexemes possess is of a later period and in certain context is a result of semantic transfer (differentiation) through adding the relevant affixes.

At present we bring some theological terms for analysis:

1. šeçeva, šeçevna – occurs in old Georgian written sources (among them in Khanmet texts: "šemeçie (meçie) urçmunobasa čmsa"; "romelsa magas ševeçi kıditgan kueqanisait"; "ymerti mati

šeevis mat"; "užlur ikmnian gr̄nebani da ver *šeečinian* čamlobani"; "*šeečie* siberesa mamisa šenisasa"; "*šeečoda* morčmuneta mat"; "*momec* čuen šeečvnai *čirsa*"; "kadagebdes qovelsa kueqanasa uplisa *šeečvnita*"; "*šemzlebel ars... sarčmunoeba?, siquarulisagan šeečvnul*"; "ara tumca upali *šeečul* iqo čuenda". The lexemes *šeečeva*, *šeečvna* originated from *čeva*, *čevna* stems through a preverb.

čeva, *čevna*: "vsdev egre, raita *večio*" "...I press on in order that I may lay hold of that..." Philip., 3, 12; "egret rbiodet, raita *ečinnel*" "Run in such a way that you may win", Corinth., 9, 24; "*mečinnes* me ušžuloebani čemni" "My iniquities have overtaken me...", Psal., 40, 12; "nu *gečevian* zraxvai boroti"; "čqoba *ečia* mat zeda"; "bneli igi mas ver *ečia*".

The explanations of *čeva*, *čevna* lexemes represented here reflect a historically primary semantic situation. Later on they gained a theological meaning: *čeva*, *čevna* "helping" (Il. Abuladze): "*mečie* (šemečie DE) určmunoebasa"; "čveulebisamebr šenisia *mečie* čuen".

Many other lexemes originated in Old Georgian from *č-* root (*č-ev-a*, *č-ev-n-a*; *še-č-ev-a*, *še-č-ev-n-a*) through adding relevant affixes and not only with a theological meaning: *ačeva*, *gamočeva*, *gančeva*, *dačeva*, *zeda-mičevna*, *zeda mičevnit*, *zed-mičevnul* *čarčevvna*. Also: *mče*, – *šemče*, *tanašemče*, *šemčeoba*. The following seem to have originated from the same root: *mčevari* (m-č-ev-ar-i); *načevari* (na-č-ev-ar-i); *čevri* (č-ev-r-i) (*čevri* cf. *načevari* – Saba)... New Georgian: *amče*, *mičeva*, *močeva*, *dayčeva* and others.

As is well known, an analytical *č-* root has a correspondence in the Kartvelian languages:

Georg. *č-ev-a*; mo-*č-ev-na*; mo-*čip-eb-a*...

Megr. *čap-a/nč-ap-a*; mo-*nč-ap-il-i*...

Chan o-*nč-u*; me-*b-i-nč-i*...

Svan li-*h-c/li-mh-c* (Arn. Chikobava, 1938; N. Marr, 1918, 333).

According to these correspondences G. Klimov reconstructed **č'i* root as an archetype on the Kartvelian parent language level (Klimov, "Etym. dict.", 248) and H. Fähnrich and Z. Sarjveladze – **č'*-root. We believe that establishing the sound-correspondence not only among roots but among stems and, according to this, the reconstruction of a stem as an archetype (at present on the Georgian-Zan parent language level) seems possible. In particular, a correspondence of *č-ev-n-* (*č-ev-na*, *še-č-ev-n-a*) stem in Zan we should have *č-a-n*: *č-a-n-ap-a*, *mo-č-a-n-ap-a* and *č-a-n-ap-a*, *o-č-a-n-d-u* (Chan). There is no pitfall between analytical Georgian-Zan stems (Georg. *č-ev-n-*: Zan *č-a-n-*) for phonemic correspondence (Georg. *č*: Zan *č*; Georg. *e*: Zan *a* is a natural sound-correspondence), if we take into account that in Zan *v* is lost not only in intervocal, but in post-vocal-pre-consonant position, as well (*č-a-n* < **č-av-n*: *č-ev-n*).

On the basis of the represented sound-correspondence (Georg. *č-ev-n*: Megr. *č-a-n*: Chan *č-a-n*) it is possible to reconstruct **č-* root and **č-ev-n-* stem as archetypes on the parent language level. Also, it is possible to establish one more stem correspondence in Zan:

Georg. mo-*č-ev-a*; mo-*č-e-ul-i* (< mo-*č-ev-ul-i*); mo-na-*č-ev-i*...

Megr. mo-*nč-on-i*, mo-*nč-ap-er-i*.

2. *čirva*; *šeečirva*, *mčiri*;

čirva – "liturgy": "ayasrulebs žamis *čirvasa* sam žams"; "moičia žami žamis-*čirvisa*".

šeečirva: "*šeečiros* (miartua G) msxuerpli" "...he shall bring it to the altar", Levit., 2, 8; "*šeečiros* upalsa šecodebisa misisawis" "And he shall bring his guilt", Levit., 19, 21; "mohguaros bralisa misisatwis"; "upalman taquanis-cemai čemi *šeečirva*"; "The Lord receives my prayer", Psalm., 6, 10; "romeli hmsaxurebdes satnoebit, *šeečirul* iqos".

mçiri: "upalman daicvnis *mçirni* (vedrni A)" "The Lord protects the strangers", Psalm., 46, 9; "*mçiri* da mķwidri iqvnes naxevarni"; "mokceulni da mķwidrni"; "*mçir* iqav kueqanasa missa"; "msxem iqav kueqanasa matsa"; "mival *mçirobad*"; "vronineb damķwidrebad"; "*mçirobisa* igi dasabami ese ers"; "gardasaxlebisa dasabami ese ars".

In old Georgian the following forms originated from *çirva* stem: *gançirva*, *gançiruleba*, *tavgançirva*, *saçiravi*, *uçirveli*, *šemoçirva*, *šeçirva*, *šmçirveli*, *šesaçiravi*...

The common meaning among *çirva* "liturgy" and *šeçirva* "sacrifice" is clear. The same meaning should be initial for *mçir-i* lexeme; *çir-ul-i*, *še-çir-ul-i*, *na-çir-av-i*, *sa-çir-av-i*, *sa-çir-v-el-i*, *še-na-çir-i*, *še-saç-ir-i* are the forms of object participle and *m-çir-i*, *m-çir-av-i*, *m-çir-v-el-i*, *še-m-çir-v-el-i*, *še-m-çir-v-eli* – of subject participle.

Towards substitution of sibilant phonemes in the Kartvelian languages and dialects. In the Kartvelian languages and dialects distribution and formation of the whistling sibilants (of forward zone) and hushing ones (of backward zone) imply different dialectal areals and chronological stages:

On the first stage of differentiation of the Kartvelian parent language whistling sibilants (z s ʒ c ç spirant-affricates) should have been unchangeably represented in the Georgian, Zan and Svan dialects.

On the second stage of differentiation of the Kartvelian parent language, in the Zan and Svan dialects that are not adjacent to the Georgian dialects, hushing sibilants (ž š ʒ č ċ) were formed as the equivalents of whistling sibilants, herewith, in the Zan-Svan dialects neighboring with the Georgian dialects, whistling sibilants are represented, but in the middle zone, that is between neighboring and peripheral dialects, hushing sibilants begin to form, but whistling sibilants are also preserved.

On the third stage of differentiation of the Kartvelian parent language in the Zan-Svan dialects neighboring with the Georgian dialects, hushing sibilants were partially formed, but a great part of the vocabulary with a whistling sibilant is also preserved.

During the times in the Zan and Svan dialects some kind of mixing and distributing or borrowing of dialectal forms took place: the stems with a whistling sibilant occur in the dialectal zone with a hushing sibilant – in some cases in the form of parallel form, allomorph, in other cases in such stems on the ground of phonetic processes, through hushing of whistling sibilants or in initial phonemic (whistling-sibilantive) form as a result of semantic transition and loading.

A natural correspondence of regular character existing among sibilant phonemes in the Kartvelian languages implies a well-known rule of sound agreement: Georgian (whistling) sibilants of the forward zone (z s ʒ c ç spirant-affricates) correspond to the (hushing ž š ʒ č ċ) sibilants of the backward zone in Zan and Svan. As is seen, in spite of the viewpoint spread in Kartvelology, this rule does not need to reconstruct the (whistling-hushing z s ʒ c ç) sibilants of the additional backward zone. It can be assumed on the basis of the lexical material of different Georgian dialects.

Whistling (identical) as well as hushing equivalents of whistling sibilants of the Kartvelian parent language are attested in the Georgian dialects as well as Zan and Svan dialects. Georgian dialectal vocabulary demonstrates the substitution of whistling and hushing sibilants in the stems of common origin and identical structures. As a rule, even in Georgian dialects (whistling) sibilants of the forward zone are substituted by (hushing) sibilants of the backward zone, i. e. like articulatory transfer that historically took place in Zan-Svan, preserving the whistling sibilants (whistling of the forward zone of the parent language → whistling of the forward zone of Georgian dialects) and transferring an articulation place toward backward (whistling of the forward zone of the parent language → hushing of

the backward zone of Georgian dialects) were characteristic of Georgian dialects, as well; and not an opposite process that should have occurred in the parent language in the case of assuming (whistling-hushing) sibilants of the middle zone (whistling-hushing of the middle zone of the parent language → whistling of the forward zone of Georgian dialects), which would break the natural and expected common feature of the Kartvelian languages and dialects.

As is well known, sibilants "make a demarcation line among the Kartvelian languages" (G. Matchavariani). This line is neutralized by the Common Kartvelian stems preserved in the Georgian dialects (and through these dialects – in literary Georgian), where (whistling) sibilants of forward zone are substituted by (hushing) sibilants of backward zone like in Zan-Svan and thus, there is more basis for the closeness of Kartvelian languages and dialects and breaking a "demarcation line" among them.

Below we represent one part of Georgian dialectal (and, at the same time, established in literary Georgian through dialects) vocabulary where only (whistling) sibilants of forward zone are initial for whistling and hushing sibilants. Historically this situation – in the epoch of differentiation of the Kartvelian parent language – was caused by phonetic reasons: basically in such stems assimilative influence of velars of the backward zone:

1. bec-i (lit. Georg.); bcnc-i (Rach., Lechkh.);
beči--i (Gur., U Ach.); Zan (Megr.) correspondence bac-u-a,
bac-ap-i...
2. bzuil-i (lit. Georg.); žuil-i (Tush.).
3. blacun-i (Gur.); blačun-i (Achar.).
4. brçqinva (lit. Georg.); naberçqali, naperçqali (old Georg.);
brçqnva, brçqinva; Zan: rçqinua, rçqinua (Megr.),
nopinçqale, nopiçqale (Chan); Svan: berçq.
5. burcxala (Imer., Gur.); burčxa-i (Gur.)
Zan: burčx-i (Megr.), burčx-i (Chan).
6. zepa, zepva (lit. Georg.); zvepa (Kiziq.); žepa (lit. Georg.,
Kartl. of Ksani Gorge);
Zan: zapua (Megr.), ozapu (Chan) – whistling correspondence;
Svan: žyipe; ližybənc, xažyeb – hushing correspondence.
7. zlazvna (lit. Georg.); žranžva (Gur.);
8. zrial-i (lit. Georg.); žrial-i (lit. Georg.); Zan: rziol-i; žyior-i.
9. zroba (Psh.); žroba (Gur.); Zan: žyirapa.
10. zuzya (lit. Georg.); žuzya (old Georg.). žuzy-i; žuzyo
(Kiziq.).
11. křincxva (Kiziq.); křinčxva (Kiziq.).
12. luç-i (lit. Georg.); luč-i (Psh.).
13. rcxal-i (Kartli); rčxal-i (Kartli);
14. susx-i, dasusx-va (lit. Georg.); šušx-i (Imer.); šušxia;
dašušxva (Gur.).
15. pucx-i (lit. Georg., Rach., Lechkh., Mtiul.); pucxv-i; purčx-i
(Kartl., U. Imer., Lechkh.); porčx-i (Gur., lit. Georg., Imer.,
CED. Kakh.); Zan: pocx-i, bocx-i (Megr.) bucxa; bircxa;
bucxa (Chan);

Svan. cxa, cxa- , na acx.

16. γრჳu, γრჳo (lit. Georg.); γრჳu (Kartl., Imer.).

17. γოჭial-i (Imer.); γოჭial-i (Rach.).

18. cexva (lit. Georg.); močexeba (Gur.);

Zan: caxua (whistling correspondence); čaxua (Megr.);

ončaxule (Chan.) (hushing correspondence).

19. cincxal-i (lit. Georg.); činčxal-i (Gur., Imer., Lechkh., Psh.);

činčxela (Psh.).

20. čertxal-i (Mokh., Khevs.), čertxala, čartxali; čertxal-i

(Mokh., Mtiul.).

21. gačvreta (Khevs.), načvreti, gačvreta; čvreta- (Tush.);

sačvretel-i (Tush., Mtiul.) sačvreta (Khevs.);

Zan: čvert-i, čort-i; čvaturua.

22. čiķart-i (lit. Georg., Lechkh.): čiķart-i (Lit. Georg., Imer.).

23. čiṗça (lit. Georg.); čimča (Imer.).

24. čqveṗa (lit. Georg.); čqmeṗa (Kiziq.);

25. žabuni (lit. Georg.); žaburi (Gur.).

There are many such doublet stems in the Kartvelian dialects:

bezv-a (GED., Imer.).

– bež-v-a (GED); Zan correspondence baz-u-a;

buržg-i (Gur.), bužgv-i (Lechkh.);

– bužg-i (Achar.) – bužg-i (Zan);

zrz-ol-a (old Georg.); zorz-al-i (Meskh.);

žrž-o (Kiziq.) – žrž-ol-a (new Georg.) – zarž-al-u-a, žarž-al-u-a

(Zan);

ķvnič-i (Kartl., Kiziq.) – ķvnič-i (Lechkh.);

ķnača (Kiziq.) – ķnača (Lechkh., U. Imer., Kiziq.);

narcx-i (Kiziq.) – narčx-i (Kiziq.);

γრჳ-il-i (GED) – γṗ-il-i (GED., Gur., Lechkh.) – γinžg-il-i (Zan);

parcx-va (GED) – parčx-v-a (Lechkh.) – pocx-u-a (Zan);

prcx-il-i (GED) – prčx-il-i (GED) – bircx-a, bucx-a (Zan);

cend-ar-i (Psh., Imer.) – čend-ar-i (Lechkh.) – cand-ar-el-i (Zan);

zaqvel-i, zaxveli, zaxvel-a, mžaxvel-i (Mtiul., Psh., Khevs.,

L. Rach.) – žaxvel-a (Kartl., Meskh., Rach., Lechkh., Imer.) –

žaqwer (Svan);

ženž-i (GED) – ženž-i (GED., Imer., Gur.);

zonž-i (GED) – žonž-i (Mtiul.);

žagar-i (Khevs.) – žagara-i (Gur.) – žagar-i (GED);

žirķ-i, žirķ-v-i (Gur.) – žirķ-i (GED) – žiķ-v-i (Gur., Zan).

žmerxl-i (Gur.) – žmerxl-i (Imer.);

čnex-a, čnex-v-a (GED., Gur., Imer.) – čnex-a (Gur.) – čnex-v-a

(Imer.); dačnex-a (Gur., Achar.) – o-činax-u (Zan); da-črex-a,

da-črex-il-i (Mokh., Mtiul.) – da-črex-il-i (Psh., Khevs.) – čirax-

il-i/çilax-il-i (Zan) – da-çux-v-a "closing eyes" (Saba) – da-çux-v-a, da-xuč-v-a; çmaxe (Meskh.) – mçaxe (Gur., Achar.); çqurti (lit. Georg., Lechkh.) – çqurt-i (lit. Georg., U. Ach.) and others.

Chapter III. System of sibilant phonemes in the Daghestanian languages. The phonemic system of the Daghestanian languages distinguishes *s*, *s̆*, *š*, *š̆*, *z* and *ž* sibilant spirants. Reflexes of these phonemes are attested in almost all Daghestanian languages; while the Dido languages and the languages of Lezgian sub-group have no double (intensive) *s* and *š* spirants. As a rule, double correlatives are not attested for *z* and *ž* voiced spirants in the Daghestanian languages, like other voiced consonants.

Owing to non-confirmation of doubles *s̆* and *š̆* spirants in the languages of Lezgian sub-group (in the Dido languages, as well) existing in special literature on comparative phonetics of the Daghestanian languages, the reconstruction of these phonemes in the Common Daghestanian parent language is an issue point (Sildya, 1971: 28). Before obtaining an additional material, this issue is still left open. Also the existence of *z* and *ž* voiced spirants in the parent language is an arguable issue, though Common Daghestanian stems revealed in the Daghestanian languages, where reflexes of *z* and *ž* spirants are naturally represented, give us a possibility to reconstruct them on the parent language level, as well.

For illustration we present some Common Daghestanian stems:

Parent language **z*: Avar *ωazo/ωazi*: Andi *anzi*: Akhvakh *aⁿži*: Botlikh *anzi*: Tindi *anzi*: Bagvalal *anzu*: Tchamalal *aⁿz*: Karata *a^gze*: Dido *isi*: Hunzib *əz*: Bazhit *oⁿz*: Khvarsh *iⁿsa*: Hinukh *ošc*: Lezgian *živ*: Tabassaran *if*: Rutul *iz*: Tsakhur *iz*: Khinalugh *gəza*: Budukh *iz*: Udi *iž* "snow";

Parent language **z*: Andi *zivu*: Botl., Ghod., Bagv., Tind., Kar. *zini*: Tcham. *zin*: Akhv. *žiⁿvo/žoⁿ*: Tsakh. *zer*: Rut. *zer*: Bud. *zar*: Kvits *zar* "a cow";

Parent language **ž*: Avar *nuž/muž*: And. *bišti*: Ghod. *bište*: Kar. *bišdi*: Akhv. *ušdi*: Did. *meži*: Khvarsh. *mižo*: Hin. *meži*: Bezh. *maže/miže*: Hunz. *miže*: Lak. *zu/žvi*: Tab *ičvu/učvu*: Arch. *žven*: Agh. *čun*: Rut. *žu*: Tsakh. *šu*: Khin. *zur*: Bud. *vin*: Udi *van*: "you" (a personal pronoun);

Parent language **ž*: Avar. *ži-v*: And. *živ-uv*: Ghod. *ži-v-da*: Kar. *žcv-da*: Akhv. *ži-ve-da*: Bagv. *e-v(-da)*: Tind. *e-v-a*: Tcham. *zi-v*: Hunz. *žu*: Lak *žu-v-a*: Lezg. *žu-v*: Tab. *žvu-v*: Agh. *uč*: Rut. *vuž*: Tsakh. *vuž/vuž*: Arch. *inžu/inža-v-u*: Krits. *iž*: Ud. *ič*: "self" (a reflexive pronoun).

It is clear that a complete analysis of reflexation of *z* and *ž* spirants needs an additional material and argumentation. Still the issue cannot be considered to be solved.

One thing should be said: some universal rules acknowledged in historical-comparative linguistics, naturally, should be such an additional argument for the reconstruction of analytical sibilant spirants in the parent language, in particular, the existence of phonological opposition among sibilant affricates of a separate zone (**c* – **č*, **ç* – **č̆*, **ʒ* – **ž̆*), which is assumed in the Common Daghestanian parent language, implies the opposition among spirants, as well (voiced **z* – voiced **ž*) and the possibility of their reconstruction on the parent language level. As regards non-double *s* and *š* spirants, their assuming on Common Daghestanian parent language level is not disputable, as these phonemes occur in all Daghestanian languages and the different reflexes existing in some languages do not make pitfalls for their reconstruction. Only the secondarity of these different (non-identical) equivalents in some languages and dialects (sayings) and borrowed stems containing the *s*, *š* spirants create some complication. Notwithstanding, assuming the sibilant *s* and *š* spirants on the Common Daghestanian parent language level is undoubtful, which is supported by many corresponding stems (roots, morphemes) analyzed in special literature and which is obviously represented in the scheme:

Common Daghestanian	*s	*z	*š	*ž
Avar	s(š)	z, ž	s, š, x	ž, (z)
Andi	s	z	š	ž, šə, št
Botlikh	s	z	š	ž
Ghodoberi	s	z	š	ž
Tindi	s	z	š	ž
Bagvalal	s	z	š	ž
Tchamalal	s	z	š	z
Karata	s	z	š	ž
Akhvakh	š	ž	š	ž, sə, šd
Dido	s, z	z, s	š, ž	ž
Bezhit	s	z, s	č, ž, š	ž
Khvarsh	s	z, š	š	ž
Hinukh	s	z, š	š	ž
Hunzib	s	z	š, č, ž	ž
Lak	s	z, (sə)	š	ž, z
Dargwa	s, z	z, (ʒ)	š, s	š
Lezgian	s, z, ž	ž, v, z, ʒ	š, s	ž, č
Archi	s	z, c	š	ž
Tabassaran	s, š	z, ʒ, f	š, ž, s	č
Aghul	s	z	š	ž, č, ẓ̌
Rutul	s	z, (ʒ)	š, s	ž, ẓ̌, š
Tsakh	s, z	z, (ʒ)	š, s	z, ẓ̌, š, šə
Khinalugh	s	z, (ʒ)	š, s	ž, z
Kryts	s	z	š, s	ž, v
Budukh	s	z	š, s	ž, v
Udi	s, z	z, ž, (c)	š, č, s	č, v, ə

(cf.: Trubetskoy 1926, 20; Bokarev 1961; Gudava 1964, 158; Gigineishvili 1977 6 118).

The represented scheme is based on the following comparative analysis of the Common Daghestanian stems (examples are brought according to Avar and other Daghestanian languages): son "yesterday", nisu "cottage cheese", asor (Andi) "another", misa (Andi) "place", mescd "gold", sura (Tsakh. "half; side"), ias "daughter, girl", vas "son, boy", boscn "bed", nusgo "hundred", son "year", əazo/əazu "snow", zivu (Andi) "cow", zaz "thorn", zob "sky", nuž/muž "you" (pronoun), živ "self" (pronoun), megež "beard", gožo "fang" and others (Abashia 2004, I, II).

As for the system of sibilant affricates, basically trios, quadros and quintes of sibilant affricates are represented in the Daghestanian languages. The system of affricates is defined by phonological opposition according to resonance, aspiratness and glottocclusiveness, like in the Kartvelian languages. Herewith, unlike the Kartvelian languages, some Daghestanian languages differentiate geminated kinds of aspirate and glottocclusive sibilant affricates, so called double consonants.

Aspirate *c*, *č* and glottocclusive *ç*, *č̣* affricates are represented in all Daghestanian languages (in Ghodoberi, Tindi languages *c* occurs sporadically).

The trios of *ʒ*, *c*, *ç* and *ʒ̣*, *č*, *č̣* affricates are evidenced in the Dargwa, Tabassaran, Rutul (here *ʒ* affricate occurs sporadically), Archi, Kryts, Budukh, Khinalugh and Udi languages).

The *c̣*, *č̣*, *ç̣*, *č̣̣* double consonants are represented in the Avar, Andi, Botlikh, Karata, Archi languages. In the Tindi, Lak, Tabassaran, Aghul and Khinalugh languages only *c̣* and *č̣* double consonants are represented, in Tsakhur and Udi – only *č̣* double consonant. In the Bagvalal, Tchamalal languages *ç̣*, *č̣̣* affricates are realized as geminated spirants.

Voiced *ʒ* and *ʒ̣* affricates are represented in the Dargwa, Tabassaran, Rutul, Archi, Kryts, Budukh, Khinalugh and Udi languages. In the Andi, Botlikh, Karata, Tchamalal, Aghul and Tsakhur languages a hushing *ʒ̣̣* affricate is attested.

Geminated affricates do not occur in the Dido languages, Bagvalal, Tchamalal, Dargwa, Lezgian, Rutul, Kryts and Budukh.

The whole set of whistling and hushing sibilants (along with geminated affricates) is not evidenced in any Daghestanian languages, though hushing sibilants *ʒ̣*, *č̣*, *č̣̣*, *č̣̣̣*, *č̣̣̣̣* are preserved in the Andi, Botlikh, Karata, Tchamalal, Archi and Udi languages. In Udi *ʒ̣̣* and *č̣̣̣* double consonants are attested differently from other Daghestanian languages, which, usually have no geminated correlatives of voiced affricates and spirants (like of other voiced sounds).

Herewith, in some Daghestanian languages labialized and dento-labialized affricates occur.

As we see, in the Daghestanian languages we have labialized and dento-labialized affricates.

In the Daghestanian languages the system of sibilant affricates (like consonant system) shows a complex picture on a synchronic level – a number of affricates in any separate (whistling or hushing) sibilant series ranges from two to six, which possibly implies a similar complex picture on the diachronic level, as well. Though, it must be underlined that in view of any Daghestanian language and dialect, it is doubtful to assume geminated consonants in the Common Daghestanian parent language and in this case a comparatively simple system of sibilant affricates on the diachronic level must be implied, in particular, the same as represented in the Kartvelian and Nakhian languages. This is supported by the Andi language in which the existence of double consonants is conditioned positionally (Il. Tsertsvadze, 1965, 24). i. e. is secondary. Even in other Daghestanian languages just positional condition should have been one of the reasons of gemination.

Also, we believe that the situation in some Daghestanian languages and dialects speaks in favour of secondarity of double consonants, e. g.: in the Tsudakhar, Khaidaq and Qubach dialects of Dargwa we have *c̣*, *č̣* geminated affricates, but we have no *ʒ*, *ʒ̣* voiced affricates, in the Akhush and Urakh dialects (also in literary language) we have *ʒ*, *ʒ̣* affricates, but we have no *c̣*, *č̣* geminants (Al. Mahometov, 1976, 279). Thus, according to the dialects of Dargwa, the existence of geminated affricates is conditioned by non-existence of voiced affricates. "Where we have an intensive (i. e. geminated – R. A.) affricate, we have no voiced one" (Arn. Chikobava 1979, 65).

As it turns out, this situation is observable in other Daghestanian languages and dialects, as well. Notwithstanding that voiced *ʒ*, *ʒ̣* affricates are not attested in all Daghestanian languages today, assuming of these affricates on Common Daghestanian parent language level is not excluded by any specialists (differently from *z*, *ž* spirants, assuming of which in the parent language is disclaimed by

some researchers). We can conclude that: as we should imply the existence of voiced affricates in the Common Daghestanian parent language, thus we should not have had the geminated (intensive) affricates in the parent language (Abashia, 2004, IV).

The "whistling-sibilantive" and "hushing-sibilantive" Daghestanian languages and dialects. As it is well known, the correspondence among sibilant phonemes in the Kartvelian languages implies a regular rule of sound-relation: on one hand, whistling, identical correlatives are represented in Zan and Svan as the equivalents of Georgian whistling sibilants, on the other hand – hushing sibilants, and Zan-Svan sound-complexes (hushing sibilants together with velar closings) correspond with Georgian hushing sibilants. Therefore, it was said that just "sibilants make a demarcation line among the Kartvelian languages" (G. Matchavariani). Owing to this reason, N. Marr named Georgian the language of "whistling group" and Zan (Megrelian-Chan) – the language of "hushing group".

Such "behaviour" of sibilant phonemes is characteristic of all Ibero-Caucasian languages and among them, of the Daghestanian languages. Among numerous kindred languages of Daghestanian each language is researched monographically, which gives us a possibility to make a conclusion for qualifying these languages into the languages of "whistling" or "hushing" group. In particular, according to sibilant correspondence, the majority of the Daghestanian languages (about 20 languages) are the languages of "whistling group", exactly "whistling-sibilant". Only one language among the Daghestanian languages that can be considered to be a "hushing-sibilantive" language, is Akhvakh (a sub-group of the Avar-Andi-Dido languages), as Akhvakh represents hushing sibilants as equivalents of whistling sibilants of other Daghestanian languages (much more and regularly, than Zan and Svan in relation with Georgian). The same situation is reflected in Udi – here hushing sibilants sometimes correspond with whistling sibilants of other Daghestanian languages, but this correspondence is not regular, like in Akhvakh. Owing to this, it is rather difficult to qualify Udi as a "hushing-sibilantive" language. But if we take into account the complete set of hushing sibilant series in Udi (Udi is the only language among the Daghestanian languages that completely preserved hushing sibilants – palatal and non-palatal, or intensive, but incompletely – whistling-sibilant series – it has no intensive correlatives), then it is possible to consider Udi to be a "hushing-sibilantive" language.

Transferring of whistling sibilants into hushing ones is attested in the Dido languages and dialects (E. Lomtadze, T. Gudava): in Bezhit (in the Tladal dialect), Hunzib, Hinukh, though in these languages and dialects it has a positional-combinative character.

Hushing sibilantive correspondence has a regular character in the Batlukh dialect of Avar, Qorodi sub-dialect and especially Tchadokol sub-dialect of Antsukh. Thus, these dialects and sub-dialects appeared to be "hushing sibilantive" in relation with literary Avar and its other dialects and sub-dialects (like in relation with other "whistling-sibilantive" Daghestanian language entries).

Also, in Samur dialect and sub-dialects hushing sibilants are represented as equivalents of whistling sibilants of Kiuril dialect and sub-dialects (U. Meilanova).

In the literary Lak language and dialects hushing sibilants (also spirants) are attested as the equivalents of whistling sibilants (spirants) of the Ashtiquil dialect (G. Murqelinski).

This situation is partially manifested in other Daghestanian languages, dialects, sub-dialects or speech.

Towards some common rules of sound-correspondence in the Ibero-Caucasian languages. A perfect research of the historical-comparative phonetics of the Ibero-Caucasian languages requires the establishment of syntagmatic interrelation of phonemes in core structures (resp. in a separate root,

morpheme) of the parent language of a separate group or sub-group that implies the assuming and manifesting this or that rule of phonotactics. The establishment of syntagmatic interrelation among sibilant phonemes gives a valuable picture to this point.

According to natural sound-correspondence among the Common Kartvelian stems it is clear that a certain rule of agreement of sibilant phonemes functioned in core structures of the Common Kartvelian parent language. In particular, two or more sibilant phonemes of different local zone – a spirant or an affricate in a separate root or root morpheme – were impossible. As it seems, this agreement rule of sibilant phonemes in a separate morpheme was under certain restrictions, according to which the existence of any phoneme from (hushing) *ž, š, ʒ, č, ċ* of backward zone in the root containing any phoneme from (whistling) *z, s, ʒ, c, ċ* sibilant one of forward zone was impossible, but the co-existence of sibilants of any separate zone in a separate root was natural.

According to the distribution of whistling and hushing sibilants (spirant-affricates) in the Ibero-Caucasian languages (dialects, sub-dialects, micro-language entries) one common rule is noticeable: whistling and hushing sibilants characteristic of each Ibero-Caucasian language, which have a common (whistling or hushing) phoneme as an initial, can be represented simultaneously within the limits of not only a separate language or dialect, but within the limit of saying, speech or the smallest language-dialectal entry.

For example, in the Tapant dialect of Abaza " in case of existence of the sounds of both zones, whistling as well as hushing kinds are used similarly: *ʒ^o//ž^o, c^o//č^o*. On this ground e.g. *a-ç^oa* 'an apple' in Tapant is as *ç^oa* like *č^oa*...

Here in the language of different narrators there are either whistling or hushing kinds of labialized spirants and affricates in such a way that according to the Tapant dialect we have the same two kinds of sounds, like in Bzip (i.e. *ž^oš^o* and *z^os^o*), but functionally not different: it is possible that one narrator should pronounce "old" (*až^o*) as well as "cow" (*az^o*) using a *z^o* sound and the other - both using *ž^o* sound and so on" (K. Lomtadze, 1976,166).

In the Malk sub-dialect of Qabardian in the speech of some narrators whistling sibilants (spirants) are represented, in the speech of others – their hushing equivalents (spirants, as well) (A. Shagirov, 1967, 165).

Spirantization of initial hushing affricates is noticeable in the Adyghean languages (G.Rogava, 1967, 97), which causes the creation of oppositional pairs in these languages and dialects not only according to whistling-hushness.

This situation is characteristic of the Nakh languages, where the opposition among the reflexes of one common sibilant phoneme is caused by their spirantness, affricatness and abruptiveness; e.g.: Chechen *z* (*buorz* "a wolf"): Ingush *ʒ* (*buorʒ*): Bats *ç* (*broç*) (I. Desheriev, 1967, 185).

As it was mentioned above, the substitution of whistling and hushing sibilants in common stems is clearly seen in many languages and dialects (sub-dialects) of Daghestan. The Tokhur and Tchadokol sub-dialects of the Antsukh dialect of Avar shows a valuable picture to this point, where is represented such regular sound-correspondence among whistling and hushing sibilants as in the Kartvelian languages (between Georgian and Zan-Svan). The examples of transfer of whistling>hushing are attested in other dialects and sub-dialects of Avar (P. Uslar, Arn. Chikobava, Il.Tsertsvavdze, Sh.Mikhailov...). The same process is manifested in the Akhvakh and Tchamal languages (N. Trubetskoy, T. Gudava).

As we mentioned above, the correspondence among sibilant phonemes in the Kartvelian languages implies a regular rule of sound-relation: on one hand, whistling, identic correlatives are represented in Zan and Svan as the equivalents of Georgian whistling sibilants, on the other – hushing

sibilants, and Zan-Svan sound-complexes (hushing sibilants together with velar closings) correspond with Georgian hushing sibilants. Therefore, it was said that just "sibilants make a demarcation line among the Kartvelian languages" (G. Matchavariani). Owing to this reason, N. Marr named Georgian the language of "whistling group" and Zan (Megrelian-Chan) – the language of "hushing group".

Such "behaviour" of sibilant phonemes is characteristic of all Ibero-Caucasian languages and of the Daghestanian languages, as well. Among numerous kindred languages of Daghestanian each language is researched monographically, which gives us a possibility to make conclusions for qualifying these languages into the languages of "whistling" or "hushing" group. In particular, according to sibilant correspondence, the majority of Daghestanian languages (about 20 languages) are the languages of "whistling group", exactly "whistling-sibilant". Only one language among the Daghestanian languages that can be considered as a "hushing-sibilantive" language, is Akhvakh (a sub-group of the Avar-Andi-Dido languages), as Akhvakh represents hushing sibilants as equivalents of whistling sibilants of other Daghestanian languages (much more and regularly, than Zan and Svan in relation with Georgian). The same situation is reflected in Udi – here hushing sibilants sometimes correspond with whistling sibilants of other Daghestanian languages, but this correspondence is not regular, like in Akhvakh. Owing to this, it is rather difficult to qualify Udi as a "hushing-sibilantive" language. But if we take into account the complete set of hushing sibilant series in Udi (Udi is the only language among the Daghestanian languages that completely preserved hushing sibilants – palatal and non-palatal, or intensive, but incompletely – whistling-sibilant series – it has no intensive correlatives), then it is possible to consider Udi to be a "hushing-sibilantive" language.

In the Daghestanian languages, like in the Kartvelian ones, as is seen, sibilant correspondence is conditioned by a transfer rule of an articulation basis towards one direction – from forward zone to backward one, though in the mentioned languages and dialects a converse process of sound-correspondence functions (transferring of hushing sibilants into intensive whistling sibilants) in a limited way, which has a certain explanation and does not break the main line of sound-correspondence – transferring of whistling (non-intensive) sibilants into hushing (also non-intensive) sibilants; a similar process occurring in doublet stems in the Georgian language and dialects where the substitution of whistling and hushing sibilants takes place (such stems are many), does not break the natural, regular character of sound-correspondence among the Kartvelian languages.

რ. აბაშია (თბილისი)

**სიბილანტურ ფონემათა სისტემა ქართველურ და დაღესტნურ ენებში
(ისტორიულ-შედარებითი ანალიზი)**

წარმოდგენილ ნაშრომში განხილულია ქართველურ და დაღესტნურ ენათა ისტორიულ-შედარებითი ფონეტიკისა და ლექსიკის საკითხები, კერძოდ: სხვადასხვა ლოკალური რიგის სიბილანტთა სუბსტიტუცია ქართველურსა და დაღესტნურ ენებსა და დიალექტებში, ქართული დიალექტური ლექსიკა და საერთოქართველური ფუძე-ენის რეკონსტრუქციის ზოგიერთი საკითხი, თანხმობანთა გადაწვევის საერთო წესი ქართველურ ენებსა და დიალექტებში, სიბილანტურ ფონემათა შეთავსებადობის წესი საერთოქართველური ფუძე-ენის ძირისეულ სტრუქტურებში, დიალექტური პოზიციის პრინციპი და ქართველურ ენობრივ ერთეულთა ურთიერთმიმართების ზოგიერთი საკითხი, მორფემათა შესატყვისობისათვის ქართველურ ენებში, სიბილანტურ ფონემათა სისინა და შიშინა სახეობების მონაცვლეობისათვის ქართველურ ენებსა და დიალექტებში;

ნაშრომში გადმოცემულია სიბილანტურ ფონემათა შემცველი ახალგამოვლენილი ასეულობით საერთოქართველური ფუძე, წარმოდგენილია ასევე ასეულობით ქართველური ლექსემის ეტიმოლოგია და, ზოგადად, საერთოქართველური ლექსიკა გაანალიზებულია როგორც ტრადიციული, ისე ავტორის მიერ დადგენილი ბგერათშესატყვისობის ახალი წესების გამოყენებით.

ნაშრომის ერთი ნაწილი ეთმობა სიბილანტურ ფონემათა სისტემის ანალიზს დაღესტნურ ენებში. კერძოდ, განხილულია სიბილანტურ სპირანტთა და აფრიკატთა სისტემის შედგენილობის საკითხი დაღესტნურსა და ქართველურ ენებში, გაანალიზებულია დაღესტნურ ენათა შედარებითი ფონეტიკის ზოგიერთი საკითხი, შეჯერებულია „კავკასიური ბგერები“ და დაღესტნურ ენათა ფონემატური სისტემა, გამოვლენილია და გამიჯნულია „სისინასიბილანტური“ და „შიშინასიბილანტური“ დაღესტნური ენები და დიალექტები; დაძებნილია დაღესტნურ ენებსა და დიალექტებში სიბილანტურ სპირანტთა შესატყვისობები, შესწავლილია სიბილანტურ ფონემათა სუბსტიტუციის საკითხი დაღესტნურ და, საერთოდ, იბერიულ-კავკასიურ ენებში.

ნაშრომში განხილულია ქართველოლოგიაში გავრცელებული თეორია საერთოქართველურ ფუძეენაში არსებულ სიბილანტურ ფონემათა (სპირანტთა და აფრიკატთა) სამი რიგის არსებობის შესახებ. აღნიშნულია, რომ სამი რიგის (მაჭავარიანი 1960) თეორიის შექმნამდე ქართველოლოგიაში ტრადიციული იყო მოსაზრება ორი რიგის სისინა და შიშინა სიბილანტთა არსებობის შესახებ (ჩიქობავა, როგავა). ამ თეორიათა კვალობაზე დასმულია კითხვა: რას უნდა გამოეწვია ქართველური ენების შესატყვის ფუძეებში ქართული სისინა სიბილანტების ექვივალენტებად ზანურ-სვანური როგორც სისინა, ისე შიშინა სიბილანტების არსებობა? გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ამ მოვლენას საფუძვლად დაედო მიზეზთა კომპლექსი და ამიტომ ქართველოლოგიაში ამ მიმართულებით გამოთქმული მოსაზრებების გათვალისწინებით მოცემულია სხვაგვარი ინტერპრეტაციის მცდელობაც.

ნაშრომში, პირველად ქართველურ შედარებით ენათმეცნიერებაში, წარმოდგენილია ბგერათშესატყვისობის ახალგამოვლენილი რიგი – ქართული **ჟ**: მეგრულ-ლაზური **ჟღ**: სვანური **ჟღ** – და ათეულობით საერთოქართველურ ფუძეთა ბგერათშესატყვისობის საფუძველ-

ზე ქართველური ფუძეების დონეზე აღდგენილია აქამდე ქართველოლოგიაში საეჭვოდ მიჩნეული ჟ სპირანტი.

ნაშრომის თემას წარმოადგენს ქართველური და დაღესტნური ისტორიულ-შედარებითი ფონეტიკისა და ლექსიკის სხვადასხვა საკითხები სიბილანტურ სპირანტებთან და აფრიკატებთან მიმართებით, კერძოდ: ქართველურ და დაღესტნურ ენებში (დიალექტებში, კილოკავებში, მიკროენობრივ ერთეულებში) სისინა და შიშინა სიბილანტთა (სპირანტ-აფრიკატთა) ბგერათშესატყვისობის, ამ ფონემათა განაწილების საერთო წესების, საერთოქართველურ და საერთოდაღესტნურ ფუძეენათა დონეზე ამოსავალი საერთო ფონემების, მათი ცალკეულ ფუძეში შეთავსებადობის წესი და ამის გათვალისწინებით ფუძეების დონეზე აღდგენილ არქტიპში ცალკეული ლოკალური რიგის და არა სხვადასხვა ლოკალური რიგის სიბილანტური ფონემების რეკონსტრუქციისა და სხვა საკითხები.

პრობლემა მდგომარეობს ქართველური და დაღესტნური ენების ისტორიულ-შედარებითი ფონეტიკის არაერთი მნიშვნელოვანი საკითხის არასრულ კვლევაში, რაც ძირითადად გამოწვეულია სათანადო მასალის უქონლობის გამო, ვინაიდან ქართველურ და მრავალრიცხოვან დაღესტნურ ენათა შორის მხოლოდ ქართულმა სალიტერატურო ენამ და, მეტნაკლებად, უდიურმა (როგორც ძველი ალბანურის მემკვიდრე ენამ) შემოგვინახა საანალიზო ლექსიკის ათასი-ათასხუთასწლოვანი სახე, თუმცა ფუძეების ქრონოლოგიურ დონეზე არქტიპების სარეკონსტრუქციოდ ეს არ არის საკმარისი.

ისტორიულ-შედარებითი მეთოდით, როგორც მონათესავე ენათა ამოსავალი ვითარების აღსადგენად აუცილებელი ხანდო მეთოდით, ქართველური და დაღესტნური ფუძე-ენების ფონემატური სისტემების სრულფასოვანი რეკონსტრუქცია, მიუხედავად ამ მიმართულებით დღემდე შექმნილი არაერთი მეცნიერულად ღირებული გამოკვლევისა, კვლავაც ქართველოლოგიისა და, ზოგადად, კავკასიოლოგიის გადაუდებელი ამოცანაა.

პრობლემის აქტუალობას განსაზღვრავს სიბილანტურ სპირანტთა და აფრიკატთა და, საერთოდ, ფონემატური სისტემის რეკონსტრუქციის საჭიროება ქართველურ და დაღესტნურ ფუძე-ენათა დონეზე, რაც აუცილებელია იბერიულ-კავკასიური ენების ისტორიულ შედარებითი ფონეტიკისა და ლექსიკის ძირითად საკითხთა სრულფასოვანი ანალიზისათვის. პრობლემის აქტუალობას განსაზღვრავს ასევე სიბილანტურ ფონემათა მიხედვით ქართველური და დაღესტნური ენების „სისინასიბილანტურ“ და „შიშინასიბილანტურ“ ენებად კვალიფიკაცია სიბილანტთა შესატყვისობის მიხედვით. კერძოდ, დაღესტნურ ენათა უმრავლესობა „სისინასიბილანტური“ ენებია. აქტუალობას განსაზღვრავს აგრეთვე სიბილანტთა შესატყვისობების დადგენის კვლადაკვალ საარტიკულაციო ბაზისის გადაწვეის მიმართულების წესის დადგენა ქართველურსა და დაღესტნურ ენებში და სხვა.

კვლევის მეცნიერულ სიახლეთაგან ერთ-ერთი გულისხმობს საერთო-ქართველური ფუძეების ძირისეულ სტრუქტურებში სიბილანტურ ფონემათა შეთავსებადობის გარკვეული წესის დადგენა-დაზუსტებას. კერძოდ, ცალკეულ ძირში თუ ძირისეულ მორფემაში დაუშვებელი იყო ორი ან ორზე მეტი სიბილანტური ფონემა – სპირანტი ან აფრიკატი, მაგრამ ბუნებრივი იყო რომელიმე ცალკეული რიგის სიბილანტთა ცალკეულ ძირში თანაარსებობა. ნაშრომში განისაზღვრა სიბილანტთა შეთავსებადობის ამ წესის მოქმედების ქრონოლოგიური დონე, რომლის შემდგომ ეტაპზეც უნდა მომხდარიყო ფუძე-ების დიფერენციაცია.

სათანადო მასალის მოხმობით ნაჩვენებია ხსენებული წესის კანონზომიერი ხასიათი და გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ეს წესი დარღვევის არცერთ მაგალითს არ იცნობს.

ზემოთქმულის შესაბამისად, გადაისინჯა ქართველოლოგიაში საერთოქართველური ფუძე-ების დონეზე აქამდე რეკონსტრუირებული ის არქტიპები, რომლებშიც სხვადასხვა რიგის სიბილანტური ფონემებია დაშვებული. ნაშრომში დადგენილია და დაზუსტებულია სიბილანტურ ფონემათა შესატყვისობები. დაღესტნურ ენებში განსაზღვრულია „სისინასიბილანტური“ და „შიშინასიბილანტური“ ენები. დაზუსტებულია აგრეთვე საარტიკულაციო ბაზისის

გადაწვევის მიმართულება; განსაზღვრულია სხვადასხვა ლოკალური რიგის სიბილანტთა მონაცვლეობა ქართველურსა და დაღესტნურ ენებსა და დიალექტებში.

ნაშრომში, პირველად ქართველოლოგიაში, ახალგამოვლენილი ათეულობით საერთო-ქართველური ფუძეების ბგერათშესატყვისობის საფუძველზე დადგენილია ბგერათშესატყვისობის ახლი რიგი და, შესაბამისად, ქართველური ფუძე-ენის დონეზე რეკონსტრუირებულია მანამდე საეჭვოდ მიჩნეული ფონემა.

საკვლეფ მასალას წარმოადგენს: ქართველური და დაღესტნური ენების, დიალექტების, თქმებისა და სხვა მიკროენობრივი ერთეულების სიბილანტურ ფონემათა შემცველი ლექსიკა.

კვლევის მეთოდად გამოყენებულია: აღწერითი, ისტორიულ-შედარებითი და სტრუქტურული კვლევის მეთოდები.

კვლევის თეორიული ღირებულება მდგომარეობს საკვლევი მასალის აქტუალობაში, რაც ქართველური და დაღესტნური ენების, როგორც „სისინასიბილანტური“ და „შიშინასიბილანტური“ ენების, კლასიფიკაციას ახლავს. ნაშრომი მნიშვნელოვან თეორიულ ღირებულებას იძენს იბერიულ-კავკასიურ ენათა ფონოლოგიური სისტემისა და ფონოტაქტიკის წესების განსაზღვრის თვალსაზრისით, ასევე ზოგადი ენათმეცნიერებისთვისაც, ვინაიდან სიბილანტთა შესატყვისობების დადგენასთან გარკვეულ კავშირშია ამ ფონემათა საარტიკულაციო ბაზისის გადაწვევის მიმართულების წესი და სხვა.

კვლევის შედეგად მიღებული დასკვნები მნიშვნელოვანია იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერებისა და ზოგადი ენათმეცნიერების თვალსაზრისით. განხილული საკითხები ნათელს ჰფენს ქართველური და დაღესტნური ენების სიბილანტურ ფონემათა განაწილების საერთო წესს, არკვევს ამოსავალ საერთო ფონემებს, ამ ფონემათა შეთავსებადობის წესს და ამის გათვალისწინებით ფუძე-ენის დონეზე აღდგენილ არქეტიპებში შესაძლებელს ხდის ცალკეული რიგისა და არა სხვადასხვა ლოკალური რიგის სიბილანტური ფონემების რეკონსტრუქციას. ჩატარებულ სამუშაოს დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ქართველურ და დაღესტნურ ენათა ფონოლოგიური სისტემების ურთიერთმიმართების თვალსაზრისით, ასევე მთლიანად იბერიულ-კავკასიურ ენათა ფონოლოგიური სისტემის აღდგენის თვალსაზრისითაც. ამ ენობრივი ერთეულების მასალათა დიაქრონიული და სინქრონიული კვლევისას გამოვლინდა ის საერთო წესები, რაც არსებითია ამ ჯგუფებისათვის, დადგინდა სხვაობანი, რომლებიც, ჩვენი აზრით, გვიანდელია – მეორეულია, თუმცა ქართველური და დაღესტნური ენების ისტორიულ-გენეტიკური ურთიერთობის საკითხი ნაშრომში განხილვის თემას არ წარმოადგენს.

ნაშრომში გამოყენებული მეთოდები და მიღებული შედეგები შეიძლება დაინერგოს ისეთ სასწავლო-საღიგობო კურსებში, როგორცაა „ქართველურ ენათა შედარებითი გრამატიკა“, „დაღესტნურ ენათა შედარებითი გრამატიკა“, „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების შესავალი“, „იბერიულ-კავკასიურ ენათა შედარებითი გრამატიკა“, „იბერიულ-კავკასიურ ენათა ფონოტაქტიკის წესები“ და სხვა. ვფიქრობთ, ქართველურ და დაღესტნურ ისტორიულ-შედარებით ფონეტიკაში ჩატარებულ კვლევას ახლავს მეთოდოლოგიური ღირებულებაც, რადგან შესწავლილი და დასკვნების სახით წარმოდგენილი მასალა შეიძლება ღირებული აღმოჩნდეს მთლიანად იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახის ფარგლებშიც.

ნაშრომი შედგება შესავლის, სამი თავისა და დასკვნითი ნაწილისაგან.

პირველ თავში – „სიბილანტურ ფონემათა სისტემა ქართველურ ენებში“ – განხილულია ამ ენებში რეგულარული ხასიათის კანონზომიერი შესატყვისობები სხვადასხვა ლოკალური რიგის სიბილანტებში, თანხმოდანა გადაწვევის საერთო წესი ქართველურ ენებსა და დიალექტებში, სიბილანტურ ფონემათა შეთავსებადობის წესი საერთო-ქართველური ფუძე-ენის ძირისეულ სტრუქტურებში, სიბილანტთა შესატყვისობების ცალკეული საკითხები, ბგერათშესატყვისობის ზოგიერთი საერთო წესი იბერიულ-კავკასიურ ენებში, თანხმოდანა საარტიკულაციო ბაზისის (საწარმოთქმო ადგილის) ერთი მიმართულებით – წინა რიგიდან უკანა რიგისკენ-გადაწვევის წესის დადასტურების საკითხი ქართველურ ენათა სათანადო მო-

ნაცემების მიხედვით, დუბლეტურ ფუძეებში სხვადასხვა ლოკალური რიგის სიბილანტთა სუბსტიტუციის წესი, დიალექტური პოზიციის პრინციპი და ქართველურ ენობრივ ერთეულთა ურთიერთმიმართულების ზოგიერთი საკითხი, სხვადასხვა ლოკალური რიგის სიბილანტთა მონაცვლეობისათვის ქართული ენის დიალექტებში და ქართველურ ფუძე-ენაში ამოსავალი ფონემების რეკონსტრუქციის ზოგიერთი საკითხი, მორფემათა შესატყვისობის საკითხები ქართველურ ენებში.

ამავე თავში წარმოდგენილია ბგერათშესატყვისობის ახალი რიგი ქართველურ ენებში და ფუძეენაში კიდევ ერთი სიბილანტური ფონემის რეკონსტრუქციის საკითხი.

მეორე თავში – „საერთოქართველური ლექსიკა სიბილანტთა შესატყვისობის მიხედვით და ქართველური ეტიმოლოგიები“ – გადმოცემულია ბგერათშესატყვისობის კანონზომიერი წესების გათვალისწინებით პირველად გამოვლენილი ის საერთოქართველური ფუძეები, რომლებიც სიბილანტურ ფონემებს შეიცავენ და, ასევე ის ფუძეები, სადაც დაზუსტებულია მანამდე არსებული დაკავშირებანი სიბილანტურ შესატყვისობასთან მიმართებით, ასევე: ქართველური ეტიმოლოგიები სიბილანტურ სპირანტთა და აფრიკატთა შესატყვისობების გათვალისწინებით, საღვთისმეტყველო ტერმინთა ეტიმოლოგიის საკითხები, ქართული ენის დიალექტებში შემონახული საერთოქართველური ფუძეები და სხვა ლექსიკურ-ეტიმოლოგიური მასალა.

მესამე თავში – „სიბილანტურ ფონემათა სისტემა დაღესტნურ ენებში“ – განხილულია ამ ფონემათა შედგენილობის, ბგერათშესატყვისობის, საერთოდაღესტნურ ფუძე-ენაში სიბილანტურ სპირანტთა და აფრიკატთა რეკონსტრუქციის, სიბილანტურ ფონემათა სუბსტიტუციისა და სხვა საკითხები, დაღესტნურ ენებში, დიალექტებში და მიკროენობრივ ერთეულებში.

ამავე თავში წარმოდგენილია დაღესტნური ენებისა და დიალექტების კლასიფიკაცია სიბილანტური ფონემების მიხედვით, კერძოდ, დაღესტნურ ენათა უმრავლესობა მიჩნეულია „სისინა-სიბილანტურ“ ენებად, რამდენიმე ენა და დიალექტი კი „შიშინა-სიბილანტურად“.

ასევე გამოვლენილია სიბილანტურ სპირანტთა რეფლექსები დაღესტნურ ენებში და წარმოდგენილია ამ ფონემათა რეკონსტრუქციის ახლებური მიდგომა დაღესტნური ფუძე-ენის დონეზე.

ამავე თავში წარმოდგენილია სიბილანტურ აფრიკატთა სისტემა დაღესტნურ ენებში და, ზოგადად, სიბილანტურ ფონემათა სუბსტიტუციის საკითხები იბერიულ-კავკასიურ ენებში.

დასკვნა მოიცავს სიბილანტურ ფონემათა სისტემის შედგენილობის, ბგერათშესატყვისობის, ამ ფონემათა სუბსტიტუციისა და ქართველური და დაღესტნური ფუძე-ენების დონეზე სიბილანტურ ფონემათა რეკონსტრუქციის საკითხთა ანალიზის შედეგებს.

ნაშრომის I თავი მოიცავს სიბილანტურ ფონემათა სისტემის აღწერითი და ისტორიულ-შედარებითი მიმართებით ანალიზს ქართველურ ენათა და დიალექტთა მასალის გათვალისწინებით. პარაგრაფების სახით გამოყოფილია და განხილულია ქართველურ ენათა ისტორიულ-შედარებითი ფონეტიკის სხვადასხვა საკითხი სიბილანტურ ფონემებთან დაკავშირებით, კერძოდ:

1. სიბილანტურ ფონემათა სისტემის სინქრონულ დონეზე ანალიზი ქართველურ ენებსა და დიალექტებში;

2. სიბილანტურ ფონემათა სისტემის დიაქრონულ დონეზე ანალიზი ქართველურ ენებსა და დიალექტებში, რაც თავის მხრივ, მოიცავს ისტორიულ-შედარებითი ფონეტიკისა და ლექსიკის არაერთ მნიშვნელოვან საკითხს, მათ შორის, ესაა: სხვადასხვა ლოკალური რიგის სიბილანტთა სუბსტიტუცია ქართველურ ენებში და დიალექტებში, ქართული დიალექტური ლექსიკის როლი და მნიშვნელობა საერთოქართველური ფუძე-ენის სიბილანტურ ფონემათა სარეკონსტრუქციოდ, დიალექტური პოზიციის პრინციპი და ქართველურ ენობრივ ერთეულთა ურთიერთმიმართების საკითხი, სიბილანტთა შესატყვისობის საკითხები ქართველურ ენებში, სიბილანტურ ფონემათა საარტიკულაციო ბაზისის ერთი მიმართულებით გადაწვევის

წესი ქართველურ ენებში და დიალექტებში, სიბილანტურ სპირანტთა და აფრიკატთა შეთავსებადობის წესი საერთოქართველური ფუძე-ენის ძირისეულ სტრუქტურებში, ბგერათშესატყვისობის ახალგამოვლენილი რიგისათვის ქართველურ ენებში და ფუძე-ენაში სიბილანტური სპირანტის რეკონსტრუქციის საკითხი, მორფემათა შესატყვისობისათვის ქართველურ ენებში, საერთოქართველური ფუძე-ენის დონეზე სიბილანტურ ფონემათა სისტემის რეკონსტრუქციის საკითხი და სხვა.

ქართველოლოგიაში გავრცელებული თეორიის მიხედვით საერთო-ქართველურ ფუძე-ენაში უნდა არსებულებოდა სიბილანტურ ფონემათა (სპირანტთა და აფრიკატთა) სამი რიგი:

1. წინა რიგი: სისინა (ზ ს ძ ც წ) სიბილანტები;
2. შუა რიგი: სისინ-შიშინა (ზ' ს' ძ' ც' წ') სიბილანტები;
3. უკანა რიგი: შიშინა (ჟ შ ჯ ჩ ჭ) სიბილანტები;

აქედან წარმოდგა ქართველურ ენებში სიბილანტთა შესატყვისობის ცნობილი წესი:

1. საერთოქართველური – სისინა: ქართული – სისინა: ზანური – სისინა: სვანური სისინა;

2. საერთოქართველური – სისინ-შიშინა: ქართული – სისინა: ზანური – შიშინა: სვანური – შიშინა;

3. საერთო-ქართველური – შიშინა: ქართული – შიშინა + ველარი ტიპის თანხმოვანთკომპლექსი: სვანური – შიშინა + ველარი ტიპის თანხმოვანთ-კომპლექსი (Machavariani 1960; მაჭავარიანი 1965).

ქართველურ ენათა სისინა და ზანურ-სვანურ შიშინა სიბილანტთა ამოსავლად ფუძე-ენაში სხვადასხვა რიგის (სხვადასხვა ბუნების) ფონემათა არსებობაზე მიუთითებდა ვ. პოლაკი (ოლაკ, 1955). ასევე სიბილანტთა შესატყვისობის მეორე რიგისათვის ამოსავლად სისინ-შიშინა სიბილანტთა ნაცვლად შიშინა სიბილანტიანი კომპლექსები ივარაუდეს კ. შმიდტმა (შცჰმიდტ 1961; 1962), გ. წერეთელმა (წერეთელი 1965), ი. მელიქიშვილმა (მელიქიშვილი 1980, 2001).

სიბილანტთა სამი რიგის თეორიის შექმნამდე ქართველოლოგიაში ტრადიციული იყო მოსაზრება ფუძე-ენაში ორი რიგის – სისინა და შიშინა – სიბილანტთა არსებობის შესახებ (Чикобава 1948; როგავა 1960).

კვლავაც დაისმის კითხვა: რას უნდა გამოეწვია ქართველური ენების შესატყვის ფუძე-ენაში ქართული სისინა სიბილანტების ეკვივალენტებად ზანურ-სვანური როგორც სისინა, ისე შიშინა სიბილანტების არსებობა?

ვფიქრობთ, ამ მოვლენას საფუძვლად უდევს არაერთი მიზეზი, შედიძლება ითქვას, მიზეზთა კომპლექსი. შესაძლებლად გვესახება ქართველოლოგიაში ამ მიმართებით გამოთქმული მოსაზრებების გათვალისწინებით სხვაგვარი ინტერპრეტაციის მცდელობაც.

სიბილანტთა შესატყვისობაში გამოვლენილი ზოგიერთი წესის მიხედვით, ვფიქრობთ, ქართველურ ფუძე-ენაში დამატებითი რიგის (შუა რიგის – სისინ-შიშინა) სიბილანტთა დაშვების საჭიროება არ ჩანს.

ამას გვაგვარაუდებინებს რამდენიმე მიზეზი. მათ შორის, ჩვენი აზრით, მნიშვნელოვანია: ძირეულ მორფემათა შემადგენელი სიბილანტების შეთავსებადობის პრინციპი და დიალექტური პოზიციის პრინციპი.

ძირეულ მორფემათა შემადგენელი სიბილანტების შეთავსებადობის პრინციპი გატარებულია როგორც საერთოქართველური ფუძე-ენის ძირეულ მორფემებში, ისე ცალკეული ქართველური ენის დონეზე აღდგენილ არქეტიპებშიც. ამ პრინციპს საფუძვლად უდევს ერთი კანონზომიერება: არც ერთი დამაჯერებლად რეკონსტრუირებული პრაფორმა (საერთოქართველური ფუძე-ენის დონეზე აღდგენილი არქეტიპი) არ შეიცავს შუა რიგის (სისინ-შიშინა) სიბილანტთან ერთად წინა რიგის (შიშინა) სიბილანტს, ისევე როგორც ცალკეულ არქეტიპში დაუშვებელია წინა რიგის (სისინა) და უკანა რიგის (შიშინა) სიბილანტთა თანაარსებობა. ცალკეულ არქეტიპში სხვადასხვა რიგის სიბილანტთა დაუშვებლობაზე მიუთითებენ გ. მაჭა-

ვარიანი (მაჭავარიანი 1965) და ჰ. ფენრიხი (ფენრიხი, 1978). ფუძე-ენაში შუა რიგის (სისინ-შიშინა) სიბილანტთა არსებობის შემთხვევაში კი ასეთ სიბილანტთა სიახლოვის (შეთავსებადობის) გამო როგორც წინა რიგის (სისინა), ისე – უკანა რიგის (შიშინა) სიბილანტებთან (წარმოთქმის ადგილის მიხედვით) სავსებით დასაშვებია იყო ცალკეულ არქტიპში სისინ-შიშინა სიბილანტის როგორც სისინა, ისე შიშინა სიბილანტთან თანაარსებობა, თუმცა, დაუშვებელია სისინა სიბილანტის შიშინასთან თანაარსებობა.

ეს ვითარება არა მხოლოდ ქართველურ ფუძე-ენაში, არამედ ცალკეულ ქართველურ ენაში რეკონსტრუირებულ პრაფორმათა რეინტერპრეტაციის საშუალებასაც იძლევა.

ქართული **წუერ-ი** („წვერი“): ზანური **წვანჯ-ი/წვანდ-ი**: სვანური ერ ფუძეთა შესატყვისობის მიხედვით უნდა ვივარაუდოთ ასეთი პროცესები: **წვანდ** - < **წვანჯ**- < *ჟ ანჯ- < *ჟ აჯ- < ჟ არ- (ზანურში) და ერ- < *ჟ ერ- < *ჟ ერ- (სვანურში). ე. ი. ქართველურ ფუძე-ენასა და ქართულში გვექნება სისინა (**წ**) სიბილანტიანი ფუძე, ხოლო ზანურსა და სვანურში მისი შიშინა (**ჟ**) შესატყვისის შემცველი ფუძე.

ქართული სიძე: ზანური **სინჯა/სინდა** (მეგრ.), სიჯა (ჭან.): სვანური **ჩიჟე** შესატყვისობის მიხედვითაც ზანურში ამოსავლად წინა რიგის (სისინა) **ს** სპირანტიანი ფუძე ვერ მიიხნევა, ვინაიდან იმავე ფუძეში უკანა რიგის (შიშინა) **ჯ** სიბილანტი გვხვდება. ამდენად: **სინდა**<**სინჯა**<*შინჯა<*შიჯა. ამას აშკარად უჭერს მხარს სვანური ფუძე – **ჩიჟე**, რომელშიც ორივე სიბილანტი შიშინაა, ე.ი. ერთი რიგისაა (**ჩიჟე** < *შიჯე) და არ არღვევს სიბილანტთა შეთავსებადობის წესს. აღდგენილ პრაფორმებში ერთი რიგის სიბილანტთა თანაარსებობის ეს წესი არაერთი არქტიპის ახლებური რეკონსტრუქციის საფუძველს ქმნის: საერთო ქართველური ***ცუარ**: ქართ. **ცუარ**- ზან: **ცუნჯ**- < *ჩუნჯ- < *ჩუნჯ- < *ჩუნჯ-; საერთო-ქართველური ***ძეწ**: ქართ. **ძეწ**-: ზან. **ზიჭონ**- < *ძიჭონ- < *ჯიჭონ- და სხვ.

სხვაგვარ ინტერპრეტაციას მოითხოვს ასევე საერთოქართველური ფუძე-ენის დონეზე აღდგენილი ის არქტიპები (***ძარცუ**- „ძარცვა“, ***ძემა** „შემა“, ***ძეც’ხ**- „ცეცხლი“, ***ზაშუ**- „შაში“), სადაც თითოეული ფუძისათვის სხვადასხვა რიგის სიბილანტებია რეკონსტრუირებული, რაც არღვევს ცალკეულ არქტიპებში სიბილანტთა შეთავსებადობის ზემოხსენებულ პრინციპს. ამ პრინციპის სასარგებლოდ მეტყველებს ქართველოლოგიაში რეკონსტრუირებულ პრაფორმათა სიხშირულ-რაოდენობრივი მიმართება: თუ სხვადასხვა რიგის სიბილანტები სულ ხუთიოდე არქტიპშია წარმოდგენილი (რომელიც არ არის საყოველთაოდ გაზიარებული და მოეპოვება ალტერნატიული დაკავშირებები), ერთი რიგის (საერთო, საზიარო რიგის) სიბილანტთა შემცველი არქტიპების რაოდენობა ხუთ ათეულს სცილდება (იხ. არქტიპთა საძიებელი, წიგნში: ფენრიხი, სარჯველაძე, ქართველურ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი, თბილისი, 2000).

დიალექტური პოზიციის პრინციპი (ქართველურ დიალექტთა გავრცელების ადგილის ერთმანეთთან სიახლოვე-სიშორის მიხედვით) გულისხმობს როგორც ზანურში, ისე სვანურში დიალექტთა (თქმათა) ლექსიკის ისეთ თანაარსებობას, რომელიც შეაპირობებს ამ ენებში საერთოქართველურ შიშინა სიბილანტიან ფუძეებთან ერთად სისინა სიბილანტების შემცველი ფუძეების არსებობას. ეს ვითარება ნაწილობრივ ქართულ დიალექტებშიც გამოვლინდა.

მიუხედავად იმისა, რომ ზანურსა და სვანურში ქართული ენა-დიალექტებიდან შესული არაერთი ფუძე გვხვდება, რომელიც სისინა სიბილანტს შეიცავს, მრავალ ზანურ-სვანურ ფუძეში ქართველური ფუძე-ენის სისინა სიბილანტის ასევე სისინა (იდენტური) ეკვივალენტი შენარჩუნებული.

ქართველურ ენებსა და დიალექტებში სისინა სიბილანტთა განაწილება და მათი ეკვივალენტების ჩამოყალიბება სხვადასხვა დიალექტურ არეალსა და სხვადასხვა ქრონოლოგიურ საფეხურს გულისხმობს:

ქართველური ფუძე-ენის დიფერენციაციის პირველ საფეხურზე წინა რიგის (სისინა) სიბილანტები უცვლელადაა წარმოდგენილი ქართულ, ზანურ და სვანურ დიალექტებში.

ქართველური ფუძეების დიფერენციაციის მეორე საფეხურზე ზანურ და სვანურ იმ დიალექტებში, რომლებიც არ ემიჯნავენთან ქართულ დიალექტებს, სისინა სიბილანტების ეკვივალენტებად ჩამოყალიბდა შიშინა სიბილანტები, ამასთანავე ქართულ დიალექტებთან მომიჯნავე ზანურ-სვანურ დიალექტებში ისევ სისინა სიბილანტებია წარმოდგენილი, ხოლო შუა ზოლში, რომელიც მომიჯნავე და დაცილებულ (პერიფერიულ) დიალექტებს შორისაა მოქცეული, ჩამოყალიბებას იწყებს შიშინა სიბილანტები, მაგრამ შენარჩუნებულია სისინა სიბილანტებიც.

ქართველური ფუძეების დიფერენციაციის მესამე საფეხურზე ქართულ დიალექტებთან მომიჯნავე ზანურ-სვანურ დიალექტებშიც ნაწილობრივ ჩამოყალიბდა შიშინა სიბილანტები, მაგრამ სისინა სიბილანტიანი ლექსიკის დიდი ნაწილი კვლავაც შენარჩუნებულია.

ამ პერიოდში, როგორც ჩანს, ჩამოყალიბებას იწყებს შესატყვისობა ხმოვნებს შორის, რომელმაც გარკვეულწილად შეზღუდა შესატყვისობის ჩამოყალიბება თანხმოვნებს შორის (სისინა სიბილანტთა შიშინად გადაქცევის პროცესი). სვანურში ამ მიმართებით ფართო გასაქანი ეძლევა ფონეტიკურ პროცესებს: უმლაუტიზაციას, აფრიკატიზაციას, დეზაფრიკატიზაციას.

დროთა განმავლობაში ზანურ და სვანურ დიალექტებში ხდება დიალექტურ ფორმათა ერთგვარი შერევა-გადანაწილება, ანუ სესხება: სისინა სიბილანტიანი ფუძეები მკვიდრდება შიშინა სიბილანტიანი დიალექტების ზოლშიც – ზოგ შემთხვევაში პარალელური ფორმის, ალომორფის სახით, სხვა შემთხვევაში კი ასეთ ფუძეებში ფონეტიკური პროცესების ნიადაგზე სისინა სიბილანტთა გაშიშინებით ან სემანტიკური გადაწევისა და დატვირთვის წყალობით შენარჩუნებული ამოსავალი ფონემური (სისინასიბილანტური) სახით.

სანიშნოდ მოგვყავს ერთი ძირი (ძ-) და მისგან ნაწარმოები ფუძეები (ძ-ევ-ს; მ-ძ-ევ-ალ-ი, ძ-ებ-ა; გან-ძ-ებ-ა...), რომლებიც აშკარად მიუთითებენ ქართველურ ფუძეებაში არა სხვადასხვა ბუნების (სისინა და სისინ-შიშინა: ძ და ძ') ფონემათა, არამედ ოდენ სისინა ძ ფონემის არსებობაზე.

ერთი მხრივ, საერთო-ქართველური *ძ- (სისინა) სიბილანტის უდავო ეკვივალენტია ქართულ-ზანურ-სვანური იდენტური (სისინა) ძ- სიბილანტი:

ქართ. ძ-ევ-ს: ზან. ძ- / ძ-უ (მეგრ.), ძ-უნ, ზ-უნ (ჭან.); სვან. ზ- /ზ-ი (ზ<ძ). მეორე მხრივ, საერთო-ქართველური *ძ (ასევე სისინა და არა – სისინ-შიშინა) სიბილანტის ასევე უდავო ეკვივალენტები ჩანს ქართული ძ- (სისინა) და ზანურ-სვანური ჯ- (შიშინა) სიბილანტები:

ქართ. ძ-ევ-ს: ზან. ჯ-ან-ჟ/ჯ-ან-უ „წევს“ (ეტიმოლოგიურად: „ძევს“). ამავე ძ- ძირისაგან ნაწარმოებ სხვა ფუძეებშიც სისინათა შესატყვისად ზანურში შიშინა სიბილანტი დაჩნდება:

ქართ. მ-ძ-ევ-ალ-ი (ძ-ევ-ს): ზან. ჯ-ალ-ი;

ქართ. გან-ძ-ებ-ა, გან-ა-ძ-ო: ზან. გონ-ჯ-ამ-ა „გახსნა; გაღება“... გან-ჯ-ზ, გან-ჯ-უ „გახსნა; გააღო“... (ეტიმოლოგიურად: ერთმანეთისაგან „განაძო“).

ქართულში ძ-ევ-ს / ძ-ებ-ა-ს პარალელურად გვაქვს დ-ევ-ს / დ-ებ-ა და მასთან ეტიმოლოგიურად დაკავშირებული ჯ-ედ / ჯ-დ-ომ-ა, სადაც შიშინა ჯ- სიბილანტია წარმოდგენილი. დ- /ძ- / ჯ- ბგერათმონაცვლეობის მიზეზი მათი სხვადასხვა დიალექტური წარმომავლობაა, რომელსაც ადრინდელ ქართველურ ფუძეებაში ერთი ფონემა ჰქონდა ამოსავლად.

ასეთი პროცესების დაშვებას ქართველურ ენებსა და დიალექტებში შესაძლებლად მიიჩნევდა ამ ენათა ნარეკობის თეორიის ავტორი ნ. მარი: «Скрещение диалектических явлений происходило не только в пределах каждого языка, особо скрещивались различные языки одной и той же группы, отличались диалектические явления других групп» (Март 1914: 8).

ეს მაგალითები ცხადყოფენ, როგორც შიშინა ჯგუფის (ზანურ-სვანურ), ისე სისინა ჯგუფის (ქართულ) ენა-დიალექტებში წარმოდგენილ საერთო ქართველურ ფუძეებში შიშინა სიბილანტების პარალელურად სისინათა არსებობას. ქართულის (და არა მხოლოდ ქართულის) სხვა მაგალითებშიც ეს ვითარება ჩანს ამოსავალი: ხვეტა / ხვეწა / ხვეჭა, ტილი / წილი / ჭილი, თიკანი / ციკანი, ფრცხილი / ფრჩხილი, დავსობა / დავშობა, ბრწკალი / ბრჭყა-

ლი, ხიწვი / ხიჭვი, პატარა / პაწია / პაჭუა და სხვა ფუძეთა მონაცვლეობის მთავარი მიზეზი უფრო დიალექტურ ვარიაციაში უნდა ვეძიოთ და არა იმდენად მათ სიმბოლურ (ექსპრესიულ) ხასიათში.

ბგერათშესატყვისობის ახალგამოვლენილი რიგისათვის ქართველურ ენებში. ქართველოლოგიაში ჯერჯერობით არ არის გამოვლენილი ბგერათშესატყვისობის ისეთი რიგი, რომელიც იქნებოდა უდავო არგუმენტი ქართველურ ფუძეებში **ჟ** ფონემის დასაშვებად (**ჟ** ფონემის შემცველი საერთოქართველური ფუძის ერთეულ შემთხვევაზე მიუთითებენ გ. კლიმოვი (ქართ. **ჟღრ-ობა**:- ზან. (მეგრ.) **ჟღირ-აფ-ა**) და ვ. შენგელია (ქართ. **ჟლეტ-ა**:- ზან. (მეგრ.) **ჟგარტ-უა** / **ჟგართ-უა**).

ვფიქრობთ, საერთოქართველურ ლექსიკაში მოიპოვება არაერთი ფუძე (სავარაუდოდ – ორ ათეულამდე), რომელიც შესაძლებელს ხდის ბგერათშესატყვისობის ახალი რიგის – **ქართული ჟ: ზანური ჟღ: სვანური ჟღ** – დადასტურებას და ამ შესატყვისობიდან გამომდინარე – ქართველურ ფუძეებში ***ჟ** ფონემის რეკონსტრუქციას.

მიუხედავად იმისა, რომ ფუძეებში აღადგენენ სიბილანტურ ფონემათა ორ, სამ და ოთხ როგვაც კი, ყველა ქართველოლოგი უდავოდ მიიჩნევს წინა რიგის (სისინა) ***ზ *ს *ჰ *ც *წ** (ორი სპირანტი, სამი აფრიკატი) და უკანა რიგის (შიშინა) ***შ *ჯ *ჩ *ჭ** (ერთი სპირანტი, სამი აფრიკატი) სიბილანტთა დშვებას, რაც დასტურდება ქართველურ ენებში ისტორიულად და თანამედროვე ეტაპზე არსებული მონაცემებით. როგორც აქედან ჩანს, ნაკულუაა შიშინა სიბილანტური რიგი: სათანადო საერთოქართველური ფუძეების დაუდასტურებლობის გამო არ არის რეკონსტრუირებული ***ჟ** ფონემა, არადა – წინა რიგის (სისინა) მჟღერი ***ზ** სპირანტის არსებობა ბუნებრივად გულისხმობს უკანა რიგის (შიშინა) ასევე მჟღერი ***ჟ** სპირანტის დაშვებას და ამით შიშინა სიბილანტურ რიგში ცარიელი ადგილის შევსებას.

ასევე, ქართველოლოგთა ერთი ნაწილი ფუძეებში ***ჟ** ფონემის დაშვების შემთხვევაში მის ეკვივალენტად ზანურ-სვანურში ***ჟღ** კომპლექსს ვარაუდობს, რაც არ დასტურდება სათანადო საერთოქართველურ ფუძეებში. **ჟღ**-ს ნაცვლად კი **ჟღ** კომპლექსის ეკვივალენტობას გულისხმობს სხვა შემთხვევაც.

1. **ჟ** მჟღერ სპირანტთან უფრო ბუნებრივია ასევე მჟღერისა და სპირანტის – **ღ** ფონემის – შეთავსებადობა, ვიდრე **გ** მჟღერისა, მაგრამ ხშულისა და არა – სპირანტისა. ყველა შიშინა სიბილანტური კომპლექსისათვის ამოსავალია ამ კომპლექსების შემადგენელ წევრთა შეთავსებადობის პრინციპი მჟღერობა-სიყრუის მიხედვით: **ჯ** მჟღერი იგუებს **გ** მჟღერს (**ჯგ**), **შ** და **ჩ** ყრუ ფშვივიერი – ასევე **ქ** ყრუ ფშვინვიერს (**შქ, ჩქ**) და **ჭ** მკვეთრი – ასევე **კ** მკვეთრს (**ჭკ**). აქედან, ბუნებრივია, **ჟ** მჟღერს, როგორც **გ** მჟღერს, შეეძლო, შეეთავსებინა ასევე **გ** მჟღერი (ე.ი. გვქონოდა **ჟგ** ისევე, როგორც გვაქვს **ჯგ**), მაგრამ ეს პროცესი არ განხორციელდა **ჟ**-ს სპირანტობის გამო: **ჟ** მჟღერის სპირანტობა გახდა დამატებითი, და ამით – გადამწყვეტი საფუძველი მისი **ღ** მჟღერთან, როგორც სპირანტთან, შეთავსებადობისა (**ჟღ**).

2. ამასვე გულისხმობს საერთოქართველურ ლექსიკაში **ჟგ** და **ჟღ** კომპლექსების შემცველი ფუძეების სიხშირული მიმართება: **ჟგ** კომპლექსიანი თითო-ორი ფუძე დასტურდება, **ჟღ** კომპლექსიანი კი – ათეულობით. შეფარდება დაახლოებით ასეთია: ქართულში – 1:50 (ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის მიხედვით), ზანურში – 3:30 (ო. ქაჯაიას „მეგრულ-ქართული ლექსიკონის“ მიხედვით), სვანურში – 1:10 (ვ. თოფურიას და მ. ქალდანის „სვანური ლექსიკონის“ მიხედვით).

ქვემოთ წარმოდგენილი საერთო-ქართველური ფუძეები, თუ მათ შორის ბგერათშესატყვისობა მისაღები იქნება, ადასტურებს ბგერათშესატყვისობის ახალი რიგის – **ქართ. ჟ : ზან. ჟღ : სვან. ჟღ** – კანონზომიერ ხასიათს ქართველურ ენებში:

<p>1. ქართ. ჟღ-ეტი-ა; ჟღ-იტი-ა; ჟმ-ეტი-ა, გა-ჟმ-ენტი-ა (ქიზიყ) გა-ჟმ-ეტი-ა (თუშ.). არქეტიპი ქართველური ფუძე-ენის დონეზე: ჟღ- ძირი, *ჟღეტი- / ჟღიტი- ფუძე.</p>	<p>ზან. ჟღილ-ატი-უ-ა; ჟღილ-იტი-უ-ა „ჟღეტი“; გო-ჟღილ-ატი-ირ-ი „გაჟღეტილი“; გო-ჟღილ-იტი- /უ „გაჟღიტი“ სვან. ლი-მჟღ-უნ-ე „ჟღეტი“</p>
<p>2. ქართ. ჟღერტი-გ-ა „დანარცხება“ (იმერ.) არქეტიპი *ჟღერტი- ფუძე.</p>	<p>ზან. ჟღვარტი-აფ-ი/ა „იდ“; ქ -ღა-ჟღვარტი- /უ „ღაენარცხა“</p>
<p>3. ქართ. ჟეპ-ა „მიწის ტკეპნა რაიმე სიმძიმით ან ხილის დახეჩქვა“ (ქველ., რაჭ.); „ძლიერი ცემა“ (ქართ.) არქეტიპი *ჟეპ-.</p>	<p>ზან. ჟღიფ-უ-ა „ცემა; გარტყმა“; სვან ლი-ჟღბ- ნ-ე „დაცეჩქვა“; ხ-ა-ჟღებ „გაართყა“; ჟღიპ-ე/ჟღვპ-ე „ჭყლეტს“; ლ-ჟღპ- რ-ე „გასაჭყლეტი...“</p>
<p>4. ქართ. ჟეგპ-ო, ჟეგპ-რი „პეჟო, პერი, ქაფი“ (იმერ.), მოჟეგპ-რ-გ-ა „ქაფის მოხდა“ (ზ. იმერ.) არქეტიპი *ჟეგპ-</p>	<p>ზან. ე-ჟღვგპ-უ-ა „აქაფება; გამოყრა; დასუსხვა“</p>
<p>5. ქართ. *ჟეგპ-ა, მო-ჟეგპ-ა „ხილის სულ მთლიანად კრეფა, მოკრეფა“ (იმერ.) არქეტიპი *ჟეგპ-</p>	<p>ზან. ჟღვგპ-აფ-ი/ჟღვგპ-აფ-ი, ჟღვგპ-ინ-ი „რისამე ერთბაშად ხელში მოქცევა; ტაცება; დაჭერა“; ხე ქო-ჟღვგპ-უ „მოიხელთა; ერთბაშად ხელთ იგდო; ხელი სტაცა...“</p>
<p>6. ქართ. ჟინჟღ-ილ-ა, ჟინჟღ-ალ-ა „მწითური, სისხლსავსე, დაჟღაჟა“ (ქველ.); გა-ჟინჟღ-ილ-ებ-ული „წითლად გასუქებული ადამიანი“ (გურ).</p>	<p>ზან. გო-ჟინჟღ-ინ-აფ-ილ-ი, გო-ჟღიჟღ-ინ-აფ-ილ-ი, გო-ჟღირჟღ-ინ-აფ-ილ-ი „იდ“; სვან. ღვ-ჟღვგპ-ბან „ჩაფსკენილი, ლოყებდასიკვებული, ჩასუქებული“.</p>
<p>არქეტიპი: *ჟინჟღ-</p>	
<p>7. ქართ. ჟრ-იალ-ი ჟღრ-იალ-ი (ძვ. ქართ. ჟერ-ა > ჟრ-იალ-ი, მეორეს მხრივ ჟერ-ა > ჟღერა > ჟღრ-იალ-ი). არქეტიპი: *ჟრ-/*ჟერ- ძირი, *ჟრ-იალ- ფუძე.</p>	<p>ზან. ჟღ-იორ-ი „იდ“; მი-ჟღ-იორ-უ/უ „მიჟრიალებს, მიჟღარუნებს“;</p>
<p>8. ქართ. მჟღაფ-ნ-ებ-ა „გაცხადება“ (საბა). გა-მჟღაფ-ნ-ებ-ულ-ად არქეტიპი *(მ)ჟღა -.</p>	<p>სვან. ჟღა-ჟრ-ღ „აშკარად“ (ჟღა-ჟრ-ღ „აშკარად“ (ჟღა-ჟრ- < *ჟღა-ჟრ-: -ე-ს სიგრძე -ე-ს დაკარგვის საკომპენსაციო შედეგია).</p>
<p>9. ქართ. ჟრ-ობ-ა „ნელი ხარშვა“ (გურ.) (ჟრ-ობ-ა > ჟღრ-ობ-ა. ჟნ-ობ-ა > ჟღნ-ობ-ა); ღა-მჟღნ-არ-ი „ხილი დამჭკნარი“ (საბა). არქეტიპი *ჟრ-.</p>	<p>ზან. ჟღირ-აფ-ა / ბჟღირ-აფ-ა „ჭკნობა; სიცხისგან, სიცვიისგან წვა, ზრობა, ჭკნობა“; ბჟღირ-აფ-ილ-ი / ჟღირ-აფ-ილ-ი „დამჭკნარი“.</p>
<p>ქართ. ჟურ-გ-ა; ნა-ჟურ-ი; ჟურ-ი „წვეთი“ (მოს., ქიზ.). არქეტიპი *ჟურ-.</p>	<p>ზან. ჟღურ-აფ-ი, ჟღურ-აფ-ა „ჟურვა; დნობა; გაღღობა; წვეთა“; ჟღურ-ან-ს „მოწურწურებს; წვეთავს; ჟონავს“ და სხვა.</p>

ზოგიერთი სახანალიზო ფუძის ხმაბაძვითი (ბგერწერითი, ექსპრესიული) ხასიათი არ ქმნის დაბრკოლებას ქართველურ ფუძეენაში არქეტიპთა აღსადგენად, ვინაიდან ამ სახის ფუძეთა შორისაც სრულფასოვნად არის გატარებული ქართველოლოგიაში აპრობირებული რეგულარული ბგერათშესატყვისობის კანონზომიერი წესი.

ქართული ენისა და დიალექტების დუბლეტურ ფუძეებში, სადაც ერთმანეთს ენაცვლება **ჟ** ფონემა და **ჟღ** თანხმოვანთკომპლექსი, ამოსავალია **ჟ** (**ჟერა > || ჟღერა, ჟრობა > || ჟღრობა, ჟნობა > || ჟღნობა, ჟრიალი > || ჟღრიალი** და სხვა), რასაც ადასტურებს ძველი ქართულის სათანადო მასალა და სიბილანტურ ფონემათა საარტიკულაციო ადგილის წინა რიგიდან უკანა რიგისაკენ გადაწევის საერთოქართველური წესი (შდრ. გ. კლიმოვი 1998).

ამდენად, საანალიზო ფუძეთა შესატყვისობის საფუძველზე შესაძლებელი ჩანს ქართველურ ფუძე-ენაში *ჟ ფონემის შემცველი არქტიპების აღდგენა (მაგ., ქართ. ჟღ-ეც-/ჟღ-იტ- : ზან. ჟღილ-ატ- / ჟღილ-იტ-; სვან. მჟღ- შესატყვისობიდან გამომდინარე ქართველურ ფუძე-ენაში უნდა აღდგეს *ჟღ- ძირი და *ჟღ-ეც-/*ჟღ-იტ- ფუძე; ქართ. ჟრ-: ზან. ჟღირ- შესატყვისობის მიხედვით – *ჟრ- არქტიპი; ქართ. მჟღაფ-; სვან. ჟღა შესატყვისობა კი *(მ)ჟღაჟ- არქტიპს გვაგვარაუდებინებს და სხვა.

საერთოქართველური ლექსიკა სიბილანტა შესატყვისობის მიხედვით და ქართველური ეტიმოლოგიები. ქართველურ ენათა ისტორიის კვლევა, უპირველეს ყოვლისა, საერთოქართველური ფუძეების (რესპ. ძირების) გამოვლენასა და ანალიზს გულისხმობს. ამ მხრივ მოძიებული თითოეული ლექსემა უადრესად ფასეულია ქართული, ზანური და სვანური ენების უძველეს მონაცემთა აღსადგენად და საერთოქართველური ფუძეების არქტიპთა სარეკონსტრუქციოდ. აქ წარმოდგენილი ლექსიკური ერთეულების ფუძე-ძირთა შედარებითი ანალიზიც ამ მიზანს ემსახურება.

1. ქართ. **ბანჯგელ-ი** „ავი ბალანი“ (ს.ს. ორბელიანი, I, 1991);

ბანჯგელ-იანი „იგივეა, რაც ბანჯგელიანი“ (ქეგლ.);

ბანჯგელ-ი, ბანჯგელ-იანი.

ზან (მეგრ.) **ბონძგორ-ი** „ბანჯგელი“;

ბონძგორ-ამ-ი „ბანჯგელიანი“.

ბანჯგელ- / ბანჯგელ- ფუძეში მეორე ა ხმოვანი აღდგება, რასაც ადასტურებს დიალექტური **ბანჯგვალ-ი** „ბანჯგელი, ტანზე დიდი თმა“ (ლენხ., ჩიქოვანი 1941, ღლონტი 1984). ზანური (მეგრული) **ბონძგორ-** ქართული **ბანჯგვალ-** ფუძის კანონზომიერი შესატყვისია. ჯ : ძგ ბგერათფარდობა გ (<*ჟ)-ს გავლენის შედეგია.

ქართულ დიალექტებში „ბანჯგელისა“ და „ბანჯგელიანის“ მნიშვნელობით ასევე გვხვდება: **ბანჯგელ-ი** (გურ., შარაშ., 1938; ღლონტი 1984); **ბანდღლ-ი, ბანდღლ-იანი** (მთიულ., კაიშაური 1967); **ბარდღალ-ა** (ქართლ., მენთეშაშვილი 1970). მეგრულში დასტურდება: **ბონძორ-ი, ბონძორ-ი** (Кипшидзе 1914); **ბოდძო-ი, ბონძორ-ი, ბოდღორ-ი** (ელიავა 1997).

დიალექტური ვარიაცია ქართულ-ზანური ბგერათშესატყვისობის კიდევ ერთი მაგალითის გამოვლენის საშუალებას იძლევა.

ქართ. **ბანდღლ-ი, ბანდღლ-იანი** (მთიულ.);

ბარდღალ-ა (ქართლ.).

მეგრ. **ბოდღორ-ი, ბონდღორ-ი.**

ფუძეების დონეზე არქტიპად ***ბანჯჟალ-** და ***ბანდღალ-** ფუძეებია სავარაუდებელი.

2. ქართ. **სრულ;** **სრულ-ი** «სავსე», მრთელი, «ცოცხალი», მთლიანი;

სრულ-ად, სრულ-ი-ად, სრულ-ებ-ით... (აბულაძე 1973);

სულმცირედ „მოკლედ“ (სარჯველაძე 1995); **სულ** (< სრულ);

სულ-ად-(აც), სულ მთლად, **სულ** ცოტა,

სულ მუღამ, **სუყველა** (< სულყველა)... (ახ. ქართ.)

ზან (მეგრ.) **შურ-ო** „სულ; მთლად; სრულიად“; **შურ-ოთ** „იდ“.

დასტურდება ძველ ქართულ წერილობით წყაროებში: „**სრული** საქმე ქმნეს ღმერთმან შენ თანა“, ივდ. II, 4; „ამათ **სრულ** ქმნეს სიკეთე შენი“, ეზეკ. 27, 11 (აბულაძე 1973); „რაოდენ უძლო, მარტივად და **სულმცირედ** აღეწერო... პირისა მისისაგან მოთხრობილი...“ გიორგი მთაწმ. 105, 14; „ყოველივე **სულმცირედ** და მოკლედ მიგითხრა“, იქვე 114, 22 (სარჯველაძე 1995).

სულ მიღებულია **სრულ** ფორმისაგან, მეორეს მხრივ კი **სრულ** < **სულ-** (ჩიქოვანი 1942: 67).

საანალიზო ფუძისაგანაა ნაწარმოები: **ადმასრულელებელი, აღსასრული, გამოსრულება, გა(ნ)სრულება, დასასრული, დასრულება, დაუსრულელებელი, მისრულება, მოსრულება, სისრულ-**

ლე, უსრული, შესრულება, წარმოსრულება, წასრულება, სრულად, სრულება, სრულებით, სრულიად, სრულ-ქმნა, სრულმყოფელი, სრულ-ყოფა და სხვ. (აბულაძე 1973).

სრული „ითელი, მთლიანი“ ეტიმოლოგიურად **სლვა**-ს (<ს-ვლ-ვა < *ს-ვალ-ვა) უნდა უკავშირდებოდეს, ამ უკანასკნელს კი საყრდენად აქვს **ვალ** ზმნური ძირი. ამდენად, სრული და სრული / სული (წა-სრული / წა-რსული / წა-სული) ერთი საერთო ძირისაგან წარმოქმნილი ფუძეა (ფუძეებია), რომელსაც სემანტიკური გადაწვევის შედეგად სხვადასხვა კონტექსტში ასევე სრულიად სხვადასხვა მნიშვნელობა მოეპოვება.

მართებული არაა პ. ჭარაიას თვალსაზრისი **შურ**-ო „სულ, მთლად“ ლექსემის **შურ**-ი „სული; სუნი“ სახელთან დაკავშირების შესახებ (ჭარაია 1997: 156) **შურო** ი. ყოფშიძესაც აქვს დამოწმებული: **შურო** «совсем, совершенно», **შურო**-თი „и совсем“ (Кипшидзе 1914), თუმცა ის არაფერს ამბობს მისი ეტიმოლოგიის შესახებ. პ. ფენრიხს **სრ-ულ-I / სრ-ულ-იად** ფორმათა სვანურ შესატყვისად **სურ-უ** „ძლიერ; მთლიანად“ მოაქვს (ფენიხი 1982 ა, 36; ფენრიხი, სარჯველაძე 1990). სვანურში, როგორც ზანურში, შიშინა შესატყვისი უნდა გეკონოდა. ამიტომ სვანურშიც, როგორც ზანურის სისინა ფორმებში (**სრულ**-ი, **რსულ**-ი, **რსულ**-ო „სულ, სრულიად“) ქართულიდან შესული ფუძე უფრო უნდა გეკონდეს, ვიდრე შესატყვისი.

მაშასადამე, ქართულში: **სულ** < **სრულ** < ***სლულ** < ***სვლ-ულ** (**სვლ**-ა < ***ს-ვალ**-ა < **ვალ**-). **ვალ** ზმნური ძირისგანაა ნაწარმოები ასევე ძველი ქართული **გუალ**- „წასვლა; მოსვლა; ადგომა; რბენა“ (აბულაძე 1973), რომელიც ზანურში შევიდა **გვალ**- (**გვალ**-ო, **გვალ**-ე, **გვალ**-ას „სულ, მთლად, სრულად“) ფუძის სახით და გადატანითი მნიშვნელობით (აქ ასეთივე სემანტიკური გადაწვევა მოხდა, როგორც **სრულ**-სულ- ***სლულ** შემთხვევაში გვაქვს).

საინტერესოა, რომ **სულ** ფუძეში ძირეული ელემენტი არც კი შემორჩა: **ს**- მასდარის ოდინდელი პრეფიქსია, **-ულ**- მიმღებობის სუფიქსი, ისევე, როგორც ზანურ **შურო** ფუძეში **შ**-პრეფიქსია, **-ურ** და **-ო** კი სუფიქსები (ცხადია, დიაქრონიულ დონეზე).

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ქართულ-ზანურ პრეფიქსთა სისინა: შიშინა (**ს:შ**) შესატყვისობის სხვა მაგალითი ჯერ-ჯერობით გამოვლენილი არ არის.

ქართული **სულ** / **სრულ** და ზანური (მეგრული) **შურ**-ო ფორმებისათვის ფუძეების გარკვეულ საფეხურზე ***ს-ულ**-/სრ-ულ/სლ-ულ არქეტიპი ჩანს ამოსავალი.

3. ქართ. მ-ტკიც-ე «მძლავრი», მყარი, «მაგარი», «ძლიერი», «გულპყრობილი»; მ-ტკიც-ება მიკვრა, მიმაგრება“; გან-მტკიც-ება «განმაგრება», «განძლიერება», «გამყარება»;

მ-ტკეც-ა, და-მტკეც-ა „დამტკიცება“ (ი. აბულაძე, 1973); მ-ტკიც-ე-ობ-ა-? „სიმტკიცე“, მ-ტკიც-ობ-ა „მტკიცედ დგომა“, მ-ტკიც-ოფ-ა „დამტკიცება“, და-მ-ტკეც-ილ-ი „გამაგრებული“ (სარჯველაძე 1995).

მეგრ. ტკინ-ინ-აფ-ა, გო-ტკინ-ინ-აფ-ა „განმტკიცება; გამაგრება; გამყარება; გასკდომამდე გაბერვა (ტყავის გამაგრება)“;

ტკინ-ალ-ი, გო-ტკინ-ინ-აფ-ილ-ი „მტკიცე; მაგარი, მკვრივი; მყარი; განმტკიცებული“, გო-ტკინ-ონ-დ-გ/უ „გამაგრდა; გამკვრივდა, გამყარდა“; გადატ. „დასკდომამდე გაიბაერა, გამაგრდა“.

გვხვდება უძველეს ქართულ წერილობით წყაროებში:

„ყვნა მკლავნი ჩემნი ვითარცა მშვლდი მტკიცე“ ფს. 17, 35; „მძლავრ (მტკიცე) არს ვითარცა სიკუდილი სიყუარული“ , ქება, 8, 6; „მხულივი ველითა იმტკიცებიან კლდესა“ იგ. სოლ. 30, 28; „დამტკეცილ არს ჩუენ შორის“ , ივდ. 8, 21.

მ-ტკიც-ე ნაზმნარი სახელია, მ- -ე მიმღებობური აფიქსებით გაფორმებული. მისი საყრდენი ზმნური ფუძე დრეკადია: ტკეც- / ტკიც- ქართული ტკიც- და ზანური ტკინ- კანონზომიერი ბგერათშესატყვისობის მაგალითებს წარმოადგენენ, სემანტიკური შესატყვისობისთვისაც დაბრკოლება არა ჩანს. საანალიზო ფუძეს უნდა შეიცავდეს ზმნური ტკეც-ს / ს-ტკიც-ა ფორმები, რომელთაც მეგრულში ტკან-უ-ა „დარტყმა, ცემა“ და სვანურში ლი-ტკინ-ე „დარტყმა“ მოუდით შესატყვისად (ჭარაია 1997; Климов 1964). ტკიც- ძირისაგან ჩანს აგრეთვე ნაწარმოები ხმაბაძვითი სიტყვები: ტკიც-ინ-ი -1. „უხმარი მტკიცე ქაღალდის მოძრაობით

გამოცემული ხმა“, 2. „ხმელი შეშის წვით გამოცემული ხმა“, ტიცი-ინ-ა – 1. „რაც ტიცი-ნებს“, 2. „ახალი უხმარი“ (ქეგლ.) შდრ.: აგრეთვე ტაც-ან-ი, ტაც-უნ-ა.

ი. ყიფშიძის მოწმობით მეგრულში გვხვდება ასევე გადატანითი მნიშვნელობით გამოყენებული – ტიჩ-უ-ა, გილა-ტიჩ-უ-ა надуваться, раздуться (Кипшидзе 1914), ხოლო მეგრული ტაც-უ-ა / ტიცი-უ-ა (Кипшидзе 1914), და ჭანური მ-ტაც-ი (Март 1910) ქართულიდან შემოსულ ფორმებად უნდა მივიჩნიოთ.

ფუძეების დონეზე არქეტიპად *ტაც- / *ტიცი- ძირი და *ტიცი-ინ- ფუძე არის სავარაუდებელი.

4. ქართ. წუწ-ვა; გა-ი-წუწ-ა; გა-წუწ-ავ-ს;
- გა-მ-წუწ-ველ-ი; სა-წუწ-არ-ი;
- ზან (მეგრ). ჭუჭ-ელ-ი, ჭუჭ-ელ-ე „ჭინჭარი“,
- (ჭან.) ტუტ-უჯ-ი (< *ჭუჭ-უჯ-ი) „ჭინჭარი“.

ჭინჭარ-ს (ძველი ქართული ჯინჯარ-ი) ჭანურში დიჭკიჯ-ი „ჭინჭარი“ მოუღის შესატყვისად (Март, 1910 6 139). ჭანური (ვიწური კილოკავი) ო-ჩხაპ-ულ-ე „ჭინჭარი“ (ეტიმოლოგიურად „მჭრელი, კბენია“) ლექსემის ჩხაპ- ძირის ძველ ქართულ შესატყვისად კი ჩხუპ- (ჩხუპ-ა „დაჭრა“) არის ცნობილი (გიგინეიშვილი, კარტოზია, 1986: 6).

მეგრულში ხსენებულ ძირთა შესატყვისი თითქოს არ ჩანს: აქ „ჭინჭრის“ აღსანიშნავად ჭუჭ-ელ-ი / ჭუჭ-ელ-ე გამოიყენება, რომლის ჭუჭ- ძირი ქართულ წუწ- (წუწ-ვა) ძირს უნდა უკავშირდებოდეს. ფონემურად კანონზომიერი შესატყვისობაა, მაგრამ სემანტიკური დაკავშირება უდავო ვერ იქნება (მნიშვნელოვანი დაცილებაა) თუმცა ამოსავალი, საზიარო მნიშვნელობის დანახვაც შესაძლებელი ჩანს: ჭუჭ-ელ-ი = მ-წუწ-ავ-ი, მ-წუწ-ველ-ი. შდრ.: სუსხ-ი > მ-სუსხ-ავ-ი (ჭინჭარი).

ჭანურში ტუტ-უჯ-ი ლექსემაც დასტურდება „ჭინჭრის“ მნიშვნელობით, (Март, 1910), რომელიც *ჭუჭ-უჯ- ფუძის დეზაფრიკატიზებული ფორმა ჩანს: ჭანურ ფუძეში აფრიკატთა (ორი ან ორზე მეტი) თავმოყრა დამახასიათებელი არაა, ასეთ შემთხვევაში დისიმილაციური დეზაფრიკატიზაცია იჩენს თავს. უნდა ვიფიქროთ, რომ საანალიზო ფუძეშიც ასეთი ფონეტიკური პროცესი განხორციელდა (ამას მეგრულის შესაბამისი ფუძეც გვაფიქრებინებს) : ტუტ-უჯ- < *ჭუჭ-უჯ-. მეგრულში ქართული -ელ სუფიქსია (ჭუჭ-ელ-) წარმოდგენილი, ჭანურში კი ქართული -(ა)რ სუფიქსის შესატყვისი -(უ)ჯ (შდრ.: ჯინჯ-არ- : დიჭკ-იჯ-; ბუტკ-არ : ბუტკ-უჯ- და სხვ.)

ამასთანავე, ვფიქრობთ, მეგრული ჩხაპ- ძირი (ჩხაპ-უ-ა „გაწუწვა, სხურება; რწყვა“) ჭანური ო-ჩხაპ-ულ-ე-ს ჩხაპ- ძირის კანონზომიერი ეკვივალენტია. ძველ ქართულ ჩხუპ-ა-სთან დაკავშირებაც მართებული ჩანს, მაგრამ ასახსნელია, თუ რატომ არ მივიღეთ მეგრულ-ჭანურში მოსალოდნელი ჩხვაპ- შესატყვისი, თუმცა მეგრულში ეს ჩხვაპ- კი დასტურდება, მაგრამ არა „ჭინჭრის“ აღმნიშნველ ფუძეში, არამედ „ცემა; გარტყმა“-ს მნიშვნელობით.

- ფუძეების დონეზე არქეტიპად *წუწ- ძირი უნდა ვიგულისხმოთ.
5. ქართ. ზერგ-ნ-ა, და-ზერგ-ნ-ა „დატკეპნა“, ზერგ-ნ-ის „ტკეპნის“;
- მეგრ. ზარგ-ან-უ-ა „აზეღვა; არე-დარევა; უხეიროდ კეთება; „ტკეპნა...“
- დო-ზარგ-ან-უ „აზეღა, არია“...
- ზარგ-ან-ელ-ი „აზეღილი, არეული“...

გვხვდება ძველ ქართულშიც: „დამზერგნოს მე გამოსვლასა მას თუსსა“, მ.ცხ. 359 რ (აბულაძე 1973).

მეგრულში საანალიზო ლექსემის მნიშვნელობები უფრო ფართოა. პარალელურად ო სმოენიანი ფუძეც გვაქვს: ზ რგონ-უ-ა, ზ რგონ-უნ-ს.

- არქეტიპად *ზერგ- ძირი აღდგება.
6. ქართ. ზრქელ-ი „სქელი“, „მსუქანი“, პოხილი (აბულაძე 1973).
- გან-ზრქ-ომ-ა, სი-ზრქ-ე;
- მეგრ. ზირქ-ალ-ი „მსუქანი; მსხვილი; გასიებული“...

ო-ზირქინ-ან-ს „მსუქნად, გასიებულად... გამოიყურება“.

გო-ზირქინ-აფ-ილ-ი „გასუქებული, გამსხვილებული“...

გვხვდება ძველ ქართულ წერილობით წყაროებში: „ზროხანი მათნი **ზრქელ** (პოხილ) არიან“ ფს. 143,14; „ნუსადა **განზრქნეს** გული შენი“ (აბულაძე 1973). ძველ ქართულში **სქელ**- ფუძეც დასტურდება: „რომლისა? მე ნაყოფი ჩნ?ილ, ხოლო ფურცელი – **სქელ**“, ბ.კეს-ექუს.დდ. 73,24. ეგვევ **სქელ**-, რომელიც ახალ ქართულშიც გვაქვს, შეთვისებულია მეგრულში **ფსქელ**- და სვანურში **ზგელ**- სახით. გიორგი როგავა რეგრესული ასიმილაციის მაგალითებზე მსჯელობისას აღნიშნავს: „ანალოგიური ერთი შემთხვევა (**სქ** > **ზგ**) შენიშნულია სვანურში ქართულიდან შეთვისებულ **სქელ** სიტყვაში: ქართ. **სქელი** – სვან. ***სგელ** – **ზგელ**, ოღონდ ამ შემთხვევაში ქართ. **სქელ** სიტყვის **სქ** კომპლექსი მეორეული ჩანს, შრდ. ძვ. ქართ. **ზრქელი** – ახ. ქართ. **სქელი**“ (როგავა 1984: 45). ვფიქრობთ, გ. როგავას ამ საინტერესო დაკვირვებას მხარს უჭერს ქართ. **ზრქელ**- და მეგრ. ზირქალ- ფუძეთა შესატყვისობა: **ზირქ** ხმოვნიან ფუძეში ჩანს, რომ ამოსავალი **სქ** კომპლექსი არ ყოფილა.

7. ქართ. **ლაწ**-უნ-ი, **ლაწ**-ან-ი, **ლაწ**-ა-ლუწ-ი;

გა-უ-**ლაწ**-უნ-ა...

მეგრ. **ლორწ**-უ-ა „გალაწუნება, გარტყმა“...

ქო-ლორწ-უ-ე „გაულაწუნა, შემოჭკრა, სთხლიშა“...

მიკუ-**ლორწ**-ე /უ „შემოულაწუნა“...

სვან. ლი-**ლწ**-ი „მიკვრა, მიკრობა, მიტყეპება“...

ლა-ხ-ლაწ „მიაკრა (ცემით, გარტყმით)“

არ ჩანს ძველ ქართულში, მაგრამ ამ ფუძესთან ეტიმოლოგიურად დაკავშირებული **ლეწ**-ა, **ლეწ**-გ-ა ხშირად გვხვდება: **ლეწ**-ა „მსხვრევა“, მო-**ლეწ**-ილ-ი, **ლეწ**-გ-ა , და**ლეწ**(ვ)ა „დაფშვნა“, „შემუსრვა“, „დამსხვრევა“ (აბულაძე 1973). **ლეწ**-ა || **ლეწ**-გ-ა ახალ ქართულში გადატანით ცემა-გარტყმის მნიშვნელობითაც იხმარება, ი ხმოვნიანი **ლიწ**- ფუძეც (**ლიწ**-ინ-ი) ალბათ ეტიმოლოგიურად შორს არ დგას **ლაწ**- ფუძისაგან. მეგრულში **-რ**- განვითარებულია.

არქეტიპად ***ლაწ**- ძირი უნდა ვიგულისხმოთ.

8. ქართ. **ჩლიქ**-ინ-ი; **ჩლექ**-ა; ა-**ჩლექ**-ილ-ი;

მეგრ. **ჩირქ**-ინ-ი, **ჩირქ**-ინ-აფ-ა „ჩლექა, გაშეშება“...

ჩირქ-ალ-ი „აჩლექილი; გაშეშებული“...

გო-**ჩირქ**-ინ-აფ-ილ-ი "იდ";

ო-ჩირქინ-ან-ს „აჩლექილია; გაშეშებულია“...

ამ ფუძეებს შორის კანონზომიერ ბევრათშესატყვისობას **ჩ** (ქართ.) : **ჩქ** (მეგრ.) შეფარდება უნდა მოეცა, მაგრამ მეგრულში მოსალოდნელი **ჩქ** კომპლექსი არ განვითარდა ფუძისეული **ქ**-ს გავლენით, ამასთანავე, მეგრულის ფუძემ განიცადა მეტათეზისი. შრდ. ქართ. **ჩლიქი** – მეგრ. **ჩირქე** (ფენრიხი, სარჯველაძე 1990).

არქეტიპად ***ჩლექ** / **ჩლიქ** ჩანს სავარაუდებელი.

9. ქართ. **ჩქუეფ**-ა „ღელვა, ხეთქება, წყდომა“ (აბულაძე 1973).

ჩქუეფ-ება „ხეთქება“

მ-**ჩქუეფ**-რ „უეცრად“ (აბულაძე 1973), „ზედზედ“ (საბა).

მეგრ. **ჩქეაფ**-უ-ა; **ჩქეაფ**-აფ-ი „ხეთქვა; ჯახება, გარტყმა“...

ჩქეაფ-უნ-ს „ხეთქავს (სცემს ან ჭამს), გაარტყამს“...

დასტურდება ძველ ქართულში წერილობით წყაროებში: „... არა **ჩქუეფ** იგი გულის-სიტყთა აქა და იქი“...მ. სწ. 234,13. „დაბრმა და **ეჩქუეფობოდა** იგი კედელთა სახლისათა“ საკ.წიგნ. II, 26,38 (აბულაძე 1973). ხევსურულ დიალექტში **ჩქეაფა** წყალში ჩავარდნილი საგნის მიერ გამოცემულ ხმას გამოხატავს (შანიძე), ე.ი. ხმაბაძვითია. სავარაუდოა ეტიმოლოგიური კავშირი მ-**ჩქეფ**-არ-ე, **ჩქეფ**-ა, **ჩქეფ**-ს ლექსიკურ ერთეულებთან. მეგრულში ამ უკანასკნელის შესატყვისი **ჩქაფ**-უ-ა „თქვლეფა; ჭამის დროს გამოცემული ხმა“ ფუძეში გვაქვს. ასე

ვე სვანურშიც ლი-ჩქვ-გნ-ე „ჩქეფა“ (წყლისა) სახელშიც ქართული და მეგრული ფუძეების შესატყვისს ვხედავთ.

ფუძეების დონეზე ჩქ-ეფ- ფუძე ჩანს ამოსავალი.

10. ქართ. ძ-ებ-ა „გდება“ (საბა);

გან-ძ-ებ-ა „განვდა“, „დარღუევა“, გაძეგება;

გან-ძ-ებ-უღ-ი „განგდებუღი“, „განდევნიღი“, გაძეგებუღი.

„განყენებუღი“ (აბულაძე);

ძ-ეგ-ებ-ა-ღ, გა-ძო-ძ-ეგ-ებ-ა-ღ «изгнание», «изгонять» (ყიფშიძე);

გან-ა-ძ-ო, გა-ძო-ა-ძ-ო...

ზან. (მეგრ.) ჯ-ამ-ა, ნჯ-ამ-ა, გო-ნჯ-ამ-ა „გახსნა“, „გაღება“;

გა-ნჯ-უ „გახსნა; გააღო“; ო-ნჯ-ა-ნ-ს „ხსნის, აღებს“;

გო-ნჯ-ამ-იღ-ი „გახსნიღი; გაღებუღი, ღია“;

თოღ-გო-ნჯ-ამ-იღ-ი „თვალგახელიღი, თვალღია“...

ძება – ძირეული ლექსიკური ფონდის სიტყვა – დასტურდება ძველ ქართულ წერილობით წყაროებში. მათ შორის V-VIII სს-ების ხანმეტ ტექსტებში;

„კაცისა ვისგანმე განხადო ეშმაკი“ ლ. 11, 14; „რომელი ჩემდა მოვიდეს, არა განხუადო გარე“ ი. 6,37; „გამოსადეს იგი“ ლ. 20, 12; „განგადონ შენ“ ჩ. – „დაგარღვონ შენ“, ლ. 19,14; „განიძის სამკვდრებელისაგან მამულისა“ მ. სწ. 79, 7; „უკუეთუ იყოს ქურივ ანუ განძებულ (განდევნიღ)“ ლევიტ. 22, 13.

ქართული ძ- ძირის კანონზომიერ ფონემურ შესატყვისად ზანურში ჯ- დაჩნდება (ნჯ-ძირში ნ ფონეტიკური დანართია, რაც დამახასიათებელია ზანურისათვის).

სემანტიკური დიფერენციაცია – „გაძეგება, გაღება“ (ქართ.) და „გახსნა, გაღება“ (ზან.) – მეორეულია, ამოსავლად საზიარო მნიშვნელობა – „განცალკეეგება, მოშორება“ – უნდა გეჭონოდა, შდრ.: „განძება ცხოველთათვის (სულიერთათვის – რ.ა.) ითქმის, ხოლო უსულთათვის – განგდება“ (საბა).

ძ-ებ-ა/ძ-ეგ-ებ-ა ეტიმოლოგიურად დაკავშირებული ჩანს ამავე ძ- ძირისაგან ნაწარმოებ სხვა ფუძეებთანაც: ძ-ეგ-ს (ძვ. ქართული ძ-ეგ-ს; მი-ც < მი-ძ-ს; დიალექტ. (იმერს.) ძ-ი-ა (<ძ-ი-გ-ა) „ძეგს, აგღია“) მ-ძ-ეგ-აღ-ი (ზანური შესატყვისი ჯ-აღ-ი). ასევე, ვფიქრობთ, არ გამოირიცხება ქართ. ძ-ეგ-ნ-ა, ძ-ეგ-ს : ზან. ჯ-ა-ნ-უ „წოლა, დაძინება“ («лежание, сон» – ყიფშიძე 1914); ჯ-ა-ნ- /უ (მეგრ.), ჯ-ა-ნ-ს (ჭან.) „წევს“ (ეტიმოლოგიურად „ძეგს“) – ბგერათშესატყვისობა.

ამდენად, საანალიზო ფუძეთა შესატყვისობის მიხედვით შესაძლებელია არქეტიპად *ძ-ძირი და *ძ-ეუ-/*ძ-ეუ-ნ- ფუძე არსებუღიყო (ქართ. ძ- (ძირი) : ზან. ჯ-; ქართ. *-ეღ (სუფიქსი) : ზან. *-ა (*-აღ); ქართ. -ნ (სუფიქსი) : ზან. -ნ).

ამასთანავე, საფიქრებელია, ძ-ებ-ა (გან-ძ-ებ-ა/გა-ძ-ეგ-ებ-ა და ძ-ებ-ნ-ა/ძ-ეგ-ნ-ა, ძ-ი-ებ-ა(იხ. ქვემოთ) ფუძეები ეტიმოლოგიურად ერთმანეთთან დაკავშირებულ ფორმებს წარმოადგენენ (სემანტიკური და მორფოლოგიური ცვლის თავისებურებათა გათვალისწინებით).

ქართ. ძ-ეგ-ნ-ა „მოძიება“, ძ-ებ-ნ-ა „მონახვა“ (საბა);

ძ-ი-ებ-ა „თხოვა“, „გუღება“, „მოძიება, გამოკუღეგვა“, ცდილობა, გამოკითხვა, ძებნა, „ბრინვა“;

მო-ძ-ი-ებ-ა „ძიება, მონახვა, ძებნა, პოვნა“; „ზედამიხედვა“; მოღება“;

მო-ძ-ი-ნ-ებ-ა „მოხედვა“, მონახვა (აბულაძე).

ზან. (მეგრ.) ჯ-ი-ნ-ა, ო-ჯ-ი-ნ-უ „ყურება; ხედვა; თვალთვაღი, დაცდა, ლოღინი“;

გო-ჯ-ი-ნ-ა „დათვალღიერება“, „გახსინჯვა“;

გი-ნო-ჯ-ი-ნ-ა „გადახედვა“;

მე-ჯ-ი-ნ-ა „მიხედვა“; რიღი; მოკრძაღება“;

უ-ჯ-ი-ნ-ე „უყურებს“; „ეღოღება, უცღის“;

გო-ჯ-ი-ნ-ეღ-ი „ნახი, დათვალღიერებუღი“; „ღამაზი, მომხიბვღელი“ (ეტიმოლოგიურად „კარგი შესახეღობისა“).

ძენა / ძებნა / ძიება ქართულში ძირეული ლექსიკური ფონდის სიტყვებია (გვხვდება, ცხადია, ხანმეტ ტექსტებშიც):

„**ხიბოს** ნათესავისა ამისგან“ ლ. 11,51; „იესუს ჯუარცუმულსა **ხეძიებთ**“ მ. 28,5; „რომელი **ხეძიებდეს** პოვოს“ ლ. 11,10; „წარვიდეს და **მოიძიოს** შეცთომილი იგი“ მ. 18,12; „იძიეთ ქუეყანა“, მსაჯ. 18,2; „რომელთა **მოგუძინეს** ჩუენ მზემან აღმომავალმან“ ჩ, ლ. 1,78.

ძველ ქართულში საანალიზო ფუძისაგან ნაწარმოები არაერთი სხვა ლექსემაც დასტურდება: **გამომძიებელი, გამოძიება, მეძებარი, საძიებელი, ღონისძიება, შურისძიება** და სხვა.

ქართულ დიალექტებში გვხვდება: **ძ-ეგ-ა** (ხევს.) „ძებნა“, **ძ-ეზ-ილ-ი** (რაჭ.) „ძებნა“ (ქართ. დიალექტ.; დღონტი); **ძ-ეზ-ინ-ი** „ძებნა“ (ჯორბენაძე)

საანალიზო ფუძეები **ე/ი** ხმოვანმონაცვლეა. **ძ-ი-ეზ-ა** მიღებულია ***ძ-ი-ეზ-ა-საგან, ძ-ი-ნ-ეზ-ა** კი – **ძ-ი-ნ-ეზ-ა-საგან**. ამ ფუძეებისათვის საყრდენია აორისტის, ხოლო **ე** ხმოვნიანებისათვის – **ძ-ეგ-ნ-ა, ძ-ეზ-ნ-ა** – აწმყოს ფორმები.

ზ. სარჯველაძემ მართებულად დაუკავშირა ზანურ **ჯინ-** ფუძეს ქართული **ძინ-** (მო-გუ-ძინ-ა); „ქართული **ძინ-** ძირს კანონზომიერად შესატყვისება მეგრული **ჯინ-** და ლაზური **ჯინ-/ჯვინ-**“ (სარჯველაძე 1985: 25; ფენრიხი, სარჯველაძე 1990; 2000). ჩვენი აზრით, **ძინ-** ფუძეა (**ძინ-**) –**ძ** – ძირისაგან –**ი** (<*-იგ) და –**ნ** სუფიქსებით გაფორმებული. ამას ადასტურებს ძველი ქართული ტექსტიც – „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“, სადაც ნუსხების მიხედვით სამი სხვადასხვა ვარიანტიაა წარმოდგენილი:

„და მუნვე შემოკრიბნა კაცნი პატიოსანნი ცხოვრებითა და შემკულნი ყოვლითა სათნოებითა, არა თვსთა ოდენ სამეფოთა შინა პოვნილნი, არამედ ქუეყანისა კიდეთათ ... **იძინა (იძივნა ჩ¹, იძია ცეც)** და კეთილად **გამოიძინა (გამოიძივნა ჩ¹, გამოიძია ცეც)**, მოიყვანნა და დაამკვდრნა მას შინა“ „ქართლის ცხოვრება“¹, 330, 14.

მაშასადამე, საზიარო **ძ-** ძირისაგან არის მიღებული **ძ-ი-, ძ-ი-ნ-** და **ძ-ი-ნ-** ფუძეები.

საანალიზო ფორმათა შედარების საფუძველზე არქტიპებად უნდა ვივარაუდოთ ***ძ-** ძირი, ***ძ-ეჟ-, *ძ-იჟ-** და ***ძ-ეჟ-ნ-/*ძ-იჟ-ნ-** ფუძეები.

ქართველური ეტიმოლოგიები: წული, ყმაწვილი, წულილი, წვლილი, წვრილი. საანალიზო ლექსემათა ეტიმოლოგიასა და ქართველურ ენებში მათი შესატყვისობის საკითხს არაერთი მკვლევარი შეესო (შანიძე, როგავა, ლომთათიძე, გამყრელიძე, მაჭავარიანი, კლიმოვი, სარჯველაძე, ფენრიხი, ჩანტლაძე, შენგელია, არაბული, ნადარეიშვილი, ჩუხუა და სხვ.).

ქართველოლოგიურ ლიტერატურაში ცნობილ და ახლად გამოვლენილ მასალათა საფუძველზე შესაძლებლად გვესახება შემდეგი დაკავშირებების დაშვება:

წულ-ი (უფლისწული, სეფეწული, დედაწული, ქალწული, ძმისწული, დისწული, ძისწული...) ეტიმოლოგიურად უნდა უკავშირდებოდეს **წულ-ილ-** ფუძეს, რომელსაც ძველ ქართულშივე უჩანს პარალელური **წურ-ილ-** (**წულ-ილ-ი > წურ-ილ-ი** დისიმილაციით). მეორე მხრივ: **წულ-ილ-ი > წვლ-ილ-ი > წვრ-ილ-ი**. ამ უკანასკნელს დაუკავშირდება რედუცირებული ფორმები: **ი-წრ-ო, ვ-ი-წრ-ო, ისევე, როგორც: სი-წლ-ო (<*სი-წულ-ო).**

გვევ **წულ-** ფონეტიკური ვარიანტი ჩანს **წვილ-** (<*წვილ-) ფუძისა, რომელიც შემონახულია კომპოზიტში **ყმაწვილ-ი**. შდრ.: **ყმაწვილ-ი // ყმაწულ-ი** (საბა). ამასთანავე, **წვილ- / წულ- / წურ-** ფუძეთა კავშირს ცხადყოფს ძველ ქართულ ტექსტებში დადასტურებული ფორმები: „იყო ერთი **ყრმაი წული**“ მამ. ცხ. 346 V (შდრ. **ყმაწვილი**); დარჩეს **შვილნი** მისნი **წურილნი**“ **ვახტანგ გორგასლის ცხოვრება**, 217, 4 (შდრ. **წვრილშვილი**); „გმირთა გამოცდილთა მბრძოლი ვარ, არა **ყმაწურილთა**“ იქვე, 152, 13 (შდრ. **ყმაწვილთა**).

წულ- / წულ-ილ-/ წურ-ილ- ფუძეთა ეტიმოლოგიური კავშირის საფუძველზე შესაძლებელი ჩანს ქართულ-სვანური ცნობილი შესატყვისობის (ქართ. **წულ-ი:** სვან. **ჭუმ** „ვაუი“ **ნაჭულ-აშ** „საწულისი“) შეესება მაგალითით: **მო-ნჭირ-ილ-ი/მო-ნჭირ-ელ-ი** „მოჭერილი; ვიწრო“; ეტიმოლოგიურად: „დაწერილებული“; **მო-ნჭირ-ა** „მოჭერა; დავიწროება“. ქართ. **წულ- / წურ-** : სვან. **ნჭირ-**: სვან. **ჭუმ- / ჭულ-** კანონზომიერ შესატყვისობას წარმოგვიდგენს.

საანალიზო ფუძეთა შეპირისპირების მიხედვით უნდა ვივარაუდოთ ქართველურ ფუძე-ენაში ***წულ-** / ***წულ-ილ-** არქეტიპის არსებობა (მდრ.: გ. კლიმოვი – ***წ.უზ;** ჰ. ფენრიხი – ***წ.ულ'**).

II ქართ. მე-წყერ-ი;

ზან. წყარ-ი „წყალი“.

ზანური (მეგრულ-ჭანური) წყარ ფორმა ვერ იქნება შესატყვისი ქართულ წყალ ფუძისა, ვინაიდან დარღვეულია შესატყვისობა ხმოვნებს შორის და არც **ლ: რ** ბგერათფარდობა (წარმოდგენილ პოზიციაში) ასახავს შესატყვისობას თანხმოვნებს შორის. ამასთანავე, წყალ ფუძის ზანურ შესატყვისად წყუ ფუძეა ცნობილი. ამდენად, ვფიქრობთ, წყარ ფუძის კანონზომიერი შესატყვისი ქართულში მე-წყერ სახელში უნდა იყოს წარმოდგენილი, თუ ასეთი სეგმენტაცია მისაღები იქნება: მე-წყერ-ი, ე. ი. წყლიანი ადგილი (საბას განმარტებით: მეწყერი „გუზრდობა დამზღულეული). მე-წყერ-ი ისეთივე აგებულებისა ჩანს, როგორც მე-მღერ-ი (ძვ. ქართ.) „მომღერალი“.

ქართ. წყერ – (მე-წყერ-ი) და ზან. წყარ-ფუძეთა შორის კანონზომიერი ბგერათშესატყვი-ობაა წარმოდგენილი, რის მიხედვითაც ქართველური ფუძე-ენის დონეზე ***წყერ-ფუძის** რეკონსტრუქციაა შესაძლებელი.

III ქართ. ბაწ-არ-ი „ლარი, საბელი“ (აბულაძე), „სხვილი დაზლა ქალამნისა“ (საბა);

ზან. (მეგრ.) ბუჭ-ონ-ი, ბუჭ-ონ-უ-ა „შეგროვება; მოხვეჭა“.

(ეტიმოლოგიურად „გაბაწრვა“. „შეკვრა“).

ბაწ- ძირის კანონზომიერი ზანური შესატყვისი **ბოჭ-** უნდა ყოფილიყო, რომლისგანაც ზანურისთვის დამახასიათებელი **ო > უ** გადასვლით (ბაგისმიერი თანხმოვნის ასიმილაციური გავლენით) მივიღეთ **ბუჭ-** (ბუჭ-ონ-ი). ვფიქრობთ პირვანდელი ***ბოჭ-**ძირი, რომელიც დაიკარგა ზანურში, შემონახული უნდა იყოს სამწერლობო ქართულში წარმოდგენილ **ბოჭ-გ-ა**, **შე-ბოჭ-**ილ-ი ფუძეებში. ამაზე მეტყველებს ის ვითარებაც, რომ **ბოჭვა** ძველ ქართულ წყაროებში არა ჩანს (სულხან-საბას ლექსიკონშიც არაა დამოწმებული), ე. ი. გვიანდელი შემონატანია.

ბაწარ და **ბოჭვა**, **ბოჭილ** ფუძეებს შორის ისეთივე მიმართება ჩანს, როგორც ქართ. ბარკ-ალ და ზან. ბორკ-უ-ა (ბორკ-გ-ა), ბორკ-ილ-ი (შეკრული, შე-ბორკ-ილ-ი) ფუძეებს შორისაა წარმოდგენილი. ბორკ-გ-ა და ბორკ-ილ ფუძეები, როგორც ცნობილია, ზანიზმებად არის მიჩნეული (მარი; გონიაშვილი; ფენრიხი, სარჯველაძე).

საანალიზო ფუძეთა ბგერათშესატყვისობის მიხედვით, ვფიქრობთ, ქართველური ფუძე-ენის დონეზე შესაძლებელია ***ბაწ-** ძირის რეკონსტრუქცია.

საღვთისმეტყველო ტერმინთა ეტიმოლოგიისათვის ქართულში და ქართველურ ენათა ბგერათშესატყვისობის ზოგიერთი საკითხი. საქართველოში ქრისტიანობის ორიათასწლოვან ისტორიას, საღვთისმეტყველო ძეგლების ქართულ ენაზე ძველთაგანვე, ხანგრძლივი პერიოდის განმავლობაში, გადმორღებასა და ორიგინალური ქრისტიანული ლიტერატურის შექმნას, მრავალ სიკეთესთან ერთად, ქართულ და, საერთოდ, ქართველურ ენათა ლექსიკური ფონდის გამდიდრება და განვითარება მოჰყვა. ქართველურ ენათა ლექსიკის ისტორიის საკვლევად განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენს საღვთისმეტყველო ტერმინთა ეტიმოლოგიის, ფონემურად შესატყვისი ფუძეთა გამოვლენისა და მათი შედარებითი ანალიზის საკითხები, ვინაიდან ასეთი ტერმინების დიდი ნაწილი ძირეული ლექსიკური ფონდის კუთვნილებაა და საერთოქართველური ფუძე - ენის დონეზე არქეტიპთა აღდგენის საშუალებას იძლევა. საღვთისმეტყველო შინაარსი, რომელიც ამ ლექსემებს მოეპოვებათ, ცხადია, გვიანდელი შენაძენია და გარკვეულ კონტექსტში ან სათანადო აფიქსთა დართვით სემანტიკური გადაწვეის (დიფერენციაციის) შედეგია.

ამჯერად რამდენიმე საღვთისმეტყველო ტერმინი გამოგვაქვს საანალიზოდ.

1. შეწევა, შეწენა, წევა, „ხელის აპყრობა, დახმარება, დაცვა, ხელის შეწყობა, გამარ-

თვა, მიშველება, ზრუნვა“ (აბულაძე 1973) გვხვდება ძველ ქართულ წერილობით წყაროებში (მათ შორის ხანმეტ ტექსტებში) „შემეწიე (მეწიე) ურწმუნობასა ჩემსა. მრ. 9, 23; „რომელსა მაგას შევეწიე კიდითგან ქვეყანისაით“ უ ეს. 41, 9 „ღმერთი მათი შეეწევნის მათ“ 0, ივდ. 6, 2; „უძღურ იქმნიან გრძნობანი და ვერ შეეწევნიან წამლობანი“ ანტ. დ. 31; „შეეწიე სიბერესა მამისა შენისასა“ 0.ზირ. 3,14; „შეეწეოდა მორწმუნეთა მათ“ ს. გაბ-მოც. საგ.

ს.93, 19; „მომეც ჩვენ შეწევნაი ჭირსა“ ფს. 59, 13; „ქადაგებდეს ყოველსა ქვეყანასა უფლისა შეწევნითა“ მრ. 29,20; „შემძლებელ არს სარწმუნობანი სიყვარულისაგან შეწევნული“ გალ. 5,6; „არა თუმცა უფალი შეწეულ იყო ჩვენდა“ ი-ე. 50, 26; შეწევა, შეწევნა ლექსებში წვეა,წვენა ფუძეებისაგან ზმნისწინით ნაწარმოები ფორმებია.

წვეა, წვენა „მიწვეა, მოწვენა, შეხვედრა, მოსწრება, მოსვლა, დაჭერა, აღქუმა, დაწვეა“ (ილ. აბულაძე) „ვსდევ ეგრე, რაითა ვეწიო“ ფლკ. 3,12; „ეგრეთ რბიოდეთ რაითა ეწინნეთ“. I კორ. 9, 24 ; „მეწინნეს მე უსჯულობანნი ჩემნნი“. ფს. 39,13 ; „ნუ გეწვეიან ზრახვანი ბოროტი“. 0 ივ.სოლ. 2,16; „წყობა ეწია მათზედა“. მსჯ. 20,42; „ბნელი იგი მას ვერ ეწია“ I. 5.

წვეა, წვენა ლექსებათა აქ წარმოდგენილი განმარტებები ისტორიულად ამოსავალ სემანტიკურ ვითარებას ასახავენ.მოგვიანებით მათ საღვთისმეტყველო შინაარსი შეიძინეს: **წვეა, წვენა**,დახმარება,შეწვენა,შველა (ილ. აბულაძე) „**მეწიე** (შემეწიე) ურწმუნობასა“ ჩ მრ. 9,23; „ჩვეულებისამებრ შენისა მეწიე ჩვენ“ საკ. წიგ. II 86,13;

წ ძირისაგან (**წ-ე-ა,წ-ე-ნ-ა, შე-წ-ე-ა, შე-წ-ე-ნ-ა**) სათანადო აფიქსთა დართვით არაერთი სხვა ლექსემაც შეიქმნა ძველ ქართულში და არა მხოლოდ საღვთისმეტყველო შინაარსის: აღწვეა, გამოწვეა, განწვეა, დაწვეა, ზედა-მიწვენა, ზედა-მიწვენით, ზედა-მიწვენულ წარწვენა. ასევე: მწე, შემწე.

მწე „დამხმარე, მშველელი“, შემწე, თანაშემწე, შემწეობა. ამავე ძირისაგან ჩანს ნაწარმოები: **მწევარი (მ-წ-ე-არ-ი)** „ძალი მაწევარი“ (საბა); **ნაწევარი (ნა-წ-ე-არ-ი)** „სადრეკი, ნასხამი, „საკრეველი“, „შეკრება“ (აბულაძე), „სახსართ შემდგმულობა“ (საბა); **წვერი (წ-ე-არ-ი)** **წვერი** შდრ. **ნაწევარი** – საბა]... ახალი ქართული: **ამწე, მიღწევა, მოწვეა, დაღწევა** და სხვა.

როგორც ცნობილია, საანალიზო **წ** – ძირს ქართველურ ენებში შესატყვისი ეძებნება: ქართ. **წ-ე-ა; მო-წ-ე-ნა; მო-წ-ი-ე-ბ-ა...**
მეგრ. **ჭ-აფ-ა// ნჭ-აფ-ა** „დაწვეა“; **მო-ნჭ-აფ-ილ-ი** „მოდწეული“...
ჭან. **ო-ნჭ-უ** „მოწვეა“; **მე-ბ-ი-ნჭ-ი** „მივადწიე“...
სვან. **ლი-ჰ-ე//ლი-მჰ-ე** „მოწვეა“ (ჩიქობავა 1938; მარი 1918 : 333).

ამ შესატყვისობების მიხედვით გ. კლიმოვა ქართველური ფუძეების დონეზე არქეტიპად აღადგინა ***წი-** ძირი (კლიმოვი, ეტიმ. ექს., 248), ჰ. ფენრიხმა და ზ. სარჯველაძემ კი ***წ-** ძირი. ვფიქრობთ, ბგერათშესატყვისობის დადგენა არა მხოლოდ ძირთა, არამედ ფუძეთა შორის და ამის მიხედვით არქეტიპად ფუძის რეკონსტრუქციაც (ამჯერად ქართულ-ზანური ფუძეების დონეზე) შესაძლებელი ჩანს. კერძოდ, **წ-ე-ნ- (წ-ე-ნ-ა შე-წ-ე-ნ-ა)** ფუძის შესატყვისად ზანურში უნდა გვქონდეს **ჭ-ა-ნ: ჭ-ა-ნ-აფ-ა, მო-ჭ-ა-ნ-აფ-ა** „წვევა, მოწვევა; ხმობა; დაბარება; მოწოდება“, ეტიმოლოგიურად „მოწვევა; მოყვანა“ (მეგრ.) და **ჭ-ა-ნ-აფ-ა, ო-ჭ-ა-ნ-დ-უ** „იდ“ (ჭან). საანალიზო ქართულ-ზანურ ფუძეთა შორის (ქართ. **წ-ე-ნ-**: ზან. **ჭ-ა-ნ-**) ფონემური შესატყვისობისათვის დაბრკოლება არა ჩანს (ქართ. **წ.** ზან. **ჭ,** ქართ. **ე** ზან. **ა** კანონზომიერი ბგერათფარდობაა), თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ ზანურში **ვ** იკარგვის არა მხოლოდ ინტერვოკალურ, პოსტოკალურ-პრეკონსონანტურ პოზიციაშიც (**ჭ-ა-ნ < *ჭ-ა-ნ-:წ-ე-ნ-**).

წარმოდგენილი ბგერათშესატყვისობის საფუძველზე (ქართ. **წ-ე-ნ-**: მეგრ. **ჭ-ა-ნ-**: ჭან. **ჭ-ა-ნ-**) ფუძეების დონეზე შესაძლებელია არქეტიპად ***წ-** ძირისა და ***წ-ე-ნ-** ფუძის რეკონსტრუქცია. ასევე, ზანურში კიდევ ერთი შესატყვისი ფუძის დადგენაც ხერხდება:

ქართ. **მო-წ-ე-ა; მო-წ-ე-ულ-ი (< მო-წ-ე-ულ-ი); მო-ნა-წ-ე-ი...**
მეგრ. **მო-ნჭ-ონ-ი, მო-ნჭ-აფ-ერ-ი** „იდ.“
2. წირვა; შეწირვა; მწირი;
წირვა (*ჟამის წირვა*) „ლიტურგია“: აღასრულებს ჟამის წირვასა სამ ჟამს“ ლიმ. 11, 5;

„მოიწია უამი უამის-წირვისა“ ი.ე. 33, 15.

შეწირვა „მირთუმა“, „მოგურა“, „შერთუმა“, „აღრთუმა“, „შეწყნარება“, „მსხუერპლება“, „ზორვა“, ძღვნა, „განჩინება“, „შეწირვა მსხუერპლისა“ (ილ. აბულაძე, 1973):

„**შეწიროს** (მიაართუა) მსხუერპლი“ , ლევიტ. 2, 8; „*შეწიროს* უფალსა შეცოდებისა მისისათუს“ ბ., - „მოჰგუაროს ბრალისა მისისათუს“ , ლევიტ. 19,21; „უფალმან თაყუანის-ცემაი ჩემი *შეწირა*, ფს. 6, 10; „რომელი ჰმსახურებდეს სათნოებით, *შეწირულ* იყოს“, ზირ. 32, 19;

მწირი „ვედრი“, „მოქცეული“, „დამონებული“, უცხო, მოსული, გერი, ყარიბი, შორიელი ქვეყნისა, „შემყოფი“, „მდგმური“, მსხემი“ (აბულაძე):

„უფალმან დაიცვნის **მწირნი** (ვედრნი) ფს. 145, 9; „**მწირი** და მკვდრი იყვნეს ნახევარნი“ , - „მოქცეულნი და მკვდრნი“, ისუ ნ. 8, 33; „**მწირ** იყავ ქუეყანასა მისსა“ ბ., - „მსხემ იყავ ქუეყანასა მათსა“ ლევიტ. 23, 7; „მივალ *მწირობად*“, „ვრონინებ დამკვდრებად“, მსჯ. 17, 9; „*მწირობისა* იგი დასაბამი ესე ერს“, - „გარდასახლებისა დასაბამი ესე არს“ ბ., აბდ. 1, 20.

წირვა ფუძისაგან ძველ ქართულში ნაწარმოებია: **განწირვა, განწირულება, თავგანწირვა, საწირავი, უწირველი, შემოწირვა, შეწირვა, შემწირველი, შესაწირავი...**

წირვა-სა (უამის-წირვა) და *შეწირვა*-ს შორის საზიარო მნიშვნელობა აშკარაა. იგივე მნიშვნელობა უნდა ყოფილიყო ამოსავალი **მწირი**-ი ლექსემისათვის. **წირ-ულ-ი, შე წირ-ულ-ი, ნა-წირ-ავი, სა-წირ-ავი, სა-წირ-ველ-ი, შე-ნა-წირ-ი, შე-სა-წირ-ი – საობიექტო მიმღეობის ფორმებია, ხოლო მ-წირ-ი, მ-წირ-ავი, მ-წირ-ველი, შე-მ-წირ-ველ-ი, შე-მო-მ-წირ-ველ-ი – სასუბიექტო მიმღეობისა.**

სათანადო ლექსემებისათვის ისტორიულად ამოსავალი სემანტიკური მნიშვნელობა „**მიძღვნა, მირთმევა, გაცემა**“ უნდა ყოფილიყო (შდრ. **შეწირვა** „სადმითოდ შეძღვნა“ - საბა). ამას გარკვეულწილად ადასტურებს ზანურის მონაცემებიც, სადაც საანალიზო წირ- ფუძის შესატყვისად უნდა გვქონდეს **ჭირ-/ ნჭირ-: ჭირ-ინ-აფ-ა, მე-ჭირ-ინ-აფ-ა, მე-ნჭირ-ინ-აფ-ა „მიწოდება; მიცემა; მიღწევა“**. ქართული **წირ** და ზანური (მეგრ.) *ჭირ-ნჭირ-* კანონზომიერ ფონემურ შესატყვისობას გვიჩვენებენ. ფუძეების დონეზე არქტიპად ***წირ-** უნდა ვიგულისხმოთ.

სიბილანტურ ფონემათა სუბსტიტუციისათვის ქართველურ ენებსა და დიალექტებში. ქართველურ ენებსა და დიალექტებში სისინა (წინა რიგის) და შიშინა (უკანა რიგის) სიბილანტა ჩამოყალიბება და განაწილება სხვადასხვა დიალექტურ არეალსა და სხვადასხვა ქრონოლოგიურ საფეხურს გულისხმობს.

ქართველური ფუძეების დიფერენციაციის პირველ საფეხურზე სისინა სიბილანტები (**ზ ს ძ ც წ** სპირანტ-აფრიკატები) უცვლელად უნდა ყოფილიყო წარმოდგენილი ქართულ, ზანურ და სვანურ დიალექტებში.

ქართველური ფუძეების დიფერენციაციის მეორე საფეხურზე ზანურისა და სვანურის იმ დიალექტებში, რომლებიც არ ემიჯნავენთან ქართულ დიალექტებს, სისინა სიბილანტების ეკვივალენტებად ჩამოყალიბდა შიშინა სიბილანტები (**ჟ შ ჯ ჩ ჭ**). ამასთანავე, ქართულ დიალექტებთან მომიჯნავე ზანურ-სვანურ დიალექტებში ისევე სისინა სიბილანტებია წარმოდგენილი, ხოლო შუა ზოლში – მომიჯნავე და პერიფერიულ (დაცილებულ) დიალექტებს შორის – ჩამოყალიბებას იწყებს შიშინა სიბილანტები, მაგრამ შენარჩუნებულია სისინა სიბილანტებიც.

ქართველური ფუძეების დიფერენციაციის მესამე საფეხურზე ქართულ დიალექტებთან მომიჯნავე ზანურ-სვანურ დიალექტებშიც ნაწილობრივ ჩამოყალიბდა შიშინა სიბილანტები, მაგრამ სისინა სიბილანტების შემცველი საერთო-ქართველური ლექსიკის უმეტესი ნაწილი კვლავაც შენარჩუნებულია.

დროთა განმავლობაში ზანურ და სვანურ დიალექტებში (რესპ. თქმებში) ხდება დიალექტურ ფორმათა ერთგვარი შერევა-გადანაწილება: სისინა სიბილანტიანი ფუძეები მკვიდრდება შიშინა სიბილანტიანი დიალექტების (თქმების) ზოლშიც – ზოგ შემთხვევაში პარა-

ლელური ფორმის, ალომორფის სახით, სხვა შემთხვევაში კი – ამ ფუძეებში ფონეტიკური პროცესების ნიადაგზე სისინა სიბილანტთა შიშინად ქცევის ან სემანტიკური გადაწვეისა და დატვირთვის წყალობით შენარჩუნებული პირვანდელი ფონემური (სისინა სიბილანტური) სახით.

ქართველურ ენებში სიბილანტურ ფონემებს შორის არსებული რეგულარული ხასიათის კანონზომიერი შესატყვისობა გულისხმობს ბგერათფარდობის ცნობილ წესს: ქართულ წინა რიგის (სისინა) სიბილანტებს (**ზ ს ძ ც წ** სპირანტ-აფრიკატებს) ზანურსა და სვანურში შეესატყვისება, ერთი მხრივ, უკანა რიგის (შიშინა **ჟ შ ჯ ჩ ჭ**) სიბილანტები. ეს წესი, როგორც ჩანს, ქართველოლოგიაში გავრცელებული თვლასაზრისის მიუხედავად, არ საჭიროებს ქართველურ ფუძეენაში დამატებითი შუა რიგის (სისინა-შიშინა **ზ, ს, ძ, ც, წ**) სიბილანტთა რეკონსტრუქციას. ამის ერთ-ერთ საფუძველს, ვფიქრობთ, ქართული ენის სხვადასხვა დიალექტთან ლექსიკური მასალაც იძლევა.

ქართული ენის დიალექტებშიც ისევე, როგორც ზანურ და სვანურ დიალექტებში, დასტურდება ქართველური ფუძე-ენის სისინა სიბილანტების როგორც სისინა (იდენტური), ისე – შიშინა ეკვივალენტები. ქართული დიალექტური ლექსიკაც მეტნაკლებად ცხადყოფს საერთო ქარმომავლობისა და იდენტური აგებულების ფუძეებში სისინა და შიშინა სიბილანტების მონაცვლეობას. როგორც წესი, ქართულ დიალექტებშიც წინა რიგის (სისინა) სიბილანტებს ენაცვლება უკანა რიგის (შიშინა) სიბილანტები, ე.ი. ზანურ-სვანურში ისტორიულად მომხდარი არტიკულაციური გადაწვეის მსგავსად, ქართული დიალექტებისთვისა სისინა სიბილანტთა შენარჩუნება (ფუძეენის წინა რიგის, სისინა ქართული დიალექტების წინა რიგის, სისინა) და საწარმოთქმო ადგილას უკან გადაწვევა (ფუძე ენის წინა რიგის, სისინა ქართული დიალექტების უკანა რიგის, შიშინა) ყოფილა დამახასიათებელი, და არა – საპირისპირო პროცესი, რომელიც გვექნებოდა ფუძე-ენაში შუა რიგის (სისინ-შიშინა) სიბილანტების დაშვების შემთხვევაში (ფუძე-ენის შუა რიგის, სისინ-შიშინა ქართული დიალექტების წინა რიგის, სისინა), რაც დაარღვევდა ქართველური ენა-დიალექტებისათვის ბუნებრივ და ამდენად, მოსალოდნელ, საერთო თვისებას.

სიბილანტები, როგორც ცნობილია „ქმნიან სადემარკაციო ხაზს ქართველურ ენათა შორის“ (მაჭავარიანი). ამ ხაზს ერთგვარად ანეიტრალებს ქართული ენის დიალექტებში (და ამ დიალექტების მეშვეობის (საწერლობო ქართულში) შემონახული საერთო-ქართველური ფუძეებიც, სადაც წინა რიგის (სისინა) სიბილანტებს ენაცვლება უკანა რიგის (შიშინა) სიბილანტები ისევე, როგორც ზანურ-სვანურში და, ამდენად, იქმნება უფრო მეტი საფუძველი ქართველური ენებისა და დიალექტების სიახლოვისა და მათ შორის „სადემარკაციო ხაზის“ მოშლისა.

ქვემოთ წარმოდგენილია ქართული დიალექტური (და, ამასთანავე, დიალექტების მეშვეობით სამწერლობო ქართულში დამკვიდრებული) ლექსიკის ერთი ნაწილი. სადაც სიბილანტთა სისინა და შიშინა სახეობებისათვის ამოსავალია ოდენ წინა რიგის (სისინა) სიბილანტები, ამ ვითარებას ისტორიულად – ქართველური ფუძეენის დიფერენციაციის ეპოქაში – ფონეტიკური მიზეზები განაპირობებდა: ძირითადად ასეთ ფუძეებში უკანა წარმოების ველარული ხშულების ასიმილაციური გავლენა:

1. ა) **ბეც-ი** (სამწ. ქართ.); **ბენც-ი** (რაჭ.ლენხ.) 1. „ბენბეცი, ბერბეცი, ძლიერ ბნელი ღამე“ (ვ. ბერიძე); 2. „ბეცი“; 3. „ბენი, წინდაუხედავი“ (მ. ჩიქოვანი, აღ. ღლონტი);
ბ) **ბენ-ი** (გურ., ზ. აჭარ.) „ლენხი, მოსულელლო, უჭკუო“ (აღ. ღლონტი; შ. ნიუარაძე); ზანური (მეგრ.) შესატყვისი – **ბაც-უა, ბაცი-აფ-ი** „მიპარვა ჩუმაღ“ ... (გ. კლიძოვი).
2. ა) **ბზუილ-ი** (სამწ. ქართ.);
ბ) **ჟუილ-ი** (თუშ.) „ფუტკრების ბზუილი“ (ხუბუტია).
3. ა) **ბლაცუნ-ი** (გურ.) „ტანმოშლით, უშნოდ, უაზროდ სიარული“ (მ. შარაშიძე);

- ბ) **ბლანუნ-ი** (აჭარ.)ნ. ბლაცუნი (ღლონტი).
4. ა) **ბრწყინვა** (სამწ. ქართ.); ნაბერწყალი, ნაპერწყალი (ძვ. ქართ.);
ბ) **ბრყენვა, ბრყინვა** „მცირე ბრწყინვალება“ (ს.ს. ორბელიანი); ზანური: **რწყინუა, რწყინუა** (მეგრ.), **ნოპინწყალე, ნოპინკალე** (ჭან.); სვან. **ბერწყ** (ჩიქობავა, დევეტერსი).
5. ა) **ბურცხალა** (იმერ., გურ.) „ლიჭა, მცენარეა“ (მაყაშვილი);
ბ) **ბურჩხა-ი** (გურ.) „სარეველა ბალახია“ (მაყაშვილი; ღლონტი).
ზანური: **ბურჩხ-ი** (მეგრ.), **ბურჩხ-ი** (ჭან.) „სარეველა“ (კახაძე).
6. ა) **ზეპა, ზეპვა** (სამწ. ქართ.); **ზევა** (ქიზიყ.) „ცემა, ტყეპა“ (ს. მენტეშაშვილი);
ბ) **ჟეპა** (სამწ. ქართ., ქსნ. ხეობის ქართლ.) „მიწის ტყეპნა რაიმე სიმძიმით ან ხილის დაჩეჩება“ (ქეგლ.), „ძლიერი ცემა“ (ვ. სომხიშვილი); ზანური: **ზაპუა** (მეგრ.), **ოზაპუ** (ჭან.) – სისინა შესატყვისობა (კლიმოვი);
სვანური: **ჟლიპე; ლიჟღბმნე, ხაჟღებ.**
7. ა) **ზლაზუნა** (სამწ. ქართ.);
ბ) **ჟრანუვა** (გურ.) „ზლაზუნა“ (შარაშიძე);
8. ა) **ზრიალ-ი** (სამწ. ქართ.);
ბ) **ჟრიალ-ი** (სამწ. ქართ.);
ზანური: **რჟიოლ-ი** „ზრიალი“ (კლიმოვი); **ჟლიორ-ი** „ჟრიალი“.
9. ა) **ზრობა** (ფშ.) „გაყინვა“ (ვაჟა-ფშაველა; ა. შანიძე); „ყონვით დაწვა“ (ს.-ს. ორბელიანი);
ბ) **ჟრობა** (გურ.) „ნელი ხარშვა“ (ვ. შარაშენიძე);
ზანური: ჟღირაფა „ჭკნობა“ (ეტიმოლოგიურად – „ჟრობა“).
10. ა) **ზუზდა** (სამწ. ქართ.);
ბ) **ჟუჟდა** (ძვ. ქართ.) „ზუზდა, თხრამლი, ბოლღამი“ (ილ. აბულაძე);
ჟუჟდ-ი „წყელულის მონადენი“ (ს.-ს. ორბელიანი); **ჟუჟლო** (ქიზ.) „წყელულის ნადენი, ჩირქოვანი სითხე“ (ს. მენტეშაშვილი).
11. ა) **კრინცხვა** (ქიზ.) ნ. კრინჩხვა (ს. მენტეშ., ალ. ღლონტი);
ბ) **კრინჩხვა** (ქიზ.) „გაკილევა, სხვისი ძრახვა“ (ს. მენტეშ.).
12. ა) **ლუწ-ი** (სამწ. ქართ.);
ბ) **ლუჭ-ი** (ფშ.) „ლუწი“ (ცოცხანიძე).
13. ა) **რცხალ-ი** (ქართლ.) „ნასვენი მიწა“ (შატბერაშვილი; ღლონტი);
ბ) **რჩხალ-ი** (ქართლ.) „ნაჩხატი (მიწა), უხნავად დარჩენილი მეორე წელიწადს“ (თ. სალარიძე; ალ. ღლონტი).
14. ა) **სუსხ-ი, დასუსხ-ვა** (სამწ. ქართ.)
შუშხ-ი (იმერ.) „ძლიერ შავი, დამწვარი“; **შუშხია** „ჭინჭარი“ (ვ. ბერიძე), **დაშუშხვა** (გურ.) „დასუსხვა“ (ვ. შარაშიძე).
15. ა) **ფუცხ-ი** (სამწ. ქართ., რაჭ., ლეჩხ., მთიულ.) „ხორცის ამოსაღები ჩანგალი; საკბილა ჩანგალი ჭიდან ვედროს ამოსაღებად“ (ქეგლ., ლ. კაიშაური);
ფუცხვი „ესე არს კავოედი რკინა ქვაბით ჯორცთა ამოსაღები“ (საბა); „რკინის ფოცხი“ (ნ. ჩუბინაშვილი, დ. ჩუბინაშვილი);
ბ) **ფურჩხ-ი** (ქართლ., ზ. იმერ., ლეჩხ.) „ფინჩი“ (ძიძიგური; კეცხოველი; ხუბუტია); „ფოთოლგაცვენილი ტოტი“ (სომხიშვილი); „მოჭრილი ხის განასხეპი წვრილი შტოები, ნაკაფის შეშა“; ნ. ფორჩხი (ალავიძე);
ფორჩხ-ი 1. (გურ.) „ჯღაიანი შტო ხისა, მოჭრილი და ფოთლებჩამოცვენილი“ (ჭყონია); „მრავალწვრილტოტა შტო ხისა“ (ღლონტი); 2. (სამწ. ქართ. იმერ.) „ფოცხი“ (ქეგლ.; ბერიძე); 3. (კახ.) „ფარცხი“ (მარტიროსოვი);
ზანური: **ფოცხ-ი, ბოცხ-ი „ფოცხი“** (მეგრ.), **ბუცხა, ბირცხა** „ფრჩხილი“; **ბუცხა** (ჭან.) „ფრჩხილი; ფოცხი“ (ჩიქობავა);
სვანური: **ცხა, ცხ -ე** „ფრჩხილი“, **ნაფ ცხ** „მონაფოცხი“ (კლიმოვი).
16. ა) **ღრძუ, ღრძო** (სამწ. ქართ.);
ბ) **ღრჯუ** (ქართლ., იმერ.) „მიუკარებელი, უხასიათო“ ... (შ. ძიძ., ნ. კეცხ., პ. ხუბ., ვ. ბერ.)
17. ა) **ღოწილ-ი** (იმერ.) ნ. ღოღიალი (ალ. ღლონტი);

- ბ) **ლოჭილ-ი** (რაჭ.) „ერთსა და იმავე ალაგას ტრიალი“ (ბერიძე; ღლონტი).
18. ა) **ცეხვა** (სამწ. ქართ.)
 ბ) **მორჩეხვა** (ლომისა) (გურ.) „ლომის საბოლოოდ გაცეხვა“ (შარაშიძე; ღლონტი).
 ზანური: **ცახუა** (სისინა, შესატყვისობა); **ჩახუა** (მეგრ.); **ონჩახულე** (ჭან.) (შიშინა შესატყვისობა).
19. ა) **ცინცხალ-ი** (სამწ. ქართ.) „ნაპერწკალი, შხეფი“ (ქეგლ.);
 ბ) **ჩინჩხალ-ი** (გურ., იმერ., ლეჩხ., ფშ.) „ნაკვერცხლებიანი მუგუზალი“ (ღლონტი; ი. ჭყონია; მ. ალავიძე; ა. შანიძე); **ჩინჩხელა** (ფშ.) „ცინცხალი, ნაპერწკალი“ (ვაჟა-ფშაველა; აღ. ჭინჭარაული).
20. ა) **წერთხალ-ი** (მოხ., ხევს.) „მცენარეა ერთგვარი“, ნ. წერთხალა, წართხალი (აღ. მაყ., აღ. ჭინჭ.);
 ბ) **ჭერთხალ-ი** (მოხ., მთიულ.) „წართხალა, მცენარეა“ (მაყ., დილაექტი).
21. ა) **გაწვრეთა** (ხევს) ნ. ნაწვრეთი. ნაწვრეთი „კეცეულის ნაჭერი“; გაწვრეთა „გაჭრა“ (ჭინჭარაული);
 ბ) **ჭვრეთა-ი** (თუშ.) „ტყავის დახვრეტა საჭვრეთლით“ (უთურგაიძე);
საჭვრეთელი-ი (თუშ., მთიულ.) „ტყავის სახვრეტი იარაღი, ერთგვარი საღვისი“ (თ. უთურგაიძე; ლ. კაიშაური);
საჭვრეთა (ხევს.) „პურის საჭრელებელი იარაღია“ (მაკალათია);
 ზანური: **ჭვერთ-ი**, **ჭორთ-ი** „მსხვილი წნელი“; წვათურუა „წათელა; დაწვეტიანება“.
22. ა) **წიკარტი-ი** (სამწ. ქართ., ლეჩხ.) „ქამრის ბალთა; აბზინდა, შესაბნევი ქამრისა“ (ალავიძე; ქეგლ.)
ჭიკარტი-ი (სამწ. ქართ.) 1. „იგივეა, რაც კნობი“; 2. კუთხ. (იმერ) „იგივეა, რაც ლურსმანი“ (ქეგლ.)
23. ა) **წიპწა** (სამწ. ქართ.) „ყურძნის კურკა“ (ქეგლ.);
 ბ) **ჭიპჭა** (იმერ.) „წიპწა, ყურძნის კურკა“ (ალავიძე).
24. ა) **წყვეტა** (სამწ. ქართ.);
 ბ) **ჭყმენტა** (ქიზიყ.) „კვნეტა; წყვეტა“ (მენტემაშილი).
25. ა) **ძაბუნი** (სამწ. ქართ.);
 ბ) **ჯაბუნი-ი** (გურ.) „ძაბუნი“ (ღლონტი)

ასეთი დუბლეტური ფუძეები ქართველურ დიალექტებში კიდევ მრავლად გვხვდება:

ბეზგა (ქეგლ., იმერ.)

– ბეუზა (ქეგლ.) ზანური შესატყვისი **ბაზ-უა**;

ბურძგი-ი (გურ.) **ბუძგი-ი** (ლეჩხ.)

– ბუჯგი-ი (აჭარ.) – ბუძგი-ი (ზან.)

ზორზ-ოლ-ა (ძვ. ქართ.) **ზორზ-ალ-ი** (მესხ.)

ურჟ-ო (ქიზიყ.) – **ურჟ-ოლ-ა** (ახ. ქართ.) – **ზარზ-ალ-უ-ა**, **ჟარჟ-ალ-უ-ა** (ზან.);

კენიწი-ი (ქართლ., ქიზ.) – **კენიჭი-ი** (ლეჩხ.);

კნაწა (ქიზიყ.) – **კნაჭა** (ლეჩხ., ზ. იმერ., ქიზიყ.);

ნარცხ-ი (ქიზიყ.) – **ნარჩხ-ი** (ქიზიყ.);

ღრძილ-ი (ქეგლ.) – **ღჯილ-ი** (ქეგლ., გურ., ლეჩხ.) – **ღინჯგილ-ი** (ზან.);

ფარცხვა (ქეგლ.) – **ფარჩხვა** (ლეჩხ.) – **ფოცხ-უა** (ზან.);

ფრცხილ-ი (ქეგლ.) – **ფრჩხილ-ი** (ქეგლ.) – **ბირცხა**; **ბუცხა** (ზან.);

ფოცხ-ი (ქეგლ.), **ფორცხ-ი** (ქიზ.) – **ფორჩხ-ი** (ქეგლ., კახ., იმერ.) **ფორჩხ-ი** (ქართლ., რაჭ.) – **ფოცხ-ი**, **ბოცხ-ი** (ზან.);

ცენდარ-ი (ფშ., იმერ.) – **ჩენდარ-ი** (ლეჩხ.) – **ცანდარელ-ი** (ზან.);

ძაწველ-ი, **ძახველი**, **ძახველ-ა**, **მძახველ-ი** (მთიულ., ფშ., ხევს., ქვ. რაჭ.) – **ჯახველ-ა** (ქართლ., მესხ., რაჭ., ლეჩხ., იმერ.) – **ჟაჟმერ** (სვან.);

ძენძი (ქეგლ.) – **ჯენჯი** (ქეგლ., იმერ., გურ.);

ძონძი (ქეგლ.) – **ჯონჯი** (მთიულ.);

ძაგარ-ი (ხევს.) **ძაგარა-ი** (გურ.) – **ჯაგარ-ი** (ქეგლ.);

ძირკი, ძირკ-გი (გურ.) – ჯირკი (ქეგლ.) ჯიკ-გი (გურ.), (ზან.)
 ძმერხლი (გურ.) – ჯმერხლი (იმერ.);
 წნენ-ა, წნენ-გა (ქეგლ., გურ., იმერ.) – ჭნენ-ა (გურ.), ჭნენ-გა (იმერ.), დაჭნენ-ა (გურ., აჭარ.) – ოჭინახ-უ (ზან.)
 და-წრენ-ა, და-წრენ-ილი (მოხ., მთიულ.) – და-ჭრენ-ილი (ფშ., ხევს.) -წირახ-ილი/წილახ-ილი (ზან.)
 და-წუნ-გა „დახუჭვა“ (საბა) – და-ჭუნ-გა „თვალთ დახურვა, დაწუნვა“ (საბა);
 და-ხუჭ-ვა „თვალთ მოკრება, დაჭუნვა“ (საბა);
 წმახე (მესხ.) – მჭახე (გურ., აჭარ.);
 წყურტი (ქეგლ., ლეჩხ.) – ჭყურტი (ქეგლ., ზ. აჭარ.) და სხვ.

სიბილანტურ ფონემათა სისტემა დაღესტნურ ენებში. დაღესტნურ ენათა ფონემატური სისტემა განარჩევს **ს, სჷ, შ, შჷ, ზ, ზჷ** და **ჟ** სიბილანტურ სპირანტებს. ამ ფონემათა რეფლექსები თითქმის ყველა დაღესტნურ ენაში დასტურდება, ხოლო გემინირებული (სხვაგვარად – მაგარი, ინტენსიური) **ს** და **შ**. სპირანტები არ მოეპოვება დილოურ ენებსა და ლეზგიური ქვეჯგუფის ენებს. **ზ** და **ჟ** მქდურ სპირანტებს,

ისევე, როგორც სხვა მქდურ თანხმოვნებს, დაღესტნურ ენებში გემინირებული

კორელატები, ჩვეულებრივ, როგორც წესი, არ უდასტურდებათ (ერთადერთ გამონაკლისს უდიური ენა წარმოადგენს, სადაც გემინირებული ჟ სპირანტი და ჯ აფრიკატი გვხვდება).

დაღესტნურ ენათა შედარებითი ფონეტიკის შესახებ არსებულ სპეციალურ ლიტერატურაში გემინირებულ **ს** და **შ** სპირანტთა ლეზგიური ქვეჯგუფების ენებში (ასევე დილოურ ენებში) დაუდასტურებლობის გამო სადავოდ არის მიჩნეული საერთო-დაღესტნურ ფუძე-ენაში ამ ფონემათა რეკონსტრუქცია (СИЛДЯ 1971; 28). დამატებითი მასალის მოძიებამდე ეს საკითხი კვლავ დიად რჩება (იხ. ქვემოთ). ასევე სადავოდ არის მიჩნეული **ზ** და **ჟ** მქდურ სპირანტთა ფუძე-ენაში არსებობა, თუმცა დაღესტნურ ენებში გამოვლენილი საერთო დაღესტნური ფუძეები, სადაც **ზ** და **ჟ** სპირანტთა რეფლექსები კანონზომიერადაა წარმოდგენილი, შესაბამისობას გვაძლევს, ფუძე-ენის დონეზეც აღვადგინოთ ისინი.

საილუსტრაციოდ მოგვაქვს რამდენიმე საერთო-დაღესტნური ფუძე:

ფუძეენა ***ზ**: ხუნძური ჰაზო/ჰაზუ: ანდიური ანზი: ახვახური ანჟი, ბოთლიხური ანზი: ტინდიური ანზი: ბაგვალაღური ანზუ: ჭამალაღური ანზ: კარატაული ანზე: დილოური ისი: ჰუნზი-ბური გზ: ბეჟიტური ონზ: ხვარშიული ინსა: ჰინუხური დომე: ლეზგიური ჟიგ: თაბასარანული დიქ: რუთულური დიზ: წახურული დიზ: ხინალულური გზა: ბულუხური დიზ: უდიური იჟ „თოვლი“;

ფუძეენა ***ზ**: ანდ. ზიეუ. ბოთლ., დოდ., ბაგვ., ტინდ., კარ. ზინი: ჭამ. ზინ: ახვ. ჟინვო/ჟონ: წახ. ზერ: რუთ. ზერ: ბუდ. ზარ: კრიწ. ზარ „ძროხა“;

ფუძეენა ***ჟ**: ხუნძ. ნუჟ/მუჟ: ანდ. ბიშთი: დოდ. ბიშთე: კარ. ბიშდი: ახვ უშდი: დიდ. მეჟი: ხვარშ. მიჟო: ჰინ. მეჟი: ბეჟ. მაჟე/მიჟე: ჰუნზ. მიჟე: ლაკ. ზუ/ჟე: თაბ. ინჟუ/ჟინჟუ: არჩ. ჟვენ: აღ. ჩუნ: რუთ. ჟუ: წახ. შუ: ხინ. ზურ: ბუდ. ვინ: უდ. ვან „თქვენ“ (პირის ნაცვალსახელი);

ფუძეენა ***ჟ**: ხუნძ. ჟი-გ: ანდ. ჟი-გ-გ: დოდ. ჟი-გ-და: კარ. ჟე-და: ახვ. ჟი-ვე-და: ბაგვ. ე-გ(-და): ტინდ. ე-გ-ა: ჭამ. ზი-გ: ჰუნზ. ჟუ: ლაკ. ჟუ-გ-ა: ლეზგ. ჟუ-გ: თაბ. ჟე-გ: აღ. უჩ: რუთ. ვუჯ: წახ. ვუჯ/ვუჟ: არჩ. ინჟუ / ინჟა-გ-უ: კრიწ. იჯ: უდ. იჩ „თვით თვითონ“ (უკუქცევითი ნაცვალსახელი).

ცხადია, **ზ** და **ჟ** სპირანტთა რეფლექსაციის სრულ ანალიზს დამატებითი მასალა და არგუმენტაციაც ესაჭიროება, მანამდე საკითხი არ შეიძლება ჩაითვალოს გადაწყვეტილად.

ერთი რამ მაინც უნდა ითქვას: ისტორიულ-შედარებით ენათმეცნიერებაში დადგენილი ზოგი უნივერსალური წესიც, ბუნებრივია, ასეთი დამატებითი არგუმენტი იქნებოდა ფუძეენაში საანალიზო სიბილანტურ სპირანტთა სარეკონსტრუქციოდ, კერძოდ, ფონოლოგიური დაპირისპირების არსებობა ცალკეული რიგის სიბილანტურ აფრიკატებს შორის (***ც - *ჩ, *წ - *ჭ, *ძ - *ჯ**), რომელიც დაშვებულია საერთო დაღესტნურ ფუძე-ენაში, ასევე გულისხმობს დაპირის-

პირებას სპირანტებს შორისაც (მჟღერი *ზ – მჟღერი *ჟ) და, ამდენად, მათი ფუძეების დონეზე რეკონსტრუქციის შესაძლებლობას. რაც შეეხება არაგემინირებულ ს და შ სპირანტებს, მათი დაშვება საერთო-დადესტნური ფუძეების დონეზე სადავო არ ჩანს, ვინაიდან ეს ფონემები ყველა დადესტნურ ენას მოეპოვება და ზოგ ენაში არსებული განსხვავებული რეფლექსები დაბრკოლებას არ ქმნის მათ სარეკონსტრუქციოდ. სირთულეს ქმნის მხოლოდ ამ განსხვავებულ (არაიდენტურ) ეკვივალენტთა მეორეულობა ზოგ ენასა და დიალექტში (თქმაში) და ს, შ სპირანტთა შემცველი ფუძეების ნასესხობა. მიუხედავად ამისა, სიბილანტურ ს და შ სპირანტთა საერთო-დადესტნური ფუძეების დონეზე დაშვება ეჭვს არ იწვევს, რასაც სპეციალურ ლიტერატურაში გაანალიზებული არაერთი შესატყვისი ფუძე (ძირი, მორფემა) ადასტურებს და რაც წარმოდგენილ ცხრილში თვალსაჩინოა:

საერთო დადესტნური	*ს	*ზ	*შ	*ჟ
ხუნძური	ს(შ)	ზ, ჟ	ს, შ, ს	ჟ, (ზ)
ანდიური	ს	ზ	შ	ჟ, შ, შთ
ბოთლიხური	ს	ზ	შ	ჟ
ლოდობერიული	ს	ზ	შ	ჟ
ტინდიური	ს	ზ	შ	ჟ
ბაგვალაღური	ს	ზ	შ	ჟ
ჭამალაღური	ს	ზ	შ	ძ
კარატაული	ს	ზ	შ	ჟ
ახვახური	შ	ჟ	შ	ჟ, ს?, შდ
დიდოური	ს,ზ	ზ, ს	შ, ჟ	ჟ
ბეჟიტური	ს	ზ, ს	ჭ, ჟ, შ	ჟ
ხვარშიული	ს	ზ, ს	შ	ჟ
ჰინუხური	ს	ზ, შ	შ	ჟ
ჰუნზიბური	ს	ზ	შ, ჭ, ჟ	ჟ
ლაკური	ს	ზ, (ს)	შ	ჟ, ზ
დარგუული	ს, ზ	ზ, (ძ)	შ, ს	შ
ლეზგიური	ს, ზ, ჟ	ჟ, ვ, ზ, ძ	შ, ს	ჟ, ჩ
არჩიბული	ს	ზ, ც	შ	ჟ
თაბასარანული	ს, შ	ზ, ძ, ფ	შ, ჟ, ს	ჩ
ალუღური	ს	ზ	შ	ჟ, ჩ, ჯ
რუთულური	ს	ზ, (ძ)	შ, ს	ჟ, ჯ, შ
წახური	ს, ზ	ზ, (ძ)	შ, ს	ზ, ჯ, შ,შ
ხინალუღური	ს	ზ, (ძ)	შ, ს	ჟ, ზ
კრიწული	ს	ზ	შ, ს	ჟ, ვ
ბუღუხური	ს	ზ	შ, ს	ჟ, ვ
უდიური	ს, ზ	ზ, ჟ, (ც)	შ, ჩ, ს	ჩ, ვ,

წარმოდგენილი ცხრილი ემყარება შემდეგ საერთო-დაღესტნურ ფუძეთა შედარებით ანალიზს (მოგვაქვს ხუნძური ან სხვა რომელიმე დაღესტნური ენის მიხედვით): **სონ** „გუშინ“, **ნისუ** „ხაჭო“, **ასორ** (ანდიური) „სხვა“, **მისა** (ანდიური) „ადგილი“, მესვე „ოქრო“, **სურა** (წახური) „გვერდი ნახევარი“, **დას** „ქალიშვილი, გოგონა“, **ვას** „ვაჟიშვილი; ბიჭი“, **ბოსენ** „ლოგინი“, **ნუსგო** „ასი“, **სონ** „წელიწადი“; **ჰაზო** / **ჰაზუ** „თოვლი“, **ზიფუ** (ანდიური) „ძროხა“, **ზაზ** „ეკალი“, **ზობ** „ცა“, **ნუჟ** / **მუჟ** „თქვენ“ (ნაცვალსახ.), ჟივ „თვით“ (ნაცვალსახ.), **მეგეჟ** „წვერი“, **გოჟო** „ემვი“ და სხვა (აბაშია 2004, I, II).

რაც შეეხება სიბილანტურ აფრიკატთა სისტემას, დაღესტნურ ენებში ძირითადად წარმოდგენილია სიბილანტურ აფრიკატთა სამეულეები, ოთხეულეები და ხუთეულეები, აფრიკატთა სისტემის შედგენილობას განსაზღვრავს ფონოლოგიური დაპირისპირება მჟღერობის, ფშვინვიერობისა და აბრუპტივობის (სიმკვეთრის) მიხედვით ისევე, როგორც ქართველურ ენებში. ამასთანავე, ქართველური ენებისაგან განსხვავებით, ნაწილი დაღესტნური ენებისა განარჩევს ფშვინვიერ და აბრუპტივ სიბილანტურ აფრიკატთა გემინირებულ (რესპ. მაგარ, ინტენსიურ) სახეობებს, ე.წ. გემინატებს.

ფშვინვიერი **ც, ჩ** და მკვეთრი (აბრუპტივი) **წ, ჭ** აფრიკატები წარმოდგენილია დაღესტნის ყველა ენაში (დოდობერიულ, ტინდიურ ენებში **ც** სპორადულად ჩანს).

ძ, ც, წ და **ჯ, ჩ, ჭ** აფრიკატთა სამეულეები დასტურდება დარგულ, თაბასარანულ, რუთულურ (აქ **ძ** აფრიკატი სპორადულად დანნდება), არჩიბულ, კრიწულ, ბუდუხურ, ხინალულურ და უდიურ ენებში.

ც, ჩ, წ, ჭ გემინატები წარმოდგენილია ხუნძურ, ანდიურ, ბოთლიხურ, კარატაულ, არჩიბულ ენებში. ტინდიურ, ლაკურ, თაბასარანულ, ალულურ და ხინალულურ ენებში ამ აფრიკატებიდან მხოლოდ **ც**, და **ჩ** გემინატებია წარმოდგენილი, ხოლო წახურში – ოდენ **ჩ** გემინატი. უდიურში ყველა შიშინა გემინატი – **ჟ, შ, ჯ, ჩ, ჭ**, - დასტურდება. ბაგვალურ, ჭამალურ ენებში, **წ, ჭ, აფრიკატები** რეალიზდება, როგორც გემინირებული სპირანტები.

მჟღერი **ძ** და **ჯ** აფრიკატები წარმოდგენილია დარგულ, თაბასარანულ, რუთულურ, არჩიბულ, კრიწულ, ბუდუხურ, ხინალულურ და უდიურ ენებში. ანდიურ, ბოთლიხურ, კარატაულ, ჭამალალურ, ალულურ და წახურ ენებში შიშინა **ჯ** აფრიკატი დასტურდება.

გემინირებული აფრიკატები, ჩვეულებრივ, არ მოეპოვებათ დიდოურ ენებს, ბაგვალალურს, ჭამალალურს, დარგულს, ლეზგიურს, რუთულურს, კრიწულს და ბუდუხურს.

სრული შედგენილობით (გემინირებულ აფრიკატებთან ერთად) სისინა და შიშინა სიბილანტური რიგები არ დასტურდება არც ერთ დაღესტნურ ენაში, თუმცა შიშინა სიბილანტური რიგი – **ჯ, ჩ, ჩ, ჭ, ჭ**, -სრულად დაუცავს ანდიურ, ბოთლიხურ, კარატაულ, ჭამალალურ, არჩიბულ და უდიურ ენებს. უდიურ ენაში დასტურდება **ჟ** და **ჯ** გემინატიც, განსხვავებით ყველა სხვა დაღესტნური ენისაგან, რომელთაც, ჩვეულებრივ, არ მოეპოვებათ მჟღერი აფრიკატებისა და სპირანტების (ისევე, როგორც სხვა მჟღერების) გემინირებული კორელატები.

ამასთანავე, ზოგ დაღესტნურ ენაში გვხვდება ლაბიალიზებული და დენტოლაბიალიზებული აფრიკატები.

როგორც ვხედავთ, დაღესტნურ ენებში სიბილანტურ აფრიკატთა სისტემა (ისევე, როგორც საერთოდ კონსონანტური სისტემა) სინქრონულ დონეზე რთულ სურათს გვიჩვენებს – აფრიკატთა რაოდენობა რომელიმე ცალკეულ (სისინა ან შიშინა) სიბილანტურ რიგში ორიდან ექვსამდე მერყეობს, რაც ალბათ გულისხმობს ასეთივე რთულ სურათს დიაქრონიულ დონეზეც. თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ არაერთი დაღესტნური ენისა და დიალექტის გათვალისწინებით საერთო-დაღესტნურ ფუძე-ენაში საეჭვოა გემინირებული თანხმოვნების დაშვება და ასეთ შემთხვევაში დიაქრონიულ დონეზე სიბილანტურ აფრიკატთა შედარებით მარტივი სისტემა უნდა ვიგულისხმოთ, კერძოდ, ისეთივე, როგორც ქართველურ და წახურ ენებშია წარმოდგენილი. ამას მხარს უჭერს ანდიური ენის ჩვენება, სადაც გემინატების არსებობა პოზიციურად არის შეპირო-

ბებული (ილ. ცერცვაძე 1965, 24), ე. ი. მეორეულია. სხვა დაღესტნურ ენებშიც გემინაციას ერთ-ერთ მიზეზად სწორედ პოზიციური შეპირობებულობა უნდა ჰქონოდა.

ასევე, ვფიქრობთ, გემინაციის მეორეულობის სასარგებლოდ მეტყველებს ზოგი დაღესტნური ენისა და დიალექტის ვითარება. მაგალითად, დარგუული ენის წუდახარულ, ხაიდაყურ და ყუბაჩურ დიალექტებში გვაქვს ცქ, ჩქ გემინირებული აფრიკატები, მაგრამ არა გვაქვს ძ, ჯ მჟღერი აფრიკატები, ხოლო ახუმურ და ურახულ დიალექტებში (ასევე – სალიტერატურო ენაში) კი, პირიქით, - გვაქვს ძ, ჯ აფრიკატები, მაგრამ არა გვაქვს ც, ჩ, გემინატები (მაჰომეტოვი 1976 : 279). მაშასადამე, დარგუული ენის დიალექტთა ჩვენებით გემინირებული აფრიკატების არსებობას გარკვეულწილად განაპირობებს მჟღერი აფრიკატების არარსებობა. „სადაც ინტენსიური (ე.ი. გემინირებული – რ.ა.) აფრიკატი გვაქვს, მჟღერი არ გვექნება“ (ჩიქობავა 1979 : 65).

როგორც ირკვევა, ეს ვითარება არაერთ სხვა დაღესტნურ ენასა და დიალექტშიც შეინიშნება. მიუხედავად იმისა, რომ მჟღერი ძ, ჯ აფრიკატები დღეს ყველა დაღესტნურ ენაში არ დასტურდება, ამ აფრიკატთა დაშვებას საერთო-დაღესტნური ფუძე-ენის დონეზე არ გამორიცხავს არც ერთი სპეციალისტი (განსხვავებით ზ, ჟ სპირანტებისაგან, რომელთა დაშვებას ფუძეენაში ზოგი მკვლევარი უარყოფს). აქედან დასკვნა; ვინაიდან საერთო-დაღესტნურ ფუძეენაში უნდა ვიგულისხმოთ მჟღერი აფრიკატების არსებობა, ამიტომაც გემინირებული (მაგარი, ინტენსიური) აფრიკატები ფუძეენის ადრინდელ ეტაპზე არ უნდა გვექნოდნენ.

„სისინასიბილანტური“ და „შიშინასიბილანტური“ დაღესტნური ენები და დიალექტები. როგორც ცნობილია, ქართველურ ენებში სიბილანტურ ფონემებს შორის შესატყვისობა გულისხმობს ბგერათფარდობის რეგულარულ წესს: ერთი მხრივ, ქართული ენის სისინა სიბილანტების ეკვივალენტებად ზანურსა და სვანურში წარმოდგენილია ასევე სისინა, იდენტური კორელატები და, მეორე მხრივ, - შიშინა სიბილანტები, ხოლო ქართული ენის ენის შიშინა სიბილანტებს შეესატყვისება ზანურ-სვანური თანხმოვანთკომპლექსები (შიშინა სიბილანტები ვეღარულ ხშულეებთან ერთად). ამიტომაც ითქვა, რომ სწორედ „სიბილანტები ქმნიან სადემარკაციო ხაზს ქართველურ ენათა შორის“ (მაჭავარიანი). ამ მიზეზითვე ნ. მარმა ქართულ ენას „სისინა ჯგუფის“, ხოლო ზანურს (მეგრულ-ჭანურს) „შიშინა ჯგუფის“ ენები უწოდა.

სიბილანტურ ფონემათა ასეთი „ყოფაქცევა“ მეტ-ნაკლებად დამახასიათებელია ყველა იბერიულ კავკასიური ენისათვის და, მათ შორის, დაღესტნური ენებისთვისაც. დაღესტნის მონათესავე მრავალრიცხოვან ენათა შორის თითოეული ენა მონოგრაფიულადაა შესწავლილი, რაც გვაძლევს გარკვეული დასკვნის გამოტანის საშუალებას ამ ენათა „სისინა“ თუ „შიშინა“ ჯგუფის ენებად კვალიფიკაციისათვის. კერძოდ, სიბილანტთა შესატყვისობის მიხედვით, დაღესტნურ ენათა უმრავლესობა (დაახლოებით 20 ენა) „სისინა ჯგუფის“, უფრო ზუსტად, „სისინასიბილანტური“ ენებია. ერთადერთი ენა დაღესტნურ ენათა შორის, რომელიც აშკარად შეიძლება ჩაითვალოს „შიშინა სიბილანტურ“ ენად, ახვახური ენაა (ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ენათა ქვეჯგუფი), ვინაიდან ახვახური ენა თითქმის უგამონაკლისოდ წარმოგვიდგენს შიშინა სიბილანტებს სხვა დაღესტნურ ენათა სისინა სიბილანტების ეკვივალენტებად (ბევრად უფრო მეტად და რეგულარულად, ვიდრე ზანური და სვანური ქართულ ენასთან მიმართებით). უდიურ ენაშიც თითქმის ასეთივე ვითარებაა ასახული – სხვა დაღესტნურ ენათა სისინა სიბილანტებს აქ ზოგჯერ შიშინა შეესატყვისება, მაგრამ ეს შესატყვისობა რეგულარული ხასიათისა არ არის, როგორც ახვახურში. ამის გამო უდიურის კვალიფიკაცია „შიშინა-სიბილანტურ“ ენად თითქოს გაჭირდება, მაგრამ, თუ გავითვალისწინებთ უდიურ ენაში შიშინა სიბილანტური რიგის სრულ შედგენილობას (უდიური ენა ერთადერთია დაღესტნურ ენათა შორის, რომელსაც შიშინა სიბილანტები – არამაგარიც და მაგარიც, ანუ ინტენსიურიც – სრულად დაუცავს, ხოლო სისინა-სიბილანტური რიგი ნაკლები აქვს – არ მოეპოვება ინტენსიური კორელატები), მაშინ უდიური ენის „შიშინა სიბილანტურ“ ენად მიღება შესაძლებელი ჩანს.

სისინა სიბილანტთა გადასვლა შიშინებში დასტურდება დილოურ ენებსა და დიალექტებშიც (ელ. ლომთაძე, ტ. გუდავა): ბეჟიტურში (ტლადალურ დიალექტში), ჰუნზობურში, ჰინუსურში, თუმცა ამ ენებში და დიალექტებში ის პოზიციურ-კომბინაციური ხასიათისაა.

რეგულარულ ხასიათს ატარებს შიშინასიბილანტური შესატყვისობა ხუნძური ენის ბათლუსურ დიალექტში, ყოროდის თქმაში და, განსაკუთრებით, ანწუხური დიალექტის ჭადაქოლოურ თქმაში. ამდენად ეს დიალექტები და თქმები სალიტერატურო ხუნძურთან და მის სხვა დიალექტებთან და თქმებთან მიმართებით (ისევე, როგორც „სისინა სიბილანტურ“ სხვა დაღესტნურ ენობრივ ერთეულებთან მიმართებით) „შიშინა სიბილანტური“ აღმოჩნდა.

ასევე, ღეზიური ენის სამურის დიალექტსა და თქმებში კიურიული დიალექტისა და თქმების სისინა სიბილანტების ეკვივალენტებად შიშინა სიბილანტებია წარმოდგენილი (მეილანოვა).

სალიტერატურო ლაკურ ენასა და დიალექტებშიც აშთიყულის დიალექტის სისინა სიბილანტების (სპირანტების) ეკვივალენტებად შიშინა სიბილანტები (ასევე სპირანტები) დასტურდება (მურყელინსკი).

ეს ვითარება ნაწილობრივ არაერთ სხვა დაღესტნურ ენაში, დიალექტში, თქმაში თუ მეტყველებაშიც ვლინდება.

ბგერათშესატყვისობის ზოგიერთი საერთო წესისათვის იბერიულ-კავკასიურ ენებში. იბერიულ-კავკასიურ ენათა ისტორიულ-შედარებითი ფონეტიკის სრულფასოვანი კვლევა მოითხოვს ცალკეული ჯგუფის თუ ქვეჯგუფის ფუძემდებლის ძირისეულ სტრუქტურებში (რესპ. ცალკეულ ძირში, მორფემაში) ფონემათა სინტაგმატური ურთიერთმიმართებების დადგენას, რაც გულისხმობს ფონოტაქტიკის ამა თუ იმ წესის დაშვებასა და გამოვლენას. ამ მხრივ ფასეულ ჩვენებებს იძლევა სინტაგმატური ურთიერთმიმართებების დადგენა სიბილანტურ ფონემებს შორის.

საერთოქართველურ ფუძეებს შორის კანონზომიერი ბგერათშესატყვისობის მიხედვით ირკვევა, რომ საერთოქართველური ფუძეების ძირისეულ სტრუქტურებში სიბილანტურ ფონემათა შეთავსებადობის გარკვეული წესი მოქმედებდა. კერძოდ, ცალკეულ ძირში თუ ძირისეულ მორფემაში დაუშვებელი იყო სხვადასხვა ლოკალური რიგის ორი ან ორზე მეტი სიბილანტური ფონემა – სპირანტი ან აფრიკატი. როგორც ჩანს, სიბილანტურ ფონემათა შეთავსებადობის ეს წესი ცალკეულ მორფემებში ექვემდებარებოდა გარკვეულ შეზღუდვებს, რის მიხედვითაც დაუშვებელი იყო წინა რიგის (სისინა) **ხ ხ ძ ც წ** სიბილანტურ ფონემათაგან ნებისმიერის შემცველ ძირში უკანა რიგის (შიშინა) **ჟ შ ჯ ჩ ჭ** ფონემათაგან ნებისმიერის არსებობა, მაგრამ ბუნებრივი იყო რომელიმე ცალკეული რიგის სიბილანტთა ცალკეულ ძირში თანაარსებობა.

იბერიულ-კავკასიურ ენებში (დიალექტებში, კილოკავებში, მიკროენობრივ ერთეულებში) სისინა და შიშინა სიბილანტთა (სპირანტ-აფრიკატთა) განაწილების თვალსაზრისით შეინიშნება ერთი საერთო წესი: თითოეული იბერიულ-კავკასიური ენისათვის დამახასიათებელი სისინა და შიშინა სიბილანტები, რომელთაც ამოსავლად რომელიმე საერთო (სისინა ან შიშინა) ფონემა აქვთ, შეიძლება წარმოდგენილი იყოს ერთდროულად არა მხოლოდ ცალკეული ენისა და დიალექტის, არამედ თქმის, მეტყველების ან უმცირესი ენობრივ-დიალექტური ერთეულის ფარგლებშიც.

მაგალითად, აბაზური ენის ტაპანთურ დიალექტში „ორივე რიგის ბგერების არსებობის შემთხვევაში ერთნაირად აღრევით გამოიყენება როგორც სისინა, ისე შიშინა სახეობები: **ძიჯი, ციწი, წიწი**. ამ ნიადაგზე, მაგ., **აწი** „ვაშლი“ ტაპანთურში არის როგორც **წი**, ისე **ჭი**...

აქ სხვადასხვა მთქმელის ენაში არის ან შიშინა, ან „სისინა“ სახეობები ლაბიალიზებული სპირანტებისა და აფრიკატებისა ისე, რომ საერთოდ ტაპანთური დიალექტის მიხედვით იგივე, ორივე სახეობის ბგერები გვაქვს, როგორც ბზიფურში (ე.ი. **ჭი ში** და **ხ^სს^ს**), ოღონდ ფუნქციურად განუსხვავებელი: შესაძლოა ერთი მთქმელი როგორც „ძველს“ (**აჭი**), ისე „ძროხას“ (**აზი**) გამოთქვამდეს **ხ⁰** ბგერით, მეორე კი – ორივეს **ჭი** ბგერით და ა. შ.“ (ლომთათიძე 1976 : 166).

ყაბარდოული ენის მალკის კილოკავში მთქმელთა ერთი ჯგუფის მეტყველებაში სისინა სიბილანტია (სპირანტებია) წარმოდგენილი, მეორე ჯგუფის მეტყველებაში კი – შიშინა ეკვივალენტები (ასევე სპირანტები) (შაგიროვი 1967 : 165).

ადილურ ენებში შეინიშნება პირველადი შიშინა აფრიკატების სპირანტიზაციაც (როგავა 1967: 97), რაც იწვევს ამ ენებსა და დიალექტებში ოპოზიციური წყვილების შექმნას არა მხოლოდ სისინ-შიშინობის მიხედვით.

ეს ვითარება დამახასიათებელია ნახური ენებისთვისაც, სადაც დაპირისპირებას ერთი საერთო სიბილანტური ფონემისაგან მომდინარე რეფლექსების შორის ქმნის მათი სპირანტობა, აფრიკატობა და აბრუპტივობა. მაგ., ჩენური ზ (ბუორზ „მგელი“): ინგუშური ძ (ბუორძ): ბაცბუური წ (ბროწ) (დემერიევი – 1967: 185).

სისინა და შიშინა სიბილანტთა სუბსტიტუცია საერთო ფუძეებში, როგორც ზემოთ აღინიშნა, აშკარად ჩანს დაღესტნის მრავალ ენასა და დიალექტში (კილოკავში). ამ მხრივ ფასეულ ჩვენებებს იძლევა ხუნძური ენის ანწუხური დიალექტის ტოხური და ჭადაქოლოური კილოკავები, სადაც სისინა და შიშინა სიბილანტებს შორის ისეთი რეგულარული ბგერათშესატყვისობაა წარმოდგენილი, როგორც ქართველურ ენებში (ქართულსა და ზანურ-სვანურს შორის). სისინა > შიშინა გადასვლის მაგალითები დასტურდება ხუნძურის სხვა დიალექტებსა და კილოკავებშიც (უსლარი, ჩიქობავა, ცერცვაძე, მიქაილოვი...) ასეთივე პროცესი ვლინდება ახვახურ და ჭამალურ ენებშიც (ტრუბეცკოი, გუდავა).

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ქართველურ ენებში სიბილანტურ ფონემებს შორის შესატყვისობა გულისხმობს ბგერათშესატყვისობის რეგულარულ წესს: ერთი მხრივ, ქართული ენის სისინა სიბილანტების ეკვივალენტებად ზანურსა და სვანურში წარმოდგენილია ასევე სისინა, იდენტური კორელატები და, მეორე მხრივ, – შიშინა სიბილანტები, ხოლო ქართული ენის შიშინა სიბილანტებს შეესატყვისება ზანურ-სვანური თანხმოვანთკომპლექსები (შიშინა სიბილანტები ვეღარულ ხმულეებთან ერთად). ამიტომაც ითქვა, რომ სწორედ „სიბილანტები ქმნიან სადემარკაციო ხაზს ქართველურ ენათა შორის“ (მაჭავარიანი). ამ მიზეზითვე ნ. მარმა ქართულ ენას „სისინა ჯგუფის“, ხოლო ზანურს (მეგრულ-ჭანურს) „შიშინა ჯგუფის“ ენები უწოდა.

სიბილანტურ ფონემათა ასეთი „ყოფაქცევა“ მეტნაკლებად დამახასიათებელია ყველა იბერიულ-კავკასიური ენისათვის და, მათ შორის, დაღესტნური ენებისთვისაც. დაღესტნის მონათესავე მრავალრიცხოვან ენათა შორის თითოეული ენა მონოგრაფიულადაა შესწავლილი, რაც გვაძლევს გარკვეული დასკვნის გამოტანის საშუალებას ამ ენათა „სისინა“ თუ „შიშინა“ ჯგუფის ენებად კვალიფიკაციისათვის. კერძოდ, სიბილანტთა შესატყვისობის მიხედვით, დაღესტნურ ენათა უმრავლესობა (დაახლოებით 20 ენა) „სისინა ჯგუფის“, უფრო ზუსტად, „სისინასიბილანტური“ ენებია. ერთადერთი ენა დაღესტნურ ენათა შორის, რომელიც აშკარად შეიძლება ჩაითვალოს „შიშინა-სიბილანტურ“ ენად, ახვახური ენაა (ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა ქვეჯგუფი), ვინაიდან ახვახური ენა თითქმის უგამონაკლისოდ წარმოგვიდგენს შიშინა სიბილანტებს სხვა დაღესტნურ ენათა სისინა სიბილანტების ეკვივალენტებად (ბევრად უფრო მეტად და რეგულარულად, ვიდრე ზანური და სვანური ქართულ ენასთან მიმართებით). უდიურ ენაშიც თითქმის ასეთივე ვითარებაა ასახული – სხვა დაღესტნურ ენათა სისინა სიბილანტებს აქ ზოგჯერ შიშინა შეესატყვისება, მაგრამ ეს შესატყვისობა რეგულარული ხასიათისა არ არის, როგორც ახვახურში. ამის გამო უდიურის კვალიფიკაცია „შიშინასიბილანტურ“ ენად თითქოს გაჭირდება, მაგრამ, თუ გავითვალისწინებთ უდიურ ენაში შიშინასიბილანტური რიგის სრულ შედგენილობას (უდიური ენა ერთადერთია დაღესტნურ ენათა შორის, რომელსაც შიშინა სიბილანტები – არამაგარიც და მაგარიც, ანუ ინტენსიურიც – სრულად დაუცავს, ხოლო სისინასიბილანტური რიგი ნაკლები აქვს – არ მოეპოვება ინტენსიური კორელატები), მაშინ უდიური ენის „შიშინა-სიბილანტურ“ ენად მიღება შესაძლებელი ჩანს.

დაღესტნურ ენებში ისევე, როგორც ქართველურ ენებში, სიბილანტთა შესატყვისობას, როგორც ჩანს, საარტიკულაციო ბაზისის ერთი მიმართულებით – წინა რიგიდან უკანა რიგისაკენ – გადაწვეის წესი განაპირობებს, თუმცა ხსენებულ ენებსა და დიალექტებში შეზღუდულად მოქმედებს ბგერათშესატყვისობის უკუპროცესიც (ინტენსიური შიშინა სიბილანტების გადასვლა ინტენსიურ სისინა სიბილანტებში), რომელსაც გარკვეული ახსნა მოეპოვება და ვერ არღვევს ბგერათშესატყვისობის მაგისტრალურ ხაზს – სისინა (არაინტენსიური) სიბილანტების გადასვლას შიშინა (ასევე არაინტენსიური) სიბილანტებში ისევე, როგორც ქართულ ენასა და დიალექტებში არსებული დუბლეტური ფუძეები, სადაც ხდება სისინა და შიშინა სიბილანტთა სუბსტიტუცია (ასეთი ფუძეები მრავლად გვხვდება), ვერ არღვევს ქართველურ ენათა შორის ბგერათშესატყვისობის კანონზომიერ, რეგულარულ ხასიათს.

Р. Абашиа (Тбилиси)

Система сибилантных фонем в картвельских и дагестанских языках (историко-сравнительный анализ)

Резюме

В настоящей монографии рассмотрены вопросы историко-сравнительной фонетики и лексики картвельских и дагестанских языков, в частности: субституция сибилантов различных локальных рядов в картвельских и дагестанских языках и диалектах, грузинская диалектная лексика и некоторые вопросы реконструкции общекартвельского языка-основы, общее правило передвижения согласных в картвельских языках и диалектах, правило совместимости сибилантных фонем в корневых элементах общекартвельского языка-основы, принцип диалектной позиции и некоторые вопросы соотношения картвельских языковых единиц, соответствия фонем в картвельских языках, чередование свистящих и шипящих разновидностей сибилантных фонем в картвельских языках и диалектах.

В работе описаны выявленные автором многочисленные общекартвельские основы, включающие сибилантные фонемы, а также дается этимология ряда картвельских лексем. Общекартвельская лексика проанализирована в работе как с использованием традиционных, так и установленных автором новых правил звукосоответствий.

Одна из частей работы посвящена анализу системы сибилантных фонем в дагестанских языках. В частности, рассмотрен вопрос о составе системы сибилантных спирантов и аффрикат в дагестанских и картвельских языках, проанализированы некоторые вопросы сравнительной фонетики дагестанских языков, рассмотрены специфические «кавказские» звуки и фонематическая система дагестанских языков, выявлены и разграничены «свистяще-сибилантные» и «шипяще-сибилантные» дагестанские языки и диалекты; в дагестанских языках и диалектах выявлены соответствия сибилантных спирантов, проанализирован вопрос субституции сибилантных фонем в дагестанских и вообще в иберийско-кавказских языках.

В монографии рассмотрена распространенная в картвелологии теория о существовании в общекартвельском языке-основе трех рядов сибилантных фонем (спирантов и аффрикат). Отмечается, что до создания теории о существовании трех рядов сибилантных фонем (Мачавариани 1960) в картвелологии традиционным являлось соображение о наличии двух рядов свистящих и шипящих сибилантов (Чикобава, Рогава). В связи с этими теориями возникает вопрос: чем обусловлен тот факт, что эквивалентами грузинских свистящих сибилантов выступают занско-сванские как свистящие, так и шипящие сибиланты. Высказано соображение, что в основе этого явления лежит целый комплекс причин, и поэтому с учетом существующих в картвелологии различных точек зрения представлена попытка интерпретации данных подходов.

Впервые в картвельском сравнительном языкознании в работе представлен новый ряд звукосоответствий: грузинский ž : мегрельско-лазский žy : сванский žy , соответственно, с использованием нововыявленных общекартвельских основ на уровне картвельского языка-основы восстановлен спирант ž , до сих пор считавшийся в картвелологии спорным.

ფ. ანთაძე-მაღლაშხია (თბილისი)

გვიანდელ სპარსულ ანთროპონიმულ ნასესხობათათვის ქართულში

ანთროპონიმთა თუ სხვა ტიპის საკუთარ სახელთა ადგილი და ფუნქციონირება ზოგადად ენაში და, კერძოდ, თარგმანში მეცნიერთა თეორიული განსჯის საგანია (Langendock 2007; Newmark 1988a, 1988b, 1993; Hervey and Higgins 1992; Vermes 2003). ენათმეცნიერთა ნაწილი საკუთარ სახელებს ენის ფარგლებში მოიაზრებს და მსჯელობს რა მათი ბუნების შესახებ, ასკენის, რომ თვისობრივად საკუთარი სახელები საზოგადო სახელებს მეტად ჰგავნან, ვიდრე ნაცვალსახელებს, მიუხედავად მათი მონორეფერენციულობისა და აპელაციურობისა (Langendock 2007 : 114; 171). ამავდროულად, სხვა მეცნიერები საკუთარ სახელთა ადგილს ენის მიღმა ხედავენ და მათ განათავსებენ არა ლექსიკონში, არამედ ენციკლოპედიაში. ისინი მიუთითებენ ანთროპონიმთა და კულტურულ ტერმინთა მსგავსება-სხვაობაზე. მათი მოსაზრებით, მიუხედავად იმისა, რომ, როგორც საკუთარ სახელებს, ასევე კულტურულ ტერმინებს მიმართება აქვთ ცალკეული ეთნიკური ერთობის პირებთან, საგნებსა და პროცესებთან, საკუთარ სახელებს გააჩნიათ ცალკეული სინგულარული მიმართებები, მაშინ როცა კულტურულ-ყოფით ტერმინთა მიმართება გულისხმობს ობიექტურად არსებულ საგანთა, პირთა თუ პროცესთა კლასს (Newmark 1988a : 70). თუმცა აქვე აღნიშნულია, რომ საკუთარი სახელი ტექსტში კულტურულ შინაარსს გამოხატავს. სწორედ კულტურული შინაარსი სძენს განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ნასესხებ ანთროპონიმთა შესწავლას, რამდენადაც ისინი ლინგვოკულტურულ ნასესხობებს წარმოადგენენ და მსესხებელ ენაში მათ შემოტანას ყოველთვის კულტურული საფუძველი აქვს. ვფიქრობთ, ამას განაპირობებს ის ვითარებაც, რომ ანთროპონიმი არსებობს ზოგადად და არ მოიაზრებს მაინცდამაინც კონკრეტულ დენოტატს, რადგან ამა თუ იმ სახელის მატარებელი არა ერთი ცალკეული პირია ხოლმე, არამედ პირთა სიმრავლე, სწორედ ამით ამსგავსებენ ანთროპონიმებს საზოგადო სახელებს. (Langendock 2007 : 114, 171). ანთროპონიმთა მნიშვნელობა ძირითადად ასოცირებულია (Pym 2004: 164); ის ასოცირდება რეალურად არსებულ ან გამოგონილ კონკრეტულ პირთან და, შესაბამისად, კულტურულ კონტექსტთან. ზემოთქმულის მიუხედავად, უმართებულოდ მივიჩნევთ ანთროპონიმის გატანას ენის მიღმა, რამდენადაც ნებისმიერი ანთროპონიმი სხვა ლექსიკურ ერთეულთა მსგავსად ფუნქციონირებს კონკრეტულ ენათა წესების მიხედვით. შესაბამისად ამა თუ იმ ანთროპონიმის წმინდა ენობრივი, უფრო ზუსტად კი მორფოლოგიური, ფუნქციონირება სხვადასხვაგვარია გამსესხებელ და მსესხებელ ენებში. ანთროპონიმთა სესხების არაენობრივი, კერძოდ, ისტორიულ-კულტურული მხარე ძალზე თვალსაჩინოა ხანგრძლივად კონტაქტირებად ენათა ფონზე. სწორედ ხანგრძლივობა გამოარჩევს ზოგადად ირანულ-ქართველურ და, კერძოდ, სპარსულ-ქართულ ენობრივ ურთიერთობებს (ანდრონიკაშვილი 1966 : 11; ანდრონიკაშვილი 1996 : 9). ანთროპონიმული ლექსიკა ის შრეა, სადაც მკაფიოდ აისახა ამ ურთიერთობათა კვალი. ირანულ-ქართველურ ენობრივ ურთიერთობათა სხვადასხვა ეტაპზე პირის ირანული სახელები როგორც საშუალო და ახალ სპარსული, ასევე ოსური წარმომავლობისა ოდითგანვე მკვიდრდებოდა ქართულ ონომასტიკონში. მათ საფუძველზე წარმოიქმნებოდა არაერთი გვარი. ქართულ ლექსიკაში არსებული ირანული წარმომავლობის ანთროპონიმულ-პატრონიმული შრე იპყრობდა ქართველ ირანისტთა ყურადღებას როგორც საენათმეცნიერო (ანდრონიკაშვილი 1966 : 130-141; 417-517), ასევე ზოგადფილოლოგიური შესწავლის კუთხით (JorJoliani 2011). წინამდებარე სტატიაში ვე-

ნებით გვიან შუა საუკუნეებში ახალი სპარსულიდან ქართულში შემოსული ანთროპონიმების ზოგიერთ ასპექტს. ესაა მათი გადმოტანის წესი, ფონეტიკური შეთვისება და ისტორიულ-კულტურული ფონი. ქართულ ონომასტიკაში წარმოდგენილ გვიანდელ სპარსულ ნასესხობათა შემოსვლის ძირითადი წყარო ფირდოუსისა და მის მიმბაძველთა “შაჰ-ნამე“-ს ქართული ვერსიებია, თუმცა ზოგიერთი ამ სახელთაგანი უფრო ადრე ჩანს შემოსული, მაგალითად, **გოდერბი**, **გურამ**, **გურგენ**, **ფრიდონ** (ანდრონიკაშვილი 1966: 437; 452; 454). “შაჰ-ნამე“-ს ვერსიების შემუშავების ხანად XV-XVIII საუკუნეებს მიიხსენიებენ (შაჰ-ნამე III, 1974: 7). როგორც ირანელი მკვლევრები აღნიშნავენ, “შაჰ-ნამე“ წარმოადგენს ნებისმიერი ტიპის საკუთარ სახელთა დიად ნიმუშს. ამის მიუხედავად მისი ონომასტიკონის შესასწავლად კიდევ ბევრი რამაა გასაკეთებელი. ერთ-ერთი შესასწავლი საკითხი შაჰ-ნამესეულ პირის საკუთარ სახელთა თარგმანია (Shabani 2008). ამ მოსაზრების ავტორი მითითებულ ელექტრონულ პუბლიკაციაში იხილავს “შაჰ-ნამე“-ს პერსონაჟთა სახელების ინგლისურად თარგმნის, უფრო სწორად კი გადატანის ტექნიკას, რაც ძირითადად მათ ფონეტიკურ ადაპტაციას გულისხმობს. ის ერთმანეთს ადარებს “შაჰ-ნამე“-ს სამ ინგლისურ თარგმანს (Warner and Warner 1925; Atkinson 1989; Davis 1997) და ფონეტიკური ავთენტურობის მაქსიმალური შენარჩუნების საფუძველზე უპირატესობას დევისისეულ თარგმანს ანიჭებს. ვფიქრობთ, კიდევ უფრო საინტერესოა შაჰ-ნამესეულ ანთროპონიმთა შეთვისების ანალიზი სპარსულთან ხანგრძლივად კონტაქტირებადი ენებისათვის, კერძოდ, ქართულისათვის, სადაც ეს სახელები ხშირად გათავისებულ ენობრივ ნასესხობად გვევლინებიან და მათი სესხების წინაპირობა კონკრეტული ისტორიულ-კულტურული ფონია. ქართულში შემოსული “შაჰ-ნამე“-ს მხატვრულ პერსონაჟთა სახელთაგან ნაწილი აღმოჩნდა ლექსიკურად მდგრადი, რამდენადაც არ შერჩა მხოლოდ თარგმანის ფურცლებს, შეეთვისა ქართულ ანთროპონიმიკულ კორპუსს და აწარმოა გვარებიც. ჩვენ მხოლოდ ამგვარ სახელებს შევეხებით და ჩამოვთვლით მათ ნაწილს სპარსული შესიტყვებების მითითებით: **bāhrām>ბარამ**; **bižān>ბეჟან**; **zāl>ზაალ**; **giv>გივი**; **tāhmāsb>თამაზ**; **tāhmurās>თემურაზ**; **lohrāsb>ლუარსაზ**; **mānučehr>მანუჩარ**; **mehrāb>მერაბ**; **nouzār>ნოლარ**; **rostom>როსტომ**; **hušāng>უმანგ(ი)**; **afri-dun>ფრიდონ**; **keixosrou>ქაიხოსრო**. ქალთა სახელებიდან შეგვიძლია მხოლოდ ოთხზე მივუთითოთ, ესენია ძალზე გავრცელებული **kātāyun>ქეთევან**, უფრო იშვიათად **rudābe>როდამ** და ამჟამად უკვე მეტად იშვიათი **māniže>მანიე** და **sindox>სინდუხტი**. “როდამ“ საგულისხმოა იმ თვალსაზრისით, რომ ის ქართულ სინამდვილეში მამაკაცის სახელადაც გვევლინება. ამგვარი შემთხვევა კი, როცა ერთი და იგივე ანთროპონიმი გვხვდება ქალისა და მამაკაცის სახელადაც, უცხოა ქართული და სპარსული ონომასტიკონისთვის.

„შაჰ-ნამე“-დან თუ ზოგადად სპარსულიდან მომდინარე ქართულში შეთვისებული ანთროპონიმები მეტ-ნაკლები აქტივობით ფუნქციონირებს დღემდე. აღსანიშნავია, რომ ეს აქტივობა ციკლური ხასიათისაა. ასე, მაგალითად, თუ გვიან ნასესხები სპარსული ანთროპონიმები საკმაოდ გავრცელებული იყო XVI-XVIII საუკუნეების საქართველოში, მათი პოპულარობა XIX საუკუნეში კლებულობს რუსული კულტურული გავლენის ფონზე (ამ პერიოდში მეტწილად ქრისტიანული სახელები გვხვდება) და დიდად მატულობს XX საუკუნის II მეოთხედიდან, როცა საგანმანათლებლო სისტემის ქართულ ენაზე გადაყვანის წყალობით ენობრივ-კულტურულ დონეზე იზრდება ეროვნული თვითშეგნება. ამ დროისათვის ქართული მოსახლეობის უდიდეს ნაწილს დავიწყებული აქვს გვიან ნასესხებ სპარსულ ანთროპონიმთა უცხოურობა და ეს ერთეულები ძირძველ ქართულ სახელებად აღიქმება. რა სახით გადმოდიოდნენ განსახილველი ანთროპონიმები ქართულში? საკუთარი სახელების თეორეტიკოს-მკვლევართა აზრით, ანთროპონიმთა “თარგმნის“ სხვადასხვა გზა არსებობს (Hervey and Higgins 1992; Newmark 1988b; Vermes 2003). ამ გზებს შორის სხვაობა გამსესხებელ ენასთან მაქსიმალური ფონეტიკური სიახლოვეა და ანთროპონიმის შინაარსობრივ თარგმანზე გადის. მსესხებელ ენაში ანთროპონიმის შემოსვლის ძირითადი გზა გადატანაა, ტრანსფერულობა (transference) (Newmark 1988a: 71; Vermes 2003: 93). ამ შემთხვევაში ანთროპონიმი გამსესხებელი ენიდან მსესხებელში მინიმალური ფო-

ნეტიკური ცვლილებით გადადის. ტრანსფერულობას ექვემდებარება ის ანთროპონიმები, რომელთაც არანაირი კონოტაცია არ გააჩნია ტექსტში. ანთროპონიმთა მსესხებელ ენაში შემოტანის მეორე გზა მუშაობს ხოლმე ტექსტში კონოტაციის მქონე პირის სახელთათვის, როცა ეს უკანასკნელი კი არ გადაიტანება, არამედ ნამდვილად ითარგმნება მსესხებელ ენაზე (Newman 1988b: 81). ამგვარ გზას, რომელიც უცხო ერთეულის მშობლიური ენის ერთეულით ჩანაცვლებას გულისხმობს, ჰერვი და ჰიგინსი კულტურულ ტრანსპლანტაციას უწოდებენ (Hervey and Higgins 1992: 92), ვერმესის ტერმინით, ეს მოდიფიკაციაა (Vermees 2003: 93). ამგვარი გზის გამოყენების შემთხვევაში სპარსული ანთროპონიმი **nušīnrāvān** ქართულში გადმოვიდოდა არა როგორც **ნოშრევანი**, არამედ როგორც „**სულტკბილი**“. ძირითადად სწორედ ეს ორი ზემოხსენებული გზა არსებობს საკუთარ სახელთა სათარგმნელად (Hervey and Higgins 1992: 29). „შაჰ-ნამე“-სა და მის გაგრძელებათა ქართველი მთარგმნელებისათვის მიმართავენ მხოლოდ ტრანსფერულობა/გადმოტანის გზას. მეორე ვარიანტს, ანუ ტრანსპლანტაცია/ მოდიფიკაცია XX საუკუნემდე ფაქტობრივად არ ცნობს ქართული მთარგმნელობითი სკოლა. ტრანსფერული გზით შემოსულ ანთროპონიმთა ენობრივი ანალიზი ბუნებრივად გულისხმობს ამ ნასესხობათა შეთვისების ფონეტიკურ მხარეს. შუა საუკუნეების ქართულ ძეგლებში დადასტურებულ სპარსულ ანთროპონიმებს ახასიათებთ ფონეტიკური ვარიანტულობა. ეს ვარიანტები ძირითადად შეესაბამება ახალ სპარსულ და ქართულ ბგერათმეცნიერებისათვის წესებს (ანდრონიკაშვილი 1996: 21-55), თუმცა ყველა შემთხვევა არ ექცევა ნორმატიულ შესატყვისობათა ფარგლებში. არანორმატიულია სპარსული **s**-ს გადმოცემა ქართული **ზ**-თი. **Sohrāb>ზურაბ**-სა და **tāhmāsb>თამაზ**-ში. ჩვეულებრივ, ახალ სპარსულ **s**-ს ქართული **ზ** შეესაბამება (ანდრონიკაშვილი 1996: 44). სპარსული **s** ქართულში ასევე **ზ**-დ გადმოცემა **nārges>ნარგიზ(ა)**-ში. ეს სიტყვა ორივე ენაში გვხვდება როგორც საზოგადო, ასევე საკუთარ სახელად. ის ყვავილის სახეობის სახელწოდებაა და ქალის საკუთარი სახელიც. საქართველოში **ნარგიზ(ა)** ანთროპონიმად XX საუკუნეში ვრცელდება.

ასევე არანორმატიულია **z**-ს (არაბულ-სპარსული გრაფიკით ჰ) ქართულში **დ**-დ გადმოსვლა მამაკაცის სახელ **nouzār>ნოზარ**-ში. შაჰ-ნამე-ს ქართულ ვერსიებში გვაქვს ასევე პარალელური ვარიანტი **ნავზარ**. ამგვარი პარალელიზმის მიზეზი ასო ჰ შესაბამისობაა ბგერა **ḏ**-სთან ადრინდელ კლასიკურ სპარსულში. ამ პერიოდში ნაპრალოვანი **ḏ** პოსტოკალურ პოზიციაში ხშირად **d**-ს ვარიანტად გვევლინება (Оснoвы 1982:95; 61, 55). საზოგადოდ კი, ახალსპარსული **z** ქართულში ყოველთვის **ზ**-დ გადმოცემა (ანდრონიკაშვილი 1996: 44). მითითებულია ერთადერთი სიტყვა-სპარსულ **zir>**ქართული **ძირი**, როცა ახალსპარსული **z** ქართულში აფრიკატიზდება **ძ**-თი გადმოცემა (ანდრონიკაშვილი 1996: 44). ამგვარი მაგალითი სპარსული **z**-ს ქართულში **ძ**-დ გადმოსვლისა გვაქვს ასევე ანთროპონიმში **goudār>გოდერძი**. მიზეზი ამ ანთროპონიმის საშუალო სპარსულიდან შემოსვლაა. (ანდრონიკაშვილი 1966: 452-453). სპარსული **z**-ს ორგვარი გადმოცემა ქართულში **ზ**-თი და **ძ**-თი დამახასიათებელია საშუალო სპარსულიდან შემოსული ნასესხობებისათვის (ანდრონიკაშვილი 1966: 213-214). საშუალო სპარსულიდანაა ასევე შემოსული **ძირიც**, ამას თავად მ. ანდრონიკაშვილიც მიუთითებს (ანდრონიკაშვილი 1966: 405-405), თუმცა შემდგომ **ძირ**-ს ახალ სპარსულ ნასესხობად განიხილავს (ანდრონიკაშვილი 1996: 44). არაა გამორიცხული, რომ სპარსული **z**-ს ქართულში **ძ**-დ გადმოსვლა ხდებოდა ფარსის (ახალი სპარსულის) ძალიან ადრინდელ საფეხურზეც.

ნორმიდან გადახრაა, ასევე, სპარსული **m**-ს ქართულში გადმოსვლა **ბ**-ს სახით: **rudabe>როდამ**. სტანდარტულად ახალსპარსული **b** ქართულში იძლევა **ბ**-ს (ანდრონიკაშვილი 1996: 30-32). ვფიქრობთ, სპარსული **b** > ქართული **მ** გადასვლა დასტურდება ისეთ მაგალითშიც, როგორცაა **bur** „წაბლა, წითური“ > ქართ. **მურა** „შავ-წითელი ძაღლი“ (ორბელიანი 1998), თუმცა **მურა**-ს მ. ანდრონიკაშვილი ოსური **bor** „ქერა“-დან მომდინარედ მიიჩნევს. ვფიქრობთ, ეტიმონად მაინც ახალსპარსული **bur** უნდა მოიაზრებოდეს, რადგან ამ უკანასკნელის მნიშ-

ენელობა „წითური“ აქტუალიზებულია ქართულ მურა-ში ფერის სემანტიკურ კომპონენტად „შავ-წითელი“.

საკვლევ ანთროპონიმებში ანომალიური შესატყვისობები წარმოდგენილია ხმოვანთა სფეროშიც, კერძოდ, იმ ვარიანტებში, რომლების საბოლოოდ დამკვიდრდნენ ქართულში, ვგულისხმობთ, სპარსულ მონოფთონგურ ხმოვანთა გადმოცემას ქართულში ხმოვანთ-კომპლექსებით: **lohraśb>ლოარსაბ/ლუარსაბ, tāhmurās>თამურაზ, თემურაზ, თეიმურაზ**¹. პირველ შემთხვევაში სპარსულ **o**-ს შეესაბამება ქართულში **ოა, უა**, საბოლოოდ **ლუარსაბ** ფორმა მკვიდრდება, მეორე შემთხვევაში კი **თეიმურაზ** ფორმით დამკვიდრებულ ქართულ ვარიანტში სპარსული **ā** გადმოცემულია **ეი** ხმოვანთკომპლექსით. ანთროპონიმში **ქეთევან**, რომლის ადრინდელი **ქეთაონ**-ის სახით გვხვდება, სპარსულ **kātāyun**-ში წარმოდგენილი ბგერათკომპლექსი **yu** საბოლოო ქართულ ვარიანტში გადმოცემულია **ვა** ბგერათკომპლექსით, ორივე შემთხვევაში ბგერათკომპლექსი შედგება თანხმოვნისა და ხმოვნისაგან. სპარსული **yu**-ს ქართულ **ვა**-დ გარდაქმნა საკუთრივ ქართულ ნიადაგზე უნდა მომხდარიყო, როცა სპარსულმა **yu**-მ **y**-ს კარგვით ქართულში მოგვცა **ო** (**kātāyun>ქეთაონ**), რომელიც შემდგომ გადაიქცა **ვა**-დ (შდრ. **თქო/თქვა**). რიგ შემთხვევებში ჩანს სახელობითი ბრუნვის ნიშნის **o**-ს ფუძისეულ ხმოვნად გადაქცევის ტენდენცია: **gīv>გივი; goudār>გოდერძი; huśāng>უშანგი**. სახელ **გოდერძი**-ს შემთხვევაში ქართული სახელობითი ბრუნვის ნიშნის **o**-ს ფუძისეულ ხმოვნად გაგება ჯერ კიდევ საშუალო სპარსულის პერიოდში შეინიშნება (ანდრონიკაშვილი 1966: 452-453), ხოლო **გივი**-სა და **უშანგი**-ს ფუძედ თავად „შაჰ-ნამე“-ს თარგმანებში **გივ** და **უშანგ** მოიაზრება: „**გივ**-მან თქვა“ (შაჰ-ნამე 1934: 2 946) „**უშანგ**“ (შაჰ-ნამე 1934: 2 946). სახელობითი ბრუნვის ნიშანი **o** ფუძისეულადაა ასევე გაგებულნი სახელებში **tus >ტუსი** და **kāmus>ქუმსი**, იხ. „**ტუსი-მ**“ (შაჰ-ნამე, II, 1934: 2 946), „**ქუმსი-ის** რა ვუყო“ (შაჰ-ნამე, II, 1934: 5007). ამჟამად **ტუსი** და **ქუმსი** მხოლოდ გვარების - **ქუმსიშვილისა** და **ტუსიშვილის** - ფუძედ გვევლინება. **kāmus**-ის შემთხვევაში აღსანიშნავია მეორე მარცვალ **mus**-ის ქართულში **მს**-დ გადმოსვლა კუმშვის საფუძველზე და პირველ მარცვალში **ā**-ს ქართული **უ**-თი ჩანაცვლება. ახალსპარსული **ā** ქართულში გადმოდის მეტწილად **ა**-დ და იშვიათად **ო**-დ (ანდრონიკაშვილი 1996: 24-25). როგორც ჩანს, **ქუმსი** მიღებულია **ო**-ს გადასვლით **უ**-ში.

ნასესხობის მიერ ნებისმიერი ტიპის დერივაციული აქტივობის გამოვლენას, ეს იქნება აფიქსური, კომპოზიციური თუ ფრაზეოლოგიური დერივაცია, ამ ნასესხობათა ადაპტაციის ხარისხის მაჩვენებელად მივიჩნევთ (ანთაძე-მაღლაშხია 2011: 41). ამ მხრივ ყურადღებას იმსახურებს სპარსულ პირის სახელთა პატრონიმული პოტენციალი. ამ სახელთა სრული და კნინობითი ფორმები (იხ. კნინობითი **ბეჟ-უა, ბეჟ-იტა, გივი-ა, ზაღ-იკა, ზურა, ზურიკა** და სხვ.) რიგ გვარებს დაედო საფუძვლად, იხ. **ბარამიძე, ბეჟანიშვილი, ბეჟუაშვილი, ბეჟიტაშვილი, გივიშვილი, გივიაშვილი, გოდერძიშვილი, ზაალიშვილი, ზალიკაშვილი, ზურაბიშვილი, ზურაშვილი, ზურიკაშვილი, ლუარსაბიშვილი, მერაბიშვილი, ნარიმანიძე, ნარიმანიშვილი, როსტომაშვილი, აფრიდონიძე, აფრიდონაშვილი** და სხვ. ზოგიერთი ანთროპონიმული ნასესხობა **ტუსი-სა** და **ქუმსი-ს** მსგავსად ამჟამად მხოლოდ გვარის ფუძედ გვხვდება: **ზაღდასტან-ი-შვილი, ზირაქაძე, ზირაქი-შვილი, ფირან-ი-შვილი** და სხვა. სპარსული ანთროპონიმების მეშვეობით გვართა წარმოება ქართულში კომპოზიციური დერივაციით ხდება, კნინობითი ფორმებისა კი აფიქსური დერივაციით. ზემოთ მოტანილი ფორმები ადასტურებს, რომ დერივაციული აქტივობის მიხედვით ნასესხებმა სპარსულმა ანთროპონიმებმა ადაპტაციის მაღალი ხარისხი გამოავლინეს ქართულში.

¹ გვიანდელ სპარსულ ანთროპონიმულ ნასესხობათა ფონეტიკური ვარიანტები ჩვენ მიერ მოძიებულია შემდეგ წყაროებში: შაჰ-ნამე II, 1934: 633-654; შაჰ-ნამე III, 1974: 656-661; ჟორჟოლიანი 2011: 13-18.

რაც შეეხება გვიანდელ სპარსულ ანთროპონიმთა ქართულში სესხების ისტორიულ-კულტურულ საფუძველს, აქ პირველ რიგში გასათვალისწინებელია სპარსული ლიტერატურის პოპულარობა შუა საუკუნეების საქართველოში და მისი გავლენა ქართულ საერო მწერლობაზე. ნიკო მარის ცნობილი მოსაზრების თანახმად, ეს გავლენა უტოლდება ქართულ სასულიერო მწერლობაზე ბიზანტიურ გავლენას. შუა საუკუნეებში აქტიურად ითარგმნებოდა სპარსული ლიტერატურის შესანიშნავი ნიმუშები, თუმცა მოქმედებდა ჟანრობრივი შერჩევის პრინციპი უგულვებლყოფდნენ ლირიკას, რისი მიზეზიც რუსთაველის ნიჰილიზმი უნდა ყოფილიყო ლირიკის მიმართ. სპარსულის მიბაძვით იწერებოდა აღმოსავლურ სიუჟეტებზე აგებული ნაწარმოებები. ქართულად თარგმნის პროცესშიც მთარგმნელი ფაქტობრივ თანაავტორად გვევლინებოდა, რამდენადაც უპირატესობა ენიჭებოდა თავისუფალ თარგმანს. ქართული ვერსიები მხატვრული ღირებულებით რიგ შემთხვევებში არ ჩამოუვარდება სპარსულ ორიგინალს.

სპარსულიდან გადმოქართულებულ ყველა მხატვრულ ნაწარმოებს პოპულარობით “შაჰ-ნამე“-ს ქართული ვერსიები აჭარბებდა. ისინი “ვისრამიანსაც“ კი ჩრდილაგდა, გორგანის “ვისო-რამინ“-ის მაღალმხატვრულ თარგმანს (XI-XII სს). მუდმივად საომარ მდგომარეობაში მყოფი და “ვეფხისტყაოსნის“ ღირებულებებზე აღზრდილი ქართველების გემოვნებასთან ახლოს იდგა საგმირო ეპოსის სულისკვეთება. როგორც კორნელი კეკელიძე ამბობს, „XVI საუკუნის დამდეგიდან საქართველო შეიქმნა ოსმალეთისა და სპარსეთის აგრესიული ზრახვების განსაკუთრებული საგანი. გაჭირვებაში ჩავარდნილი ფეოდალური საზოგადოება ლიტერატურაშიც ეძებს გამამხნეველ მოტივებს. ამ გარემოებას უნდა გამოეწვია საგანგებო მოთხოვნის სადევგმირო ჟანრის ლიტერატურაზე.“ (კეკელიძე 1981: 324). ქართველი მკითხველის გულში განსაკუთრებულ გამოძახილს ალბათ მისთვის “ვეფხისტყაოსნიდან“ შეთვისებული და ასე მშობლიური ბოროტისა და კეთილის ბრძოლის მოტივი პოულობდა, რომელიც “შაჰ-ნამე“-ში ირან-თურანის საუკუნეობრივი ბრძოლის ფონზეა წარმოდგენილი.

საქართველოში “შაჰ-ნამე“-ს პოპულარობას მის პერსონაჟთა სახელების დამკვიდრებაც ადასტურებს. ამ გარემოებას ხაზს უსვამს კ. კეკელიძე “როსტომიანზე“, საქართველოში “შაჰ-ნამე“-ს განსაკუთრებულად პოპულარულ ნაწილზე, საუბრისას: “თითქმის ყველა სახელი, რომელიც “როსტომიანში“ გვხვდება, ქართულ ეროვნულ სახელად ქცეულა. ამ მხრივ “როსტომიანს“ დიდი მეტოქეობა გაუწევია ქრისტიანული კალენდრის ონომასტიკონისთვის“ (კეკელიძე 1981: 338). აქვე ციტირებულია აღ. ხახანაშვილის სიტყვებიც, რომლის თანახმად “როსტომიანის“ პერსონაჟები შეუთვისებია ჩვენს ერს და ნაციონალურ ჭაბუკებად გადაუქცევია“ (კეკელიძე 1981: 338). “როსტომიანის“ ფოლკლორიზებული ვერსიების არსებობაც (კეკელიძე 1981: 338) ქართველების მიერ “შაჰ-ნამე“-ს ამ ნაწილის სრულ შესისხლხორცებაზე მიუთითებს. სტატიის დასაწყისში მივუთითეთ, რომ საკუთარი სახელები ასოცირდება პერსონაჟთანაც და კულტურულ კონტექსტთანაც. ამ ასოციაციის საფუძველზე ხდება ორიგინალის ნატურალიზაცია, მისი მისადაგება და მორგება თარგმანის ენის ლიტერატურულ და კულტურულ გარემოსთან. ზოგჯერ ეს მშობლიურ რეალობთან და ღირებულებებთან გაიგივებით სრულდება. ამას თვალნათლივ ადასტურებს „როსტომიანის“ მაგალითი.

სავარაუდოდ, ქართველებში “შაჰ-ნამესთან“ სიახლოვის შეგრძნებას მხოლოდ საბრძოლო სულისკვეთება არ განაპირობებდა. აღსანიშნავია ერთი სპეციფიკური გარემოებაც, ქართველთა შორის განსაკუთრებული პოპულარობით ის ნაწარმოებები სარგებლობდა, სადაც ისლამამდელი ირანის რეალები იყო წარმოდგენილი. ამგვარ ნაწარმოებებზე შეჩერებით ქართველობა თითქოს თავს არიდებდა იმ ეპოქისა და ვითარებისთვის მეტად აქტუალურ და მტკივნეულ სარწმუნოებრივ დაპირისპირებას და ყურადღებას ყველა რელიგიურ-კულტურული კონტექსტისთვის მნიშვნელოვან საერო თემატიკას მიაპყრობდა, თანაც ისლამამდელი ირანის შესახებ დაწერილ ნაწარმოებებში, ყველაზე მძლავრად კი “შაჰ-ნამე“-ში, იგრძნობოდა პატრიოტული ნოსტალგია იმ ძველი ირანის მიმართ, რომელიც ამ ნაწარმოებთა ავტორებისა და მათი მადლიერი მკითხველების წარმოსახვაშიდა თუ არსებობდა. ბუნებრივია, რომ ეს განწყობები ახლობელი და გასაგები იყო სახელმწიფოებრივ გადარჩენასა და თვითმყოფადობის შენარ-

ჩუნებაზე ორიენტირებული ქართველებისათვის. ვფიქრობთ, ზემოთქმულის ფონზე ცხადი უნდა იყოს ისლამური ირანის პერიოდში ამდენი არაისლამური წმინდა ირანული წარმომავლობის ანთროპონიმთა საქართველოში დამკვიდრებისა და მათი მშობლიურად აღქმის მიზეზები.

ყურადღებას იმსახურებს ასევე შემდეგი გარემოება XI საუკუნიდან მოყოლებული, მას შემდეგ, რაც შეწყდა ქართულის უშუალო ურთიერთობა არაბულთან, არაბიზმები ძირითადად სპარსულის მეშვეობით შემოდინდა (ანდრონიკაშვილი 1965: 297). ეს მეშვეობა არ მუშაობდა არაბული ანთროპონიმებისათვის, რომლებიც ქართულმა ცნობიერებამ აღიქვა როგორც მუსლიმური შინაარსის სემიოტიკური ერთეულები. თურქულ სახელებთან ერთად არაბული ანთროპონიმები მხოლოდ გამუსლიმებულ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში დამკვიდრდა, სადაც არაბიზმთათვის შუამავალი ენის როლი თურქულმა იკისრა. ზოგადქართული მასშტაბით არაბული სახელები არცთუ დიდი სიხშირით გვხვდება უკვე XIX-XX საუკუნეებში, როცა მოხსნილია ისლამურ სამყაროსთან დაპირისპირების სიმწვავე. ზოგჯერ არაბულ სახელთა დარქმევა ქართულ ხალხურ ტრადიციას უკავშირდება, როცა ამგვარი სახელის დარქმევის მიზეზი ოჯახში ახალშობილთა სიკვდილიანობაა. მუსლიმური სახელის დარქმევით ბავშვს “უმაღლავენ” ეშმაკს, მიდიან რა მასთან გარიგებაზე, მაშინ როცა ირანული წარმომავლობის სახელი გატანილია რელიგიური დაპირისპირების კონტექსტიდან, ასოცირებულია ახლობელ და გასაგებ ხედვასთან და შესაბამისად ადვილად თავისდება. როგორც ვხედავთ, მაზდეანური ირანის მიმართ გვიანდელ შუასაუკუნეობრივ საქართველოში თითქოს წაშლილია ისტორიული მეხსიერება და დავიწყებულია მაზდეანური ირანისა და ქართული სამყაროს წარსული საუკუნეობრივი დაპირისპირება.

„შაჰ-ნამეს“ პერსონაჟთა სახელებმა განსაკუთრებით ფართოდ მოიკიდა ფეხი ქართულ ფეოდალურ წრეებში, რადგან, პირველ რიგში, სწორედ ამ ფენის მხატვრული გემოვნება და, გარკვეულწილად, მსოფლმხედველობა ყალიბდებოდა სპარსული ლიტერატურის გავლენით. ამ საზოგადოებაში გადაეჯახვა ერთმანეთს ურთიერთსაპირისპირო განწყობები – დამოუკიდებლობისა და თვითმყოფადობის შენარჩუნებისათვის თავგანწირული ბრძოლა და ამავდროულად სპარსული მხატვრული სიტყვის ენობრივ-ესთეტიკური ტყვეობის ზოგჯერ გაუპროტესტებელი განცდა. ეს ყველაზე მკაფიოდ მეფე თეიმურაზ პირველის მაგალითზე ჩანს. მისი მთელი ცხოვრება თავგანწირული ბრძოლა იყო ირანის დამპყრობლური პოლიტიკის წინააღმდეგ, ამავდროულად ის ეთაყვანებოდა სპარსულ ენას და ქართულთან შედარებით მას უპირატესობას ანიჭებდა. ასევე მას და დედამისსაც ქრისტიანული სარწმუნოებისთვის ირანში მოწამებრივად აღსრულებულ ქართველ დედოფალ ქეთევანსაც ხომ სპარსული სახელები ერქვათ.

სპარსული ენის ისტორიის ყველა პერიოდში შემოსულ ანთროპონიმულ ნასესხობათა ნაწილი დღემდე აქტიურად ფუნქციონირებს ქართულ სინამდვილეში, როგორც ნაშთი სპარსულ და ქართულ სამყაროთა ლინგვოკულტურული შეხლა-დილოგისა.

ლიტერატურა:

- ანდრონიკაშვილი 1965:** მ. ანდრონიკაშვილი, არაბული სიტყვების სპარსული გზით შემოსვლის შესახებ ქართულში // თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 105, თბილისი.
- ანდრონიკაშვილი 1966:** მ. ანდრონიკაშვილი, ნარკვევები ირანულ-ქართულ ენობრივ ურთიერთობებიდან. I. თბილისი.
- ანდრონიკაშვილი 1996:** მ. ანდრონიკაშვილი, ნარკვევები ირანულ-ქართულ ენობრივ ურთიერთობებიდან. II. თბილისი.
- ანთაძე-მაღლაშხია 2011:** ფ. ანთაძე-მაღლაშხია, ქართულში შემოსული სამი ორიენტალიზმის შესახებ // ენათმეცნიერების საკითხები (ედვინება ჯ. გიუნაშვილის 80 წლისთავს).
- კეკელიძე 1981:** კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია. ტომი II. თბილისი.
- ჟორჯოლიანი 2011:** ლ. ჟორჯოლიანი, დაკვირვებანი “შაჰ-ნამეს” ქართული ვერსიების პირის საკუთარ სახელებზე. თბილისი.

- ორბელიანი 1991:** სულხან-საბა ორბელიანი. ლექსიკონი ქართული. I, II. თბილისი.
- შაჰ-ნამე II 1934:** შაჰ-ნამე. ქართული ვერსიები. ტომი II. ტფილისი.
- შაჰ-ნამე III 1974:** შაჰ-ნამე. ქართული ვერსიები. ტომი III. თბილისი.
- Основы 1982:** Основы иранского языкознания. Новоиранские языки. Москва.
- Atkinson 1989:** G. Atkinson. The Shahnameh of the Persian Poet Ferdowsi. Tehran.
- Davis 1997:** The Persian Book of Kings. New York.
- Hervey and Higgins 1992:** S. Hervey and I. Higgins. Thinking Translation. London-New-York.
- Lagendock 2007:** W. Lagendock. Theory and Typology of Proper Names. Berlin.
- Newmark 1988a:** P. Newmark Approaches to Translation. London.
- Newmark 1988b:** A Textbook of Translation.
- Pym 2004:** A. Pym. The Moving Text: Localization, Translation and Distribution. Amsterdam.
- Shabani 2008:** A. Shabani. The Shahnameh of Ferdowsi// www.translationdictionary.com/article/article_1703.php (oct. 2008).
- Vermes 2003:** A. P. Vermes. Proper Names in Translation: an explanatory attempt// Across Languages and Cultures 4 (1), pp. 89-108.
- Warner and Warner 1925:** G. Warner and E. Warner. The Shahnama of Firdausi. London.

Ф. Антадзе-Малашхиа (Тбилиси)

К вопросу о позднеперсидских антропонимических заимствованиях в грузинском языке

Место и функционирование антропонимов или других типов имен собственных вообще в языке и в частности в переводе является предметом теоретического обсуждения (Langendock 2007; Newmark 1988a, 1988b, 1993; Hervey and Higgins 1992; Vermes 2003). Часть языковедов рассматривает имена собственные в рамках языка и, рассуждая об их природе, заключает, что по свойствам имена собственные более схожи с именами нарицательными, чем с местоимениями, несмотря на их монореференциальность и апеллятивность (Langendock 2007 : 114; 171). В то же время другие учёные видят место имён собственных за пределами языка и помещают их не в словари, а в энциклопедии. Они указывают на сходство и различие антропонимов и культурных терминов. По их мнению, несмотря на то, что и имена собственные и культурные термины соотносятся с лицами, предметами и процессами отдельных этнических объединений, имена собственные обладают отдельными сингулярными отношениями, тогда как соотношение культурно-бытовых терминов подразумевает класс объективно существующих предметов, лиц или процессов (Newmark 1988° : 70). Хотя здесь же отмечается, что в тексте имя собственное является носителем культурного содержания. Именно культурное содержание придаёт особое значение изучению заимствованных антропонимов, поскольку они являются лингвокультурными заимствованиями и их внесение в язык заимствования всегда имеет культурно-бытовое основание. Думаем, что это обусловлено и тем обстоятельством, что антропоним существует вообще и не подразумевает именно конкретный денотат, так как носителем того или иного имени бывает не отдельное лицо, а множество лиц. Этим и уподобляются антропонимы нарицательным именам (Langendock 2007 : 114, 171). Значение антропонимов в основном ассоциировано (Рум 2004 : 164). Антропоним ассоциируется с реально существующим или вымышленным конкретным лицом и, соответственно, культурным контекстом. Несмотря на вышесказанное, считаем неправильным вынесение антропонима за пределы языка, поскольку любой антропоним, подобно другим лексическим единицам, функционирует по правилам конкретных языков. Соответственно, чисто языковое, а точнее морфологическое функционирование того или иного антропонима различается в языке-источнике и заимствующем языке.

Неязыковая, в частности историко-культурная сторона заимствования антропонимов, наглядно видна на фоне длительно контрактирующих языков. Именно длительность отличает вообще ирано-грузинские и, в частности, персидско-грузинские языковые отношения (Андроникашвили 1966:11; Андроникашвили 1996 : 9). Антропонимическая лексика – это пласт, на котором наглядно отразился след этих отношений. На разных этапах ирано-грузинских языковых отношений иранские имена собственные, как средне- и новоперсидского, так и осетинского происхождения издревле укоренились в грузинском ономастиконе. На их основе возникли многие фамилии. Представленный в грузинском антропонимный пласт иранского происхождения привлекал внимание иранистов как с языковедческой, так и общелингвистической точки зрения (Андроникашвили 1966 : 130 – 141; 417 – 517; Жоржолиани 2011).

В предлагаемой статье мы касаемся некоторых аспектов антропонимов, вошедших в грузинский из новоперсидского в позднее средневековье. Это правила их переноса, фонетическая адаптация и историко-культурный фон. Основным источником представленных в грузинской ономастике поздних персидских заимствований являются «Шах-наме» Фирдуоси и грузинские версии подражателей этой поэмы, хотя некоторые из этих имён, кажется, вошли ещё раньше, например, **goder3i**, **guram**, **gurgen**,

pridon (Андроникашвили 1966; 437; 452; 545). Периодом разработки версий «Шах-наме» считается XV-XVIII века (Шах-наме III, 1974 : 7). Как отмечают иранские исследователи, «Шах-наме» кладёз имён собственных любого типа. Несмотря на это, предстоит ещё многое сделать для изучения её ономастикона. Одним из вопросов, требующих изучения, является перевод имён собственных в поэме (Shabani 2008). Автор этого мнения в указанной электронной публикации рассматривает перевод, вернее, технику переноса имён персонажей «Шах-наме» на английский, что в основном подразумевает их фонетическую адаптацию. Она сравнивает друг с другом три английских перевода «Шах-наме» (Warner and Warner 1925; Atkinson 1989; Davis 1997) и на основании максимального сохранения фонетической аутентичности отдаёт предпочтение переводу Дэвиса. Думаем, ещё более интересен анализ адаптаций антропонимов «Шах-наме» для языков, находящихся в длительном контакте с персидским, в частности, грузинского, где эти имена часто предстают как полностью адаптированные языковые заимствования и предпосылка их заимствования – это конкретный историко-культурный фон.

Часть имён персонажей «Шах-наме», вошедших в грузинский, оказались лексически устойчивыми, так как они не остались только на страницах перевода, а влились в грузинский антропонимический корпус и от них были образованы грузинские фамилии. Мы коснёмся лишь подобных имён и перечислим часть из них с указанием персидских соответствий: перс. **bāhrām** > груз. **baram**; перс. **bižān** > груз. **bežan**; перс. **zāl** > груз. **zaal**; перс. **giv** > груз. **givi**; перс. **tāhmāsb** > груз. **tamaz**; перс. **tāhmurās** > груз. **teimuraz**; перс. **lohrāsb** > груз. **luarsab**; перс. **mānučehr** > груз. **manučar**; перс. **mehrab** > груз. **merab**; перс. **nouzār** > груз. **nodar**; перс. **rostrom** > груз. **roštom**; перс. **hušāng** > груз. **ušang(i)**; перс. **afridun** > груз. **pridon**; перс. **keixosrou** > груз. **qaixosro**. Из женских имён можно указать только четыре: это очень распространённое перс. **kātāyun** > груз. **qetevan**, более редкое перс. **rudābe** > груз. **rodam** и ныне очень редкое перс. **māniže** > груз. **maniže** и перс. **sindoxst** > груз. **sinduxti**. Имя **rodam** заслуживает внимания с той точки зрения, что в грузинской действительности оно является также и мужским именем. Подобный случай, когда один и тот же антропоним выступает в качестве как женского, так и мужского имени, чужд грузинской и персидской ономастике.

Антропонимы, встречающиеся в «Шах-наме» или вообще в персидском и усвоенные грузинским языком, более или менее активно функционируют в нем до сегодняшнего дня. Следует отметить, что эта активность имеет циклический характер. Так, например, если персидские антропонимы позднего заимствования были довольно распространены в Грузии XVI-XVIII веков, то их популярность в XIX веке снижается на фоне русского культурного влияния (в этот период по большей части встречаются христианские имена) и значительно растёт со II четверти XIX века, когда благодаря переводу образовательной системы на грузинский язык на культурно-языковом уровне растёт национальное самосознание. К этому времени большая часть грузинского населения забыла чуждость персидских антропонимов позднего периода, и эти единицы стали восприниматься как исконно грузинские имена.

Какова была форма заимствования персидских антропонимов в грузинском? По мнению теоретиков-исследователей имён собственных, существуют разные пути «перевода» антропонимов (Hervey & Higgins 1992; Newmark 1988b; Vermes 2003). Различие между этими путями проходит либо через максимальную фонетическую близость с языком-источником, либо через перевод содержания антропонима и его замену лексической единицей заимствующего языка. Основной путь вхождения антропонима в заимствующий язык – перенос, трансфер (transference) (Newmark 1988° : 71; Vermes 2003 : 93). В этом случае антропоним из языка-источника переходит в язык заимствования с минимальными фонетическими изменениями. Трансферу подчиняются те антропонимы, которые не имеют никакой коннотации в тексте. Второй путь внесения антропонимов в заимствующий язык работает для собственных имён, имеющих коннотацию в тексте, когда имя не переносится, а переводится на язык заимствования (Newman 1988b : 81). Такой путь, который подразумевает замену чужой единицы единицей родного языка, Хервей и Хиггинс называют культурной трансплантацией (Hervey and Higgins 1992 : 92), а по термину Вермеса – это модификация. (Vermes 2003 : 93). В случае использования такого пути **n** персидский **nušīnrāvān** перешел бы в грузинский не как **nošrevan**, а как **sulṭkbili**

«сладкодушный». Для перевода имён собственных в основном существуют эти два вышеназванных пути (Hervey and Higgins 1992 : 29). Для передачи антропонимов «Шах-наме» и их продолжений грузинские переводчики обращаются только к трансферу, т. е. пути переноса. Грузинская переводческая школа до XX века фактически не признавала второй вариант или трансплантацию, т. е. модификацию.

Языковой анализ вошедших путём трансфера антропонимов, естественно, подразумевает фонетическую сторону усвоения этих заимствований. В грузинских памятниках средних веков подтверждённые персидские антропонимы характеризуются фонетической вариантностью. Эти варианты в основном согласуются с правилами персидско-грузинских звуковых соответствий (Андроникашвили 1996 : 21-55), хотя некоторые случаи выходят за рамки нормативных соответствий.

Передача персидского **s** грузинским **z** является ненормативной в перс. **sohrâb** > груз. **zurab** и перс. **tâhmâsb** > груз. **tamaz**. Обычно новоперсидскому **s** соответствует грузинский **z**. (Андроникашвили, 1996 : 44) персидский **s** также передается в грузинском как **z** в **nârges** > **nargiz(a)**. Это слово встречается в обоих языках как имя нарицательное, так и имя собственное. Оно одновременно является названием разновидности цветка и также именем собственным. В Грузии **nargiz(a)** распространяется как антропоним в XX веке.

Также ненормативным является представление персидского **z** (в арабско-персидской графике **ذ**) в грузинском как **d** в мужском имени перс. **nouzâr** > груз. **nodar**. В грузинских версиях «Шах-наме» имеется также параллельный вариант **navzar**. Причина подобного параллелизма состоит в соответствии буквы **ذ** звуку **ð** в классическом раннеперсидском. В этот период щелевой **ð** в поствокальной позиции часто представлен в виде варианта **d** (Основы, 1982 : 95; 61, 55).

Вообще новоперсидский **z** в грузинском всегда переходит в **z**. (Андроникашвили, 1996 : 44). Указывается единственное слово – персидское **zîr** > грузинское **zîr-i**, когда новоперсидский **z** аффрикатизируется в грузинском и передаётся как **z** (Андроникашвили, 1996 : 44). Подобный пример перехода персидского **z** в грузинском в **z** имеем также в антропониме перс. **goudârz** > груз. **goderzî**. Причина этого состоит в проникновении данного антропонима из среднеперсидского. Среднеперсидский **z** в грузинском передаётся двойкой: как **z** и **z** (Андроникашвили, 1966 : 213-214). Из среднеперсидского вошло и **zîr-i**, об этом указывает и сама М. Андроникашвили (Андроникашвили, 1966:404-405), хотя впоследствии она рассматривает **zîr-i** как новоперсидское заимствование (Андроникашвили, 1966: 44). Не исключено, что переход персидского **z** в грузинский **z** происходил на очень ранней ступени фарси (новоперсидского).

Отклонением от нормы является также переход персидского **m** в грузинском в **b**: **rudâbe** > **rodam**. Стандартно новоперсидский **b** в грузинском переходит в **b** (Андроникашвили 1996 : 30-32). Думаем, что переход персидского **b** в грузинский **m** подтверждается и в таком примере, как персидский **bur** «каштановый, рыжий» > груз. **mura** «чёрно-красная собака» (Орбелиани 1998), хотя М. Андроникашвили считает, что **mura** происходит из осетинского **bor** «светлый, блондин». Думаем, что этимологом всё же следует рассматривать новоперсидское **bur**, так как одно из его значений «рыжий» актуализировано в грузинском **mura** как семантический компонент цвета «чёрно-красный».

В исследуемых антропонимах аномальные соответствия представлены и в сфере гласных, в частности, в тех вариантах, которые окончательно утвердились в грузинском. Мы имеем в виду передачу персидских монофтонгов звукокомплексами в грузинском: перс. **lohrâsb** > груз. **loarsab** / **luarsab**, **tâhmurâs** > груз. **tamuraz** // **temuraz** // **teimuraz**².

В первом случае персидскому **o** в грузинском соответствуют звукокомплексы **oa**, **ua**, окончательно укореняется форма **luarsab**, во втором же случае в укоренившемся в грузинском варианте **teimuraz** персидский **â** передаётся звукокомплексом **ei**. В антропониме **qetevan**, который встречается в ранней форме в виде **qetaon**, представленный в персидском **kâtâyun** комплекс звуков **yu**

² Фонетические варианты позднеперсидских антропонимических заимствований выбраны нами из следующих источников: Шах-наме, II, 1934 : 633-649; Шах-наме, III, 1974 : 656-661; Жоржолиани 2011 : 13-118.

в окончательном грузинском варианте передаётся звукокомплексом **va**. В обоих случаях звукокомплекс состоит из согласного и гласного. Превращение персидского **yu** в грузинский **va** должно было произойти на собственно грузинской почве, когда персидский **yu** в результате утраты **y** в грузинском дал **o** (**kātāyūn** > **qetaon**), который впоследствии превратился в **va** (ср. **tqo** / **tqva**).

В ряде случаев прослеживается тенденция сращения суффикса грузинского именительного падежа **i** с основой: перс. **giv** > **givi**; перс. **goudärz** > **goderži**; перс. **hušäng** > **ušangi**.

В случае имени **goderži** понимание признака именительного падежа **i** как гласного основы было замечено ещё в среднеперсидский период. (Андроникашвили, 1966 : 452-453). В переводах „Шах-наме” основой **givi** и **ušangi** считается **giv** и **ušang**: „**giv**-man tqva (Шах-наме, 1934 : 2 946), **ušang** (Шах-наме II 1934 : 2 946).

Окончание именительного падежа понимается как относящееся к основе в именах перс. **tus** > **ṭusi** и перс. **kāmus** > **qumsi**. См. „**ṭusi**-m (Шах-наме II 1934 : 2 946), „**qumsi**-s ra vu • o?” (Шах-наме II 1934 : 5007). В настоящее время **ṭusi** и **qumsi** предстают как основы фамилий **ṭusišvili** и **qumsišvili**. В случае с **kāmus** следует отметить переход слога **mus** в **ms** в грузинском на основе стяжения и замены грузинским **u** персидского **ā** в первом слоге. Новоперсидский **ā** большей частью переходит в грузинский **a**, редко в **o** (Андроникашвили 1996 : 24-25). Как видно, **qumsi** получено путём перехода **o** в **u**.

Показателем степени адаптации этих заимствований считаем проявление деривационной активности любого типа, будь то аффиксальная, композиционная или фразеологическая деривация (Антадзе-Малашхиа 2011 : 41).

С этой точки зрения заслуживает внимания патронимный потенциал персидских имён собственных. Полные и уменьшительные формы этих имён (см. уменьшительные **bež-ua**, **bež-ita**, **givi-a**, **zal-ika**, **zura**, **zur-ika** и др.) легли в основу ряда фамилий. См. **baramiže**, **bežanišvili**, **bežuašvili**, **bežitašvili**, **givišvili**, **giviašvili**, **goderžišvili**, **zaališvili**, **zalikašvili**, **zurabivšili**, **zurašvili**, **zurikašvili**, **luarsabišvili**, **merabišvili**, **narimaniže**, **narimanišvili**, **roštomašvili**, **apridoniže**, **pridonašvili** и др. Некоторые антропонимические заимствования, подобно **tusi** и **qumsi**, в настоящее время встречаются только в виде основ фамилий: **zaldastan-i-švili**, **ziraq-a-že**, **ziraq-i-švili**, **piran-i-švili** и др. Образование

фамилий в грузинском от персидских антропонимов основано на композиционной деривации, а образование уменьшительных форм – на аффиксальной деривации. Вышеприведённые формы подтверждают, что по деривационной активности заимствованные персидские антропонимы проявили высокую степень адаптации в грузинском.

Что касается историко-культурной основы заимствования в грузинском позднеперсидской антропонимии, здесь в первую очередь следует учесть популярность персидской литературы в средневековой Грузии и её влияние на грузинскую светскую литературу. Согласно известному мнению Нико Марра, это влияние приравнивается влиянию византийской литературы на грузинскую духовную литературу. В средние века активно переводились замечательные образцы персидской литературы, хотя действовал принцип жанрового выбора – игнорировалась лирика, причиной мог быть нигилизм Руставели относительно лирики. В подражание персидскому писались произведения, построенные на восточных сюжетах. В процессе перевода на грузинский переводчик представал фактически соавтором, так как преимущество отдавалось свободному переводу. В ряде случаев грузинские версии по художественной ценности не уступали персидскому оригиналу.

Из всех переведённых с персидского на грузинский художественных произведений по популярности превалировали грузинские версии «Шах-наме». Они затеняли даже «Висрамиани», высокохудожественный перевод «Вис-о-Рамина» Горгани (XI-XII вв.). Душевный настрой героического эпоса был близок вкусу грузин, постоянно находившихся в состоянии войны и воспитанных на ценностях руставелевского «Вепхисткаосани» («Витязь в тигровой шкуре»). Как говорит Корнели Кекелидзе: «С начала XVI века Грузия стала особым предметом агрессивных намерений османской Турции и Персии. Оказавшееся в нужде феодальное общество искало ободрения и в литературе. Это обстоятельство должно было вызвать особую потребность в литературе героического, богатырского жанра» (Кекелидзе 1981 : 324). В сердце грузинского читателя, наверное, особый отзыв находил столь родной

для него и усвоенный им из руставелевской поэмы мотив борьбы добра со злом. Этот мотив представлен в «Шах-наме» на фоне вековой борьбы Ирана и Турана.

Популярность «Шах-наме» в Грузии подтверждает и укоренение имён её персонажей. К. Кекелидзе подчёркивает это обстоятельство, говоря о „Ростомиани», особо популярной в Грузии части «Шах-наме»: „Почти все имена, которые встречаются в «Ростомиани», стали грузинскими национальными именами. В этом отношении произведение «Ростомиани» оказало большое соперничество ономастике христианского календаря» (Кекелидзе 1981 : 338). Здесь же цитируются слова Ал. Хаханашвили, согласно которому «наш народ воспринял как родных персонажей «Ростомиани» и превратил их в национальных юношей» (Кекелидзе 1981 : 338). Существование и фольклоризированных версий «Ростомиани» (Кекелидзе 1981:338)б указывает на полное усвоение и грузинизацию этой части «Шах-наме». В начале статьи мы указывали, что имена собственные ассоциируются и с персонажем, и с культурным контекстом. На основании этой ассоциации оригинал подвергается натурализации, внедряется в литературную и культурную среду языка перевода, что наглядно подтверждает пример «Ростомиани».

Предположительно, близость грузин к «Шах-наме» не обуславливалась только лишь боевым духом. Следует учесть одно специфическое обстоятельство – среди грузин особой популярностью пользовались те произведения, в которых были представлены реалии доисламского Ирана. Останавливая внимание на таких произведениях, грузинский читатель как бы старался уклониться от весьма актуального и болезненного религиозного противостояния той эпохи и обстоятельств. Внимание фокусировалось на важной для всех религиозно-культурных контекстов светской тематике. К тому же, в произведениях, написанных о доисламском Иране, самым же могучим образом в «Шах-наме» наиболее сильно ощущалась патриотическая ностальгия по тому старому, древнему Ирану, который существовал возможно лишь в представлениях и грёзах авторов этих произведений и их благодарных читателей. Естественно, что эти настроения были близки и понятны грузинам, ориентированным на государственное выживание и сохранение самобытности. Думается, что на фоне вышесказанного, должны быть ясны причины восприятия в Грузии в период исламского Ирана неисламских антропонимов чисто иранского происхождения как родных и коренных.

Заслуживает внимания также следующее обстоятельство – начиная с XI века, после того, как прекратились непосредственные отношения с арабским, арабизмы входили в основном посредством персидского (Андроникашвили 1965 : 297). Это посредство не работало для арабских антропонимов, которые грузинское сознание восприняло как семиотические единицы мусульманского содержания. Наряду с турецкими именами, арабские антропонимы укоренились только в исламизированной юго-западной Грузии, где роль языка-посредника для арабизмов взял на себя турецкий язык. В общегрузинском масштабе арабские имена не столь часто встречаются уже в XIX-XX веках, когда была снята острота противостояния с исламским миром.

Иногда наречение арабскими именами связано с грузинской народной традицией, когда причиной наречения таким именем была смертность новорождённых в семье. Называя ребёнка мусульманским именем, его «прячут» от нечистой силы, идя на сделку с ней, тогда как имя иранского происхождения вынесено из контекста религиозного противостояния, ассоциируется с близким и понятным видением и, соответственно, легко вживается и становится родным. Как видим, в Грузии позднего средневековья будто стёрта историческая память и забыто прошлое вековое противостояние между маздеанским Ираном и грузинским миром. Имена персонажей «Шах-наме» особенно широко распространены в феодальных кругах Грузии, так как в первую очередь именно художественный вкус и в определённой степени мировоззрение этого слоя формировались под влиянием персидской литературы. В этом обществе тесно переплетались противоположные настроения – самоотверженная борьба за независимость, сохранение самобытности и в то же время иногда неопротестованное ощущение эстетического плена персидского художественного слова. Наиболее чётко это видно на примере царя Теймураза Первого. Вся его жизнь была самоотверженной борьбой против завоевательной политики

Ирана. В то же время он преклонялся перед персидским языком, отдавая ему предпочтение по сравнению с грузинским. Помимо этого, ведь сам Теймураз и его мать, грузинская царица Кетеван, мученически погибшая в Иране за христианскую веру, были наречены персидскими именами.

Часть антропонимических заимствований, вошедших в грузинский во все периоды истории персидского языка, по сей день активно функционирует как остаток лингвокультурного столкновения - диалога между персидским и грузинским мирами.

Литература:

- Андроникашвили 1965:** М. Андроникашвили, Арабские слова, проникшие в грузинский язык через персидский // Труды Тбилисского государственного университета. Т. 105 (на грузинском языке).
- Андроникашвили 1966:** М. Андроникашвили, Очерки по иранско-грузинским языковым отношениям. I. Тбилиси (на грузинском языке).
- Андроникашвили 1996:** М. Андроникашвили, Очерки по иранско-грузинским языковым отношениям II. Тбилиси (на грузинском языке).
- Антадзе-Малашхиа 2011:** Ф. Антадзе-Малашхиа, О трёх ориентализмах в грузинском // Вопросы языкознания (посвящается 80-летию Дж. Гиунашвили). Тбилиси, изд. Тбилисского государственного университета (на грузинском языке).
- Жоржوليани 2011:** Л. Жоржوليани, Наблюдения над личными именами грузинских версий Шах-наме. Тбилиси (на грузинском языке).
- Кекелидзе 1981:** К. Кекелидзе, История древней грузинской литературы, т. II. Тбилиси (на грузинском языке).
- Шах-наме II 1934:** Шах-наме: Грузинские версии, т. II. Тифлис (на грузинском языке).
- Шах-наме III 1974:** Шах-наме: Грузинские версии, т. III. Тбилиси (на грузинском языке).
- Основы 1982:** Основы иранского языкознания. Новоиранские языки. Москва.
- Atkinson 1989:** G. Atkinson. The Shahnameh of the Persian Poet Ferdowsi. Tehran.
- Davis 1997:** The Persian Book of Kings. New York.
- Hervey & Higgins 1992:** S. Hervey and I. Higgins. Thinking Translation. London-New-York.
- Lagendock 2007:** W. Lagendock. Theory and Typology of Proper Names. Berlin.
- Newmark 1988a:** P. Newmark. Approaches to Translation. London.
- Newmark 1988b:** A Textbook of Translation.
- Pym 2004:** A. Pym. The Moving Text: Localization, Translation and Distribution. Amsterdam.
- Shabani 2008:** A. Shabani. The Shahnameh of Ferdowsi// www.translationdictionary.com/article/article_1703.php (oct. 2008).
- Vermes 2003:** A. P. Vermes. Proper names in Translation: an explanatory attempt// Across Languages and Cultures 4 (1),pp.89-108.
- Warner & Warner 1925:** G. Warner and E. Warner. The Shahnama of Firdausi. London.

F. Antadze-Malashkhia (Tbilisi)

On Late Persian Anthroponymic Borrowings in Georgian

S u m m a r y

The given paper focuses on certain aspects of anthroponyms borrowed by Georgian from New Persian in the late Middle Ages, namely, the ways of their borrowing, their phonetic assimilation and historical-cultural background. Like other Iranian anthroponyms, late Persian anthroponyms penetrated into Georgian by means of transference, i.e. they were not replaced by Georgian vocabulary units. On the initial stage of borrowing, the anthroponyms under our analysis were characterized by phonetic variation. These variants chiefly conform with New Persian and Georgian sound correspondence rules. However, there are certain deviations from the norms with regard to both consonants and vowels.

As for the historical-cultural background of late Persian anthroponymic loans in Georgian, they penetrated into the Georgian language chiefly via literary-translation activities. The main sources of their spreading are the Georgian versions of “Shah-Nameh”. These versions were extremely popular in Georgia in the late Middle Ages, and became deeply rooted in the Georgian culture. This can be proved by Georgian folk versions of “Shah-Nameh”. The proper names of characters of “Shah-Nameh” were also popular, and many of them formed an organic part of Georgian anthroponymics. Numerous surnames also originated from these names. The naturalization of “Shah-Nameh” versions and a certain portion of its anthroponyms in Georgia occurred due to specific circumstances. Georgian readers mostly enjoyed those works of Persian literature in which the realia of pre-Islamic Iran were represented. In this way Georgians seemed to avoid the acute religious opposition between Christianity and Islam in the given epoch. The patriotic pathos of “Shah-Nameh” and the nostalgia of old Iran were close to Georgians who strived to save their statehood and independence. Thus, Ferdowsi’s characters were associated with the heroes of national Georgian mythology, and, later, their names were perceived as Georgian anthroponyms.

Ts. Baramidze (Tbilisi)

**Ethnogenesis of Georgians and the Problem of the Affinity of the Ibero-Caucasian Languages
(State-of-the-art and Prospects)**

The issue of Kartvelian's ethnogenesis, or to which language family the Kartvelian languages belong has a long and complicated history. The complexity of this issue was caused by a complicated character of the research object – the Caucasus is a mountain of languages. The Caucasian languages are grouped into three components: Ibero-Caucasian, Paleo-Caucasian and Areal Caucasian components. The Paleo-Caucasian component considers the relation with those ethnoses, which created ancient civilizations (Shumers, Chats, Hurrits, Pelazgs, Etruscs) and the Basque language and culture. It is the truth that the areal with Caucasian components (Turkish and Iranian) are millennial, but it is new in comparison with the rest of two (Ibero-Caucasian and Paleo-Caucasian) components. These components migrated in the Caucasus in the various periods of the history. Those are Iranian and Turkish languages ethnics. I am not going to discuss them at present, because the issue of ethnogenesis of Kartvelians – the problem of origin of the Georgian nation, is intercrossed with the issue of the ethno-culture created by the Proto Caucasian or Ibero-Caucasian peoples in the early millennia.

In linguistics the history of ethnogenesis is connected with the name of Marie Brosset. Before her various researches were investigating the Caucasian languages (Stefano Paolini and Nikifor Irbach, Francesca Mario Majo, Sul Khan-Saba, Johan Giuldenschdedt, Julius Klaproth, Georg Rosen, Shora Nogma and others) (Chikobava 2008). But the statement on the question of origin of the Caucasian languages belongs to Marie Brosset. He presented the thesis according to which the Kartvelian languages belonged to Indo-European ones and Franz Bopp also tried to confirm that Kartvelian languages were Indo-European ones.

An orientalist Anton Shiphner had never been at the Caucasus, but he created the first scientific grammars of the mountain Iberian-Caucasian languages and he helped Peter Uslar in his scientific work. During ten years (1861-1871) Uslar created 7 monographs. He gave consideration that “the greatest authority of the history of Georgia Marie Brosset confirmed that the Iberian (Kartvelian) languages are Indo-European, but himself he doubted his assertion. According to P. Uslar with this consideration that the issue of kinship of the Caucasian languages will be clear, when the relationship between the Caucasian languages and Iberian language groups is researched (Chikobava 2008).

In the beginning of the Caucasian languages research P. Uslar considered without hesitation that this was one language family – Caucasian languages family. After researching Abkhazian, Chechen and four Daghestanian basic languages became genetic unity of the North Caucasian languages indisputable. P. Uslar clearly saw the difference between the pre-scientific comparison and comparison of the historical linguistics.

Max Muller gave us the thesis of the kinship of the Caucasian languages with Turanian languages. He could offer any scholarly argument. And Friedrich Muller tried to confirm that the Caucasian languages were isolated languages and lately he himself doubted his assertion.

The Caucasian languages were researched by other scholars (Richard Erkert, Adolf Dirr, Niko Marr and others) but the issue of genesis of Caucasian languages had a priori disposition for long a time

because they tried to confirm the genesis without using the historical-comparative method, or the incorrect and inadequate use of this method.

Ivane Javakhishvili and Arnold Chikobava made a great contribution to researching the Kartvelian genesis. To settle this question they gave priority to morphological structure and noted that researching the phonetics has an essential role in settling the question of genesis (Javakhishvili 1937, Chikobava 1979).

The comparative method of linguistics is as exact and verified as the methods of natural sciences.

Any science is competent within its own limits, outside of which there is a sphere of non-verified hypotheses.

The comparative method of linguistics is universal and equally useful for any family of languages.

The crisis which was created in some parts of modern comparative linguistics is caused not by the gaps of uselessness for confirming the hypotheses of one part of linguistics, simple of extra-linguists.

The impossibility of confirming some scholars' hypotheses by means of using the comparative method discredited it. Any research tries to discredit through ways and different side: they united language families into the phyla/phylum. The members of the family of the Noetic, Nostratic, Boreic, Dene-Caucasian and other groups, in particular, Ibero-Caucasian languages are united in two different phyla: the Kartvelian languages in Nostratic (together with Indo-European, Semitic, Vralian, Altaic and Dravidian) and Abkhaz-Adyghe and Nakh-Daghestanian ones – in the Dene-Caucasian (together with Sino-Tibetan, Yeniseian and Na-dene languages of American Indians) (Kurdiani 2007).

“Science cannot endure the pointlessness”.

Why do I still speak about this fashion nostratic theory? The reason is simple. According to the soviet linguistic literature Georgian also belongs to Nostratic languages, and the Abkhaz-Adyghe, Nakh and Dagestanian languages have not been allotted a place in the circle of languages up-to-date.

While speaking about the kinship of the Kartvelian languages with Nostratic not one author said a word in favour of contact of the North-Caucasian languages with the South-Caucasian ones. It comes out/It appears/It looks like/ It follows that the Kartvelian languages can be connected with the Indo-European, Dravidian languages, but they cannot be connected with the North-Caucasian languages.

Science approaching here is poor. This is just that pointlessness which science cannot endure.

At present, through corrective and adequate using of the historical-comparative method the kinship of the Kartvelian and mountain Caucasian languages is finally and clearly confirmed, also the kinship of the Basque language with these languages is substantiated and the place of Basque in the family of the Ibero-Caucasian languages is defined. Two fundamental works of the latest period give me base/a right to say/declare/conclude this: Merab Chukhua's monograph “The Comparative Grammar of the Ibero-Ichkerian Languages (2008) and Mikheil Kurdiani's “Fundamentals of the Ibero-Caucasian Linguistics” (2007)

In 1954-1956, in the journal “Linguistic Issues” was carried out a discussion on the issues of internal and external kinship of the Ibero-Caucasian languages. The external kinship's hypothesis by Simon Janashia meant on existing of the family of so-called Kheto-Iberian languages; in which, along with the Iberian-Caucasian languages, non Indo-European and non-Semitic languages (Hattic, Urartian, Hurritic, Elamite and others) of Minor and Front Asia were considered. The idea of a macro family idea was created in the 19th century (Nenorman, Hommel...). In that period they were called the “Alarodian languages”. But the kinship of none of these dead languages with the Ibero-Caucasian family or with any of its groups was not confirmed till present day. This is the question of Paleo-Caucasian linguistics.

The principal outcome of the discussion, for which this discussion was inspired, strengthened a nihilistic attitude towards the inner kinship of the Ibero-Caucasian languages among the scholars of other languages' family and among those who could not attain the material of either the Kartvelian or mountain Caucasian languages. One group of scholars had sub-text: it has not been verified up-to-date; it will never be verified. But at this time in the linguistic Caucasiology there were some sound-correspondences established by Rene Lafon (Basque Kartvelologist, 1945), Togo Gudava (Daghestanian Kartvelologist,

1954) and Ketevan Lomtadze (Abkhaz-Kartvelian, 1955) and which cannot be sufficient for trial, obvious and undoubted confirmation of the kinship of the Ibero-Caucasian languages, but the facts were to be taken into account and obvious from the viewpoint of perspective of confirming of this kinship.

Unfortunately, the supporters of a strict scientific method, who had a nihilistic attitude towards not numerous attempts of confirming the kinship of only Ibero-Caucasian languages, for some reason they forgot the demand of obligation of defending a methodological strictness, when the Kartvelian languages, let's say, were considered to be undoubted members of the Nostratic language family together with the Semito-Hamitic, Indo-European, Uralic, Dravidian and Altaic languages by Vladislav Ilich-Svitich (1934-1966). The material of Kartvelian languages was used for creating a Nostratic hypothesis incorrectly and non-competently.

A similar picture is seen, e.g. in connection with Semito-Hamitic (Levin 1995) and Dravidian (Andronov 1982) languages data (an outstanding Turkologist-comparativist, A.M. Shcherbak had a serious claim on this hypothesis).

A.R. Bomhard tried to specify the so-called Nostratic "sound-correspondences" established by Ilich-Svitich, but actually he did it based on the same material and the result, naturally, appeared to be analogous, though the formulas of "sound-correspondences" were different (Bomhard 1990).

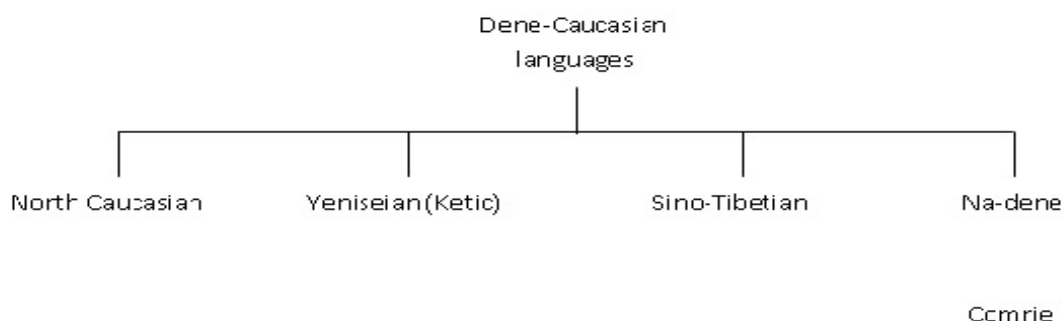
Holger Pedersen included the Kartvelian languages into the "Nostratic languages" with six language families of the ancient world in one phylum: Semito-Hamitic, Indo-European, VralianUralic?, Dravidian, Altaic, Kartvelian.

At the boundary of the 20th-21st cc. a number of such fantastic theories just on kinship among the families of languages is large (D. Worth, K. Uhlenbeck, K. Bouda, Thomas E. Levy, S. Starostin, B. Comrie).

S. Starostin went too far on this way, whohe first "confirmed" the kinship of the North-Caucasian and Yeniseian languages (Starostin 1982: 149-237) through "discovering the sound-correspondences" among them, then he united them into one phylum together with Sino-Tibetan languages, of course, through "establishing such sound-correspondences".

While discussing the phyla, it is essential to have a trustworthy material from the comparative viewpoint, and it is essential to have the etymological dictionary, but at present we have none of them.

A catastrophic picture of neglecting strict scientific methods in modern linguistics and what kind of general character has this tendency, is clearly seen on the example of a scientific-popular journal "Atlas of the World Languages" (the editor of which is an outstanding caucasiologist Bernard Comrie) in which such genealogic scheme is given:

The idea is created and implanted, that the kinship of the North-Caucasian and South-Caucasian languages is confirmed or supposed with any language family, but not with to each other. Their uniting is supposed in any phylum, but not in the same one (critic on including the Ibero-Caucasian languages in different phillumsphyla see also Khalidov 2006: 21-26).

Nikolay Trubetsky expressed his skepticism connected with confirming the kinship of the supposed members of the so-called “big language families” of phyla (1933), but later (1987) Viach. Ivanov considered that “there is a large lexical material in Ilich-Svitich’s dictionary of the Weststratic languages, which gives right to be avoided Trubetsky’s this essential answer (Trubetsky 1987).

Maybe, in the future the regular sound-correspondences among them will be confirmed, but today the existence of not one language phylum is not scientifically confirmed.

In 1979, when this fateful danger for linguistics was not still clear, in the preface of the “Introduction: to the Ibero-Caucasian Linguistics” Arn. Chikobava wrote: “Great diversity is characteristic for the modern theoretic linguistics in understanding the essential issues”.

Everybody “rings from his/her bell-tower”, so that it is unclear what he/she “rings” and for what he/she “rings”. Vagueness in these issues causes not a little harm in scientific studying of the Ibero-Caucasian languages in past (Chikobava 1979).

A scholar implied those which were created by N. Marr’s Japhetic theory, for general linguistics. As it is well known, the first period (1908-1916) includes the Japhetic languages, in particular, the Kartvelian languages or Iberian languages, some dead languages of the Front Asia belong to this circle. In the second period (1916-1920) the North Caucasian languages and included in the Japhetic languages, i.e. this is a Caucasiologic period. In the third period (1920-1923) the Japhetic circle passes the limits of the Caucasus includes Mediterranean space (Pelazgian and Etruskan). N. Marr put forward a new principle of static development, he opposed genealogic classification to stadia one.

Confirming the kinship of the North-Caucasian languages (in which almost nobody doubted) is connected with N. Trubetsky. G. Dumezil and A. Abdokov who researched the comparative grammar of the North-Caucasian languages, but not regular phonetic sound-correspondences.

Creating the historical-comparative morphology of the related languages is purposeful if there is a historical-comparative phonetics of these languages or their kinship is clearly confirmed in the form of revealing a system of natural and regular sound-correspondences.

Some researches compare the North-Caucasian (Abkhaz-Adyghe and Nakh-Dagestanian) languages with the South-Caucasian (Kartvelian) languages, considering, as if their inter-kinship is more trustworthy or is confirmed (?!), then their kinship with the South-Caucasian languages.

In Mikheil Kurdiani’s monograph “Basics of the Iberian-Caucasian linguistics” clearly confirmed that the North-Caucasian (Abkhaz-Adyghe and Nakh-Dagestanian) languages are not genetically closer to each other, then each of them with the South-Caucasian (Basque-Kartvelian) languages.

In 1985 Viacheslav A. Chirikba published an article: “The Basque and South-Caucasian languages” (Chirikba 1985: 95-105), which was harshly, though objectively criticized and was considered to be a fantastic sphere (Trask 1995: 81-86.).

Fantastic sphere is also the works by Bergston, Ruhlen and Starostin and Chirikba.

The kinship of the Basque-Kartvelian and mountain Caucasian languages and the fact that they belong to one Iberian-Caucasian family has already been confirmed those strict and verified methods, through which the kinship of the Indo-European languages is confirmed. And this loses all kinds of rational ground of the hypotheses of the Nostratic and Dene-Caucasian phyla, according to which the South and North Caucasian languages belong to principally different genealogical trees (all the more a place of Basque just in a Basque-Kartvelian group of the Iberian-Caucasian language family was clearly established by Ian Brown and Mikheil Kurdiani).

In a historical-comparative method verifying, testing of research results that define degree of its trustworthiness is essential.

Verification has three stages: a) material verification; b) system verification and c) typological verification.

Landmark work on Caucasian studies “Fundamentals of Iberian-Caucasian languages” by Mikheil Kurdiani represents the critic of the western scholars’ attitude and method in confirming the kinship of the Iberian-Caucasian languages. Historical-comparative method among the researchers of the Iberian-Caucasian languages especially among the Georgian researchers was an object of discussion on specificities of these languages, rich consonants and more complicated sound-correspondences. Owing to this such examples were brought which were considered to be satisfied using the method correctly or phonetic processes – comparative, positive, superlative or acknowledging a parent-language as a reflex of different phonemes, or borrowings and others.

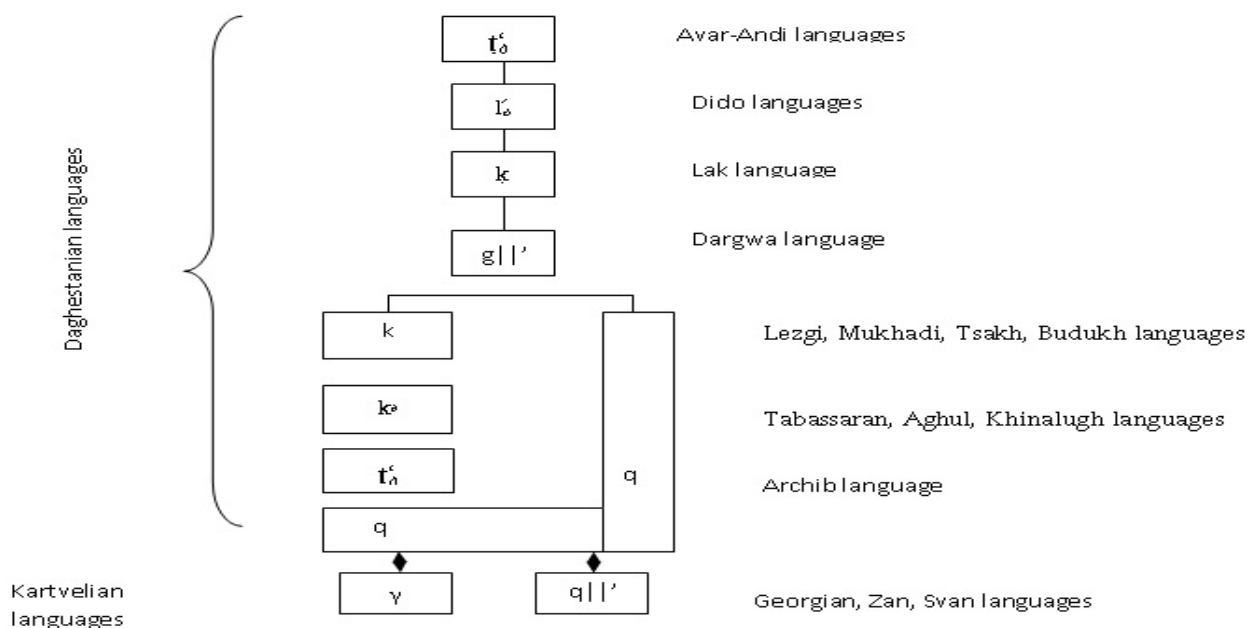
The monograph discusses the past stages till final confirming of kinship of the Iberian-Caucasian languages.

The monograph shows the correction of traditional researching priorities of Georgian linguistic school – from comparative morphology of the Iberian-Caucasian languages till phonetics, generalization, perfecting of traditional, canonical, theoretical basis of comparative method, rising the degree of verification of research results relevantly with the strictness of method and defending profanation of a method from the following process. This process is operated just by genetic kinship of the North-Caucasian languages.

The monograph discusses many phonetic laws and rules established in the empiric research process of the Ibero-Caucasian languages. The monograph explains certain phonetic phenomena, defines the formulas of sound-correspondences within the language groups, the root structure of the Ibero-Caucasian languages and stem-forming models, fully functional and material identity of these models in the South and North Caucasian languages, the principles of reflecting the synchronic sound-correspondences in diachrony.

The monograph represents a core paradigm of non-identical sound-correspondences on the basis of which it was possible to confirm the kinship of the Ibero-Caucasian languages.

Sound correspondences in the Kartvelian and Daghestanian languages:

2. Common Daghestanian

*tʰ

Common Kartvelian

*tʰ

3. Common Kartvelian

*z || z₁

Common Daghestanian

*c₁

*c || c₁

*c

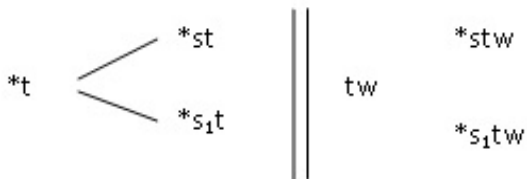
4. Common Daghestanian

*ç

Common Kartvelian

*t || ^{*s₁t}
*st

5. Common Kartvelian

Abkhazian

s' ||

6. Common Kartvelian

*ç || ç

Abkhazian

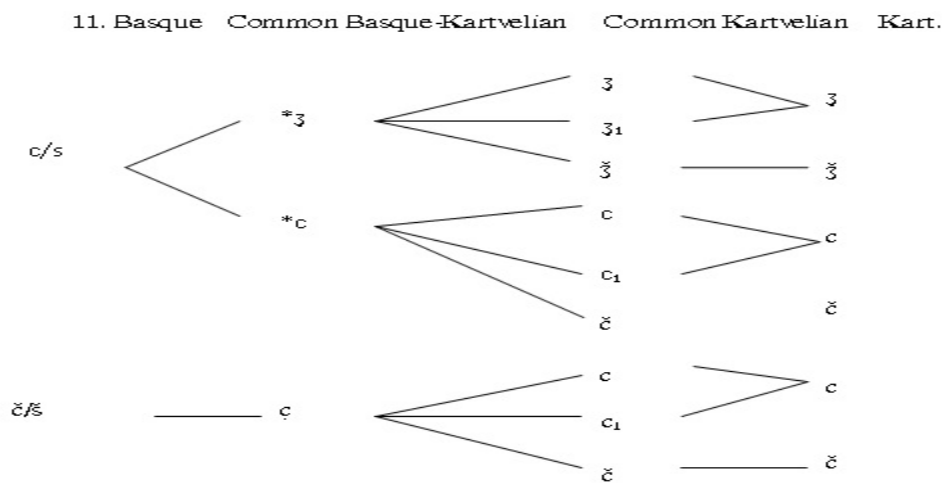
ç'

7. Kartvelian	:	Abkhazian-Adygean
$\begin{array}{l} \text{Kart. } *c \\ \text{Zan} \\ \text{Svan} \end{array} \left\{ \begin{array}{l} c \\ c < *c_1 \\ \check{c} < *c_1 \end{array} \right.$	}	$\left\{ \begin{array}{l} \text{Abkhaz. } \xi \\ \text{Kab. } \varkappa \\ \text{Circas. } f \end{array} \right.$

8. Common Kartvelian	:	Abkhazian
$\begin{array}{l} *qw \\ \text{Kart. } qv \\ \text{Zan } \check{v}/qv \\ \text{Svan } qv \end{array}$	}	$\begin{array}{l} *yo \\ \text{Circas. } yo \\ \text{Abkhaz. } v \\ \text{Abaz. } w^{\circ} \end{array}$

9. Common Kartvelian	:	Basque
$\begin{array}{l} *z *z_1 \\ *c *c_1 \end{array}$	}	$\begin{array}{l} c/s \\ c/s \end{array}$

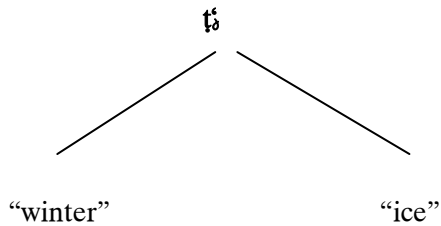
10. Common Kartvelian	:	Basque
$\begin{array}{l} *s *s_1 \\ *st *st_1 \\ *c *c_1 \\ *q \\ *b \end{array}$	}	$\begin{array}{l} s \\ s \check{s} \text{ (M. Kurdiani)} \\ \check{c} / \check{s} \\ h \\ l \end{array}$

For example:

Common Dagestanian : Common-Kartvelian

1.1. “winter” // “cold” // “ice”

dagestanian dagestanian

avar. **tʃin** *id.* darg. mi (urax.) // mi-**g** (cudax.) *id.*

and. . **tʃinu** *id.* lak. mi-**k** *id.*

hun. **ʃinn** *id.* arch. mu-**tʃ** “ice”, “ice-meat”

darg. ’**ini** lezg. mur-**k** (erg.c. mur-**k**- wadi) *id.*

(urax. dial.) tab. me-r-**k** *id.*

lak. **kint** *id.* ag. me-r-**k** “hail”

did. **eʃnu** *id.* cax. mə-**k** *id.*

hinux. **eʃni** *id.* xin. mi-**k** *id.*

xvarsh. **eʃnu** *id.*

kapuch. **ʃine** *id.*

***q**

“winter” // “winter” “ice”

common kartvelian common kartvelian

* qin-w-a	* qin-el-I // * qin- ul –i
georg. qin-v-a	old georg. qin- el
zan. qin-i // georg. qin- ul-i	
'in- i “cold”	zan. . qin- ur-i // 'in-er-i
o-qin-u //	
'in-u-a “ice”	
in-u-v-a < * 'in-u-v-a	
“winter” (laz. dial.)	

1.2. earth // ground // soil

dagestanian

common kartvelian

* **..-an-a “earth”**

avar. raŋ “earth”	georg. ..ana ; old georg. “earth”
did. riŋ..u “earth”	“ country cottage”, ”field”; new
	“meadow” , “field” georg. “plural crops”
lezg. na..v “earth”	zan. ..ona // 'ona “plural crops”,
buduch. no.. “soil”, “clay” “earth”	

1.3. “love” // “want”

dagestanian

common kartvelian

avar. bo-ŋ-ize	* qw-ar-:
arch. ŋan-qes	kartv. georg. si-qwar-ul-i
ud. bu-q-sun	zan. qor-op-a // 'or-op-a

common dagestanian *ŋ : common kartvelian *tx

“head” // “hill top” // “upper” // “roof

com. dag. *ŋ com.kartv. *tx

“head” “upper” “roof” “head” // “hill top” “upper”

avar. **be-ŋ-er** “head” avar. **t-ad** avar. **ŋ-om** georg. **tx-em-i**
darg. **bi-k** (urax.) and. **hi-ŋ-a** and. **ŋ-om** (<*txam-i)

// be-**k** (axush.) achv. **ṭ**-ad-o did. **ṭ**-o svan. **tx**-um
 lak. ba-**k** did. **ṭ**-od-o hunz. **ṭ**-am-e “head” //
 lezg. **q**-il lak. **k**-a lak. **č**-am-u ma-**tx**-wm-i
 (< *wi-**q**-il) (< ***k**-am-u) “leader”
 xin. mi-**k**-ir “shelf” **tx**-um (< ***tx**-am)
 (< *wi-**k**-ir) lezg. **q**-w-an
 tab. **k**-an-u
 “tube for rain”
 muxad. **q**-aw
 “roof”

common kartvelian

common dagestanian

*we-**ʒ*****ç**

“mineral water”,
 “mineral spring”

“spring”

georg. **ve ʒa**, **veʒ**-is-I (top.)avar. **ic** “spring”zan. men**ʒ** < *wa**ʒ**-i (top.)and. inc**ɨ**idarg. wini**ʒ**xin. m**əç**

common kartvelian

common dagestanian

*ʒ-am-a

***ç**

“brother”

“brother” and “sister”

georg. ʒ-am-a // ʒm-a

avar. wa-**ç** “brother”

zan. ʒima // . ʒuma

ja-**ç** “sister”

svan. . ʒəm-il // . ʒim-il

dial:

““brother for sister”

hid. wa-**s** - ja-**s**shul. va-**ç** - ja-**ç**toch. va-**c** - ja-**c**and. wo-**ç**-i - ja--**ç**-idid. e-**s**-iju “brother” and “sister”darg. u**ʒ**i // uc**ɨ**i “brother” -ru**ʒ**i // ru**ç**ɨi “sister”lak. us**ɨ**u “brother” - s**ɨ**u “sister”arch. u**š**-t**ɨ**u “brother” - do**š**-t**ɨ**ur “sister”

tab. $\check{C}wi // \check{C}we$ (<*cwi // *cwe) “brother” -
 $\check{C}i$ (<*ji \check{C} <*jici) “sister”
 agul. $\check{C}u$ (<*u $\check{C}u$) “brother” - $\check{C}i$ (*ji $\check{C}i$ “sister”
 muxad. $\check{S}u$ (<*u $\check{S}u$) “brother” - ri $\check{S}i$ “sister”
 cach. $\check{C}o\check{z}$ (<* u- \check{C} -o \check{z}) “brother” - ji $\check{C}i$ “sister”
 ud. vi $\check{C}i$ “brother” - xun $\check{C}i$ “sister”
 xin. $c_{\text{ə}}a // c_{\text{ə}}sə$ “brother” - $rə c_{\text{ə}}ə$ “sister”

(See Kurdiani 2007).

I define the next research tasks of comparative linguistics, reconstruction and synchronic description of a parent-language till differentiating, establishing an absolute chronology of a parent-language’s existence, compiling of comparative phonetics and grammars of a language family, compiling of comparative and etymological dictionaries, localization of pre-mother-country of the ethnos speaking a parent-language and reconstruction of proto-culture.

These tasks are especially topical from the standpoint of establishing pre-history realities of the Caucasian peoples.

References:

- Abdokov 1983:** Abdokov A., On sound word correspondences in The North Caucasian languages, Nalchik, “Elbrus”.
- Andronov 1982:** Andronov M., from the history of the classification of the dravidian languages (theoretical basis of classification of world languages. the problem of kinship. Moscow “Nauka” (in Russian).
- Bomhard 1990:** Bomhard A. A survey of the comparative phonology of the so-called “Nostratic” languages (trends in linguistics. Studies and Monographs 45 : Linguistic change and reconstruction methodology, Berlin-New York; Mouton Gruyter” : 331-358).
- Bouda 1949:** Bouda K., Basque-Caucasian etimologies, Haidelberg: Carl Winter (in German).
- Braun 1998:** Braun J., Euscaro-Caucasica. Historical and comparative studies on Kartvelian and Busque, Warszawa; “Dialog”.
- Chikobava 2008:** Chikobava A., the history of the learning of the Iberian-Caucasian languages. Tbilisi, “Universal” Press (in georgian).
- Chikobava 1979:** Chikobava A., Introduction to the Iberian-Caucasian linguistics. Tbilisi, Tbilisi State University Press, (in Georgian).
- Comrie 1998:** Chikobava A., Atlas of world’s languages, Moscow, “Lik Press”.
- Dumézil 1933:** Chikobava A., Introduction to comparative grammar of the North Caucasian languages, Paris.
- Gudava 1954:** Gudava T., On the geneses of Avar Andi Dido □□ lateral and its phonetical correspondences. (Ibero Caucasian linguistics, VI, 55-56) (in Georgian).
- Ilich-Svitich 1971-1984:** Ilich-Svitich V., The experiense of the comparison of the in Nostratic languages (Semitic-Chamit, Kartvelian, Indo-Evropian, Uralian, Dravidian, Altaian) comparative dictionary. Moscow, “Nauka” (in Russian).
- Lafon 1948:** Lafon R., Correspondences basque-caucasiques, II. Siffilantes et chuintanetes en basque et dans les langues caucasiques (EUSKO-JAKINTZA II: 362-367).
- Levin 1995:** Semitic and Indo-European principal etimologies (with observatioons on Afro-Asiastic), Amsterdam/ Philadelphia: Jhon Benjamins Publishins Company.
- Lomtaticidze 1955:** Lomtaticidze K., Some issues of sound correspondences in the Iberian-Caucasian languages (on the materials of vthe Georgian-Abkhazian-Adygean languages) Bulletin of the Georgian Academy of Sciences, XVI, 10: 821-825) (in Georgian).

-
- Starostin 1982:** Lomtadze K., Reconstruction of Pro-Enisei and interrelation of Eniseian languages (“Katian collection (anthropology, ethnography, mythology, linguistics)”), Leningrad: 144-237
- Trubetskoy 1987:** Trubetskoy N., Collected works in philology, Moscow, “Progress”. Uhlenbeck, Christianus Cornelius 1909-1910: Contribution of one phonetic comparative of the dialects of Basque language (“Revista Internacional de los Estudios Vascos, 1909, 3: 465-503; 1910, 4: 65-120) (in Spanish).
- Whorf, Benjamin 1956:** Whorf B., Language, thought and reality, Cambridge: Cambridge University press.

ც. ბარამიძე (თბილისი)

**ქართველთა ეთნოგენეზი და იბერიულ-კავკასიურ ენათა ნათესაობის საკითხი
(შესწავლის მდგომარეობა და პერსპექტივები)**

რეზიუმე

სტატიაში განხილულია ქართველთა ეთნოგენეზის საკითხი, რომელიც გადაჯაჭვულია იბერიულ-კავკასიურ ენათა ნათესაობის საკითხთან. ქართველთა ეთნოგენეზის საკითხს ანუ საკითხს იმის შესახებ, თუ რომელ ენობრივ ოჯახს მიეკუთვნება ქართველური ენები, ხან-გრძლივი და რთული ისტორია აქვს. ენათა ნათესაობის ერთადერთი უეჭველი კრიტერიუმია ენათა შორის კანონზომიერი და რეგულარული ბგერათშესატყვისობების არსებობა. ბგერათშესატყვისობა კი დგინდება ენათა ძირითადი ლექსიკური ფონდის (და არა გრამატიკული მარკერების) ისტორიულ-შედარებითი მეთოდით კვლევის გზით. ისტორიულ-შედარებითი მეთოდით კვლევის შედეგები ვერიფიცირებადია (შემოწმებადია) და სწორედ ეს განსაზღვრავს მისი სანდოობის ხარისხს. ვერიფიკაციას სამი საფეხური აქვს: 1. ემპირიული მასალით, 2. სისტემის მოთხოვნებით, 3. ტიპოლოგიით. მხოლოდ ამ სამივე საფეხურის ვერიფიკაციის გატარების შემდეგ შეგვიძლია დანამდვილებით ვიცოდეთ, რამდენად სანდოა ჩატარებული შედარება და არქტიპის (წინარეფორმის, ამოსავალი ფორმის) რეკონსტრუქცია. იბერიულ-კავკასიური ენების ნათესაობა ექვემდებარება ვერიფიცირებას ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის მთელი სიმკაცრით. ისტორიულ-შედარებითი მეთოდით იბერიულ-კავკასიურ ენათა კვლევა მეცნიერებში იწვევდა გამუდმებულ მსჯელობას ამ ენათა „სპეციფიკურობის“ გამო. იბერიულ-კავკასიურ ენებს შეუდარებლად მდიდარი კონსონანტიზმი გააჩნიათ, რის გამოც ბგერათშესატყვისობის დადგენა უფრო რთული ხასიათისაა. საკუთრივ იბერიულ-კავკასიურ ენებთან დაკავშირებით უნდა ითქვას, რომ ისინი ისტორიულ-შედარებით მეთოდთან მიმართებაში არაფრით განსხვავდებიან ენათა სხვა ოჯახებისაგან.

იბერიულ-კავკასიურ ენათა ნათესაობის საბოლოო დამტკიცებას წინ უძღოდა რამდენიმე ეტაპი. სტატიაში განხილულია ეს ეტაპები. გასული საუკუნის 80-იანი წლებიდან დღემდე მნიშვნელოვანი ნაბიჯები გადაიდგა იბერიულ-კავკასიურ ენათა ისტორიულ-შედარებითი მეთოდით კვლევის საქმეში. ემპირიული მასალის კვლევების პროცესში და მათ საფუძველზე დადგენილ იქნა არაერთი ფონეტიკური კანონი თუ წესი და აიხსნა გარკვეული ფონეტიკური მოვლენები და დაზუსტდა ბგერათშესატყვისობების ფორმულები ენობრივ ჯგუფთა შიგნით, შემუშავდა რამდენიმე ორიგინალური ზოგადლინგვისტური თეორია და მიდგომა, რამაც მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა კომპარატივისტული პრობლემების გადაწყვეტაში (მ. ჩუხუა, რ. აბაშია, ვ. შენგელია, მ. ქურდიანი, ნ. არდოტელი):

ბგერათშესატყვისობების დადგენისას აუცილებლად უნდა გამოკვლეულიყო ძირ-ფუძეთა სტრუქტურა და ფუძეთქმნადობის მოდელები (ძირეულ და აფიქსურ მორფემათა კანონიკური კომბინაციები). ამგვარი კვლევა ჩატარდა მ. ქურდიანისა და ა. არაბულის მიერ იბერიულ-კავკასიურ ენათა მასალის საფუძველზე. კვლევამ ცხადყო, რომ ძირ-ფუძეთქმნადობის ამ უძველესი მოდელის სრული ფუნქციური და, რაც მთავარია, მასალობრივი იდენტურობა

სამხრეთ და ჩრდილოკავკასიურ ენებში. დადგინდა, რომ თუ ენები მონათესავენი არიან, ანუ ერთ ენობრივ ოჯახს ეკუთვნიან, ისინი ყველა შემთხვევაში უნდა ავლენდნენ კანონზომიერ და რეგულარულ ბგერათშესატყვისობებს როგორც სინქრონიულ, ასევე დიაქრონიულ ჭრილში, დამოუკიდებლად იმისა, ერთ კონკრეტულ ენას ვადარებთ მისივე ქვეჯგუფის, ჯგუფის, ოჯახის ცოცხალ ან ისტორიულად დადასტურებულ მეორე ენას, თუ რომელიმე შუალედური ფუძემენის, ან სულაც საერთო ფუძემენის რეკონსტრუირებულ არქტიპებს და ამ კანონზომიერ და რეგულარულ ბგერათშესატყვისობებს ისინი ავლენენ არა იზოლირებულად, რომელიმე ცალკეულ ფონემასთან, ან თუნდაც ფონემათა რომელიმე ცალკე აღებულ ლოკალურ რიგთან, არამედ სისტემურად, სხვადასხვა ლოკალურ რიგებთან (მ. ქურდიანი). ბგერათშესატყვისობათა რანჟირებისას შესწავლილი და გამოვლენილ იქნა როგორც „არაიდენტური“, ასევე „იდენტური“ ბგერათშესატყვისობები და აიგო მათი სრული პარადიგმები (მ. ჩუხუა, მ. ქურდიანი). 1998 წელს ვარშავის უნივერსიტეტის პროფესორმა, ლინგვისტთა თბილისური სკოლის წარმომადგენელმა იან ბრაუნმა ქართველურ-ბასკური ენების ისტორიულ შედარებითი მეთოდით კვლევის ნახევარსაუკუნოვან შედეგებს თავი მოუყარა მულტილინგვურ მონოგრაფიაში: EUSCARO-CAUCASICA, ისტორიკალ ანდ ჩომპარატივე შტუდიეს ონ არტველიან ანდ ასქუე, ჭარსზაწა: “DIALOG”, 1998 : 149. ამ ნაშრომის გამოსვლამდე ბასკური ენა სისტემურად თუ უსისტემოდ დარღებოდა ზოგადად და ცალ-ცალკე ყველა იბერიულ-კავკასიურ ენას. იან ბრაუნის უდავო დამსახურებათა რიცხვს განეკუთვნება ბასკური ენის ადგილის განსაზღვრა იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახის ბასკურ-ქართველურ ჯგუფში. ამავე წელს მოხდა იბერიულ-კავკასიურ ენათა სამივე (აფხაზურ-ადიღურ, ბასკურ-ქართველურ და ნახურ-დაღესტნურ) ჯგუფს შორის გამოვლენილ არაიდენტურ ბგერათშესატყვისობათა სისტემატიზაცია და მათი ვერიფიცირებადი პარადიგმების აგება, ანუ დამტკიცდა ჩრდილო და სამხრეთ კავკასიურ ენათა კუთვნილება ერთი ენობრივი ოჯახისადმი. კომპარატივისტული მეთოდის მკაცრი დაცვით გაანალიზებული მასალა მხარს არ უჭერს იბერიულ-კავკასიურ ენათა ტრადიციულ დაყოფას ლინგვისტური ნიშნით სამხრეთკავკასიურ (ქართველურ) და ჩრდილოკავკასიურ (აფხაზურ-ადიღურ და ნახურ-დაღესტნურ) ენებად. გეოგრაფიულად ჩრდილოკავკასიური ენების ორი ჯგუფი არ ავლენს ერთმანეთთან მეტ ლინგვისტურ სიახლოვეს, ვიდრე თითოეული მათგანი სამხრეთ-კავკასიურ ჯგუფთან. შესაბამისად, საერთო-იბერიულ-კავკასიური ენის ქრონოლოგიურ დონეზე რაიმე ენობრივი რეალიის დაშვებისა და სემანტიკური რეკონსტრუქციისათვის საკმარისია მისი პოზიციერება კანონზომიერი და რეგულარული ბგერათშესატყვისობის სახით სამი ენობრივი ქვეჯგუფიდან ნებისმიერ ორში. არქტიპის (პრაფორმის) რეკონსტრუქციისათვის, ცხადია, სამივე ჯგუფის ჩვენებაა გადამწყვეტი.

იბერიულ-კავკასიური კომპარატივისტიკის თანამედროვე დონის განმსაზღვრელი თეორიული პოსტულატები, კვლევის მიღწევები და მონაპოვრები თუ პრობლემები ისევე, როგორც იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახის ჯგუფებს შორის დადგენილ კანონზომიერ და რეგულარულ ბგერათშესატყვისობათა ფორმულების საილუსტრაციო მასალა წარმოდგენილია ორ კაპიტალურ მონოგრაფიაში: მ. ჩუხუას „იბერიულ-იჩქერიულ ენათა შედარებითი გრამატიკა“, 2008, თბილისი (სადაც იბერიულ-იჩქერიული ნიშნავს ქართველურ-ნახურს) და მ. ქურდიანის „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების საფუძვლები“, (2007). კანონზომიერი და რეგულარული ბგერათშესატყვისობების გამოვლენა ენათა ნათესაობის დადგენაში ერთ-ერთი და არა ერთადერთი ამოცანაა. კომპარატივისტიკის შემდგომი უმნიშვნელოვანესი ამოცანაა ენობრივი ოჯახის ფუძემენის დიფერენციაციის დრო-სივრცული მოდელის წარმოდგენა, ფუძემენის აბსოლუტური ქრონოლოგიის დადგენა, შედარებითი ფონეტიკებისა და გრამატიკების, ეტიმოლოგიური ლექსიკონების შექმნა, ფუძემენაზე მეტყველი ეთნოსის წინარე-სამშობლოს ლოკალიზაცია და პროტოკულტურის რეკონსტრუქცია.

Ц. Барамидзе (Тбилиси)

Этногенез грузин и вопрос о родстве иберийско-кавказских языков (Степень изученности и перспективы)

Резюме

В статье рассмотрен вопрос об этногенезе грузин, тесно связанный с вопросом о родстве иберийско-кавказских языков. Вопрос об этногенезе грузин, т.е. вопрос о том, к какой языковой семье относятся картвельские языки, имеет длительную и сложную историю. Единственным бесспорным критерием родства языков является существование между ними закономерных и регулярных звукосоответствий. Звукосоответствия устанавливаются путем исследования основного лексического фонда (а не грамматических маркеров) с использованием историко-сравнительного метода.

Результаты исследования, проведенного с использованием историко-сравнительного метода, верифицируемы. Именно этот факт обуславливает степень его достоверности. Верификация имеет три ступени: 1) верификация материалом; 2) верификация с требованием системы и 3) верификация посредством типологии. Только после проведения этих трех ступеней верификации можно достоверно узнать, насколько надежным является проведенное сравнение или реконструкция архетипа (исходная форма). Родство иберийско-кавказских языков подчиняется верификации со всей строгостью историко-сравнительного метода. Довольно богатый консонантизм иберийско-кавказских языков осложняет установление звукосоответствий. Окончательному утверждению родства иберийско-кавказских языков предшествовало несколько этапов, рассмотренных в данной статье.

Начиная с 80-ых гг. прошлого века и до наших дней сделаны значительные шаги в деле исследования иберийско-кавказских языков. В процессе анализа эмпирического материала были установлены фонетические законы и объяснены определенные фонетические явления, а также были уточнены формулы звукосоответствий внутри языковых групп, было сформулировано несколько оригинальных общелингвистических теорий и подходов, сыгравших важную роль в решении компаративистских проблем (М. Чухуа, Р. Абашиа, В. Шенгелиа, М. Курдиани, Н. Ардотели).

При установлении звукосоответствий необходимо выявление структуры корней и основ и модели основообразования (канонические комбинации корневых и аффиксальных морфем). Подобное исследование провели М. Курдиани и А. Арабули на материале иберийско-кавказских языков. Исследования выявили полную функциональную и, что самое главное, материальную идентичность древнейшей модели основообразования в южных и северокавказских языках. Было установлено, что если языки являются родственными, то есть принадлежат к одной и той же языковой семье, то между ними непременно должны иметься закономерные и регулярные звукосоответствия как на синхронном, так и на диахронном срезе, независимо от того, сравниваем ли мы один конкретный язык со вторым живым или исторически засвидетельствованным языком, относящимся к той же подгруппе, группе, семье, или же с реконструированным архетипом какого-либо промежуточного языка-основы, и эти закономерные и регулярные звукосоответствия выявляются не изолированно с какой-либо отдельной фонемой или с каким-либо отдельным локальным рядом фонем, а системно, с различными локальными рядами (М. Курдиани).

При ранжировании звукосоответствий были выявлены и описаны как «неидентичные», так и «идентичные» звукосоответствия и их полные парадигмы (М. Чухуа, М. Курдиани).

В 1998 году профессор Варшавского университета, представитель тбилисской школы лингвистов Ян Браун в своей мультилингвальной монографии EUSCARO-CAUCASICA, Historical and Comparative Studies on Kartvelian and Basque, Warszawa: «DIALOG» (1998 : 149) обобщил результаты полувековых исследований баскско-картвельских языков с применением историко-сравнительного метода. До

выхода в свет этого труда баскский язык системно или бессистемно сравнивался в общем и по отдельности со всеми иберийско-кавказскими языками. Бесспорной заслугой Я. Брауна является то, что он определил место баскского языка в баскско-картвельской группе иберийско-кавказской семьи языков. В том же году были систематизированы неидентичные звукосоответствия, выявленные между всеми тремя группами (абхазо-адыгской, баскско-картвельской и нахско-дагестанской) иберийско-кавказских языков, и построена их верифицируемая парадигма, то есть была доказана принадлежность северных и южных кавказских языков к одной языковой семье. Материал, проанализированный путем строгого соблюдения компаративистского метода, не подкрепляет традиционного деления иберийско-кавказских языков по лингвистическому признаку на южнокавказские (картвельские) и северокавказские (абхазско-адыгские и нахско-дегестанские) языки.

Географически две группы северокавказских языков не проявляют между собой большей лингвистической близости, чем каждый из них к языкам южно-кавказской группы. Соответственно, для допущения какой-либо языковой реалии и семантической реконструкции на уровне общеиберийско-кавказской языковой семьи достаточно ее выявление в виде закономерных и регулярных звукосоответствий в любых двух из трех языковых подгрупп. Для реконструкции архетипа (праформы), естественно, решающее значение имеют показания всех трех групп.

Теоретические постулаты, определяющие современный уровень иберийско-кавказской компаративистики, ее достижения и проблемы, а также формулы закономерных и регулярных звукосоответствий, установленных между языковыми группами иберийско-кавказской семьи языков, представлены в двух капитальных монографиях: М. Чухуа «Сравнительная грамматика иберийско-ичкерийских языков» (Тбилиси, 2008) (здесь под иберийско-ичкерийскими подразумеваются картвельско-нахские языки) и М. Курдиани «Основы иберийско-кавказского языкознания» (Тбилиси, 2007).

При установлении родства языков не единственной, а одной из задач является выявление закономерных и регулярных звукосоответствий. В дальнейшем важнейшей задачей компаративистики является представление модели пространственно-временной модели дифференциации языка-основы языковой семьи, установление абсолютной хронологии языка-основы, создание сравнительных фонетик и грамматик, этимологических словарей, локализация прародины этноса-носителя языка-основы и реконструкция протокультуры.

მ. ბეჟიტაშვილი (თბილისი)

დალღად მუთოთ - ინგუშური ერთობის ლინგვისტური კოდი

წინამდებარე სტატიაში გვსურს, ინგუშური ერთობის ლინგვისტურ განზომილებას მეტი თვალსაჩინოება მივანიჭოთ, რადგან ის არის ამ ეთნიკური ჯგუფის/ერის იდენტობისა და განგრძობადობის ერთ-ერთი საფუძველი, ამასთან, არქაიზმებითა და იდიომებით მდიდარი უძველესი ენა, რომელშიც დაღეჟილია ის უხვი ინფორმაცია ინგუშების შესახებ, რაც წერილობით ისტორიას უნდა მოეტანა დღემდე. მისი გრამატიკული სისტემის, ლექსიკის, ეტიმოლოგიების, პარალელიზმების შესწავლა ნათელს ჰფენს ძველი ისტორიის ბევრ ფაქტს, ამიტომაც, ენა წარმოადგენს ამ ხალხისთვის ეროვნულ ღირსებას, დაკარგული ისტორიის გასაღებს, სიწმინდის სიმბოლოს.

მიუხედავად იმისა, რომ ინგუშური ენა მრავალი გამონეწილი ლინგვისტის კვლევის ობიექტად იქცა XIX საუკუნიდანვე (ენათა კონტაქტების თეორიის, ტიპოლოგიის, სოციო-ლინგვისტიკის და, განსაკუთრებით, ისტორიულ-შედარებითი ენათმეცნიერების თვალსაზრისით), იგი სათანადოდ ჯერ კიდევ არაა გამოკვლეული.

„დალღად მუთოთ/Глаглай мотт“, როგორც ინგუშები საკუთარ ენას უწოდებენ, იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახის ნახური ჯგუფის წევრია (წოვა-თუშურ//ბაცბურ და ჩეჩნურ ენებთან ერთად). იბერიულ-კავკასიური ენების გარდა, გარკვეული კავშირები იძებნება ეტრუსკების, შუმერების, ხურიტების, ურარტუელების, ხალდების ენებთან.

ენობრივი მარკერის კვლევისას საგანგებო ყურადღებას ითხოვს საკითხი, თუ რა დონეზე ეთმობა ყურადღება აღნიშნული ენის შესწავლას, ვინაიდან რაც უფრო ფართოა ენის კვლევის ისტორიოგრაფია, მით უფრო „შენახულია“ იგი.

ინგუშური ენის შესწავლის ისტორიაში პირველი პერიოდი მოიცავს მხოლოდ შემთხვევითი ხასიათის ცნობებს, უცხოელ მოგზაურთა ლექსიკურ ჩანაწერებს, ცალკეულ ფრაზებს. პირველი ლექსიკოლოგიური აქტივობა აღნიშნული ენის ისტორიაში უკავშირდება ი. გიულდენშტედტის (1745–1781 წწ.) სახელს („სიტყვათერებულ კავკასიაში ხმარებულ ენათა შესაღარებლად“). მანვე დაგვიტოვა ინგუშურ ენაზე გაბმული ტექსტების პირველი ჩანაწერებიც. ინგუშურის ლექსიკური მასალა, თარგმნილი გერმანულად და პირველად გამოქვეყნებული ბეჭდურად, დაერთვის ი. კლაპროტის (1783-1835 წწ.) შრომასაც „მოგზაურობა კავკასიასა და საქართველოში“, ასევე, პ. პალასის, ა. სტარჩევსკის და რ. ერკერტის ნაშრომებს. განსაკუთრებული ინტერესი ინგუშური ენის შესწავლისა გამოვლინდა XX საუკუნის პირველ მესამედში (ვასან-გირეი და მაგომედ ჯაბაგიევი, ზაურბეკ და დოშლოკო მალსაგოევი, ჟ. დიუმეზილი, ა. გენკო, ა. ტრომბეტი, მ. ნემიროვსკი, გ. სერდიუჩენკო, ო. ეგოროვა და სხვ.). 60-იანი წლებიდან ჩრდილოკავკასიის ავტონომიურ რესპუბლიკებშიც ჩამოყალიბდა ენის, ლიტერატურისა და ისტორიის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტები, რაც მიზნად ისახავდა ადგილობრივი კულტურული საჭიროების მოვლა-მომსახურებას: ახალ სამწერლო ენათათვის სასკოლო გრამატიკების შედგენას, მართლწერის დამუშავებას, ტერმინოლოგიურ ლექსიკონთა შექმნას და ა.შ. ჩეჩნეთ-ინგუშეთის ასსრ სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტი ქ. გროზნოში განთავსდა (ამ დროისათვის ინგუშებს უკვე აღარ გააჩნდათ საკუთარი ავტონომიური რესპუბლიკა და მათი კულტურული ცენტრიც/დედაქალაქი გადატანილი იყო ვლადიკავკაზიდან [ბურო-დალა//Буру-Пала ინგუშ. ენაზე] გროზნოში). დამუშავდა სასკოლო გრამატიკები და

გამოიცა ლექსიკონებიც. უცხოეთშიც იჩენდნენ ინტერესს ინგუშური ენის მიმართ (ალფ. სო-მეფელტი, გ. შმიდტი), მაგრამ კვლევა-ძიება მხოლოდ ნახური ჯგუფის ენათა ფარგლებში რჩებოდა (ჩიქობავა 2008). ბოლო ნახევარი საუკუნეა ინგუშური ენა აღარ არის ინტენსიური შესწავლის ობიექტი სამეცნიერო ცენტრებში. ამ პერიოდში, ძირითადად, იკვთება ინტერესი ინგუში და ქართველი მკვლევარებისა: ფ. ოზდოევი, ა. ჩიქობავა, მ. ჩუხუა, რ. ფარეულიძე, მ. სულთიგოვა, ზ. ცუროევა, კ. გაგიევი, მ. გაგიევა, ა. ქურქიევი, ა. ხაშაგულგოვი, ჰ. ბარახოევა, ო. ჩაპანოვი, ს. პატიევი, ა. ტანქიევი, ა. თიმაევი, ი. ხაძიევი, ს. მერეშკოვი, მ. აუშევი, ე. აუშევა, ი. ოზდოევი, რ. ოზდოევა, ე. ოზდოევა, ლ. გალაევა, ხ. ხაიროვა, ზ. ბარკინხოევა, ზ. კიევა, ა. განდალოევა, ბ. გაზდიევა და სხვ.

ინგუშური ენის შენახვისა და განვითარების, მისი მეურვეობის ხარისხის გარკვევა გვეხმარება, დავადგინოთ ჯგუფური სოლიდარობისა და შეჭიდულობის სიმძლავრე ინგუშეთში. ჩვენი კვლევა რომ არ დაემსგავსოს მშრალ თეორიულ სქემას და ისტორიული ნარატივის რეკონსტრუქცია შევძლოთ, აუცილებელია ემპირიული მასალის დეტალური, ისტორიოგრაფიულად რუტინული ანალიზი. ამისათვის საჭიროა კვლევა საკითხებისა: როდის დაიწყო ნაციონალური ენის ჩამოყალიბებისათვის ბრძოლის პროპაგანდა (ენის სტანდარტიზება და უნიფიცირება) ინგუშეთში და რამდენად ძლიერი და პრიორიტეტულია ის დღეს? ეს საკითხი გადაჯაჭვულია განათლების სისტემის, ბეჭდური მედიის და მასმედიის ელექტრონული საშუალებების ფუნქციურობა-წესრიგიანობის საქმესთან, როგორც არბიტრისა ენის განვითარებისა და შენახვისათვის. აქვე გავითვალისწინებთ იმ ხელისშემშლელ ფაქტორებს, რაც აბრკოლებს ერთობის მარკირებას და კონსოლიდირებას ენის მეშვეობით.

საკითხზე მსჯელობას დავიწყებთ თანამედროვე ვითარების ანალიზით. დღეს ინგუშეთში მშობლიურ ენას შეზღუდულად იყენებენ საკომუნიკაციოდ, მაგრამ იგი მაინც გვევლინება შიდაჯგუფური კონსოლიდაციის ფაქტორად, როგორც საერთო ფასეულობა ამ ერისათვის ანუ მას აქვს სიმბოლური ფუნქციაც და საკომუნიკაციოც, მაგრამ არა აქვს მაღალი სოციალური სტატუსი.

მიუხედავად იმისა, რომ რესპუბლიკაში დღეს ინგუშური ერთ-ერთი სახელმწიფო ენაა, გამოიყენება განათლების, მედიის, ხელოვნების სფეროში, იგი მაინც შევიწროებული და დაუფასებელია (სახელმწიფო დონეზე უფრო, ვიდრე სოციუმის მხრიდან). სკოლებსა და უნივერსიტეტებში ინგუშურ ენას ისე მეურვეობენ, როგორც მეორე ენას. თითქმის ყველა დისციპლინის შესწავლა წარმოებს რუსულ ენაზე. მართალია, ინგუშურ ენასა და ლიტერატურას სკოლებში ეთმობა რამდენიმე სასწავლო საათი, მაგრამ – როგორც სასწავლო პროგრამის არაწამყვან, არაინტენსიურ კურსს.¹ გამომდინარე აქედან, არასავალდებულო, ნებაყოფ-

¹ ნათელსაყოფად იმისა, რომ მშობლიური ენის სათანადო დონეზე სწავლება განპირობებულია ოდენ სუბიექტური მიზეზებით (განათლების სისტემა არ არის მიმართული ეროვნული ფოკუსით), არადა ინტენსიური სწავლების საშუალება რეალურად არსებობს, შევკრიბოთ ნუსხა სასკოლო სახელმძღვანელოებისა, რომელნიც სხვადასხვა დროს გამოცემულია ინგუშურ ენაზე: ინგუშური ენის გრამატიკა, მე-5-6 კლ. /ს. ოზიევი, 1958; 1965/ Глалгай метта грамматика: юкьерча школен 5-чеи, 6-чеи классашта. Хьалхара дакъа /С. И. Озиев 1958; 1965/; ინგუშური ენის გრამატიკა, მე-7-8 კლ. სინტაქსი /ს. ოზიევი 1964/ Глалгай метта грамматика: 7-8 классашта: синтаксис. Ч. 2 /С. Озиев 1964/; ინგუშური ენა: ლექსიკა, ფონეტიკა, მორფოლოგია. პედაგოგთა სახელმძღვანელო /ი. ოზდოევი 1970/ Глалгай мотт: хьехархой училищана йола пособи; Ч. 1. Лексикеи, фонетикеи, морфологии /И. Оздоев 1970/; ინგუშური ენის გრამატიკა: მე-4 კლასის სახელმძღვანელო /ღ. მაღსაგოვა, 1971/ Глалгай метта учебник: 4 кл. /Л. Д. Мальсагова, 1971/; ინგუშური ენის გრამატიკის მეთოდური სახელმძღვანელო, მე-5-6 კლ. /ა. ციციქიევა 1985. მე-2 გამოც. 2007/ 5-классе Глалгай метта грамматика хьехарадола методически кулга /А. Д. Хаматханова-Цицкиева 1985. 2-е изд. 2007/; ინგუშური ენის გრამატიკა: სინტაქსი, მე-8-9 კლ. /ი. ოზდოევი 1990; 2011/ Гоалгай метта грамматика. Синтаксис 8-9 кл. /И. А. Оздоев 1990; 2011/; ინგუშური ენა: მე-3 კლასის სახელმძღვანელო /ა. განდალოევა 1995. მე-2 გამოც., 2009/ Глалгай мотт: 3-гla класса /А. Гандалоева 1995; 2-е изд. 2009/;

ლობითი თვითშესწავლით თუ მიიღწევა მშობლიურ ენაზე კარგი ცოდნის შექმნა. თითქმის ყველა ინგუში რუსეთში ორენოვანია, განსაკუთრებით, ვინც 1944-1957 წლებში დეპორტაციის დროს სწავლობდა და ვინც 70-80-იან წლებში მიიღო განათლება ქ. გროზნოსა და ქ. ვლადიკავკაზში [Николис 2007].

თუ რატომ შეუშალა ენის შენახვას ხელი მიგრაციამ/დეპორტაციამ, ამაში გასარკვევად მოვიხმობთ მცირე ისტორიულ ექსკურსს. როდესაც 1944 წელს ინგუშები და ჩეჩნები სამშობლოდან გაასახლეს, ხოლო 1957 წელს, შემდგომ რეაბილიტაციისა, აღადგინეს ჩეჩნეთ-ინგუშეთის ასსრ, ინგუშების ნახევარზე მეტი დარჩა დეპორტაციის ადგილებში (შუა აზიასა და ყაზახეთში). ამას გარდა, ინგუშები ცხოვრობდნენ საბჭოთა კავშირის სხვა რესპუბლიკებშიც. მეტი სიცხადისათვის იხილეთ ოფიციალური მონაცემები ტაბულაზე. წყარო: <http://gerebilo.ucoz.ru/>

ინგუშები, მცხოვრებნი სსრკ-სა და რსფსრ-ში	1979		1989	
	რაოდენობა	პროცენტული მაჩვენებელი	რაოდენობა	პროცენტული მაჩვენებელი
რსფსრ	165997	89,2	215085	90,5
ჩეჩნეთ-ინგუშეთის ასსრ	134744	72,4	163762	68,9
უკრაინის სსრ	306	0,2	570	0,2
უზბეკეთის სსრ	258	0,1	474	0,2
ყაზახეთის სსრ	18337	9,8	19914	8,4
ყირგიზეთის სსრ	643	0,3	592	0,2
თურქმენეთის სსრ	285	0,2	281	0,1
სულ	186198	100	237577	100

თავისი ისტორიული სამშობლოს გარეთ მცხოვრები, როგორც სქემიდან ჩანს, ათასობით ეთნიკური ინგუში აღმოჩნდა ბილინგვიზმის და პოლილინგვიზმის პირობებში და იძულებული გახდა, დაესვა თავისი ღირებულებების გადაფასების საკითხი სხვა ეთნოკულტურაში. ეს შეეხებოდა, პირველ ყოვლისა, ენას. ამასთან ერთად, მათ ბილინგვიზმსა და წარმოტეხულ ასიმილაციას ხელი შეუწყო ქალაქებში თანდათანობით გადასახლებამ და ურბანიზაციამაც. პოლილინგვისტურ გარემოში ინგუშური ენის სოციალური ბაზა 1989 წლის მონაცემებით განისაზღვრა მხოლოდ 11%-ით, მაშინ, როდესაც რუსული ენის სოციალური ბაზა გამოხატული იყო 64%-ით (მათ შორის მშობლიური – 44,7%). ფაქტობრივად, რუსული ენის სოციალური ბაზა 100 %-ს მოიცავდა, რადგან მთელი მოსახლეობის ავტორიტეტული წარმომადგენლები ზეპირი თუ წერილობითი კომუნიკაციისას იყენებდნენ რუსულს. ათეულ წელზე მეტხანს რუსული ენა ინარჩუნებდა დომინანტურ იდიომებს ეთნოლინგვისტურ სიტუაციაში.

ინგუშური ენის გრამატიკა: მე-5 კლ. /ღ. მაღსაგოვა, ა. ციციკივა, 1997/ Грамматика ингушского языка : 5 класс. / Л. Д. Мальсагова А. Д. Цицкиева 1997/;

ინგუშური ენის გრამატიკა: მე-3 კლასის სახელმძღვანელო /ღ. მაღსაგოვა, მე-4 გამოც. 2010/ Глалгай метта грамматика. 5 кл. /Л. Д. Мальсагова, 4-е изд., 2010/;

ინგუშური ენის გრამატიკა: მე-5-6 კლ. ნაწ. I. ფონეტიკა-მორფოლოგია /ი. ოზდოევი 1972 / Глалгай метта грамматика: 5-6 классашта: фонетикеи, морфологии. Ч. 1 /И. Оздоев 1972/;

ინგუშური ენის გრამატიკა, ნაწ. II. სინტაქსი /რ. ოზდოევი 1990; 2000 / Грамматика ингушского языка: Ч. 2. Синтаксис (на инг. яз.) /Р. И. Оздоев 1990; 2000/;

ინგუშური ენის სინტაქსი: სავარჯიშოების კრებული /ა. განდალოევა, 2008 / Глалгай метта синтаксиса упражненной гуллам /А. З. Гандалоева 2008/;

ინგუშური ენა. მე-4 კლ. /კ. გაგიევი, ნ. კოტიევი, რ. ოზდოევი, მე-3 გამოცემა, 2009/ Глалгай мотт. 4 кл. /К. А. Гагиев, Н. Д. Котиева, Р. И. Оздоев. 3-е изд., 2009/;

ინგუშური ენის გრამატიკა. მე-6-7 კლ. ნაწ. I. მორფოლოგია /ი. ოზდოევი, რ. ოზდოევი 2011/ - Глалгай метта грамматика 6-7 кл. ч. 1. Морфологи / И. А. Оздоев, Р. И. Оздоев. 8-е изд., 2011/.

ერის ლინგვისტური კულტურის შენარჩუნება ხდებოდა საკუთრივ ინგუშეთის სოფლად და პატარა ქალაქებში, ახლოს იმ სოფლებიდან, სადაც ნარჩუნდებოდა მშობლიური ენის სოციალური და ეთნიკური ბაზა. 1989 წლისათვის, ინგუშების ნაციონალური იდენტობა/თვითცნობიერება იმდენად დიდიყო, რომ საგანგებოდ ეთნიკური ინგუშებისთვის, ვინც ვერ ფლობდა მშობლიურ ენას, შემუშავდა სპეციალური ენის შემსწავლელი კურსები და მომზადდა ტელერადიო პროგრამების სერია ინგუშურ ენაზე – „გსწავლობთ დედაენას“ [Жеребило 2011].

კალიფორნიის უნივერსიტეტის პროფესორი ჯ. ნიკოლსი, ავტორი „ინგუშურ-ინგლისური და ინგლისურ-ინგუშური ლექსიკონისა“ (2004 წ.), თავის კვლევაში „ინგუშური ენა და ხალხი“ აღნიშნავს, რომ ინგუშური ენა დღეს დაბად სოციალურ სტატუსს ატარებს. ახალგაზრდების აღქმით, ინგუშური არაპერსპექტიული ენაა. ამის მიზეზად მკვლევარი ასახელებს შემდეგ მიზეზებს: 1) 1992 წლის ეთნიკური წმენდის შედეგად მოხდა ახალგაზრდების მიგრაცია სამსახურის საძიებლად, „ტვინების გაღინება“ („утечка мозгов“) და ახალი თაობის დაბადება დიასპორაში; 2) ინგუშები დიდი ხნის განმავლობაში (თითქმის 20-იანი წლებიდან 1957 წლამდე) ვერ სარგებლობდნენ ქალაქის რესურსებით, სადაც მათი ენა ურბანულ გარემოში განვითარდებოდა. ჯ. ნიკოლსის აზრით, დღევანდელ პირობებში ინგუშური ენა გაქრობის საფრთხის წინაშე დგას და თუ მან განვითარება შეწყვიტა, ეს დანაკარგი იქნება არამარტო ინგუშებისათვის, ვისთვისაც ენა და კულტურა წარმოადგენს ეროვნულ საგანძურს და მიჯაჭვულია მათ ისტორიასთან და მიწასთან, არამედ კაცობრიობისთვისაც [Николс 2007]. არსებობს უფრო საიმედო პროგნოზებიც, მაგალითისთვის, კვლევა რუსული ენის მდგომარეობის შესახებ ინგუშეთის ეთნოლინგვისტური სიტუაციის დინამიკაში, სტატისტიკურ მონაცემთა გათვალისწინებით, გვეუბნება: „თუ უკანასკნელი 200 წლის მჭიდრო კონტაქტების პროცესში რუსებთან და მთელი მე-20 საუკუნის მანძილზე რუსული ენის ინტენსიური შესწავლის პირობებში ასიმილირებულ იქნა ინგუშების (ქალაქის მოსახლეობა) მხოლოდ და მხოლოდ 1,5%, არალოგიკურია, რომ რუსულს შეეძლოს ინგუშური ენის განდევნა ამ ხალხის ეთნოკულტურული სივრციდან“ [Жеребило 2011].

დამაფიქრებელი მდგომარეობაა ენის დაცვისა და შენახვის მხრივ ინგუშურ დიასპორებში. ენის დაცვა აქ განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია, რათა არ გაიბნეს და დაიკარგოს ინგუშური იდენტობა და საკუთარი კულტურის შენახვა და გავრცელება სამშობლოს საზღვრების მიღმა შესაძლებელი იყოს. მოგვაქვს მაგალითი ბელგიის დიასპორიდან: „გვეჭირდება ინგუშური ენის სახელმძღვანელოები ბელგიაში. ვაპირებთ სკოლის გახსნას ადგილობრივი ინგუში ბავშვებისათვის. პრობლემა სახელმძღვანელოების უქონლობაა“. წყარო: <http://galgai.com/forum/forum.php>

შედარებით კარგი ვითარებაა ყაზახეთის რესპუბლიკაში¹, სადაც 1944 წლის „იძულებითი მობილობის“ (ევროკავშირის 2002 წლის კვალიფიკაციით კი „გენოციდის“) შედეგად ცხოვრობს ინგუშური დიასპორა. ყაზახეთის რესპუბლიკის კულტურის, ინფორმაციისა და საზოგადოებრივი თანხმობის სამინისტროს მხდაჭერით აქ წამოიწყეს მშობლიური ენის სწავლების და კულტურის შენახვა-აღორძინების სხვადასხვა პროგრამების განხორციელების. ინგუში მოსწავლეები გამორჩეულნი არიან საგანმანათლებლო სფეროში მიღწევებით [www.vainahkr.g.lact.ru].

მაგალითი კანადის ინგუშური დიასპორიდან: „რუსული ჩემი ძირითადი ენაა. სახლში, კანადაში, თავიდან რუსულად ვსაუბრობდი. დადგა პერიოდი, როცა ბავშვებს აღარ აკმაყოფილებდათ ყოფითი-საკომუნიკაციო ლექსიკა და ნელ-ნელა გადავიდნენ ინგლისურ ენაზე. ახლა უკვე მთლიანად ინგლისურად ვსაუბრობ. იმ მშობლებისათვის, რომელნიც არ მუშაობენ და ბავშვებთან სახლში იმყოფებიან, ეს საკითხი ნაკლებპრობლემურია... ნებისმიერ შემთხვევაში, აუცილებელია არა მხოლოდ საზოგადოების სურვილი, არამედ რეალური სამთავრობო პროგრამები და სუბსიდიები“.

¹ იხ. მონოგრაფია: Б. Газдиева, «Ингушский язык в Казахстане: функционирование в условиях диаспоры» (2012 г.)

ინგუშური ენის თანამედროვე მდგომარეობასთან ერთად, ინტერნეტ-ფორუმების საშუალებით (წყარო: <http://galgai.com/forum/forum.php>) ჩვენ შევისწავლეთ საზოგადოების განწყობებიც, რადგან მათზე დაკვირვება ენის, როგორც იდენტობრივი მარკერის აღქმას, კარგად გვითვალსაჩინოებს. ენის დაუცველობის ფაქტი ნათლად გვესახება: „ინგუშურ ენაზე საუბარი დღეს თითქოს „არამოდურია“; თუმცა, შეგნება მისი მნიშვნელობისა – მაღალი: „ენა ინახავს ჩვენს ისტორიას. ენის დაკარგვა თვითმყოფადობის დაკარგვის ტოლფასია. ჩვენ არა მხოლოდ უნდა ვიცავდეთ და ვინახავდეთ ენას, არამედ საფუძვლიანადაც ვსწავლობდეთ მას. ინგუშური ენა - ჩვენი ისტორიის საცავია, დაკარგავთ მას - დაკარგავთ ისტორიასაც. ენის დაკარგვა კულტურასაც გააქრობს, შევინარჩუნებთ ენას - გადარჩება ერიც“ ან: „ინგუშებს ჩვეულებად ექცათ სახლის გარემოშიც კი რუსულად საუბარი... აუცილებელია მშობლები ეროვნულ ენაზე საუბრებოდნენ, ბავშვები კი სწავლობდნენ ამის კვლობაზე! სხვათაშორის, ჩვენებს ეს პრობლემა არ აქვთ და სწორედ იმის გამო, რომ ურთიერთში უმეტესად მშობლიურ ენაზე ლაპარაკობენ. ჩვენ კი, ვკვლევით არა მშობლიურის, არამედ რუსული ენის ცოდნით და მერე ძალიან უხერხულია, მისაღმებასაც რომ ვერ ვახერხებთ რივიანად...“ წყარო: <http://galgai.com/forum/archive/index.php/t-1092.html>

ინტერნეტ-ფორუმებში საკმაოდ ფართოდ წარმოდგენილი შეხედულებებიდან ეს უკანასკნელი ციტატა იმიტომ დავიმოწმეთ, რომ შედარებით პლანში წამოგვიდგენს ინგუშური ენის მეურვეობის პრობლემას. როგორც სხვა დაკვირვებებმაც აჩვენა, ჩვენში მშობლიური ენის განვითარების მექანიზმები, მაგალითად, მთარგმნელობითი საქმიანობა, უფრო აქტუალურია და მეტი ყურადღება ეთმობა.

ჩვენურ ენასთან შედარებით პერსპექტივაში წარმოდგენა გვაფიქრებინებს, რომ ინგუშეთში ენობრივი სტანდარტის და, საერთოდ, ლინგვისტური სიცოცხლისუნარიანობის სისუსტე თითქოს უფრო სუბიექტური ფაქტორებითაა განპირობებული. აღნიშნულის დასტურად მოგვაქვს კიდევ ერთი ციტატა ინტერნეტ-ფორუმებიდან: „ჩვენთან, ინგუშეთში, მთავარი პრობლემა მშობლიური ენის არასაფუძვლიანი (ფაკულტატიური) სწავლებაა. მასწავლებლები ბევრს არ ითხოვენ მოსწავლეებისგან. სამწუხაროა, რომ ჩემს დროს ყარაბულაკში არავინ ზრუნავდა ინგუშურ ენაზე, საუბრის საშუალებასაც კი არ გვაძლევდნენ. მე მაინც ვსაუბრობ, მაგრამ კითხვა მიჭირს. დღეს ამის ხელმისაწვდომობა უკვე არსებობს და აუცილებელია მისი გამოყენება. ვერ ვიტან, როდესაც მიმართავ ინგუშს ინგუშურად. ის კი რუსულად გაასუხობს! სანამ ჩვენი ერისა და ეროვნული ენის პატრიოტები არ გავხდებით და სანამ არ ავითვალწუნებთ არამშობლიურ ენაზე მოლაპარაკე ხალხს – ასეთი მიმართება ჩვენს მშობლიურ ენასთან არ დასრულდება“¹. (ხაზგასმა ჩვენი. მ. ბ.). რეზულტატიური რეპლიკა ინტერნეტ-რესურსების საშუალებით ჩვენი კვლევისა გამოიხატება ფრაზაში, რომელსაც თავად აცხადებენ ინგუშები: „ყველა აცნობიერებს, რომ საჭიროა საუბარი (წერა) ეროვნულ ენაზე, მაგრამ რატომღაც არავინ ამას არ აკეთებს...“

ამ ფონზე მნიშვნელოვანია ინგუშური ენის დაცვის მექანიზმებზე უფრო მახვილი თვალთვლით დაკვირვება. პირველი, რასაც ერთობის ენობრივად მარკირების თვალსაზრისით არბიტრის ფუნქცია აქვს, ესაა ბეჭდური სიტყვა. ინგუშეთში მშობლიურ ენაზე სასტამბო საქმიანობა დაიწყო 1923 წელს. სწორედ 1923 წლის 1 მაისს ინგუშეთის ავტონომიური ოლქის დედაქალაქ ვლადიკავკაზში (ბურო) გამოიცა გაზეთი “სერდალო”. იგი შემდგომშიც იბეჭდუ-

¹ შდრ: ასეთივე სიტუაციის, ემოციის იწვევდა XIX ს-ის ქართულ რეალობაშიც ენის აბუნად ადგების, ქართულად წერა-კითხვის უცოდინრობის ფაქტები. 1878 წლის „ივერიის“ 12 იანვრის ნომერში დაბეჭდილ წერილში „ფიქრები ახალწლის გამო“ ავტორი სოფრომ მგალობლიშვილი (ფსევდონიმით „ც. წაკოლა“) წერს: „დასტა-დასტა გახლავან ისეთი ახალგაზრდები, რომ ქართული კითხვა არ იციან და მისი კითხვა სძაგთ, რომლებიც მონატრულნი არიან, რომ ქართული ენა არ იცოდნენ. შემხვედრია ისეთი ახალგაზრდები, რომლებსაც შემოუკვხენიათ, რომ ქართული კითხვა რათ მინდა, რომ ვიცოდეთ, ძალათ გამომაწერინეს ქართული გაზეთით, ვჯიყინებ, ვჯიყინებ და ვერას ვიგებო. ისე ურცხვად ლაპარაკობენ ამ სიავაზაკეს, რომ ჟრუანტელი გამივლის ტანში, ეს სულით-გულით სრული მახინჯები, ეს არა კაცნი! რა კეთილს უნდა მოელოდეს ამათგან ადამიანი, ეს ავაზაკები პარაპაშობენ, დამძრახავი კი არავინ ჰყავთ, ან ვის დასძრახავთ: ეს საქციელი ჩვენში „სწავლის ნიშანი“ გახლავსთ“ [ივერია 1878: გვ. 11–15].

ბოდასხვადასხვა სახელწოდებითა და პერიოდულობით (1944-57 წლებში სრულიად შეწყდა მისი გამოცემა, ამ დროს არათუ ნაციონალური გაზეთი, არამედ საერთოდ ინგუშები გაქრნენ საბჭოთა ენციკლოპედიიდან და სასკოლო სახელმძღვანელოებიდან¹) და უთუოდ მნიშვნელოვან როლს ასრულებდაეროვნული ენის პროპაგანდის საქმეში. ამჟამად გაზეთი მხოლოდ რუსულ ენაზე გამოიცემა.

არ შეიძლება არ აღინიშნოს რამოდენიმე საყურადღებო ფაქტის შესახებ თანამედროვე ინგუშეთის რესპუბლიკის ისტორიიდან:

1. 2003 წლის 10 სექტემბერს, ინგუშეთის რესპუბლიკის მეორე პრეზიდენტის მ. მ. ზია-ზიკოვის ბრძანებულებით, დაწესდა ინგუშური ენის დღე. სკოლებსა და სხვა საგანმანათლებლო დაწესებულებებში ამ დღესთან დაკავშირებით ჩატარდა კონკურსები საუკეთესო პოეტების, ნოველისტების, დრამატურგების გამოსავლენად (მაგ., კონკურსი „ოქროს კალამი“ – „Дошo кьамсoлaм“), გაიმართა მწვავე დებატები ინგუშური ენის საგრამატიკო საკითხებზე და ანბანის შესახებ და სპეციალური სოციოლოგიური გამოკითხვები ახალგაზრდებს შორის ინგუშური ენის სწავლებასთან დაკავშირებული სირთულეების განსასაზღვრად [Султыгов 2005];

2. ამავე პრეზიდენტის 2004 წლის 23 აპრილის №79 ბრძანებულების საფუძველზე დაფუძნდა სახელმწიფო საბიუჯეტო ორგანიზაცია “რესპუბლიკური ცენტრი –“ინგუშური ენა”. ორგანიზაციის დებულება, საქმიანობის სფერო, მიზნები და სხვა ინფორმაცია იხ. აქ: <http://docs.pravo.ru/document/view/12690211/12404110/>

3. ასევე მ. მ. ზიაზიკოვის 2006 წლის 20 სექტემბრის №261 ბრძანებულების საფუძველზე დაწესდა “ინგუშური ენისა და ლიტერატურის ყოველწლიური „დეკადა“². ბრძანების დოკუმენტი, საორგანიზაციო კომიტეტის შესახებ ინფორმაცია და განსახორციელებელ ღონისძიებათა გეგმა-გრაფიკი იხ. აქ: <http://docs.pravo.ru/document/view/12705149/8225873/>

4. 2009 წლის ბოლოს ინგუშეთის სახელმწიფო უნივერსიტეტის, ენათმეცნიერების ინსტიტუტის და ქ. მოსკოვში ინგუშეთის ნაციონალურ-კულტურული ავტონომიის („ერთობა“) ორგანიზებით ჩატარდა საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციაც „Ингушский язык в XXI веке“, რაც, მიგვაჩნია, ენობრივი მარკერის განმტკიცების თვალსაზრისით უმნიშვნელოვანესი ღონისძიებაა. თემატიკა განსაზღვრული იყო ინგუშური ენის სხვადასხვა მოდუსის კვალიფიკაციასთან დაკავშირებით: მისი კვლევა თანამედროვე ეტაპზე და კვლევის შედეგების გამოყენება ენის პრაქტიკული სწავლების დროს (ტრადიცია და ინოვაცია), თარგმანის საკითხები, ინგუშური ენის როლი ეროვნული კულტურის შენარჩუნებაში და სხვ. წყარო: <http://www.postpredstvo.ru/>

5. და ბოლოს, 2014წლის 28 ნოემბერს ინგუშეთის რესპუბლიკის განათლების მუშაკთა კვალიფიკაციის ამაღლების ინსტიტუტის ბაზაზე გაიმართა პედაგოგთა სხდომა, რომელიც მიეძღვნა ინგუშური ენისა და ლიტერატურის სახელმძღვანელოების მოდერნიზაციის საკითხს³. წყარო: <http://ipkrori.ru/?p=4342>

¹ ეს სხვა, ცალკე თემაა და ამ სტატიის ფარგლებში ვერ დავუთმობთ ყურადღებას. აღნიშნულ საკითხს ეძღვნება ჩემს მიერ 2011 წელს გამოქვეყნებული სტატია (ქართულ ენაზე) ჟურნალში „ისტორიანი“ (№3), ასევე ისტორიულ-დოკუმენტური ფილმი “23 თებერვალს” ქართულ და რუსულ ენებზე: <https://www.youtube.com/watch?v=cVLZZlhXkzM>; https://www.youtube.com/watch?v=pfz2y8_4rKc

² გარდა იმ ღონისძიებებისა, რომელიც გაიმართა “ინგუშური ენის დღისა” და ზემოაღნიშნული “დეკადის” ფარგლებში (შემეცნებითი სემინარები, ღია გაკვეთილები, სამეცნიერო-პრაქტიკული კონფერენცია, “მრგვალი მაგიდა”, კონკურსები და გამოფენები), გამოიცა ინგუშური ენის ორთოგრაფიული ლექსიკონებიც: ПаллГай метта орфографически дошлорг (რ. ი. ოზდოვეი 2003), ПаллГай метта орфографен дошлорг (ლ. უ. თარიევა 2009), ასევე ინგუშური ენის ომონიმთა ლექსიკონი – ПаллГай метта омонимай дошлорг (რ. ზიაზიკოვი, ლ. თარიევა 2007), პითაგორას ცხრილის დამხმარე სახელმძღვანელო ინგუშურ ენაზე (ლ. მ. თომოსხანოვა 2014), რომელიც, ერთი შეხედვით, არცთუ დიდი მნიშვნელობის ფაქტია, მაგრამ ნაციონალური ენის განვითარების საქმეში წინგადადგმული ნაბიჯია და გარკვეული სიმბოლური დატვირთვაც გააჩნია.

³ ჩვენი ყურადღება მიიპყრო 2011 წლის 10 იანვრით დათარიღებულმა ინფორმაციამაც, რომლის მიხედვითაც პრეზიდენტ ი. ბ. ეკუროვის ინიციატივით დააჯილდოვეს საუკეთესო პედაგოგები და იმსჯე-

აქვე აღვნიშნავთ საქართველოს დედაქალაქ თბილისში, ინგუშურ-ქართული საზოგადოება “პრომეთე“-სა და საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკის მხარდაჭერით გამართული ღონისძიების შესახებ 2014 წლის 10 სექტემბერს – “ინგუშური ენის დღე საქართველოში – Паллгай метта ди ГуржегIა”¹.

მიუხედავად ზემოჩამოთვლილი აქტივობებისა, სახელისუფლებო თუ პირადი ინიციატივების დონეზე მხარდაჭერილი რიგი ღონისძიებების გატარებისა, სოციოლინგვისტური სიტუაცია თანამედროვე ინგუშეთის რესპუბლიკაში მაინც არადაამაკმაყოფილებელია: მაინც არ არსებობს არცერთი ინგუშურენოვანი საშუალო ან დაწვებითი სკოლა (მითუმეტეს უმაღლესი სასწავლებელი), მაინც ვერ ამოქმედდა ეროვნული მედია-მაუწყებლობა ინგუშურ ენაზე (ამ მხრივ გამონაკლისია მხოლოდ რადიო “ანგუშტი”), მაინც არ წარმოებს აქტიური ბრძოლა რუსიზმების წინააღმდეგ². ამ ვითარებას გააჩნია როგორც ობიექტური, ასევე სუბიექტური განმაპირობელი, რაც სოციო-პოლიტოლოგიური ანალიზის სფეროა და, ამ შემთხვევაში, სცდება ჩვენი სტატიის მიზანმიმართულებას.

ყველა ერის ისტორიაში არიან ნაციონალიზმის იდეით გამსჭვალული პიროვნებები. ინგუშური ენის დაცვისა და შენახვის ისტორიაც გამოკვეთს რამდენიმე მოღვაწის გამორჩეულ წვლილს.

შეუფასებლად მიიჩნევა ამ ხალხის ისტორიაში ზაურბეკ მალსაგოვის (1894-1935 წწ) დამსახურება, რომელმაც დატოვა ფასდაუდებელი და მრავალმხრივი მემკვიდრეობა ენათმეცნიერებაში, დრამატურგიაში, სამწერლობო თუ კრიტიკის სფეროში. მისი ღვაწლი არ შეიძლება უბრალოდ ფილოლოგიური ძიების სიბრტყეში იქნეს განხილული. მის აქტივობებს ნამდვილად აქვს საერთოეროვნული, სახელმწიფოებრივი განზომილება. მის სახელს უკავშირდება ინგუშური სკოლების, საერთოდ, განათლების სისტემის ნაციონალიზაცია, მშობლიურ ენაზე სასწავლო სახელმძღვანელოების (ანბანი, საკითხავი წიგნები, არითმეტიკული ამოცანები და ა.შ.) გამოცემა. ზ. მალსაგოვი თავიდანვე აქტიურ მონაწილეობას იღებდა თავისი ერის კულტურის მშენებლობაში, 1920 წლიდან ხელმძღვანელობდა ინგუშეთის განათლების პროგრამას, 1923 წელს დააარსა და რედაქტორობდა პირველ ინგუშურენოვან პოლიტიკურ-კულტურულ ნაციონალურ გაზეთს „Сердаи“, 1924 წელს სათავეში ედგა ინგუშეთის რეგიონალური განათლების დეპარტამენტს, 1930 წლიდან გარდაცვალებამდე დირექტორობდა ჯერ ინგუშეთის, ხოლო შემდგომ, ჩეჩნეთ-ინგუშეთის ისტორიის, ენისა და ლიტერატურის სამეცნიერო-კვლევით ინსტიტუტს. მთელი ამ წლების განმავლობაში იგი მუდმივი თავმჯდომარე იყო ინგუშეთის ლიტერატურული საზოგადოებისა. ყველაზე მნიშვნელოვანი კი მისი „Ингушская грамматика“ იყო – პირველი კაპიტალური ნაშრომი ინგუშურ საგრამატიკო სფეროში და, შეიძლება ითქვას, პირველი მასშტაბური ლექსიკოლოგიური აქტივობაც. ის 1925 წელს ქ. ვლადიკავკაზში რუსულ, ხოლო მომდევნო წელს, ინგუშურ ენაზე (ლათინური ანბანით) დაიბეჭდა. გრამატიკას დართული აქვს ინგუშურ-რუსული ლექსიკონი (3500 სიტყვა) და ინგუშური თემების სახელწოდებანი [Яндиева-Албагачиева 1994]. ზ. მალსაგოვი ითვლება, ასევე, ინგუშური დამწერლობის ერთ-ერთი პროექტის ავტორად. მან 1921 წელს შეიმუშავა ლათინიზირებული ანბანი, რომელიც შემდგომში იყო მიმართულება ჩეჩნური ენისთვისაც. მისი იდეები, კონცეფციები, წინადადებები დიდი მხარდაჭერით წარმოჩნდა ფართო საზოგადოებაში. ენობრივი სტანდარტის შექმნის პროცესი შემდეგაც ზ. მალსაგოვის პროგრამით წარიმართა. ინგუშურენაზე მოლაპარაკ-

ღეს განათლების სისტემის მოდერნიზაციისა და ელიტარული საგანმანათლებლო დაწესებულებების შესახებაც [ინტერნეტ-პორტალი kavkaz.Web.net]

¹ ღონისძიების პროექტი შეგიძლიათ იხილოთ აქ: <http://ingusheti.ge/?m=10&them=10&news=326>; საინფორმაციო სტატია-გამოსმაურება: http://radio-angusht.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=1130:2014-09-13-18-27-28; <http://ingusheti.ge/?m=10&them=10&news=329>.

ღონისძიების სრული ვიდეონაწილი: <https://www.youtube.com/watch?v=ySj6gs3PbkY>.

² შდრ. ქართულ რეალობაში ყოველი ოჯახის დონეზე წარმოებდა ბრძოლა რუსიზმების წინააღმდეგ ენობრივი პურიზმისათვის XX ს-ის ბოლო მეოთხედში.

კე საზოგადოებისათვის პირველადი გრამატიკული სახელმძღვანელოს ფუნქციას მანამდე ასრულებდა ზ. მაღსაგოვის წიგნი, სანამ არ გამოიცა ნაშრომი „С.И.Озиев, И.А.Оздоев, А.С.Беков, Гоалгай метта грамматика (фонетикеи, морфологиин), Шоржа-Гала, 1939“.

დედაენის, როგორც საერთო ფასეულობის, წონას კარგად აჩვენებს ცნობილი ინგუში მოღვაწის, მწერლისა და ეროვნულ-გამანთავისუფლებელი მოძრაობის ლიდერის იისა კოაზოის (ისა ქაძოევი) მოღვაწეობაც. მან გაუსაძლისი პოლიტიკური ექსტრემიზმის პერიოდში გამოკვლევები და საჯარო ლექციებიც კი მიუძღვნა მშობლიურ ენას. ის ენის მეშვეობით შიდა ჯგუფური სოლიდარობის გაღვივებას ესწრაფვის. ენის დაცვა მის სამწერლობო/პროზაულ რეპერტუარშიც ძალიან მნიშვნელოვანია. თანამედროვე ინგუშური საზოგადოების განვითარებაში მისი ღვაწლის გათვალისწინებით მართებული ჩანს, „ერის მამაც“ კი ვუწოდოთ. მთელი მისი საქმიანობა წარმართულია ერის კონსოლიდაციისკენ, ამიტომაც, მშობლიური ენისადმი ყურადღებაც ლოგიკურია, ენა ხომ ყველა ნაციონალისტის თავყვანისცემის საგანს წარმოადგენს.

რათა მისი მოღვაწეობის ლინგვისტურ ნაციონალიზმს მეტი თვალსაჩინოება მივანიჭოთ და, ამასთან, შევიგრძნოთ ის საერთო საზოგადოებრივი იმპულსები, რაც ინგუშურ ერთობას აკავშირებს მშობლიურ ენასთან, ავიღოთ თუნდაც მისი ერთ-ერთი ნაწარმოები „სიცოცხლის ხე“ წიგნიდან „Над бездной“, რომელიც ავტორმა მიუძღვნა რუსი მოღვაწის ანა პოლიტკოვსკაიას ხსოვნას და რის გამოც დეპუტატმა როგოზინმა მას წაუყენა ბრალდება ეთნიკური სიძულვილის მოტივით). ეს ნაწარმოები საინტერესოა, უპირველეს ყოვლისა, ემოციით, რომლითაც არის დამუხტული:

„ – ... შენი დიდი და მშვენიერი წიგნი ვიყიდე. მგონი, „ინგუშები“ ჰქვია.

– „ინგუშები“ კი არა, – უსწორებს მწერალი – „ღალღაჲ“.

– ჰო, კარგი, ჩვენებურად „ღალღაჲ“... აღმოჩნდა, რომ შენი წიგნი ინგუშურ ენაზეა დაწერილი. სახლში მიდევს, იმტვერება. მე ხომ ჩვენს ენაზე კითხვა არ ვიცი.

– რატომ?

– რაში მჭირდება?

– შენ რა, ინგუში არა ხარ?

– მერე რა, გინდა თქვა, რომ ინგუშები, რომლებმაც საკუთარ ენაზე კითხვა არ იციან, არანორმალური ადამიანები არიან?

– ყოველი შემთხვევისთვის, არასრულფასოვნები. ბადი, დაფიქრდი, მშვიდად დაფიქრდი: როგორ იცხოვრე სამოცდაათ წლამდე ისე, რომ ცამეტი ინგუშური ასო ვერ ისწავლე? ასეთი რამ მხოლოდ იმას შეუძლია...

– მოდი პატიოსნად და გულახდილად ვილაპარაკოთ, არაფერი მიეჩქმალთ. ვილაპარაკოთ?

– მოდი.

– შენი აზრით, კარლ მარქსი ჭკვიანი კაცი იყო თუ სულელი?

– რა თქმა უნდა, ჭკვიანი.

– მან თქვა: „მცირე ერების ენები შეასრულებენ რა ისტორიულ მისიას, მოკვდებიან“. ხომ ხედავ, ჩვენი მშობლიური ენა თანდათან კვდება. ის განწირულია. რატომ უნდა მოვეკიდოთ უპერსპექტივო საქმეს? ინგუშებმა თავად თქვეს „ვარგვოაცა უნახუო სახილარგა მავალვა!“

– „განწირული ავადმყოფი ნუ გაათენებს!“ ეს ცხოვრებაა და ვერაფერს გააწეობ! თუნდაც ერთი დიდი ბიბლიოთეკა დაწერე ინგუშურ ენაზე. მკვდარ ენას მაინც ვერ უშველი.

– მაგრამ ის ჯერ კიდევ ცოცხალია!

– მაგრამ უკვე მძიმე ავადმყოფია. ის ხეს ჰგავს, რომელიც ხმება. ტოტები სათითაოდ ხმება. მაღე ტანიც გახმება. შენ – თითქოს ჭკვიანმა ადამიანმა – დაწერე კარგი წიგნი ნახევრად მკვდარ ენაზე. თუ შენს წიგნს ოციოდე ადამიანი მაინც წაიკითხავს, კრგი იქნება. მაგრამ ეს წიგნი რომ რუსულად დაგეწერა, შენზე, როგორც დიდ მწერალზე, მეტი

მსოფლიო ილაპარაკებდა. გესმის – დიდი ინგუში მწერალი! დიდება, ფული, პრესტიჟი... ო-ო-ო! ახლა კი მშობლიურ სოფელშიც ბევრმა არ იცის, რომ დიადი წიგნი დაწერე. ჭკვიანი ხარ ახლა შენ?...შენს ენაზე მხოლოდ მოხუცები საუბრობენ დაკრძალვაზე და ზერათ-ბისახზე (წმინდა ღამეები). ინგუშებმა თითქმის მოიშორეს საკუთარი ენა, როგორც ძველი, გაცვეთილი ტანსაცმელი. შენ რა, სახლიდან აღარ გადიხარ, ხალხში, იქ, სადაც ახალგაზრდობაა? ეს, ჩემო ძვირფასო მწერალო, ცხოვრებაა! ჩემგან არ გესწავლება.

... მწერალი გულისგულში ეთანხმება, – ახალგაზრდობა ნაკლებად საუბრობს მშობლიურ ენაზე, განსაკუთრებით ქალები. ჩვენი წინაპრები ასე ამბობდნენ: „სიმართლის მახვილისგან დასაცავი ფარი არ არსებობს“... [ი. კოაზოი 2009].

არა მხოლოდ ლინგვისტური ნაციონალიზმის, არამედ საერთოდ ნაციონალიზმის ზოგადი რეპერტუარის თვალსაზრისითაც, იისა კოაზოის ნააზრევის განხილვა გვიჩვენებს, რომ ყველაფერი, რაც დამახასიათებელია სხვა ქვეყნებისსახელმწიფოებრივად მოაზროვნე მოღვაწეთათვის, ინგუშურ სინამდვილეშიც გვხვდება. მართალია, ეს სცდება ჩვენი სტატიის თემას, მაგრამ თავს უფლებას მივცემთ, ბოლომდე შევაფასოთ ი. კოაზოის მოღვაწეობა ნაციონალური იდენტობის მეკლავის პოზიციიდან.

ი. კოაზოის ეროვნული მოღვაწეობა სამწერლობო სფეროში გამოვლინდა განსაკუთრებით. ინგუში ხალხის ისტორიის მიხედვით მან შექმნა 7-ტომიანი ეპოპეა, რომელიც იქცა ყველა ინგუში სამაგიდო წიგნად. როგორც თავად ამბობს: „Это попытка восстановить утерянную историю нашего народа“ [P. Мальсагова 2009]. **„მცდელობა, რომ აღდგეს დაკარგული ისტორია“** – აი, სწორედ ესაა იისა კოაზოის ეროვნული კონცეფცია ჩვენი აზრით.

ი. კოაზოის შემოქმედებაში საინტერესოდ გამოიკვეთება ნაციონალიზმის უნივერსალიზაცი. ეროვნული ტრადიციები მიაჩნია მას ინგუშური ჩვენ-ჯგუფის მედეგობის მიზეზად და მის ნააზრევს ეროვნული რჩეულობის განცდაც ამხნევია: „როგორც არ უნდა მრისხანებდნენ სატრაპები, როგორც არ უნდა ავიწროვებდნენ და ატერორებდნენ ხალხს, მაინც ყველა ინგუშურ ოჯახში არის ერთი ადამიანი, რომელსაც ძველი ინგუშური (ღლიღვური) სული და წეს-ჩვეულება შემორჩა – ამიტომაც ჩვენ აღვდგებით!“ [კოაზოი 2009] იისა კოაზოის მიერ წარმოთქმული ეს სიტყვები უთუოდ ნაციონალური პოლიტიკური ავტონომიურობის სურვილის ამსახველია. მაინც მისი ნაციონალიზმი უფრო კულტურულია, ვიდრე პოლიტიკური, რადგან გმობს პოლიტიკურ ექსტრემიზმს. მწერალს მიაჩნია, რომ ერის წინსვლისა და განვითარებისთვის საჭიროა ამ ერის შემადგენელ ნაწილთა არა შეურიგებლობა და წინააღმდეგობა, არამედ სოლიდარობა და თანაგრძნობა. დემოკრატიული იდეები მის ნააზრევში სწორედ ნაციონალიზმით არის გამოწვეული. ხედავს, რომ საზოგადოება სულაც არ არის ჰომოგენური, აშფოთებს ეს და ეძიებს გზებს (იხ. ინტერვიუ ქაძოევთან. გაზ. საქართველოს რესპუბლიკა, №217, 27 ოქტ. 2009). ამაში გამოიხატება მისი მოღვაწეობის ნაციონალური ერთიანობის იდეალიც.

ამ პიროვნებათა ღვაწლის აღწერა იმიტომ მივიჩნით მნიშვნელოვნად, რომ მათი საქმიანობა აძლიერებს სრულიად მთელი ერის ყურადღებას ენისადმი, როგორც იდენტობრივი სიმბოლოსადმი. ისინი ქმნიან ინგუშური კულტურული ნაციონალიზმის „ღიზინს“. ჩვენი აზრით, ზაურბეკ მაღსაგოვი 20-იან წლებში, ისა კოაზოი კი თანამედროვე ეტაპზე ისე, როგორც ილია ჭავჭავაძე იყო ქართულ რეალობაში, გამსჭვალულნი არიან სწორედ ნაციონალიზმის საზოგადო წესებით და წარმართულნი – გარკვეული სოციალური კანონზომიერების მიერ.

ენობივი მარკერის კვლევისას უმნიშვნელოვანესია კიდევ ერთი საკითხის განხილვა. ეს არის დამწერლობა. ინგუშებს, ისევე, როგორც სხვა ჩრდილოკავკასიელ ხალხებს, არა აქვთ საკუთარი ანბანი, ეს კი იმდენად მნიშვნელოვანია, რომ მესიანისტურ იდეოლოგიაშიც კი აისახება ზოგიერთი ერის შემთხვევაში¹, ამიტომაც მნიშვნელოვანია, ამფოკუსითაც განვიხილოთ ინგუშური ერთობის პერცეფციები.

¹ მაგალითად, ქართული ანბანი, როგორც ენის მატერიალიზაცია, ხოტბის ობიექტს წარმოადგენს უძველესი დროიდანვე და მას სადიდებელი ჰიმნიც – „ქება და დიდება ქართულისა ენისა“ – ეძღვნება.

თანამედროვე ინგუშური დამწერლობის მთავარი ავტორი იყო თავად ერი და მისი სურვილი განმანათლებლობისა. 1868 წლის 14 თებერვალს მოსახლეობის შემოწირულობით ნაზრანში გაიხსნა პირველი ინგუშური სკოლა (ორკლასიანი). 60 მოსწავლისათვის გათვალისწინებულ ადგილზე სურვილი გამოთქვა ორასმა ოჯახმა. პირველი ინგუში მასწავლებლები იყვნენ: მოლა მინგა ალტემიროვი, ბისულთან ზიაზიკოვი, ელჯი საუტიევი და ბიბერდ კარტოევი. 1882 წელს ვლადიკავკაზში დაარსდა „Общество распространения образования и технических сведений среди горцев Терской области“, რომლის ერთ-ერთი ინიციატორი იყო ოსმან მურზაბეკოვი, ფოლკლორისტი და ინგუშური ანბანის ერთ-ერთი პროექტის ავტორი. 1902 წელს არაბულის საფუძველზე ინგუშური ანბანის პროექტი გამოსცა ვასან-გირეი ჯაბაგიევი (ცნობილი საზოგადო მოღვაწე და პუბლიცისტი). თუმცა, მანამდე უფრო ადრე, არაბულ გრაფიკას ინგუში მოლები იყენებდნენ პრაქტიკაში. 1908 წელს ვლადიკავკაზში გამოვიდა მაგომედ ჯაბაგიევის წიგნი „Ингушско-чеченская азбука“. 1909 წლის ბოლოს კი გაიხსნა მეორე სკოლა ი. ვ. ტერპუგოვას მიერ. განათლების გავრცელებას დიდად შეუწყო ხელი 1911 წელს ვლადიკავკაზში დაარსებულმა „ინგუში ერის საგანმანათლებლო საზოგადოებამ“. გადაიღვა პირველი ნაბიჯიც ეროვნული დრამატურგიაში, დაიწერა პიესა ინგუშების ცხოვრებდან „Многоженство“, ხოლო მილიონერმა მ. მუხთაროვმა 5000 რუბლი გადასცა ამ საზოგადოებას სკოლების აშენებისათვის. ინგუშებში ინტენსიურად იზრდებოდა განათლების დონე. 1911 წლისთვის, ფ. ი. გორეპეკინის მონაცემებით, 55 ათასი მოსახლიდან 120-ს მიღებული ჰქონდა საშუალო და უმაღლესი განათლება. სწორედ ფ. ი. გორეპეკინის სახელს უკავშირდება 1909-1915 წლებში პირველი ანბანის შედგენა მშობლიურ ენაზე («Искра знания»), რომელიც ეფუძნებოდა რუსულ გრაფიკას. ინგუშმა ერმა მას უწოდა „Нахаа си-дер“ (ხალხის განმანათლებელი). მან 1929 წელს მეორედ შექმნა ინგუშური ანბანი უკვე ლათინური გრაფიკის საფუძველზე, მაგრამ არცერთი მისი ხელნაწერი საბჭოთა პერიოდში არ გამოქვეყნებულა და უკვალოდ გაქრა. გორეპეკინი ამტკიცებდა, რომ ინგუშთა წინაპრებს ჰქონდათ დამწერლობა. 1920 წლის 11 ივლისს ინგუშეთის რევკომის ეროვნული განათლების საბჭომ დააკომპლექტა დამწერლობის განვითარების კომისია. შემუშავებულ იქნა კიდევ ერთი პროექტი ლათინური გრაფიკის საფუძველზე. დაიწყო მასალების შეგროვება ლექსიკონისა და გრამატიკისათვის. დამწერლობის მოდუსის კვალიფიკაცია ფართო განხილვის საგნად იქცა ფილოლოგ-სპეციალისტთა წრეში. განიხილებოდა 2 პროექტი: ალტემიროვასი და მალსაგოვისა. პირველი პროექტი, რიგი ნაკლოვანებების (ფონემური შეუსაბამობები) გამო, უარყოფილ იქნა. მიიღეს მეორე პროექტი და ის გამოცხადდა პირველ ინგუშურ ანბანად სახელწოდებით „ნენა მოტტ“ („მშობლიური ენა“). ამის საფუძველზე 1922 წელს მთიელთა რესპუბლიკის საგანმანათლებლო კომისიაც ეცადა მთიელთა საერთო დამწერლობის შექმნას. ამავე წელს მთიელთა ეროვნული განათლების ინსტიტუტში მოეწყო პედაგოგთა გადამზადების კურსები მშობლიურ ენაზე. 1923 წლის 1 მაისს ქ. ვლადიკავკაზში დაიბეჭდა პირველი ინგუშური გაზეთი „სერდალო“ („სხივი“) 500 ეგზემპლარად. ითვლება, რომ ამ დროიდან დაიბადა ინგუშური დამწერლობა. პირველ ეტაპზე ინგუშურმა გრაფიკამ განიცადა მცირე კორექტურა, რაც გამოიხატა მოკლე ხმოვანი ბგერებისა და დიფთონგების მნიშვნელობის განსაზღვრაში და შეიცვალა რამდენიმე გრაფემა თანხმოვანი ბგერების გამოსახატავად. მაგრამ ლათინური გრაფიკის ფორმირება სირთულეებს აწყდებოდა და რუსული და არაბული გრაფიკის მხარდამჭერთა წინააღმდეგობას იწვევდა. ანბანის უნიფიკაციისთვის მუშაობა წარმოებდა 30-იან წლებშიც. მაშინ შეიქმნა რუსულ გრაფიკაზე დამყარებული ანბანი და დღემდე აღარ შეცვლილა, მაგრამ, ცალსახა შეფასებით, ის ვერ ასახავს სრულყოფილად ინგუშური ენის ბგერათსისტემას. დღესაც წარმოებს სამეცნიერო კვლევა, რომელი ანაბანია შედარებით სრულ შესატყვისობაში ინგუშურ ენასთან: არაბული, ლათინური, ქართული¹ თუ რუსული [Газигов 2010].

¹ ქართული დამწერლობის გავრცელების არეალზე ინგუშეთში და ქართული ანბანის შესატყვისობასთან

ისევ ინტერნეტფორუმების მასალებს მივმართავთ, რადგან ანბანის საკითხთან დაკავშირებით საინტერესოდ ვთვლით, პროფესიონალი ლინგვისტების გარდა, ფართო საზოგადოების შეხედულებებსაც, ინტერნეტ-მედის წყაროები კი ვარგისად და საკმარისად შეიძლება ჩაითვალოს ამ ინფორმაციის მოსაპოვებლად, რადგან მისი მომხმარებელია საზოგადოების ფართო ფენები. ხალხის აღქმით, ანბანის ისტორიული ბედიც პოლიტიკითაა განპირობებული: «Выбор алфавита будет играть важную роль в политическом и культурном направлении ингушей, при Арабском мы приблизимся к Исламской культуре, при Латинской мы приблизимся к Западной. Сегодня мы приближены к Русской». კითხვაზე „დამწერლობის რომელი სისტემა შეესატყვისება ინგუშურ ენას?“ პასუხების სტატისტიკა ასეთია: კირილიცა – 12.12%, ლათინური ანბანი – 51.52%, არაბული – 18.18%, სხვა – 18.18%. წყარო: <http://galgai.com/forum/showthread.php?t=622>

სპეციალურ თეორიულ ლიტერატურაში ერთობის იდენტობასთან დაკავშირებით საზოგადოებრივ პერცეფციას განათლების საკითხზე გარკვეული ადგილი ეთმობა: „განათლებას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა და ენიჭება ყველა ქვეყნის ეროვნულ პროგრამაში. განათლების სისტემის ქსელის განვითარება და მისი უნიფიცირება წარმოადგენს ერთობის სოციალური ჰომოგენიზაციის ყველაზე ქმედით საშუალებას ახალ დროში. ერთიანი საგანმანათლებლო სივრცე, განვითარებული საგანმანათლებლო არხები იძლევა ნაციონალური იდეების დაუბრკოლებლად ცირკულაციის შესაძლებლობას, რაც ერთობის შემდგომი კონცოლიდაციის კატალიზატორად გვევლინება“ [ჩხარტიშვილი, მანია 2010].

თანამედროვე ინგუშეთის საგანმანათლებლო სისტემა. რადგან განათლება საზოგადოების ყველა წევრის გათანაბრების და შიდაჯგუფური ჰომოგენურობის დამყარების ერთი მთავარი გზაა, ამიტომ საინტერესოა ამ კუთხით ინგუშურ საზოგადოებაზე დაკვირვება. უნდა გაირკვეს, რა სფერო, რომელი დიციპლინები უზრუნველყოფენ ნაციონალიზმის იდეოლოგიას სათანადო ინსტრუმენტარითა და კონცეპტუალური ჩარჩოთი და რამდენად შესამჩნევია დღეს იქ კულტურული აქტიურობის მრავალფეროვნება.

დაახლოებით 60 ათასი ბავშვი (ინგუშეთის მოსახლეობის 1/3) სწავლობს რესპუბლიკის 114 სკოლაში. ქალაქებში: მაგასში, ნაზრანში, მალგობეკსა და ყარაბულაკში ფუნქციონირებს სკოლა-ლიცეუმები და გიმნაზიებიც, მათ შორის, სკოლა-ინტერნატიც ინკლუზიური სწავლებისათვის. ინგუშეთის სამედიცინო კოლეჯი, ნაზრანის აგრარული ტექნიკუმი, ჰუმანიტარული-ტექნიკური კოლეჯი, ხელოვნების სახელმწიფო კოლეჯი და კიდევ 4 პროფესიული სკოლა იძლევა საშუალო პროფესიულ განათლებას. უმაღლესი განათლების მიღება კი შესაძლებელია ინგუშეთის სახელმწიფო და კერძო დაწესებულებებში. ინგუშეთის სახელმწიფო უნივერსიტეტი (დაარსდა 1994 წელს, ფუნქციონირებს 7 ფაკულტეტი და 26 კათედრა 21 მიმარულებით სპეციალიზაციისათვის) მოსკოვის სამომხმარებლო თანამშრომლობის ინსტიტუტის ფილიალი, ეკონომიკისა და სამართლის ინსტიტუტი, მოსკოვის თანამედროვე ჰუმანიტარული ინსტიტუტის ფილიალი ნაზრანში და ჩრდილოკავკასიის სახელმწიფო ტექნიკური უნივერსიტეტის ფილიალი [<http://www.ingush.ru/buklet.asp>].

ამ მიზნით ჩვენ დაწვრილებით შევისწავლეთ ინგუშეთის რესპუბლიკის კულტურის სამინისტროს ვებგვერდი. პირველი ბლოკი, რომელიც წარმოდგენილია ამ ვებ-გვერდზე, გახლავთ «История»¹, სადაც მოცემულია ინფორმაცია, თუ რა ძირითადი ისტორიული სამუშაოები წარმოებს ადგილობრივი მოსახლეობის, მისი ტრადიციების, კულტურის და ჩვეულებე-

დაკავშირებით ინგუშურ ბგერათსისტემასთან აქ არ გავამახვილებთ ყურადღებას, ვინაიდან ვაპირებთ ცალკე სტატიის მიძღვნას აღნიშნულსაკითხისადმი.

¹ შედარებით პერსპექტივაში დაკვირვება გვიჩვენებს, რომ ერის კონსოლიდირების საქმეში ინგუშურ ბეჭდურ მედიას ისეთივე არბიტრის ფუნქცია აქვს, როგორც ქართულ რეალობაში „ივერიას“ ჰქონდა. ართველ ისტორიკოსები, ვინც შეისწავლა ბეჭდური კაპიტალიზმის მეშვეობით საქართველოში ნაციის ქმნადობის ეპოქა (კონკრეტულად კი, „ივერიის“ მასალები იდენტობრივი ინდიკატორების მიხედვით), დაასკვნა, რომ 1877 წლიდან მოყოლებული განსაკუთრებული მნიშვნელობის რუბრიკას „ივერიაში“ წარმოადგენს საქართველოს ისტორიის მეცნიერული კვლევის ამსახველი სტატიები [ჩხარტიშვილი, მანია 2010].

ბის შესასწავლად. როგორც ვებ-გვერდზეა აღნიშნული, დიდი ხნის მანძილზე იქმნებოდა თეორიული საფუძველი, რომ შექმნილიყო წიგნები, რომლებშიც მოცემულია დეტალური და საინტერესო თხრობა, თუ როგორ დაიბადნენ თანამედროვე ინგუშეთის ტერიტორიაზე ტომები, რომლისგანაც წარმოიშვა და განვითარდა ერი და რა ღონისძიებები იყო მნიშვნელოვანი მის ფორმირებაში. ტრადიციული ინგუშური ოჯახის აღწერა, რაც ამ კვლევების მიზანს წარმოადგენს, ვებ-გვერდის ინფორმაციის მიხედვით, ერთი მხრივ, გამოხატავს აშკარა სამეცნიერო ინტერესს და, მეორე მხრივ, ხელს უწყობს ინგუში ახალგაზრდობის ეროვნული სულის გაძლიერებას და მათი ცხოვრების ძველი, ახლა მივიწყებული ზნეობრივი ღირებულებების გაცოცხლებას.

მეორე ბლოკე გახლავთ «наука»¹, რომლის ავტორიცაა ისტორიკოსი ტ. ძარახოვა. ამ მასალაზე დაკვირვება საშუალებას გვაძლევს, განვსაზღვროთ მეცნიერების ადგილი და როლი თანამედროვე ინგუშეთის საზოგადოებაში. სამეცნიერო პოტენციალს ავტორი, პირველ რიგში, ხედავს თავისი ერის ტრადიციებსა და მიღწევებში. XVI ს-ში დაწყებული და XVIII ს-ში სტიქიურად განვითარებული ინტერესი მოგზაურებისა და მკვლევარებისა აღნიშნის ღირსად მიაჩნია ბლოკის ავტორს. 1926 წელს დაარსებული ინგუშეთის კვლევითი ინსტიტუტის, მეცნიერების მუზეუმის და ლიტერატურული საზოგადოების ისტორიაც კარგად გვითვალსაზრისოებს ინგუშური მეცნიერების ფორმირების პროცესს. შენიშნულია, რომ 40-50-იანი წლების პერიოდში «Народ был поставлен на грань физического выживания, и он выживал и хранил в себе силы, и терпеливо ожидал. Огромную роль сыграли интеллигенция, авторитет старейшин, традиции и обычаи народа». ჩვენი აზრით, სამართლიანადაა აღნიშნული ბლოკის ავტორის მიერ, რომ სწორედ პროგრესულმა ინტელიგენციამ შეინახა, გადაარჩინა ინგუშური სახელმწიფოებრიობა თავიანთი საქმით და სამეცნიერო მოღვაწეობით. აი, სწორედ ეს არის შემთხვევა, რომელსაც ე.დ. სმითი უწოდებს „პრაქტიკაში ნაციონალიზმის კულტურული და პოლიტიკური ფორმების მონაცვლეობას“: „თუ პოლიტიკური ნაციონალიზმი თავის მიზნებისკენ მიმავალ გზაზე ბორძიკობს, კულტურულ ნაციონალიზმს შეუძლია გაჩენილი ბზარი ერთობის კოლექტიური კულტურული რესურსების განმტკიცებით ამოავსოს“ [სმითი 2004].

ვებგვერდის დანარჩენი ბლოკები შეეხება ინგუშების დეკორატიულ ხელოვნებას, არქიტექტურას, ტრადიციებს, ლიტერატურას, ი. აზორკინის სახელობის ნაციონალურ დრამატულ თეატრს, ეროვნული ცეკვების სახელმწიფო ანსამბლს, ფოლკლორულ-ქორეოგრაფიულ ანსამბლს, ა. ხამხოვეის სახელობის ფილარმონიას, მომღერალთა სტუდიას, თ. მალსაგოვის სახელობის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმს, სახვითი ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმს, ასაჯეირახის ისტორიულ და არქიტექტურულ სარეზერვო მუზეუმს, პოლიტიკური რეპრესიების მსხვერპლთა მემორიალს და მუზეუმს, ნაციონალურ ბიბლიოთეკას, არქეოლოგიის ცენტრს, უწყებრივ საგანმანათლებლო დაწესებულებებს, ხალხური ხელოვნების რესპუბლიკურ სახლს, კულტურის სახლებს, ქალაქის, რაიონის და სოფლის ბიბლიოთეკებს. სამინისტროს ვებ-გვერდზე ასევე წარმოდგენილია ფოტო-გალერეა და არქივი.

ინგუშურ ვებგვერდებზე შესაძლებელია ნახოთ რამდენიმე ასეული წიგნის ელექტრონული ვერსია. ესაა შრომები ინგუშეთის ისტორიაში, არქეოლოგიაში, ანთროპოლოგიაში, სოციოლოგიაში, ლინგვისტიკასა და ფოლკლორისტიკაში.

ჩვენი დაკვირვება ინტერნეტმედიაზე და მისი გამოყენება, როგორც რეპრეზენტატიული წყაროსი, სრულიად მიზანმიმართულია, რადგან, ვფიქრობთ, დღევანდელ რეალობაში მისი იმპულსებით მიმდინარეობს ინგუშური ჩვენ-ჯგუფის ინტენსიური კონსოლიდაცია და სამოქალაქო ნაციონალურ ერთობად გადაქცევა. როგორც სპეციალურ ლიტერატურაშია შენიშნული, ახალი დროისათვის ბეჭდური მედია „ერთი მხრივ თავად არის ახალი დროის პროდუქტი, მეორე მხრივ, ამ პროცესის საუკეთესო ამსახველი“ [ჩხარტიშვილი, მანია 2010]. აღვნიშ-

¹ განათლების საკითხსაც განსაკუთრებული ყურადღება აქვს მიპყრობილი „ივერიაში“.

ნავთ იმასაც, რომ ამ ინტერნეტ-მედის დამკვირვებელი და მონაწილე საზოგადოება არა მხოლოდ ინგუშეთია, არამედ მისი დიასპორა-ჯგუფებიც ქვეყნის საზღვრებს მიღმა.

ეს დაკვირვებები საშუალებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ:

- განათლების პრიორიტეტულობა შესამჩნევია ინგუშეთის საზოგადოებაში. ინგუშები პატივს სცემენ განათლებასა და ცოდნას. მიუხედავად დიდი ეკონომიკური სირთულეებისა, 90-იან წლებშიც კი, ორგანიზებას უწევდნენ სასწავლო-საგანმანათლებლო პროგრამებს, აქვეყნებდნენ მნიშვნელოვან შრომებს ლიტერატურის, ისტორიის, ფოლკლორის, ეთნოგრაფიის და არქეოლოგიის დარგში. ამ პირობებში მშობლიური ენის შენახვა-განვითარებაც მეტად საიმედოა და შესაძლებელი.

- ინგუშეთის თანამედროვე მდგომარეობა ჩვენებს დიდი სენტიმენტის არსებობას ენის მნიშვნელობის პერცეფციაში, მაგრამ საჭიროა ლინგვისტური აზრის წინსვლა, ენის შინაგანი რესურსების მოძრაობაში მოყვანა. ეს საქმიანობაც მეტნაკლებად წარმოებს. რუსიზმების წინააღმდეგ რძოლა და თარგმნელობითი საქმიანობაც ინტენსიური და შუქცევადი უნდა გახდეს.

საბოლოოდ შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ინგუშური იდენტობის მარკერ „დაღლა- მუთ“ თავის ფუნქციას სრულად ვერ ინარჩუნებს, არადა მან, როგორც შემაკავშირებელმა ფაქტორმა, უნდა მოახდინოს ინგუშური კულტურისათვის საკუთარი პოლიტიკური ჩარჩოს არარსებობით გამოწვეულ ნაკლოვანებათა კომპენსირება.

ლიტერატურა:

1. ა. ჩიქობავა, იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის ისტორია. II გამოცემა. თბ, გამომცემლობა უნივერსალი. 2008, გვ. 421;
2. Дж. Николс, Состояние ингушского языка. Первый кавказский независимый журнал „Дош“ („Слово“). 2007. 2(16). <http://doshdu.ru/>
3. Жеребило Т. В. Русский язык в динамике этнолингвистической ситуации в Республике Ингушетия. Сайт ЖеребилоТ. В (ресурс для студентов, аспирантов, докторантов, исследующих лингвистические проблемы в аспекте специальностей). 2011. <http://gerebilo.ucoz.ru/>
4. მ. ჩუხუა ინგუშური ენა. თბილისი. თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა. 2009.
5. Я. Султыгов, «Труд – Северный Кавказ», №8 (20), 2005 г. <http://www.ingushetia.ru/m-news/archives/003993.shtml>
6. М. Яндиева, М. Албогачиева, «Заурбек Куразович Мальсагов». Газета "Сердало", 1994, 1 июня.
7. Р. Мальсагова, «Исса Кодзоев – Учитель, Писатель, Патриот». Кавказский дневник Розы Мальсаговой. 2009. www.rfi.fr/acturu/articles/119/article_4717.asp
8. Б. Газиков, К истории ингушской письменности. 2010.
9. Заурбек Куразович Мальсагов, Избранное основоположника ингушской грамматики, классика ингушской литературы; "Эль-Фа", 1998.
10. მ. ჩხარტიშვილი, ნაციონალური იდენტობა და დიასპორა: საკითხის თეორიული ასპექტი და ქართული გამოცდილების კვლევის ძირითადი პრობლემები. კულტურათა დიალოგი და დიასპორა (საერთაშორისო კონფერენცია “დიასპორას როლი კულტურათა დიალოგში”). საქართველოს მაცნე. 2009. გვ. 95-100.
11. მ. ჩხარტიშვილი, ქ. მანია, ქართული ერთობის სოციალური „სიცოცხლის“ ორივე, ანუ დაკვირვება ქართველთა ნაციონალური კონსოლიდაციის პროცესზე 1878 წლის „ივერიის“ 10 ნომრის მიხედვით. ქართული წყაროთმცოდნეობა. 2010. ტ. XII. გვ.159-188.
12. A. D. Smith, National Identity: Ethnonationalism in comparative perspective. University of Nevada Press, 1991.
13. ე. დ. სმიტი, ნაციონალიზმი: თეორია, იდეოლოგია, ისტორია. თარგმ. ინგლისურიდან მარიამ ჩხარტიშვილისა. ქართ. ენის საერთაშორისო ცენტრი. თბილისი. არტანუჯი. 2004. გ. 241.
14. И.А. Кодзоев, «Над бездной»: Рассказы, очерки. Назрань. Пилигрим. 2006.
15. Мальсагов З. К. Культурная работа в Чечне и Ингушетии в связи с унификацией алфавитов. Грамматика ингушского языка. Издание 2-е. Грозный. Чечено-Ингушское книжное издательство. 1963, стр. 155-159.

16. **Р. И. Ахриева**, Языковая ситуация в Ингушетии // Русский язык как язык межнационального общения в образовательном, научном и культурном пространстве полиэтнической России. Магас, 2008. (электронный ресурс: [http:// www.gerebilo.ucoz.ru](http://www.gerebilo.ucoz.ru))
17. **Л. У. Гудиева, Х. С. Оздоева**, Мероприятия по совершенствованию учебного процесса в школах I ступени Ингушетии в 20-х годах XX века//Рефлексия, 2007, №2.
18. **М. Ю. Гадаборшева**, Динамика терминокорпуса и развитие билингвизма (на материале лингвистической терминологии в ингушском языке). Лингвистический кружок, Назрань, 2008, стр. 55-56
19. **Л. У. Гудиева, Х. С. Оздоева**, Мероприятия по совершенствованию учебного процесса в школах I ступени Ингушетии в 20-х годах XX века. Журнал «Рефлексия», №2, 2007 г. стр.

М. Бежиташвили (Тбилиси)

ГалгIай мотт – лингвистический код ингушской общности

В настоящем очерке мы хотим придать ингушскому лингвистическому измерению больше наглядности, так как это является одной из основ самоидентичности и непрерывности этой этнической группы/нации и, вместе с тем, древний и богатый архаизмами и идиомами язык, в котором осела вся та огромная информация об ингушах, которую письменная история должна была донести до наших дней. Изучение грамматической системы этого языка, лексики, этимологии, параллелизмов проясняет многие факты древней истории, поэтому язык является для этого народа национальным достоинством, ключом от утерянной истории, символ святости.

Несмотря на то, что ингушский язык стал объектом для исследования многих видных лингвистов еще в XIX веке (с точки зрения теории языковых контактов, типологии, социолингвистики и, особенно, историко-сравнительного языкознания), должным образом он еще не исследован.

ГалгIай мотт, как сами ингуши называют свой язык, является членом нахской группы иберийско-кавказской языковой семьи (вместе с цова-тушинским/бацбийским и чеченским языком). Он является лингвистическим кодом, сформировавшимся в результате дифференциации хуррито-урартско-нахской языковой общности. Помимо иберийско-кавказских языков, имеются определенные связи с языками этрусков, шумеров, хурритов, урартцев, халдов.

При исследовании языкового маркера особое внимание должно быть уделено тому, на каком уровне находится изучение этого языка. Чем шире историография исследования языка, тем он более «сохранен».

Первый период в истории изучения ингушского языка содержит в себе лишь сведения случайного характера, лексические записи зарубежных путешественников, отдельные фразы. Первая лексикологическая активность в истории этого языка связана с именем И. Гюльденштедта (1745–1781гг.) («Сборник слов для сравнения языков, которые употребляются на Кавказе»). Он же оставил первые записи текстов, составленных на ингушском языке. Ингушский лексический материал, переведенный на немецкий язык и изданный печатно, приложен и к работе Ю. Клапрота (1783-1835гг.) «Путешествие по Кавказу и Грузии», а также к работам П. Палласа, А. Старчевского и Р. Эркерта. Особый интерес к изучению ингушского языка был отмечен в первой трети XX века (Васан-Гирей и Магомед Джабагиевы, Заурбек и Дошлоко Мальсаговы, Ж. Дюмезиль, А. Генко, А. Тромбетти, М. Немировский, Г. Сердюченко, О. Егорова и др.). С 60-х гг. XX века в северокавказских автономных республиках были созданы научно-исследовательские институты языка, литературы и истории, задачей которых была забота о местной культурной необходимости: создание школьной грамматики для новых письменных языков, разработка правописания, создание терминологических словарей и т. д. Научно-исследовательский институт Чечено-Ингушской АССР был размещен в г. Грозном (к этому времени у ингушей уже не было своей автономной республики, и их культурный центр/столица был перенесен из Владикавказа/Буров Грозный). В нем были разработаны школьные грамматики и составлены словари. Интерес к ингушскому языку проявляли и за рубежом (А. Сомефельт, Г. Шмидт), однако все исследования и разыскания оставались лишь в рамках языков нахской группы [Чикобава 2008]. Последние полвека ингушский язык перестает быть объектом интенсивного изучения в международных центрах Академии наук. В этот период интерес к нему, в основном, проявляют ингушские и грузинские исследователи: Ф. Оздоев, А. Чикобава, М. Чухуа, М. Султигова, З. Цуроева, К. Гагиев, М. Гагиева, А. Куркиев, А. Хашагульгов,

Х. Барахоева, О. Чапанов, С. Патиев, А. Танкиев, А. Тимаев, И. Хадзиев, С. Мерешков, М. Аушев, Э. Аушева, И. Оздоев, Р. Оздоева, Э. Оздоева, Л. Галаева, Х. Хайрова, З. Баркинхоева, З. Киева, Л. Мальсагова, Н. Барахоева, Л. Тариева, А. Гандалоеваи др.

Определение степени сохранения и развития, а также заботы об ингушском языке помогают нам установить мощь групповой солидарности и сплоченности в Ингушетии. Для того, чтобы наше исследование не уподобилось сухой теоретической схеме и нам удалось реконструировать исторический нарратив, необходим детальный, историографический рутинный анализ. Для этого необходимо провести исследование вопросов: когда в Ингушетии началась пропаганда борьбы за формирование (стандартизация и унификация) национального языка и насколько мощной и приоритетной она является сегодня? Этот вопрос переплетается с делом функционирования и упорядочения системы образования и электронных средств печатной и массовой медиа, как арбитра развития и сохранения языка. Здесь же необходимо учитывать препятствующие факторы, мешающие маркированию и консолидации общности посредством языка.

Обсуждения вопроса мы начнем с анализа современной ситуации. Сегодня в Ингушетии национальный язык (ГІалГІай Мотт) в ограниченном варианте используется для коммуникации, однако он по-прежнему остается фактором внутригрупповой консолидации, как общая ценность для этой нации, т.е. он содержит в себе социальную функции коммуникации, но имеет не очень высокий социальный статус.

Несмотря на то, что ингушский является в республике одним из государственных языков, используется в сфере образования, медиа и искусства, он по-прежнему притесняется и не ценится (более на государственном уровне, чем со стороны социума). В школах и университетах к ингушскому языку относятся как *ко второму языку*. Изучение почти всех дисциплин осуществляется на русском языке. Правда, в школах ингушскому языку и литературе отведено несколько учебных часов, но как *неведущему и неинтенсивному учебному курсу*¹. Исходя из этого, хорошо изучить родной язык можно лишь путем непринудительного добровольного самообучения. Почти все ингуши в РФ являются двуязычными, особенно те, кто получил образование во время депортации 1944-1957 гг. и те, кто в 70-80-х гг. прошлого столетия получил образование в г. Грозном или в г. Владикавказе [Дж. Николс 2007].

Для того, чтобы разобраться в том, почему процесс миграции/депортации помешал сохранению языка, сделаем небольшой исторический экскурс. Когда в 1944 году ингуши были выселены с родной земли, а затем после реабилитации в 1957 году, восстановили Чечено-Ингушскую АССР, более половины ингушей осталось в местах депортации (Средней Азии и Казахстане). Кроме того, ингуши

¹ Для того, чтобы показать, что обучение родному языку – «Найна мотт» проходит на ненадлежащем уровне (система образования не направлена на национальный фокус), хотя реально существуют средства для его интенсивного обучения, мы собрали список школьных пособий, в разное время изданных на ингушском языке:

Грамматика ингушского языка, 5-6 кл. / ГІалГІай метта грамматика: юкьерча школен 5-чеи, 6-чеи классашта. Хьалхара дакъа (С. И. Озиев 1958; 1965);

Грамматика ингушского языка, 7-8 кл. Синтаксис / ГІалГІай метта грамматика: 7-8 классашта: синтаксис. Ч. 2 (С. Озиев 1964);

Ингушский язык: лексика, фонетика, морфология. Пособие для педагогов / ГІалГІай мотт: хьехархой училищана йола пособи. Ч. 1. Лексикеи, фонетикеи, морфологи (И. Оздоев 1970);

Грамматика ингушского языка: пособие для 4-го кл. / ГІалГІай метта учебник: 4 кл. (Л. Д. Мальсагова 1971);

Методическое пособие по грамматике ингушского языка, 5-6 кл. / 5 классе ГІалГІай метта грамматика хьехарадола методически кулга (А. Д. Хаматханова-Цицкиева 1985. 2-е изд., 2007);

Грамматика ингушского языка: синтаксис, 8-9 кл. / ГІалГІай метта грамматика. Синтаксис. 8-9 кл. (И. А. Оздоев 1990; 2011); Ингушский язык: пособие для 3-го кл. / ГІалГІай мотт: 3-га класса (Гандалоева 1995. 2-е изд. 2009);

Грамматика ингушского языка : 5 класс. (Л. Д. Мальсагова, А. Д. Цицкиева 1997);

Грамматика ингушского языка: пособие для 3-го кл. / ГІалГІай метта грамматика. 5 кл. (Л. Д. Мальсагова. 4-е изд., 2010); Грамматика ингушского языка: 5-6 кл. Ч. I. фонетика-морфология / ГІалГІай метта грамматика: 5-6 классашта: фонетикеи, морфологи. Ч. 1 (И. Оздоев 1972);

Грамматика ингушского языка: Ч. 2 : Синтаксис (на инг. яз.) (Р. И. Оздоев 1990; 2000);

Синтаксис ингушского языка: сборник упражнений / ГІалГІай метта интаксиса упражненей гуллам (Гандалоева, 2008);

Ингушский язык. 4кл. / ГІалГІай мотт. 4кл. (К. А. Гагиев, Н. Д. Котиева, Р. И. Оздоев. 3-е изд., 2009);

Грамматика ингушского языка, 6-7 кл. Ч. I. Морфология / ГІалГІай метта грамматика 6-7 кл. ч. 1. Морфология (И. А. Оздоев, Р. И. Оздоев. 8-е изд., 2011)...

проживали и в других республиках бывшего СССР. Для большей ясности смотрите официальные данные в таблице. Источник: *Сайт Жеребило Т.В* (ресурс для студентов, аспирантов, докторантов, исследующих лингвистические проблемы в аспекте специальностей) <http://gerebilo.ucoz.ru/>

Ингуши, проживающие в СССР и РСФСР	1979		1989	
	Кол-во	Процентный показатель	Кол-во	Процентный показатель
РСФСР	165997	89,2	215085	90,5
Чечено-Ингушская АССР	134744	72,4	163762	68,9
Украинская ССР	306	0,2	570	0,2
Узбекская ССР	258	0,1	474	0,2
Казахская ССР	18337	9,8	19914	8,4
Киргизская ССР	643	0,3	592	0,2
Туркменская ССР	285	0,2	281	0,1
Итого	186198	100	237577	100

Вот именно такое количество ингушей, проживавших за пределами своей родины, оказалось в условиях билингвизма и полилингвизма и было вынуждено поднять вопрос переоценки своих ценностей в другой этнокультуре. Это, в первую очередь, касалось языка. Вместе с тем, их билингвизму и успешной ассимиляции способствовало постепенное переселение в города и урбанизация. Социальная база ингушского языка в полилингвистической среде, по данным за 1989 год, составляла всего 11,0% тогда, как социальная база русского языка - 64,0% (в том числе, родной - 44,7%). Фактически, социальная база русского языка составляла 100%, так как авторитетные представители всего населения для устной и письменной коммуникации использовали русский язык. Более десяти лет русский язык сохранял доминантные идиомы в этнолингвистической ситуации. Сохранение лингвистической культуры народа происходило только в селах и в маленьких городах, неподалеку от сел, где сохранялась социальная и этническая база родного языка. К 1989 году национальная идентичность (самосознание) ингушей была настолько высока, что были разработаны специальные курсы по изучению языка и подготовлена серия теле- и радиопередач на ингушском языке – «Учим родной язык» [Жеребило 2011].

Как отмечает в своем исследовании «Ингушский язык и люди» профессор Калифорнийского университета, автор «Ингушско-английского и англо-ингушского словаря» (2004 г.) Дж. Николс, сегодня ингушский язык является носителем низкого социального статуса. По восприятию молодежи, ингушский язык не является перспективным языком. Следствием этого исследователь называет несколько причин: 1) в 1992 году в результате этнической чистки произошла миграция молодежи в поисках работы - «утечка мозгов», а также рождение в диаспоре нового поколения; 2) ингуши в течение длительного времени (почти с 20-х гг. по 1957 год – до возвращения из депортации) не имели возможности пользоваться городскими ресурсами, где их язык получил бы свое развитие. По мнению Дж. Николса, в сегодняшних условиях ингушский язык стоит перед угрозой полного исчезновения и, если он прекратит свое развитие, это будет потерей не только для ингушей, для которых язык и культура представляют собой национальную сокровищницу и переплетены с их историей и землей, но и для всего человечества [Дж. Николс 2007]. Есть и более оптимистичные прогнозы, например, исследование, предлагающее нам определение состояния русского языка по статистическим данным в динамике этнолингвистической ситуации в Ингушетии и говорящее: «Если в процессе тесных контактов с русскими за последние 200 лет и при условии интенсивного изучения русского языка на протяжении XX века только 1,5% городского населения ингушей ассимилировалось, то, навряд ли, русский язык представляет угрозу для ингушского языка в плане вытеснения его из этнокультуры ингушского народа» [Т.В. Жеребило 2011].

Заставляет задуматься положение с защитой и сохранением языка в ингушских диаспорах. Защита языка здесь особенно важна для того, чтобы не растерять и не потерять ингушскую идентичность и сделать возможными сохранение и распространение собственной культуры и за пределами своей родины. Мы приведем пример бельгийской диаспоры: *«Нужны учебники ингушского языка. В Бельгии собираемся открывать для детей школу по изучению родного языка (ингушского). Проблема в том, что нет учебников».*

Источник: <http://galgai.com/forum/showthread.php?t=6116&page=1>

Сравнительно лучшее положение сложилось в Казахской республике, где в результате «вынужденной мобильности» (имеется в виду 1944г.) также проживает ингушская диаспора. При поддержке министерства культуры и общественного согласия, здесь начали осуществление ряда программ по изучению родного языка, сохранения и защиты культуры. Учащиеся-ингуши отличаются своими достижениями в сфере образования¹. (www.vainahkrig.lact.ru).

Пример из канадской диаспоры: *«Мой основной язык - русский, дома в Канаде сначала говорили по-русски, а потом настал период, когда дети выросли из рамок ограниченного повседневного языкового запаса, и пришлось переходить всё чаще и чаще на английский. Сейчас общаемся только на английском. Конечно, тем родителям, которые не работают и находятся дома с детьми, легче в этом плане... В любом случае, необходимо не только желание народа, но и реальные правительственные программы и субсидии».*

Источник: <http://galgai.com/forum/showthread.php?t=1092&page=2>

Наряду с современным положением ингушского языка, посредством Интернет-форумов мы изучили и общественный настрой, так как наблюдение за ним наглядно показывает восприятие языка как маркера идентичности. Здесь факт языка и неизменности озвучен четко и определенно – *«говорить по-ингушки сегодня не то, что не модно»*, хотя сознание его значения – высоко: *«Язык хранит нашу историю. Потеря языка - потеря самобытности. Мы должны не только беречь и сохранять наш язык, но и глубоко изучать его. Ингушский язык - хранитель нашей истории. Потеряем язык - потеряем историю. Потеря языка разрушает культуру. Сохраним язык - сохраним народ»* или: *„у ингушей с некоторых пор стало привычным даже дома говорить на русском... Надо родителям дома говорить на родном языке и детей к этому приучать. Кстати у наших братьев Чеченцев такая проблема отсутствует и именно от того, что между собой они на родном чаще говорят. А мы, красуемся в знании не родного, а русского языка и потом очень стыдно бывает, когда толком поздороваться не можешь...»*

<http://galgai.com/forum/archive/index.php/t-1092.html>

Из довольно широко представленных на Интернет-форумах взглядов эту цитату мы засвидетельствовали потому, что в сравнительном плане она представляет нам проблему заботы об ингушском языке. Как показали и другие наблюдения, механизмы развития родного языка в Чечне, например, переводческая деятельность, более актуальны и им уделяется должное внимание.

Представление в сравнительной перспективе с чеченским языком заставляет задуматься о том, что в Ингушетии ослабление языкового стандарта и лингвистической жизнеспособности в целом, как бы, обусловлено более субъективными факторами. В подтверждение этого мы приведем еще одну цитату с Интернет-форума: *«У нас в Ингушетии главная проблема - это поверхностное (факультативное) преподавание ингушского языка, преподаватели многое спускают ученикам. Жаль, что в мое время (в Карабулаке) не велся ингушский язык, нам не разрешали даже разговаривать на нем, хотя я и говорю на нем, но не очень хорошо читаю. Но сейчас такая возможность есть и надо ею пользоваться. Меня бесит, когда обращаешься на ингушском к ингушу, а он в ответ на русском. Пока мы не станем ПАТРИОТАМИ своего народа и языка, пока не будем с презрением относиться к говорящим не на родном языке людям - будет продолжаться такое отношение к нашему языку»².*

¹ Посмотрите монографию Б. Газдиевой «Ингушский язык в Казахстане: функционирование в условиях диаспоры» (2012 г.)

² Ср: Таковую же ненависть и эмоцию факты пренебрежения языком и неумения читать на родном языке вызывали и в грузинской реальности XIX века. В письме «Мысли из-за Нового года», напечатанном в номере журнала «Иверия»

Результативная реплика нашего исследования по Интернет-ресурсам выражается во фразе самих ингушей: **«Все понимают что нужно говорить (писать) на родном языке, но почему то никто этого не делает...»** <http://galgai.com/forum/archive/index.php/t-1092.html>

На этом фоне необходимо взглянуть на механизмы защиты ингушского языка более острым глазом. Первое, что с точки зрения языкового маркирования общности имеет функцию арбитра, это печатное слово. В Ингушетии типографская деятельность на родном языке началась в 1923 году. Именно 1 мая 1923 года в столице Ингушской автономной области – г. Владикавказе (Буро) вышла в свет газета «Serdalo». Она издавалась и впоследствии под разными названиями и с разной периодичностью (в 1944-1957гг. её выпуск был полностью прекращен, в то время пропали не только национальные газеты, но и сами ингуши из советских энциклопедий и школьных пособий¹) и, конечно же, играла важную роль в деле пропаганды языка. В настоящее время газета издается только на русском языке².

Нельзя не отметить несколько интересных фактов из истории современной республики Ингушетия.

10 сентября 2003 года, по указу 2-го президента республики Ингушетия М. М. Зязикова, был учрежден **День ингушского языка**. В связи с этим днем в школах и других образовательных учреждениях ежегодно проходят конкурсы по выявлению лучших поэтов, новеллистов и драматургов (напр., конкурс «Золотое перо» – «Дошокъалам»), острые дебаты по вопросам грамматики и алфавита, проводятся специальные социологические опросы среди молодежи по определению сложностей, связанных с изучением ингушского языка [Я. Султыгов 2005].

По указу за №79 от 23 апреля 2004 года того же М. М. Зязикова, была учреждена государственная бюджетная организация **«Республиканский центр – Ингушский язык»**. Положение организации, сфера её деятельности, задачи и другая информация на сайте: <http://docs.pravo.ru/document/view/12690211/12404110/>

Также, по указу №261 от 20 сентября 2006 года того же М. М. Зязикова, была учреждена **«Ежегодная декада ингушского языка и литературы»**³. Документ приказа, информацию об организационном комитете и план-график предстоящих мероприятий можно найти на сайте: <http://docs.pravo.ru/document/view/12705149/8225873/>

В конце 2009 года при организации Ингушского государственного университета, Института языкознания и Ингушской национально-культурной автономии г. Москвы «Единство» была проведена международная научная конференция «Ингушский язык в XXI веке», что, по нашему мнению, является важнейшим явлением с точки зрения усиления языкового маркера. Тематика была определена в связи с квалификацией различных модусов ингушского языка: его исследование на современном этапе и использование результатов исследования во время практического изучения языка (традиция и

за 12 января 1878 года, автор письма Сопром Мгалоблишвили (под псевдонимом «Ц. Цикола») пишет: «Есть куча молодых людей, которые не умеют читать на грузинском языке, им противно читать на нем, они хотят, чтобы люди не знали грузинского языка. Я встречал таких молодых людей, знать бы, зачем мне читать на грузинском языке, меня насильно заставили выписать грузинскую газету, тужусь-тужусь, ничего не понимаю. Так бесстыдно они произносят это кошунство, что дрожь пробегает по телу, эти полные духовные уроды, эти нелюди! Чего хорошего ждать от них человеку, эти бандиты гуляют, и заступника от них нет, да и кому заступаться, если это поведение у нас зовется «признаком учености» [Иверия 1878: стр. 11–15].

¹ Это другая, отдельная тема, и в рамках этой статьи мы не сможем уделить ей внимание. Этому вопросу посвящена статья (на грузинском языке), опубликованная мной в журнале «Историяни» №3 в 2011 году и историко-документальный фильм «23 февраля» на грузинском и русском языке: https://www.youtube.com/watch?v=cVLZ_ZlhXkzM; https://www.youtube.com/watch?v=pfz2y8_4rKc

² См. архив <http://www.gazeta-serdalo.ru/>

³ Помимо мероприятий, состоявшихся в рамках «Дня ингушского языка» и вышеуказанной «Декады» (познавательные семинары, открытые уроки, научно-практические конференции, «круглые столы», конкурсы выставки), были изданы и орфографические словари ингушского языка: ГалгIай метта орфографически дошлорг (Р. И. Оздоев 2003), ГалгIай метта орфографен дошлорг (Тариева 2009), а также Словарь омонимов ингушского языка - ГалгIай метта омонимай дошлорг (Р. Зязиков, Л. Тариева 2007), учебное пособие Таблица Пифагора на ингушском языке (Томосханова 2014), что, на первый взгляд, не является фактом большого значения, однако, является шагом вперед в деле развития языка и, по нашему мнению, имеет и определенное символическое значение.

инновация), вопросы перевода, роль ингушского языка в сохранении национальной культуры и др. (Источник: [http://www.postpredstvo.ru/Постоянное представительство Республики Ингушетия при Президенте Российской Федерации](http://www.postpredstvo.ru/Постоянное_представительство_Республики_Ингушетия_при_Президенте_Российской_Федерации)).

И в конце, 28 ноября 2014 года на базе Института повышения квалификации работников образования республики Ингушетия состоялось заседание педагогов, посвященное вопросу модернизации ингушского языка и литературы¹. Источник: <http://ipkrogi.ru/?p=4342>

Здесь же отметим, что 10 сентября в грузинской столице, при поддержке Ингушко-грузинского общества «Прометей» и Национальной библиотеки Парламента Грузии, прошел мероприятие ГалгӀайметгадиГуржегӀа (День ингушского языка в Грузии)².

Несмотря на вышеуказанную активность, проведение ряда мероприятий на уровне государственной или личной инициативы, социолингвистическая ситуация в Ингушетии по-прежнему остается неудовлетворительной: все равно нет **ни одной ингушеязычной средней или начальной школы** (тем более высшего учебного заведения), так и не задействовано **медиа вещание на ингушском языке** (исключением с этой точки зрения является лишь национальная радиостанция «Ангушт»), на родном языке, как и раньше, **не ведется борьба с русизмами**³. Эта ситуация обусловлена как объективными, так и субъективными причинами, что является сферой социо-политологической аналитики, и в данном случае выходит за рамки нашей статьи.

В истории любой нации есть личности, пропитанные идеей национализма. И история защиты и сохранения ингушского языка помнит выдающийся вклад нескольких деятелей.

В истории этого народа неопределимыми считаются заслуги **Заурбека Мальсагова** (1894-1935гг.), оставившего бесценное и многостороннее наследие в языкознании, драматургии, а также в сфере литературы и критики. Его вклад невозможно рассматривать только в плоскости филологических разысканий. Его активность действительно имеет общенациональное, государственное измерение. С его именем связана национализация ингушских школ и системы образования в целом, издание на родном языке учебных пособий (алфавит, книги для чтения, арифметические задачи и др.). З. Мальсагов с самого начала принимал активное участие в строительстве культуры своего народа: с 1920 года он руководил образовательной программой Ингушетии, в 1923 году основал и был редактором первой культурно-политической национальной газеты «Сердало», в 1924 году возглавил Департамент регионального образования Ингушетии, с 1930 года до своей кончины был директором сначала Ингушского, а затем Чечено-Ингушского НИИ истории, языка и литературы. В течение всех этих лет он был постоянным председателем Ингушского литературного общества. Самой важной же является его «Ингушская грамматика» – первый капитальный труд в сфере ингушской грамматики и, можно сказать, первая масштабная лексикологическая активность. Она была издана в 1925 году на русском языке во Владикавказе, а на следующий год - на ингушском языке (на основе латинского алфавита). К грамматике приложен и «Ингушко-русский словарь» (3500 слов) и названия ингушских общин (Яндиева, Албогачиева 1994). З. Мальсагов также считается автором одного из проектов ингушской письменности. В 1921 году он разработал латинизированный алфавит, который впоследствии стал направлением и для чеченского языка. Его идеи, концепции, предложения пользовались широкой поддержкой публики.

Процесс создания языкового стандарта и впоследствии проходил по программе З. Мальсагова. Книга З. Мальсагова исполняла функцию первичного грамматического пособия для ингушозычного

¹ Наше внимание также привлекла пресс-служба главы Ингушетии, где по информации, датированной 10 января 2011 года, лучших педагогов республики наградил сам президент Ю. Б. Евкуров. Ещё тогда обсуждались вопросы, касающиеся модернизации, образования, повышения эффективности работы школ республики, оказания поддержки работникам образования.

² Проект мероприятия можно найти здесь: <http://ingusheti.ge/?m=10&them=10&news=326>, Информационная статья-отклик: http://radio-angusht.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=1130:2014-09-13-18-27-28; <http://ingusheti.ge/?m=10&them=10&news=329>. Полная запись мероприятия: Видеорепортаж с Дня ингушского языка в Грузии: <https://www.youtube.com/watch?v=ySj6gs3PbkY>.

³ Ср. в грузинской реальности в последней четверти XX века борьба с русизмами за языковой пуризм велась на уровне каждой семьи.

коллектива до тех пор, пока не была издана работа «С.И. Озиев, И.А. Оздоев, А.С. Беков, ГалгIай метта грамматика (фонетики, морфологии), Шоржа-ГIала, 1939».

Вес родного языка как общей ценности хорошо заметен и в деятельности известного ингушского деятеля, писателя и лидера национально-освободительного движения **Иссы Кодзоева**, который даже в период невыносимого политического экстремизма проводил исследования и посвящал лекции своему родному языку. Его стремлением является пробуждение внутригрупповой солидарности посредством языка, защита языка в его письменном/прозаическом репертуаре тоже занимает очень важное место. Учитывая его вклад в развитие модернистского ингушского общества, было бы справедливым называть его «Отец нации». Вся его деятельность направлена на консолидацию, поэтому и внимание к родному языку является логичным, ведь язык – предмет поклонения для всех националистов.

Чтобы придать большую наглядность его лингвистическому национализму и ощутить тот единый общественный импульс, который соединяет ингушскую общность с родным языком, возьмем, хотя бы, одно его произведение «Древо жизни» (из книги «Над Бездной», Назрань, Издательство «Пилигрим», 2006)¹. Это произведение, в первую очередь, интереснотой эмоцией, которой оно заряжено:

«– ... я купил твою большую красную книгу. Называется, кажется, «Ингушэ».

– Не «Ингушэ», – поправляет писатель, – а «ГалгIай».

– Ну, да, по-нашему «ГалгIай». У меня двоюродный брат большой любитель ингушских книг, песен, стихов там... Он такое мне нарасказал про твою книгу – я купил. А она, оказывается, на ингушском языке. Лежит дома, пылится. Я не умею читать на нашем языке.

– Почему?

– А зачем это мне?

– Ты разве не ингуш?

– А что, все те ингуши, которые не умеют читать на ингушском – не нормальные, хочешь сказать?

– Во всяком случае, неполноценные. Бади, подумай сам, спокойно подумай: как тебе удалось прожить семьдесят лет и не выучить тринадцать ингушских букв? На такое способен только тот...

– Давай говорить честно, и открыто, ничего не утаивая. Давай?

– Давай.

– Как, по-твоему, Карл Маркс был умным или глупым человеком?

– Несомненно, он был умным человеком.

– Вот. Он сказал: «Языки малочисленных народов, исполнив свою историческую миссию, отомрут». Ты свидетель, как медленно умирает наш родной язык. Он обречён. Зачем цепляться за бесперспективное дело? Ингуши сами сказали: «Варгвоаца унахо сахиларга ма валва!». Это жизнь! Ничего с этим не поделаешь! Напиши хоть целую библиотеку великих книг на ингушском языке, ты его не спасёшь.

– Но он ещё жив!

– Но уже тяжело болен. Он, как дерево, которое засыхает. Ветки гибнут одна за другой. Скоро ствол упадёт. А ты – вроде умный человек – написал хорошую книгу на полумертвом языке. Если твою книгу прочитают двадцать человек, это хорошо. Но если бы ты эту книгу написал на русском языке, о тебе заговорили бы во всём мире, как о великом писателе. Понимаешь: великий ингушский писатель! Слава, деньги, престиж... О-о-о! А сейчас даже в родном селе многие не знают, что ты написал большую книгу. Умный ты после этого?.. На твоём языке говорят только старики на похоронах и зерат-бийсах. Ингуши практически отвергли его, как старую изношенную одежду. Ты что, никуда не едешь,

¹ Мы считаем необходимым отметить квалификацию этой книги автором для того, чтобы полноценность её использования для исторического исследования была более понятной. В предисловии ко II Главечитаем: В моей книге нет определенного сюжета. Здесь рассказы разных периодов будут чередоваться без системы. Я не ставлю определенной цели, кроме той, что хочу запечатлеть жизнь моего народа за 13 лет. Не спешпереселенец может и не поверить кое-чему, но клянусь вам, сгущать краски я не собираюсь. Вымысла нет. Делаю свой рисунок с натуры [Кодзоев 2006].

нигде не бываешь вне ворот своего дома, где собираются люди, особенно молодёжь? Это, дорогой мой писатель, – жизнь! Не тебе её учить.

Он говорит очень неприятные для писателя, но очевидные вещи. «Действительно, – соглашается про себя писатель, – молодёжь мало стала говорить на родном языке, особенно её женская половина. В древности наши предки говорили так: «Против удара правды нет щита» [Кодзоев 2006].

Не только с точки зрения лингвистического национализма, но и общего репертуара национализма в целом, рассмотрение размышлений Иссы Кодзоева показывает, что всё, характерное для деятелей национально-государственного мышления других стран, встречается и в ингушской действительности. Хотя это и выходит за рамки темы нашей статьи, однако берем на себя право до конца сказать и исчерпать этот вопрос и оценить деятельность И. Кодзоева с позиций исследователя национальной идентичности.

Национальная деятельность И. Кодзоева особенно проявилась в литературной сфере. По истории ингушского народа он создал эпопею, состоящую из 7 томов и ставшую настольной книгой для каждого ингуша. В ней повествуется о тысячелетней истории, начиная с татаро-монгольского вторжения, однако возникает такое чувство, что она пишется в сегодняшней кавказской реальности. Как говорит он сам: «*это попытка восстановить утерянную историю нашего народа*» [Р. Мальсагова 2009]. Именно это, по нашему мнению, и есть национальная концепция И. Кодзоева. В его творчестве с интересной стороны выделены и универсалии национализма. Национальные традиции он считает причиной устойчивости ингушской нац-группы. В его рассуждениях заметно и чувство избранности. «Как бы не гневались на меня сатрапы, как бы ни притесняли и ни терроризировали народ, все равно в каждой ингушской семье есть человек, сохранивший древний ингушский (гилгӀойский) дух и обряды – поэтому мы воспрянем!» [Кодзоев 2009] – Эти слова, безусловно, отражают желание национальной политической автономности. И все же его национализм является более культурным, так как он осуждает политический экстремизм. Писатель считает, что для прогресса и развития народа необходимы не нетерпимость и противостояние частей его составляющих, а солидарность и сочувствие. Демократические идеи в его рассуждениях вызваны именно национализмом. Он видит, что население вовсе не является гомогенным, это беспокоит его, и он ищет пути [Интервью с И. Кодзоевым. Газ. «Республика Грузия», №217, 27 окт., 2009]. В этом проявляется и идеал национального единства его деятельности.

Описание вклада этих людей мы сочли важным потому, что их деятельность усиливает внимание к языку как символу идентичности всего народа. Они создают «дизайн» ингушского культурного национализма. По нашему мнению, Заурбек Мальсагов в 20-х гг., и Исса Кодзоев на современном этапе, как и Илья Чавчавадзе в грузинской реальности, пропитаны общественными правилами национализма, и направляются они – определенной социальной закономерностью.

При исследовании языкового маркера важнейшим является рассмотрение еще одного вопроса. Это **письменность**. У ингушей, как и у других северокавказских народов, нет своего алфавита, а это в свою очередь является настолько важным, что в случае некоторых народов проявляется порой и в мессианской идеологии¹. Поэтому перцепции ингушской общности очень важно рассматривать и в этом фокусе.

Главным автором ингушской письменности был сам народ и его стремление к просвещению. 14 февраля 1868 года на пожертвования населения в Назрани была открыта первая ингушская школа (двухклассная). На места, предусмотренные для 60 учеников, подали заявление 200 семей. Первыми ингушскими учителями были: Мулла Минга Альтемиров, Бисултан Зязиков, Элджи Саутиев и Биберд Картоев. В 1882 году во Владикавказе было учреждено «Общество распространения образования и технических сведений среди горцев Терской области», одним из основателей которого был Осман Мурзабеков, фольклорист и один из авторов ингушского алфавита. В 1902 году Васан-Гирей Джабагиев (в дальнейшем известный общественный деятель и публицист) на основании арабского

¹ Например, грузинский алфавит как материализация языка с древнейших времен представляет собой объект восхваления, и ему даже посвящен хвалебный гимн «Хвала и слава грузинскому языку».

алфавита издал проект ингушской азбуки. Однако задолго до него ингушские муллы уже использовали на практике арабскую графику. В 1908 году во Владикавказе вышла в свет книга Магомеда Джабагиева «Ингушско-чеченская азбука». В конце 1909 года в Ингушетии И. В. Терпуговой была открыта вторая школа. Распространению образования много содействовало «Общество просвещения ингушского народа», основанное во Владикавказе в 1911 году. Были предприняты первые шаги в национальной драматургии, была написана пьеса из жизни ингушей «Многоженство», а миллионер М. Мухтаров пожертвовал обществу 5000 рублей на строительство школ. Таким образом, уровень образования в Ингушетии интенсивно повышался. К 1911 году, по данным Ф. Горепекина, из 55 тысяч жителей 120 человек получили среднее и высшее образование. Именно с именем Ф. И. Горепекина связано составление в 1909-1915 гг. первого алфавита на родном языке («Искра знания»), основанного на русской графике. Ингушский народ назвал его «Нахаа-си-дер» (просветитель народа). В 1929 году он во второй раз создал ингушский скрипт, но уже на основе латинской графики, однако в советский период ни одна из его рукописей не была напечатана, и они пропали бесследно. **Ф. Горепекин утверждал, что у предков ингушей была письменность.** 11 июля 1920 года Совет национального образования Ревкома Ингушетии укомплектовал комиссию по развитию письменности. Был разработан еще один проект алфавита на латинской основе, начат сбор материалов для алфавита и грамматики. Квалификация модуса письменности стала предметом широкого рассмотрения в кругу филологов-специалистов. Рассматривались два проекта: Альтемирова и Мальсагова. Первый проект из-за ряда погрешностей (фонемные несоответствия) был отвергнут. Приняли второй проект, который был объявлен первым ингушским алфавитом под названием «Neanamott». На его основании в 1922 году члены образовательной комиссии Горской республики попытались создать общую письменность для кавказских горцев. В том же году в Горском институте народного образования были организованы курсы по переподготовке педагогов на родном языке. 1 мая 1923 года во Владикавказе была издана «Serdalo» в 500 экземпляров. Считается, что с этого времени и родилась ингушская письменность. На первом этапе ингушская графика претерпела небольшую корректуру, что выражалось в определении значения кратких гласных звуков и дифтонгов, также было заменено несколько графем для выражения согласных звуков. Однако формирование латинской графики сталкивалось с трудностями и вызывало сопротивление сторонников русской и арабской графики. Работа над унификацией алфавита продолжалась и в 30-е годы. Тогда был создан алфавит, основанный на русской графике, не менявшийся по сегодняшний день, однако, по объективной оценке, он полностью и хорошо не отражает звуковую систему ингушского языка. И сегодня проводятся научные исследования по вопросу, какой из алфавитов находится в сравнительно полном соответствии с ингушским языком: арабский, латинский, грузинский или русский¹ [Газигов 2010].

Вновь обратимся к материалам Интернет-форумов, так как, помимо мнения лингвистов по вопросу алфавита, мы считаем интересными и взгляды представителей широких слоев общества, источники Интернет-медиа же можно считать пригодными и достаточными для получения указанной информации, так как её потребителями являются широкие слои общества. По народному восприятию, историческая судьба алфавита также обусловлена политикой: *«Выбор алфавита будет играть важную роль в политическом и культурном направлении ингушей, при арабском мы приблизимся к исламской культуре, при латинской мы приблизимся к западной. Сегодня мы приближены к русской».* Статистика ответов на вопрос: «Какая из систем письменности соответствует ингушскому языку? такова: кириллица – 12.12%, латинский алфавит – 51.52%, арабский – 18.18%, другие – 18.18%.

Источник: <http://galgai.com/forum/showthread.php?t=622>

Общественной перцепции по вопросу образования уделяется определенное место в специальной теоретической литературе по идентичности общности: «Образованию придавалось и придается особое значение в народной программе любой страны. Развитие сети системы образования и его унификация

¹ Здесь мы не будем останавливать ваше внимание на ареале распространения грузинской письменности в Ингушетии и соответствии грузинского алфавита звуковой системе ингушского языка, так как этому вопросу мы намерены посвятить специальную, отдельную статью.

представляют собой самое действенное средство по социальной гомогенизации общества в новое время. Единое образовательное пространство, развитые образовательные каналы предоставляют возможность беспрепятственной циркуляции национальных идей, что предстает перед нами катализатором последующей консолидации общности» [Чхартишвили, Мания 2010].

Образовательная система современной Ингушетии. На сегодняшний день в 114 школах, действующих на территории республики, проходит обучение около 60 тысяч детей. Также в городах: Магас, Назрань, Малгобек и Карабулак функционируют школы-лицеи и гимназии, в том числе школа-интернат для инклюзивного обучения. Ингушский медицинский колледж, Назрановский аграрный техникум, Гуманитарно-технический колледж, Государственный колледж искусств и ещё 4 профессиональных школы предоставляют учащимся среднее профессиональное образование. Высшее образование же можно получить в государственных и частных высших учебных заведениях: Ингушский государственный университет (основан в 1994 году, в нем функционирует 7 факультетов и 26 кафедр по 21 направлению специализации), Институт экономики и права, Назрановский филиал Московского современного гуманитарного университета и филиал Северокавказского государственного технического университета.

Ввиду того, что образование для каждого члена общества является единственным путем укрепления равенства и внутригрупповой гомогенности, интересно с этой точки зрения понаблюдать за ингушским обществом. Необходимо выяснить, какая сфера, какие дисциплины обеспечивают идеологию национализма надлежащим инструментарием и концептуальными рамками и насколько заметным сегодня там является многообразие культурной активности. С этой целью мы детально изучили веб-сайт <http://mincultri.ru/>. Первый блок, представленный на сайте, это блок «История»¹, где приведена информация о том, какие основные исторические работы проводятся для изучения местного населения, его традиций, культуры и обычаев. В статье указано, что в течение долгого периода времени создавался теоретический материал для написания произведений, в которых подробно и интересно рассказывается о том, как на территории современной Республики Ингушетия зарождались первые племена, как возникла и развивалась нация, какие мероприятия были важными в её формировании. Описание традиционной ингушской семьи, что является целью этих исследований, по информации сайта, с одной стороны, представляет собой очевидный научный интерес, а с другой стороны, во многом способствует укреплению в молодежи национального ингушского духа и возрождению древних, ныне забытых духовных ценностей. Второй блок – это блок «Наука»², автором которого является историк Т. Дзарахова. Наблюдение за этим материалом предоставляет нам возможность определения места и роли науки в обществе современной Ингушетии. Автор, в первую очередь, видит научный потенциал в традициях и достижениях своего народа. Автор блока считает необходимым отметить интерес путешественников и исследователей, начавшийся XVI в. и стихийно развившийся в XVIII веке. История Ингушского исследовательского института, Музея наук и Литературного общества, основанных в 1926 году, также наглядно показывает нам процесс формирования ингушской науки. Отмечается, что в 40-50-е годы *«ингушский народ был поставлен на грань физического выживания, и он выживал и хранил в себе силы, и терпеливо ожидал. Огромную роль сыграли интеллигенция, авторитет старейшин, традиции и обычаи народа»*. По нашему мнению, автором блока справедливо отмечено, что именно прогрессивная интеллигенция своими делами и научной деятельностью сохранила и спасла ингушскую государственность. Именно это тот случай, который Э. Смит назвал «замещение культурной и политической форм национализма на практике»: «если политический национализм спотыкается на пути, ведущем к его целям, культурный национализм может заполнить появившуюся трещину усилением коллективных культурных ресурсов общности» [Смит, 2004].

¹ В сравнительной перспективе наблюдение покажет, что печатная медиа в Ингушетии обладает такой же функцией арбитра, которая в грузинской реальности была у журнала «Иверия». Грузинские историки, изучившие эпоху формирования нации в Грузии посредством печатного капитализма (а, конкретно, материалы «Иверии» по индикаторам идентичности), пришли к выводу, что, начиная с 1877 года, рубрикой особого значения в журнале «Иверия» была рубрика со статьями по научному исследованию истории Грузии (Чхартишвили, Мания, 2010).

² И к вопросу образования в «Иверии» привлечено особое внимание.

Остальные блоки веб-сайта касаются ингушского декоративного искусства, архитектуры, традиций, литературы, Национального драматического театра имени И. Базоркина, Государственного ансамбля национальных танцев «Ингушетия», фольклорно-хореографического ансамбля «Магас», Филармонии имени А. Хамхоева, студии певцов, Краеведческого музея имени Т. Мальсагова, Асса-Джейрахского исторического и архитектурного музея, мемориала и музея жертв политических репрессий, Национального музея, Центра археологии, ведомственных образовательных заведений, Республиканского дома народного искусства¹, домов культуры, городских, районных и сельских библиотек. На сайте министерства также представлена фото-галерея и архив.

На веб-сайтах можно найти и электронные версии нескольких десятков книг. Это работы по истории Ингушетии, археологии, антропологии, социологии, лингвистике и фольклористике.

Наше наблюдение за Интернет-медиа и её использованием, как репрезентативного источника, полностью целенаправлено, так как, по нашему мнению, в сегодняшней реальности по её импульсам проходит интенсивная консолидация ингушского народа и преобразование её в гражданскую национальную общность. Как отмечается в специальной литературе, для нового времени печатная медиа «с одной стороны, сама является продуктом нового времени и катализатором процесса национальной консолидации, а, с другой стороны, лучшим отражением этого процесса» [Чхартишвили, Мания 2010]. Отметим и то, что общество, наблюдающее и принимающее участие в Интернет-медиа, не только Ингушетия, но и группы-диаспоры, проживающие за пределами страны.

Эти наблюдения предоставляют нам возможность заключить, что: приоритетность образования довольно заметна в ингушском обществе. Они уважают образование и знания. Несмотря на большие экономические трудности, даже в 90-х гг. организовывались учебно-образовательные программы, публиковались важные работы в области литературы, истории, фольклора, этнографии и археологии. В этих условиях сохранение и развитие родного языка более надежно и состоятельно.

Сегодняшнее состояние Ингушетии показывает наличие большого сентимента в перцепции значения языка², но необходимо продвижение лингвистической мысли, приведение в движение внутренних ресурсов языка. И такая деятельность, в той или иной степени, осуществляется. Также интенсивной и необратимой должна стать борьба с русизмами и переводческая деятельность.

В конце, мы приходим к заключению, что маркер ингушской идентичности – ГалГай Мот-тполностью не сохраняет своей функции (очевидно, что он более совмещает роль символического арбитра), хотя он как объединяющий фактор должен компенсировать для ингушской культуры недостатки, вызванные отсутствием собственной политической рамки.

Литература:

- А. Чикобава, История изучения иберийско-кавказских языков. II издание. Тбилиси. Издательство «Универсал». Тбилиси, 2008, стр. 421.
- Дж. Николс, Состояние ингушского языка. Первый кавказский независимый журнал „Дош“ („слово“). 2007. 2 (16). <http://doshdu.ru/>.

¹ Вообще, в идеологии национализма идеализация народной словесности, забота о сборе материалов носят интенсивный характер. Особый этнический сентимент ингушей к фольклору объясняется и тем, что на фоне отсутствия нарративных источников, он является большой и умной книгой их истории, традиций и ценностей.

² К языку, как к медиуму для собственного пиара, часто обращаются ингушские политики, что указывает на лингвистическую сентиментальность общества. Вот, что пишет Ииса Коазой: «На многолюдном митинге в с. Кантышево, где собрались представители большинства населенных пунктов Ингушетии, из уст нового кандидата в президенты РИ мы услышали заверения, что он приложит все усилия, чтоб Закон Российской Федерации о территориальной реабилитации ингушского народа был приведен в действие. Он обещал постоянно тревожить руководство РФ этим вопросом, а при первой же встрече с В. Путиным постараться убедить его в необходимости вернуть ингушскому народу незаконно отторгнутую территорию. Обещания народу давались твёрдым поставленным голосом и на чистом родном языке. Это нас, избирателей, подкупало» [Кодзоев 2006].

- Т. Ж. Жеребило, Русский язык в динамике этнолингвистической ситуации в Республике Ингушетия. Сайт Жеребило Т. В. (ресурс для студентов, аспирантов, докторантов, исследующих лингвистические проблемы в аспекте специальностей) 2011. <http://gerebilo.ucoz.ru/>
- М. Чухуа, Ингушский язык. Тбилиси. Издательство ТГУ. 2009, стр. 271.
- Я. Султыгов, «Труд – Северный Кавказ», №8 (20), 2005 г. <http://www.ingushetia.ru/m-news/archives/003993.shtml>
- М. Яндиева, М. Албогачиева, «Заурбек Куразович Мальсагов». Газета "Сердало", 1994, 1 июня.
- Р. Мальсагова, «Исса Кодзоев – учитель, писатель, патриот». Кавказский дневник Розы Мальсаговой. 2009. www.rfi.fr/acturu/articles/119/article-4717.
- Б. Газиков, К истории ингушской письменности. 2010. [http://ghalghay.com/2010/03/03/к истории ингушской письменности/](http://ghalghay.com/2010/03/03/к-истории-ингушской-письменности/)
- З. К. Мальсагов, Избранное основоположника ингушской грамматики, классика ингушской литературы. "Эль-Фа", 1998.
- М. Чхартишвили, Национальная идентичность и диаспора: теоретический аспект вопроса и основные проблемы исследования грузинского опыта. Диалог культур и диаспора (международная концепция «Роль диаспоры в диалоге культур»). Вестник Грузии. 2009, стр. 95-100.
- М. Чхартишвили, К. Мания, «Два месяца социальной «жизни» грузинской общности, т. е. наблюдение за процессом национальной консолидации грузин по 10 номеру «Иверии» 1878 года». Грузинское истоковедение. 2010. т. XII, стр. 159-188.
- Anthony D. Smith **National Identity: Ethnonationalism in Comparative Perspective.** University of Nevada Press, 1991. pg. 278
- Э. Д. Смит, Национализм: теория, идеология, история. Перев. с английского Мариам Чхартишвили. Международный центр грузинского языка. Тбилиси. «Артануджи». 2004, стр. 117; 241.
- И. А. Кодзоев, «Над бездной». Рассказы, очерки. Назрань. Пилигрим. 2006.
- Мальсагов З. К. Культурная работа в Чечне и Ингушетии в связи с унификацией алфавитов. Грамматика ингушского языка. Издание 2-е. Грозный. Чечено-Ингушское книжное издательство. 1963, стр.155-159.
- Р. И. Ахриева, Языковая ситуация в Ингушетии // Русский язык как язык межнационального общения в образовательном, научном и культурном пространстве полиэтнической России. Магас, 2008 (электронный ресурс: <http://www.gerebilo.ucoz.ru>)
- Л. У. Гудиева, Х. С. Оздоева, Мероприятия по совершенствованию учебного процесса в школах I ступени Ингушетии в 20-х годах XX века // Рефлексия, 2007, №2.
- М. Ю. Гадаборшева, Динамика терминокорпуса и развитие билингвизма (на материале лингвистической терминологии в ингушском языке). Лингвистический кружок. Назрань, 2008, стр. 55-56
- Л. У. Гудиева, Х. С. Оздоева, мероприятия по совершенствованию учебного процесса в школах I ступени Ингушетии в 20-х годах XX века. Журнал «Рефлексия», №2, 2007.

M. Bezhitashvili (Tbilisi)

"Ghalghay Mott" (Ingush Language) – Linguistic Code of the Ingush Unity

S u m m a r y

This essay deals with the linguistic dimension of the identity of the Ingush people.

"Ghalghay Mott" (The Ingush language), which has been used historically and is being used currently by Ingush community, is one of the most important features of ethnic identity, its situational study - the perfect catalyst for this community in order to determine the capacity of group solidarity and traction.

Research Method: ethnosymbolistic nation theory, the creation of which is associated with the name of the western authoritative scholar, A. D. Smith, is a wide explanatory system. I used it as a method of gathering

and analyzing the facts. Just on this theoretical basis I describe the state of the Ingush language - its preservation, development, guardianship (the most recent past and the present), for the specific representative material (sources) I used the Ingush Internet media and the standpoints of the national intelligentsia. The research of the Ingushia Internet media has enabled me to study the ethno-linguistic situation of the way of socio-cultural development. On the sample of the linguist Zaurbek Malsagov and contemporary writer Issa Koazoy I researched the "design" of Ingush cultural nationalism.

Hence, in historiography the issue of researching the Ingush nation's consciousness and the development of their identity has not purposely (monographically) arisen, a comprehensive linguistic study on the theoretical basis has not been carried out yet.

In this case, the novelty is that I have tried to carry out a linguistic analysis using a nation's ethno-symbolic theory and ethnic historical data of Georgians.

I made the conclusions that:

The marker of Ingush identity "Ghalghay Mott" cannot fully maintain its function and, obviously, it functions as a symbolic arbitrator, it is one of the foundations for the continuity and self-identity of this ethnic group, national dignity, the key to the lost history, a symbol of purity and common values with diaspora groups of this community.

The education system and print media are not sufficiently well-functioning in the Republic of Ingushetia, but still an intensive consolidation and turning into national unity of the Ingush *own-group* takes place under its impulses.

The Soviet cultural assimilation/ethnocide project is still hostile towards the language, but the degree of its guardianship from the Ingush side almost has not increased. This is the result of direct pressure from the Russian language, the political discredit resulted in the "forced mobility" (migration) of the nation.

The observation on society's attitudes has demonstrated great linguistic nationalism impulses, because the language, as a linking factor, compensates for the faults caused due to the absence of the own political frame of the Ingush culture.

თ. ბურჭულაძე (თბილისი)

უკავშირო რთული ქვეწყობილი წინადადების ერთი ტიპის თაობაზე ქართულში

სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნავენ, რომ რთული ქვეწყობილი წინადადება შედგება მთავარი და დამოკიდებული წინადადებებისაგან. ამათგან მთავარი არის გაბატონებული, ხოლო დამოკიდებული კი მასზეა დაქვემდებარებული. მაგალითად: „სადაც სარწმუნოება არ არის, იქ ხომ არც სიყვარულია“ (ჯავახ., გვ. 98); „ვინც მეფეთა სამსახურისათვის თავს გადასდებს, მას საკუთარი სახლის უკან მზად უნდა ჰქონდეს დილეგიც“ (გამს., გვ. 215); „სადაც ჩამოვჯდები, სარდი და რუსიკოც იქვე არიან“ (ჯავახ., გვ. 421). პირველ წინადადებაში **სადაც სარწმუნოება არ არის** დამოკიდებული წინადადებაა, ხოლო **იქ ხომ არც სიყვარულია** მთავარი გახლავთ. შემდეგ წინადადებაში კი მთავარია **მას საკუთარი სახლის უკან მზად უნდა ჰქონდეს დილეგიც**, ხოლო **ვინც მეფეთა სამსახურისათვის თავს გადასდებს** დამოკიდებულია.

როგორც ჩანს, რთული ქვეწყობილი წინადადების ნაწილების ურთიერთობა ანალოგიურია იმისა, რაც გვაქვს სიტყვათა დაქვემდებარებით შეკავშირებაში, მართვისას, სადაც ერთი სიტყვა მთავარია, მეორე კი – დამოკიდებული, წამყვანი სიტყვის ამხსნელი (კვაჭაძე 1996 : 383). დამოკიდებულ წინადადებაში გამოხატული აზრით ისახელება და ზუსტდება მთავარი წინადადების სიტყვის (შემასმენლის) მნიშვნელობა (ან მთლიანად მთავარი წინადადება) ამა თუ იმ ნიშნის მიხედვით (ერთელიშვილი 1962 : 221).

მთავარი წინადადების დამოკიდებულთან ურთიერთობა ორი გზით ხორციელდება - კავშირით ან უკავშიროდ. ცნობილია, რომ რთულ ქვეწყობილ წინადადებაში წინადადებათა შეკავშირების ძირითადი საშუალება მაქვემდებარებელი კავშირებია: რომ, თუ, რაკი, ვიდრე, სანამ, რა, რადგანაც, *იმიტომ, რომ*, რათა, *იმისათვის, რომ*, თუკი, უკეთუ, თუმცა, გინდ, თუნდ... (ძიძიგური 1989 : 55-275). დამოკიდებული წინადადების დასაკავშირებლად მთავარ წინადადებასთან, მაქვემდებარებელი კავშირებისა და მიმართებითი ზმნიზედების გარდა, გამოყენებულია ფორმაცვალებადი სიტყვებიც - მიმართებითი ნაცვალსახელები (კვანტალიანი 1983 : 3). ხშირია უკავშირო ქვეწყობილი წინადადებაც, რომელიც აზრობრივ და სტრუქტურულად ახლოს დგას კავშირიან ქვეწყობილ წინადადებასთან.

აღნიშნავენ, რომ უკავშირო რთული წინადადების ჩამოყალიბება წინ უსწრებდა კავშირიანი წინადადების ჩამოყალიბებას. უკავშირო წინადადებებით უფრო მდიდარია ცოცხალი მეტყველება, ხოლო დაკავშირების სხვადასხვა ფორმით უფრო ლიტერატურული ენა ხასიათდება. უკავშირო ჰიპოტაქსის საკლასიფიკაციო საშუალებებია:

უკავშირო რთული წინადადების შემადგენელ წინადადებათა აზრობრივი დამოკიდებულება.

მთავარი წინადადების შემასმენლის მოდელი ქვეწყობილ წინადადებაში და დამოკიდებული წინადადების დამოკიდებულება მისადმი (კიხირია 1969 : 64-65).

უკავშირო წინადადება იმავე სინტაქსურ ფუნქციას ასრულებს, რასაც კავშირიანი დამოკიდებული წინადადება - აქაც დაქვემდებარებული წინადადება ხსნის და აზუსტებს, განმარტავს მთავარ წინადადებაში ნათქვამს. ქვეწყობილი წინადადების ნაწილთა შეერთებისა და მათ შორის გარკვეული ლოგიკური მიმართების დამყარების ერთ-ერთ ძირითად საშუა-

ლებას უკავშირო შეერთებისას ზეპირ მეტყველებაში ინტონაცია წარმოადგენს, ხოლო წერისას ის გამოიხატება სათანადო სასვენი ნიშნების დასმით. ესენია უმრავლეს შემთხვევაში მიიმე და არცთუ იშვიათად ორწერტილი: „ეტყობოდა, იგი მართლა აპირებდა თორმეტი წყვილის გაგზავნას მცხეთაში“ (გამს., გვ. 84); „ვინ იცის, როგორ მიდის“ (ჯავახ., გვ. 29); „ჯაყო ამბობდა: ზოგი მოიპარესო, ზოგიც ხელისუფლებამ წაიღო“ (ჯავახ., გვ. 102); „იცოდა: ფხოველნი ხატის ტყეებში არ შევიდოდნენ“ (გამს., გვ. 77); კორკოტიც არა ჰქონდა მოთაგებული, კეცზე შემწვარი ორაგულები მოურბენინა ნონაიმ“ (გამს., გვ. 127). მოყვანილ უკავშირო წინადადებებში თავისუფლად ჩავსვამთ შესაბამის მაქვემდებარებელ კავშირებს: ვინ იცის, **თუ** როგორ მიდის; ჯაყო ამბობდა, **რომ** ზოგი მოიპარესო, ზოგიც ხელისუფლებამ წაიღო; იცოდა, **რომ** ფხოველნი ხატის ტყეებში არ შევიდოდნენ; კორკოტიც არ ჰქონდა მოთაგებული, **რომ** კეცზე შემწვარი ორაგულები მოურბენინა ნონაიმ.

იშვიათად უკავშირო შეერთებისას შესაძლოა ტირეც გამოიყენებოდეს: „გაჯობებ – ჩემი ხარ“ (გოთ., გვ. 431); „შენ ისე დამძალე – სიკვდილმაც ვეღარ მომაგნოო“ (გოთ., გვ. 628); „ისმინეთ ჩემიცა – უწევს უცილობლად“ (გოთ., გვ. 631).

უკავშირო ჰიპოტაქსურ წინადადებაში ხშირად არის საკორელაციო სიტყვა უკავშიროდ, რომელიც იმაზე მიუთითებს, რომ მას დამოკიდებული წინადადება ახლავს: „ეს ქადაგება ისეთი კილოთი იყო ნათქვამი, შიში შეგვეპარა“ (ჯავახ., გვ. 586); „დედამ ისე ამიწია ყური, ერთი დაკვივლება ქვეყანას მერჩია“ (დუმბ., გვ. 18). პირველ წინადადებაში მთავარია **ეს ქადაგება ისეთი კილოთი იყო ნათქვამი**, რომელშიც მისათითებელი სიტყვაა **ისეთი** გვაგვარაულებინებს მისი კონკრეტული შინაარსით შემავსებელ დამოკიდებულ წინადადებას **რომ** კავშირით: ეს ქადაგება ისეთი კილოთი იყო ნათქვამი, რომ შიში შეგვეპარა. მეორე წინადადებაშიც აღდგება **რომ** კავშირით: დედამ **ისე** ამიწია ყური, **რომ** ერთი შეკვივლება ქვეყანას მერჩია.

უკავშირო რთულ ქვეწყობილ წინადადებაში შესაძლოა არც საკორელაციო სიტყვა იყოს და არც კავშირი, მაგრამ წინადადებების ნაწილების დაქვემდებარება სახეზეა: „ჭირისუფალს წყურვილი ახრჩობს, როგორმე მკედრის ხსოვნა მაინც დაიჭიროს, დააბას, ჩაიბეჭდოს“ (ჯავახ., გვ. 520); „ბერძნებს ეს უნდათ, ჩვენი ბომონები ვგმობთ და მათ ეკლესიებში ვილოცოთ“ (გამს., გვ. 68); „თანდათან ვრწმუნდებოდი, ამ კაცისა არაფერი მესმოდა“ (ფანჯ., გვ. 216); „ბებია მასწავლა, როგორ უნდა შემეშინებინა ხაზარულა“ (დუმბ., გვ. 145).

დასახელებული ტიპის ჰიპოტაქსურ წინადადებებში იგულისხმება ხოლმე **რომ** და **თუ** კავშირები. სამეცნიერო ლიტერატურაში მიუთითებენ, რომ **თუ** კავშირის გამოტოვება ჩვეულებრივია, როცა დამოკიდებული წინადადების შემასმენლად კავშირებითის ან კავშირებითის მნიშვნელობით ნახმარი II თურმეობითის ფორმაა (კვაჭაძე 1996 : 462). ასევე ხშირია **რომ** კავშირის გამოტოვება დამოკიდებული წინადადების შემასმენლის თხრობითი კილოს ფორმით წარმოდგენისას.

აღვნიშნავთ, რომ უკავშირო რთული ქვეწყობილი წინადადება შესაძლოა ისეთი სტრუქტურისა იყოს, რომ ვერ ჩაისვას ნაგულისხმევი კავშირი. მაგალითად: „ვინ იცის, ეგებ ჭიაბერი და მისი ძუძუმტე ტოხაისძე ყოფილიყვნენ ის ორი მხედარი, პირველად შემოჭრილნი ქალაქში“ (გამს., გვ. 27); „გახარებულმა ლევანმა სიჩქარეს მოუმატა, ნათიამ მცხეთაში წასვლა არ გადაიფიქროსო“ (ფანჯ., გვ. 298); „სხვა ქვეყნებში რა ხდება, მე ეს არ ვიცი“ (ფანჯ., გვ. 319); „ზურაბი გაშტერდა, ყურები ხომ არ მატყუებსო“ (ფანჯ., გვ. 321).

მოყვანილი ტიპის მაგალითებში ვერ აღვადგენთ რომელიმე მაქვემდებარებელ კავშირს. მიუხედავად იმისა, რომ არაა მაქვემდებარებელი კავშირი და არც მისი აღდგენა ხერხდება, ეს უკავშირო ჰიპოტაქსური წინადადებაა. რასაკვირველია, მაქვემდებარებელი კავშირი ერთერთი განმსახვრეელი ფაქტორია წინადადების სტრუქტურისა, მაგრამ არა უმთავრესი და გადამწყვეტი. მაქვემდებარებელი კავშირი თუ წევრ-კავშირი დამოკიდებული წინადადების **გარეგნული ნიშანია**. თუ რთული წინადადების რომელიმე ნაწილში მოიპოვება მაქვემდებარებელი კავშირი ან მიმართებითი სიტყვა, ეს იმის მანიშნებელია, რომ წინადადება ჰიპოტაქ-

სურია (კვაჭაძე 1996 : 384). რასაკვირველია, წინადადებათა აგებულებაში მთავარი ნიშანი მხოლოდ გარეგნული მხარე არ არის, ძირითადი ფაქტორი წინადადების წყობა და აგებულებაა. ჩვენს მაგალითებში გამოიყოფა მაქვემდებარებელი და დამოკიდებული წინადადებები. აქ დამოკიდებული წინადადებები შეიცავენ ახსნა-განმარტებას, დაზუსტებას შინაარსისა. ზოგ შემთხვევაში, როგორც ჩანს, მნიშვნელობა ენიჭება წინადადების თანამიმდევრობასა და ზმნით გამოხატული მოქმედების მორფოლოგიური თვალსაზრისით (მწკრივი, დრო) გამოხატვას. მაგალითად, წინადადებაში „გახარებულმა ლევანმა სინქარეს მოუმატა, ნათიამ მცხეთაში წასვლა არ გადაიფიქროსო“ (ფანჯ., გვ. 298) შესაძლოა ასე აღვადგინოთ კავშირი: გახარებულმა ლევანმა სინქარეს მოუმატა, **რათა** ნათიას მცხეთაში წასვლა არ გადაეფიქრებინა. ან კიდევ: „პირდაპირ არ ვიცი, ასე მუშაობა როგორ შეიძლება“ (ფანჯ., გვ. 68) - პირდაპირ არ ვიცი, ასე მუშაობა **თუა შესაძლებელი**.

უკავშირო რთულ ქვეყნობილ წინადადებაში, მსგავსად კავშირიანი რთული წინადადებისა, ფუნქციის მიხედვით სხვადასხვა ტიპის დამოკიდებული წინადადებები გვხვდება: ქვემდებარული, შემასმენლური, დამატებითი, განსაზღვრებითი, გარემოებითი, პირობითი, შედეგობითი. მაგალითად: „საოცარი ის იყო, ჩხუბის აღარც ხალისი მქონდა, აღარც სურვილი“ - ქვემდებარული (დუმბ., გვ. 102); „იგი არასდროს იბარებს, როდის მოვა“ - დამატებითი (დუმბ., გვ. 60); „სიზმარმა ისედაც მხდალი კუსა ისე დააფრთხო, საყასბოსკენ გახედვაც აღარ უნდოდა“ - ვითარების გარემოებითი (ჭილ., გვ. 245); „ისეთი სამარისებური სინჟმე გამეფდა, ზოგჯერ დანიელის პირჯვრის საწერად წადებული ხელის მოძრაობაც კი ისმოდა“ - განსაზღვრებითი (იოსელი., გვ. 84); „სიმღერა არაფერს ამბობს იმაზე, როგორ შევიდა ლაშქარი ერთ მწირ, ღარიბ სოფელში - უბრ. დამატებითი (ბიბ., გვ.166).

ისეთ უკავშირო წინადადებაში, სადაც საკორელაციო სიტყვაა, მაგრამ არაა კავშირი (ის იგულისხმება), მარტივია იმის დადგენა, თუ რა სახის დამოკიდებული წინადადება გვაქვს - რა კითხვასაც შეიწყობს საკორელაციო სიტყვა, პასუხს სწორედ ამაზე დამოკიდებულ წინადადებაში ვიღებთ. მაგალითად, წინადადებაში **სიზმარმა ისედაც მხდალი კუსა ისე დააფრთხო, საყასბოსკენ გახედვაც აღარ უნდოდა** საკორელაციო სიტყვა **ისე** მიუგებს კითხვაზე **როგორ?** მაშასადამე, დამოკიდებული წინადადება ვითარების გარემოებიანია, რადგან **როგორ** ვითარების გარემოების კითხვაა. ან კიდევ: ეს ქადაგება ისეთი კილოთი იყო ნათქვამი, შიში შეგვეპარა: ისეთი - როგორი? ე.ი., განსაზღვრებითი დამოკიდებული წინადადებაა.

რთულადაა საკითხი, როცა წინადადებაში არც საკორელაციო სიტყვაა და არც კავშირი: „შეებულება რა იყო, არ იცოდა“ (ფანჯ., გვ. 241); „ახლა მოაგონდა არსაკიძეს, მზის დაბნელებას მოელოდნენ ამ დღისთვის ვარსკვლავთმრიცხველნი“ (გამს. გვ. 204); „წყლის მომლოდინე დაჩოქილმა კუკარაჩამ უცებ იგრძნო, როგორ დაეშვა თავზე რაღაც უსაშველო მძიმე“ (დუმბ., გვ. 36); “მუშებმა იცოდნენ, ოთარი ქარხნის ცენტრალურ ლაბორატორიაში გადაჰყავდათ“ (ფანჯ., გვ. 244); მსგავს შემთხვევებში აღვადგენთ საკორელაციო სიტყვას, კავშირსაც და დამოკიდებული წინადადების დაქვემდებარების სახესაც მარტივად გავარკვევთ. მაგალითად, ახლა მოაგონდა არსაკიძეს **ის, რომ** მზის დაბნელებას მოელოდნენ ამ დღისთვის ვარსკვლავთმრიცხველნი; მუშებმა იცოდნენ **ის, რომ** ოთარი ქარხნის ცენტრალურ ლაბორატორიაში გადაჰყავდათ. ორივე შემთხვევაში წინადადება დამატებითი დამოკიდებულია.

არის ისეთი შემთხვევებიც, როცა ძნელია დარწმუნებით იმის თქმა, შეენაცვლება თუ არა უკავშირო წინადადებას რომელიმე მაქვემდებარებელი კავშირი, არის თუ არა მათ შორის დაქვემდებარებითი დაკავშირება და, შესაბამისად, აგებულების მიხედვით რომელი ტიპის წინადადებას მივაკუთვნოთ - პიროტაქსურს თუ პარატაქსულს? საქმე ეხება ისეთი ტიპის წინადადებებს, სადაც დამოკიდებული წინადადება მოსდევს მთავარს და ნაწერში მისგან ორწერტილით გამოიყოფა. მაგალითად: „სამჯერ დაალო პირი და სამჯერვე დაახველა: ენაზე მომდგარი სიტყვა მაინც დასაკლავ ხარივით ჯიუტობს და უკანვე გაურბის“ (ჯავახ., გვ. 72); „ეზოში სისხლი იღვრება: ჯაყომ რამდენიმე ქათამი, ინდაური და ცხვარი დაჰკლა, ქვე-

რსაც თავი აჰხადა და თავის სტუმრებს საჩვენებლად სოფლის წარჩინებულებიც მოიწვია“ (ჯავახ., გვ. 72); „მაინც არ ტყდებოდა: ჯერ ენახოთ, წლები გავიდეს“ (ფანჯ., გვ. 22); „ონოფრეც გაჰქრა ხევის თოვლივით: სხვა სხვის მაგივრად ვილა წავა ციმბირში“ (ჯავახ., გვ. 471); „ცოლის ავადმყოფობა გაიხსენა და წამალიც თვითონვე დაუწერა: ერთხელ ქეშელა ცხენზე შესვა, ავადმყოფი დედაკაცი ფეხით უკან გააყოლა და ჰავის გამოსაცვლელად როკის მთებში გაისტუმრა“ (ჯავახ., გვ. 93). ასეთი ტიპის წინადადებები სამეცნიერო ლიტერატურაში რთულ ქვეწობილ წინადადებებადაა მიჩნეული (კვაჭაძე 1996 : 465).

მოყვანილ მაგალითებში ვერ ჩავანაცვლებთ მაქვემდებარებელ კავშირებს (რადგან, *იმიტომ, რომ, რომ...*). აქ ისეთ შემთხვევასთან გვაქვს საქმე, როცა წინადადების რამდენიმე წყებაა მოცემული, რომლებიც წინადადების ახსნა-განმარტებას წარმოადგენს. აქ დაქვემდებარებითი დაკავშირება არ იგულისხმება წინადადების კომპონენტებს შორის: სამჯერ დაალო პირი და სამჯერვე დაახველა, **რადგან/რომ/იმიტომ, რომ** ენაზე მომდგარი სიტყვა მაინც დასაკლავ ხარისხით ჯიუტობს და უკანვე გაურბის; „ეზოში სისხლი იღვრება, **რადგან/რომ/იმიტომ, რომ** ჯაყომ რამდენიმე ქათამი, ინდაური და ცხვარი დაჰკლა, ქვევრსაც თავი აჰხადა და თავის სტუმრებს საჩვენებლად სოფლის წარჩინებულებიც მოიწვია, ცოლის ავადმყოფობა გაიხსენა და წამალიც თვითონვე დაუწერა, **რადგან/რომ/იმიტომ, რომ** ერთხელ ქეშელა ცხენზე შესვა, ავადმყოფი დედაკაცი ფეხით უკან გააყოლა და ჰავის გამოსაცვლელად როკის მთებში გაისტუმრა...”

ასეთ შემთხვევებში აღწერა და ჩამოთვლაა ერთდროული მოვლენებისა. აქ არ გვაქვს ისეთი ვითარება, როცა უკავშირო დამოკიდებული წინადადება შინაარსით ან მიზეზის გარემოებითა, ან პირობითი და შედეგობითი, სადაც თავისუფლად შევუნაცვლებთ რომელიმე მაქვემდებარებელ კავშირს. მაგალითად: „მერმე იმ საქმის პატრონი ნანობდა და თავში ხელს იცემდა: თეიმურაზი საქმეს ხალისით აიღებდა, მაგრამ ბოლომდე ვერასოდეს ვერ მიატანდა“. შევადაროთ ზემოთ თქმულს – „მერმე იმ საქმის პატრონი ნანობდა და თავში ხელს იცემდა, **რადგან / იმიტომ, რომ** თეიმურაზი საქმეს ხალისით აიღებდა, მაგრამ ბოლომდე ვერასოდეს ვერ მიატანდა. „ჩვენც მანდა ვართ და სწორედ მაგას ვებრძვი: აღარ გვინდა ფუქსავატები, მფლანგველები, ყოყონები, კუდაბიკები და ამპარტაენები“ (ჯავახ., გვ. 116) – „ჩვენც მანდა ვართ და სწორედ მაგას ვებრძვი, **რადგან / იმიტომ, რომ** აღარ გვინდა ფუქსავატები, მფლანგველები, ყოყონები, კუდაბიკები და ამპარტაენები“. ასეთ შემთხვევებში დაქვემდებარება ნათელია.

საკითხი ასე არ დაისმის, რა თქმა უნდა, ისეთ შემთხვევებში, როცა მთავარს ორწერტილის შემდეგ დამატებითი დამოკიდებული წინადადება მოჰყვება: „ჯაყო ამბობდა: ზოგი მოიპარესო, ზოგიც ხელუსფლებამ წაიღო“ (ჯავახ., გვ. 102); “ეუცხოვა: რად მონატგრიო ამ დიდკაცს მწირი ძონძები“ (გამს., გვ. 29); „არც ეს მოსწონდა: ყველაფერს იოლად აღწევენ და შრომის ფასი არ იციანო“ (ფანჯ., გვ. 242); ასეთ წინადადებებში დაქვემდებარებაც აშკარაა და მაქვემდებარებელი კავშირებიც აღდგება: ჯაყო ამბობდა, **რომ** ზოგი მოიპარესო, ზოგიც ხელისუფლებამ წაიღო; ეუცხოვა, **თუ** რად მონატგრიო ამ დიდკაცს მწირი ძონძები; არც ეს მოსწონდა, **რომ** ყველაფერს იოლად აღწევენ და შრომის ფასი არ იციანო.

ზემოთ დასახელებულ წინადადებებში გაჭირდება დარწმუნებით იმის თქმა, რომ ისინი თავიანთი სტრუქტურით რთული ქვეწობილი წინადადებებია. აქ საქმე ის კი არაა მხოლოდ, კავშირის აღდგენა რომ ვერ ხერხდება (როგორც უკვე ითქვა, მაქვემდებარებელი კავშირი თუ წევრ-კავშირი დამოკიდებული წინადადების გარეგნული ნიშანია), არამედ ის, რომ დაქვემდებარება არ ჩანს წინადადებაში. ვფიქრობთ, რომ აქ ზუსტად ისეთი ვითარებაა, როგორც გვაქვს უკავშირო რთულ თანწობილ წინადადებაში, როცა ერთდროული მოვლენების აღწერა ან ჩამოთვლაა ხოლმე: „ასეთ ხუმრობასა და ოცნებაში მხეც ჩავიდა, ბინდმაც მოაღწია“ (ჯავახ., გვ. 63); „გრილი ნიაფი უბერავდა, ხეები სასიამოვნოდ შრიალებდნენ“ (ფანჯ., გვ. 37); „მათი ხმალი ცეცხლს აფრქვევდა, მტერი თრთოდა ვერანი“ (ლ. ასათ., გვ. 34); „გა-

რეთ კი წელიწადის დრონი ერთმანეთს სცვლიდნენ, ხეები ყვოდნენ, ნაყოფით იხუნძლებოდნენ, ჭკნებოდნენ და შიშვლდებოდნენ, ქარი თხელ ფოთლებს უთავბოლოდ დააქროლებდა“ (ჭილ., გვ. 446). დასახელებული რთული თანწყობილი წინადადებების მეორე ნაწილი სწორედ რომ პირველ წინადადებაში გადმოცემული აზრის დაზუსტება და გაგრძელებაა.

ჩვენ მიერ მოყვანილ წინადადებებში ვერც მაქვემდებარებელ კავშირს ჩავსვამთ და არც მთავარი და დამოკიდებული წინადადებები გამოიყოფა. როცა შედეგობითი ან პირობითი დამოკიდებული წინადადებები გვაქვს, იქ წინადადების სტრუქტურა ისეთია, რომ ცალცალკე გამოიყოფა ჰიპოტაქსის შემადგენელი ნაწილები. ქარმა, ავდარმა და სივრცემ თავისი იმოქმედეს: ქალმა ვეღარ გაძლო და გაურჟოლებულს ცახცახი დააწყებინა - ქარმა, ავდარმა და სივრცემ თავისი იმოქმედეს, რის გამოც ქალმა ვეღარ გაძლო და გაურჟოლებულს ცახცახი დააწყებინა. რთული წინადადების პირველი ნაწილი მთავარია, მეორე კი - დამოკიდებული. მიწამ ყანა გაგიკეთოს - ნუ ჩამოეკიდები; თუ მიწამ ყანა გაგიკეთოს, ნუ ჩამოეკიდები. აქ პირველი ნაწილი წინადადებისა დამოკიდებულია, მეორე კი - მთავარი. შევადაროთ ამ თვალსაზრისით ჩვენს მაგალითებს - ვერ გამოვყოფთ მთავარსა და დამოკიდებულ წინადადებებს. აქ ერთიმეორის მიმართ გრამატიკულად თანასწორი წინადადებებია, რომლებიც უკავშიროდ არიან შეერთებულნი.

ვფიქრობთ, რომ, რადგან ჩვენ მიერ დასახელებულ უკავშირო წინადადებებში არ იგულისხმება მაქვემდებარებელი კავშირები (შესაბამისად, არც დაქვემდებარებითი დაკავშირებაა წინადადების კომპონენტებს შორის), ამიტომ ის უნდა მივაკუთვნოთ უკავშირო რთულ თანწყობილ წინადადებათა რიგს, სადაც დასახელებული ერთდოული მოვლენების აღწერა თუ ჩამოთვლა, ან ახსნა-განმარტებაა გადმოცემული დამოუკიდებლად.

ლიტერატურა:

დავითიანი 1973 : ა. დავითიანი, ქართული ენის სინტაქსი. I. თბილისი.

ერთელიშვილი 1962 : ფ. ერთელიშვილი, რთული წინადადების ისტორიისათვის ქართულში. თბილისი.

კვანტალიანი 1983 : ლ. კვანტალიანი, მისამართი სიტყვისა და მიმართებითი ნაცვალსახელის შეთანხმება ქართულში. თბილისი.

კვაჭაძე 1996 : ლ. კვაჭაძე, თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი. თბილისი.

კიზირია 1969 : ა. კიზირია, რთული წინადადების შედგენილობა ძველ ქართულში. თბილისი.

ძიძიგური 1989 : შ. ძიძიგური, რთული წინადადების პრობლემა ქართულში. თბილისი.

ტექსტები

ბიბ. - თამაზ ბიბილური, ჟამი კითხულისა, ჩივილი. თბ., 1978.

გამს. - კონსტანტინე გამსახურდია, დიდოსტატის კონსტანტინეს მარჯვენა. თბ., 1983.

დუმბ. - ნოდარ დუმბაძე, მოთხრობები, III. თბ., 1984.

ფანჯ. - გურამ ფანჯიკიძე, რჩეული თხზულებანი სამ ტომად. I. თბ., 1986.

ჯავახ. - მიხეილ ჯავახიშვილი, ქართული საბჭოთა რომანი. თბილისი, 1985.

ჭილ. - თამაზ ჭილაძე, რჩეული თხზულებანი სამ ტომად. I. თბ., 1986.

იოსელი. - ოტია იოსელიანი, რჩეული თხზულებანი ორ ტომად. II. თბ., 1991.

T. Burchuladze (Tbilisi)

A Conjunctionless Compound Subordinate Clause

Three types of a sentence according to structure are singled out in the special Georgian literature: simple, compound and fused sentences. A compound clause is of two kinds: compound, subordinate and compound coordinate clauses. There is a big structural difference between a simple clause and a compound one. A simple sentence is characterized by one predicative unit (monopredicativity, monostructure); in a compound sentence there are two or more predicative entries – polypredicativity, polystructure (*Davitiani 1973:171*).

There are two ways of relation of a compound sentence with a subordinate clause – either with a conjunction or without it. It is well known that in a compound subordinate sentence the main tools of sentence copulation are subordinating conjunctions: *rom* ‘that’, *tu* ‘if’, *raki* ‘since’, *vidre* ‘while’, *sanam* ‘till’, *radganac* ‘because’, *imitom, rom* ‘for that reason’ *rata* ‘in order that’, *imistvis, rom* ‘because of’, *tuki* ‘even if’, *uketu* ‘if only’, *tumca* ‘even though’, *gind* ‘whether...or’, *tund* ‘whether (or not)’... (*Dzidziguri 1989:55-275*). To connect a subordinate clause to a main one, apart from subordinating conjunctions and relative adverbs, form-changing words - relative pronouns are used, as well (*Kvantaliani 1983:3*). There is often a conjunctionless sentence that is close to a subordinate clause with a conjunction conceptually and structurally.

It is noted that the formation of a conjunctionless compound sentence preceded the formation of a sentence with a conjunction. A live speech is rich mostly in conjunctionless sentences, since a literary language is characterized by various connecting forms. The classificatory tools of a conjunctionless hypotaxis are:

Conceptual attitude of the sentences included in a conjunctionless compound sentence; a model of a predicate of a main clause in a subordinate clause and the relation of a subordinate clause with it (*Kiziria 1969:64-65*).

A conjunctionless clause fulfills the same function as a subordinate one with a conjunction – a subordinate clause explains, specifies and defines the fact of the main clause even in it. In oral speech in a conjunctionless connection, one of the main connecting tools of the parts of a subordinate clause and establishing of a certain logics between them is the intonation. In writing it is expressed by relevant punctuation marks. Mostly they are a comma and a colon: “*etqboda, igi martla apirebda tormeti tsqvilis gazzavnas mxcetashi*” (*Gams.*, p.84); “*vin icis, rogor midis*” (*Javakh.*, p.29); “*jaqo ambobda: zogi moipareso, zogic xelisuflebam tsaigoo*” (*Jav.*, p.102); “*icoda: fxovelni xatis tqeebshi ar shevidodnen*” (*Gams.*, p.77); “*korkoti ara hkonda motavebuli, kecze shemcvari oragulebi mourbenina nonaim*” (*Gams.*, p.127). In the given conjunctionless sentences, the relevant subordinating conjunctions can be inserted: *vin icis, tu rogor midia*” ; *jaqo ambobda, rom zogi moipareso, sogiz xelisuflebam tsaigoo*; *icoda, rom fxovelni xatis tqeebshi ar shevidodnen*” ; *korkoti ara hqonda motavebuli, rom kecze shemcvari oragulebi mourbenina nonaim*.

A dash is rarely used in a conjunctionless connection: “*gajobeb – cemi xar*”(Got., p.431); “*shen ise dammale – sikvdilmac vegarmomagnoo*” (Got., p.628); “*isminet chemica – ucevs uciloblad*” (Got., p.631).

It is noted in the special literature that in order to express the interrelation of a conjunctionless hypotactic sentence, besides an intonation, different factors are important. One of them is the sentence order – a subordinate clause is either at the beginning or at the end – place changing is impossible: “*axla moagonda arsakidzes, mzis dabnelebas moelodnene am dgisatvis varskvlatmricxvelni*” (Gams., p.204); “*moagonda: am sami dgis tsinatac cavida xerkis cixisaken jari*” (Gams., p. 25). Changing of places of the main and subordinate clauses will be impossible without a conjunction – only by inserting a conjunction it will be possible: *mzis dabnelebas rom moelodnen am dgisatvis varskvlatmricxvelni, axla moagonda arsakidzes; am sami dgis tsinatac rom cavida xerkis cixisaken jari, moagonda.*

In a conjunctionless hypotactic sentence, a correlating word often occurs without a conjunction which points to the fact that it is accompanied by a subordinate clause: “*es qadageba iseti kiloti iyo natkvami, shishi shegvepara*” (Jav., p.586); “*dedam ise amitsia quri, erti dakivleba kveqanas merchia*” (Dumb., p.18). In the first sentence the main clause is *es kadageba iseti kiloti iyo natkvami* in which an indicative word *iseti* makes us to suppose a subordinate clause that gives it the concrete content with a *rom* ‘that’ conjunction: *es kadageba iseti kiloti iyo natkvami, rom shishi shegvepara*. In the second sentence a *rom* ‘that’ conjunction will be reconstructed: *dedam ise amitsia quri, rom erti dakivleba kveqanas merchia.*

In a conjunctionless compound sentence there can be neither a correlating word nor a conjunction, but subordination of the sentence parts is obvious: “*chirisufals cqurvili axtchobds, rogorme mkvdri xsovna mainc daichiros, daabas, chaibewdos*” (Jav., p.520); “*berznebs es undat, chveni bomonebi vgmot da mat eklesiebshi vilocot*” (Gams., p.68); “*tandatan vrwmundebodi, am kacisa araferi mesmoda*” (Panj., p.216); “*bebiam mascavla, rogor unda shemeshinebina xazarula*” (Dumb., p.145).

In the aforementioned sentences the conjunctions *rom* ‘that’ and *tu* ‘if’ are implied. It is pointed out in the special literature that omitting of a conjunction *tu* ‘if’ is natural when a predicate of a subordinate clause occurs either in a subjunctive form or in Perfect II with the meaning of subjunctive (Kvachadze 1996:462). Also, omitting of a conjunction *rom* ‘that’ when a predicate of a subordinate clause occurs in the form of the indicative mood, often occurs.

It should also be noted that a conjunctionless compound subordinate sentence can be of such a structure that an implied conjunction cannot be inserted: “*vin icis, egeb chiaberi da misi dzudzumte toxaisdze qofiliqvnen is ori Mxedari, pirvelad shemochrilni kalakshi*” (Gams., p.27); “*gaxarebulma levanma sichkares moumata, natiam mcxetashi tsasvla ar gadaifikroso*” (Panj., p.298); “*sxva kveqnebshi ra xdeba, me es ar vici*” (Panj., p.319); “*zurabi gashterda, qurebi xo mar matqebso*” (Panj., p.321).

In the types of the given examples a subordinate conjunction cannot be reconstructed. Despite the fact that there is no subordinate conjunction and it cannot be reconstructed, either, it is a conjunctionless hypotactic sentence. Indeed, a subordinating conjunction is one of the determinant factors of a sentence structure and not a basic and drastic one. A subordinating conjunction *tu* ‘if’ is an **external sign** of a member-conjunction subordinate clause. If in any part of a compound sentence there occurs either a subordinating conjunction or a relative word, it indicates that a sentence is hypotactic (Kvachadze 1996:384). Indeed, in a sentence structure an external sign is not a basic marker – a basic factor is a sentence order and building. In the given examples, there are distinguished subordinating and subordinate clauses. These subordinate clauses express the explanation and definition of a content. In some cases, as it is clear, emphasis is given to a sentence order and morphological expression (screeves, tense...) of an action expressed by a verb. E.g. in the afore-given sentence “*gaxarebulma levanma sichkares moumata, natiam mcxetashi tsasvla ar gadaifikroso*”, a conjunction can be reconstructed as thus: *gaxarebulma levanma sichkares moumata, rata natiam mcxetashi tsasvla ar gadaifikrebina*. Or: “*pirdapir ar vici, ase mushaoba rogor sheidzleba*” (Panj., p.68) – *pirdapir ar vici, ase mushaoba tua shesadzlebeli*.

Like in a compound sentence with a conjunction, in a conjunctionless subordinating clause there are different types of subordinate clauses according to function: subjective, predicative, objective,

attributive, adverbial modifier, conditional, resultative. E.g.: “*saocari is iqo, chxubis agarc xalisi mkonda, agarc survili*” (Dumb., p.102) – of subjective; “*igi arasdros ibarebs, rodis mova*” (Dumb., p. 60) – of objective; “*sizmarma isedac mx dali kusa ise daaftrxo, saqasbosken gaxedvac agar undoda*” (Chil., p.245) – of an adverbial modifier of attendant circumstances; “*iseti samarisebuli sichume gamefda, zogjer danielis pirjvris sacerad cagebuli xelis modzraobac ki ismoda*” (Ios., p.84) – of attributive; “*simgera arafers ambobs imaze, rogor shevida lashkari ert mcir, garib sofelshi*” (Bib., p.166) – of a simple objective.

In the conjunctionless sentence where there is a correlating word but there is no conjunction (it is implied), it is easy to define the type of a subordinate clause – what question is adapted to a correlating word, just an answer is in the subordinate clause. E.g., in the above-given sentence “*sizmarma isedac mx dali kusa ise daaftrxo, saqasbosken gaxedvac agar undoda*” a correlating word answers the question **rogor?** ‘how? Thus, a subordinate clause is of an adverbial modifier of attendant circumstances, since **rogor** ‘how’ is a question of an adverbial modifier of attendant circumstances. Or: ” *es kadageba iseti kiloti iqo natkvami, rom shishi shegvepara*”: *iseti* ‘such’ – **rogori?** ‘what kind of...?’ ie an attributive subordinate clause.

An issue is complicated when in a sentence there is neither a correlating word nor a conjunction: “*shvebuleba ra iqo, ar icoda*” (Panj., p.241); “*axla moagonda arsakidzes, mzis dabnelebas moelodnene am dgisatvis varskvlatmricxvelni*”(Gams., p.204); “*cqlis momlodine dachokilma kukaracham uceb igrdno, rogor daeshva tavze ragac usashvelo mdzime*” (Dumb., p.36); “*mushebma icodnen, otari karxnis centralur laboratoriashi gadahqavdat*” (Panj., p.2440). In similar cases a correlative word as well as a conjunction can be reconstructed and a type of a subordinate clause can be easily defined. E.g. *axla moagonda arsakidzes, is rom mzis dabnelebas moelodnene am dgisatvis varskvlatmricxvelni; mushebma icodnen, is rom otari karxnis centralur laboratoriashi gadahqavda*. In both cases there is an objective subordination.

There are such cases when it is difficult to say with certainty whether or not a conjunctionless sentence can be substituted by any subordinating conjunction, whether or not there is a subordinate relation between them and therefore, according to structure what kind of a sentence it can be attributed to – hypotactic or paratactic. The case concerns such types of sentence where a subordinate clause follows the main one and is separated with a colon. E.g.: “*samjer daago piri da samjerve daaxvela:enaze momdgari sityva mainc dasaklav xarivit jiuotobs da ukave gaurbis*”. (Jav., p.72); “*ezoshi sisxli igvrebajaqom ramdenime katami, indauri da cxvari dahkla, kvevsac tavi axada da tavis stumrebs sachveneblad soflis carchinebulebic moicvia*”. (Jav., p.72); “*mainc ar tqdeboda: jer vnaxot, clebi gavides*”. (Panj., p.22); “*onofrec gahkra xevis tovlivit: sxva sxivis magivrad viga cava cimbirshi*”. (Jav., p.471); “*colis avadmqofoba gaixsena da camalic tvitonve daucera: ertxel keshela cxenze shesva, avadmqofi dedakaci fexit ukan gaaqola da havis gamosacvlelad rokis mtebshi gaistumra*”. (Jav., p.93). In the special literature the sentences of this type are considered to be compound subordinate sentences (Kvachadze 1996:465).

In the given sentences the subordinating conjunctions (**radgan** ‘because’, **imitom, rom** ‘for that reason’, **rom** ‘that’...) cannot be substituted. We are dealing with such a case when there are several sentence sets which explain and define a sentence. In the given examples, a subordinating connection among the sentence components is not implied: *samjer daago piri da samjerve daaxvela radgan/rom/imitom, rom enaze momdgari sityva mainc dasaklav xarivit jiuotobs da ukave gaurbis; ezoshi sisxli igvreb radgan/rom/imitom, rom jaqom ramdenime katami, indauri da cxvari dahkla, kvevsac tavi axada da tavis stumrebs sachveneblad soflis carchinebulebic moicvia; colis avadmqofoba gaixsena da camalic tvitonve daucera radgan/rom/imitom, rom ertxel keshela cxenze shesva, avadmqofi dedakaci fexit ukan gaaqola da havis gamosacvlelad rokis mtebshi gaistumra...*

In such cases the simultaneous facts are described and listed. There is no such situation when a conjunctionless subordinate clause is either of the adverbial modifier of cause, conditional or resultative by the context when any subordinating conjunction can be easily substituted. E.g.: “*merme im sakmis patroni nanobda da tavshi xels icemda: teimurazi sakmes xalisit agebda, magram bolomde verasodes ver miatanda*”. Let’s compare it with the afore said - *merme im sakmis patroni nanobda da tavshi xels icemda, radgan/imitom, rom teimurazi sakmes xalisit agebda, magram bolomde verasodes ver miatanda*; “*chvenc manda vart da scored magas vebtdzvit: agar gvinda fuksavatebi, mflangvelebi, qoqochebi, kudabzikebi da ampartavnebi*”. (Jav., p.116) - *chvenc manda vart da scored magas vebtdzvit, radgan/imitom, rom agar gvinda fuksavatebi, mflangvelebi, qoqochebi, kudabzikebi da ampartavnebi*. In this case subordination is obvious.

Indeed, a question is not raised in that way when a main clause is followed by an objective subordinate clause after a colon: “*jaqo ambobda: zogi moipareso, zotic xelisuflebam caigoo*” (Jav., p.102); “*eucxova: rad monatvriao am didkacs mciri dzondzebi*”. (Gams., p.29); “*arc es mosconda: qvelafers iolad ageven da shromis fasi ar iciano*”. (Panj., p.242). In the sentences of such type the subordination is obvious and subordinating conjunctions will be reconstructed: *jaqo ambobda, rom zogi moipareso, zotic xelisuflebam caigoo*; *eucxova tu rad monatvriao am didkacs mciri dzondzebi*; *arc es mosconda, rom qvelafers iolad ageven da shromis fasi ar iciano*.

It is difficult to say with certainty that in the afore-given sentences they are compound subordinate clauses according to structure. The point is not only the fact that a connection cannot be reconstructed (as it was said, a subordinating conjunction *tu* ‘if’ is an external sign of a member-conjunction subordinate clause), but the one that subordination is not obvious in the sentence. I believe that it is a similar situation as in a conjunctionless compound coordinate sentence when there is a description and listing of simultaneous facts: “*asset xumrobasa da ocnebashi mzec chavida, bindmac moageia*”. (Jav., p.63); “*grili niavi uberavda, xeebi sasiamovnod shrialednen*”. (Panj., p.37); “*mati xmali cecxls afrkvevda, mteri trdoda verani*”. (Asat., p.34); “*garet ki celicadis droni ertmanets scvlidnen, xeebi qvaodnen, naqofit ixundzlebodnen, chknebodnen da shishvldebodnen, kari txel fotebs utavbolod daakrolebda*”. (Chil., p.446). The second parts of the compound coordinate sentences just specify and continue the concepts which are given in the first sentence.

In the given sentences neither a subordinating conjunction can be inserted nor the main and subordinate clauses will be singled out. When there is either a resultative or a conditional subordinate clause, in this a case, a sentence structure is of such type that the parts of hypotaxis are singled out separately: *karma, avdarma da sicivem tavisi imokmedes: kalma vegar gadzlo da gazhrzholebulc caxcaxi daacqebina* - *karma, avdarma da sicivem tavisi imokmedes, ris gamoc kalma vegar gadzlo da gazhrzholebulc caxcaxi daacqebina*. The first part of a compound sentence is main, the second one – subordinate. *Micam qana gagiketos – nu chamoekidebi* - *tu micam qana gagiketos, nu chamoekidebi* – the first part is a subordinate clause, the second one – main. Comparing with the given examples from this standpoint, main and subordinate clauses cannot be singled out. In this case there are grammatically equal sentences which are copulated without a conjunction.

I believe that since in the given conjunctionless sentences the subordinating conjunctions are not implied (accordingly, there is no subordinating copulation among the sentence components, either), they should be attributed to conjunctionless compound coordinate sentences when the describing, listing, explaining and defining of the mentioned simultaneous facts are given independently.

References:

- Davitiani 1973:** A. Davitiani, “Syntax of the Georgian language, I”. Tbilisi.
Ertelishvili 1962: F. Ertelishvili, “Towards the history of a compound sentence in Georgian”. Tbilisi.

Kvantaliani 1983: L. Kvantaliani, "Interrelation of a relating word and a relative pronoun in Georgia". Tbilisi.
Kvachadze 1996: L. Kvachadze, "Syntax of the modern Georgian language". Tbilisi. **Dzidziguri 1989:** Sh. Dzidziguri, "An issue of a compound sentence in Georgian". Tbilisi.

Texts:

Bib. – Tamaz Bibiluri, "*Time of responsibility*", Tb., 1978;
Gams. – Konstantine Gamsakhurdia, "*The right hand of the grandmaster*", Tb., 1983;
Dumb. – Nodar Dumbadze, "*Short stories. III*", Tb., 1984;
Panj. – Guram Panjikidze, Selected works in three volumes. I. Tb., 1986;
Javakh. – Mikheil Javakhishvili, Georgian soviet novel, Tb., 1985;
Chil. – Otar Chiladze, Selected works in three volumes. I, Tb., 1986;
Iosel. – Otia Ioseliani, Selected works in two volumes. II, Tb., 1991.

Т. Бурчуладзе (Тбилиси)

Об одном типе бессоюзного сложноподчиненного предложения в грузинском языке

Резюме

Бессоюзное сложноподчиненное предложение по смыслу и по структуре близко к союзному сложноподчиненному предложению. Одним из основных способов соединения частей бессоюзного гипотаксисного предложения и установления между ними определенной логической взаимосвязи является интонация, а в письменной речи выражается проставлением соответствующих знаков препинания. Это, по большей части, запятая и, нередко, двоеточие, иногда может употребляться и тире.

При бессоюзном соединении можно восстановить союз, его существование предполагается в предложении. Имеются случаи, когда трудно сказать с уверенностью, можно ли заменить бессоюзное предложение каким-либо подчинительным союзом, есть ли между ними подчинительная связь и, соответственно, по составу, к какому типу предложения можно отнести – к гипотаксисному или паратаксисному? Это относится к такому типу предложений, в котором зависимое предложение следует за главным и в письме отделяется от него двоеточием. Например: «**Три раза открыл рот и трижды кашлянул: подошедшее к языку слово все равно упрямится подобно ведомому на убой быку и бежит обратно**». В таких случаях мы не сможем ни вставить подчинительный союз, ни выделить главное и зависимое предложения. Исходя из того, что в бессоюзных предложениях указанного типа не подразумеваются подчинительные союзы (соответственно, и подчинительная связь между компонентами предложения), их необходимо причислить к числу бессоюзных сложносочиненных предложений, в которых описание или перечисление одновременных явлений, или объяснение передано самостоятельно.

А. С. Токаева (Грозный)

Чечено-грузинские лексические параллели в свете теории моногенеза языков¹

В языках представителей множества различных этносов нашей планеты сохранились свидетельства общности происхождения всего человечества. Конечно, убедительные доказательства этого еще не получены и необходимо проводить серьезные исследования, чтобы доказать существование праязыка. Язык – это то, что сохранилось от наших предков, т.е. древних народов. Моногенеза теория – учение о происхождении человеческого языка из одного источника. Новый этап теории моногенеза связан с именами А. Тромбетти (начало XX в.) и М. Сводеша, которые не только систематизировали достижения в области исследования каждой из семей языков, но и предположили наличие лексических связей между этими группами, которые, по их мнению, оправдывают теорию моногенеза.

По мнению академика РАН В.В. Иванова, «теория моногенеза языков в настоящее время представляется более вероятной» [3]. В пользу этого свидетельствует тот факт, что, например, чем древнее язык, взятый для сопоставления, тем больше мы находим соответствий у него с чеченским языком, другими словами, на данном этапе развития процесс дивергенции этих языков не зашел слишком далеко. Как пишет А. Мейе, «соответствия предполагают общую основу, но об этой общей основе можно составить представление только путем гипотез, которых проверить нельзя; поэтому только одни соответствия и составляют объект науки» [Мейе 2008].

В течение тысячелетий, а иногда и даже столетий облик слова в результате разных фонетических процессов может измениться. Особенно изменяет облик слова такое явление, как силовое ударение, наблюдаемое в чеченском языке, когда сильный акцент делается на первом слоге, в результате ослабления согласных и редукции гласных разрушается конец слова. Следствием этого является ограниченное количество слогов в исконных непроемных чеченских словах, что в свою очередь развивает словосложение, свойственное чеченскому языку как результат стремления языка увеличить смысловозначительные средства.

Любое соответствие с кавказскими или некавказскими языками нахскими языковедами рассматривается как заимствование, именно потому, что при таком отдаленном родстве языков как в случае с тремя кавказскими семьями, очень трудно доказывать лексические параллели, не имея письменных памятников. Однако было бы нелогично предполагать, что все исконные слова в нашем языке являются заимствованными.

Что касается обнаруженных нами чечено-грузинских соответствий, то их можно распределить на три группы в зависимости от источника и времени возможного заимствования (имеются ввиду такие арабские и турецкие слова, встречающиеся и в чеченском, и грузинском языках как: *saat* «часы» *ch'ani/zhami* «время»), а также на те лексические единицы, корни которых восходят к общему праязыку иберийско-кавказской ветви, а может и к праязыку всего человечества (к примеру, груз. *ati* «десять» – чеч. *itt* «десять»; груз. *goga* «тыква», чеч. *guogga* «круглый» – не являются заимствованиями).

1. К первой группе относятся те чечено-грузинские лексические соответствия, которые встречаются в большинстве кавказских языков, и в основном это заимствованные из арабского языка слова, а также тюркизмы. Хотя слова этой группы также дифференцируются в зависимости от времени и источника заимствования, ограниченный объем статьи не позволяет более подробно описать эти

¹ Статья печатается без изменения.

соответствия. Например, одни и те же слова в чеченском языке рассматриваются как заимствования из арабского языка, а в грузинских словарях – как соответствия греческим словам.

В чеченском языке заимствованные слова в устной речи подвергаются фонетической адаптации, хотя отсутствующих в чеченском языке звуков в грузинском языке нет (редуцируются все гласные за исключением первого слога, устраняются сочетания согласных, особенно в начале слова, замещаются фонемы, не сочетающиеся с определенными фонемами в соответствующих позициях, и т. п.). Мы следовали латинской графике грузинских слов, принятой в грузинско-русском словаре Нико Чубинашвили.

1. alubali вишня, balghoĵi; чеч. bal вишня;
2. araġ'ı, gach'ı водка (араб., турец.) водка (из риса), чеч. q'arġ'a;
3. baıraqhı знамя, μπαράκι; чеч. baıraq знамя, турец. bayrak;
4. baraka обилие, изобилие, (турец. bereket), чеч. berkat;
5. bage уста, губы. бага да бакани уступ в стене; чеч. бага рот, зев (турец. ağız уста);
6. baghı, baghcha сад фруктовый; чеч. biesh сад;
7. dukani лавка (араб.), чеч. tuka магазин;
8. dabaghı кожевник; чеч. dabagh daⁿ дубить кожу;
9. dava спор, иск; чеч. dav ссора;
10. kalaki город, чеч. ghala город;
11. varaġ'ı накладное, сусальное золото, βαράκι;
12. tajı корона персидского государя, тажи;
13. ziani изъян, чеч. zien убыток;
14. maimuni обезьяна, μαϊμού (араб.) чеч. maimal;
15. lomı лев, λέων, λεωνταρι. чеч. luom лев;
16. eġı народ, нация. люди. воин, вонство; чеч. maıġ муж;
17. k'aba кафтан. чеч. ghablı национальное платье; ср.: франц. robe [γоб] женское платье; исп. Rora; турец. gor (-bu);
18. k'alami трость, писчее перо, καλάμι. статья в регистре; чеч. q'olum карандаш (араб.);
19. ierı дешёвый, ieroba обилие, дешевизна; чеч. air изъян(араб.);
20. torı конец, кусок, штука из ткани (турец. tor рулон, мяч, шар). чеч. tur рулон ткани;
21. torı ружье. τουφέκι, τουφεκάκι. torchi пушкарь, канонер, τοπτζής, toruzı булава, жезл. τοπούζι, чеч. tuor ружье;
22. k'ıġı известь (араб. ĵırun k>dз), турец. kireç; чеч. kig известь;
23. mejlisi бал, пиршество.
24. mizġiti мизгит, мечеть, (турец. mescit), чеч. mähzd(i)g (метатеза -git >dig);
25. naıbi наместник, управитель, ναϊπις.
26. otach'ı комната, покой; чеч. otı комната;
27. p'er'ela бабочка. (лат. papilio бабочка); чеч. polla;
28. p'ilo, sp'ilo слон, (турец. fil);
29. sar'pva мылить, σαπούνιζω. sar'onı мыло, σαπούνι, [турецкое мыло]; франц. savon; чеч. sāba мыло;
30. karı пена (турец. köpüġü) чеч. chor пена;
31. salami поклон, чеч. salam привет;
32. t'ası чашка, миска;
33. sigharibe бедность, чеч. sāgha милостыня, подать;
34. ch'urma финик;
35. sisast'ik'e жестокий; чеч. q'iza жестокий;
36. hambavi весть, известие, молва, слух. проза; чеч. ch'abar разговор; исп. hablar [ablar] говорить, говор, линв. habla (араб. ch'abarun);
37. ghalat'ı умысел, покушение на жизнь, изменять; англ. guilt вина; OE gylt, fault, чеч. ghal(a)t ошибка, проступок (араб.);

38. жалкий mizeruli, чеч. miska бедный, несчастный; франц. mesquin [meska] жалкий, скудный; араб. «бедный, несчастный»;
39. moedani площадь, μεῖδανι, μεῖντάνι. чеч. maida(n) площадь;
40. zeti растительное масло, zetis ch'ili оливки;
41. ch'alch'i народ, sach'alch'o народный; чеч. ch'alq' (турец. halk);
42. dzets'k'vi цепочка, чеч. dz'e цепь, турец. dizi;
43. bebia бабушка, баба, βαβιά.
44. adamiani человек, чеч. adam человек (араб.);
45. bamba вата βαμβάκι;
46. haeri воздух, ἄηρ, ἄίρος, аѣг. чеч. huḍ/hava' воздух;
47. ch'ani время;
48. zhami время;
49. shakari сахар;
50. saati час, чеч. saht час, часы;
51. surati картина. чеч. surt;
52. ulura пенсия, порция, содержание. alari добыча, Ἀλερασ, мучник, alaroba расхищать, чеч. alara зарплата; ср.: гр. alfe доход, лит. alga плата, снкр. arghah цена;
53. parcha кусок ткани, парча, материя.
54. riali фиал, чаша; чеч. riela;
55. plavi плов.
56. poladi булат, сталь; чеч. buolat;
57. poli, puli деньги, монета; чеч. махинации;
58. shali шерстяная ткань. шаль, shalis; чеч. shal;
59. parda занавес, πτερδές. чеч. pardu;
60. ch'arguzi арбуз, καρπούζι. чеч. ch'orbuz;
61. ch'arji расход (турец. harç); чеч. ch'arj расход, затраты;
62. ch'at'i образ, изображение, икона, лик. ch'at'eba образ, чеч. ch'at' внешний вид;
63. kisa, kesa кiset, мешочек, чеч. kisa карман, марля;
64. qut'i ящик, чеч. ghut(a)q коробка;
65. erisagani воин, jarisk'atsi солдат, eristavi начальник, чеч. eskar войско, турец. asker
66. shalvari шаравары.

II. Ко 2-й группе относятся слова, которые по имеющимся к настоящему времени данным могут быть отнесены к заимствованиям чеченского языка из грузинского. В то же время мы не исключаем возможности того, что часть слов могла прийти в чеченский язык из других источников, а также и то, что эти слова скорее всего могут восходить к общим корням языков не только иберийско-кавказской ветви, но и к праязыку всего человечества.

1. ak'vani колыбель; чеч. āga;
2. bargi экипаж, груз, вещи. чеч. bargal вещи;
3. bat'asini утка морская, чеч. bad утка;
4. bati гусь; исп. pato [pato] утка; селезень; чеч. bad утка;
5. ch'e дерево, чеч. chien ствол дерева;
6. dzaghli собака, чеч. dj'āala собака;
7. omi сражение, чеч. t'uom война;
8. khis gut'ani соха, чеч. guota плуг;
9. ch'ach'vi лук, чеч. ch'uoch';
10. ch'erch'i пила, mch'erch'avi пилельщик, ganch'erch'a распиливать, чеч. ch'erch' пила;
11. sursati провиант; чеч. sursatsh продукты;
12. shesha дрова, чеч. khiēsh хворост;

13. mangali, namgali серп. чеч. mangal коса;
14. p'gena летать, бацб. pghanar lelar летать;
15. ormos яма, чеч. uog яма;
16. bgera шум, звук. чеч. ghar шум;
17. bina пристанище, жилище, квартира. чеч. bun «курятник, лачуга»;
18. boseli коровий хлев, буйволятник. чеч. bozhul хлев;
19. burti мяч, чеч. bürka мяч, burtk мелкая тыква или арбуз;
20. bugha молодой бык.
21. bu, buvi вран ночной, сова, чеч. buh сова;
22. chrdili тень, сень, чеч. chetig зонт;
23. shrat'i сыворотка, чеч. shar сыворотка;
24. shnishi двоюродный брат по тётке, чеч. shicha;
25. chala солома, chalugi балаган, чеч. cha сено, chalah в сене;
26. changali вилка, чеч. shalgu вилы, shalgutuor двустволка от слова shi' два, shalgha дважды;
27. chanchkeri водопад [гремучий], чеч. chach'chari водопад;
28. charsavi простыня. чеч. sharshu;
29. charch'i колесо, машина, τζάρκι, чеч. charch' (швейная) машина;
30. zoli полоса (в ткани) zolzoli полосатый, чеч. zil полоса;
31. lula труба водопроводная. чеч. lüla трубка для табака;
32. k'[з] га воскресный день, куриакѣ. чеч. k'igan-de воскреснье;
33. k'[з] riak'e неделя, куриакѣ, куриакός. чеч. k'ira неделя;
34. k'undzuli остров, k'undzi пень, чеч. k'undzul лысина;
35. k'iseri выя, шея. чеч. k'esira k'ag затылочная ямка;
36. k'ari дверь, чеч. k'ari загон для телят в хлеве;
37. isheli хлев свиной. чеч. üshal грязная лужа;
38. ishnis mogeba упрекать, упрек, чеч. äshnish vaⁿ упрекать;
39. k'ardali ушат, дойник, кардари, чеч. k'udal кувшин;
40. katami курица, чеч. kuotam курица;
41. march'ua пост, чеч. march'a пост;
42. t'algha волна, чеч. tulghe волна;
43. t'arsik'oni кожа овни, чеч. t'ärsik кожа коз или овец;
44. q'ru глухой, q'uge недро, залив, стогна, глухой переулок, q'ugі ухо, уши. ушко; чеч. q'ora глухой;
45. t'eni сырость, чеч. t'üna сырой;
46. t'ilo риза, холст. чеч. тел(а)т «клеенка»; франц. toile [t^wal'] полотно, холст;
47. mturali пьяный, t'ugt'uz-vala быть вдребезги пьяным;
48. oboli сирый, сирота, чеч. buḍ сирота;
49. orshabati понедельник чеч. orshot-de;
50. p'arask'evi пятница, παρασκευή. чеч. p'eraskin-de пятница;
51. shabati суббота, день субботный, чеч. shōta-de суббота;
52. gvai фамилия, gagzma, чеч. gāg род, giergara родственники;
53. gadi искривленный. gaza крюк, крючек иногда на цепи для заправки, чеч. gaz кривой;
54. savse полный, savseba полнота, savsebeli черпало, чеч. savsaⁿ пухнуть, полнеть;
55. serseroti решетка из проволоки. чеч. sara проволока, прут;
56. pazi смирный, чеч. piisa правильный;
57. moch'vdacheri взбеситься, чеч. moch'a/mogha iaⁿ гневаться;
58. chama кушать, чеч. cham вкус;
59. makrateli ножницы, чеч. tukar;
60. bostneuli овощи, чеч. biesh сад, огород;
61. gach'inva замерзнуть чеч. vach'a-vaⁿ замерзнуть;

62. garet на дворе, чеч. kert «двор, забор» (g>k – сужение первого гласного и редукция последнего из-за переноса ударения на первый слог); garetubani предместие; франц. écarter [ekaʁte] раздвигать; отмежеваться; cloture ограда; encloure огородить; лат. hortus огороженное место, огород;
63. dardari барабан, чеч. звук битья или побоев;
64. дума курдюк у барана, чеч. дума курдюк;
65. chamcha ковш, чеч. chamii ковш;
66. erk'emali овен, баран, чеч. 'ēhg ka овен;
67. jich'vi тур, каменный баран. чеч. djii овца;
68. jojoch'eti ад. чеч. jöjch'ati/jöjghati ад;
69. jvari крест, jvaris ts'era перекреститься; чеч. j'ara крест;
70. aghreba зарычать, jghera звучать, mghera петь песни, насмехаться, чеч. 'ieghaⁿ выть, бляеть, ghar шум;
71. bghavili бляеть, bghuvili реветь, mughrooba возреветь, ghriali реветь. чеч. 'ughaⁿ реветь, 'ieghaⁿ выть, бляеть;
72. q'virili кричать, чеч. 'ughaⁿ реветь, iig laqaⁿ кричать песни;
73. zagi звонок, чеч. az голос, ghar шум;
74. sats'auli чудо, saots'agi удивительное; чеч. tsiets-valaⁿ удивляться;
75. beghelshi коровник, begheli/satsavi хранилище, чеч. bozhul коровник, satsaⁿ останавливаться; beghil лучшее, подходящее место;
76. ekimi врач, чеч. ekim уязвимый, нежный;
77. mq'agi выносливый; чеч. (уст. вып-е) q'ag sa valaⁿ не сдаваться;
78. kalts'uli девушка, чеч. kälts'uol женственный мужчина;
79. kondris k'atsi карлик; чеч. kondar «низкорослое растение»;
80. k'ashk'ashi полное сияние светил небесных, свет, чеч. k'arshk'agi обращение древних чеченцев к богу грома;
81. soro скважина, нора, берлога чеч. uog нора;
82. st'amni чван, кувшин, стáцмвa; чеч. chāmii;
83. t'agi рукоять, черенок, деревко. веретено чеч. t'āra ладонь с растопыренными пальцами, t'aga наперсток;
84. parto пространный, просторный, широкий, чеч. parghtuo свобода, простор;
85. pore da rogo площадь, fogum, чеч. p̄hōgha площадь для схода; франц. préau [pʁeo] площадка, внутренний двор;
86. ghavghavi ропот, шум. чеч. ghavgha шум;
87. ghalva утомлять, -ся, уставать, чеч. ghielvaⁿ утомлять;
88. q'ana [пашня], q'anobigi село, засеяное поле, чеч. qa пашня;
89. q'ru глухой, q'uge недро, залив. стогна, глухой переулоч, q'uri ухо, уши. ушко, чеч. q'oga глухой;
90. tsitsa, tsitsi кот, кошка. чеч. tsitsig/tsitsk кошка;
91. dzieba искать страждущее; чеч. dziēn испытывать;
92. ts'amali лекарство. средство, способ. чеч. tsamgar болезнь, malaⁿ пить;
93. ts'ami миг, минута; чеч. djima/dzima маленький, чуть-чуть;
94. ts'amts'ami ресницы. чеч. ts'ots'um бровь;
95. chama есть, кушать. чеч. cham вкус;
96. khari, khaго вран, сухолапль, чайка, рыболов, чеч. khāra рыба;
97. khirveuli скорбящий, страждущий, бедствующий. чеч. khir-(iolu stag) преследуемый из-за кровной мести; khir траур;
98. khiri скорбь, печаль, нужда, бедствие, зло, беда. чума, зараза, моровая язва. болезнь. чеч. khig кровная месть, траур, khig qābaⁿ соблюдать траур;
99. ch'azva чертить, рисовать. ch'azi черта, линия. чеч. siz линия;
100. k'azma, k'azmva убирать, украшать, k'azmulu убранный, украшенный. чеч. ch'aza красивый; турец. has чистый, несмешанный, güzel красивый;

101. ch'asi смелый, господский, государственный, ch'az красивый (турец. has чистый, высшего сорта), чеч. ch'aza красивый;
 102. bist'i грош. чеч. bist кончик.

III. К последнему типу относятся слова, которые могут восходить к общим корням языков не только иберийско-кавказской ветви, но и к праязыку всего человечества.

В современной лингвистике укрепляется мнение о существовании универсальных законов развития языка, управляющих его развитием независимо от индивидуальных особенностей языка. Б.А. Серебренников называет диахроническими фреквенталиями однотипные языковые процессы, приводящие к однотипным результатам, иллюстрируя сказанное наиболее показательными примерами [6], например, такими как: исчезновение слабоартикулируемых звуков (u, i) и редуцированных гласных, переход *r* в *l* и их вокализация, *m*>*n*, утрата спирантов *h*, *x*, возникновение протетических *u* (*v,w*) *j*, *h* перед начальным гласным слова и т.п. Редукцию конечных гласных обнаруживает Ю.Д. Дешериев и в словах, относящихся к древнейшим слоям бацбийской лексики. «Редукция (выпадение) конечного гласного в словах (бацб. k1рух насадка, груз. k1рухи) вызвана переносом ударения на первый слог. Это подтверждают слова, усвоенные бацбийцами из грузинского и чеченцами из русского языка» [2:24]. Как пишет Л.М. Скрелина-Становая: «Изменения согласных в потоке речи проходили под влиянием окружения, которое вызывало различные ассимиляции, таковы палатализация, вокализация, озвончение, оглушение, приводившие к изменению облика слова, а иногда и к появлению новых согласных фонем, например, в результате палатализации звуки *k* и *g* превратились в *ts*, *tš* и *dž*: *k* +*i,e* >*k'*>*t'*>*ts*; *k*+*a*>*tš*; *g*+*i,e,a*>*g'*>*dž*» [7]. Объем статьи не позволяет нам подробно останавливаться на всех фонетических изменениях рассматриваемых слов, поэтому эти сдвиги обозначены в сокращенной форме.

Слова изменяют свое значение при переходе из одной социальной категории в другую (метафора, метонимия, лексико-семантическая деривация), не говоря об изолированном развитии рассматриваемых языков в течение нескольких тысячелетий (что предположительно), однако трудно сказать, что рассматриваемые нами соответствия случайны.

В чеченском языке издавна одни и те же корни использовались при номинации схожих предметов и явлений, что приводило к многозначности слова путем переноса названия с одного явления действительности на другое на основании сходства, смежности, общности их признаков. Например, в чеченском и грузинском языках наблюдаются регулярные соответствия звуковой структуры корня в таких словах как дом – огонь – красный – имя. Здесь наблюдается вполне объяснимое семантическое развитие слова: огонь как символ дома и очага, красный и огонь – синонимы, а имя – это уже более расширенное развитие понятия дома – т.е. выходец из какого-то дома, например:

1. *sisch'li* кровь, чеч. *ts'ii* кровь;
ts'idovneba кровотечение; чеч. *ts'iidar* кровотечение;
2. *tsetsch'li* огонь, *ts'va* жечь; чеч. *ts'e* огонь;
ts'rtoba [калить]; чеч. *ts'e* огонь (во 2-й скл-й основе имеет расширение - *ts'eran*); *ts'en* красный, *ts'iian* калить;
- ts'iteli* красный, червлёный, червонец; чеч. *ts'ien* красный;
3. *ts'odeba* возывать, нарекать, называть; чеч. *ts'e* имя.

Отдельные корни грузинских слов в некоторых случаях восстанавливаются на основе чеченских корней, что отражает их древние общие формы, например, в современном грузинском *erti* «один», а в следующих примерах слово *tsal* употребляется в значении «один»: *tsal-gnit* с одной стороны; одна половина чего-то, *tsal-tuali* одноглазый, *tsal-k'erdz*, *tsal-k'e* и *tsal-tsalk'e* порознь, *tsal-mog[ɔ]* однодворец, *tsal-pech'i* об одной ноге, *tsal-ch'eli* однорукий, ср.: чеч. *tsa'/tsha'* один, *tshalgha* одинокий.

В рассматриваемых языках все слова, определяющие сердечные качества человека, происходят от слова «сердце» и восходят к лат. *cor*, *cordis* или греч. *cardio*: груз. *k'argi* хороший, добрый, довольно, *mk'erdi* перси, грудь, *gulmkerdis* грудь;

ср.: чеч. *dika* хороший – производное от > *duog* сердце, (ср.: англ. *good* хороший - *heart* сердце (*g>h*, *d>t* (см. А. Мейе); груз. *guli* сердце, *gulk'etili/gultbili* добрый;

tak'ili шекотливость, благородная гордость; чеч. *stag* мужчина, *degil* гордый (производное от слова *duog* сердце (груз. глухой (абруптивный) >чеч. звонкий – *k'>g*, *t>d*, вокализация *г* с последующей дифтонгизацией, метатеза).

Ср.: исп. сердце *corazón*; ит. *cuore*; турец. *kalp*; франц. *coeur* сердце, *digne* [din] достойный, заслуживающий (уважения), *dignité*-достоинство; груз. *sop'lis dekan* благочинный. В современном французском языке в *digne* [g] не читается, но английским языком это слово заимствовано до выпадения этого звука: англ. *dignity* [digniti]; чеч. *dika* «хороший». В производных от *dika* словах заднеязычный смычный глухой становится звонким в позиции перед сонантом или звонким согласным, ср.: *dika* – *dikanig/diknig* (читается [dignig]), то же самое звуко сочетание мы наблюдаем и в старофранцузском языке.

1. *ali* пламя, пламень (турец. пламя *alev*); франц. *allumer* зажигать, *allume-feu* [alum-fe] головешка (для разжигания); растопка; русск. пламя; чеч. *alu* пламя;
2. *amo* приятный. франц. *aimer* [emi] любить, *ami* друг; чеч. *homie* «милый, родной».
3. *mamgi* мужской пол, мужчина, *kmagi* муж; чеч. *maig* муж; курд. *mêg*; хетт. *mag*;
4. *vai* горе, *avoba* дурнота, *avena* злоязычный, *av-zne* злонравный, чеч. *wuo* зло, инг. *tiu* плохой; франц. *mauvais* [move] плохой, скверный; злой, дурной; *vaugien* [vogʏen] бездельник, повеса; негодяй, подозрительная личность;
5. *arch'i* канал, канава. чеч. *ch'i* река, вода, *ch'arsh* канава (турец. *ark* канал, арык);
6. *dghe* день, чеч. *de* день, англ. *day* дневное время суток; нем. *Tag*;
7. *ati* десять, чеч. *itt* десять;
8. *p'at'ara* малый, маленький, младенец, чеч. *patar* бутон, почки молодые листья; лат. *patēre* открытый, снкр. *patra*, цыг. *patrin*, пандж. *patta*; англ. *bud* почки (*p>b*; *t>d*);
9. *potoli* лист, чеч. *patar* молодые листья (*l>r*);
10. *galalva* отгонять, разгонять. чеч. *lallaⁿ* гнать;
11. *ghirsi* достойный, чеч. *ghirs* средство, сила;
12. *suli* дух. дыхание, душа, совесть, души усопших, чеч. *sa* душа, *sinosh* души усопших;
13. *p'rais* жарить, чеч. *qarzaⁿ* жарить (*p>q*); франц. *cuisson* [kwisso] варка, печение; жарение; обжигание; нем. *prätzeln*, *gösten*, англ. *fry*; франц. *cuire* [kwiiʁ] варить; печь; обжигать глину; чеч. *quiiq* qaba гончарный сосуд;
14. *augi* срам, срамота. *augiani* срамный, зазорный. чеч. *ieh* срам (*g>h*), *hiia* (араб.);
15. *dzma* брат, *mrt's'emi* младший, чеч. *djim(a)/dzim* младший, маленький;
16. *ats'*, *ats'e* ныне, чеч. *hinc* сейчас;
17. *baia* зрачок. чеч. б1аьрг глаз;
18. *bunagi*, *bunak'i* берлога, гнездо. чеч. *bun* хижина, курятник, *ben* гнездо; IE *ben*;
19. *bghvera* коситься на кого, смотреть косо; франц. *borgne* [boʁnʃ] слепой (на один глаз); чеч. *b'agha(r)g* косой;
20. *tbili* теплый, чеч. *mela* теплый, мягкий [*m>b*]; франц. *moelleux* [mwa] нежный, мягкий, исп. *muelle*; лат. *malacus* мягкий, нежный;
21. *ganch'dari* сделавшийся похудевший, чеч. *ch'ud-valaⁿ* худеть;
22. *k'ogiant'eli* густой дым, пыль или туча дыму, пыли и т.п. чеч. *k'ug* дым (турец. *korkandil* дым);
23. *k'omli* дым, семья, двор. чеч. *ts'a-k'ug* букв. дом-дым, переносн. «двор, очаг» (*l>r*) А.Мейе подробно пишет о переходе *г>l*);
24. *nali* подкова, чеч. *lan* подкова (мететеза);
25. *seri* вечер, пир, пиршество, *seroba* вечер вечерять, франц. *soir*, *soirée* [svayɛ] вечернее время, итал. *sera*, чеч. *süire* «вечер»;
26. *ganch'etka* расторгать, разрывать, растерзать, чеч. *ch'ada-iaⁿ* разрезать, *ch'adaⁿ* рваться; англ. *cut* резать;

27. reva мешать, месить, gareva смешивать. areva смешивать, мешать, moreva размешивать, чеч. 'ie-jan ('ievan/'ieban) смешивать;
28. dagva гореть. dabugva жечь всё, выжигать; чеч. daga (bagaⁿ/vagaⁿ/iagaⁿ) гореть, daga-daⁿ (baⁿ/vaⁿ/iaⁿ) жечь; ср.: курд. agir, снкр. agni, цыг. jag, пандж. agg, русск. огонь;
29. davits'q'eba забывать. чеч. vits-valaⁿ забыть;
30. davseba, тушить. чеч. dāⁿ гаснуть, dai'aⁿ тушить, бацб. davar-dar гасить; IE dhē-, dhə;
31. dik'a, mk'a, жать, рожь, томк'a жать, пожинать, samk'ali жатва. чеч. k'a пшеница;
32. daok'eba продовольствовать. чеч. da'aⁿ (ba'aⁿ, ia'aⁿ), бацб. daq'ar есть, кушать (араб.);
33. rek'a стучать, звонить; darek'a звонить. стучать, постучать, -ся; чеч. diekaⁿ звучать, звенеть, петь (о птицах); IE -jek звенеть;
34. dasasrul последи, наконец, напоследок, передышка shesvenebis, прекратить shech'ereba, чеч. satsaⁿ остановиться, франц. cesser [sese] прекращать, останавливать;
35. dach'nuli оранный, вспаханный, sach'navi пахотная земля, пахотный, sach'nveli рало, соха. чеч. āch'aⁿ пахать; франц. arable пахотный, исп. agar, labrar «пахать» (чеч. болх «работа»); итал. arare, (чеч. диал. āghan «пахать»). Артикуляция грассированного [г] во французском языке и [γ] (буквосочетание gh) в чеченском языке совпадает, а звуки [γ=x] различаются только по наличием голоса;
36. erkuna орать, пахать, чеч. ach'kaⁿ копать, (шатайск. диал. arkaⁿ (rk>xk);
37. ch'ugva накрывать, покрывать. накрывать голову, надевать шапку, чеч. hulvaⁿ погружать, покрывать; немец. hüllen закутывать, укутывать, обволакивать, укрывать;
38. q'avari кровельная доска; чеч. q'ovlaⁿ покрывать, закрыть (l>r), англ. франц. couvrir [kuvʁiʁ] закрывать, покрывать; исп. cubrir покрывать; англ. cover покрывать;
39. dia Юпитер, Ζεύς, δῖός, чеч. Dēla бог (l>r; r>вокализуется); IE dei-, deǵə-, dǵā-;
40. datovos покидать, чеч. d'a-tasaⁿ покидать;
41. esta, estave так, так же, чеч. ishta так;
42. val, ch'val, vals, svla идти, ходить, daslva заходить (солнцу), ts'asvla уходить, чеч. -vālaⁿ идти, ходить (ts'a дом);
43. vazhi сын, чеч. vasha брат;
44. ttve месяц, badri полнолуние, чеч. butt месяц, луна (метатеза; v>ц, u>v; b>v), нем. Mond (b>m), англ. moon (b<m; t>n);
45. tesva, natesi посев, mtesvari, mtesveli сеятель, чеч. tasaⁿ бросать в землю (сеять); франц. tasser [tassi] уминать, плотно набивать; уплотнять, сгущивать; entasser [ontassi] сваливать в кучу, нагромождать; скапливать;
46. tavsoba уживаться, чеч. taaⁿ, tav-(sh) нравится, бацб. tavar уживаться;
47. It'olva бежать, убежать, чеч. d'a-tilaⁿ убежать прочь;
48. k'lde камень, каменная гора, скала, lodī камень, k'alat'ozī каменщик, чеч. t'ulg камень, (метатеза, d>t', k'>g, l=l);
49. iara рана чеч. iaraⁿ (dāraⁿ, bāraⁿ) резать, darian берeditь рану, dēra разъяренный; итальян. dare tagliò a... срубить /срезать что-либо, IE der – резать;
50. lalva гнать, прогонять, molalva пригонять, чеч. lallaⁿ гнать;
51. chili плод, чеч. ch'ila созреть;
52. k'bode берег, утес, чеч. berd берег; франц. bord [boʁ] край, берег; au bord на краю; deborder переливаться через край; исп. borda борт (судна);
53. k'erk'i кора, корка, чеч. khq'uog/kh'uog кора, кожа, qovga кожа; ср.: франц. cuir [kwi:ʁ] шкура, chair [ʃer]; др.в.-нем. skeran; др.-слав. скоря; лат. scortum, греч. keiro, лат. corium шкура; португальский couro;
54. shinauri домашний, shin, shina дома, домой. чеч. shieⁿ свой; ср.: франц. son, sa, le sien свой (своя, свое, свои);
55. litoni рудокопия; чеч. littina (deshi) процеженное (чистое) золото, littaⁿ процедить;

56. ugheli ярем, ярмо. ярем, иго; jogi табун, стадо; чеч. iuḃjaⁿ запрягать; англ. yoke иго, запрягать, нем. Joch, франц. joug (g>dj>j; g>k>h>gh); ср.: лат. iungo/iugum, снкр. yuktah, авест. uxto (с суфф. -to) (см. А. Мейе);
57. kuabi вертеп, пещера. ворота karibche, чеч. kav (b>v) ворота, вход, проем; франц. cave [kav] погреб, подвал, полость, впалый; caver выдалбливать, лат. savea огороженный участок, ограждение для животных;
58. k'artoba гроза, чеч. qor град, qor tuoch' ударить град;
59. dzu самка зверей, dzuk'на сука, dzudzu грудь, чеч. zuda женщина, dzud самка;
60. tla срезывать, тесать. резать, гранить, tili граненый, чеч. tilaⁿ сходить (о перьях), тесать, tila-iaⁿ общипывать, tiliina общипанный; франц. tailler резать, стричь, tailleur [tajeu] портной;
61. t'mis волосы, tma волос чеч. mas волос, mesash/mesh волосы; ср.: франц. mèche прядь (волос)
62. balishi подушка, чеч. belsh плечи;
63. ukan спина, uk'an после, потом, uk'anani задки, чеч. buq' спина; англ. back спина; нем. спина Rücken; турец. arka спина;
64. tova снежит, снег идет, tovlі снег, чеч. luo снег (v>u);
65. tualadi благовидный, приятной наружности, чеч. taⁿ нравиться, towsh приятной наружности;
66. mze солнце чеч. malch' солнце;
67. met'oki подворье, метóхи, соперник, mekonoti подстава, пьедестал, mits'a земля, прах. mits'doma, mits'toma достигать, досягать, простирать, mits'eva подвигать, -ся, подаваться; чеч. mettig/mettk место; франц. mettre [mety] класть, ставить, помещать;
68. ml't'olvare бегущий, чеч. d'a-tila убежать прочь;
69. moaba, tuaba носилки (метатеза, вокализация r), чеч. baram носилки для мертвеца, лат. fero/ferre носить, др.-англ. faren ехать, нем. носилки Bahre, IE снкр. bhagāmi носить, ав. barāmi; арм. berem, гот. baira, др.-ирл. biur, др.-сл. беря;
70. mog[з] сапог, чеч. mācha обувь (палатализация g > k > tš);
71. motavseba уживаться, поладить (чеч. muott liebaⁿ языком болтать), motkma оплаки-вать, петь, воспевать что стихами, motch'roba возвещать, сказывать. сказание, motqueba ложь, чеч. muott язык; франц. mot [mo] слово;
72. k'odva рубить, ранить, mok'udavi смертный. mk'uadagi мертвый, мертвец; лат. cadaver [cado] мёртвое тело, труп; турец. sadme столкновение; чеч. kada похороны;
73. ts'menda чистить. чеч. ts'ena чистый, ts'andaⁿ чистить;
74. ts'ova, ts'ovna сосать mts'ovari сосущий, грудной. чеч. ts'ub-(baⁿ/daⁿ/iaⁿ) сосать (v > b);
75. ts'urbela пивка, чеч. ts'ubdar пивка;
76. dadzineba спать, dzilis спать, чеч. d'a-dizhaⁿ (-vizhaⁿ, -bizhaⁿ, -iizhaⁿ) ложиться спать;
77. silale холодность, sitsive холод, tsivi холодный, чеч. shiila холодный;
78. чеч. simrgule круг, окружность. mrguali, rguali круглый, gogra тыква, чеч. gou круг, gougа круглый (l>r);
79. sinatle свет, santeli светильник, свеча. чеч. sa/serlo, инг. serdalo свет;
80. morbedi бегун. проворный. чеч. vadaⁿ, (badaⁿ, dadaⁿ) бегать;
81. nach'evari половина. чеч. ach' половина;
82. neli тихий, легкий. тепловатый, molboba смягчать. чеч. mela теплый, мягкий (m > n); франц. moelleux [mwa] нежный, мягкий, лат. malacus/mollis мягкий;
83. sma пить, sasmeli питье, напиток. чеч. malaⁿ пить;
84. t'oki веревка, чеч. t'iigig веревка, шнурок (k > g, вокализация r);
85. sunt'k'va дыхание, чеч. sa de'ar дыхание;
86. modit' пускать mit'eveba отпускать, чеч. dita (bita, vita, iita) позволить, разрешить;
87. mogvareba разрешить, чеч. magan можно, возможно, разрешается; готск. magan, англ. may можно, возможно;
88. pilta светильня, фитиль, фтóл. чеч. milt фитиль;

89. vits' i znat', чеч. *vuovza*ⁿ «знать кого-то»; франц. voisins [vuaza] соседи; русск. *ведать*;
90. ts'ch'eli жаркий, чеч. ts'e огонь, iovch'a жаркий;
91. p'ekhit'ходить, p'ekhebi ноги; чеч. nastar phid икра ноги; ср.: хетт. pedan почва, скр. padam след, гр. pedon след, арм. het; франц. piede [pje] нога; исп. de rata ножка;
92. ch'akho творог. чеч. niech'cha сыр;
93. gadarch'ena сохранить, ch'a daⁿ охранять, gaⁿ видеть; франц. охранять garder;
94. utuo беспрекословный чеч. tieⁿ умолкнуть, [tijna] беспрекословный;
95. ak' здесь, чеч. 'ets/hoq вот здесь; лат. hoc;
96. idzuleba заставить, чеч. vita (dita, bita) заставить, позволить;
97. ch'idi мостик, ch'evi поток; чеч. ch'i вода, река; лат. hydrius водяной;
98. ekhvi сомнение, shek-valaⁿ сомневаться;
99. sk'ara решетка, скара, чеч. sara проволока;
100. prtch'oba пугать, prtch'ola, prtch'[з] nva пугаться; чеч. qiēgaⁿ бояться; франц. peur страх, боязнь; опасение (чеч. q > франц. p (франц. pois горох, чеч. qōsh фасоль);
101. gharti бурка, чеч. verta бурка; франц. vêtir [vetiγ] одевать (v > gh);
102. ghre ухаб, обрыв. чеч. regha хребет горы (метатеза), ghaige остров;
103. q'eli горло. чеч. lag горло, leg(a)sh-(kah) в горле (метатеза; g > k > q'); франц. gorge горло (сосуда col; goulot (бутылки);
104. q'ma юноша, молодец, чеч. q'uona молодой, jima юный (m > n);
105. sharshan в прошлом году, sharshandeli прошлогодный, чеч. sho год (shar(an) - 2-я склоняемая основа);
106. tsarieli полый, tsch'rili решетка, чеч. tsch'ar-iuolaⁿ быть проеденным ржавчиной;
107. ts'ivili пискотня, визг, визжать. ухо звенит. чеч. ts'iizaⁿ визжать;
108. ts'ruts'una мышенок, чеч. ts'urts'ur мышенок;
109. ts'uni порок, недостаток. чеч. ts'un грязь;
110. ch'dili извлеченный, обнаженный (меч), чеч. (s)ch'a-dellaⁿ обнажить;
111. ch'vivili ржание, чеч. viēlaⁿ смеяться;
112. sura [марать], чеч. sōōla грязь, сукровица (l > r); франц. saleté грязь;
113. avlini помойная яма, чеч. 'avtash помой (l > r);
114. azat'i свободный, azni вельможа, знатный, Ἀσὺδοτος. чеч. özda благородный;
115. chch'ubi ссора, драка, бацб. buh ссора;
116. tsitskna крошка, zogi da zogierti некоторый. часть, половина. чеч. tsüg крошка;
117. gardach'vets'a избегать, уклоняться, garegani внешний, внешность чеч. (gaⁿ видеть, gag видение, vitaⁿ оставить);
118. dabadeba созидать, творить, сотворить, mbadi творец. чеч. daⁿ (baⁿ/vaⁿ/iaⁿ) делать;
119. bodva врать, враки. чеч. (āshpsh) buottaⁿ врать;
120. brk'ialeba блистание. чеч. b'ārg глаз, b'ārla яркий; франц. brillant яркий, англ. bright;
121. brma слепой, слепец. braziani бешеный, чеч. b'arzvalaⁿ ослепнуть, чеч. b'ārzi слепой, b'ārg глаз;
122. sasule дыхательное горло, чеч. sa вдох, sa de'aⁿ дышать;
123. sasdzlo, sdzali невеста, чеч. zuda жена, nus невестка; франц. nocе [nos] свадьба;
124. amagi заботы и труды, mogeba получать прибыль. стяжать, mogvareba сделать искусно, удачно, инг. mogij huna как успехи? чеч. magaⁿ можно, возможно, готск. magan, англ. may.
125. enk'enia обновление, k'rk'iala яркий цвет. ἐγκαίνια, -σμός. чеч. ts'ena чистый, k'ain белый;
126. ezhvani звонец, гремушка. чеч. az голос;
127. lari казна, казначейство. чеч. laraⁿ считать;
128. k'lva убивать. mk'lveli убийца, чеч. vieⁿ убивать, valaⁿ умирать;
129. k'elagi ключник, целларий, погреб, чеч. k'ela под, k'elag из-под чего-то;
130. isi, is он, тот. чеч. iza он, она
131. sargo доход, выгода, чеч. sāⁿ, выгода.

Наличие в грузинских глаголах (например, *dabadeba*, *bodva*, *mogeba*, *prtch'oba*, *idzuleba*, *ts'menda*, *motavseba*, *motch'roba*, *tavsoba*, *daok'eba*, *dagva*, *davits'q'eba*) элементов чеченского классного глагола *daⁿ* (*baⁿ/daⁿ/iaⁿ*) «делать» (англ. *do* делать, нем. *tun*), который является служебным глаголом и образует переходные глаголы от непереходных, а также вербализатором для основ из имен, позволяет сделать вывод о том, что в нашем общем праязыке были аналогичные классные глаголы с тем же звуковым составом, играющие аналогичную служебную роль.

В лексике может происходить дифференциация по значениям в пределах даже близко родственных языков, например *вонь* в старославянском языке имеет значение «запах» (безотносительно к его качеству), в русском *вонь* – это «дурной запах», а в чешском *voneti* – «благоухать». Между тем, необходимо подчеркнуть, что подлинное объяснение любых языковых изменений, в том числе и фонетических, достижимо лишь с учетом их семантической основы, корнящейся в свою очередь в социальной функции языка. Обоснование теории моногенеза – это задача огромной сложности, и для ее разрешения недостаточно усилий даже многих ученых, эта скромная статья может послужить лишь отправным пунктом для дальнейших исследований.

Литература:

Дешериев 1953: Ю. Д. Дешериев. Бацбийский язык. М.: АН СССР.

Интернет ресурс - Режим доступа: <http://www.slovarus.info/gru>.

Мейе 2008: А. Мейе. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. ЛИБРИКОМ. М., 2008.

Моногенеза теория//Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990. С. 309.

Серебренников 2005: Б. А. Серебренников. Вероятностные обоснования в компаративистике. – Комкнига. М., 2005.

Скрелина 2001: Л. М. Скрелина, Л. А. Становая. История французского языка. М.: «Высшая школа».

Знание – сила: Знание – сила. № 8. М., 2003. С. 114-119.

Токаева 2013: А. С. Токаева. К вопросу о лексических соответствиях в чеченском и романских языках// Вестник ЧГУ. Грозный, 2013.

A. S. Tokayeva (Grozny)

The Chechen-Georgian Lexical Parallels in the Light of the Theory of Language Monogenesis¹

In the languages of many different ethnicities of our planet evidence of common descent of the whole mankind is preserved. Language is what survived from our ancestors, that is the ancient peoples. Monogenesis theory suggests the origin of human languages from one source. The new stage of the theory of monogenesis is associated with the names of A. Trombetti (early 20th century) and M. Swadesh, who not only systematized the achievements in the field of study of each of the language families, but also suggested the presence of lexical relations between these groups, which, in their view, justify the theory of monogenesis.

According to Russian academician V.V. Ivanov, “monogenesis theory of languages seems more probable at present” [3]. This is reflected by the fact, for example, that the more ancient is the language taken for comparison, the more we find it compliant with the Chechen language for at this stage of development the divergence of these languages has not gone too far.

As A. Meillet wrote, «matches suggest a common basis, but about this common basis one has the idea only by hypotheses which cannot be checked; therefore only matches make up the science object» [Meйe 2008].

For thousands of years, and sometimes even centuries, a word form may change through different phonetic processes. Especially the tonic accent of the Chechen language is changing words, when a strong emphasis is placed on the first syllable, and as a result of weakening of the consonants and vowel reduction the end of the word is destroyed. The consequence is a limited number of syllables in the ancestral Chechen non-derivative words which in turn develops compound-words characteristic for Chechen as a result of the language tendency to increase semantic means.

Any correspondences with Caucasian or any other languages Nakh linguists define as borrowings, precisely because with that distant affinity of languages as in the case of the three Caucasian families, it is very difficult to prove any lexical parallels without any written scripts. However, it would be illogical to assume that all native words in our language are borrowed. For example, all Caucasian languages have very many matches with Turkic and Arabic, but not all of these facts are due to borrowing alone.

We found the Chechen-Georgian matches which can be divided into three groups depending on the source and time of possible borrowing (we mean such Arabic and Turkish words both in Chechen and Georgian languages as: saati «watch», ch'ani/zhami «time»), as well as the lexical units which roots trace back to a proto-language of Iberian-Caucasian branch or to the parent language of all mankind (for example Georg. ati «ten», Chech. itt «ten»; Georg. gogra «pumpkin», Chech. guorga «round» – are not borrowings).

1. The first group includes the Chechen-Georgian lexical correspondences that occur in most Caucasian languages, and these are mainly borrowed from Arabic, as well as from Turkish. Although words of this group are also differentiated depending on the time and source of borrowing, the limited volume of the article does not allow a more detailed description of these matches. For example, in the Chechen literature these words are considered as borrowings from Arabic and in Georgian dictionaries – as matches with Greek.

In Chechen spoken language loanwords undergo phonetic adaptations, although there are not in Georgian sounds absent in the Chechen language (in Chechen all vowels are reduced except for the first

¹ The paper print without change.

syllable, combinations of consonants, especially at the beginning of the word are removed, phonemes, unable to combine with certain phonemes in certain positions are replaced, etc.). We followed the Latin script of the Georgian words adopted in Georgian-Russian dictionary by Niko Chubinashvili.

1. alubali “cherry”, balghoji; Chech. bal “cherry”;
2. araq'i, rach'(i) vodka (Arabic, Turkish) vodka (rice), Chech q'ärq'a;
3. bairaghi “banner” μπαϊρακι; Chech bairaq “banner”, Turkish “flag”;
4. baraka abundance, (Turkish. bereket), Chech. berkat;
5. bage “mouth lips”, бага да бакани “ledge in the wall”; Chech. бага “mouth, pharynx” (Turkish ağız “mouth”);
6. baghi, baghcha “fruit garden”; Chech. biesh “garden”;
7. dukani “shop” (Arabic), Chech. tüka “shop”;
8. dabaghi “currier”; Chech. dabagh daⁿ “to tan the skin (fell)”;
9. dava “dispute, lawsuit”; Chech. dav “quarrel”;
10. kalaki “city”; Chech. ghala “city”;
11. varaq'i “trim, gold leaf”, βαράκι;
12. taji “Persian emperor’s crown”, Chech. taji “crown”;
13. ziani “defect”, Chech. zien “loss”;
14. maimuni “monkey”, μαϊμού, Chech. “maimal” (Arabic);
15. lomi “lion” λέων, λεωνταρι. Chech. luom “lion”;
16. eri “people, nation, warrior”; Chech. mair “husband”;
17. k'aba “dress”, Chech. ghabli “national dress”; compare: Franc. robe [ʒob] woman's dress; Spain Ropa; Turkish. rop (bu);
18. k'alami “walking stick, pen”, καλάμι. “article in the register”; Chech. “q'olum pencil” (Arab.);
19. iepi “cheap”, iepoba “abundance, cheapness”; Chech. aip “flaw” (Arab.);
20. topi “end, piece, piece of cloth” (Turkish “top roll, ball”). Chech. tup “roll tissue”;
21. topi “shotgun”, τουφέκι, topchi “kanoner”, топтзής, тоπούзи, Chech. tuop “shotgun”;
22. k'iri “lime” (Arab. jirun k>dž), Turkish. kireç; Chech. kir “lime”;
23. mejlisi “ball, feast”.
24. mizgiti mizgit, “mosque” (Turkish mescit), Chech. mähzd(i)g (metathesis – git>dig);
25. naibi “governor”, manager”, ναϊπις.
26. otach'i “room”; Chech. oti “room”;
27. p'ep'ela “butterfly”, (Lat. papilio “butterfly”); Chech. “polla” “butterfly”;
28. p'ilo, sp'ilo “elephant” (Turkish fil);
29. sap'hva “soaping”, σαπουνίζω. sap'oni “soap”, σαποῦνι, [Turkish soap]; French savon; Chech. sāba “soap”;
30. kapi “foam” (Turkish köpüğü), Chech. chop “foam”;
31. salami “bow”, Chech. salam “hello”;
32. t'asi “cup, bowl”;
33. sigharibe “poverty”, Chech. sāgha “charity”;
34. ch'urma “date”;
35. sisast'ik'e “brutal”; Chech. q'iza “cruel”;
36. hambavi “news, rumor”; Chech. ch'abar “conversation”; Spain hablar [ablar] talk, dialect”, *linv.* habla (Arabic. ch'abarun);
37. ghalat'i “attempt to kill, treachery”; Engl. guilt; OE gylt, fault, Chech. ghal(a)t “error, misconduct” (Arabic);
38. mizeruli “miserable”, Chech. miska “poor”; French mesquin [meska] “pathetic, frugal”; Arab. “poor, miserable”;
39. moedani “square”, μείδανι, μειντάνι. Chech. maida(n) “square”;
40. zeti “vegetable oil”, zetis ch'ili “olives”;

41. ch'alch'i, sach'alch'o "people"; Chech. ch'alq' (Turkish halk);
42. dzets'k'vi "chain", Chech. dz' ē "chain", Turkish. dizi;
43. bebia "grandmother", Baba, βαβά.
44. Adamiani "man", Chech. adam "human being" (Arabic);
45. bamba βαμβάκι "cotton";
46. haeri "air";, ἀήρ, αἶρος, aēr. Chech. huō/hava' "air";
47. ch'ani "time";
48. zhami "time";
49. shakari "sugar";
50. saati "hour, watch", Chech. saht "watch";
51. surati "picture", Chech. surt;
52. ulupa "pension, allowance", Άλερας, alapi alapoba stealing, Chech. alapa salary; Gr. alfe , lit. alga "fees", arghah "price";
53. parcha "piece of fabric", Brocade;
54. piali, vial, "bowl"; Chech. piela;
55. plavi pilaf.
56. poladi "steel"; Chech. buolat;
57. poli, puli , "coin money"; Chech. schemes;
58. shali "wool fabric. Shawl", shalis; Chech. shal;
59. parda "curtain", μπερδές. Chech. pardu;
60. ch'arpuzi "watermelon", καρπούζι. Chech. ch'orbuz;
61. ch'arji "consumption, waste" (Turkish. harç); Chech. ch'arj "expence costs";
62. ch'at'i "image, icon", ch'at'eba "image", Chech. ch'at ' "appearance";
63. kisa, kesa "pouch, bag", Chech. kisa "pocket, gauze";
64. qut'i "box", Chech. ghut(a)q "box";
65. erisagani "warrior", jarisk'atsi "soldier", eristavi "chief", Chech. eskar army; Turkish asker
66. shalvari "sharavary".

II. The 2nd group includes the words that, as far as it is known at the moment, can be attributed to the borrowings of the Chechen language from Georgian. And, at the same time, we do not rule out the possibility that some words could come into the Chechen language from other sources, and that these words are most likely to go back to the roots of both languages not only of Ibero-Caucasian branch, but also to the parent language of all mankind.

1. ak'vani "cradle"; Chech. āga;
2. bargi "cargo, things". Chech. bargal "old things";
3. bat'asini "duck marine", Chech. bad "duck";
4. bati "goose"; Spain pato [pato] "duck, drake"; Chech. bad "duck";
5. ch'e "tree", Chech. chien "tree trunk";
6. dzaghli "dog", Chech. dj' āala "dog";
7. omi "battle", Chech. t'uom "war";
8. khis gut'ani "plow"; Chech. guota "plow";
9. ch'ach'vi "onion", Chech. ch' uoch "onion";
10. ch'erch'i "Saw", mch'erch'avi ganch'erch'a "saw", Chech. ch'erch' "saw";
11. sursati "foodstuff"; Chech. sursatsh "products";
12. shesha "firewood", Chech. khiēsh "brushwood";
13. mangali, namgali "sickle", Chech. mangal "scythe";
14. p'rena "fly", Batz. pghanar lelar "fly";
15. ormos "pit"; Chech. uor "pit";
16. bgera "noise, sound". Chech. ghar "noise";

17. bina “shelter, housing, apartment”. Chech. bun “coop, shack”;
18. boseli “cow barn”, Chech. bozhul “shed”, “cow barn”;
19. burti “ball” Chech. bürka “ball”, burtk “small pumpkin or watermelon”;
20. bugha “young bull”.
21. Bu, buvi “night owl”, Chech. buh “owl”;
22. chrdili “shadow”, Chech. chetir “umbrella, shed”;
23. shrat'i “serum”, Chech. shar “serum”;
24. shnishi “cousin by women line”, Chech. shicha “cousin”;
25. chala, chaluri “chaff”, Chech. cha “hay”, chalañ “in the hay”;
26. changali “fork”, Chech. shalgu “forks”, shalgutuop “double rifle (from the word shi', shalgha “two, twice”);
27. chanchkeri “waterfall” [snaps], Chech. chach'chari “waterfall”;
28. charsavi “sheet”. Chech. sharshu;
29. charch'i “wheel, machine”, τζάρκι.i, Chech. charch' “(sewing) machine”;
30. zoli “band (cloth)” zolzoli “striped”, Chech. zil “stripe”;
31. lula “pipe tap”. Chech. lüla “pipe tobacco”;
32. (k) [z]ra “Sunday”, κυριακή. Chech. (k)'iran-de “Sunday”;
33. (k) [z]riak'e “week”, κυριακή, κυριακός. Chech. (k)'ira “week”;
34. (k)'undzuli “island”, k'undzi “stump”, Chech. (k)'undzul “bald”;
35. (k)'iseri “neck”, Chech. (k)'esira k'ag “occipital fossa”;
36. k'ari “door”, Chech. k'ari “paddock for calves in the barn”;
37. isheli “pigshed”, Chech. üshal “dirty puddle”;
38. ishnis mogeba “reproach, rebuke”, Chech. äshnish vaⁿ “reproach”;
39. k'ardali “jug, tub”, καρδάλι, Chech. (k)'udal “pitcher”;
40. katami “hen”, Chech. kuotam “hen”;
41. march'ua “post”, Chech. march'a “post”;
42. t'algha “wave”, Chech. tulghe “wave”;
43. t'arsik'oni “sheep leather”, Chech. t'ärsik “hides of goat or sheep”;
44. q'ru “deaf”, q'ure “depths”, q'uri “ear, eyelet”; Chech. q'ora “deaf”;
45. t'eni “dampness”, Chech. t' üna “wet”;
46. t'ilo “canvas”, telat “oilcloth”; French toile [t^wal'] canvas;
47. mturali “drunk” Chech. t'urt'uz-vala “to be completely drunk”;
48. oboli “orphan”, Chech. buō “orphan”;
49. orshabati “Monday”, Chech. orshot-de;
50. p'arask'evi “Friday”, παρασκευή. Chech. p'eraskin-de “Friday”;
51. shabati “Saturday”, Chech. shuota-de “Saturday”;
52. gvari “surname”, gagzma, Chech. gār born, giergara “relatives”;
53. radi warp. raza “hook sometimes on chains”, Chech. raz “curve”;
54. savse “full”, savseba savsebeli, “fullness”, Chech. savsaⁿ “swell”;
55. serseroti grid from a wire. Chech. sara wire rod;
56. nazi “quiet”, Chech. niisa “correct”;
57. moch'vdacheri “get angry”, Chech. moch'a/mogha iaⁿ “get angry”;
58. chama “to eat”, Chech. cham “taste”;
59. makrateli “ножницы”, чеч. tukar;
60. bostneuli “vegetables”, Chech. biesh “garden, vegetable garden”;
61. gach'invaders “get frozen” Chech. vach'a-vaⁿ “get frozen”;
62. garet “at the yard”, Chech. kert «yard, fence”(g>k -narrowing of the first vowel and reduction of the last being accented on the first syllable); garetubani “site”; French écarter [ekayte] push; dissociate; cloture fence; enclore fence; Lat. hortus enclosure, Garden;

63. dapdapi “drum”, Chech. “whipping or beating sound”;
64. дума “fat from sheep”, Chech. дума “rump”;
65. chamcha “bucket”, Chech. chamii “bucket”;
66. erk'emali “aries”, the ram, Chech. 'ēhr ka Aries;
67. jich'vi “tour, stone sheep”. Chech. djii “sheep”;
68. jojoch'eti “hell”, Chech. jōjch'ati/jōjghati “hell”;
69. jvari, jvaris “cross” Chech. j'ara “cross”;
70. aghreba “growl”, jghera “sound” mghera “sing songs, make fun”, Chech. 'ieghaⁿ “howl, bleat”, ghar “noise”;
71. bghavili “bleat”, “roar” bghuvili, mughrooba, ghriali “blub”. Chech. ughaⁿ “blub”, 'ieghaⁿ “bleat, howl”;
72. q'virili “scream”, Chech. ' ughaⁿ “blub”, iir laqaⁿ “scream songs”;
73. zari “bell”, Chech. zari “bell”, az “voice”, ghar “noise”;
74. sats'auli “miracle”, saots'ari “amazing”; Chech. tsiets-valaⁿ “wonder”;
75. beghelshi “barn”, begheli/satsavi “storage”, Chech. bozhul “barn”, satsaⁿ “stop”; beghil “the best suitable place”;
76. ekimi “doctor”, Chech. ekim “vulnerable, gentle”;
77. mq'ari “hardy”; Chech. (*idiom*) (q)'ar ca valaⁿ “not to give up”;
78. kalts'uli “girl”, Chech. kālts'uol “feminine man”;
79. kondris (k)'atsi “dwarf”; Chech. kondar “an undersized plant”;
80. k'ashk'ashi “full radiance of luminaries of heaven, light”, Chech. (k)'arshk'ari “treatment of Chechens to the God of Thunder”;
81. soro “den”, Chech. uor “pit”;
82. st'amni ' , “jug”, στάμνα; Chech. chāmii;
83. t'ari “handle”, “spindle” Chech. t'āra “hand with splayed fingers”, t'ara “thimble”;
84. parto “long, large, wide”, Chech. parghtuo “freedom, space”;
85. pore da poro “area, forum”, Chech. phōgha “forum ground”; French préau [pyeo] “area, courtyard”;
86. ghavghavi “murmur”, Chech. ghavgha “noise”;
87. ghalva “bore, tired”, Chech. ghielvaⁿ “bore”;
88. q'ana [acre], q'anobiri “field”, Chech. qa “arable land”;
89. tsitsa, tsitsi, “cat”, Chech. tsitsig/tsitsk “cat”;
90. dzieba “search of suffering”; Chech. dziēn “experience”;
91. ts'amali “medicine, way”. Chech. tsamgar “disease” malaⁿ “drink”;
92. ts'ami “moment, minute”; Chech. djima/dzima “little”;
93. ts'amts'ami “eyelashes”, Chech. ts'ots'um “eyebrow”;
94. chama “to eat”. Chech. cham “taste”;
95. khari, kharo “gull, angler, Chech. khāra fish;
96. khirveuli “grieving, suffering”. Chech. khir-(iolu stag) “persecuted because of blood feud”; khir “mourning”;
97. khiri “sorrow, sadness, destitution, distress, evil, mischief. plague, disease”. Chech. khir “blood feud, mourning”, khir qābaⁿ “mourning”;
98. ch'azva “draw”, ch'azi “feature line”. Chech. siz “line”;
99. k'azma, k'azmva “clean, decorate”, k'azmulu “nicely decorated”. Chech. ch'aza “beautiful”; Turkish. has “clean”, güzel “beautiful”; ch'asi “bold, state”, ch'az beautiful (Turkish has “pure, premium grade”), Chech. ch'aza “beautiful”;
100. bist'i “penny”, Chech. bist “tip”.

III. The latter type includes words that can go back to the roots of languages not only of Ibero-Caucasian branch, but also to the parent language of all mankind.

Modern linguistics generally approves the view of existence of the universal laws governing language, its development regardless of the individual features of the language. B.A. Serebrennikov calls diachronic

frequentalia the similar linguistic processes that lead to similar results, with the most significant examples [6], such as the disappearance of weakly articulated sounds (u, i) and reduced vowels, transition of *l* into *r* and their vocalization, *m*>*n*, loss of spirants *h*, *x*, etc. Reduction of final vowels detects Y.D. Desheriev in oldest strata wordstems of the Batz language. “The reduction (loss) of final vowel in words (Batz *k’ruh* “mother hen”, Georg. *k’ruhi*) caused by moving the accent on the first syllable. This is confirmed by the words borrowed by Batz from Georgian and by Chechen from Russian” [2:24]. As written by L.M. Skrelinastanovaya: «Change of consonants in the flow of speech were under the influence of the environment that caused a variety of assimilation such as palatalization, vocalization, deaf > resonant (stun), led to a change of words, and sometimes to the emergence of new consonant phonemes, such as the palatalization of sounds *k* and *g* into *ts*, *dš* and *ž*: *k* +*i,e* >*k’* >*t’* >*ts*; *k+a*>*tš*; *g+i,e,a*>*g’*>*dž*» [7]. The article volume does not allow us to dwell on all the phonetic changes of the words, so these changes are indicated in the abbreviated form.

Words change their meaning when you move from one social class to another (metaphor, metonymy, lexical-semantic derivation), not to mention the isolated development of languages for several millennia (presumably), but it is difficult to say that these matches are random.

In the Chechen language the same roots were used in the nomination of similar objects and phenomena, leading to ambiguity of the words by moving titles with a phenomenon of reality to another one based on similarities, adjacency, common signs. For example, in Chechen and Georgian languages there is a regular conformity of root sound structure in such words as **house-fire-red-name**. There is an understandable semantic development of words: fire as a symbol of home and hearth, **fire-red** are synonyms, and **name** is the more advanced development of home concepts – one that comes from a certain house, such as:

1. *sisch’li* “blood”, Chech. *ts’ii* “blood”;
ts’idovneba “bleeding”; Chech. *ts’iidar* “bleeding”;
2. *tsetsch’li* “fire”, *ts’va* “burn”; Chech. *ts’e* “fire”;
ts’rtoba “make red”; Chech. *ts’e* “fire”; (in 2nd declinable stem has extension - *ts’eran*); *ts’en* “red”,
ts’iian “make red”;
- ts’iteli* “red, scarlet, gold”; Chech. *ts’ien* “red”;
3. *ts’odeba* “call”; Chech. *ts’e* “name”.

Some Georgian word roots in some cases are restored on Chechen roots, reflecting their ancient common forms, for example, in modern Georgian *erti* “one”, as in the following examples, the word *tsal* is used in the meaning “one”: *tsal-gnit* “with one hand; one half of something”, *tsaltuali* “one-eyed”, *tsal-k’erdz*, *tsal-k’edatsal-tsalk’e*, *tsal-mog[ž]*, *tsal-pech’i* “on one leg”, *tsal-ch’eli* “one-armed”, comp.: Chech. *tsa’/tsha’* “one”, *tshalgha* “lonely”.

In the languages all words that define human qualities come from the word “heart” and go back to Latin. *cor*, *cordis*, or Greek *cardio*: Georg. *(k’)argi* “good, kind, pretty”, *mk’erdi* “chest”, *gulkmerdis* “breasts”;

Comp.: Chech. *dika* “good” is derived from > *duog* “heart” (comp. Engl. *good* – *heart* (*g*>*h*, *d*>*t* (see A. Meillet); Georg. *gulk’etili*, *guli gultbili* “good”;

tak’ili “noble, pride”; Chech. *stag* “man”, *degil* “proud” (derived from word *duog* “heart” (deaf > resonant) > Chech. *k’* >*g*, *t*>*d*, vocalization of *r* and subsequent diftongization, metathesis).

Comp.: Spain *corazón* “heart”; It. *cuore*; Turkish. *kalp*; French *cœur* “heart”, *digne* [*din*] “worthy, deserving (of respect)”, *dignité* “dignity”; Georg. *sop’lis dekanı* “provost”. In modern French in *digne* [*g*] is unreadable, but the English word is borrowed before dropping this sound: English *dignity* [*digniti*]; Chech. *dika* “good”. In the words derived from *dika* a deaf velar sound becomes ejective in position before sonants or resonant consonants, comp.: *dika* - *dikanig/diknig* ([*dignig*]), we observe the same sound combination in old French.

1. *ali* “flame” (Turkish *alev* “flame”); French *allumer* “kindle”, *allume-feu* [*alum-fe*] *char* (fuel); fire starter; Russian *пламя*; Chech. *alu* “flame”;
2. *amo* French *aimer* [*emi*] “love” *ami* “friend”; Chech. *homie* “dear”.
3. *mamri* “male sex, male”, *kmari* “male”; Chech. *mair* “husband”; Kurd. *mêr*; Hett. *mar*;

4. vai, avoba “feel faint”, avena “evil tongue”, “evil-tempered”, Chech. wuo “evil”, Ing. muo “bad”; French mauvais [mavwa] “bad, nasty; evil”; vaurien [voryɛn] “scoundrel, suspicious person”;
5. arch'i “channel, ditch”. Chech. ch'i “river, water”, ch'arsh “ditch” (Turkish ark “canal”);
6. dghe “day”, Chech. de “day”. daytime”; Gem. Tag;
7. ati “ten”, Chech. itt “ten”;
8. p'at'ara “small, little, baby”, Chech. patar “buds, young leaves”; Lat. patēre “outdoor”, Snkr. patra, Gyp. patrin, Punj. patta; Engl. bud (p>b; t>d);
9. potoli “leaf”, Chech. patar “young leaves” (l>r);
10. galalva “drive away, break up”. Chech. lallaⁿ “drive”;
11. ghirsi “worthy”, Chech. ghirs “power tool”;
12. suli “spirit”. breath, soul, conscience, soul of the deceased”, Chech. sa “soul” sinosh “souls of the deceased”;
13. p'rais “fry”, Chech. qarzaⁿ “fry” (p>q); French cuisson [kwisɔ] “cooking; cookies; roasting; burning”; It. prätzeln, rösten. fry; French cuire [kwiiy] “boil; oven, fired clay”; Chech. quir qaba “pottery vessel”;
14. augi, augiani “shameful”, Chech. ieh “shame, manner” (g > h), hiia (Arab.);
15. dzma mrt's'emi “brother”, Chech. djim(a)/dzim “little”;
16. ats', ats'e “now”, Chech region. hinc “now”;
17. baia “pupil”. Chech. B'arg “eye”;
18. bunagi, bunak'i “den, nest”. Chech. bun “hut”, ben “nest”; IE “ben”;
19. bghvera “sidelong glance”; French borgne [boɔnj] blind (one eye); Chech. b'agha(r)g “squinting”;
20. tbili “warm”, Chech. mela “warm, soft” [m>b]; French moelleux [mwa] “gentle, soft”, Spain muelle; Lat. malacus “soft, gentle”;
21. ganch'dari “became thin”, Chech. ch'ud-valaⁿ “lose weight”;
22. (k)'oriant'eli thick smoke, dust or a cloud of smoke, dust, etc. Chech. (k)'ur “smoke” (Turkish. korkandil “smoke”);
23. k'omli “smoke, family yard”. Chech. ts'a-k'ur (literally). “house-smoke”, «yard, fireplace (l>r) A. Meillet wrote in detail about the transition of r>l);
24. nali “horseshoe”, Chech. lan “horseshoe” (metathesis);
25. seri “evening, feast”, seroba “evening”, French soir, soirée [svaɛ] “evening”, Italian. sera, Chech. stiire “evening”;
26. ganch'etka “break, tear, tear to pieces”, Chech. ch'ada-iaⁿ “cut, ch'adaⁿ “tear”; Engl. “cut”;
27. reva “mix, knead”, gareva “mix” areva “mix, stir”, moreva, Chech. 'ie-jan ('ievan/'ieban) “mix”;
28. dagva “burn”. dabugva “burn out”; Chech. daga (bagaⁿ/vagaⁿ/iagaⁿ) “burn”, daga-daⁿ (baⁿ/vaⁿ/iaⁿ); Comp.: Kurd. agir, snkr. agni, cyg. jag, Punj. agg, Russian огонь;
29. davits'q'eba “forget”, Chech. vits-valaⁿ “forget”;
30. davseba “extinguish”, Chech. (d)āⁿ dai'aⁿ “put out”, Batz. davar-dar “extinguish”; IE dhē-, dhə;
31. dik'a, mk'a “crop, rye”, momk'a reap, samk'ali harvest. Chech. k'a “wheat”;
32. daok'eba “food” Chech. da'aⁿ (ba'aⁿ, ia'aⁿ), Batz. daq'ar “eat” (Arab.);
33. rek'a “pounding, call”; darek'a “call. Knock”; Chech. diekaⁿ “sound, ringing, singing (about birds)”; IE -i_ek ringing;
34. dasarul “finally, at last”, shesvenebis, “stop” shech'ereba, Chech. satsaⁿ “stop,stay”, French cesser [sese] “stop”;
35. dach'nuli, sach'navi arable land, arable, sach'nveli, Chech. āch'aⁿ “plow”; French arable Spain arar, labrar “to plow” (Chech. bolkh “work”); Ital. arare (Chech. dial. āghan “plow”). Articulation of [r] in French and [ɣ] (combination gh) in the Chechen language is the same, and phonemes [ɣ = x] differ only by the presence of voice;
36. erkuna “plowing plow”, Chech. ach'kaⁿ “dig” (šatojsk. dial. arkaⁿ (rk>xk);
37. churva “cover, cover head, wear a hat”, Chech. ħulvaⁿ “submerge, cover”; German. hüllen “wrap, wrap, cover”;

38. q'avari “roofing board”; Chech. q'ovlaⁿ “cover, close” (l>r), French couvrir [kuvʁiʁ] “closed, cover”; Spain cubrir “cover; Engl. cover;
39. dia Jupiter, King of the gods, δῖός, Chech. Dēla “god” (l>r; r> vokalization); IE dei-, dei̯ə-, di̯ā-;
40. datovos “leave”, Chech. (d)'a-tasaⁿ “leave”;
41. esta, estave “so”, Chech. ishta “so”;
42. val, ch'val, vals, svla “go, walk”, daslva (the Sun), ts'asvla go, Chech. -vālaⁿ “go, walk” (ts'a “House”);
43. vazhi “son”, Chech. vasha “brother”;
44. ttve “month, badri “full moon”, Chech. butt “month, Moon” (metathesis; v>u, u>v; b>v). Germ. Mond (b> m), Engl. moon (b < m > n; t);
45. tesva, natesi, mtesvari, mtesveli seed sower, Chech. tasaⁿ “throw in the ground” (to sow); French tasser [tassi] “stuff down firmly tamp”; entasser [ontassi] “pass the buck in a pile, pile up; mass”;
46. tavsoba “live in peace”, Chech. taaⁿ, tav-(sh) “attractive” Batz tavar “coexist”;
47. It'olva “run away”, Chech.(d)'a-tilaⁿ “run away”;
48. k'lde “stone, stone mountain, rock”, lodi, k'alat'ozi “stone Mason”, Chech. t'ulg “stone” (metathesis, d>t', k' >g, l=l);
49. iara “wound”, Chech. iaraⁿ (dāraⁿ, bāraⁿ) “cut”, darian “churning up the wound”, dēra “enraged”; Italian. dare taglio a ... cut down/cut anything, IE der “cut”;
50. lalva “drive, shoo”, molalva, Chech. lallaⁿ “drive away”;
51. chili “fruit”, Chech. ch'ila “ripen”;
52. k'bode “shore, cliff”, Chech. berd “bank of the river”; French bord [boʁ] shore; au bord “on the edge”; deborder “overflow”; Spain borda;
53. k'erk'i “bark, rind”, Chech. khq'uor/kh'uor “bark, leather”, qovra “skin”; cp: French cuir [kwi:ʁ] skin, chair [šer]; O.Germ. skeran. Slav.ckopa; Lat. scortum, corium skin; Greek.keiro, Portuguese couro;
54. shinauri “home”, shin, shina “House”, Chech. shieⁿ personal pronoun. comp: French son, sa, le sien his (its, its, their);
55. litoni “ore”; Chech. littina (deshi) “filtered (pure) gold”, littaⁿ “drain”;
56. thou, ugheli yoke. thou, the yoke; jogi herd, the herd; Chech. iuōjaⁿ harness; Engl. yoke yoke, harness, it. Joch, France. joug (g>dj>j; g>k>h>gh); comp. Lat. iungo/iugum, snkr. yuktah, awest. yuxto (with suff.-to) (see A. Meillet);
57. kuabi “den, cave, Gate” karibche, Chech. kav (b>v) “gate, entrance doorway”; French cave [kav], cellar, basement, cavity, caver gouge, Lat. cavea “fenced plot, fencing for animals”;
58. k'artoba “thunderstorm”, Chech. qor, qor tuoch' “hailstorm”;
59. dzu “female beasts”, dzuk'na dzudzu “bitch tits”, Chech. zuda “woman, dzud “bitch”;
60. tla “sheared, cut”, tili Chech. tilaⁿ “go (the feathers)”, taxicab, tila-iaⁿ, tiliina; French tailler cut, tailleur [tajeu] tailor;
61. t'mis “hair”, tma Chech. mas, mesash/mesh “hair”; cp: French mèche “hair”;
62. balishi “pillow”, Chech. belsh’ shoulders”;
63. ukan “spin”, uk'an, uk'anani “back”, Chech. buq' “spin”; engl. back spin; It. spin Rücken; Turkish. arka spin;
64. tova “snows, snowing”, . tovli. Chech. luo “snow” (v >u);
65. tualadi “good-looking”, Chech. tāⁿ “to please”, towsh “good-looking”;
66. mze “Sun”, Chech. malch' “Sun”;
67. met'oki, μετόχι, mekonoti, imposter, pedestal, mits'a Earth, ashes. mits'doma, mits'toma, reach, stretch, and move mits'eva cast; Chech. mettig/mettk “place”; French mettre [mety] “put”.
68. mlt'olvare “running”, Chech. d'a-tila “flee away”;
69. moaba, muaba “stretchers” (metathesis, vocalization r), Chech. baram “stretchers for dead”, Lat. fero/ferre wear, faren “ride”. stretcher Bahre, IE snkr. bharāmi wear, Av. barāmi; Arm. berem, Goth. baira, OI. biur;
70. mog [ʒ] “boots”, Chech. mācha “shoes” (palatalization g>k>tš);

71. motavseba “get along”, (Chech. muott liebaⁿ “use tongue, babble”), motoplaki-kma “sing verses”, motch'roba, “proclaim”, tale”, motqueba “lies”, Chech. muott “language”; French mot [mo] word;
72. k'odva “hack, injure”, mok'udavi death. mk'uadari dead, man; Lat. cadaver [cado] “dead body, corpse”; Turkish. sadme clash; Chech. kada “funeral”;
73. ts'menda “clean”. Chech. ts'ena, ts'andaⁿ “clean”;
74. ts'ova, ts'ovna “sucking” mts'ovari “sucking”, Chech. ts'ub-(baⁿ/daⁿ/iaⁿ) “sucking” (v>b);
75. ts'urbela “leech”, Chech. ts'ubdar “leech”;
76. dadzineba “sleep” dzilis Chech. (d)'a-dizhaⁿ (-vizhaⁿ, bizhaⁿ, iizhaⁿ) “go to bed”;
77. silale “coldness”, sitsive “cold”, tsivi Chech. shiila “cool”;
78. simrgule circle, mrguali, rguali, gogra “round pumpkin”, Chech. gou, gourga “round” (l > r);
79. sinatle “light”, santeli light, candle. Chech. sa/serlo, Ing. serdalo “light”;
80. morbedi “runner”, prompt. Chech. vada⁽ⁿ⁾, (badaⁿ, dadaⁿ) “run”;
81. nach'evari “half”. Chech. ach' “half”;
82. neli “set quiet, easy”. molboba “commute”. Chech. mela “warm, soft” (m > n); Franz moelleux [mwa] gentle, soft, Lat. malacus/mollis soft;
83. sma “drink”, sasmeli drink, Chech. malaⁿ “drink”;
84. t'oki “rope”, Chech. t'iirig “rope, cord” (k > g the vocalization, r);
85. sunt'k'va “breathing”, Chech. sa de'ar “breathing”;
86. modit' “let” mit'evaba “let go”, Chech. dita (bita, vita, iita) “allow, permit”;
87. mogvareba “allow”, Chech. magan “could possibly” Got. magan, Engl. may be possible;
88. pilita “Wick”, φτύλι. Chech. milt “Wick”;
89. vits'i “know” Chech. *vuovzaⁿ* “know someone”; French voisins [vuaza] neighbors; Russian. vedati (*archaic*);
90. ts'ch'eli “hot”, Chech. ts'e “fire”, iovch'a “hot”;
91. p'ekhit' “walk”, p'ekhebi “feet”; Chech. nastar phid “leg calf”; comp.: Hett. Pedan, Srt. padam “trail”, Gr. pedon “trail”, Arm. het; French piede [pje] leg; Spain de pata leg;
92. ch'akho “cotton cheese”. Chech. niech'cha “cheese”;
93. gadarch'ena “guard, save”, Chech. ch'a daⁿ “guard”, gaⁿ “see”; франц. garder;
94. utuo “impeccable”, Chech. tieⁿ “be silent”, [tijna] “impeccable”;
95. ak' here, Chech. 'ets/hoq “here”; Lat. hoc;
96. idzuleba “force”, Chech. vita (dita, bita) “cause, permit”;
97. ch'idi “bridge”, ch'evi “river”; Chech. ch'i “water, River”; Lat. hydrius water;
98. ekhvi “doubt”, shek-valaⁿ “to doubt”;
99. sk'ara “grate, lattice”, σκαρα, Chech. sara “wire”;
100. prtch'oba “scare”, prtch'ola “afraid”; Chech. qiēraⁿ “fear”; French peur “fear”, (Chech. *q* > French *p* (French pois peas, Chech. qōsh beans);
101. gharti “felt cloak”, Chech. verta Burka; French vêtir [vetiγ] dressing (v > gh);
102. ghre “cliff”, Chech. regha “ridge mountains” (metathesis) ghaire “island”;
103. q'eli “throat” Chech. lag, leg(a)sh “throat”, leg(a)sh-(kaḥ) throat (metathesis; g > k > q'); French gorge throat (receptacle) col; goulot (bottles);
104. q'ma “young man”, Chech. q'uona “young”, jima “Junior” (m > n);
105. sharshan “last year” sharshandeli “this inaugural”, Chech. sho (shar(an));
106. tsarieli “hollow”, tsch'rili Grill, Chech. tsch'ar-iuolaⁿ “be rusted, with holes”;
107. ts'ivili “squeal, screech”. Chech. ts'iizaⁿ “screech”;
108. ts'ruts'una “little mouse”, Chech. ts'urts'ur;
109. ts'uni “defect, flaw”. Chech. ts'un “dirt”;
110. ch'dili “extracted, naked (sword)”, Chech. (s)ch'a-dellaⁿ “bare”;
111. ch' vivili “snicker”, Chech. viēlaⁿ “laugh”;
112. sura [their dirty], Chech. sōōla “dirt, ichor” (l > r); French saleté dirt;

113. avlini “dishwater pit”, Chech. 'avrash “dishwater” (l > r);
114. azat'i free, azni nobleman, notable, Ἀσώδοτος. Chech. özda “noble”;
115. tsitskna “crumb”, zogi da zogierti “part, half”. Chech. tsüg “crumb”;
116. gardach'vets'a “avoid, evade”, garegani “external appearance”, Chech. (gaⁿ “see”, gar “vision”, vitaⁿ “leave”);
117. dabadeba create, mbadi creator. Chech. daⁿ (baⁿ/vaⁿ/iaⁿ) “do”;
118. bodva “lie”, Chech. (äshpsh) buotta^m “to lie”;
119. brk'ialeba “sparkle”. Chech. b'ärg “eye”, b'ärla “bright”; French brillant bright, Engl. bright;
120. brma “blind”, braziani “mad”, Chech. b'arzvalaⁿ “go blind”, Chech. b'ärzi “blind”, b'ärg “eye”;
121. sasule “windpipe”, Chech. sa “breath”, sa de'aⁿ “breathe”;
122. saszlo, sdzali “bride”, Chech. zuda “wife”, nus “daughter-in-law”; French noce [nos] wedding;
123. amagi “cares and labors”, mogeba profit. acquire, mogvareba done artfully, fortunately, Ing. mogij huna Have you success? Chech. magaⁿ “may” Got. magan, Engl. may.
124. enk'enia “update”, k'rk'iala “bright color”. ἐγκαίτια, σμός. Chech. ts'ena “pure”, k'ain “white”;
125. lari, treasury's coffers. Chech. laraⁿ “count”;
126. k'lva “kill”. mk'leveli “killer”, Chech. vieⁿ “kill” valaⁿ “die”;
127. k'elari, cellarij “cellar”, Chech. the k'ela, k'elar “under”;
128. isi, is “he”. Chech. i/iza he, she
129. sargo “income, profit”, Chech. sãⁿ “profits”.

The presence in the Georgian verbs (dabadeba, bodva, mogeba, prtch'oba, idzuleba, ts'menda, motavseba, motch'roba, tavsoba, daok'eba, dagva, davits'q'eba) of the elements of the Chechen class verb *daⁿ* (*baⁿ/daⁿ/iaⁿ*) “make”, do” (Engl. do “do” Germ. tun), which is the auxiliary verb transitivity verbs and forming causatives, as well as a verbalizer for nouns, that shows our ancient language had similar word-forming verbs with the same sounds. In vocabulary meanings can be differentiated even within close related languages, such as *vonь* in Slavonic “smell” (without regard to its quality), in Russian *vonь* is a “bad smell”, and in Czech *voneti* – “be fragrant”.

Meanwhile, as it is necessary to emphasize, the true explanation of any language changes, including phonetic, is achievable only in the light of their semantic ground inherent in its turn in the language social functions. Justification of the monogenesis theory is a very complex task, and in its solution efforts of many scientists are insufficient, this modest article might serve as a starting point for further research.

References:

- Desheriev 1953:** Y.D. Desheriev. Bats language. Moscow: USSR ACADEMY of SCIENCES.
- Internet access resours:** [http:// www.slovarus.info/gru](http://www.slovarus.info/gru)
- Meillet 2008:** A. Meillet. An introduction to the comparative study of Indo-European languages: LIBRIKOM.
- Monogenesis theory 1990:** Monogenesis theory/Linguistic encyclopedic dictionary. M. – P. 309.
- Serebrennikov 2005:** Boris Serebrennikov. Probabilistic reasoning in comparative literature. Moscow: KomKniga.
- Skrelina 2001:** L. Skrelina, L.A., Stanovaya. The History of the French language. M.: "High School".
- Knowledge is power 2003:** Knowledge is power. № 8. M.
- Tokayeva 2013:** Tokayeva A.S. To the Issue of Lexical Correspondences in Chechen and Roman languages//Vestnik of the CSU. Grozny.
- Meillet 2009:** A. Meillet. Comparative Method in Historical Linguistics. M.: URSS.
- Monogenesis theory 1990:** Monogenesis theory //Linguistic Encyclopaedic Dictionary. M. – P. 309.
- Tokayeva 2013:** Tokayeva A.S. On the Issue of lexical parallels in Roman and Chechen languages//Vestnik of CHSU. Grozny.

ა. ტოკაევა (გროზნო)

ჩენურ-ქართული ლექსიკური პარალელები ენათა მონოგენეზის თეორიის შუქზე

რეზიუმე

მონოგენეზის თეორიის შუქზე ჩენურ-ქართულ ლექსიკურ პარალელებს ავტორი ჰყოფს სამ ჯგუფად, ესენია:

პირველ ჯგუფს განეკუთვნება ლექსიკა, რომელიც გვხვდება კავკასიურ ენათა უმეტესობაში და არაბულ ან თურქულ ნასესხობებს წარმოადგენენ. აღსანიშნავია, რომ სიტყვათა ნაწილი, რომელიც ნახური ენებისადმი მიძღვნილ ზოგ გამოკვლევაში მიჩნეულია არაბულიდან ნასესხობად, ქართული ენისადმი მიძღვნილ ზოგ გამოკვლევაში ბერძნულიდან შეთვისებულიად მიაჩნიათ. სიტყვათა შედარებისას, რა თქმა უნდა, გასათვალისწინებელია ფონეტიკური პროცესები, რომელთა გავლენითაც საკვლევ ენებში შეცვლილია სიტყვის ფონემური მხარე.

მეორე ჯგუფს განეკუთვნება სიტყვები, რომლებიც ჩენურში ქართულიდან ნასესხობად არის მიჩნეული. არ არის გამორიცხული, რომ ამ ჯგუფში შემავალი ზოგი სიტყვა ჩენურში რომელიმე სხვა ენის ან, ზოგადად, კაცობრიობის პრაენის კუთვნილებას წარმოადგენდეს. შდრ.:

ქართ.	აკვანი	ხე	ომი
ჩენ.	აგა	ხენ	ტჷომ...

მესამე ჯგუფში შემავალი სიტყვები, ავტორის აზრით, მომდინარეობენ კაცობრიობის პრაენიდან. ასეთია, მაგ.:

ქართ.	სისხლ-ი	წითელ-ი	წვა
ჩენ.	წიჲ/წჷ წჷენ	წე (“ცეცხლი“)	...

მასალები მოხმობილია არაიბერიულ-კავკასიური ენებიდანაც.

С-Х. С-Э. Ирезиев (Грозный)

Фонетические процессы в структуре производных глаголов, образованных с помощью *d-ita*ⁿ «оставить», «позволить» чеченского и ингушского языков при образовании первой группы времен

Как известно, проблемам фонетики нахских языков посвящены работы таких отечественных и зарубежных лингвистов, как Ю. Д. Дешериев, Д. Д. Мальсагов, Д. С. Имнайшвили, В. Д. Тимаев, К. Т. Чрелашвили, И. Г. Арсаханов, А. Г. Магомедов и др.

Целью предлагаемого доклада является подробное описание фонетических процессов, происходящих в структуре производных глаголов, образованных с помощью *d-ita*ⁿ «оставить», «позволить» чеченского и ингушского языков при образовании первой группы времен в плане их сопоставления.

Прежде чем перейти к анализу языкового материала, необходимо отметить, что в работах Ю. Д. Дешериева, Д. С. Имнайшвили, А. Д. Тимаева подробно рассмотрены фонетические процессы гласных в структуре именных и глагольных основ. Однако в некоторых случаях языковеды придерживаются различных мнений относительно фонетических процессов, происходящих в структуре производных глаголов, образованных с помощью *d-ita*ⁿ «оставить», «позволить».

Как отмечается в работах исследователей нахских языков, большая часть производных глаголов в данных языках образуется с помощью *d-ita*ⁿ «оставить», «позволить» от простых глагольных основ, в том числе и от производных глаголов, образованных с помощью других суффиксов [Чокаев 1968 : 81-83, Тимаев 2007 : 387-389, Халидов 2010 : 596-603].

При образовании производных глаголов, образованных от простых глагольных основ посредством вспомогательного глагола *d-ita*ⁿ «оставить», «позволить», в результате выпадения (полной редукции) классного показателя в структуре вспомогательного глагола (*d-ita*ⁿ «оставить», «позволить») гласный *a* исхода инфинитива смыслового глагола сливается с гласной *i* основы инфинитива вспомогательного глагола и закономерно даёт долгий *ī* как в чеченском, так и в ингушском (*a+i*→*aj*→*ī*): [Имнайшвили 1977 : 149-150; Тимаев 2007 : 388, 2011 : 84]

*malīta*ⁿ←*malajta*ⁿ←*mala+ita*ⁿ←*mala-d-ita*ⁿ «позволить пить»
*’tēcīta*ⁿ←*’tēcajta*ⁿ←*’tēca+ita*ⁿ←*’tēca-d-ita*ⁿ «позволить купить»
*qīexkīta*ⁿ←*qīexkajta*ⁿ←*qīexka+ita*ⁿ←*qīexka-d-ita*ⁿ «позволить кипеть»
*da’īta*ⁿ←*da’ajta*ⁿ←*da’a+ita*ⁿ←*da’a-d-ita*ⁿ «позволить есть»
*xa’īta*ⁿ←*xa’ajta*ⁿ←*xa’a+ita*ⁿ←*xa’a-d-ita*ⁿ «позволить знать»
*magīta*ⁿ←*magajta*ⁿ←*maga+ita*ⁿ←*maga-d-ita*ⁿ «позволить», «разрешить»
*lālīta*ⁿ←*lālajta*ⁿ←*lālla+ita*ⁿ←*lālla-d-ita*ⁿ «позволить погнать»
*lacīta*ⁿ←*lacajta*ⁿ←*laca+ita*ⁿ←*laca-d-ita*ⁿ «позволить поймать»
*sacīta*ⁿ←*sacajta*ⁿ←*saca+ita*ⁿ←*saca-d-ita*ⁿ «позволить остановиться»

В диалектах чеченского языка (черб., шар., хилд., шат., вед.) сохранились более архаичные формы:

*malajta*ⁿ←*mala+ita*ⁿ←*mala-d-ita*ⁿ *xa’ajta*ⁿ←*xa’a+ita*ⁿ←*xa’a-d-ita*ⁿ
*’tēcajta*ⁿ←*’tēca+ita*ⁿ←*’tēca-d-ita*ⁿ *qīexkajta*ⁿ←*qīexka+ita*ⁿ←*qīexka-d-ita*ⁿ
*da’ajta*ⁿ←*da’a+ita*ⁿ←*da’a-d-ita*ⁿ *magajta*ⁿ←*maga+ita*ⁿ←*maga-d-ita*ⁿ
*sacajta*ⁿ←*saca+ita*ⁿ←*saca-d-ita*ⁿ *lacajta*ⁿ←*laca+ita*ⁿ←*laca-d-ita*ⁿ

Данный процесс последователен и при именном склонении.

Срав.: Им. п. $\gamma\bar{a}la$ «город», $m\bar{a}\check{c}a$ «обувь»

Род. п. $\gamma\bar{a}l\bar{i}^n \leftarrow \gamma\bar{a}laj^n$ (в диал.) $\leftarrow \gamma\bar{a}la+i^n$, $m\bar{a}\check{c}\bar{i}^n \leftarrow m\bar{a}\check{c}aj^n$ (в диал.) $\leftarrow m\bar{a}\check{c}a+i^n$

Дат. п. $\gamma\bar{a}l\bar{i}na$, $m\bar{a}\check{c}\bar{i}na$

Автор диссертационного исследования «Фонетические, лексико-словообразовательные и грамматические особенности ингушского литературного языка в сравнении с другими нахскими языками» З. С. Цуроева, оппонирова Т. И. Дешериевой, пишет: «Другая разновидность диссимилиации в чеченском языке, отмечаемая Т. И. Дешериевой, – это *диссимилиция гласных*. При этом, как и в русском языке, не чистая диссимилиация, а явление, являющееся следствием ассимиляции. При образовании так называемого «допустительного наклонения» присоединяемый к глагольной основе суффикс *-ita* (так у Т. И. Дешериевой, хотя это *-ita*) оказывается после гласного *a* основы глагола, оканчивающегося на два *a* (*daa* «есть», *haa* «знать», *laa* «хотеть; желать»). Присоединяемый суффикс, производный от глагола (*jita*, *dita*, *vita*, *bita*), теряет свой классный показатель и оказывается рядом (после) с гласным *a*, вследствие чего, считает Т. И. Дешериева, «гласные [а] в глагольной форме *daa+ita* [*daita*] «позвольте кушать» расподобляются» [Дешериева 1965 : 111]. Не совсем понятен описанный Т. И. Дешериевой процесс, поскольку здесь, видимо, все-таки не ассимиляция и диссимилиация, а редукция одного из *a* и выпадение классных показателей в результате слияния двух слов (*daa* → *daa+ita* → *daita*)».

В данном случае ничего необычного нет. Точнее, это не диссимилиация и не редукция одного из *a*. Приведенные ими глаголы (*daa* «есть», *haa* «знать», *laa* «хотеть; желать»), насколько известно, не оканчиваются на два *a*, так как в чеченском языке в исходе основы инфинитива смыслового глагола (между двумя *a*) представлен ларингальный абруптивный согласный \bar{r} (\bar{r}) $da'a^n$, $ha'a^n$, $la'a^n$. При этом, как отмечалось выше, в результате слияния конечного краткого *-a-* инфинитива основного глагола ($da'a^n$, $ha'a^n$, $la'a^n$) с гласным *i* вспомогательного глагола *d-ita^n* «оставить», «позволить» при выпадении классного показателя дает долгий \bar{i} ($a+i \rightarrow aj \rightarrow \bar{i}$): $da'\bar{i}ta^n \leftarrow da'ajta^n \leftarrow da'a+ita^n \leftarrow da'a-d-ita^n$, $ha'\bar{i}ta^n \leftarrow ha'ajta^n \leftarrow ha'a+ita^n \leftarrow ha'a-d-ita^n$, $la'\bar{i}ta^n \leftarrow la'ajta^n \leftarrow la'a+ita^n \leftarrow la'a-d-ita^n$

Если производные глаголы образуются от односложных глагольных основ в рассматриваемых языках, *i* основы инфинитива вспомогательного глагола (*d-ita^n* «оставить», «позволить») сливается с гласной *a* основы инфинитива смыслового глагола, в результате чего даёт *aj* ($a+i \rightarrow aj$): $lajta^n \leftarrow la+ita^n \leftarrow la-d-ita^n$ «позволить терпеть», $\check{h}ajta^n \leftarrow \check{h}a+ita^n \leftarrow \check{h}a-d-ita^n$ «позволить тронуться», $gajta^n \leftarrow ga+ita^n \leftarrow ga-d-ita^n$ «позволить видеть», $dajta^n \leftarrow da+ita^n \leftarrow da-d-ita^n$ «позволить делать», $tajta^n \leftarrow ta+ita^n \leftarrow ta-d-ita^n$ «позволить мириться» (срав.: инг. яз. $xajta^n \leftarrow xa+ita^n \leftarrow xa-d-ita^n$ «позволить знать», чеч. яз. $xa'\bar{i}ta^n \leftarrow xa'ajta^n \leftarrow xa'a+ita^n \leftarrow xa'a-d-ita^n$)

При образовании первой группы времен от производных глаголов, образованных с помощью вспомогательного глагола «*d-ita^n*» от основ односложных глаголов, в плоскостном диалекте чеченского языка наблюдается регрессивно-дистанционная ассимиляция, т. е. дифтонг *aj* первого слога лабиализуется ($aj \rightarrow oj$) под влиянием гласного *u* $V_{2-го}$ и гласный *u* $V_{2-го}$ в результате неполной редукции переходит в *a*, а в ингушском языке, в отличие от чеченского языка, дифтонг *aj* не подвергается лабиализации, и как правило, гласный $V_{2-го}$ в форме настоящего времени выпадает:

чеч. яз инг. яз.

инф. $dajta^n \leftarrow da+ita^n \leftarrow da-d-ita^n$ «позволить делать»

$dajta \leftarrow da+ita \leftarrow da-d-ita$

наст.вр. $dojta \leftarrow dajt-u$

$dajt \leftarrow dajt-u$

прош. несов. $dojtara \leftarrow dajt-u-ra$

$dajtar \leftarrow dajt-u-r$

прич. н.вр. $dojta^n \leftarrow dajt-u^n$

$dajta \leftarrow dajt-u$

дееп. н.вр. $dojta\check{s} \leftarrow dajt-u-\check{s}$

$dajta\check{s} \leftarrow dajt-u-\check{s}$

инф. $tajta^n \leftarrow ta+ita^n \leftarrow ta-d-ita^n$ «позволить мириться»

$tajta \leftarrow ta+ita \leftarrow ta-d-ita$

наст.вр. $tojta \leftarrow tajt-u$

$tajt \leftarrow tajt-u$

прош. несов. tojtara←tajt-u-ra
 прич. н.вр. tojtaⁿ←tajt-uⁿ
 дееп. н.вр. tojtaš←tajt-u-š

tajtar←tajt-u-r
 tajta←tajt-u
 tajtaš←tajt-u-š

инф. lajtaⁿ←la+itaⁿ←la-d-itaⁿ «позволить терпеть»
 наст.вр. lojta←lajt-u lajt←lajt-u
 прош. несов. lojtara←lajt-u-ra lajtar←lajt-u-r
 прич. н.вр. lojtaⁿ←lajt-uⁿ lajta←lajt-u
 дееп. н.вр. lojtaš←lajt-u-š lajtaš←lajt-u-š

lajta←la+ita←la-d-ita

Сюда относятся и глаголы ħajtaⁿ «позволить тронуться», gajtaⁿ «позволить видеть», ‘ajtaⁿ «позволить остаться».

В результате регрессивно-дистанционной ассимиляции в чеченском языке при образовании первой группы времен от производных глаголов с корневым iej последний под влиянием аффиксального u V_{2-го} переходит в uöj, а соответствующие ингушские формы представляют несколько иную картину, т. е., как и вышеприведенные примеры, не испытывают процесса ассимиляции:

чеч. яз. инг. яз.

инф. liejtaⁿ←lie+itaⁿ←lie-d-itaⁿ «позволить говорить» liejta←lie+ita←lie-d-ita
 наст.вр. luöjta←liejt-u liejt←liejt-u
 прош. несов. luöjtara←liejt-u-ra liejtar←liejt-u-r
 прич. н.вр. luöjtaⁿ←liejt-uⁿ liejta←liejt-u
 дееп. н.вр. luöjtaš←liejt-u-š liejtaš←liejt-u-š

инф. tiejtaⁿ←tie+itaⁿ←tie-d-itaⁿ «позволить успокоиться» tiejta←tie+ita←tie-d-ita
 наст.вр. tuöjta←tiejt-u tiejt←tiejt-u
 прош. несов. tuöjtara←tiejt-u-ra tiejtar←tiejt-u-r
 прич. н.вр. tuöjtaⁿ←tiejt-uⁿ tiejta←tiejt-u
 дееп. н.вр. tuöjtaš←tiejt-u-š tiejtaš←tiejt-u-š

инф. diejtaⁿ←die+itaⁿ←die-d-itaⁿ «позволить сеять» diejta←die+ita←die-d-ita
 наст.вр. duöjta←diejt-u diejt←diejt-u
 прош. несов. duöjtara←diejt-u-ra diejtar←diejt-u-r
 прич. н.вр. duöjtaⁿ←diejt-uⁿ diejta←diejt-u
 дееп. н.вр. duöjtaš←diejt-u-š diejtaš←diejt-u-š

Обращает на себя внимание мнение исследователей относительно характера фонетических процессов при образовании форм первой группы времен от основы инфинитива глаголов побудительного наклонения.

Профессор Ю. Д. Дешериев отмечает, что при образовании настоящего времени от глаголов побудительного наклонения последовательно осуществляется прямая губная гармония гласных, т. е. уподобление по лабиализации аффиксальных гласных корневному гласному: наст. вр. molūtu, прош. несов. вр. molūtura (Дешериев 1960 : 111; 1963 : 258).

В своей работе, посвященной фонетике чеченского языка, А. Г. Магомедов пишет: «В форме настоящего времени глаголов побудительного наклонения, образованных посредством вспомогательного глагола ditaⁿ u - гласный исхода формы настоящего времени смыслового глагола, ü - гласный основы формы настоящего времени вспомогательного глагола сливаются и даёт долгий ǖ (u+ü→ǖ) в результате выпадения классного экспонента вспомогательного глагола»: tasaⁿ «бросить» tosūta←tosu+ütu←tosu-d-ütu (Магомедов 2005 : 82).

В данном случае следует отметить, что это не результат слияния гласных (u+ü), а результат иных фонетических процессов. Как показывает языковой материал, это регрессивно-дистанционная ассимиляция, т. е. гласный второго слога производного глагола, образовавшегося с помощью вспомогательного глагола d-itaⁿ «оставить», «позволить» долгий ī (malītaⁿ, tasītaⁿ, magītaⁿ, lastītaⁿ, dīcītaⁿ) ассимилируется под влиянием аффикса настоящего времени u и закономерно переходит в долгий ū. В дальнейшем под влиянием губного ū гласные первого слога переходят в лабиализованные гласные, подчиняясь общему правилу (a→o, â→oa, ā→ō, i→ü, ī→ū, ie→uö, iē→uöö, aj→oj), если в первом слоге выступают дифтонги uo uō, то под влиянием лабиализованного ū последующего слога переходят в u, ū т. е. имеет место сужения дифтонгов (uo→u, uō→ū):

инф. taqīta ⁿ ←taqa-d-ita ⁿ «позволить ползти»	dāxīta ⁿ ←dāxa-d-ita ⁿ «позволить жить»
наст.вр. toqūta←taqūta←taqīt-u	dōxūta←dāxūta←dāxīt-u
прош. несов. toqūtara←taqūtara←taqīt-u-ra	dōxūtara←dāxūtara←dāxīt-u-ra
прич. н. вр. toqūta ⁿ ←taqūta ⁿ ←taqīt-u ⁿ	dōxūta ⁿ ←dācūta ⁿ ←dāxīt-u ⁿ
деепр. н. вр. toqūtaš←taqūtaš←taqīt-u-š	dōxūtaš←dāxūtaš←dāxīt-u-š
инф. lāllīta ⁿ ←lālla-d-ita ⁿ «позволить погнать»	dilīta ⁿ ←dila-d-ita ⁿ «позволить мыть»
наст.вр. loallūta←lāllūta←lāllīt-y	dülūta←dilūta←dilīt-y
прош. несов. loallūtara←lāllūtara←lāllīt-u-ra	dülūtara←dilūtara←dilīt-u-ra
прич. н. вр. loallūta ⁿ ←lāllūta ⁿ ←lāllīt-u ⁿ	dülūta ⁿ ←dilūta ⁿ ←dilīt-u ⁿ
деепр. н. вр. loallūtaš←lāllūtaš←lāllīt-u-š	dülūtaš←dilūtaš←dilīt-u-š
инф. dīcīta ⁿ ←dīca-d-ita ⁿ «позволить рассказать»	dietīta ⁿ ←dietta-d-ita ⁿ «позволить бить»
наст.вр. dūcūta←dīcūta←dīcīt-u	duöttūta←diettūta←diettīt-u
прош. несов. dūcūtara←dīcūtara←dīcīt-u-ra	duöttūtara←diettūtara←diettīt-u-ra
прич. н. вр. dūcūta ⁿ ←dīcūta ⁿ ←dīcīt-u ⁿ	duöttūta ⁿ ←diettūta ⁿ ←diettīt-u ⁿ
деепр. н. вр. dūcūtaš←dīcūtaš←dīcīt-u-š	duöttūtaš←diettūtaš←diettīt-u-š
инф. dīēšīta ⁿ ←dīēša-d-ita ⁿ «позволить читать»	qajqīta ⁿ ←qajqa-d-ita ⁿ «позволить вызвать»
наст.вр. duöšūta←dīēšūta←dīēšīt-u	qojqūta←qajqūta←qajqīt-u
прош. несов. duöšūtara←dīēšūtyra←dīēšīt-u-ra	qojqūtara←qajqūtara←qajqīt-u-ra
прич. н. вр. duöšūta ⁿ ←dīēšūta ⁿ ←dīēšīt-u ⁿ	qojqūta ⁿ ←qajqūta ⁿ ←qajqīt-u ⁿ
деепр. н. вр. duöšūtaš←dīēšūtaš←dīēšīt-u-š	qojqūtaš←qajqūtaš←qajqīt-u-š
инф. duottīta ⁿ ←duotta-d-ita ⁿ «позволить налить»	tuōxīta ⁿ ←tuōxa-d-ita ⁿ «позволить ударить»
наст.вр. duttūta←duottūta←duottīt-u	tūxūta←tuōxūta←tuōxīt-u
прош. несов. duttūtara←duottūtara←duottīt-u-ra	tūxūtara←tuōxūtara←tuōxīt-u-ra
прич. н. вр. duttūta ⁿ ←duottūta ⁿ ←duottīt-u ⁿ	tūxūta ⁿ ←tuōxūta ⁿ ←tuōxīt-u ⁿ
деепр. н. вр. duttūtaš←duottūtaš←duottīt-u-š	tūxūtaš←tuōxūtaš←tuōxīt-u-š

Если согласиться с мнением А.Г. Магомедова относительно природы фонетических процессов при образовании указанных форм, то трудно объяснить причину процессов, происходящих в основе смыслового глагола, когда форма настоящего времени образуется с помощью аффикса -e:

непроизводные глаголы	производные глаголы
инф. lasta ⁿ «покачнуться»	lastīta ⁿ «позволить покачнуться»
наст.вр. lesta←last-e	lostūta←lastūta←lastīt-u
инф. dāža ⁿ «пасться»	dāžīta ⁿ «позволить пасться»

наст.вр. dēza←dāz-e	dōžūta←dāžūta←dāžīt-u
инф. qieḡka ⁿ «кипеть»	qieḡkīta ⁿ «позволить кипеть»
наст.вр. qieḡka←qieḡk-e	quōḡkūta←qieḡkūta←qieḡkīt-u
инф. ḡīza ⁿ «вращаться»	ḡīzīta ⁿ «позволить вращаться»
наст.вр. ḡīza←ḡīz-e	ḡūzūta←ḡīzūta←ḡīzīt-u
инф. ḡīḡga ⁿ «завидовать»	ḡīḡgīta ⁿ «позволить завидовать»
наст.вр. ḡīḡga←ḡīḡg-e	ḡuōḡgūta←ḡīḡgūta←ḡīḡgīt-u

Кроме того, наряду с вышеприведенными фактами подтверждением такому выводу являются и фонетические процессы, которые мы можем наблюдать при образовании первой группы времен от производных глаголов, образованных с помощью d-itaⁿ «оставить», «позволить» от глаголов, выявляющих различные основы в спряжении:

инф. daxītaⁿ←daxa-d-itaⁿ «позволить поехать» daḡītaⁿ←daḡa-d-itaⁿ «позволить унести»
наст.вр. doḡūta←daxūta←daxīt-u doḡūta←daḡūta←daḡīt-u
прош. несов. doḡūtara←daxūtara←daxīt-u-ra doḡūtara←daḡūtara←daḡīt-u-ra
прич. н. вр. doḡūtaⁿ←daxūtaⁿ←daxīt-uⁿ doḡūtaⁿ←daḡūtaⁿ←daḡīt-uⁿ
деепр. н. вр. doḡūtaš←daxūtaš←daxīt-u-š doḡūtaš←daḡūtaš←daḡīt-u-š

Срав.:

инф. daxaⁿ «поехать» daḡaⁿ «унести»

наст.вр. duōdu ḡyo

никак нельзя сказать duōdūta←duōdu+ūta←duōdu←d-ūtu, ḡyoūta←ḡyo+d-ūtu

Таким образом, проведенный анализ фактического материала позволяет сделать вывод о том, что при образовании первой группы времен от производных глаголов, образованных с помощью d-itaⁿ «оставить», «позволить» наблюдается регрессивно-дистанционная ассимиляция (лабиализация), в результате чего имеем вторичные гласные a→o, â→oa, ā→ō, i→ü, ī→ū, ie→uö, tē→uöö, aj→oj, iej→uöj.

Фонетические процессы гласных и согласных в структуре глагольных основ чеченского и ингушского языков при образовании временных форм более полно будут рассмотрены в дальнейшей нашей работе.

Литература:

Дешериев 1960 : Дешериев И. Ю. Современный чеченский литературный язык. Часть I. Фонетика. Грозный.

Дешериев 1963 : Дешериев И. Ю. Сравнительно-историческая грамматика нахских языков и проблемы происхождения и исторического развития горских кавказских народов.

Имнайшвили 1977 : Имнайшвили Д. С. Историко-сравнительный анализ фонетики нахских языков. Тбилиси.

Магомедов 2005 : Магомедов А. Г. Очерки фонетики чеченского языка. Махачкала.

Тимаев 2011 : Тимаев А. Д. Чеченский язык. Фонетика. Грозный.

Тимаев 2007 : Тимаев В. Д. Хинцалера нохчийн мотт. Грозный.

S-X. S-E. Ireziev (Grozny)

**The Phonetic Processes in the Structure of Derived Verbs Formed by Means of ditaⁿ
 «to leave», «to let» in the Chechen and Ingush Languages in the Formation of the First
 Group of Tenses**

As is well known, the works of home and foreign linguists such as Y. D. Desheriev, D. D. Malsagov, D. S. Imnaishvily, V. D. Timaev, K. T. Chrelashvily, I. G. Arsakhanov, A. G. Magomedov and others are devoted to phonetic problems of the Nakh languages.

The aim of the given paper is a detailed description of phonetic processes, occurring in the structure of derived verbs formed by means of **d-itaⁿ** “to leave”, “to let/ to allow” in the Chechen and the Ingush languages in the formation of the first group of tenses in terms of their comparison.

Before passing on to the analysis of the linguistic material, it is necessary to point out that in their works the researchers Y.D. Desherieva, D.S. Imnaishvili and A.D. Timaev give a detailed description of phonetic processes of vowels in the structure of nominal and verbal stems. However, in some cases, the linguists’ opinions vary in regard to the phonetic processes occurring in the structure of derived verbs formed by means of **d-itaⁿ** “to leave”, “to let/ to allow”.

As it is pointed out in the works of the Nakh language researchers, a greater part of the derived verbs in the languages under study are formed by means of **d-itaⁿ** “to leave”, “to let” from simple verbal bases, including also derivatives of verbs formed by means of other suffixes [Chokaev 1968 : 81-83, Timaev 2007 : 387-389, Khalidov 2010 : 596-603].

In the formation of derived verbs formed from simple verbal stems by means of the auxiliary verb **d-itaⁿ** “to leave”, “to let” as a result of loss (complete reduction) of class indicator in the auxiliary verb structure (**d-itaⁿ** “to leave”, “to let”) and the outcome of the vowel **a** in the infinitive of the notional verb merges with the vowel **i** in the base of the infinitive of the auxiliary verb and gives long sound **ī** both in Chechen and Ingush languages (**a+ i→aj→ī**) [Imnaishvili 1977 : 149-150, Timaev 2007 : 388, 2011 : 84]:

- malītaⁿ←malajtaⁿ←mala+itaⁿ←mala-d-itaⁿ** “to let drink”
’īēcītaⁿ←’īēcajtaⁿ←’īēca+itaⁿ←’īēca-d-itaⁿ “to let buy”
qiexkītaⁿ←qiexkajtaⁿ←qiexka+itaⁿ←qiexka-d-itaⁿ “to let boil”
da’ītaⁿ←da’ajtaⁿ←da’a+itaⁿ←da’a-d-itaⁿ “to let eat”
xa’ītaⁿ←xa’ajtaⁿ←xa’a+itaⁿ←xa’a-d-itaⁿ “to let know”
magītaⁿ←magajtaⁿ←maga+itaⁿ←maga-d-itaⁿ “to let”, “to allow”
lālītaⁿ←lāllajtaⁿ←lālla+itaⁿ←lālla-d-itaⁿ “to let drive”
lacītaⁿ←lacajtaⁿ←laca+itaⁿ←laca-d-itaⁿ “to let catch”
sacītaⁿ←sacajtaⁿ←saca+itaⁿ←saca-d-itaⁿ “to let stop”

More archaic forms have survived in the Chechen language dialects (che., shar., khild., shat., ved.):

malajtaⁿ←mala+itaⁿ←mala-d-itaⁿ	xa’ajtaⁿ←xa’a+itaⁿ←xa’a-d-itaⁿ
’īēcajtaⁿ←’īēca+itaⁿ←’īēca-d-itaⁿ	qiexkajtaⁿ←qiexka+itaⁿ←qiexka-d-itaⁿ

da'ajtaⁿ←da'a+itaⁿ←da'a-d-itaⁿ
sacajtaⁿ←saca+itaⁿ←saca-d-itaⁿ

magajtaⁿ←maga+itaⁿ←maga-d-itaⁿ
lacajtaⁿ←laca+itaⁿ←laca-d-itaⁿ

The given process is consistent for the noun declension.

Comp.: Nom.c. **γāla** “city”, **māča** “shoe”

Gen. c. **γālīⁿ←γālajⁿ** (in dialect)←**γāla+iⁿ**, **māčīⁿ←māčajⁿ** (in dialect)←**māča+iⁿ**

Dat. c. **γālīna**, **māčīna**

The author of the dissertation research “The phonetic, lexical and grammatical features of word-formation in Ingush literal language compared with the other Nakh languages” Z. S. Tsuroeva, acting as opponent to T. I. Desherieva, writes: “Another kind of dissimilation in Chechen language, noted by T. I. Desherieva, is the dissimilation of vowels. At the same time, as in Russian language, not pure dissimilation, but a phenomenon that is a consequence of assimilation. In the formation of so-called “permissive mood” joined to the verb stem suffix **-ita** (for example in T. I. Desherieva's paper though it is **-īta**) is found after the vowel **a** in the stem of the verb ending with double **a** (**daa** “to eat”, **xaa** “to know”, **laa** “to want; to desire”). Added suffix is derived from a verb (**jita**, **dita**, **vita**, **bita**) loses its class indicator and is found next to (after) the vowel **a**, and hereupon T.I. Desherieva considers that “vowels [**a**] in verbal form **daa+ita** [**daita**] “let eat” dissimilate” [Desherieva1965 : 111]. The process described by T.I. Desherieva is not quite clear, as here, apparently, still not assimilation and dissimilation, but the reduction of one vowel **a** and loss of class indicator as a result of the merger of two words (**daa**→**daaīta**→**daīta**)”.

There is nothing unusual in this case. Specifically, it is not a dissimilation and a reduction of one vowel **a**. The verbs given above (**daa** “to eat”, **xaa** “to know”, **laa** “to want; to desire”), as far as we know do not end in two **a**, as in the Chechen language in the outcome of the semantic foundations of the infinitive of the notional verb (between two **a**) is shown the laryngeal consonant' (ɮ) **da'aⁿ**, **xa'aⁿ**, **la'aⁿ**. However, as noted above, the merger of the final short-**a**- of the infinitive of the main verb (**da'aⁿ**, **xa'aⁿ**, **la'aⁿ**) with the vowel **i** of the auxiliary verb **d-itaⁿ** "to leave", "to let/allow" a roll of the class indicator gives a long **ī** (**a+i**→**aj**→**ī**):

da'ītaⁿ←da'ajtaⁿ←da'a+itaⁿ←da'a-d-itaⁿ,
la'ītaⁿ←la'ajtaⁿ←la'a+itaⁿ←la'a-d-itaⁿ

xa'ītaⁿ←xa'ajtaⁿ←xa'a+itaⁿ←xa'a-d-itaⁿ,

If derivative verbs are formed from monosyllabic verb stems in the studied languages, **i** in the foundations of the auxiliary verb infinitive (**d-itaⁿ** "to leave", "to let/allow") merges with the vowel **a** in the foundations of the notional verb infinitive and as a result gives **aj** (**a+i**→**aj**): **lajtaⁿ←la+itaⁿ←la-d-itaⁿ** “to let endure”, **hajtaⁿ←ha+itaⁿ←ha-d-itaⁿ** “to let start”, **gajtaⁿ←ga+itaⁿ←ga-d-itaⁿ** “to let see”, **dajtaⁿ←da+itaⁿ←da-d-itaⁿ** “to let do”, **tajtaⁿ←ta+itaⁿ←ta-d-itaⁿ** “to let reconcile” (comp.: Ing. lang. **xajtaⁿ←xa+itaⁿ←xa-d-itaⁿ** “to let know” Chech.lang. **xa'ītaⁿ←xa'ajtaⁿ←xa'a+itaⁿ←xa'a-d-itaⁿ**)

In the formation of the first group of tense from derived verbs formed by means of the auxiliary verb “**d-itaⁿ**” from the basics of monosyllabic verbs in the plane dialect of the Chechen language the regressively distant assimilation is observed, i.e. **aj** of the first syllable is labialized (**aj**→**oj**) under the influence of the vowel **u** V_{2-nd}, and the vowel **u** V_{2-nd} as a result of incomplete reduction changes into **a**, and in Ingush language, as opposed to Chechen language, diphthong **aj** is not exposed to labialization and, as a rule, the vowel V_{2-nd} falls in the present tense:

Chech.lang.

Inf. **dajtaⁿ←da+itaⁿ←da-d-itaⁿ** “to let do”

Simple Present **dojta**←**dajt-u**

Ing. lang.

dajta←**da+ita**←**da-d-ita**

dajt←**dajt-u**

Simple Past dojtara←dajt-u-ra	dajtar←dajt-u-r
Present participle dojtaⁿ←dajt-uⁿ	dajta←dajt-u
Adverbial participle of S. Present . dojtaš←dajt-u-š	dajtaš←dajt-u-š
Inf. tajtaⁿ←ta+itaⁿ←ta-d-itaⁿ “to let reconcile”	tajta←ta+ita←ta-d-ita
Simple Present tojta←tajt-u	tajt←tajt-u
Simple Past tojtara←tajt-u-ra	tajtar←tajt-u-r
Present participle tojtaⁿ←tajt-uⁿ	tajta←tajt-u
Adverbial participle of S. Present tojtaš←tajt-u-š	tajtaš←tajt-u-š
Inf. lajtaⁿ←la+itaⁿ←la-d-itaⁿ “to let endure”	lajta←la+ita←la-d-ita
Simple Present lojta←lajt-u	lajt←lajt-u
Simple Past lojtara←lajt-u-ra	lajtar←lajt-u-r
Present participle lojtaⁿ←lajt-uⁿ	lajta←lajt-u
Adverbial participle of S. Present lojtaš←lajt-u-š	lajtaš←lajt-u-š

Here we can also refer the verbs **ħajtaⁿ** “to let start”, **gajtaⁿ** “to let see”, **‘ajtaⁿ** “to let stay”.

The result of regressively distant assimilation in Chechen language in the formation of the first tense group from derived verbs with the root **iej** the last becomes **uōj** under the influence of affixed **u** V_{2-nd} and Ingush appropriate forms present different picture, i.e. as the above examples do not go through the process of assimilation:

Chech.lang.	Ing. lang.
Inf. liejtaⁿ←lie+itaⁿ←lie-d-itaⁿ “to let speak”	liejta←lie+ita←lie-d-ita
Simple Present luōjta←liejt-u	liejt←liejt-u
Simple Past luōjtara←liejt-u-ra	liejtar←liejt-u-r
Present participle luōjtaⁿ←liejt-uⁿ	liejta←liejt-u
Adverbial participle of S. Present luōjtaš←liejt-u-š	liejtaš←liejt-u-š
Inf. tiejtaⁿ←tie+itaⁿ←tie-d-itaⁿ “to let come down”	tiejta←tie+ita←tie-d-ita
Simple Present tuōjta←tiejt-u	tiejt←tiejt-u
Simple Past tuōjtara←tiejt-u-ra	tiejtar←tiejt-u-r
Present participle tuōjtaⁿ←tiejt-uⁿ	tiejta←tiejt-u
Adverbial participle of S. Present tuōjtaš←tiejt-u-š	tiejtaš←tiejt-u-š
Inf. diejtaⁿ←die+itaⁿ←die-d-itaⁿ “to let sow”	diejta←die+ita←die-d-ita
Simple Present duōjta←diejt-u	diejt←diejt-u
Simple Past duōjtara←diejt-u-ra	diejtar←diejt-u-r
Present participle duōjtaⁿ←diejt-uⁿ	diejta←diejt-u
Adverbial participle of S. Present duōjtaš←diejt-u-š	diejtaš←diejt-u-š

Noteworthy is the opinion of the researchers on the nature of phonetic processes in the formation of the first group of tense forms from the base of the infinitive of imperative mood verbs.

Professor Y. D. Desheriev notes that in the formation of the present tense from the imperative mood verbs the direct labial vowel harmony is consistently performed, i.e. by likening labialization

affixed vowels to root vowels: The simple present **molūtu**, The simple past **molūtura** (Y. D. Desheriev 1960 : 111, 1963: 258).

A. G. Magomedov in his work devoted to the Chechen language phonetics writes: “In the present tense of the imperative mood verbs formed by means of the auxiliary verb **dita**ⁿ **u** — the vowel outcome of present tense form of the notional verb, **ü** — the vowel of base form of the present tense of the auxiliary verb merge and give long **ū** (**u+ü→ū**) in the result of the class exponent of the auxiliary verb loss”: *tasa*ⁿ “to throw” *tosūta←tosu+ütu←tosu-d-ütu* [Magomedov 2005 : 82].

In this case, it should be noted that it is not the result of vowel merging (**u+ü**), but the result of other phonetic processes. As it is seen from linguistic material it is the regressively distant assimilation, i.e. the second syllable vowel of derivative verb formed by means of the auxiliary verb **d-ita**ⁿ “to leave”, “to let” long **ī** (**malīta**ⁿ, **tasīta**ⁿ, **magīta**ⁿ, **lastīta**ⁿ, **dicīta**ⁿ) assimilates under the influence of the present tense affix **u** and becomes long **ū**. Further under the influence of labial **ū** the first syllable vowels become labialized vowels following the general rule (**a→o**, **â→oa**, **ā→ō**, **i→ü**, **ī→ū**, **ie→uö**, **īē→uöö**, **aj→oj**), if there are the diphthongs **uo uō** in the first syllable they become **u**, **ū** under the influence of the labialized **ū** of the next syllable, i.e. the contraction of diphthongs occurs (**uo→u**, **uō→ū**):

Inf. **taqīta**ⁿ←**taqa-d-ita**ⁿ “to let crawl”

Simple Present **toqūta**←**taqūta**←**taqīt-u**

Simple Past **toqūtara**←**taqūtara**←**taqīt-u-ra**

Present participle **toqūta**ⁿ←**taqūta**ⁿ←**taqīt-u**ⁿ

Adverbial participle of S. Present **toqūtaš**←**taqūtaš**←**taqīt-u-š** **dōxūta**ⁿ←**dāxa-d-ita**ⁿ “to let live”

dāxītaⁿ←**dāxa-d-ita**ⁿ “to let live”

dōxūta←**dāxūta**←**dāxīt-u**

dōxūtara←**dāxūtara**←**dāxīt-u-ra**

dōxūtaⁿ←**dācūta**ⁿ←**dāxīt-u**ⁿ

dōxūtaš←**dāxūtaš**←**dāxīt-u-š**

Inf. **lāllīta**ⁿ←**lālla-d-ita**ⁿ “to let drive”

Simple Present **loallūta**←**lāllūta**←**lāllīt-y**

Simple Past **loallūtara**←**lāllūtara**←**lāllīt-u-ra**

Present participle **loallūta**ⁿ←**lāllūta**ⁿ←**lāllīt-u**ⁿ

Adverbial participle of S. Present **loallūtaš**←**lāllūtaš**←**lāllīt-u-š**

dilītaⁿ←**dila-d-ita**ⁿ “to let wash”

dülūta←**dilūta**←**dilīt-y**

dülūtara←**dilūtara**←**dilīt-u-ra**

dülūtaⁿ←**dilūta**ⁿ←**dilīt-u**ⁿ

dülūtaš←**dilūtaš**←**dilīt-u-š**

Inf. **dicīta**ⁿ←**dīca-d-ita**ⁿ “to let tell”

Simple Present **dūcūta**←**dicūta**←**dicīt-u**

Simple Past **dūcūtara**←**dicūtara**←**dicīt-u-ra**

Present participle **dūcūta**ⁿ←**dicūta**ⁿ←**dicīt-u**ⁿ

Adverbial participle of S. Present **dūcūtaš**←**dicūtaš**←**dicīt-u-š**

diettītaⁿ←**dietta-d-ita**ⁿ “to let beat”

duöttūta←**diettūta**←**diettīt-u**

duöttūtara←**diettūtara**←**diettīt-u-ra**

duöttūtaⁿ←**diettūta**ⁿ←**diettīt-u**ⁿ

duöttūtaš←**diettūtaš**←**diettīt-u-š**

Inf. **dīēšīta**ⁿ←**dīēša-d-ita**ⁿ “to let read”

Simple Present **duööšūta**←**dīēšūta**←**dīēšīt-u**

Simple Past **duööšūtara**←**dīēšūtyra**←**dīēšīt-u-ra**

Present participle **duööšūta**ⁿ←**dīēšūta**ⁿ←**dīēšīt-u**ⁿ

Adverbial participle of S. Present

duööšūtaš←**dīēšūtaš**←**dīēšīt-u-š**

Inf. **duottīta**ⁿ←**duotta-d-ita**ⁿ “to let pour”

Simple Present **duttūta**←**duottūta**←**duottīt-u**

Simple Past **duttūtara**←**duottūtara**←**duottīt-u-ra**

Present participle **duttūta**ⁿ←**duottūta**ⁿ←**duottīt-u**ⁿ

qajqītaⁿ←**qajqa-d-ita**ⁿ “to let call”

qojqūta←**qajqūta**←**qajqīt-u**

qojqūtara←**qajqūtara**←**qajqīt-u-ra**

qojqūtaⁿ←**qajqūta**ⁿ←**qajqīt-u**ⁿ

qojqūtaš←**qajqūtaš**←**qajqīt-u-š**

tuōxītaⁿ←**tuōxa-d-ita**ⁿ “to let beat”

tūxūta←**tuōxūta**←**tuōxīt-u**

tūxūtara←**tuōxūtara**←**tuōxīt-u-ra**

tūxūtaⁿ←**tuōxūta**ⁿ←**tuōxīt-u**ⁿ

Adverbial participle of S. Present

duttūtaš←duottūtaš←duottīt-u-š

tūxūtaš←tuōxūtaš←tuōxīt-u-š

If we accept A. G. Magomedov's opinion about the nature of phonetic processes in the formation of the marked forms, it is difficult to explain the cause of the processes occurring in the basis of the notional verb, when The simple present tense forms by means of affix—e:

derived verbs

non- derivative verbs

Inf. **lasta**ⁿ “to sway”

lastītaⁿ “to let sway”

Simple Present **lesta←last-e**

lostūta←lastūta←lastīt-u

Inf. **dāža**ⁿ “to pasture”

dāžītaⁿ “to let pasture”

Simple Present **dēza←dāz-e**

dōžūta←dāžūta←dāžīt-u

Inf. **qixka**ⁿ “to boil”

qixkītaⁿ “to let to boil”

Simple Present **qixka←qixk-e**

quōxkūta←qixkūta←qixkīt-u

Inf. **hīza**ⁿ “to revolve”

hīzītaⁿ “to let revolve”

Simple Present **hīza←hīz-e**

hūzūta←hīzūta←hīzīt-u

Inf. **hīega**ⁿ “to envy”

hīegītaⁿ “to let envy”

Simple Present **hīega←hīeg-e**

huōögūta←hīegūta←hīegīt-u

In addition, along with the above facts confirming this conclusion are phonetic processes that we can observe in the formation of the first tense group from the derived verbs formed with the help of **d-ita** “to leave”, “to let” from the verbs that identify different bases in conjugation:

Inf. **daxīta**ⁿ←**daxa-d-ita**ⁿ “to let go”

daḥītaⁿ←**daḥa-d-ita**ⁿ “to let take away”

Simple Present **doxūta←daxūta←daxīt-u**

doḥūta←daḥūta←daḥīt-u

Simple Past **doxūtara←daxūtara←daxīt-u-ra**

doḥūtara←daḥūtara←daḥīt-u-ra

Present participle **doxūtaⁿ←daxūtaⁿ←daxīt-uⁿ**

doḥūtaⁿ←daḥūtaⁿ←daḥīt-uⁿ

Adverbial participle of S. Present

doxūtaš←daxūtaš←daxīt-u-š

doḥūtaš←daḥūtaš←daḥīt-u-š

Comp.:

Inf. **daxa**ⁿ “to go”

daḥaⁿ “to take away”

Simple Present **duōdu hjo**

We cannot say **duōdūta←duōdu+ūta←duōdu←d-ūtu, hjoūta←hjo+d-ūtu**

Thus, the analysis of factual material let us make a conclusion that in formation of the first group of tense from derived verbs formed by means of **d-ita** “to leave”, “to let” we can observe regressive-distant assimilation (labialization) наблюдается регрессивно-дистанционная ассимиляция (лабиализация), the result of which is secondary vowels **a→o, â→oa, ā→ō, i→ü, ī→ū, ie→uō, iē→uōō, aj→oj, iej→uōj**.

Phonetic processes of vowels and consonants in the structure of the verbal stems in the Chechen and the Ingush languages in the formation of temporary forms will be discussed more fully in our future works.

References:

Desheriev 1960 : Desheriev I. Y., Modern Chechen literal language. Part I. Phonetics. Grozny.

Desheriev 1963 : Desheriev I. Y., Comparative and historical grammar of Nakh languages and the origin and historical development of the mountain peoples of the Caucasus. Grozny.

Imnaishvili 1977 : Imnaishvili D. S., Historical and comparative analysis of the phonetics of the Nakh languages. Tbilisi.

Magomedov 2005 : Magomedov A. G., Essays of The Chechen language phonetics. Makhachkala.

Timaev 2011 : Timaev A. D., Chechen language. Phonetics. Grozny.

Timaev 2007 : Timaev V. D., The present-day Chechen language. Grozny.

ს.-ს. ს.-ე. ირეზიევი (გროზნო)

**ფონეტიკური პროცესები დ-ითან “დატოვება, ნების დართვა” ზმნის შემცველ
კომპოზიტაგან I სერის დროთა წარმოებისას
ჩენურ და ინგუშურ ენებში**

რეზიუმე

ცნობილია, რომ ნახურ ენებში შედგენილ ზმნათა (კომპოზიტა) დიდი ნაწილი იწარმოება მარტივ ზმნურ ფუძეზე დ-ითან “დატოვება, ნების დართვა” ზმნის დართვით. შედგენილი ზმნის მეორე კომპონენტად გამოყენებისას დ-ითან ზმნა კარგავს გრამატიკული კლასის ნიშანს, რის შედეგადაც მარტივი ზმნის მეორე მარცვლის ა ხმოვანი ერწყმის -ითან (< დ-ითან) ზმნის I ხმოვანს:

ა+ი > ად > იდ > ბ.

შდრ.:

ინფ.: მალან “დალევა”

შედგენილი ინფ.: მალბთან < მალაბთან < მალაითან < *მალა-დ-ითან

“დალევის ნების დართვა”...

ჩენური ენის ზოგ დიალექტში შენახულია უფრო არქაული ფორმები.

სტატიაში განხილულია ფონეტიკური პროცესები, რომლებიც თავს იჩენენ საკვლევი სტრუქტურის ზმნათაგან აწმყოს ჯგუფის (I სერის) დროთა ფორმების წარმოებისას ჩენურსა და ინგუშურში.

ა. კვახაძე (თბილისი)

მაკროკომპარატივისტიკა და იბერიულ-კავკასიური ენები

მაკროკომპარატივისტიკა ეწოდება ისტორიულ-შედარებითი ენათმეცნიერების იმ დარგს, რომელიც შეისწავლის ენათა ოჯახებს შორის შესაძლო გენეტიკური ურთიერთმომართების საკითხს. მიუხედავად იმისა, რომ დარგი ჯერჯერობით ჰიპოთეტურია, იგი სულ უფრო და უფრო აქტუალური ხდება მსოფლიოს ლინგვისტურ წრეებში.

მას შემდეგ, რაც ისტორიულ-შედარებითმა ენათმეცნიერებამ ჩამოაყალიბა ენათა ნათესაობის დადგენის კრიტერიუმები, ენათა ჯგუფების, ქვეჯგუფებისა და ოჯახების მიხედვით ტაქსონომიური დაყოფა და ენობრივი ერთეულების ურთიერთნათესაობის სიღრმის დადგენა, კომპარატივისტულ წრეებში დადგა საკითხი იმ დროისათვის ცნობილ ენობრივ ოჯახებს შორის უფრო ღრმა გენეტიკური ურთიერთმომართებისა.

ენობრივ ოჯახებს შორის ნათესაობას კონცეპტუალური სახე პირველად საბჭოთა ენათმეცნიერმა ვ. ილიჩ-სვიტიჩმა მისცა. მან, 1971-76-84 წლებში გამოცემულ სამტომეულ ლექსიკონში წარმოადგინა მის მიერ შეპირისპირებული ინდოევროპული, სემიტურ-ქამიტური (რესპ. აფრაზიული), ქართველური, ურალური, დრავიდული და ალთაური ლექსიკური შეხვედრები. მონოგრაფიის ძირითადი ნაწილი შესრულებულია ეტიმოლოგიური ლექსიკონის ფორმატში. ნაშრომის პირველ ტომში მოყვანილია აღნიშნულ ენობრივ ერთობებს შორის ავტორის მიერ გამოვლენილი ბევრათმესატყვისობების სისტემა, რომელსაც, ავტორის აზრით რეგულარული და კანონზომიერი ხასიათი გააჩნია. ვ. ილიჩ-სვიტიჩმა ზემოთხსენებულ ენათა ერთობას ნოსტრატული უწოდა. ილიჩ-სვიტიჩის შემდეგ ნოსტრატული ჰიპოთეზის გავრცობა განაგრძეს: ვ. ბლაჟეკმა, ა. დოლგოპოლსკიმ, ა. ბომჰარდმა, ლ. კემპბელმა და ჯ. გრინბერგმა. აქედან აღსანიშნავია 2008 წელს გამოცემული ა. დოლგოპოლსკისა და ა. ბომჰარდის (2008) ნოსტრატული ლექსიკონები, რომლებიც, ილიჩ-სვიტიჩის მონოგრაფიასთან შედარებით, ბევრად უფრო ვრცელი ჩანს.

ნოსტრატული ჰიპოთეზის შემდეგ, დღის წესრიგში დადგა კლასიფიკაციისა და ერთ ან რამდენიმე მაკროოჯახში გაერთიანების საკითხი იმ ენობრივი ოჯახებისა, რომლებიც ევრაზიის მაკროკონტინენტზე არსებულ ნოსტრატულ ენებში არ შედის. პირველად ჩრდილოკავკასიურ და სინურ-ტიბეტურ ენათა შორის შესაძლო ნათესაობა ივარაუდა ა. ტრომბეტიმ, ხოლო ა. დულზონი კავკასიურსა და ენისეის ენებს შორის მსგავსებას ვარაუდობდა (Дулзон 1968). თუმცა, ევრაზიის არანოსტრატულ ენათა შეპირისპირებაში პირველობას ს. სტაროსტინი ფიქრობდა. მის მიერ ხელახლა იქნა წარმოდგენილი სინურ-კავკასიური ჰიპოთეზა, რომელიც მოიაზრებდა ჩრდილოკავკასიურ, ენისეის და სინურ-ტიბეტური ენების ერთ სინურ-კავკასიურ მაკროოჯახში გაერთიანებას. შემდგომ ამ სიას სხვადასხვა მკვლევრების მიერ (მ. რულენი, ჯ. ბენგტსონი) დაემატა ბასკური, ბურუშასკი და ჩრდილო ამერიკაში გავრცელებული ნა-დენე ენები.

მაკროკომპარატივისტიკაში გამოიყენება ისეთივე მეთოდოლოგია, რაც აპრობირებულია უშუალოდ მონათესავე ენობრივი ერთეულების, ქვეჯგუფებისა და ჯგუფების შედარებისას. ს. სტაროსტინის მიხედვით, ღრმა შეპირისპირებისას (ინგ. ონგ-რანგე ცომპარისონ) მთავარი პირობა არის ურთიერთშეპირისპირება, რეკონსტრუქცია, სტატისტიკა (გლოტოქრონოლოგია) და კომპიუტერული მეთოდოლოგია. ურთიერთშეპირისპირებისას აუცილებელია კვლევის

ობიექტი ენობრივი ოჯახის ძირთა წინარე-ფორმის აღდგენა და შემდგომ ეტაპზე მისი შედარება სხვა ენობრივი ოჯახის პრაფორმასთან. თავისთავად, აღნიშნული მეთოდოლოგია თითქმის ანალოგიურია სოსიურის მეთოდოლოგიისა, რომელიც მიღებულია ისტორიულ-შედარებით ენათმეცნიერებაში. გლოტოქრონოლოგია, იგივე ლექსიკოსტატიკა, მოიაზრებს ორ ენას ან ენობრივ ერთობას შორის სიახლოვის დადგენას, რაც განისაზღვრება მათ შორის საბაზისო ლექსიკის თანხვედრათა ხვედრითი წილის სიდიდით. ლექსიკოსტატიკური კვლევისას გამოიყენება მ. სვოდემისა და ს. იახონტოვის სიები. უფრო ვრცლად ამ მეთოდოლოგიის შესახებ მსჯელობდა ს. სტაროსტინი, სადაც, მისი აზრით, ლექსიკოსტატიკური მონაცემებით შესაძლებელია, არათუ ენათა სიახლოვის ხარისხის, არამედ წინარე-ენის დივერგენციის პერიოდის დადგენაც კი. ამისთვის ს. სტაროსტინმა შეიმუშავა საგანგებო მათემატიკური ფორმულა, რომლითაც, მისი აზრით, ხდება ენათა ცვლილებისა და დივერგენციის შედარებით ზუსტი სინქარის დადგენა და ხარვეზის ალბათობაც მინიმალიზებულია. რაც შეეხება კომპიუტერულ მეთოდოლოგიას, იგი ითვალისწინებს ელექტრონულ ბაზაში ენობრივი მონაცემების განთავსებას.

ზემოთ აღნიშნულის გარდა, მაკროკომპარატივისტიკაში გამოიყენება მ. რულენის მიერ აპრობირებული მასიური შედარების (მასს ცომპარისონ) მეთოდი. მეთოდი ითვალისწინებს განუსაზღვრელი რაოდენობის ენების ლექსიკის ფონეტიკური და სემანტიკური მსგავსების ბაზაზე მათი სიახლოვის ხარისხის დადგენასა და კლასიფიკაციას. აღნიშნული მეთოდის ზედაპირული ხასიათი შეუიარაღებელი თვალთვალს თვალშისაცემია და იგი სამართლიანად აქვს გაკრიტიკებული ჰ. ჰოკს (Hock 1986).

თავისთავად, გლოტოქრონოლოგიის მეთოდი არ არის სრულყოფილი. გლოტოქრონოლოგიის თეთრ ლაქებზე ვრცელი გამოკვლევა აქვს ს. ბელიკოვს, სადაც იგი კრეოლურ და ფიჯინ ენებზე ამახვილებს ყურადღებას (Беликов 2003). მას პაპუა-ახალ გვინეაში გავრცელებულ თოქ-ფისინისა და სურინამში სარამაკა ფიჯინ ენების მაგალითი მოჰყავს. ორივე ენა ინგლისურის ბაზაზეა წარმოქმნილი, თუმცა, ინგლისურთან შედარებით, მათ დიდი სხვაობა განიცადეს და ლექსიკოსტატიკური მონაცემები გაცილებით ადრინდელ პერიოდს გვინვენებს, ვიდრე ეს ენები წარმოიქმნა. „ჩვენ ზედმიწევნით ვიცით იმ ენათა წარმოქმნის შესახებ, რომელთაც კრეოლურს ვუწოდებთ. მაგრამ, არ არსებობს გარანტია იმისა, რომ მსგავს პროცესებს არ ჰქონია ადგილი ათასი ან 5 ათასი წლის წინ, სადაც ჩვენ არ ვაგვაჩნია არავითარი ლინგვისტური თუ ექსტრალინგვისტური მტკიცებულება“ (Беликов 2003, 15).

რაც შეეხება უშუალოდ იბერიულ-კავკასიურ ენებს, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, თანამედროვე მაკროკომპარატივისტიკაში დამკვიდრებულია თვალსაზრისი, რომ ქართველური ენები მიეკუთვნებიან ნოსტრატულ, ხოლო აფხაზურ-ადიღური, დაღესტნური და ნახური კი - დენე-კავკასიურს. შესაბამისად, ქართველურ და დანარჩენ იბერიულ-კავკასიურ ენებს შორის ნათესაობა არა თუ ერთი ოჯახის, არამედ ერთი მაკროოჯახის დონეზეც კი გამოირიცხება.

იბერიულ-კავკასიურ ენათა სხვადასხვა მაკროოჯახებთან დაკავშირებას ცდილობდნენ: ქართველურის - ვ. ილიჩ-სვიტიჩი, ა. ბომჰარდი, ვ. ბლაჟეკი და ა. დოლგოპოლსკი, ხოლო აფხაზურ-ადიღურის, ნახურის და დაღესტნურის - ს. სტაროსტინი და ს. ნიკოლაევი. სხვა დანარჩენი მაკროკომპარატივისტები, ზემოთხსენებულ მკვლევართა ნაშრომებზე დაყრდნობით ახდენდნენ იბერიულ-კავკასიურ ენათა კლასიფიკაციას. ვ. ილიჩ-სვიტიჩის ნაშრომის – «Опыт сравнения ностратических языков, Москва 1971-76-84» – პირველ ნაწილში მოხმობილია ნოსტრატულ ენათა მაკროოჯახში შემავალ ოჯახთაშორისი ბუერათშესატყვისობების რიგი, რის შემდეგაც სალექსიკონო ნაწილში გამოქვეყნებულია 463 ნოსტრატული შეპირისპირება. უფრო გავრცობილი სახე აქვს ა. დოლგოპოლსკის მონოგრაფიას Nostratic Dictionary³, სადაც დაფიქსირებულია 2805 ნოსტრატული შეპირისპირება. ა. ბომჰარდს უახლეს მონოგრაფიაში სახელწოდებით Comprehensive Introduction to Nostratic Linguistics; Charleston 2014, წარმოდგენილია 963 ეტიმოლოგიური სიტყვა-სტატია. რაც შეეხება ვ. ბლაჟეკს, მან თავის

პუბლიკაციაში Kartvelian Materials in Nostratic lexicon. New etymologies. Nostratic, Sino-Caucasian, Austric and Amerind 112-128; Bochum 1992, მოიხმო ახალ ქართველურ-ნოსტრატული ლექსიკური პარალელები.

რაც შეეხება ჩრდილო კავკასიის ენებს (მაკროკომპარატივისტიკაში მიღებულია ცალკე ჩრდილო კავკასიური ენათა ოჯახი), ს. სტაროსტინმა გამოუქვეყნებელ ნაშრომში შინო-ჩაუცასიან [ჩომპარატივე ლოსსარე] (2004-05) წარმოადგინა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი, რომელიც შეიცავს 954 შეპირისპირებას ჩრდილოკავკასიურ, ენისეის და სინურ-ტიბეტურ ენებს შორის. აგრეთვე სტაროსტინის გამოუქვეყნებელ ნაშრომში შინო-ჩაუცასიან [Comparative Phonology] (2004-05) მოყვანილია სინურ-კავკასიურ მაკროოჯახში შემავალი ტაქსონომიური ერთეულების ბგერათშესატყვისობები. სტაროსტინის ნაშრომზე დაყრდნობით ამერიკელმა კომპარატივისტმა ჯ. ბენგსტონმა სინურ-კავკასიურ მასალას ნა-დენეს მასალა შეაპირისპირა Materials for a Comparative Grammar of the Dene-Caucasian (Sino-Caucasian) Languages, Аспекты компаративистики 3. М., изд. РГГУ, 2008, 45-118.

მაკროკომპარატივისტიკისა და ამ დისციპლინის მიერ იბერიულ-კავკასიური ენების კლასიფიკაციის კრიტიკული ანალიზისთვის აუცილებლად გასათვალისწინებელია ის ფაქტორი, რომ მაკროკომპარატივისტიკის დებულებათა დიდი ნაწილი ჰიპოტეზური ხასიათისაა და არ ექვემდებარება ვერიფიკაციას. მიუხედავად ენობრივ ოჯახთაშორის ლექსიკური შეხვედრებისა, დღეისათვის არსებული ოჯახების კიდევ უფრო მსხვილ ტაქსონომიურ ერთეულებში გაერთიანება და, მითუმეტეს, ამის დამტკიცებულ ფაქტად გამოცხადება, ნაადრევია. მეტიც, მონოგენეზის თეორია დღეისათვის არის არა ცოდნის, არამედ რწმენის საგანი. „იყო ფინურ-უგრულ და ინდოევროპულ, ინდოევროპულ და სემიტურ ენათა ოჯახებს შორის მსგავსებათა აღმოჩენის მცდელობი, თუმცა მსგავსი შეპირისპირებები თავშივე გადაულახავ ზღუდეებს აწყდება. ენათა საყოველთაო ურთიერთნათესაობა ნაკლებსავარაუდოა, მაგრამ თუნდაც ის რეალური იყოს, როგორც ამას ფიქრობს იტალიელი ლინგვისტი ტრომბეტი, ენებში მომხდარი უამრავი ცვლილების გათვალისწინებით, მისი დამტკიცება შეუძლებელია“ (Соссюр 1977, 227).

იმისათვის, რომ მოხდეს ორი ან მეტი ენობრივი ოჯახის შეპირისპირება და მათ შორის გენეტიკური ურთიერთმიმართების დადგენა, აუცილებელია, თითოეულ ენობრივ ოჯახში შემავალ ენათა ფონოლოგიური, გრამატიკული და ლექსიკული ინვენტარის ზედმიწევნითი სინქრონიული აღწერა და უშუალოდ ოჯახის პროტო-ენის ლექსიკური ინვენტარის, ფონოლოგიური სისტემისა და მორფოლოგიური ელემენტების რეკონსტრუქცია. უკვე შემდგომ უნდა მოხდეს რეკონსტრუირებული მასალის შედარება. გენეტიკური ნათესაობა დამტკიცებულად შეიძლება ჩაითვალოს იმ შემთხვევაში, თუ:

ა) ორ ან მეტ პროტო-ენას შორის გამოვლინდა მნიშვნელოვანი რაოდენობის ლექსიკური შეხვედრები, მათ შორის საბაზისო ლექსიკაშიც;

ბ) ორ ან მეტ პროტო-ენას შორის გამოვლინდება რეგულარული და კანონზომიერი ბგერათშესატყვისობები და თითოეული რეკონსტრუირებული ფონემა გამყარებული იქნება სულ მცირე 3-5 ლექსიკური შეხვედრით;

გ) შედარებულ პროტო-ენებს შორის დაფიქსირდება მსგავსება მორფოლოგიურ ინვენტარში.

გარდა კომპარატივისტიკაში არსებული მეთოდებისა, შესაძლებელია ისეთი ექსტრალინგვისტური დისციპლინების გამოყენება, როგორც არის: არქეოლოგია, ანთროპოლოგია, გეოგრაფია და სხვა. ამასთან დაკავშირებით საყურადღებოა ბელიკოვის დაკვირვება, სადაც იგი აღნიშნავს: „მოვიხმობ მათ სახეებს, ვისაც იოლად ვცნობთ პორტრეტებზე. არძინბასა და დუდაევს, ისევე როგორც მათ ორეულ მათ ძედუნს, კავალი სფორცა მათ სულაც არ ჰგავს - ისინი სინოკავკასიელები არიან. აფრაზიული ენები ნოსტრატულელებთან უფრო ახ-

ლოს დგას, ვიდრე სინურ-კავკასიურთან, შესაბამისად მისი (კავალი სფორცას - ა. კ.) მსგავსება ჰაილე-სელასიესთან და ჩემთვის უცნობ კურსკის რკინიგზის სადგურზე თასმებითა და ფეხსაცმელებით მოვაჭრესთან მსგავსება უფრო მეტი უნდა იყოს... მისი მსგავსება ნოსტრატებთან იანოშ კადართან, ედუარდ შევარდნაძესთან, ასკარ აკაევთან, დამდინი სუხე-ბატორთან და იუკაგირელ მწერალ გენა დიაჩკოვთან გაცილებით მეტია“ - ირონიულად შენიშნავს ბელიკოვი (Беликов 41). მაკროკომპარატივისტიკაში მიჩნეულია, რომ საერთონოსტრატული და საერთოსინურ-კავკასიური პროტო-ენების დივერგენციის პერიოდი თარიღდება ძვ. წ. 10-12 ათასწლეულით (Старостин 2007, 450). თუმცა, დაშვების საპირისპიროდ, ამ პერიოდის არქეოლოგიაში არ ჩანს რაიმე არქეოლოგიურ კულტურათა და ხალხთა დიდი მიგრაციის რაიმე ხელშესახები კვალი, რომელიც დაგვარწმუნებდა დასახელებულ ხალხთა მასიურ მიგრაციას.

რამდენად აკმაყოფილებს მაკროკომპარატივისტიკა ზემოთ ჩამოთვლილ ლინგვისტურ პრინციპებს? დღეისათვის არ არსებობს ნა-დენეს, სინურ-ტიბეტური და აფრაზიული ენათა ოჯახების სრულყოფილი ეტიმოლოგიური ლექსიკონი და ისტორიულ-შედარებითი გრამატიკა. ს. სტაროსტინისა და ი. პეიროსის მიერ შექმნილი სინურ-ტიბეტურ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი „A Comparative Dictionary of Five Sino-Tibetan Languages, Melbourne, 1996“ ეფუძნება მხოლოდ 5 სინურ-ტიბეტური ენის მონაცემს, მაშინ, როდესაც ამ ოჯახში დაახლოებით 400 ენა არის გაერთიანებული. ბუნებრივია, თუნდაც ერთი ენობრივი ერთეულის უგულვებელყოფით, რეკონსტრუირებული პარადიგმა ვერ იქნება სრულყოფილი. უფრო მძიმე სურათი გვაქვს ნა-დენეს ენათა შემთხვევაში, რომელთა სრულყოფილი ისტორიულ-შედარებითი ანალიზი ჯერჯერობით არც ჩატარებულა. ყოველივე ამის გათვალისწინებით, სახეზეა კომპარატივისტიკის პრინციპებისა და მეთოდოლოგიის უხეში უგულვებელყოფა.

ჩრდილო-კავკასიის ენათა ენისეისა და სინურ-ტიბეტურ ენებთან შეპირისპირებისას ჩრდილო-კავკასიურ ენათათვის გამოიყენება სტაროსტინისა და ნიკოლაევის მიერ რეკონსტრუირებული ძირები, რომლებიც გამოქვეყნებულია მონოგრაფიაში North Caucasian Etymological Dictionary (1994). მიუხედავად იმისა, რომ მასში შეტანილი ბევრი დაკავშირება ავტორთა გენიალურ მიგნებად შეიძლება ჩაითვალოს, ვერანაირ კრიტიკას ვერ უძლებს პრაფორმების რეკონსტრუქცია, განსაკუთრებით ფონოლოგიური თვალსაზრისით. ასეთი ოდენობის ხარვეზების მქონე რეკონსტრუირებული ძირების შედარება კიდევ უფრო ნაკლებად შესწავლილი ოჯახების პრაფორმებთან საეჭვოა, რომ პოზიტიური შედეგის მომტანი იყოს.

რაც შეეხება ნოსტრატულ ენებს და, კერძოდ, ქართველურ მასალას, ამ მხრივ საყურადღებოა გ. კლიმოვის მოსაზრება, რომელიც, თავის მხრივ, იბერიულ-კავკასიურ თეორიას არ იზიარებს და მას სუბიექტურობაში ბრალს ვერ დავდებთ. “თუკი 105 ნოსტრატულ ლექსიკურ თანაფარდობას მოვიხმობთ, მათში ქართველური მონაცემები მხოლოდ 57 შემთხვევაში არის მოხმობილი - უფრო იშვიათად, ვიდრე ყველა სხვა (როგორც ცნობილია, ლექსიკონში ეს ფაქტები წარმოდგენილია ლექსემათა ყველაზე ნაკლები რაოდენობით). იმის გათვალისწინებით, რომ ავტორისეული დამუშავების გარდა ლექსიკონში შესული არ არის 22 შეპირისპირება, ბუნებრივია, პირველ რიგში შედარებისთვის მოხმობილი დანარჩენი 35 ქართველური ლექსემა უნდა შევაფასოთ. შემდგომ ირკვევა, რომ აქედან 21 ქართველური პარალელი თვით ავტორს სადაოდ აქვს გამოცხადებული (ყოველი მათგანი კითხვის ნიშნის ქვეშ არის ცხრილსა თუ სალექსიკონო კორპუსში). აქედან გამომდინარე, ამ მასალაში ინტერესს მხოლოდ 14 შეპირისპირება იწვევს“ (Климов 1986, 139). აგრეთვე, კლიმოვს ილიჩ-სეიტინის ლექსიკონში შემჩნეული აქვს აშკარა ნასესხობები, ისეთები, როგორც ტურა და თემი (პირველი ირანიზმად, ხოლო მეორე კი ბერძნულიდან ნასესხებ ლექსემად მიიჩნევა) (Климов 1986, 140).

კიდევ ერთხელ დაავებრუნდეთ გლოტოქრონოლოგიის მეთოდს. გ. კლიმოვს საინტერესო სტატისტიკური მონაცემები მოჰყავს. ქართულსა და ადიღეურს შორის სვოდემის სიაში ვლინდება თანხვედრა 5,14%-დან 7,52%-მდე, ქართულსა და ხუნძურს შორის 3,22%-დან 5,60%-

მდე (Климов 1986, 115). ყოველივე ეს, ცოცხალი ენების შედარების შედეგად მიღებული ციფრებია და რეკონსტრუირებული პროტო-ენების შედარებისას ეს ციფრი კიდევ უფრო დიდი უნდა იყოს. ამასთანავე, ს. სტაროსტინი აღნიშნავდა, რომ „100 სიტყვიან სიაში თანამედროვე ნოსტრატულ ენებს შორის თანხვედენა გვაქვს (საშუალოდ 5-9%)“ (Старостин 2007, 447). ყოველივე ეს ნათლად გვაჩვენებს იმას, რომ ქართველურსა და ჩრდილო-კავკასიურ ენებს შორის სვოდემის სიის ძირთა თანხვედრის პროცენტული წილი საკმარისია ამ ენათა ერთ მაკროოჯახში შესაყვანად.

ქართველი მკვლევრებიდან ქართველური და ჩრდილო კავკასიური ენების სხვადასხვა მაკროოჯახში მოთავსების შესახებ სხვადასხვა დროს არაერთ მკვლევარს ჰქონდა გამოთქმული აზრი. პირველი იყო ა. ჩიქობავა, რომელმაც 1979 წლის 22 ივნისს ქალაქ ჩერქესკში (ყარაჩა-ჩერქეზეთი) იბერიულ-კავკასიურ ენათა სისტემისა და ისტორიის შესწავლისადმი მიძღვნილი VIII რეგიონალური სამეცნიერო სესიის დასკვნით სხდომაზე წარმოთქვა შემდეგი სიტყვა: „მეცნიერება ვერ იტანს ამოებას.“ ეს მეცნიერების წარმომადგენელმა კი არ თქვა, არამედ პუშკინმა, გენიალურმა პოეტმა. მას მხედველობაში არ ჰქონია ლინგვისტიკა, მაგრამ ამოება ლინგვისტიკაშიც წამოტივტივდება ხოლმე. ყველაზე მოდური ამჟამად არის ნოსტრატული თეორია. ეს არის ენები ინდო-ევროპული, უგრო-ფინური (ურალური), ალთაური, სემიტურ-ჩამიტური, დრავიდული... ანუ ევრაზიის ენები. სწავლობენ ასეთ დიდ კომპლექსს, აგლენენ საერთოს. არაფერი ცუდი ამაში არ არის... მაშ მანინც რატომღა ეგების ამაზე ლაპარაკი? მიზეზი მარტივია. ჩვენს საბჭოთა ლინგვისტურ ლიტერატურაში ნოსტრატულ ენათა წრეში რთავენ ქართულ ენასაც. ხოლო აფხაზურ-ადიღური, ნახური, დაღესტნური ენები ნოსტრატულ ენათა წრეში დღემდე არ ჩაურთავეთ“ (ქურდიანი 2009). უფრო მეტ კონკრეტიკას შეიცავდა ბ. ფონხუას მონოგრაფია, სადაც მოხმობილია ილინ-სვიტიჩის ნოსტრატულ ლექსიკონში შემავალი საერთოქართველური ლექსიკის კრიტიკული ანალიზი (ფონხუა 1974, 335-342). ანალოგიურად, სინურ-კავკასიურ ჰიპოთეზაზე ვრცელი მოხსენება აქვს ბ. გიგინეიშვილს (გიგინეიშვილი 1990). თანამედროვე მაკროკომპარატივისტიკაში არსებულ ხარვეზებსა და ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის სიმკაცრის დაქვეითებაზე კი საგანგებო კვლევა მიუძღვის მ. ქურდიანს (ქურდიანი 2007, გვ. 95-102). ამასთანავე, ბოლო წლებში აღმოჩენილი ქართველურ-ჩრდილოკავკასიური ლექსიკური პარალელები და ბგერათშესატყვისობათა სისტემა (ჩუხუა 2008) კიდევ უფრო მეტ შეკითხვას აჩენს მაკროკომპარატივისტული ტაქსონომიური მოდელების რელევანტურობაზე.

შეუძლებელია აქვე არ ითქვას ს. სტაროსტინის სტატიაზე «Проблема генетического родства и классификации кавказских языков с точки зрения базисной лексики» (Старостин: 2007, 529-545). სტატიაში მოხმობილია ს. იახონტოვის 35 სიტყვიანი საბაზისო ლექსიკის სია და ერთმანეთთან შედარებულია ქართველური, ნახურ-დაღესტნური და აფხაზურ-ადიღური რეკონსტრუირებული ძირები. ცხრილის მიხედვით, აფხაზურ-ადიღურსა და ნახურ-დაღესტნურ შორის ფიქსირდება 24 პარალელი, ხოლო ქართველურსა და დანარჩენ ჩრდილო-კავკასიურ ჯგუფებს შორის კი - მხოლოდ 6. ავტორის მიზანი ქართველურსა და ჩრდილო-კავკასიის ენებს შორის გენეტიკური ნათესაობის არარსებობის ჩვენებაა. თუმცა, იმავე ავტორის ა. დიბოსთან და ო. მუდრაკთან ერთობლივ მონოგრაფიაში - ალთაური ენების ეტიმოლოგიურ ლექსიკონში - მოყვანილია ალთაურ ოჯახში შემავალ ჯგუფთა შორის საბაზისო ლექსიკის შეპირისპირებები და იქვე ცხრილში მითითებულია ს. იახონტოვის 35 სიტყვიანი სიის ფარგლებში წარმოებული შეპირისპირების შედეგები. თურქულ ენებსა და კორეულს შორის დაფიქსირდა 5 პარალელი, თურქულ ენებსა და იაპონურს შორის - 5, მონღოლურსა და კორეულს შორის - 8, ტუნგუსურ-მანჯურულსა და იაპონურს შორის - 8 (სტაროსტინ, ებო, უდრაკ 234). ასეთი სტატისტიკის მიუხედავად, ს. სტაროსტინი იაპონურ, კორეულ და ტუნგუსურ-მანჯურულ ენებს ურთიერთმონათესავე ენებად მიიჩნევს და აერთიანებს მათ ალ-

თაურ ენათა ოჯახში (და არა მაკროოჯახში). სახეზეა, სულ მცირე, ს. სტაროსტინის მიერ საკუთრი პრინციპებისა და მეთოდოლოგიის უგულვებელყოფის უტყუარი ფაქტი.

ს. სტაროსტინისეული საკითხისადმი მიდგომა ნათლად ჩანს მ. რულენის მონოგრაფიაშიც. რულენის მიერ წარმოდგენილ მსოფლიო ენათა კლასიფიკაციაში გამოყენებულია ტერმინი „კავკასიური ოჯახი“ (Caucasian family) (Ruhlen 1987, 324), რომელიც თავის მხრივ „შედგება ორი ძალიან განსხვავებული ქვეოჯახისგან (subfamilies) და, შესაძლოა, ეს ორი ქვეოჯახი არ იყოს გენეტიკურად ჰომოგენური (Ruhlen 1987, 71). აქედან გამომდინარე, ნათლად ჩანს, რომ ავტორი არ ფლობს კავკასიურ ენათა მასალას, მაგრამ ამავდროულად არ კრძალავს მათ შორის ნათესაობას. თუმცა, მონოგრაფიის პოსტ სკრიპტუმში, იზიარებს ს. სტაროსტინის შენიშვნას: „კავკასიურად წოდებული ოჯახი, რომელზეც 2.5 პარაგრაფში მქონდა საუბარი, უნდა გაიყოს ორ ოჯახად - სამხრეთ-კავკასიურად და ჩრდილო-კავკასიურად, რომელთაგანაც თითოეული სხვა ოჯახებთან უფრო ახლოს დგას, ვიდრე ერთმანეთთან. სტაროსტინის შენიშვნის საფუძველზე, შემდგომში გამოვიყენებ შემდეგ ტერმინებს: კავკასიური - ჩრდილოკავკასიურ ენათათვის, ქართველური - სამხრეთკავკასიურ ენათათვის (ხაზგასმა ჩვენია - ა. კ.) (Ruhlen 1987, 379).

დასკვნის სახით გვინდა, ვთქვათ, რომ, რაც შეეხება იბერიულ-კავკასიურ ენებს, მათ შორის ურთიერთნათესაობის კვლევაც თავის მხრივ მაკროკომპარატივისტიკის კომპეტენციაა, ვინაიდან კავკასიურ ენათა საერთო ფუძემდებლად დივერგენცია გაცილებით ადრე მოხდა, ვიდრე საერთონდოვერობულის, საერთოსემიტურის და ა.შ. იმ ფონზე, როცა კავკასიურ ენათა თითოეული ჯგუფის ადგილი გენეალოგიურ ხეში ჯერ კიდევ დავის საგანია, გარე კავშირების ძებნას ნაადრევად მივიჩნევთ. ამასთანავე, აუცილებელია დღეისათვის არსებული ყოველი ქართველურ-ნოსტრატული და ჩრდილოკავკასიურ-სინურ-ტიბეტური დაკავშირებული ძირის ობიექტური (კრიტიკული) ანალიზი. აგრეთვე, გადახედვას ექვემდებარება სტაროსტინისა და ნიკოლაევის მიერ რეკონსტრუირებული საერთოჩრდილოკავკასიური ფონოლოგიური სისტემა და აღდგენილი პრაფორმები. მხოლოდ ამის შემდეგ გახდება შესაძლებელი იბერიულ-კავკასიურ ენათა გარე კავშირების შესახებ წარმოდგენის შექმნა და, ამასთანავე, გენეტიკური და არეალური კავშირების ერთურთისგან გამიჯვნა.

ლიტერატურა:

- Anderson N.** Studien zur Vergleichung der ugrofinnischen und indo-germanischen Sprachen, 1. Dorpat 1879.
- Bender L.** The Nilo-Saharan languages: a comparative essay. Munich: Lincom Europa.
- Bengston J.** Materials for a Comparative Grammar of the Dene-Caucasian (Sino-Caucasian) Languages, *Аспекты компаративистики* 3. М., изд. РГГУ, 2008, გვ. 45-118.
- Blazek V.** Kartvelian Materials in Nostratic Lexicon. New etymologies I. In: *Nostratic, Sino-Caucasian, Austric and Amerind*. Bochum: Brockmayer, 1992. გვ. 112-128.
- Blench R., Ahland C.** 2010. "The Classification of Gumuz and Koman Languages", presented at the Language Isolates in Africa workshop, Lyons, December 4, 1996.
- Bomhard A.** Reconstructing Proto-Nostratic: Comparative Phonology, Morphology, and Vocabulary. Leiden and Boston: Brill. 2 vols, 2008.
- Bouda K.** Dravidisch und Uralalaltaisch. "Lingua" 5, 2, Amsterdam. 1956.
- Castrén M. A.** Über der Personalaffixe in der altaischen Sprachen. წიგნში Castrén M. A. Kleinere Schriften. Sankt-Petersburg, 1862.
- Cavalli-Sforza L.L.** Genes, Peoples and Languages. North Point Press, New York 2000.
- Cuno J.G.** Forschungen im Gebiete der alten Volkerunde, I. Die Skythen, Berlin, 1871.
- Cuny A.** Linguistique du hittite. - "Revue hittite et asianique", 13-14. Paris, 1934.

- Cuny A.** Etudes prégrammaticales sur le domaine des langues indo-européennes et chamito-sémitiques. Paris: Champion. 1924.
- Cuny A.** Invitation à l'étude comparative des langues indo-européennes et des langues chamito-sémitiques. Bordeaux: Brière. 1946.
- Donner O.** Vergleichendes Wörterbuch der finnisch-ugrischen Sprachen, Helsingfors I – 1874, II – 1876, III – 1888.
- Ehret C.** A Historical-Comparative Reconstruction of Nilo-Saharan. Köln.
- Greenberg J.** The Languages of Africa (International Journal of American Linguistics. 29.1). Bloomington, IN: Indiana University Press. 1963.
- Greenberg, Joseph H.; Ruhlen, Merritt** (2007), An Amerind Etymological Dictionary, Department of Anthropology, Stanford University, 2001.
- Handel H.** O pokrewie' wstwie języków indoeuropejskich i semickich. "Eos" 18, 1912.
- Handel J.** Indoeuropaeo-semitica. "Eos" 34, 1932.
- Hock H. H.** Principles of Historical Linguistics, Berlin; New York: Mouton de Gruyter, 1986.
- Hulbert H.B.** Comparative Grammar of the Koroan Language and the Dravidian Dialects of India. Seoul, 1906.
- Köppen Fr. Th.** Ein neuer tiergeographischer Beitrag zur Frage über die indo-europäer und Ungrofinnen. "Das Ausland", 1890.
- Möller H.** Indoeuropæsk-semitisk sammenlignenden glossarium. København 1909.
- Möller H.** Semitisch und Indogermanisch. Teil I. Konsonanten. Kopenhagen: H. Hagerup, 1906.
- Olson K. S.** On Niger-Congo Classification. In: The Bill question, ed. H. Aronson, D. Dyer, V. Friedman, D. Hristova and J. Sadock, 153–190. Bloomington, IN: Slavica. 2006.
- Peiros I.** "The Austric Macrofamily: some considerations." In: Shevoroshkin (1992), pp. 354-363, 1992.
- Ruhlen M.** A Guide to the World's Languages, Vol. 1: Classification, Stanford: Stanford University Press, 1987.
- Ruhlen M.** The Origin of Language: Tracing the Evolution of the Mother Tongue, New York: John Wiley & Sons, 1994.
- Schott W.** Über das Altäische oder Finnisch-Tatarische Sprachgeschlecht. – APAW (Philosophisch-historische Klasse, jg. 1874.), 1849.
- Starostin S. Nikolaev S.** A North Caucasian Etymological Dictionary, Moscow, 1994.
- Starostin S. Peiros I.** A Comparative Dictionary of Five Sino-Tibetan Languages, Melbourne, 1996.
- Starostin S. Peiros I.** A Comparative Dictionary of Five Sino-Tibetan Languages, Melbourne, 1996.
- Thomsen V.** Über den Einfluss der germanischen Sprachen auf die finnisch-lappischen, Halle, 1870.
- Winkler H.** Uralaltaische Völker und Sprachen. Berlin, 1884.
- Wurm S. A.** "Papuan Linguistics: past and future". Language and Linguistics in Melanesia (formerly Kivung) 14: 5–25, 1983.
- Гамкрелидзе Т., Иванов В.** Индоевропейские языки и индоевропейцы. Т I; Тбилиси, 1984.
- Дульзон А. П.** Кетский язык. Томск, 1968.
- Иллич-Свитыч В. М.** Опыт сравнения ностратических языков. Москва, I – 1971, II-1976, III-1984.
- Климов Г. А.** Введение в кавказское языкознание. Москва. 1986.
- Сводеш М.** Лексикостатистическое датирование доисторических этнических контактов, წიგნში Новое в лингвистике, в. 1, Москва, 1960.
- Соссюр Ф. де.** Труды по языкознанию / Пер. с франц. яз., под ред. А. А. Холодовича. Ред. М. А. Оборина; Предисл. проф. Н. С. Чемоданова. Москва, Прогресс, 1977.
- Старостин С.** Труды по языкознанию. Москва, 2007.
- გიგინეიშვილი ზ.,** ჩრდილოკავკასიელ ხალხთა ისტორიული განსახლების პრობლემა ენობრივ მონაცემთა მიხედვით (გაზეთი „სახალხო განათლება“, № 23, 7 ივნისი, 1990, თბილისი: 14-15).
- ფონსუა ზ.,** ქართული ენის ლექსიკოლოგია. თბილისი, 1974.
- ქურდიანი მ.,** იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახი თუ ნოსტრატული და დენე-კავკასიური// კავკასიოლოგიური ძიებანი. I. თბილისი. 2009.
- ქურდიანი მ.,** იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების საფუძვლები. თბილისი, 2007.
- ჩუხუა მ.,** იბერიულ-იქერიულ ენათა შედარებითი გრამატიკა. თბილისი, 2007.

А. Квахадзе (Тбилиси)

Макрокомпаративистика и иберийско-кавказские языки

Макрокомпаративистика является частью историко-сравнительного языкознания и изучает вопрос генетического взаимоотношения между языковыми семьями. Несмотря на то что данная дисциплина является гипотетической, ее актуальность растет в лингвистических кругах всего мира.

После того, как историко-сравнительное языкознание сформулировало критерии родства языков, таксономическую классификацию языковых единств (языковые группы, подсемьи, семьи), а также определение глубины родства, в компаративистских кругах встал вопрос о более глубоком родстве между языковыми семьями.

Родство между языковыми семьями впервые концептуально сформулировал советский языковед В. М. Иллич-Свитыч. В своем трехтомном словаре (1971-76-84) им были сопоставлены индоевропейские, семито-хамитские (resp. афразийские), картвельские, уральские, дравидские и алтайские языки. Основная часть словаря составлена в формате этимологического словаря. В первом томе данного труда представлена система регулярных звукосоответствий между вышеперечисленными языковыми семьями, которая, по мнению автора, релевантна. Данному языковому единству было дано название ностратических языков. После В. М. Иллич-Свитыча разработку ностратической теории продолжили В. Блажек, А. Долгопольский, А. Бомхард, Л. Кемпбэл и Дж. Гринберг. Среди них примечательны ностратические словари А. Долгопольского (2008) и А. Бомхарда (2008), которые более масштабны, нежели монография В. М. Иллича-Свитыча.

После ностратической гипотезы на повестку дня встала классификация и объединение в одну или несколько макросемей евразийских языковых семей не входящих в ностратическую макросемью. Впервые родство между северокавказскими и сино-тибетскими языками предположил А. Тромбетти, в то время как А. Дульзон находил сходства между северокавказскими и енисейскими языками (Дульзон 1968). Но в сопоставлении неностратических языков Евразии не уступает первенство С. Старостин. Им была представлена сино-кавказская гипотеза, которая предполагала объединение в одну макросемью северокавказских, сино-тибетских и енисейских языков. Позднее в данный список были включены изоляты баскский и бурушаски языки (М. Рулен, Дж. Бенгстон) а также языки на-дене, распространенные в Северной Америке.

В макрокомпаративистике используется также методология, которая апробирована при сопоставлении языковых единиц – групп и подгрупп. По С. Старостину, главным условием глубокого сопоставления (Англ. Long-range comparison) является взаимосоппоставление, статистика (глотохронология) и компьютерная методология. В процессе сравнения обязательно восстановление праформ исследуемой языковой семьи и уже далее сравнение с праформами других языковых семей. Данная методология почти аналогична методологии Ф. Соссюра, которая принята в сравнительно-историческом языкознании. Глотохронология также известная как лексикостатика предполагает определение отдаленности между двумя или несколькими языковыми единицами, основываясь на процентном соотношении совпадений в базисной лексике. В лексикостатических исследованиях используются списки Сводеша и Яхонтова. Более подробно данные списки описывает С. Старостин, по мнению которого с помощью лексикостатических данных возможно определение не только степени родства, но также и периода дивергенции праязыка. В связи с этим С. Старостиным была разработана математическая формула, которая по мнению

автора с малейшими погрешностями определяет скорость изменения и дивергенции языков. Что касается компьютерной методологии, то она предполагает размещение языковых данных.

Кроме вышесказанного, в макрокомпаративистике используется апробированный М. Рулленом метод массового сопоставления (*mass comparison*). Метод предполагает определение близости языков и их классификацию путем сравнения лексики большого числа языков на основании фонетических и семантических совпадений. Поверхностность данного метода видна невооруженным глазом, который справедливо был поставлен под сомнение Х. Хоком (Hock 1986).

Сам метод глотохронологии не является совершенным. По поводу белых пятен в макрокомпаративистике примечательно исследование С. Беликова, где он акцентирует внимание на языках креолах и пиджинах (Беликов 2003). Автор приводит пример распространенного в Папуа-Новой Гвинее языка токписин и распространенного в Суринаме языка сарамака. Оба языка основаны на английском, но изменения настолько велики, что лексикостатические данные датируют дивергенцию языков более древним периодом, нежели период формирования данных языков. Мы достаточно хорошо знаем, как формировались те языки, которые мы называем креольскими. Но нет никакой гарантии, что сходные процессы не происходили тысячу или пять тысяч лет назад там, где мы не располагаем никакими свидетельствами языковой или экстралингвистической истории (там же, ст. 15).

Что касается иберийско-кавказских языков, то в макрокомпаративистике картвельские языки принято причислять к ностратической, а северокавказские группы – абхазо-адыгскую, нахскую и дагестанскую – к дене-кавказской макросемье. Соответственно, родство между картвельскими и остальными иберийско-кавказскими языками исключается не только на уровне семьи, но и на уровне макросемьи.

Связать иберийско-кавказские языки с другими семьями в разное время пытались: картвельские языки – В. М. Иллич-Свитыч, А. Бомхард, В. Блажек и А. Долгопольский, абхазо-адыгские, нахские и дагестанские языки – С. Старостин, С. Николаев. Остальные исследователи классифицировали иберийско-кавказские языки на основании трудов вышеупомянутых исследователей. В. М. Иллич-Свитыч в первой части труда «Опыт сравнения ностратических языков, Москва 1971-76-84» приведены звукосоответствия между членами гипотетической ностратической макросемьи, что касается словарной части, то в нее входит 463 ностратических сопоставлений. Более объемна монография А. Долгопольского *Nostratic Dictionary*, где представлено 2805 этимологических сближений. Что касается труда А. Бомхарда - *A Comprehensive Introduction to Nostratic Linguistics*; Charleston 2014, то в нем представлено 963 сопоставлений. В свою очередь, В. Блажек в труде *Kartvelian Materials in Nostratic lexicon. New etymologies. Nostratic, Sino-Caucasian, Austric and Amerind* 112-128; Bochum 1992 опубликовал новые картвельско-ностратические параллели.

Что касается северокавказских языков (в макрокомпаративистике принят термин северокавказская семья), С. Старостин в неопубликованном труде *Sino-Caucasian [Comparative Glossary]* (2004-05) представил 954 сопоставлений между северокавказскими, сино-тибетскими и енисейскими языками. Также в труде С. Старостина *Sino-Caucasian [Comparative Phonology]* (2004-05) представлены звукосоответствия между таксономическими единицами, входящими в сино-кавказскую макросемью. На основании исследования С. Старостина американский компаративист Дж. Бенгстон сравнил сино-кавказский материал с материалом языков на-дене *Materials for a Comparative Grammar of the Dene-Caucasian (Sino-Caucasian) Languages*, Аспекты компаративистики 3. М., изд. РГГУ, 2008, 45-118.

При критическом анализе макрокомпаративистической классификации иберийско-кавказских языков стоит учесть тот фактор, что постулаты макрокомпаративистики являются гипотетическими и не подлежат верификации. Несмотря на наличие лексических параллелей между языковыми семьями, еще рано объединять ныне существующие языковые единицы в более крупные таксономические единицы и тем более, объявлять это научно доказанным фактом. Тем более, что теория моногенеза сегодня является предметом веры, а не предметом знания. «Делались попытки найти черты сходства между угро-финской и индоевропейской семьей языков и т. д. Но такого рода сопоставления сразу же наталкиваются на

непреодолимые преграды. Не следует смешивать правдоподобное с доказуемым. Всеобщее родство всех языков маловероятно, но будь оно реальным, как это думает итальянский лингвист Тромбетти, его нельзя было бы доказать вследствие великого множества происшедших в языках изменений» (Соссюр 227).

Для того, чтобы путем сопоставления двух языковых семей определить наличие генетического родства, обязательным является качественное синхроническое описание фонологического, морфологического, синтаксического и лексического инвентаря, а также реконструкция лексики, фонологической системы и морфологических элементов протоязыка исследуемой языковой семьи. Только после этого возможно сопоставление реконструированного материала. Генетическое родство считается доказанным в том случае, если:

а) выявиться значительное число лексических встреч, в том числе среди базисной лексики между двумя или несколькими протоязыками языковых семей;

б) между двумя или несколькими протоязыками языковых семей будут выявлены регулярные и закономерные звукосоответствия и каждая протофонема будет подкреплена минимум 5-ю соответствиями;

в) зафиксируются значимые морфологические параллели между сопоставляемыми протоязыками.

Кроме компаративистических методов, можно использовать такие экстралингвистические дисциплины, как археология, антропология, география и т. д. В этом плане заслуживает внимания мнение Беликова: «Обращусь к образам тех, кого легко узнаю на портретах. На Ардзинбу с Дудаевым, как и на их двойника Мао Цзе-дуна, Кавалли-Сфорца почти не похож – синокавказцы. Афразийские языки к ностратическим ближе, чем сино-кавказские, так что его сходство с Хайле-Селассие и неизвестным мне по имени, но хорошо известным в лицо, продавцом шнурков и чистильщиком обуви у Курского вокзала, должно быть несколько большим... Сходство его с ностратами Яношем Кадаром, Э. А. Шеварднадзе, Аскарком Акаевым, Дамдины Сухэ-Батором и юкагирским писателем Геной Дьячковым заметно выше» (Беликов 41). В макрокомпаративистике принято, что дивергенция протоностратического и протосинокавказского единства датируется 10-12 тысяч лет (Старостин 2007, 450). Несмотря на это, в археологии не найдено ни одного свидетельства массовой миграции этих народов.

На сколько макрокомпаративистика придерживается выше перечисленных лингвистических принципов? На сегодняшний день не существует полноценного этимологического словаря и историко-сравнительной грамматики на-дене, афразийских и сино-тибетских языков. Сино-тибетский этимологический словарь С. Старостина и И. Пейроса - *A Comparative Dictionary of Five Sino-Tibetan Languages*, Melbourne, 1996 - основывается на данных 5-и сино-тибетских языков, в то время как данная семья включает в себя более 400 языковых единиц. Даже при исключении хотя бы одной языковой единицы реконструированная система не может быть полноценной. Более тяжелая картина в случае с языками на-дене, на материале которых не была проведена полноценная компаративистская работа. Учитывая вышесказанное, перед нами факт грубого пренебрежения принципам и методологии лингвистической компаративистики.

При сопоставлении северокавказских языков с енисейскими и сино-тибетскими языками, северокавказский материал подбирался из монографии С. Старостина и С. Николаева - *A North Caucasian Etymological Dictionary* (1994). Несмотря на то, что некоторые приведенные в словаре сопоставления можно считать гениальной находкой авторов, не выдерживают критики реконструированные протосеверокавказские праформы, особенно с фонологической точки зрения. Сравнение основ, реконструированных с большим количеством погрешностей, с праформами еще менее исследованных языковых семей вряд ли может дать позитивный результат.

Касаемо ностратических, особенно картвельского материала, заслуживает внимание мнение Г. Климова, который не признает иберийско-кавказскую теорию и, соответственно, его нельзя обвинять в субъективности. «Если обратиться к общему числу 105 ностратических равенств на уровне лексики, представленных в таблице в I томе словаря В. М. Иллича-Свитыча, картвельские факты приводятся только в 57 случаях, т.е. реже любых других (как известно, вообще эти факты представлены в словаре

наименьшим числом лексем). При учете того, что в словарь не включены за отсутствием авторской обработки 22 сопоставления, естественно, что в первую очередь приходится оценивать всего 35 оставшихся картвельских лексем, привлеченных к сравнению. Далее выясняется, что из этого числа 21 картвельская параллель признана спорной самим автором (все они помечены знаком вопроса либо в таблице, либо в корпусе словаря), и таким образом, в этом материале интерес представляют лишь 14 оставшихся сопоставлений» (Климов 1986, 139). Г. Климов также обнаружил в словаре В. М. Иллич-Свитыча такие явные заимствования как *t'uga* «шакал» и *temi* «общество, приход» (первая лексема признается иранизмом, а вторая усвоена из греческого) (Климов 1986, 140).

Еще раз вернемся к методу глотохронологии. Г. Климов приводит интересные статистические данные. Между грузинским и адыгейским в списке Сводеша имеется от 5,14% до 7,52% совпадений, между грузинским и аварским от 3,22% до 5,60% (Климов 1986, 115). Данные цифры получены при сравнении современных языков, в случае сравнения реконструированных праязыков эта цифра должна быть выше. С. Старостин подчеркивал «совпадения между современными ностратическими языками в 100-словном списке (в среднем 5-9%).» (Старостин 2007, 447). Все это показывает, что в списке Сводеша количество совпадений между картвельскими и северокавказскими языками является достаточным для причисления данных языков к одной макросемье.

Насчет причисления картвельских и других северокавказских языков к разным макросемьям были высказаны различные соображения многими грузинскими исследователями. Первым был А.С. Чикобава, который 22 июня 1979 года в городе Черкесске прочитал доклад на VIII научной региональной сессии «Служенье муз не терпит суеты». Эти слова принадлежат не представителю научного мира, а Пушкину – великому русскому поэту. Он не имел в виду лингвистику, но суета иногда всплывает и в лингвистике. Самой модной сегодня является ностратическая теория. Это индоевропейские, финно-угорские (уральские), алтайские, семито-хамитские, дравидские,... то есть языки Евразии. Изучают такой огромный комплекс, выявляют сходство. Ничего тут плохого нет... Так зачем мы это упоминаем? Причина проста. В советской лингвистической литературе в число ностратических языков входит и грузинский язык, хотя абхазо-адыгские и нахско-дагестанские языки не включены по сей день» (Курдиани 2009). Больше конкретики в монографии Б. Почхуа, где представлен критический анализ картвельского материала в ностратическом словаре В. М. Иллич-Свитыча (Почхуа 1974, 335-342). Аналогично, по поводу синокавказской гипотезы примечателен подробный доклад Б. Гигинеишвили (Гигинеишвили 1990). О понижении строгости сравнительно-исторического метода и о других проблемах современной компаративистики представлено специальное исследование М. Курдиани (Курдиани 2007, 95-102). В свою очередь, обнаруженные в последние годы картвельско-северокавказские регулярные звукосоответствия и лексические параллели (Чухуа 2007) ставят под вопрос релевантность макрокомпаративистических таксономических моделей.

Стоит упомянуть статью С. А. Старостина «Проблема генетического родства и классификации кавказских языков с точки зрения базисной лексики» (Старостин: 2007, 529-545). В статье представлен 35-словный список Яхонтова и сопоставлены картвельские, абхазо-адыгские и нахско-дагестанские реконструированные основы. Между нахско-дагестанскими и абхазо-адыгскими языками выявлено 24, между картвельскими и остальными северокавказскими языками 6 параллелей. Цель автора – показать отсутствие родства между картвельскими и северокавказскими языками. Хотя, тот же автор в совместной монографии с А. Дыбо и О. Мудрак приводятся сопоставления базисной лексики групп, входящих в алтайскую языковую семью. Там же в таблицах приведены результаты сравнения в рамках 35-словного списка Яхонтова. Между тюркскими и корейским языком зафиксировано 5 параллелей, между монгольским и корейским – 8, между тунгусо-маньчжурским и японским – 8 (Starostin, Dybo, Mudrak 234). Несмотря на такую статистику, С. А. Старостин считает корейский, японский, тюркские и тунгусо-маньчжурские языки взаимородственными и объединяет их в одну языковую семью (а не макросемью). На лице явное пренебрежение Старостиным своими же принципами и методологией.

Подход С. А. Старостина к вопросу ясно виден и в монографии М. Рулена. При классификации языков мира, автор использует термин «кавказская семья» (Caucasian family) (Ruhlen 1987, 324), которая в свою очередь «состоит из двух разных подсемей (subfamilies), и возможно эти две подсемьи не являются генетически гомогенными» (Ruhlen 1987, 71). Исходя из этого, автор не владеет материалом кавказских языков, но не исключает возможное родство между ними. Хотя в постскрипуме монографии, соглашается с замечанием С. Старостина «Семья, именуемая кавказской, о которой говорится в параграф 2.5 должна разделиться на две семьи – южнокавказскую и северокавказскую, каждая из которой стоит ближе к другим языковым семьям нежели друг к другу. На основании замечания С. Старостина в дальнейшем буду использовать термины – для северокавказских – кавказские, для южнокавказских – картвельские языки» (выделено мной – А. К.) (Ruhlen 1987, 379).

Касаясь иберийско-кавказских языков, определение генетических взаимоотношений между ними является предметом макрокомпаративистики, так как дивергенция протоиберийско-кавказского языка должна была произойти намного раньше, чем дивергенция протоиндоевропейского, протосемитского и т.д. До того, пока не до конца определено место ряда кавказских языков в генеалогическом древе, искать внешние связи с другими семьями считаем преждевременным. Также, обязателен критический анализ каждого картвельско-ностратического и северокавказско-синокавказского сопоставления. Требуется пересмотр реконструированных С. А. Старостиным и С. Николаевым протосеверокавказских форм и фонологической системы. Только после этого можно будет иметь представление о внешних связях иберийско-кавказских языков и отличать друг от друга генетические и ареальные контакты.

Литература:

- Anderson N.** Studien zur Vergleichung der ugrofinnischen und indo-germanischen Sprachen, 1. Dorpat 1879.
- Bender L.** The Nilo-Saharan Languages: a comparative essay. Munich: Lincom Europa.
- Bengston J.** Materials for a Comparative Grammar of the Dene-Caucasian (Sino-Caucasian) Languages, Аспекты компаративистики 3. М., изд. РГГУ, 2008, gv. 45-118.
- Blazek V.** Kartvelian Materials in Nostratic Lexicon. New etymologies I. In: Nostratic, Sino-Caucasian, Austric and Amerind. Bochum: Brockmayer, 1992. gv. 112-128.
- Blench R. Ahland C.** 2010. "The Classification of Gumuz and Koman Languages", presented at the Language Isolates in Africa workshop, Lyons, December 4, 1996.
- Bomhard A.** Reconstructing Proto-Nostratic: Comparative Phonology, Morphology and Vocabulary. Leiden and Boston: Brill. 2 vols, 2008.
- Bouda K.** Dravidisch und Uralaltaisch. "Lingua" 5, 2, Amsterdam. 1956.
- Castrén M. A.** Über der Personalaffixe in der altaischen Sprachen. wignSiCastrén M. A. Kleinere Schriften. Sankt-Petersburg, 1862.
- Cavalli-Sforza L.L.** Genes, Peoples and Languages. North Point Press, New York 2000.
- Cuno J.G.** Forschungen im Gebiete der alten Volkerunde, I. Die Skythen, Berlin, 1871.
- Cuny A.** Linguistique du hittite. - "Revue hittite et asianique", 13-14. Paris, 1934.
- Cuny A.** Etudes prégrammaticales sur le domaine des langues indo-européennes et chamito-sémitiques. Paris: Champion. 1924.
- Cuny A..** Invitation à l'étude comparative des langues indo-européennes et des langues chamito-sémitiques. Bordeaux: Brière. 1946.
- Donner O.** Vergleichendes Wörterbuch der finnisch-ugrischen Sprachen, Helsingfors I – 1874, II – 1876, III – 1888.
- Ehret C.** A Historical-Comparative Reconstruction of Nilo-Saharan. Köln.
- Greenberg J.** The Languages of Africa (International Journal of American Linguistics 29.1). Bloomington, In: Indiana University Press. 1963.
- Greenberg, Joseph H.; Ruhlen, Merritt (2007), An Amerind Etymological Dictionary, Department of Anthropology, Stanford University, 2001.
- Handel H.** O pokrewie' vstwie jezyków indoeuropejskich i semickich. "Eos" 18, 1912.
- Handel J. Indoeuropaeo-semitica. "Eos" 34, 1932.
- Hock H. H.** Principles of Historical Linguistics, Berlin; New York: Mouton de Gruyter, 1986.

- Hulbert H.B.** Comparative Grammar of the Koroan Language and the Dravidian Dialects of India. Seoul, 1906.
- Köppen Fr. Th.** Ein neuer tiergeographischer Beitrag zur Frage über die indo-europäer und Ungrofinnen. "Das Ausland", 1890.
- Möller H.** Indoeuropæsk-semitisk sammenlignenden glossarium. København 1909.
- Möller H.** Semitisch und Indogermanisch. Teil I. Konsonanten. Kopenhagen: H. Hagerup, 1906.
- Olson, K. S.** On Niger–Congo Classification. In: The Bill question, ed. H. Aronson, D. Dyer, V. Friedman, D. Hristova and J. Sadock, 153–190. Bloomington, IN: Slavica. 2006.
- Peiros I.** "The Austric Macrofamily: some considerations." In: Shevoroshkin (1992), pp. 354-363, 1992.
- Ruhlen M.** A Guide to the World's Languages, Vol. 1: Classification, Stanford: Stanford University Press, 1987.
- Ruhlen M.** The Origin of Language: Tracing the Evolution of the Mother Tongue, New York: John Wiley & Sons, 1994.
- Schott W.** Über das Altaische oder Finnisch-Tatarische Sprachgeschlecht. – APAW (Philosophisch-historische Klasse, jg. 1874.), 1849.
- Starostin S., Nikolaev S.** A North Caucasian Etymological Dictionary, Moscow, 1994.
- Starostin S., Peiros I.** A Comparative Dictionary of Five Sino-Tibetan Languages, Melbourne, 1996.
- Starostin S., Peiros I.** A Comparative Dictionary of Five Sino-Tibetan Languages, Melbourne, 1996.
- Thomsen V.**, Über den Einfluss der germanischen Sprachen auf die finnisch-lappischen, Halle, 1870.
- Winkler H.** Uralaltaische Völker und Sprachen. Berlin, 1884.
- Wurm S. A.** "Papuan Linguistics: past and future". Language and Linguistics in Melanesia (formerly Kivung) 14: 5–25, 1983.
- Гамкрелидзе Т., Иванов В.** Индоевропейские языки и индоевропейцы. Т I. Тбилиси, 1984.
- Дульзон А. П.** Кетский язык. Томск, 1968.
- Иллич-Свитыч В. М.** Опыт сравнения ностратических языков. Москва I – 1971, II-1976, III-1984.
- Климов Г. А.** Введение в кавказское языкознание. Москва. 1986.
- Сводеш М.** Лексикостатистическое датирование доисторических этнических контактов, wignSi.: Новое в лингвистике, в. 1, Москва., 1960.
- Соссюр Ф.** Труды по языкознанию / Пер. с франц. яз. под ред. А. А. Холодовича; Ред. М. А. Оборина; Предисл. проф. Н. С. Чемоданова. Москва.: Прогресс, 1977.
- Старостин С.** Труды по языкознанию. Москва, 2007.
- გიგინეიშვილი ბ.** ჩრდილოკავკასიელ ხალხთა ისტორიული განსახლების პრობლემა ენობრივ მონაცემთა მიხედვით (გაზეთი "სახალხო განათლება", №23, 7 ივნისი, თბილისი, 1990.
- ფონხუა ბ.** ქართული ენის ლექსიკოლოგია. თბილისი, 1974.
- ქურდიანი მ.** იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახი თუ ნოსტრატული და დენე-კავკასიური/კავკასიური ძიებანი. I. თბილისი, 2009.
- ქურდიანი მ.** იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების საფუძვლები. თბილისი, 2007.
- ჩუხუა მ.** იბერიულ-ინქერიულ ენათა შედარებითი გრამატიკა. თბილისი, 2007.

A. Kvakhadze (Tbilisi)

Macro-Comparative Linguistics and Ibero-Caucasian Languages

S u m m a r y

Macro-comparative linguistics is a term used for the study of genetic relationships between language families. The first declared macrofamily was a hypothetical Nostratic family developed by the soviet linguist V. M. Ilich-Svitich, which includes Indo-European, Afroasiatic, Altaic, Uralic, Dravidian and Kartvelian languages. The next was S. Starostin and his Sino-Caucasian hypothesis of relation between Sino-Tibetan, Yenisean and North-Caucasian language families. While comparing those families was

used the glotochronology (or lexicostatic) method created by M. Swadesh and advanced by S. Starostin. The two main branches of Ibero-Caucasian language family – Kartvelian and North Caucasian (Abkhazo-Adyghean, Nakh and Dagestanian) according to the mainstream of macro-comparative linguistics are included into two different macrofamilies. However, we can clearly see double standards used by researchers during comparison. For instance, according to S. Starostin the obtained lexicostatical data between Ibero-Caucasian languages are not enough to establish the genetic relationship between them; but, on the other hand, almost the same number of data is enough to include Altaic languages into one language family. There is no doubt that macro-comparative linguistics is a perspective part of linguistics, but it needs to be advanced and freed from double standards.

რ. ლოლუა (თბილისი)

**უდიური ენის ფონოლოგიური სისტემის თავისებურებანი. I. ვოკალიზმი.
ფარინგალიზაცია¹**

უდიური ენის ფონოლოგიური სისტემა, ბევრი მახასიათებლის მიხედვით, მონათესავე ენების ფონოლოგიურ სისტემათაგან განსხვავდება. პირველ რიგში უნდა აღინიშნოს, რომ უდიურ ენაში, სოფ. ზინობიანის მეტყველების გამოკლებით, აბრუპტიული თანხმოვნები გადავიდნენ პრერუპტივებში, რაც უდიურს მნიშვნელოვნად განასხვავებს სხვა იბერიულ-კავკასიურ ენათაგან. ახლომონათესავე ლეზგიურ და სხვა დაღესტნურ ენებთან შედარებით უდიური ენის ფონოლოგიური სისტემა გამარტივებულია: უდიურს ახასიათებს ხშულ-მსკდომთა და აფრიკატთა სამეულებრივი სისტემა (მჟღერი-ფშვინვიერი-პრერუპტივი – ნიჯურსა და ვართაშნულ მეტყველებაში; **მჟღერი-ფშვინვიერი-აბრუპტივი** – სოფ. ზინობიანის მეტყველებაში) და სპირანტთა წყვილმეულებრივი სისტემა (მჟღერი – ყრუ); არ დასტურდება ინტენსიური ფონემები; არ დასტურდება არათუ ლაბიალიზებული ან დენტოლაბიალიზებული თანხმოვნები, არამედ ლაბიალური კომპლექსებიც; შეინიშნება უკანაენისმიერ თანხმოვანთა სიმცირე სხვა ლეზგიურ და დაღესტნურ ენებთან შედარებით – უდიურს არ მოეპოვება დაღესტნურ ენათა უმეტესობისათვის დამახასიათებელი წინაველარული სპირანტები; არ გვხვდება აგრეთვე მჟღერი უვულარული აფრიკატი; ამას გარდა, არ დასტურდება ფარინგალური სპირანტები, ე.წ. ლარინგალური ხშული და ჩქამიერი ლატერალური თანხმოვნები (თუმცა ლატერალები, არჩიბულის გარდა, არც ერთ სხვა ლეზგიურ ენაში არ დასტურდება). რაც შეეხება ვოკალიზმს – უდიურს არ მოეპოვება გრძელი და ნაზალიზებული ხმოვანი ფონემები, რომელიც სხვა დაღესტნურ ენებშია გავრცელებული.

უდიურ ენაში დაცულია ყველა ის თანხმოვანი თუ ხმოვანი, ქართულში რომ გვაქვს. გარდა ამისა, უდიურში მოგვეპოვება: პალატალიზებული ხმოვნები (**ჰ, რ, ჟ**); ე. წ. ირაციონალური **ღ** (ნიჯურ კილოში); სონანტი **ჲ**; დენტოლაბიალური **ჟ**; უვულარული **ჟ**. მოყვანილი ხმოვნებისა თუ თანხმოვნების გარდა, უდიური ენის ფონოლოგიური სისტემა, ქართულთან შედარებით, სპეციფიკური პროცესით – ფარინგალიზაციით – არის გართულებული.

უდიური ენის ფონოლოგიური სისტემა, ბევრითი შედგენილობის თვალსაზრისით, თითქმის ერთგვარად არის წარმოდგენილი ორსავე კილოში (ნიჯურსა და ვართაშნულში).

ვოკალიზმი

ვართაშნულ კილოში დასტურდება 8 ძირითადი (**ა, ე, ი, ო, უ, ჰ, რ, ჟ**) და ერთი ფაკულტატური ხმოვანი (**ღ**), ხოლო ნიჯურში **ღ** ხმოვანს მოეპოვება ფონემის სტატუსი.

როგორც აღინიშნა, უდიურს არ მოეპოვება გრძელი და ნაზალიზებული ხმოვანი ფონემები, რომელიც სხვა დაღესტნურ ენებშია გავრცელებული. გრძელი ხმოვანი უდიურში შეიძლება ან მორფემათა გასაყარზე შეგვხვდეს, ანდა ერთი ბგერის მიერ მეორეს ასიმილაცი-

¹ ნაშრომი შესრულებულია შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მხარდაჭერით (საგრანტო პროექტი: №30/10)

ით იყოს მიღებული, მაგ., მა “სადაც” + ა (კითხვ. ნაწილაკი) – მჲ? (მა-ა?) “სად?” სა “ერთი” + ო (მასუბსტანტ. სუფიქსი) – სრ (სო-ო) “ერთი”; ქალა “დიდი” + ო (მასუბსტანტ. სუფიქსი) – ქალრ (ქალო-ო) “დიდი”; პა “ორი” + ო “ბალახი” – პარ (პო-ო) “ორი ღერი ბალახი”...

უდიურში ხმოვნები შეიძლება ორ ჯგუფად დავყოთ:

მარტივი ხმოვნები (ა, ე, ი, ო, უ);

პალატალიზებული (უმლაუტიანი) ხმოვნები (ჰ, რ, ჟ).

ამას გარდა, შეიძლება გამოვყოთ ე. წ. ირაციონალური გ.

ხმოვანთა კლასიფიკაცია უდიურში შეიძლება ასე წარმოვადგინოთ:

აწეულობა	წინა რიგის		უკანა რიგის	
	არალაბიალიზებული	ლაბიალიზებული	არალაბიალიზებული	ლაბიალიზებული
მალალი	ი	ჟ	[ჲ]	უ
საშუალო	ე	რ		ო
ღაბალი	ჰ		ა	

იმ ენებისაგან განსხვავებით, რომელთა ვოკალური სისტემები ე. წ. სამკუთხედს ქმნიან, უდიურ ენაში ხმოვნები თავსდება “მართკუ ხედში”. “ოთხკუთხა” ხმოვანთა სისტემა თავისებურებებს ავლენს: ა ბგერა, რომელიც “სამკუთხა” სისტემის მქონე ენებში შუა რიგის ბგერაა, უკანა რიგის ხმოვანს წარმოადგენს; წინა რიგის ხმოვნები უფრო წინ იწარმოება, ხოლო უკანა რიგის ხმოვნები – შედარებით უკან. უდიურ ენაშიც ყველა ხმოვანი პერიფერიულია, რაც აძლიერებს მათ პალატალურ, ველარულ ან სხვაგვარ არტიკულაციას, რომელიც ახდენს ზეგავლენას როგორც წინამაგალ, ასევე, თუმცა შედარებით მცირე, მომდევნო თანხმოვნებზეც. ამის გამო უდიურ ენაში გავრცელებულია თანხმოვანთა რეგრესული პალატალიზაცია წინა რიგის ხმოვნებთან და რეგრესული ველარიზაცია უკანა რიგის ხმოვნებთან.

სხვაგვარად, უდიური ენის ვოკალური სისტემა შეიძლება ამ სქემის სახით წარმოვადგინოთ:

ი ჟ გ უ

ე ო

ჰ ა

რ

მარტივი ხმოვნები

უდიურში, როგორც ზემოთ აღინიშნა, დასტურდება ხუთი მარტივი ხმოვანი (ა, ე, ი, ო, უ). მათი წარმოთქმა ისეთივეა, როგორც, მაგალითად, ქართულში. ყველა მათგანი ნებისმიერ პოზიციაში შეიძლება შეგვხვდეს, მაგ., ამა/ამა “მაგრამ”; აშ “საქმე”; არ “მსხალი”; აღა “მადლა”; “ზემოთ”; მაჰ “სარი”; ბაბ (ვართ.) || ბავა (ნიჯ.) “მამა”; ხა “მატყლი”; მაწ “ტეინი”; ბაჰან “ზურგი”; ბაჰანა “მერცხალი”...

ემწ “ვაშლი”; ელ “მარილი”; ეჟ “ხორცი”; მეჰ “მატლი”, “ჭია”; ველ “თხა”; ხე “წყალი”; მე “ეს”; ენე “უკვე”; ელელ “ცხვარი”; ელემ “ვირი”; ეწველ “საყდარი, ეკლესია”; ერეჟ “თხილი”...

ვიზი “ძმა”; იხ “მეხსიერება”; იყ “ნაცარი”; იჟწ “თოვლი”; იხ “რწყილი”; ინი “ახალი”; ჩილ “მძივი”; იწ “თვითონ”; ინი “თავისი”; ირიზ “ბილიკი”...

ო “ბალახი”; ოხ “სავარცხელი”; ოჟ “ძირი”, ფსკერი”; გონ “ფერი”; თოგ “ფასი”; კოჰ (ვართ.) || ქოჟ (ნიჯ.) “სახლი”; ხოდ “ხე”; ხო “ცვარი”; ხწ “ცური”; ბოჟ “ცომი”...

უნ (ვართ.) || ჰუნ (ნიჯ.) “შენ”; უჰ “მდინარე”; უჰ “ექსი”; უჰ “ბული”; უჰ “კაკალი”; მუჰ “ფრხილი”; მუჰ “მხიარული”; ჰუმ “სარეველა”; მურ “ღერძი”; ზუ “მე”...

პალატალიზებული (უმლაუტიანი) ხმოვნები

უდიურ ენას სამი უმლაუტიანი ხმოვანი (ჰ, ზ, ჟ) მოეპოვება. პალატალიზებული ხმოვნები დასტურდება ძირითადად ნასესხებ (როგორც წესი – აზერბაიჯანულიდან) სიტყვებში, თუმცა ეს ხმოვნები საკუთარ ლექსიკაშიც აღინიშნება. ეს ხმოვნები გვხვდება ყველანაირ პოზიციაში, მაგ., ზგრაჰ “თუ”, “თუკი”; ზჰ “სოფელი”; ზჰელ “ბავშვი”; ჰჰლჰ “ქაღალდი”; ჰჰჰლ “ხვადი”; ჰჰლ “მამიდა”...

ღვლჰ “გვარი”, “გენი”, “წარმოშობა”; ზჰჰ “ძარღვი”; ჰჰჰ “ტყუპი”; გჰლჰ “ბევრი”; გჰმიჰ “კამეჩი”; გჰგ “ცა”...

ჟთჟ “უთო”; ჟჰჰ “მალე”; ჟრჟჟჟჟჟ “ბინდ-ბუნდი”; ჰრჟჟ “ჭერამი”; გჟრჟი “ქართველი”...

აღსანიშნავია, რომ ნიჯურში ჰ ბგერა ზოგჯერ ვართაშნულში მარტივ ა ბგერას შეესატყვისება, მაგ., ჰმ (ნიჯ.) – ამ (ვართ.) “საქმე”. ზ და ჟ ბგერები კი ნიჯურში, პირიქით, განიცდის გამარტივებას ანუ კარგავს უმლაუტობას და ე (< ზ) და ი (< ჟ) ბგერებში გადადის, მაგ., გჰლჰ (ვართ.) – გჰლუ (ნიჯ.) “ბევრი”; ჰრჟჟ (ვართ.) – ჰრჟი (ნიჯ.) “ჭერამი”... პალატალიზების დაკარგვის პროცესი ამჟამად ვართაშნულ კილოშიცაა ხელშესახები; ამის გამო შეინიშნება მარტივ და პალატალიზებულ ბგერათა ხშირი მონაცვლეობა, მაგ., ჰჰელ – ჰჰელ “ბავშვი”; გჰმიჰ – გჰმიჰ “კამეჩი” და ა.შ.

ეგვ. ჯეირანიშვილის აზრით, პალატალიზებული ხმოვნები უდიურში ფონემის სტატუსით არ არიან აღჭურვილნი (ჯეირანიშვილი 1971 : 11). შეუძლებელია დავეთანხმოთ აღნიშნულ მოსაზრებას – მიუხედავად იმისა, რომ პალატალიზებული ხმოვნების წარმოქმნა უდიურში უცხოენოვანი გავლენის შედეგი უნდა იყოს, მაინც მივიჩნევთ, რომ სინქრონულ დონეზე პალატალიზებული ხმოვნები ფონემებს წარმოადგენენ. ამის შესახებ შემდეგი ფაქტები მეტყველებს:

ეს ბგერები არტიკულაციურად წმინდა ხმოვნებს წარმოადგენენ;

პალატალიზებული ხმოვნები არ არიან პოზიციურად შეპირობებულნი – ისინი ყველანაირ პოზიციაში გვხვდება (ანლაუტში, ინლაუტსა თუ აუსლაუტში);

აღსანიშნავია მათი სიჭარბე უდიური ენის თანამედროვე ლექსიკურ ფონდში;

დღეს უდიურში პალატალიზებულ ხმოვნებს მოეპოვებათ მნიშვნელობის განმასხვავებელი (დისტინქციური) ფუნქცია, მაგ.:

ბალ “შვილი”, “ბოკვერი”, “ბარტყი” – ბჰლ “თავსატეხი”, “პრობლემა”;

ქალ “დიდი”, “უფროსი” – ჰჰლ “თავის ქალა”, “კეფა”;

ქალამ “ქაღალდი” – ჰჰლამ “კომბოსტო”;

ჩაჟ “დაორთქლილი”, “სოკოთი დაავადებული” – ჩჰჟ “ელამი”;

ლჟგჟ “კოჟრი”, “სიმსივნე”, “გამაგრება” – ჰჰგჟჟ “კვანძი”;

ქურ “ორმო”, “ქვაბული” – ქჰურ “ცელქი”, “შეუპოვარი”...

ჰ ბგერა

ჰ ბგერა დასტურდება უდიური ენის ორსავე კილოში, თუმცა ფონემის სტატუსი მას მხოლოდ ნიჯურ კილოში მოეპოვება. ეს ბგერა ჩვეულებრივ გვხვდება ნასესხებ სიტყვებში (ძირითადად – აზერბაიჯანულიდან), თუმცა ნიჯურ კილოში იგი საკუთარ მასალაშიც დასტურდება (მათ შორის – მორფოლოგიურ ელემენტებშიც).

ნიჯურში დადასტურებული **ჟ** ხმოვანი ვართაშნულში ხშირად შეესატყვისება სრულ (მარტივ) ხმოვანს (**უ, ი ან ე** ბგერებს). ამ ბგერათშესატყვისობათა შემთხვევაში, **ჟ** ნიჯურში ზემოაღნიშნულ ხმოვანთა რედუქციის შედეგად უნდა იყოს მიღებული, მაგ., **ჟუნ** (ვართ.) – **აუნ** (ნიჯ.) “ზემო”; **ესბესუნ** (ვართ.) – **ესბესუნ** (ნიჯ.) “ხენა”; **აკამინ** (ვართ.) – **აქამინ** (ნიჯ.) “ნახვამდის”...

დიფთონგები

უდიურში დასტურდება როგორც აღმაავალი, ისე დაღმაავალი დიფთონგები: **ია, ია, იე, იო, იო, იუ; აა, აა, აე, აი, აო, აუ**. აღმაავალი დიფთონგები (**ია, ია, იე, იი, აი, აო, აუ**) უფრო ხშირად ნახესხებ სიტყვებში გვხვდება, თუმცა საკუთარ ლექსიკაშიც მოიპოვება, მაგ., **იან** “ჩვენი”; **იყ** “გზა”; **იუნა** “სიძე”; **იეთი** “ობოლი”; **იიგ** “მტკაველი”; **იოლა** “ამხანაგი”, “მეგობარი”; **იორან** “საბანი”, “თავშესაფარი”; **იუ** “რბილი”; **იუმბურ** “მუშტი”...

დაღმაავალი დიფთონგები (**აა, აა, აე, აი, აო, აუ**), როგორც წესი, ვითარდება მორფემათა მიჯნაზე, მაგ., **ბანქა-ა** “იყო”, “იარსება”; **ბენე-ა** “გააკეთა” (აღრე, წინარეწარსულში); **ბუზუ-ა** “ვიყავი” (**ა** ნამყოფს მაწარმოებელია); **ნანა-ა** “დედისა” (გენიტინი)...

ხშირად დაღმაავალ დიფთონგებად ნათესაობითი ბრუნვის ფორმანტები გვევლინება: **აა, აა, აა, აა**; მაგ., **ჩურ-აა** “ქროხისა”; **მენ-აა** “ნამგლისა”; **გან-აა** “ადგილისა”; **ვიჩ-აა** “ძმისა”; **ვიჩიმ-აა** “ძმებისა”; **ხორხ-აა** “ძაღლისა”...

უდიურში ზოგჯერ ფუძისეული დაღმაავალი დიფთონგებიც გვხვდება, მაგ., **იუა** “ცხრა”; **ბუა** “საკე”; **ჰაა** “ღია”; **ჰაა** “სიტყვა”; **ყეა** “სხვა”...

იი დიფთონგი ვართაშნულში თითქმის არ მოიპოვება, ხოლო ნიჯურ კილოში იგი ხშირად გვხვდება. მაგ.: **ბაქაინი** “რომ არსებულებო”; “რომ ყოფილებო”, “რომ გამხდარიყო”; **ბიინი** “რომ გაეკეთებინა”... **იი** დიფთონგი ნიჯურში კონტრაფაქტივისა (**-იი**) და II (შედგობითი) პერფექტის (**-იი**) მაწარმოებლად გვევლინება.

ვართაშნულთან შედარებით ნიჯურში უფრო გავრცელებულია როგორც აღმაავალი, ისე დაღმაავალი დიფთონგები. ეს გამოწვეულია იმით, რომ სიტყვის აბსოლუტურ ანლაუტსა და აუსლაუტში ნიჯურში ხმოვანთან ვითარდება **ა**. ნიჯური, აგრეთვე ვერ ეგუება ჰიატუსს. ასეთ შემთხვევაში ინტერვოკალურ პოზიციაში ვითარდება **ა** ბგერა; შდრ.:

ვართ. **ეე** “ხორცი”; **ტაა-აა** “იქით-აქეთ”; **ხა-ენ** “ძაღლია”.

ნიჯ. **იეე** “id”; **თაა-აა** “id”; **ხა-ა-ენ** “id”...

ე. წ. ფარინგალიზებულ ხმოვანთა საკითხი

უდიური ენის მეცნიერული შესწავლის პირველი ცდებიდან (XIX ს-ის მეორე ნახევარი) მოყოლებული თითქმის ყველა სპეციალისტი, მარტივი და პალატალიზებული ხმოვნების გარდა, უდიურში მესამე რიგის ხმოვნებსაც გამოყოფს. უდიურში სამ ასეთ ხმოვანს (**ა, ო, უ**) იმორჩილებს ამ ენის პირველი მკვლევარი **ა**. შიფნერი. იგივე სურათი გვხვდება **ა**. დირის ნაშრომებში უდიურის შესახებ.¹ ეს სამი ხმოვანი ასევე წარმოდგენილია უდიურ ზღაპარში

¹ როგორც **ა**. შიფნერთან, ისევე **ა**. დირთან სხვაგვარად არის წარმოდგენილი ამ ხმოვანთა ბუნება.

ა. შიფნერი აღნიშნავს: “ნემთვის ხელმისაწვდომი წყაროები ამ ხმოვანთა უფრო რბილ წარმოთქმას ადასტურებენ ... **ა** წარმოთქმის თითქმის როგორც **ა** ფრანგულ la-ში, დროგორც eu heure სიტყვაში და **ა** როგორც u სიტყვაში une” (შიფნერი 1863 : 9).

ა. დირის განსახლდებით: “**ა**, **ბ**-სა და **ჟ**-ს უჭირავთ საშუალო ადგილი. პირველს **ა**-სა და **ა**-ს შორის, მეორეს **ო**-სა და **ბ**-ს შორის, მესამეს **უ**-სა და **ჟ**-ს შორის” (დირი 1904: 1).

“რუსტამ”, ხოლო “უდიური ოთხთავის” ტექსტში მესამე რიგის უკვე ხუთი ხმოვანი გვაქვს (ა, ე, ი, ო, უ); ასეთივე ვითარება დასტურდება უდიურ საანბანო წიგნშიც (“სამჯი დას”).¹ ვლ. ფანჩვიძისა და ევგ. ჯეირანიშვილის ნაშრომებში უდიურის შესახებ ისევ ის ხუთი ხმოვანი მოგვეპოვება, რომელიც უკვე ერთმნიშვნელოვნად განსაზღვრულია როგორც ფარინგალიზებული. ვ. გუკასიანი ნიჯის დიალექტში მათ რიცხვს 2-ს უმატებს. ფარინგალიზებულ ხმოვნებს უდიურ მასალაში ა. ჰარისი და ზოგი სხვა მკვლევარიც აღნიშნავს.

გარკვევას მოითხოვს თვით ფარინგალიზებული ხმოვნების რაობის საკითხი. ფარინგალიზაციის მიზეზთა შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში განსხვავებული მოსაზრებები გამოითქვა. ევგ. ჯეირანიშვილმა რუთულურის, წახურისა და უდიურის ფარინგალიზებულების საკითხს მიუძღვნა სპეციალური წერილი (ჯეირანიშვილი 1959 : 339-359), სადაც რენტგენოგრაფიულ მონაცემთა საფუძველზე მიიჩნია, რომ ამ ენებში ფარინგალიზაცია ხმოვნის თვისებაა და არა თანხმოვნისა. მკვლევარი წახურსა და რუთულურში ექვს ფარინგალიზებულ ხმოვანს გამოყოფს (ა', ე', ი', ო', უ', ზ'), ხოლო უდიურში, როგორც ზემოთ აღინიშნა, – ხუთს (ა', ე', ი', ო', უ'). ბ. თალიბოვი წახურში მხოლოდ ოთხ “გლოტალიზებულს” (resp. ფარინგალიზებულს) იმოწმებს (ა', ი', ო', უ' – თალიბოვი 1967 : 592). დიდურში, ჰინუხურსა და ხვარშიული ენის ინხოყვარულ დიალექტში ევგ. ბოკარევი ფარინგალიზებული ხმოვნების არსებობას აღნიშნავს (ბოკარევი 1967 : 422), თუმცა დ. იმნაიშვილი დიდურსა (ღ', ხ', ჳ', ყ') და ხვარშიული ენის ინხოყვარულ დიალექტში (გ', ქ', კ', ჭ') ფარინგალიზებულ თანხმოვნებს იმოწმებს (იმნაიშვილი 1963). ევგ. ბოკარევის აზრს ელ. ლომთაძეც არ იზიარებს. როგორც მკვლევარს მიაჩნია, ხვარშიული ენის ინხოყვარულ დიალექტში ფარინგალური (ჭ, ჭ') და “ქვემოფარინგალური” (ჭ', ყ', ღ') თანხმოვნები მოგვეპოვება (ლომთაძე 1998 : 25). ნ. ტრუბეცკოი ხმოვანთა ფარინგალიზაციის მიზეზს “ემფატიკურად დარბილებულ” თანხმოვნებს მიაწერს (ტრუბეცკოი 1931). ამ მოსაზრებას ალ. მაჰომეტოვი იზიარებს და დარგუული ენის კუბაჩურ დიალექტსა და თაბასარანულ ენაში ფარინგალიზებული თანხმოვნებს აღნიშნავს (მაჰომეტოვი 1963; 1965). საყურადღებოა, რომ თაბასარანულ ენაში ალ. მაჰომეტოვი ფარინგალიზებულ თანხმოვნებთან ერთად ფარინგალიზებულ ხმოვნებზეც მიუთითებს. მკვლევრის აზრით, ფარინგალიზაცია ჩვეულებრივ მოუღის უკანანისმიერ თანხმოვნებს (უგულარულებს), ხოლო ხმოვანთაგან, ასევე უკანა რიგის ხმოვნებს (ა, უ). შესაბამისად, თაბასარანულში, როგორც ა. მაჰომეტოვს მიაჩნია, ხშირად ფარინგალიზებული მარცვლიც გვხვდება (მაჰომეტოვი 1965 : 49-51).

მიუხედავად იმისა, რომ ა. დირი აღნიშნავს, “მეჩვენებოდა, რომ ა, ბ-სა და ყ-ს (განსაკუთრებით ბ-სა და ყ-ს) ყოველთვის თან სდევს ძალიან სუსტი ხორხისმიერი ხმა (დირი 1904 : 1), მაინც საფიქრებელია, რომ ა. დირი ფარინგალიზაციას უდიურში ხმოვნის სეგმენტურ თვისებად არ განიხილავს, არამედ კონკრეტულ სპეციფიკურ თანხმოვანს მიაწერს. ამას ადასტურებს ის ფაქტი, რომ თანხმოვანთა ტაბულაში ა. დირს მოყვანილი აქვს ბგერა, რომელიც, მკვლევრის დახასიათებით, “არის არაბული ბ-ს (ჰამზე) მსგავსი მსუბუქი ხორხისმიერი ბგერა; ის არამარტო სიტყვის დასაწყისში გვხვდება, არამედ სიტყვის შიგნითაც და, ამ შემთხვევაში, აძლევს მომდევნო ხმოვანს უფრო ხორხისმიერ ხასიათს, მაგ., მ'el “თავი”, მ'áih “შავი”, n'á “ორი” (დირი 1904 : 2-3).

აქედან გამომდინარე, საფიქრებელია, რომ როგორც ა. შიფნერი, ისე ა. დირი უდიურში ფარინგალიზებული ხმოვნების არსებობას კი არ ვარაუდობდნენ, არამედ პოზიციურად შეპირობებულ ხმოვანთა ჯგუფს გულისხმობდნენ, რომელიც მარტივი და პალატალიზებული ხმოვნებისაგან განსხვავდებოდა.

¹ უდიურ საანბანო-საკითხავ წიგნში ფარინგალიზაციის აღნიშვნის პრინციპი გარკვევას საჭიროებს. ფარინგალიზაცია ამ სახელმძღვანელოში გადმოცემა ონიშნის მეშვეობით, რომელიც სხვადასხვა ხმოვანთან ქმნის კომპლექსებს: **ha, he, hi, ho, hu**. კ. ბოუდას აზრით, “ახალი “საანბანო-წიგნი” აღნიშნავს ემფატიკურად დარბილებულ თანხმოვნებს ... ლარინგალურობის ნიშნით, რასაც ჩვენ ა ნიშნით გადმოვცემთ” (ბოუდა 1913 : 61).

ამ მოსაზრებას არ დაეთანხმა ვლ. ფანჩვიძე. მისი აზრით, ონიშანი ხმოვნის კუთვნილებას წარმოადგენს და არა დამოუკიდებელ თანხმოვანს (ფანჩვიძე 1974 : 22).

უნდა აღინიშნოს, რომ ფარინგალიზაციისათვის დამახასიათებელი არტიკულაციის თავისებურებები ერთნაირად წარმოუდგენიათ იმ მკვლევრებს, ვინც ფარინგალიზებულ ხმოვნებს ფონემებად მიიჩნევს და იმათაც, ვინც ფარინგალიზებულ თანხმოვნებს იმოწმებს.

სრულიად განსხვავებული მოსაზრება გამოთქვა გ. დეეტერსმა. მკვლევრის აზრით, ფარინგალიზაცია ისეთი პროცესია, რომელიც ახასიათებს არა ცალკეულ ფონემას (თანხმოვანსა თუ ხმოვანს), არამედ იგი, ინტონაციის მსგავსად, ვრცელდება მარცვალზე ანდა მთელ სიტყვაზე (დეეტერსი 1963 : 33)¹. ამ მოსაზრებას დაეთანხმა არნ. ჩიქობავა (ჩიქობავა 1979 : 62) და ზოგიერთი სხვა მკვლევარიც.

ს. კოძასოვმა უდიური ენის ფონოლოგიური სისტემის შესწავლის შემდეგ მიიჩნია, რომ უდიურში ფარინგალიზაცია პროსოდის თვისებას წარმოადგენს და მთელ სიტყვაზე ვრცელდება. ს. კოძასოვის აზრით, ფარინგალიზაციის პიკი მოდის საწყის ხმოვანზე, ხოლო თუ სიტყვაში გვხვდება შიშინა ან უეულარული თანხმოვანი, მაშინ ფარინგალიზაციის მაქსიმუმი მას მოუდის (კობრიკი, კოძასოვი 1990 : 347) (თუ სიტყვაში დასახელებულ თანხმოვანთაგან ორი ან მეტი გვხვდება, მაშინ ფარინგალიზაციის მაქსიმუმი პირველ მათგანზე მოდის – შენიშვნა ჩვენი).

ჩვენი დაკვირვებით, ეს მოსაზრება გასაზიარებელია. იმის შესახებ, რომ უდიურში ფარინგალიზაცია მთელ სიტყვაზე ვრცელდება, უდიურ მეტყველებაზე უშუალო დაკვირვების გარდა, იმ სპეციალისტთა ჩანაწერებიც მეტყველებს, რომლებიც უდიურ ენაში ფარინგალიზებული ხმოვნების ფონემურობას ვარაუდობდნენ: ყურადღებას იქცევს ის, რომ დიდია იმ ორ ან მეტმარცვლიან ლექსმათა რიცხვი, სადაც, მკვლევართა ჩანაწერების მიხედვით, ყველა ხმოვანი ფარინგალიზებულია; მაგ.² აზილ „შორეული“ (აზილ);³ აფინ „საფუარი“ (აფინ);

¹ საყურადღებოა, რომ გ. დეეტერსი იმის საილუსტრაციოდ, რომ ფარინგალიზაცია არ არის ოდენ ხმოვნის თვისება, შენიშნავს: ჩრდილო-კავკასიურ ენებში “ფარინგალიზებული ხმოვნები” სისინა თანხმოვნების შემდეგ არ გვხვდება (ანუ, მკვლევრის აზრით, შეუძლებელია იმ მარცვლის ფარინგალიზაცია, სადაც სისინა თანხმოვანი გვაქვს). ამ მოსაზრებასთან დაკავშირებით უნდა აღინიშნოს, რომ უდიურ ენაში სისინა თანხმოვანიც ფარინგალიზაციას განიცდის და მის მარცვალზე შეიძლება ფარინგალიზაციის მაქსიმუმიც მოდიოდეს (ანლაუტში), მაგ., ცაყ “ელვა”; ცაყნაბედლა[ყ] “მაჟურა”; წიყ//წინ//ციყ “ციყვი”; წოდ [აღლა] “თავსხმა წვიმა”, საში “ტაბიკი”, სახტიკ “კოჭლი”; ცამდესუნ “დასუსხვა”, დაშუშხვა; წავდალბულ “წაბლი”; წავდესუნ “წურბელები”; წაფდესუნ “ტაშის ცემა”; წინამპურ “მხალი”...

² წარმოდგენილი მასალა ამოწერილია გ. გუკასიანის უდიურ-აზერბაიჯანულ-რუსული ლექსიკონიდან (გუკასიანი 1974). ქვემოთ მოყვანილ ფორმათა უმრავლესობა ამდაგვარი სახით დასტურდება ვლ. ფანჩვიძისა და ევგ. ჯეირანიშვილის ნაშრომებში უდიურის შესახებ.

³ ფრნხილებში მოცემულია ჩვენი ტრანსკრიფცია. უდიურ მასალაში ფარინგალიზაციის აღნიშვნისას ძირითადად ს. კოძასოვის მიერ შემოთავაზებული პრინციპით ვხელმძვანდობით. ამ პრინციპის მიხედვით, თუ სიტყვაში არ არის შიშინა ან უეულარული თანხმოვანი, ფარინგალიზაციის აღმნიშვნელი ნიშანი დაერთვის საწყის ხმოვანს, ხოლო თუ გვაქვს ზემოთ დასახელებული თანხმოვნები, მაშინ ფარინგალიზაციის მაქსიმუმი სიტყვაში მოუდის საწყის მათგანს და ფარინგალიზაციის აღმნიშვნელი ნიშანი სწორედ ამ თანხმოვანს დაერთვის. ამრიგად, ფარინგალიზაციის აღმნიშვნელი ნიშანი დაერთვის შემდეგ ბგერებს: ა, ე, ი, ო, უ; ღ, ხ, ჯ, ყ; შესაბამისად, შესაძლებელია შემდეგი გრაფიკული კომბინაციები: ა, ე, ო, ო, უ; ღ, ხ, ჯ, ყ.

ჩვენ მიერ ოდენ ფარინგალიზაციის მაქსიმუმის აღნიშვნა იმთავითვე მთელი სიტყვის ფარინგალიზებულობას გულისხმობს; მაგ., სიტყვა პა „ორი“-ს ზუსტი ფონოლოგიური ტრანსკრიფციაა პა; სიტყვისა კეკე „მუხლი (ანატ.)“ – კეკეკეკე; სიტყვისა ბედ „მზე“ – ბედ, ხოლო სიტყვისა ჭოჭა „წითელი“ – ჭოჭა. ასეთი სატრანსკრიფციო სისტემა, რომელიც მიზნად დაისახავდა ფარინგალიზებული სიტყვების ზუსტ აღნიშვნას, ბუნებრივია, ძალზე უხერხული და მიიმე იქნებოდა.

უნდა აღინიშნოს, რომ უდიურის შესახებ ქართულენოვან სამეცნიერო ლიტერატურაში (ვლ. ფანჩვიძე, ევგ. ჯეირანიშვილი და სხვა) ფარინგალიზებულ ხმოვნებს დიაკრიტიკული ნიშანი აღნიშნავს, რომელიც ასევე თანხმოვნის ინტენსივობაზე მიგვითითებს. ჩვენ მიერ გამოყენებული სატრანსკრიფციო სისტემა კი მოითხოვს ფარინგალიზაციის აღმნიშვნელი ნიშნის გამოყენებას როგორც ხმოვნებთან, ისე თანხმოვნებთან. აქედან გამომდინარე, უდიურის შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში ტრადიციულად გამოყენებული დიაკრიტიკული ნიშნის მიღება წარმოქმნიდა გაუგებრობას და გაართულებდა ფარინგალიზებული და ინტენსიური ბგერების (სხვა ლეზიურ და დაღესტნურ ენათა მასალაში –

აღწერა „დამუხრებელი“, „გაოგნებელი“ (აღწერა); აღწერა „ბროწეულის“ – აღწერა-ხოდ „ბროწეულის ხე“ (აღწერა); ბავუყ „დაფშენილი“, „დაფხენილი“ (ბავუყ); ბავუყყ „დაფშენა“, „დაფხენა“ (ბავუყყ); ბენყ „სიბნელი“, „ბნელი“ (ბენყ); ბენხ „გასიებული“ (ბენხ); ბილი || ბილი (ნიჯ.) „მიძი“ (ბილი || ბილი); ბილი || ბილი (ნიჯ.) „შუა“, „შუათანა“ (ბილი || ბილი); ბილი „ორი ფუტი“ (წონის ერთ.) (ბილი); გუგელ „ბუ“ (გუგელ); დწყულ „მოთენთილი“ (დწყულ); დწყულ „გაჩახხვა“, „გაჩახხელი“ (დწყულ); დწყულ/დწყულ „ჩინური ფანარი“ (მცენარე) (დწყულ/დწყულ); დწყულ „წყვილი აბრეშუმის პარკი“ (დწყულ); ექენ „მხედარი“ (ექენ); თონ (ვართ.) „ლეღვი“ (თონ); იველ „წმინდა“, სიწმინდე“ (იველ); იდალ „პიურე“ (იდალ); კეკე || კეკე „მუხლი“ (კეკე || კეკე); კანკალ „მუჭა“, „გუნდა“ (კანკალ); კანკალ-ბაქეს „გუნდად გადაქცევა“ (კანკალ-ბაქეს); ლარ (ნიჯ.) „მღვრიე“ (ლარ); ლარ „წერო“ (ლარ); მაინ || მაინ (ნიჯ.) „შავი“ (მაინ || მაინ); მაინ || მაინ (ნიჯ.) „სულ შავი“ (მაინ || მაინ); მაინ „მუჭა“, „ხელის გული“ (მაინ); მემელ „ჭია (საქონლის)“ (მემელ); მყყ „რქა“ (მყყ); მყყალ „რქიანი“ (მყყალ); მყყალ „ვახში“ (მყყალ); მყალ „სამტკრევი დაფა“ (მყალ); მყალ „სიძე“ (მყალ); მყალ (ვართ.) „ფიცარი (თხელი)“ (მყალ); ნაწალ (ვართ.) „ცხვილი ფცილის ცომი“ (ნაწალ); ნაწალ „მხვერპლი“, „მონა“, „მოსამსახურე“ (ნაწალ); ნაწალ „სულ ყვითელი“ (ნაწალ); ნაწალ „ტირილი“ (ნაწალ); ნაწალ/წყენ „ძვალ“ (ნაწალ/წყენ); ნაწალ „ნადირობა“ (ნაწალ); ნაწალ „მაწონი“ (ნაწალ); პაწალ „ორღულიანი (თოფი)“ (პაწალ); პაწალ „მოდუნვა“ (პაწალ); პაწალ „ხოხვა“ (პაწალ); პაწალ „ქვერცხის ნაჭუჭი“ (პაწალ); პაწალ-პაწალ (ნიჯ.) „ორ-ორი“ (პაწალ-პაწალ); სანწალ „ერთნახევარი“ (სანწალ); ტიტი (ნიჯ.) „ველური ბროწეული“ (ტიტი); ტილი „ახლოს“, „თან“, „კენ“ (ტილი); უწყალ „კაკლის“ – უწყალ-ხოდ „კაკლის ხე“ (უწყალ); უწყალ „ექვსნახევარი“ (უწყალ); ფილი „ცეცხლის დანთება“ (ფილი); ლინა „ყვავი“ (ლინა); ლინა „აწვილი“ (ლინა); ლინა „ბუქი“ (ლინა); ლინა „ხოჭო“ (ლილი); ყაწალ „მინდორი“, „სავარგული“ (ყაწალ); ყაწალ „ხარი“, „მახიტა (ყვავილი)“ (ვართ.), „მეფე“, „თავადი“ (ნიჯ.) (ყაწალ); ყაწალ „პატარა თიხის დოქი“ (ყაწალ); ყაწალ „დახობა“ (ყაწალ); ყაწალ „კუ“ (ყაწალ); ყაწალ „ბოძი“ (ყაწალ); ყაწალ „ბლაგვი“, „გაუღესავი“ (ყაწალ); შაწალ (ვართ.) „კამა“ (შაწალ); ცამწალ „კაცი გადმოკარკული თვალებით“ (ცამწალ); წილი „ყვირილი“, „ბლაგვი“ (წილი); წილი „სუსტი“, „ავადყოფი“ (წილი); წილი || ცილი (ნიჯ.) „ბუ“ (წილი); ხაწალ „წიწიბურას ნათესი“ (ხაწალ); ხაწალ (ნიჯ.) „უხარო“, „უქნარა“ (ხაწალ); ვაწალ „არასრული“, „არასაკმარისი“ (ვაწალ)... ასეთი მაგალითების ჩამოთვლა კიდევ შეიძლება. უნდა აღინიშნოს, რომ მკვლევართა ჩანაწერებში იშვიათად შეგვეხვება ისეთი ორ ან მეტმარცვლიანი სიტყვა, რომელშიც ოდენ ერთი ფარინგალიზებული ხმოვანი იქნება აღნიშნული, არამედ, როგორც წესი, ყველა ხმოვანი იქნება მიჩნეული ფარინგალიზებულად, რაც იმის მანიშნებელია, რომ ფარინგალიზაცია უდიურში მთელ სიტყვაზე ვრცელდება.

უდიურში ინტენსიურ თანხმონებს დისტინქციური ფუნქცია არ მოეპოვებათ) გარჩევას. ამის გამო ფარინგალიზაციის აღსანიშნავად * ნიშანს ვიყენებთ, რომელიც სამეცნიერო ლიტერატურაში უკვე გვხვდება ამ ფუნქციით (მ. ქურდიანი, ელ. ლომთაძე, დ. იმნაიშვილი, აღ. მაჭომტოვი და სხვა).
 ფარინგალიზაციის აღნიშვნისას გარკვეულწილად მორფოლოგიურ პრინციპსაც ვითვალისწინებთ. ხედავლობაში არ მიიღება არაფუძისეული შიშინა და უფულარული თანხმონები ანუ თუ სიტყვაში ფუძის გარეთ მოგვეპოვება რომელიმე მათგანი, ასეთ შემთხვევაში – ფარინგალიზაციის აღნიშვნელი დიაკრიტიკა მაინც ფუძის პირველ ხმოვანს დაერთვის. ასევე, ჩვენი დაკვირვებით, პირის ნიშნები ხელს უშლის ფარინგალიზაციის გავრცობას, მაგ., უდ-ეს „სმა“; უნდ-ეს „სვამს“ (-ნდ – 3SG). ფონოლოგიური თვალსაზრისით უფრო უპრიანი იქნებოდა ეს სიტყვა ასეთი ფორმით გადმოგვეცა: უნდეს; თუმცა აქაც და მსგავს მაგალითებშიც ფუძე ერთი და იგივე სახითაა მოცემული.

საყურადღებოა, რომ უდიურში, მკვლევართა ჩანაწერების მიხედვით, აფიქსებში არ დასტურდება ფარინგალიზებული ხმოვნები, არამედ გვაქვს მხოლოდ მარტივი და ფარინგალიზებული ხმოვნების მონაცვლეობის შემთხვევები. ეს, ბუნებრივია, არ მეტყველებს ფარინგალიზებულ ხმოვანთა ფონემურობის სასარგებლოდ უდიურ ენაში. აღნიშნული ვითარება უნდა იყოს გამოწვეული იმით, რომ ფარინგალიზაციის მაქსიმუმი უდიურში, როგორც უკვე ითქვა, სიტყვაში საწყის ხმოვანს ანდა საწყის უველარულ ან შიშინა თანხმოვანს მოუდის, ხოლო, თავის მხრივ, პრეფიქსაცია უდიურ ენაში თითქმის მოშლილია (რელიქტის სახით მხოლოდ მოძრაობის აღმნიშვნელი ზმნების ერთ-ერთ ჯგუფშია შემორჩენილი). მარტივი და ფარინგალიზებული ხმოვნების მონაცვლეობას სხვადასხვა აფიქსებში იმოწმებენ. ფარინგალიზებული ხმოვნები, სპეციალისტთა ჩანაწერებში, აღნიშნულია ისეთ სიტყვაწარმოებით ელემენტებსა თუ აფიქსებში, ცალკე აღებულს რომ ფარინგალიზაცია არ ახასიათებს, მაგ: აქ-ეს „შეჯიბრება (დოღში, სირბილში)“, „დოღი“ (აქ-ეს); ავ-ეს „ჩხუბი“, „ბრძოლა“ (ავ-ეს); ალ-ეს „ახვევა“, „გადახლართვა“ (ალ-ეს); ბვ-ეს „დაფშვნა“, „დაფხვნა“ (ბვ-ეს); ებ-ეს „კერვა“ (ებ-ეს); ლლ-ეს „გავლება“ (ლლ-ეს); ფა-ეს „მოხარშვა (ორთქლზე)“ (ფა-ეს); ქა-ეს „ტრიალი“, „მოპარვა“ (ქა-ეს); ქა-ეს „დაწოლა“, „ტყუილის გამოაშკარავება“ (ქა-ეს); ქა-ეს „გაძარცვა“, „ჩამოსევა“, „დაფშვნა“ (ქა-ეს)... **-ეს** მარტივწარმოებლიანი მასდარის (მასდარი I) მაწარმოებელი აფიქსია და მას ფარინგალიზაცია არ ახასიათებს, შდრ. ბქ-ეს „ყოფა“, „არსებობა“, „გახდომა“, „შეძლება“; ბ-ეს „კეთება“...

ფა-ით „მოხარშული“ (ფა-ით); ქა-ით „უხასიათო“, „მოურჩენელი“ (ქა-ით); ბე-ით „გასიებული“ (ბე-ით); ბე-ით || ბე-ღ (ნიჯ.) „მძიმე“ (ბე-ით || ბე-ღ); ულ-ალ „მსმელი“ (ულ-ალ); ლლ-ალ „აწვილი“ (ლლ-ალ)... **-ი** და **-ალ** მიმდებარის მაწარმოებელი აფიქსებია, შდრ. ბქ-ით „მყოფი“, „არსებული“... ბი „ნაკეთები“; ბალ „მკეთებელი“; უქ-ალ „მჭამელი“ და ა.შ.

იქ „თოვლი“ (ნიჯ.: გქ „id“) > იქ-ენ „ზამთარი“, „თოვლიანი (ნიჯ.)“ (იქ-ენ);¹ ექ-ენ „მხედარი“ (ექ-ენ), შდრ. ექ „ცხენი“; ქამ „განავალი“, „გამონადენი“ > ქამ-ენ „ჭუჭყიანი“ (ქამ-ენ)... **-ენ** ამ სიტყვებში დერივაციულ სუფიქსს წარმოადგენს, რომელიც წარმოშობით ერგატეინსტრუმენტალისის ფორმანტია, შდრ. უს-ენ „წელიწადი“, ტამ-ენ „გემრიელი“...

ალ-მ-ა „ბროწეულის“ (ალ-მ-ა; ალ-მ-ა-ხოდ „ბროწეულის ხე“); უყ-ა „კაკლის“ (უყ-ა-ა; უყ-ა-ხოდ „კაკლის ხე“); ხმ-ა „წიწიბურას ნათესი“ (ხმ-ა-ა); ავ-ენ „ახო“, „ყამირი“ (ავ-ენ)... **-ა** (< **-აა**), **-აა** და **-ენ** დერივაციული სუფიქსებია, წარმოშობით გენიტივის ფორმანტებია, შდრ. ბტ-ენ „ნათესი“; კაჰკ-ენ „კევი“...

ულ-ულ „სახურავზე“, „სახურავში“ (ულ-ულ)... **-ულ** სუპერესივის ერთ-ერთი მაწარმოებელია, მაგ., გა-ულ „ადგილზე“, „ადგილში“; ხოდ-ულ „ხეზე“...

ვა-მ-აქ (ნიჯ.) „თქვენთვის“ (ვა-მ-აქ)... **-მ-აქ** ნიჯურში ბენეფაქტივის ნიშანს წარმოადგენს, მაგ., ზა-მ-აქ „ჩემთვის“; ვა-მ-აქ „შენთვის“; ვა-მ-აქ „ჩვენთვის“...

ალ-ყ-ო „დამუხჯებული“, „გაოგნებული“ (ალ-ყ-ო)... **-ო** ელემენტი ე. წ. მასუბსტანტივებელ სუფიქსს წარმოადგენს, შდრ. ბლ-ო „მკეთებელი“; ბქალ-ო „მყოფი“, „არსებული“...

ბო-მ-ოლ „ცხვირი“ (ბო-მ-ოლ); ვო-ლ-ო „ქვედა საცვალი“, „შარვალი“ (ვო-ლ-ო) ... **-მ-ოლ** და **-ოხ** მრავლობითი რიცხვის გაქვაებული აფიქსებია. Pluralia tantum-ის სახელების გაქვაებული ელემენტი, როგორც წესი, არაფარინგალიზებული სახით გვხვდება, მაგ., ბიხ-ოხ/ბიხაჯ-ულ (ვართ.) „ღმერთი“, „უხენაესი“; ელ-მ-უხ „სული“, „საფშინველი“...

¹ ვლ. ფანგიძე, ევგ. ჯეირანიშვილი; ვ. გუკასიანთან არის: იქ-ა; გქ-ა; იქ-ა-ენ (გუკასიანი 1974:129).

ულ-ნუთ „უსახურავო“, „სახურავის გარეშე“ (ულ-ნუთ)... -ნუთ უდიურში უარყოფითი ნაწილაკია, რომელიც, ცალკე აღებული არაფარინგალიზებულია, მაგ., ბულ-ნუთ „უთავო“, ქულ-ნუთ „უხელო“; კოჯ-მეც-ნუთ „უსახელო“...

მუყა-ლლ „რქიანი“ (მუყა-ლა), შდრ. მუყა „რქა“ (მუყა); ღანყა-ლლ „მოთენთილი“ (ღანყა-ლა)... -ლა ზედსართვი სახელების მაწარმოებელია.

ყა-ლ-ქ „პატარა თიხის დოქი“ (ყა-ლ-ქ)... -იქ (< -იკ) ელემენტი უდიურში კნინობით სახელებს აწარმოებს.

ხა-ლლ „ძაღლის ქცევები“ (ხა-ლლ)... -ლლ გავრცელებული დერივაციული აფიქსია, რომელსაც ცალკე აღებულს ფარინგალიზაცია არ ახასიათებს, მაგ., ვიჩ-ლლ „ძმობა“; ღსტ-ლლ „მეგობრობა“; შელ-ლლ „სიკეთე“...

ფარინგალიზებულ და მარტივ ვარიანტთა მონაცვლეობა აფიქსებსა და სიტყვაწარმოებით ელემენტებში, რომელიც მოყვანილი მაგალითებით არ ამოიწურება, იმას ადასტურებს, რომ ფარინგალიზაცია პროსოდის თვისებას წარმოადგენს. აფიქსები ზუსტად ის ერთეულებია, რომლებიც მორფოლოგიურად დაკავშირებულია ფუძესთან და ფარინგალიზაციას ამ ელემენტებში უდიურ ენაში განსაზღვრავს სწორედ ფუძის ფორმა.

სამეცნიერო ლიტერატურაში იყო არაერთი ცდა, რომ დამტკიცებულიყო ფარინგალიზებულ ხმოვანთა ფონემურობა¹. ჩვენი აზრით, უდიურში ზოგადად ფარინგალიზაციას აქვს დისტინქციური ფუნქცია (როგორც ზოგიერთ ენაში მახვილს) და არა რომელიმე ფარინგალიზებულ ბგერას – ხმოვანსა თუ თანხმოვანს.

ფარინგალიზაციის პროცესი ამა თუ იმ ფორმით დასტურდება ყველა ლეზგიურ ენაში. ფარინგალიზაციის პროცესი ყველაზე მეტად ნიშანდობლივია რუთულური, წახური და უდიური ენებისათვის. იგი, აგრეთვე, საგრძნობია თაბასარანულში, აღულურში, არჩიბულსა და ლეზგიური ენის დიალექტებში. ფარინგალიზაცია იშვიათია ე. წ. შაჰდაღის ენებში (კრიწული, ბუღუხური, ხინაღულური).

იმის მიუხედავად, რომ ფარინგალიზაციის პროცესი ლეზგიურ ენებში მკვლევართა მიერ უფრო ხშირად განიხილებოდა როგორც ხმოვნის სეგმენტური თვისება, არჩიბულში, წახურსა და უდიურში ფარინგალიზაცია პროსოდის თვისებას წარმოადგენს, რუთულურში – ფარინგალიზებული თანხმოვნები გვაქვს, აღულურსა და თაბასარანულში, კილო-თქმათა მიხედვით, ფარინგალიზაციას შეიძლება ჰქონდეს როგორც სუპრასეგმენტური, ისე სეგმენტური გამოხატულება (ამასთან, თაბასარანულში ფარინგალიზებულ თანხმოვნებთან ერთად დასტურდება ფარინგალიზებული ხმოვნებიც), ხოლო ლეზგიურში ფარინგალიზაციის მიზეზია² ხმოვანი, რომლის გვერდითაც ხდება უგულარულ თანხმოვანთა ფარინგალიზაცია. კავკასიის ალბანურშიც იყო ფარინგალიზებული ბგერების ადმინიშენელი ნიშნები და, როგორც ჩანს, მასშიც იგი პროსოდის თვისებას წარმოადგენდა.

ფარინგალიზებული ფონემები საერთოლეზგიური წინარეენის ფონოლოგიური სისტემისათვის იყო ნავარაუდები. ე. ბოკარევის აზრით, საერთოლეზგიურში ორი ფარინგალიზებული ხმოვანი აღდგება (*ა, *უ – ბოკარევი 1960; ბოკარევი 1981 : 85), ხოლო ს. სტაროსტინის მოსაზ-

¹ მაგალითად, ეგვ. ჯეირანიშვილმა მოიყვანა შემდეგი მინიმალური წყვილები: მა^ა „ტინი“ – მა^ა „სად?“, ხა^ა „ძაღლი“ (ხა^ა) – ხა^ა „მატყელი“; ხო^ა „ცური“ (ხო^ა) – ხო^ა „ცვარი“; ქა^ა „ჭუჭყი“ („განავალი“, „გამონადენი“ – შენიშვნა ჩვენია) – ქა^ა „ნაკლული“ („არასაკმარისი“, „ნაკლები“ – შენიშვნა ჩვენია); მა^ა „მუხა“, „რკო“ (მა^ა) – მა^ა „სარი“; ტა^ა „ბრტყელი“ (ტა^ა) – ტა^ა „ტაბაკი“; ვა^ა „თქვენ“ (ვა^ა) – ვა^ა „შენ“; ოყ^ა „უღელი“ (ოყ^ა) – ოყ^ა „ძირი“, „ფსკერი“; ყო^ა „თიბაქარი“ (ყო^ა) – ყო^ა „ჭვარტლი“; უ^ა „ექვსი“ (უ^ა) – უ^ა „მდინარე“; მუ^ა „მხიარული“ (მუ^ა) – მუ^ა „ფრხილი“ (ჯეირანიშვილი 1971 : 11).

² შდრ.: კიბრიკი, კოძასოვი 1990 : 335-347.

რებით, – ხუთი (*ა, *ჰ, *ე, *ი, *ო – სტაროსტინი 1975ბ). აღსანიშნავია, რომ ს. სტაროსტინი ფუძეენაში ფარინგალიზებულ თანხმოვნებსაც ადადგენს: *ჰ, *ჰ, *ჰ, *ჰ, *ე, *ე, *ე, *ე, *ლ, *ნ, *ნ, *ნ, *ნ, *ე, *ე, *ჰ (სტაროსტინი 1975ა).

აღსანიშნავია, რომ თითქმის ყველა მაგალითი, რომელიც მოყვანილია ფუძეენაში ფარინგალიზებული ხმოვნების დასადასტურებლად, შეიცავს უველარულ თანხმოვანს, რაც ეჭვქვეშ აყენებს ფარინგალიზაციის პროცესის კვალიფიკაციას საერთოლექზიკურში როგორც ხმოვანთა სეგმენტურ თვისებას. ასევე, თუ მიმოვიხილავთ ფარინგალიზებული თანხმოვნების პოსტულირებისთვის მოყვანილ ფორმულებს და ფარინგალიზაციის ელემენტს თუ გამოვრიცხავთ, მივიღებთ შესაბამისი სადა თანხმოვნების ფორმულებს. ამასთან, აღსანიშნავია, რომ ფორმულები არამკაფიოა და არასისტემური.

ამის მიუხედავად, ფარინგალიზაცია, როგორც ჩანს, უკვე საერთოლექზიკური ქრონოლოგიური დონისათვის უნდა ყოფილიყო დამახასიათებელი. იმის გამო, რომ ვერ ეძებნება მკაფიო ფორმულები ფუძეენაში ფარინგალიზებული ხმოვნებისა თუ თანხმოვნების პოსტულირებისათვის, უნდა ვივარაუდოთ, რომ ფარინგალიზაცია საერთოლექზიკურში სუპრაგლემენტურ პროცესს წარმოადგენდა, როგორც ეს არის დღეს ლექზიკური ენა-კილოთა უმრავლესობაში. ფუძეენაში ფარინგალიზაციის პროცესის პოსტულირებისათვის გამოდგება მაგალითები, რომლებშიც ფარინგალიზაცია დასტურდება ორ ან სამ ერთეულში იმ ოთხიდან (არჩიბული, უდიური, ხინალუდური, საერთოსამურული), რომელიც საერთოლექზიკური ფუძეენის დაშლის შედეგად წარმოიქმნა და ხშირად შესატყვისი ლექზიკური ქვეჯგუფის გარეთაც ეძებნება: ლაქურში, დარგუულსა თუ დიდოურ ენებში, მაგ.:

„რკო“ (1), „მუხა“ (2) – ლეზბ. მელჷ (1), ხლუტ. მანლჷ (1): თაბ. მანჷ (2), დიუბ. მანჷ: აღ., ბურშ. მანჷან კურ (2): რუთ. მანჷ (2): წახ. მონჷ (2), გილმ. მანჷა (2): კრიწ. მელ (2): უდ. მანჷ // მანჷ;

„კურდღელი“ – ლეზბ. ჯურ: თაბ. ღურ, დიუბ. ჯურ: აღ. ჰურ, ბურშ. ჰურ, ფიტ. ღურ, ბურკ. ჰურ, თფიდ. ჰურ: რუთ. ღურ: წახ. ღგურ, წახ. კილ. ჯგურ, გილმ. ღგურ: კრიწ. ჯურ: ბუდ. ჯურ: უდ. ვართ.-ზინ. ლუ: სხვ. დად.: დიდ. ჯა: ხვარშ. ჯე: დარგ. ჰარა;

„ჭია“ – ლეზბ. ღულლ, ხლუტ. ულლ „გველი“: თაბ. მალაჷ: დიუბ. მულაჷ: აღ. მალაჷ: ბურკ. მალაჷ: რუთ. მულაჷ: წახ. მგ: არჩ. მილინუ: ბუდ. მულაჷ: უდ. მგ;

„გზა“ – ლეზბ. რუჷ, რეჷ, ნუტ. რანჷ (მრ. რეჷერ), ხლუტ. რაჷ: თაბ. რაჷ, დიუბ. რაჷ: აღ. რაჷ, ბურკ. რეჷ: რუთ. რაჷ, რგგ: წახ. მანჷ, მანჷნ: არჩ. ლეჷ: კავკ.-ალბ. ლაჷ: უდ. მანჷ; სხვ. დად.: დარგ. ლჷ „ბილიკი“;

„ორი“ – ლეზბ. ჯუჷ-დ: თაბ. ეჷ-ბ, დიუბ. ეჷ-ჷ: აღ., ფიტ. ეჷ-დ, ბურშ. ეჷ-რ, ბურკ. ცად, თფიდ. ცუდ: რუთ. ჯჷ-დ: წახ., გილმ. ეჷ-ლლ: არჩ. ეჷ-ჷ: კრიწ. ჯჷ-დ: ბუდ. ყა-ბ: კავკ.-ალბ. პან: უდ. ფან (< *ეჷ);

„ასი“ – ლეზბ. ჷიშ: თაბ. ჷარჷ, დიუბ. ჷარჷ: აღ. ბარშ, ბურშ. ჷარშ: რუთ. ჷარშ: წახ., გილმ. ჷარშ: არჩ. ბარშ: კავკ.-ალბ. ბარჷ: უდ. ბარჷ;

„ნახვა“ – თაბ. რა-ღ-ჯურ: დიუბ. ა-ჷ-ჯურ: აღ., ბურშ. რაჷან: რუთ. გა-ჷ-ჯარს „თვალთვალი“, „ყურება“: კრიწ. ი-ბ-ჯარჷ: ბუდ. ირჷი, გ-ბ-ჯარჷ: კავკ.-ალბ. ბოჷსუნ: უდ. ნიჷ. ბარ-ა-დესუნ „პოვნა“; სხვ. დად.: დარგ., ჩირად. -აჷ- „ნახვა“;

„წადება“ – ლეზბ. ჰჷშ „მოსვლა“: თაბ. ღურ „id“, ღან, ყანდ. ღურ, აღურ, დიუბ. ჰურ, აჷურ: აღ. ბან: თფიდ. ჰან: რუთ. ჰურ „წასვლა“: წახ. პოლა (?): არჩ. ჰან: ბუდ. ჩადარ: კავკ.-ალბ. ჰელესუნ „მოსვლა“: უდ. ელალ „მოსვლი“, ვართ.-ზინ. ე-სუნ, ნიჷ. ე-სუნ „მოსვლა“;

„შუა ნაწილი“ – ლეზბ. დეჷ „შუა ნაწილი“, „შუაწილი“: თაბ. დეჷჷ „შუაწილი“: ყანდ. დეჷ „ხურგი“: დიუბ. დეჷ „შუაწილი“: აღ. იჷ „შუა ნაწილი“: ბურშ. დეჷ „ხურგი“: თფიდ. დეჷ „ხურგი“:

ფიტ. **იყ** „შუა ნაწილი“: ბურკ. **იყ** „შუა ნაწილი“: რუთ. **იყ** „ზურგი“: წახ. **იყ** „ზურგი“: არჩ. **ილ-ლა** (< *იყ-ლა) „შუაში“: კრიწ. **იყ** „შუაწელი“, „ზურგი“: ბუდ. **იყ-იჯ** „ზურგი“: კავკ.-ალბ. **ბულა**: უდ., ნიჯ. **ბილ** // **ბელ** „შუა ნაწილი“...

ფარინგალიზაციის პროცესს საერთოლექსიურ ფუძეებში ადასტურებს აგრეთვე ხმოვანთა პალატალიზაციის პროცესი, რომელიც ან ფარინგალიზაციის, ანდა ფარინგალიზაციის მოშლის შედეგად ვითარდება. შეიძლება მოყვანილ იქნას მაგალითები, რომლებშიც ხმოვანთა პალატალიზაციისთვის სხვა ფონოლოგიური პირობები არ ჩანს:

„მარილი“ – ლეხვ. **ყელ** (< *ყალ): თაბ. **ყილ** (< *ყალ): აღ. **ყალ** (< *ყალ): რუთ. **ყალ**: წახ. **ყეუ** (< *ყაუ): კრიწ., ბუდ. **ყელ** (< *ყალ): ხინ. **ყა** (< *ყა): უდ. **ელ** (< *ყელ < *ყალ);

„წისქვილი“ – ლეხვ. **რელუ** (< *რალუ): თაბ. **რალინ**: აღ. **რალ**: რუთ. **რინ** (< *რან): წახ. **იონუა**: ხინ. **ზონ**: არჩ. **ლუხათ**;

„კურდღელი“ – ლეხვ. **ჟურ** (< *ჟურ): თაბ. **ღურ**: აღ. **ჟურ**: რუთ. **ღურ**: წახ. **ღეე**: კრიწ., ბუდ. **ჟურ**: ხინ. **კიზ**: უდ. **ლუ**;

„მზე“ – ლეხვ. **რალ** (< *რალ): თაბ. **რილ** (< *რალ): აღ. **რალ**: რუთ. **ჟირელ** (< *ჟირალ): წახ. **ჟირილ** (< *ჟირალ): კრიწ., ბუდ. **ჟირალ**: ხინ. **გნე**: არჩ. **ბარე**: უდ., კავკ.-ალბ. **ბელ** (< *ბალ)...

საერთოლექსიურ ფუძეებიდან მომდინარე ფარინგალიზაციის გარდა, ლექსიურ ენებში შეინიშნება მეორადი ფარინგალიზაციის პროცესი: ზოგიერთ შემთხვევაში ფარინგალიზაცია გვევლინება ერთგვარ საკომპენსაციო პროცესად, რომელიც გამოწვეულია უკუღარულ ან ფარინგალურ თანხმოვანთა დაკარგვით ან სხვა კონსონანტებში გადასვლით. შევეცდებით, დავასაბუთოთ ეს მოსაზრება შემდეგი მაგალითებით:

უდ. **ემ**: არჩ. **ანშ**: თაბ., დიუბ. **ჟან** ~ აღ. **ჟან**: ხუნდ. **ჟენ**: ახვ. **ჟენ**: დიდ. **ჟინუ**: ლაკ. **ჰინ**: დარგ. **ჰინც** „ვაშლი“;

უდ. **ან** ~ არჩ. **ჟუნ**: ლეხვ. **ჟუნ**: თაბ. **ლუნ**: აღ. **ლუნ**: რუთ. **ლუნ**: ხუნდ. **ლუე**: ანდ. **ლუე**: ახვ. **ლუნა**: ლაკ. **ჟან** „მხარი“; შდრ. აგრეთვე: წახ. **ლულზე** „ბარი“;

რუთ. **ჰაწულ** ~ ლეხვ. **ყწილ**: თაბ. **ყაწილი**: აღ. **ყაწილ-ფ**: წახ. **წელურ**: კრიწ. **ყაწუნ**: ბუდ. **ყაწუნ**: კავკ.-ალბ. **ყაჭი**, უდ. **ყაჭი** (შიფნერი 1863 : 4) „შიშველი“;

უდ. **მონ** // **მენ** ~ არჩ. **ნოჯონ**: ლეხვ. **ყიფ**: თაბ. **ყულ**: აღ. **ყულ**: რუთ. **ყულ**: წახ. **ყოტ**: კრიწ. **ყალ**: ბუდ. **ყელ**: ხვარშ. **ყეუ** „თაგვი“;

უდ. (გართ.) **ნანინ** ~ ლეხვ. **ნაყ**: თაბ. **ნაყ**: აღ. **ნაყ**: რუთ. **ნაყ**: კრიწ. **ნყ**: ბუდ. **ნაყ** „გუშინ“;

უდ. **ჟენ-ნ** : კავკ.-ალბ. **ჟენ-ნ** ~ ლეხვ. **ჟენ**: თაბ. **ლენ**: აღ. **ლენ** „ქვა“; შდრ. აგრეთვე: არჩ. **ჟენ**: ხუნდ. **ყონ** „ქვის ფილა“...

სამეცნიერო ლიტერატურაში მსგავს მოვლენაზე აღუღურ ენაშიც მიუთითებენ (მაჰომეტოვი 1970 : 30)

ლიტერატურა:

ბოკარევი 1960 : Бокарев Е. А., К реконструкции падежной системы пралезгинского языка. Вопросы грамматики. Москва-Ленинград.
ბოკარევი 1967 : Бокарев Е. А., Цезские (дидойские) языки Дагестана. Москва, 1959: 112; Бокарев Е. А., Хваршинский язык. Языки народов СССР, т. IV, Иберийско-Кавказские языки. Москва.
ბოკარევი 1981 : Бокарев Е. А., Сравнительно-историческая фонетика восточнокавказских языков. Москва.
ბოუდა 1913 : K. Bouda, Beiträge zur Kenntnis des Udischen auf Grund neuer Texte, "Zeit-schr. d. Deutschen morgenländischen Gesellschaft", Bd. I. Leipzig.

- გუკასიანი 1974** : Гукасян В. Л., Удинско-азербайджанско-русский словарь. Баку.
- დეეტერსი 1963** : Deeters G., Die kaukasischen Sprachen. Leiden-Köln.
- დირი 1904** : Дири А. М., Грамматика удинского языка. Сборник материалов для описания местностей и племён Кавказа". XXXIII вып., ч. IV. Тифлис.
- თალიბოვი 1967** : Талибов Б. Б., Цахурский язык. Языки народов СССР, т. IV. Иберийско-Кавказские языки. Москва.
- იმნაიშვილი 1963** : Имнайшвили Д. С., Дидойский язык в сравнении с гинухским и хваршинскими языками. Тбилиси.
- კიბრიკი, კობასოვი 1990** : Кибрик А. Е., Кодзасов С. В., Сопоставительное изучение дагестанских языков. Имя. Фонетика. Москва.
- ლომთაძე 1998** : ლომთაძე ელ., ხვარშიული ენა, I. ფონეტიკა. თბილისი.
- მაჰომეტოვი 1963** : Магомедов А. А., Кубачинский язык. Тбилиси.
- მაჰომეტოვი 1965** : Магомедов А. А., Табасаранский язык. Тбилиси.
- მაჰომეტოვი 1970** : А. А. Магомедов, Агульский язык. Тбилиси.
- სტაროსტინი 1975ბ** : Старостин С. А., О реконструкции пралезгинской системы гласных. Тезисы конференции аспирантов и молодых сотрудников: Литературоведение, текстология, лингвистика. Москва.
- სტაროსტინი 1975ა** : Старостин С. А., О реконструкции пралезгинской фонологической системы (консонантизм), Тезисы конференции аспирантов и молодых сотрудников: Литературоведение, текстология, лингвистика. Москва.
- ტრუბეტკოვი 1931** : Trubetzkoy N., Die Konsonantensysteme der ost-kaukasischen Sprachen, Caucasia, 8. Leipzig.
- ფანჩვიძე 1974** : ფანჩვიძე ვლ., უდურის გრამატიკული ანალიზი. თბილისი.
- შიფნერი 1863** : Schiefner A., Versuch über die Sprache der Uden. Mémoires de l'académie impériale des sciences de St Pétersbourg, VIIes., t. VI, №8.
- ჩიქობავა 1979** : ჩიქობავა არნ., იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების შესავალი. თბილისი.
- ჯეირანიშვილი 1959** : Джейранишвили Е. Ф., Лабиализованные согласные и их изменение в цахско-мухадском (рутульском) и других языках лезгинской группы. ИКЯ, т. XIV. Тбилиси.
- ჯეირანიშვილი 1971** : ევგ. ჯეირანიშვილი, უდიური ენა (გრამატიკა, ქრესტომათია, ლექსიკონი). თბილისი.

Р. Лолуа (Тбилиси)

Особенности фонологической системы удинского языка.

I. Вокализм. Фарингализация¹

Фонологическая система удинского языка во многом отличается от фонологических систем родственных языков. В первую очередь необходимо отметить, что в удинском языке, за исключением говора с. Зинобиани, абруптивные согласные перешли в преруптивы, что существенно отличает удинский язык от других иберийско-кавказских языков. В сравнении с близкородственными лезгинскими и другими дагестанскими языками фонологическая система удинского языка упрощена: в удинском представлена троичная система взрывных и аффрикат (звонкий – придыхательный – непридыхательный (преруптив) в ниджском диалекте и речи варташенцев и звонкий – придыхательный – смычно-гортанный (абруптив) в говоре с. Зинобиани) и парная система спирантов (звонкий – глухой); нет интенсивных фонем; не представлены не только лабиализованные или дентолабиализованные согласные, но и лабиализованные комплексы; система заднеязычных бедная – в удинском не встречаются присущие практически всем дагестанским языкам переднеязычные спиранты; нет звонкой увулярной аффрикаты; помимо этого, не имеется фарингальных спирантов, т. н. ларингального смычного и шумных латеральных согласных (хотя из лезгинских языков латералы засвидетельствованы лишь в арчинском). Что касается вокализма – в удинском нет назализованных и долгих гласных, присущих многим дагестанским языкам.

В удинском представлены все гласные и согласные, имеющиеся в грузинском языке. Помимо этого, в удинском засвидетельствованы палатализованные гласные (**ä, ö, ü**), т. н. иррациональный **ə** (в ниджском диалекте), сонант **j**, дентолабиальный **f** и увулярный **q**. Кроме перечисленных гласных и согласных фонологическая система удинского языка отличается от грузинского языка еще одним специфическим артикуляционным процессом – фарингализацией.

Фонемный состав обоих диалектов удинского языка (ниджского и варташенского) практически однообразен.

Вокализм

В варташенском диалекте удинского языка представлены 8 гласных фонем (**a, e, i, o, u, ä, ö, ü**) и один факультативный гласный (**ə**), который в ниджском имеет статус фонемы.

Как было отмечено, удинском не имеется назализованных и долгих гласных, характерных для многих дагестанских языков. Долгие гласные могут встречаться на стыке морфем, или же быть полученными в результате ассимиляции, напр., *ma* «где» + *a* (вопр. частица) – *mā* (*ma-a*) «где?»; *sa* «один» + *o* («субстантивизирующий» суффикс) – *sō* (*sa-o*) «один (субст.)»; *kala* «больш-ой (-ая// -ое)» + *o* («субст.» суффикс) – *kalō* (*kala-o*) «больш-ой (-ая// -ое) (субст.)»; *pa^c* «дв-а (-е)» + *o* «трава» – *po^c* (*pa-o^c*) «два стебля травы»...

В удинском языке гласные можно разделить на две группы:

¹ Работа выполнена при поддержке национального научного фонда им. Шота Руставели (проект №30/10).

простые гласные (**а, е, і, о, u**);

палатализованные (умлятированные) гласные (**ä, ö, ü**).

Помимо этого, в отдельную группу можно выделить т. н. иррациональный **ə**.

Классификацию гласных удинского языка можно представить в виде следующей схемы:

подъем	передний ряд		задний ряд	
	нелабиализован	лабиализован.	нелабиализован	лабиализован.
верхний	i	ü	[ə]	u
средний	e	ö		o
низкий	ä		a	

В отличие от тех языков, вокальные системы которых образуют т. н. треугольник, в удинском языке гласные помещаются в «прямоугольник». «Прямоугольные» и «четырёхугольные» системы гласных отличаются целым рядом особенностей: гласная **а**, которая в языках, имеющих «треугольную» систему, является гласной среднего ряда, в «прямоугольной» системе смещается в задний ряд; гласные переднего ряда еще более выдвинуты вперед, а гласные заднего ряда – назад. В удинском языке также все гласные «периферийные», что усиливает их палатальную, велярную или иную артикуляцию, которая воздействует как на предыдущие, так и на последующие согласные, хотя влияние на последующие согласные менее значительно. Из-за этого в удинском распространена регрессивная палатализация согласных с гласными переднего ряда и регрессивная веляризация с гласными заднего ряда.

Таким образом, вокальную систему удинского языка можно представить и в виде следующей схемы:

i ü ə u
e o ö
ä a

Простые гласные

В удинском, как было отмечено, имеется пять простых гласных (**а, е, і, о, u**). Произношение простых гласных в удинском такое же как, напр., в грузинском. Каждая из этих гласных может встречаться в любой позиции, напр., *amma/ama* «но»; *aš* «работа»; *ar* «груша»; *ala* «вверх», «наверху»; *maq* «кол»; *baba* (варт.) || *bava* (нидж.) «отец»; *xa* «шерсть»; *ma^c* «мозг»; *bačan* «спина»; *bačana* «ласточка»...

eš^c «яблоко»; *el* «соль»; *eq* «мясо»; *meq* «червь»; *vel* «коза»; *xe* «вода»; *te* «ет-от (-a/-o)»; *ene* «уже»; *evel* «овца»; *e^clem* «осел» *e^cvel* «церковь» *egeq* «лесной орех»...

viči «брат»; *ix* «память»; *iq* «зола»; *iž^c* «снег»; *in* «блоха»; *ini* «нов-ый (-ая/-ое)»; *čil* «бусы»; *ič* «сам (-a/-o)»; *iči* «сво-й (-я/-е); *iriz* «тропинка»...

o «трава»; *ox* «расческа»; *oq* «дно»; *gon* «цвет»; *tog* «цена»; *kož* (варт.) || *k²ož* (нидж.) «дом»; *hod* «дерево»; *xo* «роса»; *x^co* «вымя»; *boqo* «тесто»...

up (варт.) || *hup* (нидж.) «ты»; *uq* «река»; *uq^c* «шесть»; *uқ* «сердце»; *uq^c* «орех (гречский)»; *muq* «ноготь»; *muq^c* «веселый»; *čum* «сорняк»; *muq* «ось»; *zu* «я»...

Палатализованные (умляутированные) гласные

В удинском языке имеется три палатализованных гласных (**ä, ö, ü**). Эти гласные встречаются, как правило, в заимствованных словах (чаще – из азербайджанского языка), хотя они представлены и в собственной лексике. Палатализованные гласные засвидетельствованы во всех позициях, напр.:

ägäräm «если», «если бы»; äjz «село»; äjel «ребенок»; käyäs «бумага»; ärkäd «самец» dädä «тетя (со стороны отца)»...

övläd «фамилия», «ген», «происхождение»; ömäg «жила»; öküz «близнец»; gölö «много»; gömiš «буйвол»; gög «небо»...

ütü «уютю»; üsün «быстро»; ügümügüm «сумерки»; ärg «абрикос»; gürgi «грузин»...

Необходимо отметить, что **ä** ниджского диалекта иногда соответствует гласной **a** в варташенском диалекте, напр., **äš** (нидж.) – **aš** (варт.) «работа». Наоборот, **ö** и **ü** в ниджском переходят в простые гласные **e** (< **ö**) и **i** (< **ü**), напр., **gölö** (варт.) – **gele** (нидж.) «много»; **ärg** (варт.) – **ärig** (нидж.) «абрикос»... Депалатализация умляутированных гласных отмечается и в варташенском диалекте; в результате этого мы имеем случаи чередования простых и палатализованных гласных, напр., **äjel** – **ajel** «ребенок»; **gömiš** – **gömiš** «буйвол» и др.

По мнению Евг. Джейранишвили, палатализованные гласные в удинском языке не являются фонемами (Джейранишвили 1971: 11). Не представляется возможным согласиться с указанным предположением: несмотря на то, что возникновение палатализованных гласных в удинском действительно должно быть связано с внешним влиянием, на синхронном уровне палатализованные гласные необходимо признать фонемами; на это указывают следующие факты:

эти звуки артикуляционно являются «чистыми», простыми гласными;

палатализованные гласные не обусловлены позицией – они встречаются в анлауте, инлауте и ауслауте;

палатализованные гласные на современном этапе часто встречаются в лексическом фонде удинского языка;

на сегодняшний день, палатализованные гласные в удинском языке имеют смыслоразличительную (дистинктивную) функцию, напр.:

bala «ребенок», «детеныш (животного)», «птенчик» - **bälä** «затруднение», «проблема»;

kala «большой», «старший» - **kälä** «череп», «затылок»;

kalam «каламаны (трад. обувь)» - **käläm** «капуста»;

čar «запотевший», «покрытый грибок» - **čär** «косоглазый»;

du^hgun «мозоль», «опухоль», «твердость» - **dügün** «узел»;

kur «яма», «котловина» - **kür** «шаловливый», «неунывающий»...

Звук э

Этот звук имеется в обоих диалектах удинского языка, но в качестве фонемы он подтверждается лишь в ниджском диалекте. Это гласная встречается, как правило, в заимствованных словах (в основном – из азербайджанского), хотя в ниджском диалекте она имеется и в собственном лексическом фонде (в том числе – в морфологических элементах).

Гласный **э** ниджского диалекта в варташенском часто соответствует простым гласным **u, i** и **e**. В этом случае, ниджский **э** получен в результате редукции вышеназванных гласных, напр., **alun** (варт.) - **alən** (нидж.) «верхний»; **esbesun** (варт.) - **esbəsun** (нидж.) «пахать»; **aqamin** (варт.) - **ak^hamən** (нидж.) «до свидания!»...

Дифтонги

В удинском имеются как восходящие, так и нисходящие дифтонги: **ja, jā, je, ji, jo, ju; aj, āj, ej, ij, oj, uj**. Восходящие дифтонги (**ja, jā, je, ji, jo, ju**) встречаются, как правило, в заимствованной лексике, хотя могут быть и в собственной лексике, напр.: **jan** «мы»; **jaq** «дорога»; **jezna** «зять»; **jetim** «сирота»; **jig** «пригоршня»; **joldaš** «товарищ», «друг»; **jorvan** «одеяло», «прибежище»; **ju** «мягкий»; **jumbur** «кулак»...

Нисходящие дифтонги (**aj, āj, ej, ij, oj, uj**), как правило, возникают на стыке двух морфем, напр.: **baneksa-j** «был (-a//o)», «существовал (-a//o)» (III л. ед. ч.); **bene-j** «сделал (-a//o)» (давно, в далеком прошлом)» (III л. ед. ч.); **buzu-j** «был (-a//o)» (I л. ед. ч.) (-j клитика прошедшего времени); **papa-j** «матери» (ген.)...

Часто нисходящим дифтонгом является формант родительного падежа: **aj, ej, oj, uj**; напр.: **šig-aj** «коровы»; **tehn-aj** «серпа»; **gan-ej** «места»; **vič-ej** «брата»; **vičim-uj** «братьев»; **x^orx-uj** «собаки»...

В удинском иногда встречаются и нисходящие дифтонги, входящие в основу, напр.: **vuj** «девять»; **bučj** «полный»; **qaj** «открытый»; **ajt** «слово»; **qečgi** «другой»...

ij дифтонг в варташенском практически не представлен, а в ниджском, напротив, он встречается часто, напр.: **bakajiničj** «если бы был (-a//o)/существовал (-a//o)/стал (-a//o)»; **bijiničj** «если бы сделал (-a//o)»... **ij** дифтонг в ниджском является показателем контрафактива (-ij) и II (результативного) перфекта (-ijo).

По сравнению с варташенским диалектом, в ниджском чаще представлены как восходящие, так и нисходящие дифтонги. Это вызвано тем, что в анлауте и ауслауте часто просходит йотизация гласных. Помимо этого, ниджский не приемлет хиатусы, и, как правило, разделяет их посредством сонанта **j**, ср.:

варт. **eč** «мясо»; **taɣa-maɣa** «туда-сюда»; **x^aa-en** «собака (эрг.)».

нидж. **jeq^o** «id»; **taɣaj-maɣaj** «id»; **x^aa-j-en** «id»...

К вопросу о т. н. фарингализованных гласных

Начиная с первых попыток научного изучения удинского языка (с середины XIX в.), практически все исследователи помимо простых и палатализованных гласных в удинском языке выделяли и третий ряд гласных. Три такие гласные (**a, o, u**) отмечает первый исследователь удинского языка А. Шифнер. Те же гласные встречаются в публикациях А. Дирра.¹ Эти же три гласных представлены в удинской сказке «Рустам», а в тексте «Удинского четвероглава» встречается уже пять гласных третьего ряда (**a, e, i, o, u**). Такая же ситуация в удинской азбуке («Samži däs»).² В работах Евг. Джейранишвили и Вл. Панчвидзе по

¹ Особенности артикуляции указанных гласных описываются своеобразно как А. Шифнером, так и А. Дирром: А. Шифнер отмечает: «Источники, имеющиеся у меня, подтверждают более мягкое произношение этих гласных... **a** произносится как **a** во французском la, **o** – как в слове eu heure и **u** – как **u** в слове une» (Шифнер 1963 : 9).

По определению А. Дирра: «**ā**, **ō** и **ū** занимают среднее место – первое между **a** и **ā**, второе между **o** и **ō**, третье между **u** и **ū**» (Дирр 1904 : 1).

Несмотря на то, что А. Дирр пишет: «Мне казалось, что **ā**, **ō** и **ū** (особенно **ō** и **ū**) всегда сопровождается весьма легким гортанным звуком» (Дирр 1904 : 1), нужно предположить, что А. Дирр не рассматривает фарингализацию как сегментный признак гласных, а приписывает воздействию специфического согласного. Это подтверждает тот факт, что таблице согласных А. Дирр приводит звук **ʔ**, который, как описывает его исследователь, «есть легкий гортанный звук в роде арабского **ء** (хамзе); он встречается не только в начале слов, но и в самом слове после согласных, и в этом случае он придает следующему гласному более гортанный характер; напр. **m^ʔel** «мышь», **m^ʔain** «черный», **p^ʔa** «два» (Дирр 1904 : 2-3).

Исходя из этого, можно предположить, что как А. Шифнер, так и А. Дирр не выделяли в удинском фарингализованные гласные, а предполагали наличие позиционно обусловленной группы гласных, которые отличались от простых и палатализованных гласных.

² Принцип обозначения фарингализации в удинской азбуке требует пояснения. Фарингализация в этом учебнике обозначается знаком **h**, который создает комплексы с различными гласными: **ha, he, hi, ho, hu**. Как предполагает К. Боуда, «новая «азбука» обозначает эмфатически смягченные согласные ... ларингальным знаком, который мы передаем знаком **ɣ**» (Боуда 1913: 61).

С этим предположением не согласился Вл. Панчвидзе. По его мнению, знак **h** является частью обозначаемого гласного, а не отдельным согласным (Панчвидзе 1974: 22).

удинскому языку встречаются эти же пять гласных, которые уже однозначно определены как фарингализованные. В. Гукасян в ниджском диалекте к их числу добавляет ə^{c} . Фарингализованные гласные в удинском материале отмечают А. Харрис и некоторые другие исследователи.

В свою очередь требует пояснения сам вопрос сущности фарингализованных гласных. О причинах фарингализации в научной литературе были высказаны взаимоисключающие мнения. Евг. Джейранишвили посвятил специальную работу вопросу фарингализованных звуков в рутульском, цахурском и удинском языках, в которой, основываясь на рентгенографических данных, предположил, что фарингализация в указанных языках является сегментным свойством гласных, а не согласных. Исследователь выделяет в цахурском и рутульском шесть фарингализованных гласных (a^{c} , e^{c} , i^{c} , o^{c} , u^{c} , ə^{c}), а в удинском, как уже было отмечено, – пять (a^{c} , e^{c} , i^{c} , o^{c} , u^{c} – Джейранишвили 1959: 339-359). Б. Б. Талибов в цахурском отмечает всего четыре «глоттализированные» фонемы (a^{c} , i^{c} , o^{c} , u^{c} – Талибов 1967: 592). Е. А. Бокарев в цезском, гинухском и инхокваринском диалекте выделяет фарингализованные гласные (Бокарев 1967: 422), а Д. Имнайшвили выделяет фарингализованные согласные в цезском ($\text{ɣ}'$, x' , q' , q') и инхокваринском диалекте хваршинского языка (g' , k' , k' , h' – Имнайшвили 1963). Мнение Е. А. Бокарева не разделяет и Эл. Ломтадзе; исследователь отмечает в инхокваринском диалекте хваршинского языка наличие фарингальных (ɔ , h^{c}) и «подфарингальных» (q^{c} , q^{c} , ɣ^{c}) согласных (Ломтадзе 1998 : 25). Н. Трубецкой причину фарингализации видит в «эмфатически смягченных» согласных (Трубецкой 1931). Это предположение разделяет Ал. Магометов и в кубачинском диалекте даргинского языка и табасаранском языке отмечает наличие фарингализованных согласных (Магометов 1963; Магометов 1965). Заслуживает внимания, что в табасаранском языке Ал. Магометов помимо фарингализованных согласных указывает и на фарингализованные гласные. По мнению исследователя, фарингализованными обычно бывают заднеязычные согласные (увулярные), а из гласных – гласные заднего ряда (a^{c} , u^{c}). Соответственно, в табасаранском, как полагает Ал. Магометов, часто встречается фарингализованный слог (Магометов 1965 : 49-51). Необходимо отметить, что особенности артикуляции фарингализованных одинаково представлены и у исследователей, выделявших фарингализованные гласные, и у тех, кто считал фарингализацию сегментным признаком согласных.

Совершенно отличное предположение высказал Г. Деетерс. По мнению ученого, фарингализация «не может быть свойством, присущим отдельным фонемам (согласным или гласным), а подобно интонации, она охватывает слог или все слово» (Деетерс 1963 : 33).¹ С этим предположением согласился Арн. Чикобава (Чикобава 1979 : 62) и некоторые другие исследователи.

С. В. Кодзасов после изучения фонологической системы удинского языка также предположил, что в удинском фарингализация является свойством просодии и распространяется на все слово. По мнению С. В. Кодзасова, пик фарингализации приходится на первый гласный, а если в слове есть шипящий или увулярный согласный, тогда максимум фарингализации приходится на него (если в слове имеется два или несколько указанных согласных, тогда максимум фарингализации приходится на начальный согласный – замечание наше).

По нашему мнению, это верное предположение. О том, что фарингализация в удинском является свойством просодии и распространяется на все слово, помимо непосредственного наблюдения над удинской речью, свидетельствуют и записи исследователей, выделявших в удинском языке

¹ Интересно, что Г. Деетерс для иллюстрации того, что фарингализация не является лишь сегментным свойством гласных, замечает, что в северокавказских языках «фарингализованные гласные» не встречаются после свистящих согласных (т. е., по мнению исследователя, невозможна фарингализация того слога, в котором присутствуют свистящие согласные). По поводу этого предположения можно отметить, что в удинском языке возможна фарингализация слога со свистящим согласным и на этот слог может приходиться максимум фарингализации (в анлауте), напр., caq^{c} «молния»; $\text{caq}^{\text{c}}\text{nabeddala}[\text{q}]$ «древесница въедливая (вид бабочек)»; $\text{ciq}^{\text{c}} // \text{ci}^{\text{c}} // \text{ciq}^{\text{c}}$ «белка»; coɣ^{c} [aɣala] «проливной» [дождь]; $\text{sa}^{\text{c}}\text{mi}$ «ярма (для быков и буйволов)»; $\text{sax}^{\text{c}}\text{ti}^{\text{c}}$ «хромой»; $\text{ca}^{\text{c}}\text{mdesun}$ «обжечься (крапивой)»; $\text{ca}^{\text{c}}\text{vdalbul}$ «каштан»; $\text{ca}^{\text{c}}\text{vdeux}$ «пиявки»; $\text{ca}^{\text{c}}\text{pdeysun}$ «хлопать в ладоши»; $\text{ci}^{\text{c}}\text{lampur}$ «мхали (съедобная трава)»...

фарингализованные гласные: обращает на себя внимание большое количество лексем, состоящих из двух и более слогов, в которых все гласные отмечены как фарингализованные; например¹: a^hxi^hl «далек-ий (-ая// -ое)» (ax^hil)²; a^hji^hn «дрожжи» (a^hjin); a^hla^hqo^h «онемевш-ий (-ая// -ее)», «удивленный (-ая// -ое)» (ala^hqo^h); a^hla^hmna^h «гранатовый (-ая// -ое)» (a^hlamna) - a^hla^hmna^h-xod «гранатовое дерево»; ba^hvu^hq «крошенный (-ая// -ое)», «растертый (-ая// -ое)» (bavu^hq^h); ba^hvu^hqe^hs «крошиться», «растираться» (bavu^hqe^hs); be^hi^hnq «темнота», «темн-ый (-ая// -ое)», «мрачный (-ая// -ое)» (being^h); be^hxi^h «опухший (-ая// -ее)», «отекивший (-ая// -ее)» (bex^hi); bi^hγi^h || bə^hγə^h (нидж.) «тяжел-ый (-ая// -ое)», «трудный (-ая// -ое)», «увесистый (-ая// -ое)» (bi^hγi^h || bə^hγə^h); bi^hγi^hn || bə^hγə^hn (нидж.) «средн-ий (-ая// -ее)» (bi^hγi^hn || bə^hγə^hn); bo^hqa^hl мера веса («два фута») (boq^hal); gu^hge^hl «сова» (gu^hgel); da^hnqu^hla^h «вялый (-ая// -ое)», «тупой (-ая// -ое)», «неспособный (-ая// -ое)» (danq^hula); də^hγa^hmi^hγa^h «топырить», «растопырить ноги» (də^hγami^hγa); do^hpka^hl // do^hmpa^hl «китайский фонарик (раст.)» (do^hpka^hl // do^hmpa^hl); do^hpa^hl «два кокона» (do^hpal); e^hke^hn «наездник», «всадник» (e^hken); to^hxa^hn (варт.) «инжир» (tox^han); i^hve^hl «святой (-ая// -ое)», «святыня» (i^hvel); i^hja^hγ «шпоре» (i^hja^hγ); ke^hke^hp (варт.) || ka^hka^hp (нидж.) «колени (анат.)» (ke^hker || ka^hkar); ka^hnka^hl «ком», «комоч» (ka^hnka^hl); ka^hnku^hle^hn-bakes «превратиться в комоч» (ka^hnku^hlen-bakes); la^hγa^ht (нидж.) «мутн-ый (-ая// -оя)» (la^hγar); la^hngla^hg «аист» (la^hnglag); ma^hi^hn || ma^hji^hn (нидж.) «черный (-ая// -ое)» (ma^hin || ma^hjin); ma^hrma^hi^hn || ma^hrma^hji^hn (нидж.) «совсем черный (-ая// -ое)», «пречерный (-ая// -ое)» (ma^hrmain || ma^hrmajin); ma^hxa^h «горсть», «ладонь» (max^ha); me^hme^hl «овод», «червь на спине крупного рогатого скота» (me^hmel); mu^hqa^h «рога» (muq^ha); mu^hqa^hla^h «рогатый (-ая// -ое)» (muq^hala); mu^hqi^hj «ужин» (muq^hij); mu^hqa^hl «молотильная доска» (muq^hal); mu^hqu^h «зять» (muq^hu); mu^hçu^hl (варт.) «рейка» (muç^hul); na^hva^hla^h «тесто из зерна крупного помола» (na^hvala); ne^hi^hš «жертва», «раб», «слуга» (neiš^h); ne^hrpe^hš «и{ }m «совсем желтый (-ая// -ое)» (ne^hrpešum); o^hne^h «плач» (o^hne); o^hqe^hjn // u^hqe^hn «кость» (oq^hejn // uq^hen); o^hxa^hl «охота» (ox^hal); o^hxejl «простокваша», «кефир», «мацони» (ox^hejl); pa^hdo^hpka^hl «двуствольн-ый (-ая// -ое)», «двузарядн-ый (-ая// -ое)» (огнестрельное оружие) (pa^hdo^hpka^hl);

¹ Приводимый материал выписан из удинско-русского-азербайджанского словаря В. Л. Гукасяна (Гукасян 1974). Большая часть представленных ниже форм в том же виде встречается в работах Евг. Джейранишвили и Вл. Панчвидзе по удинскому языку.

² В скобках дана наша транскрипция. При обозначении фарингализации в удинском материале мы в основном пользуемся принципом, разработанным С. В. Кодзасовым. Согласно этому принципу, если в слове нет увулярных или шипящих согласных, то диакритика, обозначающая фарингализацию, ставится с начальным гласным в слове, а если в слове имеются увулярные или шипящие согласные, то максимум фарингализации приходится на начальный из этих согласных и, соответственно, обозначающая фарингализацию диакритика употребляется с этим согласным. Таким образом, диакритика, обозначающая фарингализацию, может использоваться со следующими фонемами: **a, e, i, o, u; γ, x, q, q**. Т. е., возможны следующие графические комбинации: **a^h, e^h, i^h, o^h, u^h; γ^h, x^h, q^h, q^h**.

Обозначение лишь максимума фарингализации подразумевает фарингализованность всего слова, напр., точная фонологическая транскрипция слова **pa^h** «два» будет **pa^ha^h**; слова **ka^hka^h** «колени (анат.)» - **ka^ha^hka^ha^h**; слова **be^hγ^h** «солнце» - **be^he^hγ^h**; слова **ç^hoça** «красн-ый (-ая// -ое)» - **ç^ho^hç^ha^h**... Транскрипционная система, целью которой являлась бы точная передача произношения фарингализованных слов, была бы крайне неудобной.

Необходимо отметить, что в грузиноязычной научной литературе по удинскому языку (Вл. Панчвидзе, Евг. Джейранишвили и др.) фарингализованные гласные отмечаются с помощью диакритики **ʰ**, которая, помимо этого, используется и для обозначения интенсивности согласного. Наша транскрипционная система подразумевает обозначение фарингализации как с гласными, так и с согласными. Принятие традиционно используемого в научной литературе знака привело бы к возникновению двусмысленности и затруднило бы различение фарингализованных и интенсивных фонем (при привлечении материала других лезгинских и дагестанских языках – в удинском интенсивные фонемы не имеют дистинктивной функции). Исходя из этого, для обозначения фарингализации мы используем диакритику **ç**, которая в этой функции уже встречается в научной кавказоведческой литературе (М. Курдиани, Эл. Ломтадзе, Д. Имнайшвили, Ал. Магометов).

При обозначении фарингализации мы учитываем и морфологический принцип. Не принимаются во внимание увулярные или шипящие согласные, не входящие в основу, т. е., если за пределами основы мы имеем какой-либо из указанных согласных, то, несмотря на это, обозначающая фарингализацию диакритика ставится с начальной гласной основы. Также, по нашим наблюдениям, показатели лица препятствуют распространению фарингализации, напр., **u^hç^h-es** «пить»; **u-^hne-γ^h-esa** «пьет» (-ne- _ 3SG). С точки зрения фонологии эту форму следовало бы передать в таком виде: **u^hç^h-ne-γ^h-esa**; но здесь и в других случаях мы не меняем написание основы.

pa^cqa^t «отгиб» (pa^cat); pa^cpi^c «ползать» (pa^cpi); pe^cmpel^l «корка», «скорлупа» (pe^cmpel); po^cyo^c-po^cyo^c (нидж.) «по два» (po^cyo^c-po^cyo^c); sa^cnqi^c «полтора» (san^cqi); ti^cti^cp «дикий гранат» (ti^ctip); to^cyo^l «рядом», «около», «подле», «к(-о)», «у», «при» (to^col); u^cqna^j «орехов-ый (-ая, -ое)» (u^cqna) - u^cqna^a-ход «ореховое дерево»; u^cqi^cnqi^c «шесть с половиной» (u^cqin^cqi); fo^llo^s «разводить огонь» (fo^llos); ya^cina^c «ворона» (ya^cina); ya^cya^l «растяпа», «неряха» (ya^cyal); ya^cmpa^l «куст», «дерево с густыми ветками» (ya^cmpal); yo^cyo^l «бомбардир (жук)» (yo^col); qa^cva^cn (варт.) «луг», «пастбище» (qa^cvan); qa^cvi^c «колокольчик», «звонок», «колокольчик (цветок)» (варт.), «царь», «князь» (нидж.) (qa^cvi); qa^cli^ck «маленький глиняный кувшин» (qa^calik); qa^cqa^c «удушение» (qa^cqa); qo^cdi^c «черепаша» (qo^codi); qo^ctma^cž «столб» (qo^cotmaž); qo^cšmo^ct «туп-ой (-ая// -ое)», «неотточен-ый (-ая// -ое)», «не режуш-ий (-ая// -ое)» (qo^cošt); šu^cve^ct (варт.) «укроп» (švet); samxu^t «человек с вытаращенными глазами» (samxu^t); ci^cyi^c «крик», «рев» (ci^cyi); ci^cja^cq «слабый (-ая// -ое)», «болезненный (-ая// -ое)» (ci^cjaq); ci^clyi^t || cə^llyə^t «филин» (ci^clyit || cilyit); xa^cmo^j «гречишник» (xamoj); xa^cpaⁿ (нидж.) «неумелый (-ая// -ое)», «неспособный (-ая// -ое)» (xapan); qin^cqu^l «неполный (-ая// -ое)», «недостаточный (-ая// -ое)» (qin^cqu^l)... Можно продолжить перечисление подобных примеров. Необходимо отметить, что в материалах исследователей редко встречаются слова, состоящие из двух или более слогов, в которых отмечен лишь один фарингализованный гласный. Напротив, как правило, все гласные подобных слов будут помечены как фарингализованные, чем подтверждается то, что фарингализация в удинском языке распространяется на все слово.

Показательно, что в аффиксах удинского языка не засвидетельствованы фарингализованные согласные, а отмечаются лишь случаи чередований простых и фарингализованных согласных. Это, безусловно, не свидетельствует в пользу фонематичности фарингализованных согласных. Это положение, по-видимому, вызвано тем, что максимум фарингализации в удинском, как было отмечено, приходится на начальный гласный, начальный увулярный или шипящий согласный, а префиксация, в свою очередь, в удинском практически не представлена (реликтно сохраняется лишь в одной группе глаголов, обозначающих движение). Чередования простых и фарингализованных гласных засвидетельствованы в различных аффиксах. Фарингализованные гласные в аффиксах и словообразовательных элементах отмечаются в материалах исследователей только в тех случаях, если они следуют за основой, в которой отмечены фарингализованные гласные, а если они следуют за основой без фарингализованных гласных - то они не фарингализованы, напр., a^k-e^s «состязание на скачках», «соревноваться (на скачках, в беге)» (a^k-es); a^q-e^s «биться», «драться» (aq^c-es); a^l-e^s «быть вытканым, связанным, сплетенным» (al^c-es); ba^vu^q-e^s «крошиться», «растираться» (bavu^q-es); e^b-e^s «быть сшитым» (eb^c-es); ya^l-e^s «мутиться», «быть всполоснутым» (yal^c-es); pa^q-e^s «выпаривание» (pa^q-es); fa^l-e^s «вертеться», «крутиться», «быть украденным» (fal^c-es); fa^p-e^s «нажимать», «прижать к стенке» (fap^c-es); fu^q-e^s «быть ограбленным», «сдираться», «облупиться» (fu^q-es)... -es показатель масдара I-го, которому обычно не свойственна фарингализация, ср.: bak-es «быть», «бывать», «иметь», «становиться», «стать» b-es «делать», «исполнять»...

pa^cqt-i^c «варенн-ый (-ая// -ое)» (pa^cqt-i); fa^cç-i^c «не в настроении», «не в духе», «нездоровый (-ая// -ое)» (fa^cç-i); be^cx-i^c «опухш-ий (-ая// -ее)», «отекаш-ий (-ая// -ее)» (bex^c-i); bi^cγ-i^c || bə^γ-ə^c (нидж.) «тяжел-ый (-ая// -ое)», «трудн-ый (-ая// -ое)», «увесист-ый (-ая// -ое)» (bi^cγ-i || bə^γ-ə); u^cγ-a^l «пьюш-ий (-ая// -ее)» (u^cγ-al); ya^cγ-a^l «растяпа», «неряха» (ya^cγ-al)... -i и -al аффиксы, образующие две формы причастий, ср.: bak-i «бывш-ий (-ая// -ее)», «бывавш-ий (-ая// -ее)», «имевш-ий (-ая// -ее)», «ставш-ий (-ая// -ее)», «становивш-ий (-ая// -ее)»; b-i «сделанн-ый (-ая// -ое)», «исполненн-ый (-ая// -ое)»; b-al «делающ-ий (-ая// -ее)», «исполняющ-ий (-ая// -ее)»; uk-al «кушающ-ий (-ая// -ее)» и т. д.

iʒ «снег» (əʒ) > iʒ-eʔn «зима», «снежн-ый (-ая//о-е) (нидж.)» (iʒ-en);¹ eʔk-eʔn «всадник», «наездник» (eʔk-en), ср. eʔk «лошадь», «конь», «кобыла»; kaʔm «испражнения», «выделение» > kaʔm-eʔn «грязн-ый (-ая//о-е)», «гадк-ий (-ая//о-е)» (kaʔm-en)... -en в этих словах является деривационным суффиксом, восходящем к показателю эргатива-инструменталиса, ср. us-en «год»; ʔam-en «вкусн-ый (-ая//о-е)»...

aʔlaʔm-n-aʔ «гранатов-ый (-ая//о-е)» (aʔlam-n-a; aʔlamna-xod «гранатовое дерево»); uʔq-n-aʔ «орехов-ый (-ая//о-е)» (uʔq-n-a; uʔqna-xod «ореховое дерево»); xaʔm-oʔj «гречишник» (xʔam-oj); aʔq-uʔn «поле, защищенное садами или лесами» (aʔq-un)... -a (< -aj), -oj и -un деривационные суффиксы, восходящие к формантам генитива, ср. biʔ-un «сев», «посев», «засеянное поле» kaʔʔq-un «жвачка», «живица», «терпентин»...

uʔɣ-uʔl «на чердаке», «в чердаке» (uʔɣ-ul)... -ul – один из показателей суперессива, напр., ga-n-ul «на месте»; hod-d-ul «на дереве», «в дереве»...

vaʔ-jnaʔkʔ (нидж.) «для вас», «ради вас» (vaʔ-jnakʔ)... -jnakʔ в ниджском является показателем бенефактива, напр., za-jnakʔ «для меня», «ради меня»; va-jnakʔ «для тебя», «ради тебя»; ja-jnakʔ «для нас», «ради нас»...

aʔlaʔq-oʔ «онемевш-ий (-ая//е-е)», «удивленн-ый (-ая//о-е)» (alaʔq-o)... -o элемент представляет собой т. н. субстантивизирующий суффикс, ср. bal-o «делающ-ий (-ая//е-е)», «исполняющ-ий (-ая//е-е)»; bakal-o «бывающ-ий (-ая//е-е)», «имеющ-ий (-ая//е-е)»...

boʔq-m-oʔɣ «нос» (boʔq-m-oɣ); qoʔl-oʔx «нижнее белье», «штаны» (qoʔl-ox)... -m-oɣ и -ox окаменевшие суффиксы множественного числа. Окаменевший элемент слов pluralia tantum, как правило, встречается в нефарингализованном виде, напр., biʔ-ox//bixaʔ-uɣ (варт.) «Бог», «Всевышний»; el-m-ux «душа», «дух»...

uʔɣ-nuʔt «без чердака» (uʔɣ-nut)... -nut в удинском частица отрицания, как правило, не являющаяся фарингализованной, напр., bul-nut «без головы»; kul-nut «без руки»; ʔoʒ-mec-nut «без дома» (досл. «без дома и гнезда»)...

muʔqaʔlaʔ «рогат-ый (-ая//о-е)» (muʔqʔala), ср. muʔqaʔ «рога» (muʔqʔa); daʔnquʔlaʔ «вял-ый (-ая//о-е)», «туп-ой (-ая//о-е)», «неспособн-ый (-ая//о-е)» (danqʔula)... -la – один из деривационных аффиксов, образующий имена прилагательные.

qaʔl-iʔk «небольшой глиняный кувшин» (qʔal-ik)... -ik (< -iʔ) элемент образует уменьшительные имена.

xaʔ-luʔɣ «собачья повадка» (xʔa-luɣ)... -luɣ распространенный деривационный аффикс, которому не присуща фарингализация, напр., viʔi-luɣ «братство»; dost-luɣ «дружба»; ʂel-luɣ «добро»...

Чередование простых и фарингализованных вариантов в аффиксах и словообразовательных элементах, которое не ограничивается вышеприведенными примерами, показывает, что фарингализация действительно является просодическим явлением. Аффиксы – это морфологически связанные с основой единицы, фарингализацию которых в удинском языке определяет как раз форма основы.

В научной литературе были попытки доказать фонематичность фарингализованных согласных.² По нашему мнению, сам процесс фарингализации обладает дистриктивной функцией (как в некоторых языках смыслоразличительная функция имеется у ударения), а не отдельно взятые фарингализованные звуки – гласные или согласные.

Процесс фарингализации в той или иной форме наблюдается во всех лезгинских языках. Более всего он присущ рутульскому, цахурскому и удинскому языкам. Фарингализация играет заметную роль

¹ Вл. Панчвидзе, Евг. Джейранишвили; у В. Л. Гукасяна iʒʔ; əʒʔ; iʒʔ-eʔn (Гукасян 1974 : 129).

² Напр., Евг. Джейранишвили привел следующие минимальные пары: maʔ «мозг» – maʔ «где?»; xaʔ «собака» (xʔa) – xaʔ «шерсть»; xoʔ «вмя» (xʔo) – xoʔ «роса»; kaʔm «грязь» («выделение», «испражнение» – прим. наше) – kam «неполный» («недостаточный», «меньше» – прим. наше); maʔq «дуб», «желудь» (maqʔ) – maqʔ «кол»; ʔaʔpaʔk «плоский» (ʔaʔpaʔk) – ʔaʔpaʔk «табаки (разновидность сковороды)»; vaʔx «вам» (vaʔx) – vaʔx «тебе»; oʔq «ярмо» (oʔq) – oʔq «дно»; qoʔɣ «грыжа» (qʔoɣ) – qoʔɣ «сажа»; uʔq «шесть» (uʔq) – uʔq «река»; muʔq «веселый» (muʔq) – muʔq «ноготь» (Джейранишвили 1971: 11).

также в табасаранском, агульском, арчинском и в диалектах лезгинского языка. Менее всего фарингализация присуща т. н. шахдагским языкам (крызский, будухский, хиналугский).

Несмотря на то, что фарингализация в лезгинских языках большинством исследователей рассматривалась как сегментное свойство гласных, в арчинском, цахурском и удинском языках она является свойством просодии, в рутульском имеются фарингализованные согласные, в агульском и табасаранском в зависимости от диалектов или говоров фарингализация может иметь как супraseгментное, так и сегментное выражение (при этом, в табасаранском помимо фарингализованных согласных встречаются и фарингализованные гласные), а в лезгинском причиной фарингализации является гласный **ä**, рядом с которым фарингализуются увулярные согласные.¹ Знаки для обозначения фарингализованных звуков имелись также в кавказско-албанском и, по всей видимости, в нем она также являлась свойством просодии.

Фарингализованные фонемы были постулированы и на общелезгинском уровне. По мнению Е. А. Бокарева, в пралезгинском восстанавливаются два фарингализованных гласных (***a**^h, ***u**^h – Бокарев 1960; Бокарев 1981: 85), а по предположению С. А. Старостина, – пять (***a**^h, ***ä**^h, ***e**^h, ***i**^h, ***o**^h – Старостин 1975б). Необходимо отметить, что С. А. Старостин помимо фарингализованных гласных в праязыке постулирует и фарингализованные согласные: ***q**^h, ***q**^h, ***q**^h, ***q**^h, ***q**^h, ***q**^h, ***q**^h, ***q**^h, ***γ**^h, ***x**^h, ***x**^h, ***x**^h, ***x**^h, ***ɣ**^h, ***ɣ**^h (Старостин 1975а).

Нужно отметить, что практически все примеры, приведенные для постулирования фарингализованных гласных в языке-основе, содержат увулярный согласный, что ставит под сомнение квалификацию процесса фарингализации в общелезгинском как сегментного свойства гласных. Если же рассмотреть формулы, приведенные для постулирования фарингализованных согласных, не принимая во внимание фарингализованный элемент, то мы получим формулы для соответствующих простых согласных. Вместе с этим, необходимо отметить, что и эти формулы, как правило, размыты и не системны.

Несмотря на это, фарингализация, как представляется, была свойственна уже для пралезгинского состояния. Из-за того, что не имеется четких формул для постулирования фарингализованных гласных и согласных в языке-основе, можно предположить, что фарингализация в общелезгинском являлась супraseгментным процессом, как в большинстве современных лезгинских языков и диалектов. Для постулирования процесса фарингализации в языке-основе можно привести примеры, в которых фарингализация засвидетельствована в двух или трех единицах из четырех (арчинский, удинский, хиналугский, общесамурский), появившихся в результате распада пралезгинской общности, а иногда и находит соответствия за пределами лезгинской группы – в лакском, даргинском или цезских языках, напр.:

«желудь» (1), «дуб» (2) – лезг. **meɣw** (1), хлют. **ma^hɣ^hw** (1): таб. **maq^hw** (2), дуб. **maq^h**: аг., бурш. **maq^han ɣur** (2): рут. **max^hw** (2): цах. **moq^h** (2), гельм. **maq^hwa** (2): крыз. **meɣ** (2): уд. **maq^h // max^h** (1), (2);

«заяц» – лезг. **q^hür**: таб. **ɣ^hur**, дуб. **q^hur**: аг. **öür**, бурш. **our**, фит. **ɣ^hur**, бурк. **our**, тпиг. **our**: рут. **ɣ^hər**: цах. **ɣ^həje**, цах. гов. **q^həje**, гельм. **ɣ^həjä**: крыз. **q^hur**: буд. **q^hur**: уд., варт.-зин. **ɣu**; др. даг.: цез. **q^haj**: хварш. **q^he**: дарг. **wa^hra**;

«червь» – лезг. **ɣüläy**, хлют. **üläy** «змея»: таб. **ma^hlaq^hw**, дуб. **mu^hlaq^h**: аг. **maluq^h**, бурк. **mä^hleq^hw**: рут. **mulux^h**: цах. **məq^h**: арч. **milix^hu**: буд. **mula^h**: уд. **meq**;

«дорога» – лезг. **req**, **reqi**, нют. **ra^hq^h** (мн. ч. **reger**), хлют. **raq^h**: таб. **raq^h**, дуб. **raq^ha**: аг. **raq^h**, бурк. **req^h**: рут. **raq^h**, **raq^hə**: цах. **jaq^h**, **jaq^hən**: арч. **deq^h**: кавк.-алб. **l^haq**: уд. **jaq^h**; др. даг.: дарг. **da^hq** «тропинка»;

«два» – лезг. **q^hwe-d**: таб. **q^hu-b**, дуб. **q^hu-w**: аг., фит. **q^hu-d**, бурш. **q^hu-r**, бурк. **'ad**, тпиг. **'u-d**: рут. **q^hwa-d**: цах., гельм. **q^ho-llä**: арч. **q^hwe**: крыз. **q^hwa-d**: буд. **qa-b**: кавк.-алб. **pa^h**: уд. **p^ha^h** (< ***q^hwa**);

¹ Ср.: (Кибрик, Кодзасов 1990: 335-347).

«сто» – лезг. **wiš**: таб. **warž**, дуб. **warža**: аг. **baʳš**, бурш. **wärš**: рут. **wäš**: цах., гельм. **waš**: арч. **baša** : кавк.-алб. **bač**: уд. **bač**;

«видеть» – таб. **ra-θ-qʰuz**, дуб. **a-w-qʰuz**: аг., бурш. **raqʰas**: рут. **ga-w-qʰas** «наблюдать», «смотреть»: крыз. **i-b-qäž**: буд. **irqi**, **ə-b-qaži**: кавк.-алб. **boqesun**: уд., нидж. **baɣa-jesun** «найтись», «быть найденным»; др. даг.: дарг., чираг. **-ah** «видеть»;

«идти» – лезг. **qʰwez** «приходить»: таб. **ɣʰuz** «ид», **ɣʰaz**, канд. **ɣʰuz**, **aɣʰuz**, дуб. **qʰuz**, **aqʰuz**: аг. **baʳs**, тпиг. **wäs**: рут. **qʰuɣʰus** «уйти»: цах. **hoya** (?): арч. **qʰes**: буд. **čayar**: кавк.-алб. **heyesun** «прийти»: уд. **eɣalo** «приходящий», варт.-зин. **esun**, нидж. **ejsun** «прийти»;

«середина» – лезг. **juq** «середина», «поясница», «талия»: таб. **juqʰw** «поясница», «талия», канд. **jiq** «спина», дуб. **jiqi** «поясница», «талия»: аг. **iqʰ** «середина», бурш. **jiqʰ** «спина», тпиг. **jaʳ** «спина», фит. **jiq** «середина», бурк. **jaʳ** «середина»: рут. **jəqʰ** «спина»: цах. **jəqʰ** «спина»: арч. **iɣʰ-da** (< *iqʰ-da) «в середине»: крыз. **jiq** «поясница», «талия», «спина»: буд. **jiq-iž** «спина»: кавк.-алб. **buɣa** «середина»: уд., нидж. **biɣ** // **bəɣ** «середина»...

Наличие процесса фарингализации уже в пралезгинском языке-основе подтверждается процессом палатализации гласных, вызванным либо фарингализацией, либо процессом ее исчезновения. Можно привести примеры, в которых для палатализации гласных нет каких-либо иных фонологических условий:

«соль» – лезг. **qel** (< *qʰal): таб. **qil** (< *qʰal): аг. **qal** (< *qʰal): рут. **qʰal**: цах. **qew** (< *qʰaw): крыз., буд. **qel** (< *qʰal): хин. **qā** (< *qʰa): уд. **el** (< *qel < *qʰal);

«мельница» – лезг. **reɣw** (< *raɣʰw): таб. **räyin**: аг. **ärw**: рут. **rix** (< *rax): цах. **joxəwa**: арч. **duxəat**: хин. **zox**;

«заяц» – лезг. **qür** (< *qʰur): таб. **ɣʰur**: аг. **wür**: рут. **ɣʰər**: цах. **ɣʰje**: крыз., буд. **qur**: хин. **qizā**: уд. **ɣu**;

«солнце» – лезг. **riɣ** (< *raɣ): таб. **riɣ** (< *raɣ): аг. **raɣ**: рут. **wireɣ** (< *wiray): цах. **wireɣ** (< *wiray): крыз., буд. **wiray**: арч. **barq**: хин. **əʳq**: кавк.-алб., уд. **beɣ** (< *baɣ)...

Кроме фарингализации, происходящей от пралезгинского языка-основы, в лезгинских языках отмечается процесс вторичной фарингализации: в некоторых случаях фарингализация выступает неким компенсационным процессом, вызванным потерей того или иного увулярного или фарингального согласного или его перехода в другие консонанты. Представляется, что данное положение можно обосновать следующими примерами:

уд. **eš**: арч. **aʳnš**: таб., дуб. **wač** ~ аг. **həč**: авар. **wəč**: ахв. **wəče**: цез. **wiču**: лак. **hiwč**: дарг. **winc** «яблоко»;

уд. **aʳm** ~ арч. **qün**: лезг. **qʰun**: таб. **ɣün**: аг. **ɣən**: рут. **ɣən**: авар. **ɣəž**: анд. **ɣaž**: ахв. **ɣənča**: лак. **qač** «плечо»; ср. также цах. **ɣulze** «лопата»;

рут. **hʰaɣul** ~ лезг. **qəcil**: таб. **qaçli**: аг. **qaçul-f**: цах. **çeler**: крыз. **qaçu-n**: буд. **qaçu-n**: кавк.-алб. **aqaç**: уд. **aqaç** (Шифнер 1863: 74) «гол-ый (-ая//о-е)»;

уд. **moʳ** // **meʳ** ~ арч. **noqon**: лезг. **qif**: таб. **qul**: аг. **ʳul**: рут. **qul**: цах. **qow**: крыз. **qal**: буд. **qəl**: хварш. **aqwe** «мышь»;

уд. (варт.) **naʳine** ~ лезг. **naq**: таб. **naq**: аг. **naqw**: рут. **naqa**: крыз. **näq**: буд. **naqa** «вчера»;

уд. **žʰe-[n]**: кавк.-алб. **žʰe-[n]** ~ лезг. **qwan**: таб. **ɣwan**: аг. **ɣwan** «камень»; ср. также арч. **qwan**: авар. **qono** «каменная плита»...

В научной литературе подобное явление описано Ал. Магометовым в агульском языке (Магометов 1970: 30).

Литература:

- Бокарев 1960** : Бокарев Е. А., К реконструкции падежной системы пралезгинского языка. Вопросы грамматики. Москва-Ленинград.
- Бокарев 1967** : Бокарев Е. А., Хваршинский язык. Языки народов СССР, т. IV, Иберийско-Кавказские языки. Москва.
- Бокарев 1981** : Бокарев Е. А., Сравнительно-историческая фонетика восточнокавказских языков. Москва.
- Боуда 1913** : K. Bouda, Beiträge zur Kenntnis des Udischen auf Grund neuer Texte, "Zeit-schr. d. Deutschen morgenländischen Gesellschaft", Bd. I, Leipzig.
- Гукасян 1974** : Гукасян В. Л., Удинско-азербайджанско-русский словарь. Баку.
- Деетерс 1963** : Deeters G., Die kaukasischen Sprachen. Leiden-Köln.
- Дирр 1904** : Дирр А. М., Грамматика удинского языка. Сборник материалов для описания местностей и племён Кавказа". XXXIII, вып., ч. IV. Тифлис.
- Талибов 1967** : Талибов Б. Б., Цахурский язык. Языки народов СССР, т. IV, Иберийско-Кавказские языки. Москва.
- Имнайшвили 1963**: Имнайшвили Д. С., Дидойский язык в сравнении с гинухским и хваршинскими языками. Тбилиси.
- Кибрик, Кодзасов 1990**: Кибрик А. Е., Кодзасов С. В., Сопоставительное изучение дагестанских языков. Имя. Фонетика. Москва.
- Ломтадзе 1998**: Ломтадзе Э., Хваршинский язык, I. Фонетика. Тбилиси.
- Магометов 1963**: Магометов А. А., Кубачинский язык. Тбилиси.
- Магометов 1965**: Магометов А. А., Табасаранский язык. Тбилиси.
- Магометов 1970**: А. А. Магометов, Агульский язык. Тбилиси.
- Старостин 1975b**: Старостин С. А., О реконструкции пралезгинской системы гласных. Тезисы конференции аспирантов и молодых сотрудников: Литературоведение, текстология, лингвистика. Москва.
- Старостин 1975a**: Старостин С. А., О реконструкции пралезгинской фонологической системы (консонантизм). Тезисы конференции аспирантов и молодых сотрудников: Литературоведение, текстология, лингвистика. Москва.
- Трубецкой 1931**: Trubetzkoy N., Die Konsonantensysteme der ost-kaukasischen Sprachen. Caucasia, 8. Leipzig.
- Панчвидзе 1974**: Панчвидзе В. Н., Грамматический анализ удинского языка. Тбилиси.
- Шифнер 1863**: Schiefner A., Versuch über die Sprache der Uden. Mémoires de l'académie impériale des sciences de St. Pétersbourg, VII^eS., P. VI, №8.
- Чикобава 1979**: Чикобава А. С., Введение в иберийско-кавказское языкознание. Тбилиси (на груз. яз.).
- Джейранишвили 1959**: Джейранишвили Е. Ф., Лабиализованные согласные и их изменение в цахско-мухадском (рутульском) и других языках лезгинской группы. ИКЯ, т. XIV. Тбилиси.
- Джейранишвили 1971**: Джейранишвили Е. Ф., Удийский язык. Грамматика. Хрестоматия. Словарь. Тбилиси (на груз. яз.).

R.Lolua (Tbilisi)**Peculiarities of the Udi Phonological System. 1. Vocalism. Pharyngealization**

Summary

Eight basic (**a, e, i, o, u, ä, ö, ü**) and one facultative (**ə**) vowels are attested in the Vartashen subdialect, in Nij (**ə**) vowel has a phoneme status. Simple vowels are pronounced similarly to Georgian. Each of them can occur in any position. Palatalized vowels are mainly attested in borrowed (as a rule from Azerbaijanian) words, though these vowels occur in Udi vocabulary, as well. Nevertheless, the origin of

the palatalized vowels in Udi should be the influence of a foreign language, I suggest that from the synchronic standpoint, the palatalized vowels are phonemes. This is supported by the following facts:

- These sounds are pure vowels according to articulation;
- Palatalized vowels occur in all positions (in anlaut, inlaut and auslaut);
- Their abundance should be emphasized in the modern Udi vocabulary;
- At present in Udi the palatalized vowels have distinctive meanings.

Udi has neither long nor nasalized vowel phonemes which occur in other Dagestani languages. In Udi a long vowel can occur either at the morpheme junction or it is a result of assimilation of one sound by the other one.

Udi phonological system is complicated by additional articulation – by pharyngealization, which is supra-segmental in Udi and covers a whole word. Pharyngealization basically takes place on the first vowel, but if in a word there occurs either hushing or uvular consonants, then the maximum of pharyngealization takes place on the first one. As a rule, in Udi pharyngealization is of palatal timbre, but if in a word there occurs a hushing consonant – it is of velar timbre.

Some scholars suggest the existence of pharyngealized vowels in Udi. I cannot share this standpoint. The fact that pharyngealization is not a segmental feature of only vowels, is supported by records of those researchers who considered the pharyngealized vowels to be phonemes. In their records a number of those two- or more syllabled lexemes in which all vowels are pharyngealized is large. This confirms that pharyngealization covers a whole word. It should also be noted that in the special literature an affix in which a pharyngealized vowel should have occurred steadily is not confirmed – only the alternation cases of simple and pharyngealized vowels are obvious. This, of course, does not speak in favour of the phonemic feature of the pharyngealized vowels. The mentioned situation should have been caused by the fact that as foregoing, in Udi a maximum of pharyngealization takes place in a word either on the first vowel or the first uvular or hushing consonant. As regards prefixation, it is broken (it is preserved only in the verbs denoting motion) in Udi. Alternation of simple and pharyngealized variants in the affixes and word-forming elements points to the fact that in Udi pharyngealization is a feature of prosody. Affixes are just those entries which are morphologically linked with a stem and pharyngealization in these elements is determined just by a stem.

М. Р. Овхадов (Грозный)

Чеченский народ в зеркале национальной политики СССР

Национально-государственное строительство в СССР, с 1917 года и до его распада, в т.ч. и языковое строительство, фактически или формально происходило под лозунгами декларированных вождями большевизма принципов, которые объявляли «равноправие всех больших и малых народов и их языков, отсутствие любых привилегий для одного какого-либо языка..., полную свободу употребления любого языка в государственных учреждениях и общественных организациях» [1, 49]. Однако, как в целом внутренняя национальная политика, языковая ее составляющая в разные периоды существования СССР носила то прогрессивный, перспективный характер, то репрессивный – ставила под угрозу физического исчезновения не только целые группы языков, но и народов – их носителей. Естественно, здесь мы имеем в виду этнические депортации периода 1943-1956 гг.

С социолингвистической точки зрения национальную политику бывшего Советского Союза по своим задачам и итогам можно разделить на два больших периода: 20-30-х гг. и 50-80-х гг. XX в.

Период 40-х гг. до середины 50 гг. является своеобразным в этом отношении из-за огромных испытаний, выпавших на долю всей страны в результате Великой Отечественной войны 1941-1945 гг., усугубленных для некоторых народов депортацией.

Относительно всех периодов внутренней национальной политики СССР, в первую очередь в языковой, образовательной и кадровой сферах, можно сказать, что они были строго государственно регулируемы.

Национальная политика 20-х-30-х гг. XX в. была весьма конструктивной для чеченского народа в сферах развития языка, ликвидации безграмотности, подготовки национальных кадров, хотя все положительные итоги этой политики сопровождалась ликвидацией наиболее образованных кадров.

Для более полного раскрытия содержания периода языкового строительства 20-х-30-х гг. XX столетия считаем целесообразным привести ряд постановлений и мероприятий органов Союзной, краевой и республиканской власти.

Так, из отчета Чеченского облоно 26 сентября 1924 г.: «Заказан букварь для взрослых на чеченском языке в количестве 5000 экз. Часть получена» [2, 55].

В докладе Чеч. облоно в отдел национальностей при президиуме ВЦИК (1925 г.) сказано:

«Дело с выпуском учебников на чеченском языке обстоит очень плохо... До настоящего времени выпущены следующие книги, изготовленные литографским способом:

1. Задачник для 1-го года обучения – 3000 экз.
2. «Детский мир» – 5000 экз.
3. Задачник для 2-го года обучения – 5000 экз.
4. Букварь для взрослых – 5000 экз.
5. Сказки «Мальчик с пальчик», «Никита Кожемяка», «Калиф и аист» [2, 60-61].

В резолюции Северо-Кавказского крайкома РКП(б) 17 февраля отмечалось:

«Переход работы школ на родной язык совершается правильно в Северо-Осетинской области и Ингушской и недостаточно систематически в Чеченской области...» [2, 62].

Постановление СНК РСФСР 18 июня 1926 г.:

«... Поручить Народному комиссариату просвещения разработать и внести в Госплан РСФСР проект мероприятий по переводу просветительской работы среди национальных меньшинств на родной язык и, в частности, совместно с центральным издательством народов Союза ССР установить, какие меры должны быть приняты по улучшению издания учебников и массовой литературы» [2, 72].

На заседании методической секции Чеченского облоно 7 октября 1926 г. было решено признать необходимым в срочном порядке приступить к составлению чеченского орфографического словаря для целей успешности изучения языка и для закрепления навыков правильного письма [6, 79].

В газете «Грозненский рабочий» от 20 августа 1927 г. было сообщение: «Выпускается в свет первый русско-чеченский словарь, содержащий до 4500 слов» [2, 85].

15 ноября 1927 г. в материалах Чеченского облоно к областной партконференции отмечалось: «К числу крупнейших достижений автономной области Чечни следует отнести латинизацию чеченской письменности... Чечня стала на путь прогресса и перешла к латинскому начертанию букв. Успех оказался исключительным. Всего лишь за полтора года число взрослых граждан, выпущенных из ликпунктов и ныне обучающихся в них, достигает 7500 чел. В текущем учебном году в школах I ступени родная грамота преподается только на основе латинской графики...» [2, 91].

Постановление Президиума Чеченского облисполкома 31 июня 1928 г.: «Поручить отделу народного образования использовать 1650 рублей на издание Сочинений В. И. Ленина на родном языке...» [2, 96].

В Постановлении Президиума Северо-Кавказского крайисполкома 8 апреля 1930 г. сказано: «Одобренный Всесоюзным центральным комитетом новотюрский унифицированный алфавит латинской письменности утвердить для всех национальных областей Северо-Кавказского края и считать его государственной письменностью наравне с русской для горских народов... Срок окончательного введения алфавита установить 1 июля текущего года...» [2, 115].

В газете «Грозненский рабочий» 12 сентября 1930 г. отмечалось, что на складе Чеченского облоно в сору и пыли громоздились тысячи книг, в т.ч. грамматика чеченского языка, разрезные азбуки на чеченском и татарском языках, 290 глобусов с надписями на чеченском языке [2, 234].

В Постановлении пленума Чеченского обкома ВКП(б) 4-7 июля 1931 г. «О переводе делопроизводства на чеченский язык» сказано: «Июльский пленум Чеченского обкома ВКП (б) считает возможным закончить перевод делопроизводства на родной язык к 1 сентября 1931 г. во всех окружных организациях и в части областных учреждений, как то: облисполком, облсовнарпрос, облсуд. В отношении остальных областных учреждений и предприятий пленум поручает бюро обкома установить твердые, уплотненные сроки и очередность перевода делопроизводства в них на родной язык... обязать весь областной актив в течение двух месяцев закончить ликвидацию безграмотности на родном языке»... [2, 135-136].

Протокол секретариата Чеченского обкома ВКП (б) от 22 ноября 1931 г. гласит: «Учитывая наличие значительной прослойки рабочих как в промышленности, так и в сельском хозяйстве, а также развернувшуюся техническую учебу, предъявляющую большой спрос на техническую литературу на чеченском языке, признать необходимым периодическое издание технической литературы на чеченском языке» [2, 140].

В газете «Грозненский рабочий» 6 ноября 1932 г. в статье «Крупнейшее завоевание революции» отмечается: «На чеченском языке издаются сотни брошюр, книг, учебников, шесть национальных газет с тысячными тиражами. На чеченском языке ставят постановки в Чеченском национальном театре. На чеченский язык переводят делопроизводство в учреждениях... В деле создания практической и научной грамматики чеченского языка также имеются первые и серьезные успехи. Сейчас работает бригада по составлению грамматики чеченского языка, созданная по инициативе Чечобкома партии» [2, 149].

В справке о работе Чечено-Ингушского НИИ языка, истории, литературы и искусства от 19 марта 1936 г. говорится: «Основная проблема, разрешаемая в настоящее время институтом по сектору языка, - это установление единого чечено-ингушского литературного языка» [2, 172].

На бюро Чечено-Ингушского обкома ВКП (б) 28 февраля 1938 г. было принято Постановление об организации курсов по подготовке машинисток для работы на пишущих машинках на чеченском, ингушском и русском языках в количестве 50 чел. и 6-месячных курсов по подготовке переводчиков на чеченский и ингушский языки в количестве 25 чел. [2, 186].

Завершился период чеченской латинизированной письменности заседанием президиума Чечено-Ингушского исполкома 6 апреля 1938 г. о переводе чечено-ингушской письменности на основу русского алфавита.

В Постановлении сказано: «Перевести чечено-ингушскую письменность с латинизированного алфавита на русскую основу с 1 июля 1938 г... Предложить Наркомпросу Чечено-Ингушской АССР перевести обучение в чечено-ингушских школах на новый алфавит с 1 сентября с. г...» [2, 187].

В.М. Алпатов отмечает, что переход на кириллицу происходил форсированными темпами, чем внедрение латиницы, в более жесткие сроки, в условиях отсутствия руководства единым государственным органом, с участием языковедов, уцелевших в пору репрессий (Н. Ф. Яковлев, Л. И. Жирков, Н. Н. Поппе, Н. А. Баскаков и др.). «Но в целом качество алфавитов ухудшилось по сравнению с латинским, и усилился разнобой, поскольку унификацией уже никто не занимался... Безусловно, введение кириллицы было чисто политическим мероприятием» [3, 89-90].

Характеризуя содержание периода депортации, представляется, что на фоне массовой смертности населения об «итогах» языковой, образовательной и особенно кадровой политики государства в этот период в отношении чеченского народа говорить не приходится. В сфере образования и, как следствие, в кадровой сфере этот период имел самые негативные последствия. Так, в 1957 г. по удельному весу лиц с профессиональным образованием чеченский народ отставал от всех народов СССР в среднем в 17 раз, в т. ч. от депортированных – в среднем в 4 раза [7, 77]. Чеченский язык был лишен всех функций, естественно, кроме функции бытового общения.

Период национальной политики 50-х–80-х гг. XX в. для чеченского народа характеризуется, прежде всего, восстановлением автономии, восстановлением функций чеченского языка, подготовкой национальных кадров. Однако в этот последепортационный период не было принято достаточных мер в национальной политике для достижения чеченским народом среднесоюзных и среднероссийских показателей в рассматриваемых сферах.

Научная и идеологическая база для свертывания функций национальных языков народов автономий как языков «второй группы» была подготовлена в советском языкознании во второй половине 1950-х гг. Первоначальная попытка лингво-социологической (функциональной) классификации языков с определением перспектив функционального развития каждой группы языков была сделана на Научной сессии отделения общественных наук АН СССР (Москва, 23-26 июня 1956 г.), где и была решена судьба языков народов автономий.

Об итогах обсуждения вопросов о языках «второй группы», о линии свертывания их функций наглядно свидетельствует тот факт, например, что выпуск печатных изданий на чеченском и ингушском языках в 1980 г. по сравнению с 1940 г. сократился более чем в 4 раза. К тому же численность носителей этих языков за указанный период удвоилась.

За три с лишним десятилетия, прошедших после восстановления автономии Чечено-Ингушетии, на чеченском и ингушском языках не было издано ни одного сборника научных трудов даже по чеченскому и ингушскому языкознанию, не говоря о других науках. За это же время было опубликовано для студентов вуза 2 учебника по чеченскому языку – в 1965 и в 1971 гг. общим тиражом 3500 экз. Комментарии излишни.

Прежде всего следует сказать о том, что объем функций чеченского языка в республике в 60-80-е годы был явно недостаточным для овладения его письменной литературной формой. Объем пре-

подавания чеченского языка и литературы в школах республики в 70-80 гг. был равен в среднем 3-3,5 часам в неделю. При этом в городе Грозном – в столице республики, чеченское население которого по своему значительно более высокому образовательному и культурному уровню должно было составлять основу социальной базы чеченского национального литературного языка, он вообще не преподавался, за исключением 1-2 школ на окраине города. А между тем в г. Грозном, например, в 1979 году проживало 90 тыс. чеченцев из 374 тыс. его населения, а в 1989 году – 121 тыс. из 400 тыс. Объем вещания республиканского телевидения на чеченском языке составлял в среднем 20-25 минут в сутки, на радио – 1,5 часа в сутки.

Объем издания литературы на чеченском и ингушском языках, впрочем, как и на языках народов некоторых других автономий, сократился к 1980 году по сравнению, например, с 1940 годом в 4 раза. А население тем временем удвоилось. Так, если в 1940 году на чеченском и ингушском языках было издано 154 наименования книг и брошюр общим тиражом 673 тыс. экземпляров, в 1960 г. – 96 книг и брошюр тиражом 252 тыс. экз., в 1970 г. – 49 книг тиражом 155 тыс. экз., то в 1980 году – только 37 наименований тиражом 186 тыс. экземпляров [4, 576-577].

О крайней недостаточности функционирования чеченского языка в советский период свидетельствуют не только цифры, характеризующие его функциональный объем, но и внутривидовые процессы на уровне языка и на уровне речи: высокий объем заимствований, многочисленные т.н. иноязычные вкрапления в речи, наблюдающиеся в речи синтаксические изменения.

Ощутимы тенденции ухода в пассивный словарь целых тематических групп лексики (названий деревьев, птиц, растений, дней недели, числительных и т.д.) и их замена в речи иноязычными аналогами.

Все эти явления в первую очередь обусловлены затруднениями в выборе средств родного языка из-за недостаточного уровня владения им.

По объему функций и сферам использования письменной литературной формы национальный язык чеченского народа в 80-е годы носил, в основном, декоративный характер. А между тем, отсутствие преподавания чеченского языка в школах г. Грозного, а также невладение его письменной формой (да и устной) в тот период некоторыми руководителями республиканского масштаба из среды чеченцев и практическое неиспользование его даже в устных выступлениях приводило к негативному отношению к ним со стороны чеченского населения и в первую очередь сельского (которое составляло 80% всего чеченского населения республики).

Образование – это основополагающий аспект и основной показатель национальной политики. Чтобы логика нашего подхода к анализу уровня образования чеченского народа была понятной, начнем с того, что на период установления советской власти образовательный уровень народов окраин России был приблизительно одинаково низок и составлял в среднем 1-2%. По данным на 1939 г. [5, 181], в автономных республиках и автономных областях России на 1000 человек населения в возрасте 10 лет и старше приходилось лиц с высшим образованием:

Адыгейская – 4	Коми – 7
Башкирская – 3	Марийская - 3
Бурятская – 6	Мордовская - 3
Россия – 9	Карельская – 8
Горно-Алтайская – 3	Северо-Осетинская - 10
Дагестанская – 4	Татарская – 6
Еврейская – 10	Удмурдская – 4
Кабардино- Балкарская – 6	Хакасская - 3
Камыцкая – 4	Чечено-Ингушская - 6
Карачаево-Черкесская – 4	Чувашская - 4
Камыцкая – 4	Якутская – 7

Следующие данные, относящиеся к периоду восстановления автономий депортированных народов после 13 лет ссылки, свидетельствуют о катастрофе в сфере образования (особенно профессионального) у чеченского народа.

Так, в 1957 г. [6, 53] численность специалистов с высшим и средним профессиональным образованием в расчете на 10 тыс. человек каждой национальности выглядела так:

Адыгейцы – 326	Народы Дагестана – 119
Балкарцы – 117	Осетины – 341
Башкиры – 135	Русские – 296
Буряты – 280	Татары – 206
Евреи – 1626	Тувинцы – 119
Ингуши – 37	Черкесы – 197
Кабардинцы – 147	Чеченцы – 19
Калмыки – 75	Якуты – 287
Карачаевцы – 73	

Приведенные данные свидетельствуют, что уровень профессионального образования чеченцев в 1957 г. был ниже, чем у других народов СССР, в среднем в 17 раз и даже в 4 раза в среднем ниже, чем у депортированных народов – балкарцев, калмыков, карачаевцев и ингушей. Этот упадок уровня профессионального образования чеченцев за годы депортации очевиден при сравнении данных 1939 и 1957 гг.

Однако было бы несправедливым не замечать успехов, достигнутых чеченским народом, прежде всего в сфере высшего образования. Так, если в 1959 г. на 1000 человек приходился 1 чеченец с высшим образованием, то в 1970 г. их было уже 7. В то же время этот показатель у других депортированных народов был выше: у карачаевцев – 32, у балкарцев – 29, у калмыков – 20. Более низкие темпы роста уровня профессионального образования чеченцев в последепортационный период очевидны. Результатов, достигнутых другими депортированными народами к 1970 г., чеченский народ не имел и при следующей переписи в 1979 г.: на каждую 1000 человек в возрасте 10 лет и старше приходилось 18 чеченцев с высшим образованием, а по итогам последней Всесоюзной переписи 1989 г. – 37.

По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. по удельному весу лиц с высшим образованием среди 40 коренных и наиболее многочисленных народов России чеченский народ занимал 37 строку, отставая от всех в своем Северо-Кавказском регионе.

В сравнении со средним показателем уровня высшего образования по РФ в 1989 г. Соответствующий показатель у чеченского народа был ниже в 2,5 раза (средний уровень по РФ – 113, у чеченцев – 45) [7, 80].

Образовательная политика по отношению к депортированным балкарцам, калмыкам, карачаевцам способствовала значительному подъему их образовательного уровня. Только в Чечено-Ингушской АССР, и особенно по отношению к чеченцам, не было принято необходимых мер для повышения их образовательного уровня и преодоления имеющегося отставания.

При этом отставании удельный вес студентов чеченской национальности, составлявший в 1989 г. 142 человека на 10 тыс., был значительно ниже среднероссийского показателя, который составлял 190 человек. Это свидетельствовало об «обреченности» к дальнейшему отставанию чеченского народа по числу специалистов [7, 67].

Непосредственную связь с уровнем высшего образования населения имеет занятость умственным трудом. По этому показателю среди 40 коренных и наиболее немногочисленных народов России чеченцы занимали 34 место [7, 54].

Одним из важных показателей является удельный вес научных работников. В начале 1980-х гг. этот показатель у чеченцев был ниже, чем у титульных народов всех автономий, в среднем в 5 раз [7, 84].

По численности лиц, не имевших школьного образования, Чечено-Ингушетия имела самые худшие показатели среди всех автономий. Так, на 1000 человек в возрасте 15 лет и старше в 1989 г. не имели общего среднего (полного и неполного) образования в Чечено-Ингушетии 250 человек, а в среднем по России – 194 [6, 57-58].

В отношении кадровой политики показателен тот факт, что по данным Всесоюзных переписей населения удельный вес лиц чеченской национальности, занятых в сфере государственного управления и его структурных подразделениях, неизменно составлял одну и ту же цифру: 1970 – 2, 1979 – 2, 1989 – 2 [7, 52].

Представляется, что лучшего свидетельства «государственного» подхода к этому показателю не требуется.

Итак, по данным Последней Всесоюзной переписи населения на 1989 год состоянию Республики и ее чеченскому населению свойственны следующие характеристики:

1. Самый высокий показатель по численности лиц, не имевших полного и неполного среднего образования среди автономных республик и автономных областей России;

2. Одно из самых последних мест среди коренных и наиболее многочисленных национальностей России и последнее место в Северо-Кавказском регионе по удельному весу лиц с высшим образованием;

3. Самый низкий среди народов автономных республик бывшего Советского Союза удельный вес научных работников;

4. Самая высокая детская (младенческая) смертность, уровень которой в 2,2 раза выше среднего уровня по Российской Федерации на тот период (Срв.: коэффициент младенческой смертности детей чеченской национальности – 39,3 – средний коэффициент по России – 17,7) [8, 50-51].

5. Один из самых низких показателей по занятости умственным трудом.

6. Строгое регулирование удельного веса лиц чеченской национальности, занятых в сфере государственного управления и его структурных подразделениях.

На наш взгляд, эти факторы сыграли определенную роль в тех процессах, которые происходили на территории Чеченской Республики с 1991 года, и в настоящее время, в период очередного возрождения республики, они должны быть под неослабным контролем.

Литература:

1. **Современная идеологическая борьба и проблемы языка.** М.: Наука, 1984.
2. **Культурное строительство в Чечено-Ингушетии.** Грозный, 1979.
3. **Алпатов В.М.** 150 языков и политика. 1917-2000. Социолнгвистические проблемы СССР и постсоветского пространства. М.: Крафт +, Институт востоковедения РАН, 2000.
4. **Народное хозяйство СССР за 70 лет: Юбилейный статистический ежегодник/ Госкомстат СССР.** М.: Финансы и статистика, 1987..
5. **Овхадов М.Р.** Чечня и чеченцы: аспекты национально-языковой политики// Культура Чечни: история и современные проблемы. М.: Наука, 2006.
6. **Волков Ю.А., Субетто А.И., Чекмарев В.В., Волков А.Ю., Сидло А.А.** Образование и интеллектуальный потенциал России. Статистико-социогеографический, квалиметрический мониторинг воспроизводства. Часть I. Москва – Кострома, 1998..
7. **Овхадов М.Р.** Социолнгвистический анализ развития чеченско-русского двуязычия. Назрань: «Пилигрим», 2007.
8. **Неравенство и смертность в России: Коллективная монография /** Под редакцией В. Школьниковой, Е. Андреевой и Т. Малевой; Моск. Центр Карнеги. М.: Сигналь, 2000.

M. R. Ovkhadov (Grozny)

The Chechen People in the Mirror of the National Policy of the USSR

The nation building in the USSR from 1917 to its collapse, including the linguistic construction, actually or formally took place under the slogans declared by the leaders of Bolshevism principles, which announced the «equality of all large and small peoples and their languages, lack of any privileges for any one language..., the full freedom of use of any language in state institutions and public organizations» [1, p. 49]. However, both the internal national policy on the whole, and the language component in different periods of existence of the USSR was progressive, forward-looking and repressive in nature – exposed to the physical destruction not only of the whole groups of languages but their native bearers. Naturally, we mean the ethnic deportation in the 1943-1956's.

From the viewpoint of sociolinguistics, the national policy of the former Soviet Union can be divided into two periods according to their objectives and results: the periods of the 1920s -1930s and 1950s - 1980s.

The period of the 1940s - 1950's is significant because of the enormous trials and sufferings that resulted from the Great Patriotic War of 1941-1945 and being compounded by some peoples' deportation.

As to all periods of domestic national policy of the USSR, particularly in the linguistic, educational and personnel spheres, they were strictly regulated by the government.

The national policy of the 1920s -1930s in the spheres of the language development, elimination of illiteracy and national personnel training was very constructive for the Chechen people, although all the positive results of this policy were accompanied by the liquidation of the most well-educated staff.

The following decrees and measures of the supreme, regional and republic authorities illustrate the period of language building in the 1920s-1930s.

So, as follows from the report of the Chechen department of public education of 26 September 1924: «The Chechen ABC books for adults in the amount of 5000 copies have been ordered. Some of them have been received» [2, C. 55].

In the report of the Chechen department of public education in the Department of Nationalities of the Presidium of the Central Executive Committee (1925) is said:

«The situation is still worse with the problem of the publication of Chechen textbooks ... Until now the following books made by using the lithographic method have been published:

1. Book of arithmetical problems, the first year of study - 5000 copies.
2. “Children's World” - 5000 copies.
3. Book of arithmetical problems, the second year of study - 5000 copies.
4. ABC books for adults - 5000 copies.
5. Fairy tales “The Hop-o'-my Thumb”, “Nikita Kozhemyaka”, “Caliph and Stork”, [2, 60-61].

The resolution of the North Caucasian Regional Committee of RCP(b) February 17, noted: «The transferring of schools teaching the native language is performed correctly in the North Ossetia and Ingushetia and not enough systematically in Chechnya...» [2, 62].

The decree of the Council of People's Commissars of the USSR of 18 June 1926:

«... To request the People's Commissariat for education to develop and include in the State Planning Committee of the RSFSR the educational campaign among the national minorities for the transferring of

schools teaching the native language and, in particular, to establish the measures should be taken to improve the publication of textbooks and literature together with the Central Publishing House of the USSR » [2, 72].

The solution to create the Chechen spelling dictionary in order to make great progress in learning the language and training in reading skills was made at the meeting of the methodological section of the Chechen department of public education on October 7, 1926 [6, 79].

There was a note in the newspaper «Groznnensky Rabochy» of August 20, 1927: «The first Russian-Chechen dictionary containing up to 4500 words has been published» [2, 85].

November 15, 1927, in the materials of the Chechen department of public education was said:

«One of the greatest achievements of the Autonomous region of Chechnya is latinization of the Chechen written language... Chechnya is on the way of progress.

The success was exceptional. Just in one and a half years, the centres of elimination of illiteracy trained about 7500 adults. In the current academic year at schools of the First degree the native grammar is taught only on the basis of Latin graphics...» [2, 91].

The Resolution of the Presidium of the Chechen Regional Executive Committee of June 31, 1928: «To request the Department of education to use 1650 rubles for the edition of V.I. Lenin's works in the native language...» [2, 96].

The Resolution of the Presidium of the North-Caucasian regional Executive Committee of April 8, 1930:

«Confirm the most recent Turkic unified alphabet of Latin writing system approved by the all-Union Central Committee for all national regions of the North Caucasus and consider the state writing system for the mountain peoples on equal terms with the Russian...

The alphabet is expected to be finally introduced on July 1 of the current year...» [2, 115].

The newspaper «Groznnensky Rabochy» of September 12, 1930 wrote that there were thousands of books covered in dust in the warehouse of the Chechen department of public education, including the Chechen grammar, split Chechen and Tatar ABC books, 290 globes with the Chechen lettering [2, 234].

The Resolution of the Chechen Regional Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks, of July 4-7, 1931 «About transferring of the paperwork to the Chechen language» said:

«The July Plenum of the Chechen Regional Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks assumes to finish the transferring of the paperwork to the native language by September 1, 1931 in all the district organizations and some regional institutions, such as: the Regional Executive Committee, the Regional Court. The Plenum demands the Bureau of the Regional Committee to fix a time limit and priority within which the remaining regional institutions and enterprises will maintain procedures in Chechen... to require all the regional administrations to complete the elimination of illiteracy in the native language within two months... [2, 135-136].

The protocol of the Secretariat of the Chechen regional committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) of November 22, 1931 said: "Considering the existence of a significant layer of workers both in the industry and agriculture, and also the developed technical study showing a great demand for technical literature in the Chechen language, admit the necessity of issue of the periodical technical literature in the Chechen language " [2, 140].

The article "The Largest Gain of the Revolution" in the "Groznnensky Rabochy" newspaper of November 6, 1932 noted: "Hundreds of brochures, books, textbooks, six national newspapers with circulations of thousands copies are published in the Chechen language. The Chechen national theater mounts productions in the Chechen language. The office-work is conducted in the Chechen language ... The first and serious progress also is made in the creation of the practical and scientific grammar of the Chechen language. A team of scientists are working on the Chechen grammar. This work was initiated by the Chechen Regional Committee of the party" [2, 149].

The report on the activities of the Chechen-Ingush Research Institute of Language, History, Literature and Art, of March 19, 1936, said: "The main problem being resolved now by the Institute's sector of language is an establishment of the common Chechen-Ingush literary language". [2, 172].

The Bureau of the Chechen-Ingush Regional Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) of February 28, 1938, made a decision to organize the courses for training 50 typists to work on typewriters in the Chechen, Ingush and Russian languages and 6-month courses for training 25 professional Chechen and Ingush translators [2, 186].

The period of the Chechen Latinized writing came to an end on April 6, 1938. The meeting of the Chechen-Ingush executive committee presidium made a decision on transferring the Chechen-Ingush writing to the Russian alphabet.

The Resolution said: "To transfer the Chechen-Ingush writing from the Latinized alphabet to the Russian basis since July 1, 1938 ... To suggest the People's commissariat for education of the Chechen-Ingush Autonomous Soviet Socialist Republic to transfer training at the Chechen-Ingush schools to the new alphabet since September 1 of this year..." [2, 187]

V.M. Alpatov notes that the process of transferring to Cyrillic went much faster than the transferring to the Latin alphabet. It occurred in the absence of the unified government body management and with the participation of the linguists who survived in the time of repressions (N. F. Yakovlev, L. I. Zhirkov, N. N. Poppe, N. A. Baskakov and others). «But, in general, the quality of alphabets worsened compared to Latin and as no one was engaged in unification. So, the introduction of the Cyrillic alphabet was purely a political event» [3, np. 89, 90].

We should mark that the mass mortality of the population during that period of deportation, was the "result" of language, educational and especially personnel policy of the state. That period had the most negative consequences both in the education and, as a result, in the personnel sphere. So, in 1957, the proportion of the professionally educated Chechens lagged behind all the peoples of the USSR 17 times, including the deported Chechens – 4 times [7, 77]. The Chechen language was deprived of all functions, except the household communication.

The characteristic features of the national policy of the 1950s-1980s in Chechnya were, first of all, the autonomy restoration, the restoration of the Chechen language functions, the training of national shots. However, during that postdeportation period no sufficient measures in national policy were taken to achieve the Russian average in those spheres.

In the second half of the 1950s the scientific and ideological basis for phasing out of the people of autonomies national languages functions as "the second group" languages was prepared in the Soviet Linguistics. The initial attempt of the linguistic-sociological (functional) classification of languages with the definition of the functional development of each group of languages was made at the Scientific Session of the Department of Social Sciences, USSR Academy of Sciences (Moscow, on June 23-26, 1956), where the fate of languages of the people of autonomies was decided. The fact that the issue of publications in Chechen and Ingush was reduced in 1980 by more than 4 times compared to 1940 was the result of it. Besides, the number of carriers of these languages doubled.

During more than three decades after the restoration of the autonomy of the Chechen-Ingush Republic, not a single collection of scientific works on Linguistics in Chechen and Ingush was published, besides the other sciences. In that period of time 2 textbooks for students in Chechen were published – in 1965 and in 1971 with a total circulation of 3500 copies. Comment is superfluous.

We should say first that the functions of the Chechen language in the Republic in the 1960-1980s were insufficient to learn its written and literary form. The Chechen language and literature were taught 3-3,5 hours a week in the 1970s-1980s. Thus, in Grozny – the capital of the republic, where the educational and cultural level of the population had to make a social basis of the Chechen national literary language, the Chechen language was not taught at all, except for 1-2 schools in the suburbs. And, meanwhile, in 1979 the population of Grozny was about 374 thousand, some 90 thousand of those were Chechens, and in 1989 the population of

Grozny grew up to 400 000, 121 thousand of them were Chechens. The broadcasting time of the Republic television in the Chechen language averaged 20-25 minutes per day and on the radio – 1,5 hours per day.

The number of publications in Chechen and Ingush decreased 4 times in 1980 compared to 1940. Anyhow, the population had doubled in size by that time. So, if in 1940 there were 154 names of books and brochures with a total circulation of 673 000 copies, in 1960 their number decreased up to 49, with a total circulation of 252 000 copies, in 1980 – 37, with a total circulation of 186 000 copies [4, 576-577].

The extreme lack of functioning of the Chechen language in the Soviet period is evidenced not only by the number of publications, but also by the intra structural processes at the level of language and speech: the high number of loans, barbarisms and syntactic changes speech.

There was a tendency of transferring the thematic vocabulary to the passive dictionary (names of trees, birds, plants, days of the week, numerals, etc.) and their replacement in the speech by foreign-language analogs. All these phenomena were primarily due to difficulties in choosing the means of the native language because of insufficient knowledge of it.

The number of functions and spheres of use of the written literary Chechen language in the 1980s was mostly decorative. Meanwhile, the absence of the Chechen language teaching in schools of Grozny and the lack of knowledge and usage of the written (and spoken) Chechen language by some Chechen Republic heads in that period caused negative attitudes of the native Chechens towards them and especially rural inhabitants (which constituted 80% of the total native population of the Republic).

Education is a fundamental aspect and a main indicator of the national policy. To be clear, the educational background of the peoples of the remote areas of Russia was approximately equally low and averaged 1-2%. According to the data of 1939 [5, 181], in the autonomous republics and the autonomous regions of Russia among 1000 persons aged 10 the highly educated were:

Adyghea– 4
 the Komi ASSR – 7
 the Bashkir Autonomous SSR - 3
 the Mari ASSR – 3
 the Buryat ASSR – 6
 the Mordovian ASSR - 3
 RSFSR – 9
 Gorno-Altai AR - 3
 the North Ossetian ASSR – 10
 the Dagestan ASSR – 4
 the Tatar ASSR – 6
 the Jewish Autonomous Region – 10-
 the Udmurt ASSR – 4
 the Kabardino – Balkarian ASSR – 6
 the Khakass Autonomous Region - 3
 the Kalmyk ASSR – 4
 the Chechen-Ingush ASSR – 6
 the Karachayev-Cherkess Autonomous Region – 4
 the Chuvash ASSR – 4
 the Yakut ASSR – 7
 the Karelian ASSR - 8

The following data relating to the period of restoration of the deported peoples' autonomies after 13 years of exile, showed the catastrophe in the Chechen education (especially professional). So, in 1957 [6, 53] the number of specialists with higher and secondary professional education per 10 thousand people of every nationality looked like this:

Adyghe - 326 Peoples of Dagestan – 11

Balkars -117 Ossetians - 34
 Bashkirs -135 Russians - 296
 Buryats -280 Tatars - 206
 Jews – 1626 Tuvinians - 119
 Ingush - 37 Circassians - 197
 Kabardians -147 Chechens – 19
 Kalmyks -75 Yakuts - 287
 Karachays – 73

These data indicates that the level of professional education of Chechens in 1957 was lower than the other peoples of the USSR, on average, 17 times or even four times on average lower than of the deported peoples – the Balkars, Kalmyks, Karachays and Ingushs. This decline in the level of professional education during the years of the Chechen deportation is obvious when comparing the data of 1939 and 1957.

However, it would be unfair to ignore the progress made by the Chechen people, primarily in the field of higher education. So, if in 1959 there was one Chechen with a higher education per 1000 of the population, in 1970 there were already 7. At the same time, the education level of the other deported peoples was much higher: the Karachays - 32, Balkarians - 29 , Kalmyks - 20. The lower growth level of the vocational education of Chechens in the postdeportation period was obvious: there were 18 Chechens aged 10 and older per 1000 of the population and according to the last All-Union census of 1989 -37.

According to the All-Union census of 1989, the proportion of persons with higher education among the 40 indigenous and the most numerous nations of Russia the Chechen people had the 37th place, lagging behind all in the North Caucasus region.

Compared to the average level of the higher education in Russia in 1989 the corresponding level of the Chechen people was 2 ,5 times lower. (The average level in the Russian Federation – 113, in Chechnya – 45) [7, 80].

The educational policy toward the deported Balkars, Kalmyks, Karachays promoted their educational level. Only in the Chechen-Ingush ASSR, and especially in relation to Chechens, the necessary actions were not taken to improve their educational level and to overcome the existing lag.

At this lag the proportion of students of the Chechen nationality in 1989 amounted to 142 persons per 10 thousand, which was much lower than the average Russian level - 190 people. That indicated the further lag of professionals in Chechnya. [7, 67].

The level of higher education of the population is directly connected with intellectual work. According to that data, Chechens had the 34th place among the 40 indigenous and small peoples of Russia [7, 54].

The proportion of scientists is one of the most important indicators. In the early eighties the educational level among Chechens was much lower than among the titular peoples of all the autonomies, on average 5 times [7, 84].

The Chechen-Ingush ASSR had the poorest level of the secondary school gradulators compared to all the autonomies. So, 250 persons aged 15 in every 1000 did not have a secondary education in the Chechen-Ingush ASSR , the average in Russia -194 [6, 57-58].

With regard to the personnel policy, it is especially indicative that according to the data of the All-Union Census the proportion of persons of Chechen nationality employed in the public administration and its structural units was always the same: 1970 - 2, 1979 - 2, 1989 - 2 [7, 52]

So, according to the Last All-Union Population Census of 1989 the following characteristics are peculiar to the Republic and Chechen population:

1. The highest proportion of persons who had a full and incomplete secondary education among the Autonomous republics and Autonomous regions of Russia;
2. One of the last positions among the indigenous and the most numerous nationalities of Russia and the last position in North Caucasus according to the proportion of persons with the higher education;

3. The lowest proportion of scientists among the peoples of the autonomous republics of the former Soviet Union;
4. One of the lowest proportions of intellectual workers.
5. The strict regulation of the proportion of persons of the Chechen nationality employed in the public administration and its structural divisions.

In our opinion, these factors played a certain role in those processes which happened in the Chechen Republic since 1991, and now, in the period of next revival of the Republic, they should be under the strict control.

References

1. **Modern Ideological Struggle and Language Problems.** M.: Nauka, 1984.
2. **Cultural Construction in the Chechen-Ingush Republic.** Grozny, 1979.
3. **Alpatov V. M.** 150 Languages and Politics. 1917-2000. Sociolinguistic Problems in the Soviet Union and in the Post-Soviet Space. M.: Kraft +, Institute of Oriental Studies, RAS, 2000.
4. **National Economy of the USSR for 70 Years.** Anniversary Annual book of statistics/ Goskomstat (State Statistics Service) of the USSR. M.: Finance and Statistics, 1987.
5. **Ovkhadov M. R.** Chechnya and the Chechens: aspects of national-language policy.// Culture of Chechnya: history and modern problems. M.: Nauka, 2006.
6. **Volkov Y. A., Subetto A. I., Chekmarev V. V., Volkov A. U , Sidlo A. A.** Education and the Intellectual Potential of Russia. Statistical social and geographic, qualimetric monitoring of the reproduction. Part I. Moscow - Kostroma, 1998.
7. **Ovkhadov M. R.** Sociolinguistic Analysis of the Development of the Chechen-Russian Bilingualism. Nazran: «Pilgrim», 2007.
8. **Неравенство и смертность в России: Коллективная монография** / Под. редакцией В. Школьниковой, Е. Андреевой и Т. Малевой; Моск. Центр Карнеги. М.: Сигналь, 2000.

მ. ოვხადოვი (გროზნო)

ჩეჩენი ხალხის სსრკ ნაციონალური პოლიტიკის სარკეში

რეზიუმე

სოციოლინგვისტური თვალსაზრისით, ყოფილი საბჭოთა კავშირის ნაციონალური (ეროვნული) პოლიტიკა შეიძლება დაიყოს ორ პერიოდად: XX საუკუნის 20-30-იან და 50-80-იან წლებად.

აღნიშნულ პერიოდებს შორის არსებულ დროში ქვეყანას თავს დაატყდა სამამულო ომი (1941-45), რომელიც გამწვავებული იყო ზოგიერთი ეროვნების ხალხის დეპორტაციით. XX საუკუნის 20-30-იანი წლები ჩეჩენი ხალხისთვის იყო ფრიად კონსტრუქციული ენის განვითარების, უწიგნურობის ლიკვიდაციის, აგრეთვე, ეროვნული კადრების მომზადების საქმეში. თუმცა ამ დანებობით მხარეს თან ახლდა შედარებით განათლებული კადრების ლიკვიდაცია.

სტატიაში მოცემულია ანალიზი იმ დადგენილებებისა, რომელთა საფუძველზეც აღნიშნულ პერიოდში ხორციელდებოდა ენობრივი მშენებლობა. ეს პერიოდი ჩეჩნეთში დამთავრდა 1938 წელს: ჩეჩნური ლათინიზებული დამწერლობა შეცვალეს რუსულით.

დეპორტაციის პერიოდი ჩეჩენი ხალხისთვის გამანადგურებელი აღმოჩნდა, დაიღუპა მოსახლეობის დიდი ნაწილი, პროფესიული განათლების მხრივ საბჭოთა კავშირის ხალხებს ჩეჩნები ჩამორჩებოდნენ საშუალოდ 17-ჯერ, თვით დეპორტირებულ ხალხებსაც კი – 4-ჯერ. ჩეჩნურ ენას დაკარგული ჰქონდა ყველა ფუნქცია საყოფაცხოვრებო (საშინაო) გამოყენების გარდა.

ჩეჩნეთის აღდგენის მომდევნო პერიოდში ენობრივი პოლიტიკა ნელი ტემპით იკრებდა ძალებს. ასე, მაგალითად, 1980 წელს ჩეჩნურ (ინგუშურ) ენაზე, 1940 წელთან შედარებით, ბეჭდური პროდუქცია ოთხჯერ ნაკლები დაიბეჭდა. ჩეჩნური ენის ყოველმხრივი შეზღუდვის შედეგად ენაში გაჩნდა ნასესხებ სიტყვათა დიდი რაოდენობა, შეინიშნება სინტაქსური ცვლილებებიც კი. XX საუკუნის 80-იან წლებში ჩეჩნეთის დედაქალაქ გროზნოში არსებულ სკოლებში ჩეჩნური ენა, როგორც საგანი, საერთოდ არ ისწავლებოდა. მმართველობის ორგანოებში ჩეჩნური ეროვნების წარმომადგენლებმა არ იცოდნენ ჩეჩნურად წერა. სტატიაში მოცემულია მონაცემები, რომელთა მიხედვითაც, განათლების მხრივ, ჩეჩნეთი ამჟამადაც თითქმის ბოლო ადგილზეა და დიდად ჩამორჩება რუსეთის ფედერაციაში შემავალ ხალხებს.

N. Poniava (Tbilisi)

Phonemic Structure of Abkhaz-Abaza Affixal Morphemes (I. Abkhaz Morphemes)

It is inevitable to research the phonemic structure not only of roots, but of the morphemes of any language in order to reveal the phonemic and phonological structure completely.

According to scientific materials, the phonemic structure of roots and morphemes was simple (CV) in the Abkhaz and Abaza languages (Lomtadize 1976: 249).

V. Chirikba discusses the Abkhaz-Abaza morphemes in the monograph “*Common West Caucasian*”, but the author focuses on the Abkhaz-Adyghean affixes which the scholar considers to be reconstructed in the parent-language and not in the phonemic structures of any west Caucasian languages.

K. Lomtadize pointed out that the initial type of Abkhaz and Abaza stems and morphemes was very different from the present situation (Lomtadize 1976: 248).

The studies have demonstrated that the mentioned CV structure is very spread in the roots, as well, but it is not the only model, there occur different structure stems. From this standpoint, the analyzed results of morpheme structures are noteworthy.

Abkhaz affixal morphemes are of two kinds: prefixes and suffixes. I regard local preverbs and root-suffixes as morphemes, because functionally they are affixes. All local preverbs derived from nouns are presented with the relevant nouns to show a diachronic picture.

My goals are to clear up what structure morphemes occur in the Abkhaz language; which is initial and secondary; which consonants and vowels are more active; what structure affixes occur most frequently. I represent a complete synchronic analysis of Abkhaz morphemes in relation to diachrony. For more clarity I have separately discussed the structures of prefixes and suffixes.

I deemed it necessary to discuss the simply segmented and non-segmented affixes separately, since in the segmented morphemes occur such clusters which are not realized in non-segmented ones.

In the general structures the consonants are marked with **C**, vowels – with **V**, stops and affricates in sub-models are marked with a symbol **C**, fricatives – with **F** (F_1 – z, s, ž, š, ž^{3/4}, ž^o, š^{3/4}, š^o, v, f; F_2 – ɣ, x, ɣ^o, x^o, ɣ^ʷ, x^ʷ, h, h^o, ω^o), sonorous consonants – with **S** and sonants – with **S^o**. M. Chukhua has used similar marks for consonants in the Nakh languages. Based on this, I have classified Abkhaz and Abaza phonemes similarly, because the phonemic structure of Abkhaz and Abaza languages is different and they would not be identical (Chukhua 2009: 65-66).

Prefixed

As mentioned above, I discuss local preverbs together with prefixes.

There are two basic preverbs in the Abkhaz and Abaza languages. One of them expresses a direction... The other - the so-called local preverbs... Most of them can derive static verbs (often through losing an initial local meaning), create complex dynamic verbs showing localization of some action with figurative meanings (Lomtadize 1982: 3-4).

In the article all local preverbs are presented with nouns in order not to mix the structure of the root and affix with each other, because the structures which are attested in the local preverbs either do not occur or occur rarely in other affixes. As it was expected, the same structure affixes express different morphological functions. I discuss all the available cases.

Non-segmented prefixes

The non-segmented prefixes are of the following structures:

I. V

a- “affix of generality, article” (**a-xawa** “man, husband”) (Gvantseladze 2003: 40);

a- “the mark of the third person (inanim. class) of I row in the singular number” (**j-a-mo-wp** “it has”) (Gvantseladze 2003: 71);

a- “the mark of the third person possessive (inanim.class)” (**a-ω^o nə** “its house”) (Gvantseladze 2003: 59).

There are three prefixes in this model. In all the three the vowel **a** is realized, but with different functions.

II. VV

aa- || < ah- “the mark of the first person plural of I row” (**d-aa-go-jt̚ < d-ah-go-jt̚** “We take he/she”) (Gvantseladze 2003: 74).

In the analytical model it is presented with the secondary vowel cluster **aa**.

III. VC

There are five sub-models in this structure: **VC**, **VS^o**, **VS**, **VF₁**, **VF₂**.

1) VC

eg̃- “negative preverb” (**eg̃-s-i-m-te-jt̚** “I haven’t given anything”) (Kaslandzia 2005).

2) VS^o

aj- || > ej- “prefix of mutual category in generally” (**h-aj-k.š.e-jt̚** “We met each other”) (Gvantseladze 2003: 100).

3) VS

al- “noun prefix that expresses **the whole**” (**al-Zənrak** “the whole of the winter”) **|| > an-** (**an-Zənrak** “the whole of the winter”) (Kaslandzia 2005).

an- “prefix of time of infinitive forms” (**s-an-ca** “when I went”) (Gvantseladze 2003: 86). V. Kaslandzia discusses this affix as an infix (Kaslandzia 2005), which is wrong, because the infix inserts into the root, but an analytical affix occurs in the front of the root and due to this it is a prefix.

4) VF₁

es- “an element that expresses **every**” (**es-fxənrá** “every summer”) (Kaslandzia 2005).

5) VF₂

ax̣- “prefix of place of infinitive forms” (**s-ax̣-ne-j-wa** “there where I am going”) (Gvantseladze 2003: 77). V. Kaslandzia discusses this and other affixes of infinitive forms as infixes (Kaslandzia 2005), but I do not share the scholar’s opinion due to the above mentioned argument;

ah- “the mark of the first person plural of I row (allomorph of **ha-**)” (**j-ah-k-we-jt̚** “We are catching them”) (Gvantseladze 2003: 72).

There are nine affixes including substructures of the **VC** structure in the Abkhaz language. There is a vowel **a** in seven affixes and **e** in two. There are attested **j**, **n** in two affixes and in the other ones – **g̃**, **l**, **s**, **x̣** and **h**.

IV. VCV

There is only one prefix of **VCV** structure in the Abkhaz language, where **a** is realized in the anlaut as well as auslaut, from consonants – **C^{3/4}**.

aC^{3/4}á- “word-building element” (**aC^{3/4}á-znó** “other time”) (Shakril, Konjaria 1986).

V. CVCCV

The **CVCCV** structure is presented by **S^oVF₂CV** substructure, which must be complex, but it cannot be segmented:

jax^opá- “verbal prefix that expresses **how, why**” (**jax^opá-s-zə-m-dər-we-j** “How I don’t know”) (Kaslandzia 2005).

In the analytical prefix there is **a** in the anlaut as well as auslaut, also consonant cluster **x^op**.

VI. VCVCCV

There is only one prefix of **VF₂VSCV** structure in this model:

ax^oínZa- “verbal prefix that expresses **while**” (**d-ax^oínZa-c-a-z** “While he was sleeping”) (Kaslandzia 2005).

VII. CV

The **CV** structure is sufficiently frequent and is revealed in five substructures: **CV, F₁V, F₂V, S^oV, SV**.

1) CV

bə- “the prefix of possessive of the second person singular (woman’s class)” (**bə-ω^o nə** “Your (woman’s) house”) (Gvantseladze 2003: 59);

cə- “prefix that expresses degree of slightness of circumstantial adjectives” (**a-cə-qapš** “reddish”) (Gvantseladze 2003: 50);

č^oə- “an element that expresses reflexive action” (**s-č^oə-s-ka-be-jt** “I washed my head”) (Gvantseladze 2003: 99).

2) F₁V

sə- “the prefix of possessive of the first person singular” (**sə-ω^o nə** “my house”) (Gvantseladze 2003: 59);

šə- “the prefix of possessive of the second person plural” (**šə-ω^o nə** “your house”) (Gvantseladze 2003: 59).

3) F₂V

h(a)- “the mark of the first person plural of I row” (**u-ha-mo-wp** “We have you”) (Gvantseladze 2003: 71).

4) S^oV

w(ə)- “the prefix of possessive of the second person (man’s class) singular” (**w(ə)-ω^o nə** “your (man’s) house”) (Gvantseladze 2003: 59);

jə- “the prefix of possessive of the third person (man’s class) singular” (**jə-ω^o nə** “his house”) (Gvantseladze 2003: 59);

jə- “the mark of the third person (man’s class) singular” (**(i)-jə-mo-wp** “he has”) (Gvantseladze 2003: 46).

j(ə)- “addressing prefix in the infinitive verbs” (**j(ə)-qo-w** “that who is, what is, presents”) (Gvantseladze 2003: 79).

5) SV

lə- “the prefix of possessive of the third person (woman’s class) singular” (**lə-ω^o nə** “her house”) (Gvantseladze 2003: 59);

rə- “the prefix of possessive of the third person plural” (**r^o-ω^o n^o** “their house”) (Gvantseladze 2003: 59);

na- “the mark of the third person (inanim. class) of I row, singular” (**i-aa-na-go-jt** “It takes something”) (Gvantseladze 2003: 74).

There are thirteen prefixes in the **CV** structure including substructures. There are **b, č^{3/4}, c, s, š, w, h, l, r, n** in one by one and **j** in three affixes in the consonant position. Vowel **a** is attested in two affixes and **ə** in eleven ones.

VIII. C

The **C** structure is sufficiently frequent and presented by four substructures: **C, F₁, S, S^o**.

1) C

b- “the mark of the second person (woman’s class) of I row, singular” (**b-sə-mo-wp** “I have you”) (Gvantseladze 2003: 71);

d- “the mark of the third person (human’s class) of I row, singular” (**d-ha-mo-wp** “We have he/she”) (Gvantseladze 2003: 71);

c- “affix that expresses concomitant category” (**a-c-ca-ra** “to go together with someone”) (Kaslandzia 2005);

c- “prefix expressing harmful objective conduct” (**i-l-cə-go-jt** “You (man) are taking something away from her”) (Gvantseladze 2003: 99). **F**

2) F₁

s- (**s-bə-mo-wp** “you have me”) (Gvantseladze 2003: 71) || > its allomorph **z-** (**də-z-go-jt** “I am taking smb”) “the mark of the first person of I row singular” (Gvantseladze 2003: 74);

z- “addressing prefix of in the infinitive verbs” (**sə-z-bo** “that who or what sees me”) (Gvantseladze 2003: 83);

z- “prefix of purpose of the infinitive forms” (**sə-z-co** “for what, why I am going”) (Gvantseladze 2003: 86);

z- “prefix of useful objective conduct” (**i-l-zə-qa-s-wo-jt** “I am doing something for her”) (Gvantseladze 2003: 99);

z- “prefix of potentiality” (**i-sə-z-b-to-m** “I can’t give you (woman) something”) (Gvantseladze 2003: 100);

z- “prefix that expresses one part of something” (**i-z-napək** “his one hand”) (Gvantseladze 2003: 46);

š^{3/4}- “prefix of condition of infinitive forms” (**sə-š^{3/4}-co** “how I am going”) (Gvantseladze 2003: 86);

š- “the mark of the second person of I row, plural” (**sə-š-k-we-jt** “you are catching me”) (Gvantseladze 2003: 72);

ž- “the mark of the second person of I row, plural, it is an allomorph of **š-**” (**də-ž-go-jt** “You are taking smb.”) (Gvantseladze 2003: 74).

3) S

l- “the mark of the third person (woman’s class) singular” (**sə-l-k-we-jt** “She is catching me”) (Gvantseladze 2003: 72);

r- “the mark of the third person of I row, plural” (**sə-r-k-we-jt** “They are catching me”) (Gvantseladze 2003: 72);

r- “affix of causative” (**d-sə-r-ɬ-e-jt** “I’ve sat smb”) (Gvantseladze 2003: 98);

m- “negative affix-particle” (it’s prefix and suffix too) (**sə-m-ce-jt** “I didn’t go”) (Gvantseladze 2003: 97).

4) S^o

j- “the mark of the third person (inanim. class) singular” (**j-a-mo-wp** “It has something”) (Gvantseladze 2003: 46).

w- “the mark of the second person (man’s class) singular” (**i-w-mo-wp** “You have them”) (Gvantseladze 2003: 71).

Thus **C** structure is sufficiently frequent. There are twenty affixes distributed in the four substructures. In the affixes only each time occur **b, d, c, c, s, l, r, m, ž, š, š^{3/4}, w, j**, most frequently - **z** (in five affixes) and in two - **r**.

Segmented prefixes

I. VCC

There are attested only two prefixes of the **VCC** structure. They are complex affixes: an affix of mutuality is added by **c-** affix that expresses concomitance and on the whole they express the category of mutuality and concomitance. The affix with the vowel **e** is derived via the assimilation:

VS^oC: aj-c- || > ej-c- “affix of mutuality” (h-aj-c-co-jt “We are going together”; j-ej-c-ah-fo-jt “We are eating something together”) (Gvantseladze 2003: 100-101).

II. VCV

There is only one prefix of **VCV** structure in the Abkhaz language. In this affix the vowel **a** is realized in the anlaut and auslaut, from consonants - **b**.

a-bá- “verbal prefix that expresses direction **where**” (d-a-ba-co? “Where is he/she going?”) < **ax^h-pa-** < ***ax^h-ba-** (Gvantseladze 2003: 95).

III. VCCV

The **VCCV** structure has two substructures:

1) VS^oCV

aj-ba- (h-aj-ba-dər-we-jt “We know each other”) || > **ej-ba-** (j-ej-ba-bo-jt “They see each other”) “prefix of mutuality and bilateral category” (Gvantseladze 2003: 101).

ej-ta- < **áj-ta-** (d-ej-ta-ce-jt “Smb went again”) “verbal prefix that expresses repetition” (Gvantseladze 2003: 101).

ej-ta- “word-building prefix” (ej-ta-go-jt “Sb translates”) (Kaslandzia 2005).

2) VSCV

an-ba- “verbal prefix that expresses time **when, how long**” (d-an-ba-co? “When does he/she go?”) (Gvantseladze 2003: 95).

a-m-xa- (< **ma** + **qa**) “prefix of involuntary action” (i-sa-m-xa-h-e-jt “I said something involuntarily”) (Lomtadze 1966: 156).

There are attested six prefixes in the above discussed structure. In the anlaut the vowel **a** is realized in three affixes, the vowel **e** is secondary in other three affixes, in the auslaut in all affixes there is the vowel **a** and consonant clusters **jb, it, nb, mx, x^hb, x^hp**.

IV. CCV

The **CCV** structure is presented by only one prefix of **FF₁CV** substructure, where there are realized the vowel **a** and consonant clusters **š^hpa, š^hab**:

š^hpa- < ***š^hba-** “interrogative prefix **how?**” (d-š^hpa-co? “How does he/she go?”) (Gvantseladze 2003: 95-96).

Structure of preverbs

I discuss preverbs together with the prefixes, but separately, because besides the preverbs of direction, in the Abkhaz language there are local preverbs derived from nouns, the so called stem-prepositions. All these preverbs are presented together with the relevant nouns.

Non-segmented preverbs

There are the following structures of non-segmented preverbs in the Abkhaz language:

I. VV

There is only one preverb of this model, but it is secondary; cf. Abaza **wa-**:

aa- “preverb of hither direction” (d-aa-z-go-jt “I am taking sb to hither”) (Gvantseladze 2003: 102).

II. CV

This structure is presented with four substructures: CV, F₁V, F₂V, SV.

1) CV

There are eighteen preverbs in the CV substructure. In the ten of them there is the vowel ə and a in the eight ones. There are realized p, d, ḍ, k consonants in each case and twice - t, g, k, ḳ, w, y^{3/4}, q̣.

p(ə)- “forward, face to face” (də-s-pə-le-jṭ “Sb met me face to face”) (Lomtatidze 1982: 42);

d(ə)- “vertically; at; near; from” (i-d-gəlo-wp “stands nearby”) (Kaslandzia 2005);

ḍ(ə)- “outside, to outside” (cf. a-ḍə “field”) (a-ḍə-ḳ-la-ra “leave, go out”) (Shakril, Konjaria 1986);

ta- “in, inside (in the depth)” (a-š^{3/4}kól d-to-wp < d-ta-wp “Smb studies at school”) (Lomtatidze 1982: 23);

tə- “from inside to outside” (ábla tš-jx-iṭ “It dug the eye out”) (Lomtatidze 1982: 23);

g̣a- “in heart, in the middle, to the middle” (cf. a-g̣ə “heart”) (a-g̣a-bəl-rá “compassion, to burn the heart”) (Shakril, Konjaria 1986);

g̣ə- “from the heart, from the middle, to the middle” (cf. a-g̣ə “heart”) (a-g̣ə-y-ra “hope”) (Shakril, Konjaria 1986);

ḳa- “on, on the surface” (cf. “a-ḳ, a-ḳə “roof, top”) (a-ḳá-c̣-ra “protrusion”) (Shakril, Konjaria 1986);

ḳə- “from above, from the surface” (cf. “a-ḳ, a-ḳə “roof, top”) (bžará á-ḳə-m “can’t be trained”) (Lomtatidze 1982: 29);

ka- “on the bottom (on the ground, on the floor...), on the flatness; from above” (á-wla ka-jš-ž-iṭ “fell down the tree”) (Lomtatidze 1982: 18);

ḳ(ə)- “around” (ag̣ára á-ḳə-r-š^{3/4}e-jṭ “They fenced”) (Lomtatidze 1982: 45);

ḳa- “in one’s bosom, someone’s side” (cf. á-ḳa “bosom”) (Lomtatidze 1982: 7);

wa- “under, downwards” (cf. á-wa “bottom”) (napə á-wa-m “It hasn’t hand”) (Lomtatidze 1982: 26);

wə- “from under, downwards” (cf. á-wa “bottom”) (d-á-wə-s-we-jṭ “Somebody is going through under it”) (Lomtatidze 1982: 26);

y^{3/4}a- “inside, on, from inside” (cf. a-y^{3/4}á/ə “mouth”) (ámω° an də-l-y^{3/4}á-ha-jṭ “He ran into her on the way”) (Lomtatidze 1982: 25);

y^{3/4}ə- “from inside to hither” (cf. a-y^{3/4}á/ə “mouth”) (ážə j-y^{3/4}š-j-x-iṭ “He interrupted sb made promise smth the word”) (Lomtatidze 1982: 25);

q̣a- “densely pasted (only of reflexive direction)” (wə-s-q̣á-w “Leave me alone”) (Lomtatidze 1982: 34);

q̣(ə)- “densely pasted (only of reflexive direction)” (ájbašra j-a-q̣ə-w-iṭ “They ceased the war”) (Lomtatidze 1982: 34).

2) F₁V

ša- “on the foot, on the shin” (cf. ša “foot”) (ašawaṭəš lə-ša-l-we-jṭ “She put shoes on”) (Lomtatidze 1982: 48);

š(ə)- “on the foot, on the shin” (cf. ša “foot”) (Lomtatidze 1982: 47);

ṣ̌(ə)- “on the body” (ámat.a j-ṣ̌ə-s-we-iṭ “I put her clothes on”) (Lomtatidze 1982: 48);

va- “anyone’s side” (cf. avará “side”) (ax̣yəš jab d-jə-va-gəlo-wp “child is standing at father’s side”) (Lomtatidze 1982: 48);

v(ə)- “anyone’s side” (cf. avará “side”) (sω° əzc̣ə zeg̣ə ájbašray^{3/4}ə j-sə-və-r-š-aa-jṭ “All my friends annihilated at my side in war”) (Lomtatidze 1982: 48).

There are five preverbs in this substructure. In three preverbs there is ə and in two – a, there are realized š, v in two and ṣ̌ – in one.

3) F₂V

xa- (Abkh.) < **qa/(ə)**- (Abaz.) “on, from above” (a-**xə** “head”) (abziabara ábla a-**xá**-m “Love has no eye (has not on)”) (Lomtatidze 1982: 27);

x(ə)- (Abkh.) < **qa/(ə)**- (Abaz.) “on, from above” (a-**xə** “head”) (ámca r-**xə**-n lóblak.a “Her eyes were sending out sparks”) (Lomtatidze 1982: 28);

x’a- “behind, from behind to here” (...aʒgʷə daah.nə də-j-z-**x’a**-m-pš^{3/4}-it “Anybody hasn’t come back and looked at him”) (Lomtatidze 1982: 44).

There are three preverbs in the analytical substructure. There is **a** in two preverbs and **ə** in one. Of consonants there are presented two **x** and one **x’** ones.

4) SV

la/(ə)- “in, in the middle” (abz baω° á-**la**-m “A tongue hasn’t a bone”) (Lomtatidze 1982: 31); (aamtá cəgʷak s-á-**lə**-j-aa-jt “I was born in bad time (from inside)”) (Lomtatidze 1982: 31);

n(ə)- “on the flatness (horizontally, in space)” (ámω° a d-a-**nə**-le-jt “Smb set off”) (Lomtatidze 1982: 33);

ma/(ə)- “(having) on” (j-á-**ma**-ω° e-jt “It dried on up smth.”); (ixš^{3/4}əω° jə-**mə**-kə.e-jt “Sb acts stupidly”) (Lomtatidze 1982: 46).

There are five preverbs of **SV** structure. There is **ə** in three, in two - **a**, **l**, **m** and in one- **n**.

III.C

There are four substructures (**C**, **F₁**, **F₂**, **S**) in the **C** structure where nine preverbs are presented:

1) C

t- “verbal prefix that expresses action from downwards to upwards” (a-**t**-ga-ra “taking out sth from something”) (Kaslandzia 2005);

k- “from the surface, from upwards” (a-**k**-tə.a-ra “to sit on sth”) (Kaslandzia 2005).

2) F₁

ž- “on (by beat)” (ar rá-**ž**-le-jt “The troops attacked them”) (Lomtatidze 1982: 55);

v- “aside” (á-**v**-ga-ra “to take sb aside”) (Shakrili, Konjaria 1986).

3) F₂

x- “related to mountain” (cf a-**xə** “hill”) (Lomtatidze 1982: 55);

x’- “on, to, towards” (aʒk d-rə-**x’**-Zo-m-zt “One couldn’t come up with them”) (Lomtatidze 1982: 44).

4) S

l- “from inside to outside” (amxə d-á-**l**-w-it “Sb went out of a cornfield”) (Lomtatidze 1982: 31);

n- “on, on the surface” (ámω° a dú j-a-**n**-ú waω° úp “a man setting off on the long way”) (Lomtatidze 1982: 31);

m- “from the hand” (aš. ámaa á-**m**-ω° ə-r-it “A handle came out of the door”) (Lomtatidze 1982: 46).

IV.CCV

There are six substructures in the **CCV** model: **CCV**, **CF₂V**, **SF₂V**, **F₁CV**, **F₂CV**, **F₂SV**.

1) CCV

There are six preverbs in the **CCV** substructure. In four of them there is the vowel **a**, in two – **ə**. There are realized consonant clusters **gy^{3/4}**, **ky^{3/4}**, **bž** in the analytical model.

gy^{3/4}á- “related to the corner of the house” (cf. a-**gy^{3/4}aw° rá** “the corner of the house”) (l-č^{3/4}ə-n-**gy^{3/4}á**-lə-r-γə.e-jt “She leaned on the corner”) (Lomtatidze 1982: 15);

gy^{3/4}(ə)- “related to the corner of the house” (Lomtatidze 1982: 15) (cf. a-**gy^{3/4}aw° rá** “the corner of the house”) (a-**gy^{3/4}ə**-ga-ra “to take from the corner”) (Kaslandzia 2005);

ky³/4á- “related to the corner of the house” (cf. **a-ky³/4aw°rá** “the corner of the house”) (aḵ.əntx. d-ax⁻-ky³/4á-ṭ.á-z “the corner where sb was sitting”) (Lomtatidze 1982: 16);

ky³/4(ə)- “related to the corner of the house” (cf. **a-ky³/4əw°rá** “the corner of the house”) (aḵ.əntx. d-ax⁻-ky³/4á-ṭ.á-z də-ky³/4ə-w-iṭ “Sb went out from the corner”) (Lomtatidze 1982: 16);

bža- “in the middle, between” (apsrēj áZrej j-rə-bža-góla-n “Sb/Sth was between the death and lose”) (Lomtatidze 1982: 56);

bž(ə)- “in the middle, between” (wará naq u-n-ha-bžə-w “Go away from us (from far)”) (Lomtatidze 1982: 56).

2) CF₂V

There are two preverbs different from each other only in a vowel in this substructure:

č³/4h.a- “presence /action related to the hearth, to the fire” (cf. **a-č³/4h.á** “hearth”) (aq.ǰál č³/4h.á-gólo-wp “A pot is standing at the hearth”) (Lomtatidze 1982: 12);

č³/4h.ə- “presence /action related to the hearth, to the fire” (cf. **a-č³/4h.á** “hearth”) (amca a-č³/4h.ə-w-ra wadáw°ən “It was difficult to leave the hearth”) (Lomtatidze 1982: 12).

3) SF₂V

There are two preverbs of this substructure in the Abkhaz language. There is **a**, **ə** in one by one, and consonant cluster **my** in both of them.

mya- “on the waist” (w°maqáḵ wá-my-a-wa “Sb girded two belts”) (Lomtatidze 1982: 52);

myə- “from the waist” (apx⁻arcá aa-jə-myə-j-xə-n “Smb took off apkhartsa (*Abkhaz musical instrument*) from the waist”) (Lomtatidze 1982: 52).

4) F₁CV

There are two preverbs of noun origin in the analytical structure which differs from each other in a vowel – there is **a** in one, **ə** and consonant cluster **št** - in another.

šta- < šata- “root, track, trace”. “**foot** + **ta** that expresses place” (etymological: place of foot). It as a local preverb expresses presence/action on the bottom, down, flatness and track (asé štá-Zət-iṭ “Snow melted”) (Lomtatidze 1982: 76);

štə- “from the bottom, downwards” (alabá štə-r-x-iṭ “They took the stick from the bottom/ground”) (Lomtatidze 1982: 77).

5) F₂CV

There is one preverb in this substructure where there are realized the vowel **a** and consonant cluster **x.d**.
x.da- < q.da- “of neck” (cf **a-x.da** 1. throat, neck. 2. collar. 3. wrist) (Shakril, Konjaria, Chkadua 1987).

6) F₂SV

yra- “in the body, on the stomach, inside (in the depth)” (cf. **a-yrá** “abdomen”) (aḵ.ṭə kakózar a-yrá-zar-owp “if a hen cackles it must have an egg”) (Lomtatidze 1982: 51);

yre- “from the body, from inside (in the depth)” (cf. **a-yrá** “abdomen”) (a-yré-x-ra “to take something away from inside”) (Shakril, Konjaria 1986);

x.la- < q.la(ə)- “in the throat” (j-sə-x.la-ž-la “Drop it in my throat”) (Lomtatidze 1982: 54);

x.l(ə)- < q.la(ə)- “in the throat” (až.ákg⁻ə jə-x.lə-m-š.e-jṭ “He hasn’t uttered a word from the mouth (from the throat)”) (Lomtatidze 1982: 54);

w°na- (Abkh.-Abaz.) “the preposition related to a building, house” (cf. **a-w°nə < a-w°na** “house”) (jará aw°núwqa d-w°ná-pa-l-on “Sb used to run into the house”) (Lomtatidze 1982: 9);

w°nə- (Abkh.-Abaz.) “from the house, from the building, from the room” (cf **a-w°nə < a-w°na** “house”) (a-w°nə-ga-ra “to take something from the dwelling”) (Shakril, Konjaria, Chkadua 1987).

There are only six preverbs in this substructure where there are realized consonant clusters **ʎr**, **xɫ**, **ω'n** and **a**, **ə** in each three.

V. CVC

The **CVC** model is realized in **CVS** sub-model:

g'ar- “from the yard”, “presence/action related to the dwelling” (cf. **a-g'ar-a** “yard”) (aa, w-**g'ar-la-ma** “Aha, you have come back home”) (Lomtaticidze 1982: 13).

VI. CVCV

The analytical model is realized in **CVSV** substructure where there are three preverbs. There are three **a** in the inlaut and one **a** and two **e** in the auslaut. The distribution of consonants is as follows: one **g'** and two **g** in the anlaut and three **r** in the position of the second consonant.

g'ara- “in the yard”, “presence/action related to the dwelling” (**a-g'ara** “yard”) (**a-g'ara-wa-ra** “driving to dwelling”) (Shakril, Konjaria 1986);

gara- “action related to the cradle; in the cradle” (cf. **a-gara** “cradle”) (ax.ʎó **agara d-g'ara-o-wp** “A child is lying in the cradle”) (Lomtaticidze 1982: 14);

garə- “action related to the cradle; from the cradle” (cf. **a-gara** “cradle”) (**janlaámtow d-g'arə-j-x-wa-n** “he/she used to lead him/her out from the cradle”) (Lomtaticidze 1982: 14).

VII. CCVV

This model is presented by one preverb of **SCVV** structure where there is the consonant cluster **lb** in the anlaut and **aa** in the auslaut.

lbaa- < lbəa- “bottom, upwards to downwards” (**áwla də-lbaá-jt** “he/she came down from the tree”) (Lomtaticidze 1982: 21).

Segmented preverbs

I. CCV

There are presented five substructures in the **CCV** model: **CCV**, **CSV**, **SF₂V**, **SCV**, **F₁CV**.

1) CCV

There are two preverbs in the **CCV** sub-model. There is realized the vowel **a** in both of them and consonant clusters **Zt**, **Zx**.

Z-ta- “in the water” (Lomtaticidze 1982: 46) (**a-Z-ta-r-ba-rá** “to dry of river, lake”) (Kaslandzia 2005);

Z-xa- “at the water, at the fount, at the bank” (**a-Z-xa-r-g'ə-la-ra** “to stand sb at the fount”) (Kaslandzia 2005).

2) CSV

There are five preverbs in the **CSV** sub-model. There are three **ə** and two **a**, also consonant clusters **kn** (2), **q'n** (1), **cr** (2).

k-na- “on” (**i-k-na-s-ha-jt** “I hung it out”) (Lomtaticidze 1982: 40);

k-nə- “from upwards to hither” (**ak.áb k-nə-l-x-it** “He took away an earthenware”) (Lomtaticidze 1982: 38);

q-nə- “on densely”, “by girdle” (**bJar i-q-nə-n új áʎk** “Someone has girdled with the armor”) (Lomtaticidze 1982: 36);

c-ra- “with (by setting the fire)” (**atáras ámcá a-c-rá-j-we-jt** “He set the fire to the fern”) (Lomtaticidze 1982: 55);

c-r(ə)- “with (by setting the fire)” (**jw'əzɔcá d-rə-c-rə-j-x-it** “He was removed from friends by him”) (Lomtaticidze 1982: 55).

3) SF₂V

There is only one preverb of this substructure in the Abkhaz language where there is the vowel **a** and consonant cluster **nx'**.

n-x'a- “to thither by turning” (á-n-x'a-ca-ra “drive out”) (Shakril, Konjaria 1986).

4) SCV

There are six preverbs of analytical sub-model where there are three in each three **a** and **ə**, also consonant clusters **nk**, **nt**, **mp**, **mw** in this model.

n-ka- “there/thither, on the surface; towards the surface” (á-n-ka-ž-ra “throw down to thither”) (Shakril, Konjaria 1986).

n-ta- “there/thither and inside” (á-n-ta-pš^{3/4}-ra “look at inside”) (Shakril, Konjaria 1986).

n-tə- “from inside to there/thither” (a-n-tə-pa-ra “jump out”) (Shakril, Konjaria 1986).

m-pə- “front, from front” (i-m-pə-n-qa úkumlan “Don't touch him”) (Janashia 1954).

m-wa- “front” (aḱác šə-m-wa-s-wa-p “We'll offer you meat (“We'll put it in front of you”)) (Lomtadidze 1982: 47).

m-w(ə)- “from front” (awaršə á-m-w-iṭ “Sole torn off (from shoes”) (Lomtadidze 1982: 47).

5) F₁CV

This structure is realized by two preverbs where there is **a** in each one, **ə** and the consonant cluster **vw** in both of them.

v-wa- “side and bottom/under, from the bottom/downwards, from side to inside” (á-v-wa-s-ra “blowing from side”) (Shakril, Konjaria 1986);

v-w(ə)- “from side and downwards” (á-v-wə-ž^{3/4}/ž^{3/4}-ra “percolate”) (Shakril, Konjaria 1986).

II. CVC

The **CVC** is realized in six substructures: **CVC**, **CVS**, **F₂VS**, **SVC**, **SVF₁**, **SVS**.

1) CVC

There are three preverbs of **CVC** structure. There is the vowel **ə** in both of them. There are presented **ḁ**, **č^{3/4}**, **k** in the anlaut and **k**, **ž**, **d** in the auslaut.

ḁ-ḁ-k- “outside” (word for word “on the field”) < **a-ḁ** “field” + preposition **kə** (**a-ḁ-k-** wa-ra “to send somebody or something”) (Janashia 1954);

č^{3/4}-ž- “related to sit on the horse” (səmacara s-č^{3/4}-ž-up “I am sitting on the horse alone”) (Lomtadidze 1982: 14);

k-ḁ- “on, on the surface (vertically)” (áxčá áw° adara d-kḁ-d-le-jṭ “A shepherd walked up the hill”) (Lomtadidze 1982: 19).

2) CVS

This substructure is presented in seven preverbs, all are secondary. In all of them there is the vowel **ə**. There are attested **p** (2), **g°** (2), **k** (2), **ḁ** (1) in the anlaut and **n** (3), **r** (1), **l** (3) in the auslaut.

pə-n- “front, in front of” (**a-pə-n-g**əla-ra “to stand in front of somebody”) (Shakril, Konjaria, Chkadua 1987);

pə-r- “from before to hither” (ožšta wə-j-pə-r-wə-r cəg'am “If you separate from him now, it won't not be bad”) (Lomtadidze 1982: 42);

g°ə-l- “from the heart, from the middle” (**a-g°ə-l-č**aa-ra “to swell”) (Shakril, Konjaria 1986) (Lomtadidze 1982: 42);

g°ə-n- “on the heart, in the heart” (**g°ə-n-k**ə-la-ra “memory”) (Shakril, Konjaria 1986);

ḁə-l- “outside” (word for word “from inside to outside, on the field from inside”) < **a-ḁ** “field” + preposition **l(a)** (**a-ḁ-l-** w-ra “to go out”) (Kaslandzia 2005);

kə-l- “from inside to outside, through” (abgadú **k**ə-l-pš^{3/4}-wa-n “Wolf was contemplating from outside”) (Lomtadidze 1982: 20);

kə-n- “on, densely, by stroke” (apərpəl rəpxnə j-kə-n-sə-ž-le-jt̚ “I threaded a lot of pepper and hung out on the wall”) (Lomtadidze 1982: 39).

3) F₂VS

ω° a-w- (Abkhaz.-Abaz.) “from bottom/downwards to upwards” (**ω° a-w-q̣**-a-ra “to jump up”) (Janashia 1954);

x̣ə-n- “on, by turning” (zeg̣ə də-r-x̣ə-n-há-lo-jt̚ “he/she is hanging everything”) (Lomtadidze 1982: 45).

There are only two preverbs of this substructure in the Abkhaz language. There is **a** in each one, **ə**, there are presented **ω°**, **x̣** in the anlaut and **w**, **n** in the auslaut.

4) SVC

This substructure is realized in five preverbs. There is **n** in the anlaut in all of them and **d** (2), **k** (2), **q** (1) in the auslaut. There is presented **ə** in three and **a** in two preverbs.

nə-q- “in the space, along the flatness” (a-nə-q-ga-ra “walking, travelling”) (Lomtadidze 1982: 22);

na-d- “on, by side” (a-ná-d-gəla-ra “come nearer, approach”) (Shakril, Konjaria 1986);

nə-d- “towards thither” (a-nə-d-gəla-ra “to drop into”) (Shakril, Konjaria 1986);

nə-k- “there/thither, on anything” (a-nə-k-gəla-ra “standing on anything”) (Shakril, Konjaria 1986);

na-k- “on, from hither” (a-ná-k-pa-la-ra “jump up”) (Shakril, Konjaria 1986).

5) SVF₁

This model is presented only in one preverb:

na-v- “from side” (a-ná-v-pš³/₄-ra “look at from the side”) (Shakril, Konjaria 1986).

6) SVS

There was attested only one preverb of this model in the Abkhaz language:

na-l- “from anything to there/thither” (a-ná-l-w-ra “go out”) (Shakril, Konjaria 1986).

III. CVCV

The analytical model is realized in six substructures: **CVCV**, **CVSV**, **CVF₁V**, **CVF₂V**, **SVCV**, **SVSV**.

1) CVCV

There are two preverbs in this model, both of them are complex. There is **ə** in the first preverb in the position of vowels, in the second preverb in I position - **ə**, and **a** in the second one. In both of them there is **g̣** in the anlaut and **d**, **w** in the second position of consonants.

g̣ə-d(ə)- “on the breast, on the surface, on” (a-g̣ə-də-r-š-la-ra “strike anything from the front”) (Shakril, Konjaria 1986);

g̣ə-wa- “on the heart, on the breast, from front, in the heart, in the breast” (a-g̣ə-wa-s-ra “throb”) (Shakril, Konjaria 1986).

2) CVSV

There are five preverbs in the **CVSV** sub-model. There is **ə** in the anlaut in all five, but three **a**, two **ə** in the auslaut. The distribution of consonants is thus: **g̣** (1), **p** (2), **k** (2) in the anlaut and **r** (2), **l** (3) in the position of the second consonant.

g̣ə-la- “in the heart, in the middle” (aqányx-ac apárḳ j-a-g̣ə-la-xo-jt̚ “Silkworm is staying wrapped up in the silk cocoon”) (Lomtadidze 1982: 54);

pə-ra- “front” (Lomtadidze 1982: 14) (a-pə-ra-ž-ra “throw about”) (Shakril, Konjaria, Chkadua 1987);

pə-r(ə)- “front, from front to there/thither” (ác-až-aω° mc-áž-arala də-w-pə-rə-w-gar-owp “A chatterer must be get rid of by silence”) (Lomtadidze 1982: 42);

kə-la- “inside, in the chink” (Jará j-kə-la-Z-it̚ “wholly lost in somewhere”) (Lomtadidze 1982: 20);

kə-l(ə)- “inside, from the chink” (ag^əar arax^əc **kə-lə**-l-do-jt̚ “She is passing a needle through thread”) (Lomtadidze 1982: 20).

3) CVF₁V

There is only one preverb of this substructure: There is **a** in both positions of vowels, but there are realized **n** and **v** in the position of consonants.

na-va- “side (to there/thither)” (a-**ná-va**-t̚.a-ra “to sit beside to each other/side by side”) (Shakril, Konjaria 1986).

4) CVF₂V

There is only one preverb of this substructure: There is **a** in both positions of vowels, but there are realized **n**, **x** in the position of consonants.

na-x̣a- “by turning to there/thither” (á-**na-x̣a**-p̚^{3/4}-ra “look out to there/thither”) (Shakril, Konjaria 1986).

5) SVCV

This substructure is presented in one preverb. There is the vowel **a**, also **n**, **w** consonants:

nə-wa- “to there/thither, under anything” (a-**nə-wa**-p̚^{3/4}-ra “look at under anything”) (Shakril, Konjaria 1986).

6) SVSV

There is one preverb of **SVSV** substructure in the Abkhaz language. There is **a** and **n**, **l** consonants:

na-la- “from hither into anything” (a-**ná-la**-r-pa-ra “drive in”) (Shakril, Konjaria 1986).

IV. CVV

There are only two preverbs of **CVV** structure where there are consonants **Z**, **t** and **aa**.

Z-aa- “related to water, liquid” (cf. Abaz. **Zaa**) (Lomtadidze 1982: 20) (a-**Z-áa**-r-gəla-ra “to sit in the water, in the liquid”) (Janashia 1954);

t-aa- “inside (in the depth)” (sə-šə-**t-áa**-jt̚ “We visited you”) (Lomtadidze 1982: 76).

V. CVCCV

There are two substructures (**CVF₂SV**, **CVF₁CV**) in the **CVCCV** structure:

1) CVF₂SV

na-ɣra- “to the stomach, on the stomach” (á-**na-ɣra**-s-ra “stroke to the stomach”) (Shakril, Konjaria 1986).

2) CVF₁CV

nə-šta- “to there/thither and bottom/down” (a-**nə-šta**-g̊.a-ra “to fall and crush somebody by force”) (Shakril, Konjaria 1986).

There is **n** in both of them in the anlaut and **ɣr** in V#V position, also in the first preverb there is **a**, but there are **ə**, **a** in the second position of vowels.

VI. CCCV

This structure is presented in one preverb of **CF₂VS** substructure where there is the consonant cluster **č^{3/4}x̣n** and vowel **ə**:

č^{3/4}-x̣-nə- “on the horse with sb.” (d-jə-**č^{3/4}-x̣-nə**-l-t̚ “She sat on the horse with him”) (Lomtadidze 1982: 56).

VII. CCVC

This structure is presented in two substructures: **CCVS**, **SCVC**.

1) CCVS

č^{3/4}-pə-n- “related to the bank” (cf. a-**č^{3/4}-pə**- 1. bank, edge. 2. river-bed) (a-**č^{3/4}-pə-n**-gəla-ra “to stand on the bank”) (Shakril, Konjaria, Chkadia 1987).

2) SCVC

n-kə-d- “to there/thither, densely” (á-**n-kə-d**-gəla-ra “to stand nearby anything”) (Shakril, Konjaria 1986).

mpə-w- “from the hand” (áhəzba aa-lə-**mpə-w-**šə-a-n “A knife has fallen down from sb’s hand”) (Lomtatidze 1982: 50).

There are three preverbs in this substructure. In all of them there is realized ə, but there are consonant clusters **č³/x³**, **č³/p**, **nk**, **mp** in the anlaut, but two **n** and each one **d**, **w**.

VIII. CCVCV

There are two substructures (**SCVCV**, **SCVF₂V**) in the analytical structure where there are distributed five preverbs:

1) SCVCV

m-qə-wa- “in the hand” (ačəla rə-**m-qə-wa-**r-xa-la-rc “in order to capture the world by them”) (Lomtatidze 1982: 49);

m-qə-w(ə)- “from the hand” (mčəla lx.yə d-aa-lə-**m-qə-w-**žə-a-n “They have snatched the child from her hand by force”) (Lomtatidze 1982: 50);

m-pə-wa- “in the hand” (adunəj ábž³/ak zə-**m-pə-wa-**kə-w “Who has half the world in his hand”) (Lomtatidze 1982: 50);

m-pə-w(ə)- “from the hand” (wəməwuré wə-**m-pə-wə-**š³/š³/a-n “Your job is snatching from the hand”) (Lomtatidze 1982: 50).

2) SCVF₂V

mpə-x³a- “in the hand” (amš. w-a-**mpə-x³a-**mš.-aa-jt “Don’t be in the hand of the bear”) (Lomtatidze 1982: 51).

There is ə in the first position of vowels in all of them, but three **a** and two ə in the second one, but there are consonant clusters **mq^o** (2), **mp** (2), **mp** (1) in the anlaut and **w** (4), **x³** (1) in the second position of consonants.

Suffixes

There are presented many structures of suffixes in the Abkhaz language. Like the prefixes I analyze them from synchronic as well as diachronic standpoint.

Non-segmented suffixes

I. V

There are only two suffixes of **V** structure that are positional:

-o < **-wa** “suffix of infinitive form of dynamic verb of present tense, where **-wa** is a mark of tense” (s-ax³-c-o < s-ax³-ca-wa “Where I am going”) (Gvantseladze 2003: 88).

-i “morpheme that expresses connection of the words” (anapar-i ač³alančar-i “cassock and wax candle”). It functionally looks like the particle **g³ə** “too”.

II. VV

-aa (cf. Abaz. **-wa**) “suffix of collection” (barməš-**aa** “the Barmish family”) (Gvantseladze 2003: 47).

III. VC

This structure is presented in six suffixes which are distributed in the four substructures: **VC**, **VF₁**, **VS**, **VS^o**.

1) VC

There are only two suffixes in the **VC** structure.

-ič “suffix of finitivity” (i-ka-j-ž-ič “He threw it down”) (Gvantseladze 2003: 88);

-ax³ “to/towards, into/in” (aškol-**ax³** “to the school, at school”) (Gvantseladze 2003: 105).

2) VF₁

-i(š) “suffix of categorical of dynamic verbs in the imperative mood” (u-gəl-i(š) “You don’t stand up!”) (Gvantseladze 2003: 88).

3) VS

Of two suffixes of **VS** substructure there is **a** in each one and **ə**, but there is **n** in the position of consonants in both of them:

-**an** “suffix of nouns” (amω° -**an** “on the way”) (Kaslandzia 2005);

-**ən** “suffix of toponyms” (bzəp-**ən** “bzyb”) (Gvantseladze 2003: 48).

4) VS°

-**ej** “verbal suffix that expresses semantics **surely/after all**” (ari čoup-**ej** “That is bread, isn’t”) (Kaslandzia 2005).

IV. VCV

There is only one suffix of **VCV** structure in the Abkhaz language.

-**əčʰ/ə** “in” (akəta-**əčʰ/ə** “in the village”) (Gvantseladze 2003: 105).

V. CV

This structure is realized in five substructures: **CV**, **SV**, **F₁V**, **F₂V**, **S°V**.

1) CV

There are twenty-two suffixes in this model.

-**ga** “suffix of action, instrument” (arwa-**ga** “text-book”) (Gvantseladze 2003: 88);

-**gə** “particle **too**” (sar-**gə** “Me too”) (Gvantseladze 2003: 107);

-**ba** “last part of numerals from two to ten (inanim.class ’) (aa-**ba** “eight”) (Gvantseladze 2003: 51) || -**pa** “allomorph of **ba** only in numeral **three**” (**x-pa** “three”) (Gvantseladze 2003: 52);

-**ba** “suffix that expresses littleness (as a rule, it is preceded by a mark of littleness -**s** || -**z**)” (alas-**ba** “puppy”; aph-z-**ba** “daughter”) (Gvantseladze 2003: 46-47);

-**ba** “suffix of men’s surname (is derived via voicing of **pa**”) (hag-**ba** “Hagba”) (Gvantseladze 2003: 47);

-**ka** “suffix for verbal adverbs of negative forms” (ačəa imfa-**ka** i-ka-j-ž-ič “He threw an apple without eating it up”) (Gvantseladze 2003: 104);

-**ca** “plural suffix of human class nouns” (aZyab-**ca** “daughters”) (Gvantseladze 2003: 38);

-**ca** “verbal suffix that expresses duration of action” (a-čəa-**ca**-ra “to sit for a long time”) (Kaslandzia 2005);

-**ka** “plural suffix of the inanimate class nouns and some human class nouns” (amx-**ka** “cornfields”; ah.sa-**ka** “women”) (Gvantseladze 2003: 38);

-**čə(ə)** “suffix of destination, possessiveness” (axah-**čə** g’ara “stone fence”) (Gvantseladze 2003: 50);

-**čə(i)** “suffix of destination, possessiveness (it is connected to a-**čə(ə)** that expresses property” (wəpx-**čə(i)** “last year’s”) (Gvantseladze 2003: 50);

-**da** “suffix of absence/not having” (xə-**da** “headless”) (Gvantseladze 2003: 44);

-**da** “interrogative suffix of human class infinitive forms (< darban “who?”) (də-z-ba-**da** “Who has seen?”) (Gvantseladze 2003: 95);

-**ta** “suffix of place” (ag°-**ta** “middle place; middle”) (Gvantseladze 2003: 47);

-**Za** “suffix of intensity (it also derives a superlative degree of circumstantial adjectives)” (i-s-tax-**Za**-m “I don’t want it at all”) (Kaslandzia 2005);

-**Za** “derives a superlative degree of circumstantial adjectives)” (las-**Za** “very light”) (Gvantseladze 2003: 50);

-**Za** “suffix of adverb” (i-xaa-**Za** “sweetly”) (Kaslandzia 2005);

- wa** “root-suffix” (da-**wo**-wp < da-**wa**-wp “he/she is carrying a load/is under the load”) (Gvantseladze 2003: 102);
- Ja** “suffix of numeral **two** for human’s class” (ω°ə-**Ja** “two”) (Gvantseladze 2003: 102);
- qa** “mark of approximate numerals (it is derived from a word **aqara** “equal”)” (ω°ba-**qa** “about two”) (Gvantseladze 2003: 55-56);
- qa** “to, in” (aω°nə-**qa** “at home”) (Gvantseladze 2003: 105).

There are two **ə**, one **i**, nineteen **a** and consonants **g, k, k̄, ḡ, p, t, J, w, b (3), q, d, c, t̄ (2)** and **Z (3)**.

2) SV

- ra** “collection suffix of plants and some other words” (a**J-ra** “oak-forest”) (Gvantseladze 2003: 39);
- ra** “suffix of abstract nouns” (axawa-**ra** “bravery”) (Gvantseladze 2003: 44);
- ra** “suffix of infinitive forms of the first future tense of dynamic verbs” (s-an-ca-**ra** “when I’ll go”) (Gvantseladze 2003: 88);
- la** “suffix of expresses an instrument of action” (napə-**la** “by/with hand”) (Gvantseladze 2003: 55-56);
- la** “root-suffix” (s-ta-**le-jt** < s-ta-**la-jt** “I came in”) (Gvantseladze 2003: 103);
- la** “suffix of continuing actions” (d-aa-j-**lo-jt** < d-aa-j-**la-wa-jt** “He sometimes comes”) (Gvantseladze 2003: 101);
- nə** “suffix of toponyms” (aps-**nə** “Abkhazia”) (Gvantseladze 2003: 48);
- ma** “interrogative suffix that emphasizes the act expressed by the verb” (d-co-**ma** “Does he/she go?”) (Gvantseladze 2003: 95).

There are eight suffixes in this substructure where there are seven **a** and one **ə**, also all sonorous consonants with different frequency: **l (3), r (3), n (1), m (1)**.

3) F₁V

- ša** “suffix that expresses character, manner, method” (a**Zsa-ša** “method of swimming”) (Gvantseladze 2003: 45);
- š̄/4a** “suffix of the second future tense of infinitive form of the dynamic verb” (s-an-ca-**š̄/4a** “When I have to go”) (Gvantseladze 2003: 88);
- ša** “suffix of ostentatious mood” (d-ca-z-**ša** “he/she looks as he/she has gone”) (Gvantseladze 2003: 94);
- zə** “for” (sara s-**zə** “for me”) (Gvantseladze 2003: 105).

There are realized **ə** in one, three **a**, also in each one **z, š, š̄/4, š̄**, from four suffixes of this substructure.

4) F₂V

- ω°ə** “suffix of profession” (arwa-**ω°ə** “teacher”) (Gvantseladze 2003: 45);
- xa** “dynamicating suffix of transformation” (d-xawa-**xə-jt** “He has grown man/became a man”) (Gvantseladze 2003: 66);
- xa** “mark of participle (at present non-productive)” (apçə-a-**xa** “scrap”) (Gvantseladze 2003: 105);
- x̄a** “mark of participle (at present (non-productive))” (ahə-a-**x̄a** “told/said”) (Gvantseladze 2003: 105);

This substructure is presented in four suffixes where there are three **a**, one **ə**, also two **x**, in each one - **x̄** and **ω°**.

5) S°V

- wa** “suffix of ethnonyms, tribe nouns, origin” (aps-**wa** “Abkhaz”) (Gvantseladze 2003: 47);
- wa** “suffix of infinitive form of present tense of the dynamic verb (where -**wa** is mark of tense)” (s-ax̄-nej-**wa** “where I am going”) (Gvantseladze 2003: 88).

There are only two suffixes in this sub-model. There are realized **a, w** in both of them.

VI.C

This structure is attested in five substructures: **C, S, F₁, F₂, S^o**.

1) C

There are eight suffixes privately in the **C** model:

- k** “suffix of indefinitely” (wa^o ə-**k** “someone, a person”) (Gvantseladze 2003: 41);
- k** “suffix of single thing” (xawa-**k** “one man”) (Gvantseladze 2003: 46);
- t** “suffix of finitivity” (s-ca-š-**t** “I’ll go”) (Gvantseladze 2003: 88);
- ᵐ** “suffix of object or destination; dynamicating affix” (ati-**ᵐ** “for sale”) (Gvantseladze 2003: 46);
- p** “suffix of finitive form of first future tense of the dynamic verb” (s-ca-**p** “I’ll go”) (Gvantseladze 2003: 88);
- w** “root-suffix” (s-tə-w-iᵐ “I came out from anything”) (Gvantseladze 2003: 103);
- c** “suffix of infinitive form of past perfect tense of the dynamic verb” (i-z-ba-**c** “That what, who I’ve already seen”) (Gvantseladze 2003: 90);
- c** “suffix of single thing” (ašxə-**c** “one bee”) (Gvantseladze 2003: 46).

There are two by two **k, c** and one by one **p, t, ᵐ, w** from seven suffixes.

2) S

- r** “suffix of conditional mood” (d-ca-**r** “if he/she go”) (Gvantseladze 2003: 93);
- r** “collection suffix of plants and some other words” (ažla-**r** “people, nation”) (Gvantseladze 2003: 39);
- n** “suffix of finitive form of present simple tense” (s-ca-**n** “I went and”) (Gvantseladze 2003: 89);
- n** “element of multiple” (ω^o -nə-zk^o “two thousand (twice thousand)”) (Gvantseladze 2003: 54);
- m** “negative affix-particle (it is a prefix as well as suffix)” (sə-qa-**m** “I am not”) (Gvantseladze 2003: 96).

There are **n, r** in each two and in one - **m** in this sub-model.

3) F₁

- z** “suffix of infinitive form of past simple tense” (s-an-ca-**z** “When I went”) (Gvantseladze 2003: 89);
- z** “suffix of imperative mood of static verbs” (u-qa-**z** “Let you be!”) (Gvantseladze 2003: 93);
- s** “suffix of descendant and small size subjects” (asə-**s** “lamb”) || > -š (allomorph of -**s**) ašə-š < *ašə-**s** “sucking-pig”) (Gvantseladze 2003: 46);
- s** “suffix of transformation” (xawa-**s** “into/as a man; into/as a husband”) (Gvantseladze 2003: 43);
- ž** “suffix of diminutive nouns” (manča-**ž** “Manchaya”) (Gvantseladze 2003: 46).

There are **z, s** in each two and o **š, ž** in one.

4) F₂

- γ** “suffix of male animals and birds” (arba-**γ** “cock”; aba-**γ** “billy goat”) (Gvantseladze 2003: 48).
- x** “root-suffix” (i-tə-s-x-iᵐ “I took out sth from something”) (Gvantseladze 2003: 103);
- x** “suffix that expresses the repeated act **again**” (d-ca-**x**-iᵐ “he/she went again”) (Gvantseladze 2003: 101);
- x** “mark of participle (at present non-productive)” (aš.ara-**x** “beast”) (Gvantseladze 2003: 105).

Of the four suffixes of this sub-model in three there is **x**, in one - **γ**.

5) S^o

- w** “suffix of asking or alternative questioning added to infinitive stem” (d-co-w-də-m-co-w “Has he/she gone or not?”) (Gvantseladze 2003: 95);
- j** “morpheme that expresses connection of the words” (sarej warej “me and you”) (Kaslandzia 2005). It functionally looks like the particle **g^o** “too”.

There are only two suffixes in this sub-model.

VII. CVV

This structure is attested in F_1VV substructure:

-zaa “suffix of continuing duration” (a-**ḵo**-zaa-ra “to be”) (Gvantseladze 2003: 64).

There is the vowel cluster **aa** and **r** consonant in the anlaut.

VIII. CCV

The **CCV** structure is attested in five substructures: **CSV**, **SCV**, F_1CV .

1) CSV

-tra “suffix of place” (a**ḵo**-**tra** “cow-house”) (Gvantseladze 2003: 48); It should be more correct if we mention this marker as a destination suffix.

-qna “with” (sara s-**qna** “with me”) (Gvantseladze 2003: 105).

There are realized vowels **a** and **ə** in the presented two suffixes, also there are **tr**, **qn** in the position of consonants.

2) SCV

This sub-model is presented with four suffixes:

-rta “suffix of place” (ap**x**-a-**rta** “reading-hall”) (Gvantseladze 2003: 48); Like **-tra** marker this suffix expresses destination.

-mta “suffix of work, smth done/made” (aqawa-**mta** “sth done/made/workmanship”) (Gvantseladze 2003: 48);

-nda “suffix of the subjunctive mood” (sə-qa-**nda(z)** “I wish I were”) (Gvantseladze 2003: 94);

-nZa “till, to” (akəta-**nZa** “to the village”) (Gvantseladze 2003: 105).

There is vowel **a** in all of them, but **rt**, **mt**, **nd** and **nZ** in the position of consonants.

3) F_1CV

-sta “suffix of place/location” (a**ḵ**.ax-**sta** “scar”) (Gvantseladze 2003: 48);

-šʷqa “to/towards” (aklub a-**šʷqa** “to the club”) (Gvantseladze 2003: 105).

IX. CCVC

The analytical model is realized with one morpheme of $SCVF_1$ substructure:

-ndaz “suffix of subjunctive mood” (according to some scholars **-nda** must be a Georgian particle **neṭa** “I wish” and **z** –suffix of past tense of infinitive form) (sə-qa-**nda(z)** “I wish I were”) (Gvantseladze 2003: 94).

X. CVC

The **CVC** structure is presented with four suffixes distributed in two substructures (**CVS**, **SVC**).

1) CVS

-qən “with” (Gvantseladze 2003: 105).

2) SVC

-lak “suffix of the first future tense of the dynamic verb” (s-an-ca-**lak** “when I go...”) (Gvantseladze 2003: 88);

-laḵ “suffix of the first future tense of the dynamic verb” (s-an-ca-**laḵ** “when I go...”) (Gvantseladze 2003: 88);

-lag “suffix of the first future tense of the dynamic verb” (s-an-ca-**lag** “when I go...”) (Gvantseladze 2003: 88).

XI. CC

Two suffixes of the analytical model are distributed in two substructures (**SC**, $S^o F_1$). There are **n** and **j** in the first position of consonants, but **ṭ**, **ḵ** in the second one.

1) SC

-nṭ “from” (kartə-**nṭ** “from Tbilisi”) (Gvantseladze 2003: 105).

2) S^oF₁

-j(š) “suffix of categorical, demand in the imperative mood of dynamic verbs” (i-qawe-j(š) “Do it!”) (Gvantseladze 2003: 93).

XII. CVCC

There is one suffix in the analytical model of F₂VS^oC sub-model which looks like a complex one, but we keep it from fragmenting at present.

-xejt “suffix of familiar addressing” (aljas-xejt “My Alias”) (Gvantseladze 2003: 46).

Segmented suffixes

I. VC

The VC structure is presented with two suffixes distributed in the two sub-models (VC, VS):

1) VC

-u-p “suffix of present tense of static verb where u is the mark of tense and p – finitivity” (d-qəš^{3/4}-u-p “he/she is wise”) (Gvantseladze 2003: 65).

2) VS

There is one suffix of VS structure where o is derived positionally and n is presented in the position of consonant.

-o-n < wa-n “suffix of past imperfect tense of finitive form of the dynamic verb” (“I used to see him/her”) (Gvantseladze 2003: 89).

II. VCC

The analytical model is presented in VS^oC substructure. It is secondary, derived via position changes.

-o-jt < wa-jt “suffix of present tense of finitive form of the dynamic verb (where -wa is a mark of tense and -jt - of finitivity)” (i-z-b-o-jt “I see”) (Gvantseladze 2003: 88).

III. CV

There is one suffix of F₁V substructure in the analytical model where there is z and i:

-z-i “interrogative suffix of infinitive forms in the inanimate class” (i-w-go-z-i “What have you taken away?”) (Gvantseladze 2003: 95).

IV. CVV

This structure is attested in SVV substructure:

-r-aa (cf. Abaz. -r-əa) “suffix of collection” (kama-raa “Kama and her relatives”) (Gvantseladze 2003: 39).

There is aa vowel cluster and r consonant in the anlaut.

V. CCV

The CCV structure is attested with one suffix:

-Z-Za “forms a superlative degree of circumstantial adjectives” (du-Z-Za “the biggest”) (Gvantseladze 2003: 50).

VI. CVCVCV

The analytical structure is presented in two substructures: CVCVSV, F₁VF₁VSV. There are three suffixes in both of them:

1) CVCVSV

-kəkə-ra “onomatopoetic suffix that expresses intensity and power of property” (apš^{3/4}Za-kəkə-ra “very/too nice, elegant”) (Gvantseladze 2003: 50);

-qaga-ra “onomatopoetic suffix that expresses intensity and power of property” (ipš^{3/4}Za-qaga-ra-Za “very/too nice”) (Gvantseladze 2003: 50).

2) F₁VF₁VSV

-haha-ra “onomatopoetic suffix that expresses intensity and power of property” (iqapš-haha-ra-Za “very/too red”) (Gvantseladze 2003: 50).

VII. CVCCV

This structure is presented with one suffix of CVCSV substructure.

-ç-aç-ra “onomatopoetic suffix that expresses intensity and power of property” (Gvantseladze 2003: 50).

VIII. CCVCV

There is one suffix of F₁F₁VSV substructure in the analytical model:

-ššə-ra “onomatopoetic suffix that expresses intensity and power of property” (aq-anda-ššə-ra “very/too warm”) (Gvantseladze 2003: 50).

IX. CVC

CVC structure is presented with twelve suffixes distributed in eleven substructures (CVF₁, SVS, SVF₁, S^oVS, S^oVF₁, F₁VS, F₁VF₁, F₁VS^o, F₂VS^o, F₂VS, F₂VF₁). The distribution of vowels is thus: seven **a**, three **ə**, in each one - **o**, **e**; and the distribution of consonants is thus: **c** (1), **z**, **š^{3/4}**, **w**, **r** (2), **x³** (3) in the anlaut and **r**, **j**, **w** (1), **n** (4), **z** (5) in the auslaut.

1) CVF₁

-cə-z “suffix of infinitive form of past perfect tense of the dynamic verb” (i-sə-m-ba-cə-z “that who, what I have not seen yet”) (Gvantseladze 2003: 91).

2) SVS

-rə-n “suffix of first conjunctive mood of the finitive form” (s-ca-rə-n “I should go”) (Gvantseladze 2003: 94).

3) SVF₁

-rə-z “suffix of first conjunctive mood of the infinitive form” (s-an-ca-rə-z “I should go”) (Gvantseladze 2003: 94).

4) S^oVS

-wa-n “suffix of finitive form of past imperfect tense of the dynamic verb” (s-baha-wa-n “I was digging”) (Gvantseladze 2003: 89).

5) S^oVF₁

-wa-z “suffix of infinitive form of past imperfect tense of the dynamic verb” (s-an-baha-wa-n “When I was digging...”) (Gvantseladze 2003: 89).

6) F₁VS

-š^{3/4}a-n “suffix of first conjunctive mood of the finitive form” (i-qa-s-wa-š^{3/4}a-n “I should do it”) (Gvantseladze 2003: 94);

-za-r “suffix of the conditional mood” (sə-qa-za-r “if I am”) (Gvantseladze 2003: 93).

7) F₁VF₁

-š^{3/4}a-z “suffix of first conjunctive mood of the infinitive form” (i-qa-s-wa-š^{3/4}a-z “that what I should do”) (Gvantseladze 2003: 94).

8) F₁VSo

-z-ej “interrogative suffix of infinitive forms in the inanimate class” (i-w-go-z-ej “What are you taking away?”) (Gvantseladze 2003: 95).

9) F2VSo

-x'o-w < **-x'a-w** “suffix of infinitive form of past perfect tense of the dynamic verb” (i-qa-s-wa-x'o-w “that what I have done”) (Gvantseladze 2003: 90).

10) F2VS

-x'a-n “suffix of pluperfect of finitive form of the dynamic verb” (s-ca-x'a-n “I had already gone”) (Gvantseladze 2003: 91).

11) F2VF1

-x'a-z “suffix of pluperfect of infinitive form of the dynamic verb” (s-an-ca-x'a-n “when I had already gone”) (Gvantseladze 2003: 91).

X. CC

The five suffixes of analytical model are distributed in three substructures (**SC**, **F₁C**, **S^oC**). There are realized two **r** and one by one **n**, **š³/₄**, **w** in the first position of consonants, but two **t_ɸ** and each **c**, **t_ɸ**, **p** in the second one.

1) SC

-n-t_ɸ “mark of multiple numerals” (xə-n-t_ɸ “three times”) (Gvantseladze 2003: 56);

-r-c “suffix of purpose-conditional mood” (i-qa-s-wa-r-c “in order I do it”) (Gvantseladze 2003: 94);

-r-t_ɸ “suffix of purpose-conditional mood” (i-qa-s-wa-r-t_ɸ “in order I do it”) (Gvantseladze 2003: 94).

2) F₁C

-š³/₄-t_ɸ (<š³/₄a-jt) “suffix of finitive form of the second future tense of the dynamic verb” (s-ca-š³/₄-t_ɸ “I'll go”) (Gvantseladze 2003: 88).

3) S^oC

-w-p “suffix of present tense of the static verb where **u** is the mark of tense and **p** – finitivity” (s-go-w-p “I am”) (Gvantseladze 2003: 65).

XI. CVCC

There is one by one suffix of two substructures: **F₂VS^oC**, **S^oVS^oC**.

1) F₂VS^oC

-x'e-jt < **-x'a-jt** “suffix of finitive form of past perfect tense of the dynamic verb where **-x'a** is a perfect tense marker and **-jt** - of finitivity” (s-nej-x'e-jt “I had already come”) (Gvantseladze 2003: 90).

2) S^oVS^oC

-we-jt < **-wa-jt** “suffix of finitive form of present tense of the dynamic verb where **-wa** is a tense marker and **-jt** – of finitivity” (s-nej-we-jt “I am going”) (Gvantseladze 2003: 88).

XII. CVVC

There is one suffix of **F₁VVC** substructure in the analytical model:

-zaa-p “suffix of I conditional of the dynamic verb” (sə-qa-zaa-p “It turns out that I am, had been”) (Gvantseladze 2003: 92).

XIII. VVCC

There is presented one suffix of **VVS^oC** structure in this model:

-aa-jt (cf. Abaz. **r-ɔa-jt**) “suffix of assuming mood of dynamic verbs” (d-c-aa-jt “Let him/her go”) (Gvantseladze 2003: 93).

XIV. CVVCC

This model is presented with one suffix of **F₁VVS^oC** structure:

-z-aa-jt (cf. Abaz. **z-r-ŋa-t**) “suffix of assuming mood of static verbs” (**d-gəla-z-aa-jt** “Let him/her stand”) (Gvantseladze 2003: 93).

XV. CCCV

There is only one suffix of **F₁CCV** substructure in the analytical model:

-z-t-gʷə “suffix of conditional mood” (**də-qa-z-t-gʷə** “if he/she is again”) (Gvantseladze 2003: 93).

XVI. CVVCVC

There is one suffix of **F₁VVSVS** structure in this model:

-zaa-rə-n “suffix of II conditional of the dynamic verb” (**sə-qa-zaa-rə-n** “it turns out that I had been”) (Gvantseladze 2003: 92).

XVII. CVCV

There is one by one suffix of two substructures (**SVSV**, **SVF₁V**) in the analytical model:

1) SVSV

-r(a)-nə “suffix of purpose-conditional mood” (**i-qa-s-wa-ra-nə** “in order I do it”) (Gvantseladze 2003: 94).

2) SVF₁V

-ra-zə “suffix of purpose-conditional mood” (**də-z-ga-ra-zə** “in order to take him/her”) (Gvantseladze 2003: 94).

There are twelve vowel clusters in the analyzed materials. Among them eight are secondary (**lbaa- < lboə**, **Z-aa- < Z-ŋa**, **aa- < ah-**, **aa- < ŋa-**, **-aa < -ŋa**, **-aa-jt < -r-ŋa-jt**, **-z-aa-jt < -z-r-ŋa-jt**), but the statement that vowel cluster **aa** in some affixes (**t-aa**, **-zaa**, **-zaa-p**, **-zaa-rə-n**) must be a result of derivation from other clusters or fragmentation is groundless.

Thus, there are attested three hundred and twelve affixes in the Abkhaz language. Among them one hundred and eighty-three are prefixes, most of them are preverbs – one hundred and twenty-four. As regards the suffixes, in the Abkhaz language there are attested one hundred and twenty-nine suffixes. The distribution of affixes is thus:

Prefixes (59): **non-segmented** (49): **V** (3), **VV** (1), **VC** (9), **VCV** (1), **CVCCV** (1), **VCVCCV** (1), **CV** (13), **C** (20); **segmented** (10): **VCC** (2), **VCV** (1), **VCCV** (6), **CCV** (1).

Preverbs (124): **non-segmented** (65): **VV** (1), **CV** (31), **C** (9), **CCV** (19), **CVC** (1), **CVCV** (3), **CCVV** (1); **segmented** (59): **CCV** (16), **CVC** (19), **CVCV** (11), **CVV** (2), **CVCCV** (2), **CCCV** (1), **CCVC** (3), **CCVCV** (5).

Suffixes (129): **non-segmented** (92): **V** (2), **VV** (1), **VC** (6), **VCV** (1), **CV** (40), **C** (25), **CVV** (2), **CCV** (8), **CCVC** (1), **CVC** (4), **CC** (2), **CVCC** (1); **segmented** (37): **VC** (2), **VCC** (1), **CV** (1), **CCV** (1), **CVCVCV** (3), **CVCCV** (1), **CCVCV** (1), **CVC** (12), **CC** (5), **CVCC** (2), **CVVC** (1), **VVCC** (1), **CVVCC** (1), **CCCV** (1), **CVVCVC** (1), **CVCV** (2).

It seems that **C** is most frequent in prefixes, then – **CV**, in the preverbs **CCV**, **CV** and **CVC** (there prevail preverbs derived from nouns) are widely distributed, but **CV** and **C** are most of the suffixes, though it doesn't mean that initially there were only such structures, as it was deemed - different structure morphemes are realized along with them, though under less distribution.

Literature:

Akhvlediani 1999: G. Akhvlediani. The Principles of General Phonetics. Tbilisi (in Georgian).

Baramidze 2009: Ts. Baramidze. Phonemic Structure of Tabasaran. Tbilisi (in Georgian).

Chikobava 1979: Arn. Chikobava. Introduction to the Ibero-Caucasian Linguistics. Tbilisi (in Georgian).

Chirikba 1996: V. A. Chirikba. Common West Caucasian (The reconstruction of its phonological system and parts of its lexicon and morphology). Leiden (in English).

- Chukhua 2009:** M. Chukhua. The Ingush Language (phonetics and phonology). I. Tbilisi (in Georgian).
- Gamkrelidze, Kiknadze, Shaduri, Shengelaia 2003:** T. Gamkrelidze, Z. Kiknadze, I. Shaduri, N. Shengelaia. A Course in Theoretical Linguistics. Tbilisi (In Georgian).
- Gvantseladze 2003:** T. Gvantseladze. Abkhaz and Georgian Languages for the Learners. I. Tbilisi (In Georgian).
- Janashia 1954:** B. Janashia. Abkhaz-Georgian Dictionary. Tbilisi (in Abkhazian and Georgian).
- Kaslandzia 2005:** V. Kaslandzia. Abkhaz-Russian Dictionary (in two volumes). Sokhumi (in Abkhaz and Russian).
- Klichev 1972:** R. Klichev, Verbal suffixes expressed orientation in the Abkhaz and Abaza languages, Cherkesk (in Russian).
- Lomtatidze 2006:** K. Lomtatidze. Abaza Language (short review). Tbilisi (in Georgian).
- Lomtatidze 1981-1982:** K. Lomtatidze. Main Varieties of Local Preverbs and their Building in the Abkhaz and Abaza Languages. Tbilisi (in Georgian).
- Lomtatidze 1976:** K. Lomtatidze. Historical and Comparative Analysis of Abkhaz-Abaza Languages. I. Tbilisi (In Georgian).
- Lomtatidze 1966:** K. Lomtatidze. Towards the Oldest Kinds Denoting hand and foot in the Abkz-Adighean Languages and the Issue of Analyzing some Kartvelian Stems. Ibero-Caucasian Languages. XV. Tbilisi (In Georgian).
- Shakril, Konjaria 1986:** K. Shakril, B. Konjaria, Abkhaz Dictionary. I. Sokhumi (In Abkhaz and Russian).
- Shakril, Konjaria, Chkadua 1987:** K. Shakril, B. Konjaria, L. Chkadua. Abkhaz Dictionary. II. (Sokhumi, 1987) (In Abkhaz and Russian).
- Uturgaidze 1976:** T. Uturgaidze. Phonemic Structure of the Georgian Language. Tbilisi (In Georgian).

ნათია ფონიავა

აფხაზურ-აბაზურ აფიქსურ მორფემათა ფონემატური სტრუქტურა
(აფხაზური მორფემები)

სტატიაში წარმოდგენილია აფხაზურ აფიქსურ მორფემათა სინქრონიული ანალიზი დიაქრონიასთან მიმართებით. მორფემებში გავაერთიანეთ ლოკალური პრევერბები და ძირ-სუფიქსებიც, ვინაიდან ისინი აფიქსების ფუნქციასაც ასრულებენ. სახელური წარმოშობის ყველა ლოკალურ პრევერბს მიწერილი აქვს სათანადო სახელი.

მეტი თვალსაჩინოებისათვის ცალ-ცალკე განხილულია პრეფიქსთა და სუფიქსთა სტრუქტურები. წარმოჩენილია, რა სტრუქტურის მორფემები გვხვდება აფხაზურში; ამათგან რომელია ამოსავალი და რომელი მეორეული; რომელი თანხმონები და ხმონები უფრო აქტიური, რომელი სტრუქტურის აფიქსები გამოირჩევა მეტი სიხშირით.

სტატიაში ადვილად სეგმენტირებადი და არასეგმენტირებადი აფიქსები განხილულია ცალ-ცალკე, ვინაიდან სეგმენტირებად მორფემებში ისეთი მიმდევრობები გვხვდება, რაც არასეგმენტირებადში არ რეალიზდება.

გაანალიზებული მასალიდან თორმეტი აფიქსში რეალიზებულია აა ხმოვანიმიმდევრობა, რვა შემთხვევაში ის მეორეულია (ლბაა- < ლბჰა-, ძაა- < ძჰა-, აა < აჰ-, აა- < ჰა-, -აა < -ჰა, -რაა < -რჰა, -აა-დტ < რჰა-დტ, -ზაა-დტ < ზ-რჰა-დტ), თუმცა ზოგ აფიქსში (თ-აა, -ზაა, -ზაა-პ, -ზაა-რ-ნ) აა მიმდევრობის სხვა ბგერათმიმდევრობიდან მიღების ან დაშლის საფუძველი არ ჩანს.

აფხაზურში დადასტურდა სამას თორმეტი მორფემა. ამათგან 183 პრეფიქსია, რომლებშიც მაწარმოებელ აფიქსებს სჭარბობს პრევერბები. მათი რიცხვი 124-ს აღწევს. რაც შეეხება სუფიქსებს, აფხაზურში გამოვლინდა 129 სუფიქსი. აფიქსებში ამა თუ იმ სტრუქტურის რეალიზება ასეთ სურათს იძლევა:

პრეფიქსები (59): არასეგმენტირებადი (49): V (3), VV (1), VC (9), VCV (1), CVCCV (1), VCVCCV (1), CV (13), C (20); სეგმენტირებადი (10): VCC (2), VCV (1), VCCV (6), CCV (1).

პრევერბები (124): არასეგმენტირებადი (65): VV (1), CV (31), C (9), CCV (19), CVC (1), CVCV (3), CCVV (1); სეგმენტირებადი (59): CCV (16), CVC (19), CVCV (11), CVV (2), CVCCV (2), CCCV (1), CCVC (3), CCVCV (5).

სუფიქსები (129): არასეგმენტირებადი (92): V (2), VV (1), VC (6), VCV (1), CV (40), C (25), CVV (1), CCV (8), CCVC (1), CVC (4), CC (2), CVCC (1); სეგმენტირებადი (37): VC (2), VCC (1), CV (1), CVV (1), CCV (1), CVCVCV (3), CVCCV (1), CCVCV (1), CVC (12), CC (5), CVCC (2), CVVC (1), VVCC (1), CVVCC (1), CCCV (1), CVVCVC (1), CVCV (2).

პრეფიქსებში ყველაზე ხშირია C, მერე CV, პრევერბებში ფართო დისტრბუციით გამოირჩევა CCV, CV და CVC (ამ მოდელში ხშირია ნასახელარი პრევერბები), ხოლო სუფიქსებში CV და C ჭარბობს სხვა სტრუქტურებს, თუმცა ეს იმას არ ნიშნავს, რომ, როგორც მიიხვედნენ, ამოსავალში მხოლოდ CV სტრუქტურა გვექონდა, მის გვერდით, მართალია, ნაკლები დისტრბუციით, მაგრამ მაინც რეალიზდება სხვადასხვა სტრუქტურის ფორმანტები.

Н. Пониава (Тбилиси)

Фонематическая структура абхазско-абазинских аффиксальных морфем (Морфемы абхазского языка)

В статье представлен синхронный анализ абхазских аффиксальных морфем в сопоставлении с диахроническим. В морфемах мы объединили локальные превербы и суффиксы-основы, которые также выступают в роли аффиксов. Ко всем отыменным локативным превербам подобраны соответствующие имена. Для большей наглядности по отдельности обсуждаются структуры префиксов и суффиксов. Рассматриваются вопросы: какие из морфем исконные, а какие вторичные; какие согласные и гласные звуки более активны и аффиксы какой структуры встречаются чаще всего.

В статье легко сегментирующиеся и не поддающиеся сегментированию аффиксы обсуждаются отдельно, причиной чего является то, что в сегментированных морфемах встречаются такие последовательности звуков, которые не реализуются в морфемах, не поддающихся сегментированию.

В проанализированном материале в двенадцати аффиксах реализуется **aa** последовательность гласных, в восьми случаях упомянутая последовательность вторичного происхождения (**lbaa-** < **lbaa**, **ʒaa-** < **ʒ-ʋa**, **aa-** < **ah-**, **aa-** < **ʋa-**, **-aa** < **-ʋa**, **-aa-jt** < **-r-ʋa-jt**, **-z-aa-jt** < **-z-r-ʋa-jt**), однако в некоторых аффиксах (**t-aa**, **-zaa**, **-zaa-p**, **-zaa-rə-n**) нет основания предполагать получение **aa** последовательности гласных из другой последовательности звуков.

В абхазском языке мы выявили триста двенадцать морфем. Из них 183 префиксов, среди которых превербов больше, чем словообразовательных аффиксов. Количество превербов 124. Что касается суффиксов, их выявилось 130. В аффиксах реализация тех или иных структур дает следующую картину:

Префиксов (59): **несегментабельных (49): V (3), VV (1), VC (9), VCV (1), CVCCV (1), VCVCCV (1), CV (13), C (20); сегментабельных (10): VCC (2), VCV (1), VCCV (6), CCV (1).**

Превербов (124): **несегментабельных (65): VV (1), CV (31), C (9), CCV (19), CVC (1), CVCV (3), CCVV (1); сегментабельных (59): CCV (16), CVC (19), CVCV (11), CVV (2), CVCCV (2), CCCV (1), CCVC (3), CCVCV (5).**

Суффиксов (129): **несегментабельных (92): V (2), VV (1), VC (6), VCV (1), CV (40), C (25), CVV (1), CCV (8), CCVC (1), CVC (4), CC (2), CVCC (1); сегментабельных (37): VC (2), VCC (1), CV (1), CVV (1), CCV (1), CVCVCV (3), CVCCV (1), CCVCV (1), CVC (12), CC (5), CVCC (2), CVVC (1), VVCC (1), CVVCC (1), CCCV (1), CVVCVC (1), CVCV (2).**

В префиксах наиболее часто встречается **C**, на втором месте **CV**. В превербах широкой дистрибуцией отличаются **CCV**, **CV** и **CVC** (в такой модели часто встречаются отыменные превербы), а в суффиксах **CV** и **C** структур больше чем других структур. Здесь нужно отметить: это не значит, что как считалось раньше, первоначально была только структура **CV**. Вместе с структурой **CV**, хотя с меньшей распространенностью, но все равно реализуются форманты разных структур.

А. И. Халидов (Грозный)

Вазген Казарян. Проект общекавказского алфавита. Ереван, 2012

Рецензия

Этноязыковая ситуация на Северном Кавказе, как мы знаем, сложная и в чем-то сходная у всех народов. В то же время она разная в своих частных проявлениях, и влиять на нее, с целью создания условий для сохранения и развития языков, видимо, нужно, учитывая специфику тех условий, в которых оказались народы и их языки в наше время. Очевидно, что в «распутывании» национально-языковых проблем на Северном Кавказе не может быть единой программы и одинакового для всех пути, который приведет к радикальному изменению положения, в котором оказались, с разными темпами миноритаризации, практически все языки народов Северного Кавказа. Однако и сейчас находятся те, кто думает иначе: уверены, что можно найти приемлемый для всех народов и республик вариант решения национально-языковых проблем. Из последних заявок на улучшение этноязыковой ситуации в северокавказском регионе основательным по своему научному обоснованию и масштабным представляется проект, предлагающий перевести все языки народов Кавказа на единый для них алфавит, что, по замыслу автора, в корне изменит положение этих языков в общероссийском пространстве, позволит решить практически все проблемы и выведет их, по мнению автора, из-под угрозы «культурной и, особенно, политической и религиозной экспансии»¹.

Свою вышедшую в 2012 году книгу, в которой предложена «совершенно новая, оригинальная и обобщенная алфавитная система» для всех языков народов Северного Кавказа, ее автор вручил мне в конце октября 2013 года перед началом пленарного заседания III Международного конгресса лингвистов в Тбилиси. Вручение сопровождалось просьбой, если у меня будет желание и время это сделать, написать и опубликовать в каком-нибудь журнале рецензию на книгу-проект. Прочитав название книги, я сказал, что, возможно, рецензию напишу, но не уверен, что сам проект в этой рецензии будет одобрен. После прочтения книги, вызвавшей у меня, как у лингвиста, несомненный интерес, похвалил себя за предусмотрительность.

Начну с того, что масштабность самого проекта и та научная основательность, с которой он разработан автором, не могут не впечатлять. В другое время и при других обстоятельствах, думаю, этот проект мог бы лечь в основу письменности всех северокавказских народов. Имею в виду: если бы в первом тысячелетии нашей эры населявшие Северный Кавказ народы занялись (сообща или скоординированно) проблемой письменности, они могли бы взять за основу грузинский, армянский или алуанский алфавит, или все три вместе, и создать на этой базе каждый свою собственную систему письма, приспособив эту базу к звуковому составу своего языка примерно так же, как это сделал в наши дни В. Казарян. Но насколько реально такое решение сейчас – это вопрос, на который трудно уверенно ответить положительно.

Свое отношение к предложенному проекту постараюсь изложить здесь настолько детально, насколько это уместно и возможно в рецензии.

¹ Вазген Казарян. Проект общекавказского алфавита. Ереван, 2012, стр. 173.

Обосновывая актуальность и важность решения проблемы защиты языков народов Северного Кавказа, многие из которых находятся под угрозой исчезновения, В. Казарян пишет: «Неопределенность будущего тех северокавказских языков, что находятся ныне под угрозой исчезновения, обусловлена не только историко-политическими и конфессионально-культурными реалиями Кавказа, но и отсутствием одной из важнейших составляющих формирования идентичности этноязыковых сообществ – вековой письменной традиции и наследия, что ставит эти в основном малочисленные группы в уязвимое положение перед угрозой культурной и, особенно, политической и религиозной экспансии».¹

Конечно, «письмо по праву причисляется к величайшим культурным ценностям человечества» и «само разделение народов на обладающих письменностью и бесписьменных... свидетельствует о значении письма».² Но значит ли это, что этнолингвистические и эколингвистические и заодно связанные с ними другие проблемы можно решить заменой «тормозящего развития» алфавита на другой? И значит ли также, что переход от одного алфавита к другому позволит притушить или свести на нет экспансию с одной стороны и избежать экспансию с другой?

Можно догадываться, что имеется в виду если не исключительно, то в первую очередь «культурная, политическая и религиозная экспансия» со стороны России, и задаться вопросом, о какой «религиозной экспансии», собственно, идет речь. Если не быть слишком строгим к употребляемым понятиям и терминам и под экспансией понимать просто влияние, то, действительно, определенное культурное и политическое влияние центра и русского этноса на себе испытывают все народы России, в том числе кавказские, но о религиозно-конфессиональном влиянии и тем более экспансии вряд ли можно говорить – во всяком случае, пока (или, даже если вообще задевать эту тему, то ограничивая религиозное влияние примером с довольно масштабным проектом перевода Библии на ряд языков Кавказа). Тем не менее, с В. Казаряном можно согласиться в том, что основная причина, по которой исторически языки народов Северного Кавказа оказались в положении, в котором находятся, – отсутствие у них «вековой письменной традиции». В принципе, В. Казарян считает, что основным (но, конечно, не единственным) путем для сохранения и дальнейшего развития северокавказских языков и народов является создание для них новой письменности на другой – не кириллической – основе. Не являясь апологетом кириллицы и зная, что она далеко не во всем соответствует фонетическому строю чеченского языка, не преисполненный чувством особой гордости тем обстоятельством, что чеченский язык, который является для меня родным языком, не имеет *своей* письменности, уходящей в глубь веков, и мой народ пользуется заимствованной системой письма, все-таки не соглашусь и с В. Казаряном. Если бы у чеченцев, аварцев, даргинцев, лакцев, адыгов и остальных народов и народностей, населяющих Северный Кавказ в наши дни, в начале нашей эры появилась, а с течением времени сохранилась своя письменность, или если бы они в это время приспособили грузинский или армянский алфавиты под свои языки, не было бы, конечно, в начале прошлого века необходимости в создании для «ранее бесписьменных народов» письменности на основе кириллицы (а еще раньше, для некоторых народов, как, например, для чеченского, – просуществовавшей недолго письменности на основе латиницы). Но история, как говорится, не дружит с сослагательным наклонением. Принятие нового алфавита (единого для всех северокавказцев) не даст ни одному народу отсутствующей у него «вековой письменной традиции», наоборот, лишит и письменной традиции, насчитывающей лишь десятилетия.

То, что кириллица и ее предшественница у отдельных народов – латиница, возможно, не самые удачные варианты из тех, которые могли стать основой для письменности народов Северного Кавказа, хорошо известно, и в этом смысле можно в принципе, не вдаваясь в частности, согласиться с В. Казаряном в том, что «оба варианта письма, будучи системно исключительно неполноценными, несмотря на некогда положительную роль в литературном развитии некоторых из этих языков, до настоящего времени представляют серьезные трудности для записи не только в плане эстетики и гармоничности письма, но также с точки зрения практичности и функциональности, поскольку несоразмерно частое

¹ Там же.

² Иоганнес Фридрих. История письма. М., 1979, стр. стр. 30.

применение многобуквенных комбинаций в нынешних *кириллоидных* (адаптированных и дополненных кириллических) алфавитах привело к повсеместному нарушению алфавитного принципа – предсказуемости и взаимодозначности символов и обозначаемых ими фонем». ¹ Действительно, обозначение звуков комбинацией двух или даже трех букв, даже при допущении, что этим достигается взаимооднозначность символов и фонем, не самое оптимальное решение проблемы, и такое решение не может дать «грамматологически корректную письменную систему», но это еще не значит, что грамматологически корректна (или безусловно корректна) сама предлагаемая В. Казаряном система: «Возможным выходом из сложившегося положения может стать предоставление данным языкам новых импульсов и возможностей развития. Средством достижения поставленной цели нам представляется научная разработка новых, полноценных и адаптированных к данным языкам алфавитов, которые, помимо удовлетворения всем необходимым параметрам письма, а также требованиям и особенностям фонетических структур северокавказских языков, будут в то же время свободны от неуместного политико-культурного подтекста, подчиняющего и принуждающего влияния». ²

Отложим комментарии по поводу последней части цитаты и изложим свои соображения о том, сможет ли предлагаемая В. Казаряном система дать то, что он называет «удовлетворением всем необходимым параметрам письма», в частности, «требованиям и особенностям фонетических структур северокавказских языков».

Начнем с того, что в качестве основы для алфавитов северокавказских языков (именно *алфавитов*, так как одного – единого – алфавита у этих языков не может быть вообще, возможна только единая основа) предлагается «триединство» армянского, грузинского и алуанского алфавитов. На этой основе предлагается, например, «обобщенный западнокавказский алфавит» (стр. 255-256), состоящий из 126 букв (при этом «...некоторые буквы данного алфавита отражают фонемы, которые вовсе не встречаются в нынешних западнокавказских языках и вводятся лишь для целостной презентации принципов генерации символов» - стр. 256), а его национальные варианты – 73 буквы в абхазском алфавите, 72 буквы в абазинском, 82 буквы в адыгейском, 65 букв в кабардинском (в общеадыгском – кабардино-адыгейском 83), в убыхском 88. «Обобщенный восточнокавказский алфавит» включает 97 букв, а конкретно для отдельных народов предлагаются, например, варианты алфавитов: для аварского языка – из 73 букв, для андийского – из 57 букв, для ахвахского – из 75 букв, для табасаранского языка – из 56 букв, для чеченского языка – из 60 букв; и т.д. Достоинство любого алфавита, как следует из рассуждений самого В. Казаряна, – в сочетании таких качеств, как: 1) соответствие каждой буквы одному звуку и в целом отражение всего фонемного (звукового) состава языка; 2) в неотягощенности дополнительными символами; 3) в отсутствии удвоения знаков. Наверное, также важно, чтобы буквы имели, с одной стороны, простое начертание, не требовали художественных навыков, которые есть не у каждого, и их начертания сильно отличались друг от друга, чтобы при любой форме и манере письма буквы не сливались. Соответствуют ли предлагаемые В. Казаряном алфавиты всем этим и другим важным для систем письма качествам? Думаю, что не совсем. Достоинство всех алфавитов можно было бы видеть в том, что удалось избежать комбинаций букв для обозначения согласных звуков, но, поскольку в исходных алфавитах (армянском и др.) нет соответствий многим звукам северокавказских языков, приходится использовать дополнительные символы и знаки к буквам, а в результате получаются обозначения, почти не отличающиеся друг от друга. Например, в предлагаемом хваршинском алфавите таковы буквы 9-10, 14-15, 16-17-18, 30-31, 19-21, 32-33, 34-35, 38-39. Избежав собственно комбинаций букв – заменой комбинаций на варианты с дополнительными знаками – для системы согласных, автор проекта предлагает, однако, и удвоение букв: в основном для обозначения долготы гласных, но также и для обозначения интенсивных согласных. При этом, скажем, удвоенные обозначения интенсивных в одних алфавитах отражены (например, в ахвахском), а в других (например, в ингушском) нет. Ясно, что интенсивные согласные в нахских языках и дагестанских, например, характеризуются разной

¹ Там же, стр. 174.

² Там же, стр. 175.

дистрибуцией и валентностью (например, в чеченском и ингушском интенсивные в анлауте исключены), но если в отношении северокавказских алфавитов в целом был избран принцип отражения таких звуков, его следовало придерживаться в отношении каждого конкретного языка.

Для того, чтобы предлагать общий для всех северокавказских языков алфавит или разрабатывать для них национальные алфавиты на общей основе, нужно, с одной стороны, чтобы фонетические системы этих языков были изучены основательно (в частности, были установлены совершенно точно фонемный и звуковой состав), с другой – необходимо, чтобы автор подобного проекта очень хорошо знал сами эти системы. Надо отметить, что В. Казарян демонстрирует основательные познания и в теории письма, и в истории письма кавказских народов, и в вопросах экологии языков народов Кавказа, и в фонетике кавказских языков. Но на качестве предлагаемых им проектов алфавитов конкретных языков сказались и неустановленность фонемного и звукового состава многих языков народов Северного Кавказа, и несовпадение мнений относительно артикуляционных качеств отдельных звуков, их фонематичности, и неточные знания о фонетическом составе соответствующих звуков отдельных языков, на основе которых составлены сами проекты алфавитов. Иначе трудно объяснить, например, зачем понадобилось вводить в «чеченский алфавит» две буквы для обозначения *г*. Как объясняет В. Казарян, «основным отличием в плане фонетики является противопоставление в языке звонкого и придыхательного вариантов дрожащих – *г* и *г̣*, оба которых включаются в алфавит чеченского языка»¹. Основным отличием чеченского языка, тем более требующим отражения в алфавите, противопоставление звонкого и придыхательного вариантов дрожащих не является, и никакой необходимости для введения в алфавит буквы, обозначающей придыхательный вариант, конечно, не было. Отметив, что «как в большинстве восточнокавказских языков, так и в чеченском, фрикативные *f* и *v* присутствуют только в иноязычных заимствованиях»², В. Казарян вводит в алфавит две соответствующие буквы из грузинского алфавита, практически повторяющие кириллическую *Ф*, различающиеся только тем, что вторая дополнена горизонтальной черточкой вправо от оси. Что это за фонема *ϕ* в чеченском, присутствующая в иноязычных заимствованиях, не разъяснено: ни в одной работе по фонетике чеченского языка о ней не сказано. Звук *ϕ* в чеченском языке в составе заимствований присутствует, конечно, но, во-первых, только в заимствованиях, во-вторых, никакой сигнификативной функции он не выполняет и фонемой считаться не может. Непонятно также, почему для чеченского языка избран способ обозначения долготы гласных дополнительным знаком при букве (маленьким кружочком справа от нее или иным способом), причем единого способа обозначения долготы нет даже для одного (чеченского) языка, а для некоторых других языков использовано удвоение буквы.

Впрочем, эти недостатки предлагаемых проектов исправимы. Если бы они стали объектом широкого обсуждения на Северном Кавказе с привлечением широкого круга ученых, наверное, в него внесли бы поправки и степень соответствия каждого алфавита звуковому строю конкретного языка значительно выросла бы, а может быть, достигли бы даже полного соответствия. Но дело в том, что сама проблема, поднятая В. Казаряном, связана, как он сам это признает, со многими реалиями, выходящими за пределы вопросов лингвистики и грамматики. А эти реалии таковы, что лишают предлагаемый проект перспективы.

На мой взгляд, В. Казарян не совсем осознает серьезность следующих фактов и факторов.

1. Между республиками Северного Кавказа, являющимися субъектами суверенной Российской Федерации, и суверенными государствами Южного Кавказа (Грузией и Арменией) проходят государственные границы. Ни в Конституции РФ, ни в Конституциях республик в составе РФ нет каких-то прямых или жестких указаний или запретов, связанных с использованием той или иной графической основы для письменности какого-либо языка. Статья 68 «Конституции Российской Федерации» декларирует: «1. Государственным языком Российской Федерации на всей ее территории является русский язык. 2. Республики вправе устанавливать свои государственные языки. В органах

¹ Там же, стр. 308.

² Там же.

государственной власти, органах местного самоуправления, государственных учреждениях республик они употребляются наряду с государственным языком Российской Федерации. 3. Российская Федерация гарантирует всем ее народам право на сохранение родного языка, создание условий для его изучения и развития». Вопросы используемой письменности в Конституции, действительно, не регламентированы. В Законе РФ № 1807-1 от 25 октября 1991 г. прописана норма, в соответствии с которой «каждый народ Российской Федерации, не имеющий своей письменности, обладает правом создавать письменность на родном языке. Государство обеспечивает для этого необходимые условия»¹, В редакции 1998 г. с изменениями и дополнениями эта основная норма уточнена, и, видимо, не случайно, в п. 4 статьи 10: «4. Каждый народ Российской Федерации, не имеющий своей письменности, обладает правом создавать письменность на родном языке. Государство обеспечивает для этого необходимые условия». Но об изменении графической основы, переходе от одной письменности к другой не сказано ни слова, а мы понимаем, что прописанная в Законе норма может не сработать в конкретном случае – при попытке какого-либо из народов перейти от кириллицы к другой системе письма.

Поэтому трудно себе представить лояльное отношение федерального центра к самой попытке перехода на другую графическую основу, особенно грузинскую или даже содержащую элементы грузинской, со стороны какого-либо из своих субъектов, тем более целого ряда республик. Нельзя не признать, с одной стороны, правоту В. Казаряна, считающего, что «помимо несовершенства системы письма, немаловажную роль в маргинализации сфер применения автохтонных кавказских языков, их провинциализации и постепенном исчезновении играет государственный статус и доминирующее этнокультурное влияние русского» (с. 174), но вряд ли это положение может быть изменено «внедрением на знакообразовательной основе алфавитов Южного Кавказа ... совершенно оригинальных, легко распознаваемых и, самое главное, фонетически полноценных и грамматологически корректных письменных систем для северокавказской языковой общности, находящейся в географической близости с данным древнейшим письменным ареалом» (там же, с. 175). Близость южнокавказского древнейшего письменного ареала не позволит решать вопросы национально-языковой политики в субъектах Российской Федерации. При этом следовало бы учитывать, что в отдельных из этих субъектов в тех условиях, в которых они находятся, «государственный статус и доминирующее этнокультурное влияние русского» объективно неизбежны: в Республике Дагестан, по признанию многих дагестанских авторов, этноязыковая ситуация такова, что никакой другой, кроме русского, не может быть не только государственным языком в республике, но и языком межнационального общения для самого пестрого в этническом и языковом отношении населения. Замена одного доминирующего этнокультурного влияния на другое в сложившихся условиях практически невозможна, в любом случае – это невозможно через глобальный проект замены одной системы письма на другую.

2. В любом многонациональном государстве, при наличии такой возможности, даже экономически целесообразно, чтобы письменность народов, формирующих это государство, имела одну графическую основу. Это избавляет, например, от необходимости разрабатывать и производить разные по литературному оформлению оргтехнику и компьютеры. В сегодняшней России письменность всех населяющих ее народов, являющихся автохтонами на тех или иных территориях со статусом национально-государственных образований, базируется на кириллице. И вряд ли кто-то будет заинтересован в изменении такого положения. Хотя бы потому, что переход на новый алфавит потребует колоссальных вложений труда и средств на подготовку и издание новых учебников, подготовку и переподготовку кадров, связанных так или иначе с использованием письменной формы соответствующего национального языка, переиздание вышедших ранее на кириллической основе текстов – не только произведений художественной литературы; и т.п. Такие расходы человеческого труда и средств позволят себе не каждое даже очень богатое государство, и чтобы оно пошло на такое, необходима уверенность в экономической целесообразности и политико-культурной необходимости предпринимаемых шагов.

¹ Закон РФ от 25 октября 1991 г. N 1807-1. «О языках народов Российской Федерации» (с изменениями и дополнениями), статья 10.

3. У многих народов Северного Кавказа уже есть письменность, созданная на кириллической основе, и фактически вся их письменная культура с самого своего возникновения основана на ней. Каждая из них создана не более 80 лет назад и фактически вся письменная культура нерусских народов России в своей основе кириллическая (лишь у немногих, скажем, северокавказских народов часть их письменной культуры создавалась на арабской основе, еще меньшая часть – основе латиницы). Для их перехода на какой-то другой алфавит (даже при наличии политической воли) необходимо, как минимум, чтобы это был одномоментный переход всех северокавказских народов на новую письменность, чтобы делалось это с согласия каждого народа, волеизъявление которого, скорее всего, можно определить только референдумом, и надо будет убедить при этом, что новый – единый общекавказский – алфавит – единственное спасение для языков народов Северного Кавказа, а предлагаемая его основа – синтез армянского, грузинского и албанского письма с очень значительными изменениями (вариациями) в соответствии с фонетическими особенностями каждого конкретного языка или их группы – наиболее оптимальный вариант.

4. Нельзя сбрасывать со счетов и так называемый «национальный эгоизм»: предлагаемый В. Казаряном проект будет ассоциироваться у северокавказских народов с армянским и грузинскими алфавитами (об агванском мало кто знает), и при всех братских чувствах к армянскому и грузинскому народам они, вероятно, будут воспринимать этот проект как чужой, навязываемый им, как даже проявление экспансии со стороны южных соседей, тем более что из этих народов не все, к сожалению, имеют не омраченные какими-либо событиями добрососедские отношения, скажем, с Грузией. К тому же национальный эгоизм проявляется не обязательно в виде реакции на насилие или давление со стороны другого народа или государства, и не обязательно в отношении народа и государства, вызывающих антипатию. Национальный эгоизм – нормальная реакция представителей этносов на попытки внести какие-то коррективы в элементы национальной культуры, особенно – на привнесение в нее чужеродных, принадлежащих другим этносам, черт. Однажды северокавказские народы, как и другие народы России, приняли без особого энтузиазма кириллицу, вот уже восемь десятков лет пользуются алфавитом, заимствованным, по не обоснованному мнению многих, у русских, свыклись с этим, воспринимают используемую письменность как свою национальную. И вряд ли они согласятся на новый алфавит, который уже более национален, чем «русский», и представляется им чужим, не своим в любом случае, независимо от приятных или братских отношений с народами, у которых им предлагается заимствовать письменность.

5. Думаю, что ученые-языковеды и общественность во всех республиках Северного Кавказа хорошо осознают, что частая смена алфавитов лишь тормозит развитие языка и в целом культуры любого народа. Наверное, Л. Блумфилд имел основания заявлять, что, в конечном счете, «письмо – это не язык, но всего лишь способ фиксации языка с помощью видимых знаков. ... Язык остается тем же самым независимо от того, какая система письма используется для его передачи, подобно тому как человек остается самим собой, как бы его ни фотографировали»¹, Это еще вопрос, приведет ли изменение алфавита (замена действующего на другой) к качественным изменениям в самом языке, тем более – к расширению его функций, повышению статуса, но почти нет сомнений, что сам процесс такого перехода будет не безболезненным, а последствия будут и негативными. С другой стороны, «в принципе ни один фонетический алфавит ничуть не лучше и не хуже другого, потому что все, что нам нужно, – это несколько десятков знаков, которых было бы достаточно, чтобы отразить каждую фонему любого языка», хотя «на практике, однако, все фонетические алфавиты страдают серьезными недостатками», хотя бы потому, что «в то время, когда эти алфавиты изобретались, фонологические принципы не были еще четко определены»². По своему опыту работы в комиссии по усовершенствованию графики и упорядочению орфографических норм чеченского языка могу с уверенностью сказать, что частая во многих языках проблема – не в графике, не в подборе букв, отображающих фонемы, а в том, как мы

¹ Л. Блумфилд. Язык. М., «Прогресс», 1968, стр. 35.

² Там же, стр. 85.

этими буквами пользуемся, насколько последовательно соблюдаем заложенный в основу орфографии принцип – фонетический, морфонематический или какой-то иной. Что касается возможных негативных последствий перехода с одного алфавита на другой, мы имеем яркий пример с чеченским языком, который уже «переходил» с кириллицы на латиницу в 90-е годы прошлого века. «Декларируя на митингах, собраниях, совещаниях, конференциях, съездах свою приверженность идее полной «чеченизации» всех сфер, обслуживаемых языком, на самом деле чеченцы пришли к тому, что их язык, несмотря на известное постановление парламента, не только не стал государственным, но и теряет одну за другой позиции, которые он уверенно занимал до провозглашения этого статуса. Последние десятилетия наши языковеды были заняты апологетикой или оппонированием составленной на скорую руку латиницы, буквально навязываемой некоторыми языковедами, полагавшими, что языковая реформа – это реформа графическая, а последняя состоит в том, чтобы изготовить новые штампы, печати, вывески на учреждениях»¹. За этот период наши «реформаторы» успели сделать многое: перестали выходить книги, газеты и журналы на чеченском языке, фактически была приостановлена работа по исследованию и описанию литературного чеченского языка и диалектов (этим продолжали заниматься только самые упорные «энтузиасты» науки), была свернута работа культурно-просветительских учреждений, снизился (реально, не в учебных планах и программах) объем и уровень преподавания чеченского языка и чеченской литературы в средней и высшей школе. С самого начала процесса перехода на новую графику до его завершения язык не развивается, а, наоборот, теряет свои позиции во всех сферах, в которых он использовался или мог использоваться до этого.

Здесь необходимо иметь в виду и еще один момент, на который мало обращают внимания, когда поднимаются вопросы не только совершенствования используемой системы письма и его правил, но и даже изменения самой ее основы. Здесь уместно рассуждение Ф. де Соссюра по поводу расхождений между написанием и произношением: «Прежде всего, язык развивается, тогда как письмо имеет тенденцию к неподвижности. Из этого следует, что написание в конце концов перестает соответствовать тому, что оно призвано отображать. Написание, последовательное в данный исторический момент, столетием позже оказывается нелепым. Вначале графический знак еще меняют, чтобы согласовать его с изменившимся произношением, но в дальнейшем от такого приспособления письма к произношению отказываются. Так, например, обстоит дело во французском с *oi*», произносившимся в XI в. *rei, lei* (писали *rei, lei*), в XIII в. *roi, loi* (писали *roi, loi*), XIV в. *roè, loè* (писали *roi, loi*), в XIX в. *rwa, lwa* (писали *roi, loi*)². Возможно, здесь аналогия не прямая: в нашем случае принятые в 30-е годы прошлого века буквы кириллицы и особенно те их сочетания, которыми стали обозначать специфические звуки кавказских языков, изначально давали расхождение между написанием и произношением, а каждый из действующих алфавитов народов Северного Кавказа с самого своего появления страдает теми недостатками, о которых достаточно подробно и со знанием дела пишет и В. Казарян. Но значит ли это, что надо отказаться от этих алфавитов и переходить к другим? То, что для передачи согласных и некоторых гласных звуков северокавказцы прибегают к двубуквенным обозначениям, не такой уже недостаток, причем этим способом пользуются и носители многих других языков, в том числе европейских. Такая необходимость возникает, как пишет Ф. де Соссюр, «когда один народ заимствует у другого его алфавит», и «часто случается, что средства чужой графической системы оказываются плохо приспособленными к своей новой функции и приходится прибегать к уловкам; так, например, пользуются двумя буквами для изображения одного звука»³. Не самый удобный, конечно, способ обозначения одного звука, но, наверное, и не худший в сравнении с различными «закорючками», прилепливаемыми к буквам.

¹ А.И. Халидов. Культура сквозь призму языка. // Культура Чечни: История и современные проблемы. М., «Наука», 2006, стр. 169.

² Ф. де Соссюр. Курс общей лингвистики. // Ф. Де Соссюр. Труды по языкознанию. М., «Прогресс», 1977, стр. 65.

³ Там же, стр. 66.

6. Если предлагаемый В. Казаряном «общекавказский алфавит» – не модификация армянского алфавита с использованием отдельных лигатур грузинского и агванского, а комбинация букв «трех исторических алфавитов Южного Кавказа и Армянского Нагорья», то этот новый алфавит, даже если предположить, что его удастся сделать общесеверокавказским, общекавказским (общим и для Северного Кавказа, и для Армении и Грузии) не станет: он, несомненно, будет отличаться и от армянского, и от грузинского алфавитов. Сравнение тех вариантов алфавитов для разных кавказских языков, которые мы видим в книге В. Казаряна, с грузинским или армянским алфавитами, – наглядное тому свидетельство. Введением в действие общего для северокавказцев алфавита вряд ли будет восстановлено и триединство «единой, но взаимно независимой и своеобразной традиции письма», объединявшее когда-то три государства Южного Кавказа и Армянского Нагорья. Во-первых, не все народы, населяющие современный Северный Кавказ, имеют отношение к этому историческому триединству, а алуанское письмо, соответственно, не было общим для всех этих народов. Во-вторых, в итоге мы получим северокавказский гибрид, не совпадающий во многом ни с грузинским, ни с армянским алфавитами, причем сами национальные алфавиты – «разновидности западнокавказской и восточнокавказской обобщенных систем», отличаются друг от друга не в меньшей степени, чем каждый из них от грузинского или армянского алфавита.

Таким образом, вынужден с искренним сожалением заключить, что предложенный В. Казаряном проект общекавказского алфавита, на который затрачено немало труда и который впечатляет довольно высоким научно-методологическим уровнем, содержит много наблюдений над фонетическим строем многих кавказских языков, представляющих интерес для специалистов, все-таки небезупречен в лингвограмматологическом отношении и не имеет перспектив быть обсужденным и принятым (реализованным) в силу целого ряда конституционно-правовых, этнолингвистических и социально-лингвистических факторов, играющих в современной России, как и в любом государстве, решающую роль при решении как национально-языковых вопросов, так и вопросов упорядочения или радикального изменения графических основ письменности.

04.01. 2014 г.
г. Грозный

A. Khalidov (Grozny)

Vazgen Kazaryan. A Project of the United Caucasian Alphabet. Yerevan, 2012

S u m m a r y

In 2012 Vazgen Kazaryan published a book “A Project of the United Caucasian Alphabet” in Armenian and Russian languages. The author **proposed to the Northern Caucasus peoples to use the new alphabet** based on the synthesis of Armenian, Georgian and Albanian alphabets instead of the Cyrillic.

To begin with, I was impressed by the magnitude of the project and the scientific thoroughness with which it has been designed by the author. At other times and in other circumstances, I think this project could serve as the basis for the written language of the all North Caucasian peoples. I mean: if in the first Millennium AD the Northern Caucasus peoples addressed (together or coordinately) a problem of the written language, they could use as a basis the Georgian, Armenian or Albanian alphabets, or all those three alphabets, and to create their own written language on this basis, adapting to the sound system of the language as Vazgen Kazaryan proposed today. But how realistic is such a decision now? It is a question that is difficult to respond positively.

In order to propose a common alphabet to all the North Caucasian languages or to develop their national alphabets on the common basis, on the one hand, the phonetic system of these languages has to be studied thoroughly, in particular, the phoneme and sound systems. On the other hand, the author of the project should know this system himself. It should be noted that Vazgen Kazaryan demonstrates a deep knowledge of the theory, history and phonetics of the written language, and, besides, the problems of the Northern Caucasus peoples language ecology. The unidentified phonetic and sound systems of the Northern Caucasus peoples languages, difference of opinion of the articulation of the separate sounds and their articulatory phonetics, and inaccurate knowledge of phonetics of some languages which serve as a basis for a modern Caucasus languages alphabets.

Therefore, I sincerely regret to conclude that the proposed project of the Unified Caucasian alphabets, which took much effort and time and the scientific and methodological level of which is very high, and contains many observations on many Caucasian languages’ phonetic systems, which are mainly of interest for the professionals, is still not perfect for lingvogrammatologies and has no future to be discussed and adopted (implemented) because of a number of constitutional-legal, ethno-linguistic and socio-linguistic factors of a major role in solving national and language problems, ordering and radical changing of graphics of the written language in modern Russia.

ა. ხალიდოვი (გროზნო)

ვაზგენ კაზარიანი. საერთო კავკასიური ანბანის პროექტი. ერევანი, 2012

რეცენზიაში განხილული და შეფასებულია ვ. კაზარიანის წიგნი, რომელიც ჩრდილო კავკასიის ხალხებს, მათი ენების სპეციფიკის გათვალისწინების გარეშე, სთავაზობს საერთო კავკასიური ანბანის პროექტს.

წიგნის ავტორის აზრით, ერთიანი, საერთო ანბანის შემოღება-დანერგვა ძირეულად შეცვლის უკეთესობისაკენ ჩრდილო კავკასიის ხალხთა ენების ფუნქციონირებას რუსულ სივრცეში, საერთო ანბანი ხელს შეუწყობს ენათა წინაშე მდგარი პრაქტიკულად ყველა პრობლემის გადაჭრას და ააცილებს ამ ენებს „კულტურული და, განსაკუთრებით, პოლიტიკური და რელიგიური ექსპანსიის“ საფრთხეს.

რეცენზიაში უარყოფითად არის შეფასებული ყველა ის მოსაზრება, წიგნის ავტორი სარეკომენდაციოდ რომ სთავაზობს ჩრდილო კავკასიელ ხალხებს.

o b g e n o s

H i s t o r y

И с т о р и я

Т. М. Айтберов, Ш. М. Хапизов, И. А. Каяев (Махачкала)

Эпистолярные источники по взаимоотношениям правителей Грузии и Аварии (Ираклия II и Мухаммад-нуцала)

В статье даются переводы и описания 3 писем, отправленных царем Кахети (1744–1762), а позднее – Картли-Кахети (1762–1798) – Ираклием II (1720-1798) и его управляющим делами (груз. моурави) Джимшером Чолокашвили правителю Аварского нуцальства Мухаммад-нуцалу (1730/31–1774). После переводов нами даны характеристики лиц, упомянутых в письмах, и описаны исторические процессы, что позволяет понять содержание эпистолярных источников, ставших предметом нашего исследования.

При изучении писем видно, что для секретаря-письмоводителя было более привычным использование персидского языка, нежели арабского, что проявляется в некоторых нарушениях норм грамматики арабского языка. Это обстоятельство делает подстрочный перевод трудным для понимания, что и вынудило нас давать в некоторых случаях смысловое, а не буквальное звучание отдельных фраз и предложений.

Анализ содержания писем позволяет нам сделать вывод о том, что между правителями Грузии и Аварии преобладали добрососедские отношения, а в переписке царило взаимоуважение. В то же время необходимо признать существование отдельных конфликтных ситуаций, которые, однако, не носили долговременного характера и чаще всего выражались в деструктивных действиях отдельных антигосударственных элементов. Близость культур, древние традиции дружбы и взаимовыручки, тесно взаимоувязанные формы хозяйствования в соседних регионах, общие интересы и необходимость борьбы с иноземными захватчиками определяли необходимость налаживания добрососедских отношений между Грузией и Аварией, что претворялось в жизнь их общепризнанными лидерами. Это мы видим в приводимых ниже письмах и сведениях, это же вытекает из анализа дагестанских источников, в то время как в зарубежных источниках дается искаженная картина отношений между грузинами и аварцами.

Послание Джимшера Чолокашвили Мухаммад-нуцалу

Оригинал послания содержится в рукописном собрании Али Каяева (1878-1943) – известного собирателя и исследователя арабоязычного письменного наследия Дагестана. Хранится оно у одного из авторов данной статьи – его внука И. Каяева, проживающего в гор. Махачкала. Письмо написано на арабском языке, на который оказало сильное влияние привычка секретаря-письмоводителя к персидскому языку, почерком, представляющим собой смесь сульса с насхом.

Перевод:

Да будут над Вами мир, милость Аллаха и Его благословение!

От моурави (*маврав*) Тушети (*Туш*) и [по совместительству] эристави (*иристав*) Арагвского (*Къаракъалхан*) – Джимшер-бека, послание амиру благородных амиров, правителю (*вали*) страны (*вилаят*) [именуемой] Дагестан, Его высочеству – Мухаммад-нуцалу, сыну Умма-хана.

Да хранит его Всевышний Аллах!

Мое желание таково: я уже стал моурави Тушети, а страна эта зависит от тебя. Я, соответственно, являюсь одним из вассалов, зависящих от тебя. Поэтому я постоянно прошу, чтобы появилась возможность послужить тебе [Мухаммад-нуцалу], как-то я прошу службы моей у господина и царя – патрона Ираклия (*Иракли*). Я нахожусь в союзе с тобой, так отдавай же мне приказы, что бы проявилась моя служба тебе. Я буду выполнять их, ибо вышеупомянутая страна [Тушети] зависит от тебя.

У меня появится, таким образом, возможность послужить тебе [Мухаммад-нуцалу]. Ты же ведь, как правитель Дагестана, давно являешься большим человеком. Мало того, братские отношения между тобой и царем Ираклием, который является моим патроном, стали ныне крепкими. Союз ваш – прекрасен!

Поэтому я обязан служить тебе и с нашей стороны каких-либо измен не будет.

Если что случится, то прикажи мне, чтобы я стал одной из единиц, находящихся в зависимости от тебя и тогда проявится мое чистосердие по отношению к твоему Высочеству.

Приветствие мое тем, кто следует верному пути.

Джимшер Чолокашвили (груз. ჯიმშერ ჩოლოყაშვილი) – представитель древнего рода Чолокашвили, традиционно управлявшего северо-восточной частью Кахети и прилегающими к ней горными регионами Тушети. Родовой их замок располагался в сел. Матани, что в нескольких км севернее города Ахмета, у выхода из Панкисского ущелья. Отсюда они веками управляли горным регионом Грузии на границе с Аварией.

Точная дата рождения Джимшера неизвестна, хотя можно предположить, что он был ровесником Ираклия II, родившегося в 1720 г. В 1737-39 гг. в свите тогда еще царевича Ираклия II он участвовал в походе Надир-шаха на Индию. В начале 1740-х гг. он был назначен управляющим (моурави) Тушети. В 1743 г. после убийства восставшим населением наследного управляющего Арагвским эриставством

(долина реки Арагви выше города Мхцета; ныне Душетский район Грузии) – Бежана Эристави, картлийский царь Теймураз II формально передал его в управление своему внуку Вахтангу. Но поскольку он был еще несовершеннолетним, фактическим правителем эриставства стал Джимшер Чолокашвили¹.

Официальный историограф Ираклия II – Папуна Орбелиани неоднократно упоминает «Джимшера – моурави Тушети», как верного сподвижника грузинского царя². В условиях своеволия и сепаратизма удельных князей Ираклию пришлось укреплять северные рубежи страны с самого начала своего царствования. В 1744 г., когда при поддержке Надир-шаха Ираклий II стал царем Кахети, а его отец Теймураз II – царем Картли, они подчинили своей власти эриставства Ксани и Арагви, для чего даже были использованы наемные отряды аварцев из Анцуха, Тлебела и Караха (ныне Тляратинский и Чародинский районы РД). Встав лагерем в Ананури, Ираклий II собрал отряд и выдвинулся в верховья Арагвского ущелья, где осетины не желали подчиняться центральной власти. Как пишет Папуна Орбелиани, Ираклий «во главе войска Арагвского эриставства поставил моурави тушин – Джимшера, определил правое и левое крыло войска, а сам последовал позади. Осетины преградили им путь, и разразилась жестокая схватка. Войска Ираклия подоспели, и тогда осетины отступили и закрепились в крепостях и башнях. Их окружили, взяли, разрушили и сожгли сорок башен. Ираклий вернулся победителем в Ананури»³. Джимшер был незаменимым помощником Ираклия II при усмирении бунтов в горных регионах на севере страны в 1746 г., в действиях против отрядов Абдулла-бега в 1747 г. или очищении крепостей от кизилбашских гарнизонов в начале 1748 г. В грузинских источниках он упоминается как храбрый солдат и талантливый полководец⁴.

Как пишет исследователь истории Тушети: «Особенно большим почетом у царей Теймураза II и Ираклия II пользовался моурав Джимшер, сопровождавший царевича Ираклия в походе на Индию, предпринятом шахом Надиром. В жалованной грамоте Теймураза II о назначении моуравом Тушети отмечаются эти его заслуги. Ему предоставляется право пользования третьей частью собранных податей, а также другие выгоды, общие для всех моуравов»⁵. Известно, что в 1751 г. он построил крепость и дворец в Душети⁶. Как установил Г. Джамбуриа, Джимшер Чолокашвили был убит, будучи эриставом на управляемой им территории в 1756 г.⁷

Таким образом, письмо датируется именно тем промежутком времени, когда Джимшер Чолокашвили являлся эриставом Арагви. Скорее всего, оно было написано в конце 40-х – начале 50-х гг. XVIII в. (до 1752 г.), к совершеннолетию Мухаммад-нуцала, когда между ним и Ираклием II были установлены тесные отношения.

Послание Ираклия II Мухаммад-нуцалу (1749 г.)⁸

Оригинал послания хранится у одного из авторов данной статьи (И. Каяева). Письмо написано на арабском языке, подвергшемся влиянию персидского языка, почерком, представляющим собой смесь сульса с насхом. Анализ почерка позволяет утверждать, что как это письмо, так и вышеприведенное (от Джимшера Чолокашвили) было написано одним и тем же лицом, видимо, являвшимся секретарем-письмоводителем Ираклия II.

¹ ჯამბურია გ., ჯიმშერ ხოლოყაშვილი // ქსე, თბილისი, 1987, ტ. 11, გვ. 148.

² Папуна Орбелиани. Амбавნი Картლისანი / изд. Е. Цагарейшвили. Тбилиси, 1981. С. 109, 113, 133, 146 (на груз. яз.).

³ Там же. С. 113.

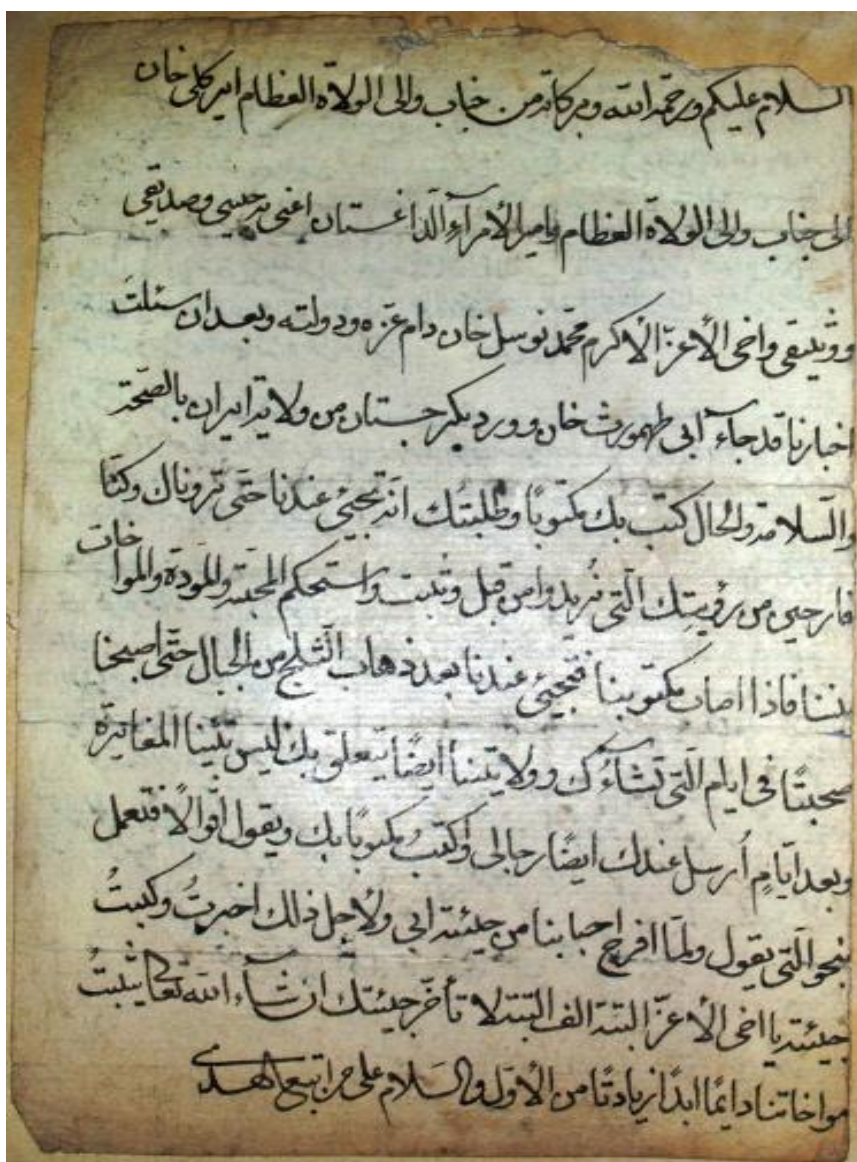
⁴ ჯამბურია გ., ჯიმშერ ხოლოყაშვილი // ქსე, თბილისი, 1987, ტ. 11, გვ. 148.

⁵ Шавхелашвили А.И. Из истории горцев Восточной Грузии (Тушети XVI – первой половины XIX вв.). Тбилиси, 1983. С. 255.

⁶ Закарая П. П. Древние крепости Грузии. Тбилиси, 1969. С. 61.

⁷ ჯამბურია გ., ჯიმშერ ხოლოყაშვილი // ქსე, თბილისი, 1987, ტ. 11, გვ. 148.

⁸ Датируется временем возвращения Теймураза II из Ирана осенью 1749 г., о котором упомянуто в данном письме.

Перевод:

Да будут над Вами мир, милость Аллаха и его благословение!

От Его высочества царя (*хана*) Ираклия, являющегося правителем (*вали*) великих правителей, послание Его высочеству Мухаммад-нуцалу, являющемуся правителем великих правителей, амиром амиров и господином (*сайид*) Дагестана. Я имею в виду моего любимого друга, которому я полностью доверяю, и мало того, считаю своим дражайшим и почтеннейшим братом.

Да пребудут во веки веков: величие Мухаммад-нуцала и его счастье!

На твой возможный вопрос о вестях, которыми мы обладаем, отвечаю так:

Мой отец, царь (*хан*) Теймураз (*Тагьмурас*), уже пришел из страны (*вилаят*) Иран, и вступил на землю Грузии (*Гуржистан*). Он в полном здравии и добром состоянии.

Мало того царь Теймураз написал тебе письмо, в котором просит, чтобы ты пришел к нам, ибо он желает увидеть тебя и достойно одарить. Мы рады видеть тебя, чего, кстати, желали и раньше.

Наша взаимная симпатия, и даже больше – любовь и братство – стали ныне прочными и крепкими. Поэтому, когда письмо наше достигнет тебя, приходи ты к нам, чтобы могли мы приятно побеседовать в те дни, которые ты [Мухаммад-нуцал] захочешь.

Сделай это, однако после того, как снег сойдет с гор.

Наша страна (*вилаят*) зависит от тебя [Мухаммад-нуцал]. В отношениях, существующих между нами перемен, поэтому, быть не должно.

Через несколько дней я, [то есть царь Ираклий], отправлю к тебе моих людей или если можно так сказать, – еще одно письмо. Люди эти скажут тебе нечто и ты сделай, пожалуйста, что-нибудь похожее на то, что они скажут.

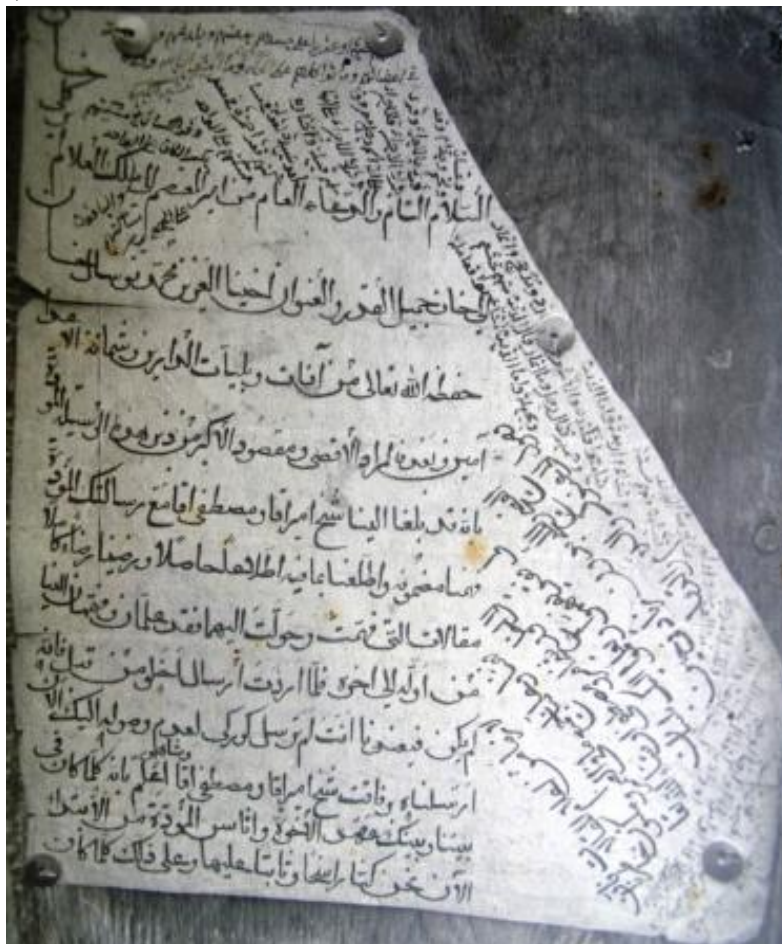
Мои любимые друзья были обрадованы приходом моего отца из Ирана. Поэтому я [царь Ираклий] сообщая тебе об этом событии, написал данное письмо.

Мой дорогой брат! Тысяча извинений, но не задерживайся со своим прибытием. Если даст Всевышний, будет наше братство крепким, да, причем на века вечные.

Привет тому, кто следует правильному пути.

Послание Ираклия II Мухаммад-нуцалу

Оригинал послания хранится в рукописном фонде Института истории, археологии и этнографии ДНЦ РАН (Ф. 6. Оп. 1. Д. 68/2506). Письмо написано на арабском языке, подвергшемся влиянию персидского, почерком насх. Судя по почерку, в отличие от первых двух писем, это послание написано другим лицом.

Перевод:

Сердечный привет и лучшие пожелания идут из уст царя (*хана*) Ираклия, который является амиром, опирающимся на Владыку мира, а адресованы они моему дорогому брату Мухаммад-нуцалу хану, обладающему прекрасной степенью.

Да хранит его всевышний Аллах – от бед и испытаний, существующих в обоих мирах, а так же от брани со стороны врагов!

Аминь.

А далее.

Величайшим желанием и огромной целью, которые преследуемы через написание этого послания, является здесь любовь.

Теперь о другом. К нам пришли Шихамир-ака (...-акъа) и Мустафа-ака и принесли твое послание, наполненное любовью. Содержание данного письма мы поняли и как результат полностью узнали то, что содержится в нем. Мы также полностью согласились с теми словами, которые ты внушил двум названным выше лицам и, мало того, растолковал им.

Эти двое, Шихамир-ака и Мустафа-ака, вначале изложили нам [все], затем объяснили от начала до конца. Ты имел желание прислать Ахалава. Его, однако, пока не было. Мы поэтому предположили, что ты не отправил [ко мне] Георгия (*Геворги*) по той лишь причине, что Ахалав до сих пор не пришел к тебе. Мы, однако, [вскоре] пришлем этого Ахалава, но уже совместно с Шихамир-ака, Мустафой-ака и Шахавом.

Знай, что между нами и тобой были изначально завет о братстве и великая любовь. Мы и сейчас твердо стоим за соблюдение этого. Соответственно, мы изложили все, что есть в сердце и что скрыто в глубине нашей души Ахалаву, Шихамиру-ака и Мустафе-ака. Если даст Всевышний Аллах, указанные лица дадут тебе возможность узнать без каких-либо [своих] добавок, сделав это на литературном, красивом языке. Произойдет же это во время их прихода к тебе.

Все.

Пояснения к письмам

Мухаммад-нуцал (1730/31-1774) стал номинальным правителем Аварского нуцальства с 1735/36, после смерти отца – Умма-хана¹. К моменту смерти отца, Мухаммад-нуцалу было всего лишь 5 лет². Согласно дагестанскому автору XIX в. Хайдарбеку Геничутлинскому, после смерти Умма-хана «власть находилась в общем распоряжении Мухаммад-нуцала и Мухаммад-мирзы – детей Умма-хана. Оба они, будучи родными братьями, пребывали в мире и согласии, делились друг с другом думами и действовали, словно бы один человек. Внешне, однако, ханская власть принадлежала лишь Мухаммад-нуцалу»³. К сожалению, мы не знаем младшим или старшим его братом являлся Мухаммад-мирза, хотя известно, что старшинство в правлении принадлежало Мухаммад-нуцалу. Мухаммад-нуцал был убит в 1774 г. в Шемахе во время переговоров с Фатали-ханом Кубинским, заманившим его на переговоры, а затем давшим сигнал заранее подготовленным убийцам⁴.

Мухаммад-нуцал провел большую работу по укреплению внутреннего единства различных регионов Аварии, по внутренней спайке сложного конгломерата общин, составлявших страну, известную им самим как Маарух⁵. К примеру, во время правления Мухаммад-нуцала Хунзах заключил с Гидатлем соглашение о союзе, они «согласились делить удачу и беду, объединившись и став как бы одним обществом». Заодно были обозначены условия выдачи преступников, разграничения сферы судебной юрисдикции на преступления совершенные на их территориях и т.д.⁶

Подобные отношения были налажены с обществом Анцух (в него входил и Хванал/Бежта), жители которого активно участвовали в его походах и служили ему посредниками в налаживании отношений с

¹ Айтберов Т.М. Материалы по хронологии и генеалогии правителей Аварии (VIII-XIX вв.) // Источниковедение средневекового Дагестана. Махачкала, 1986. С. 154.

² Хапизов Ш.М. Ума-нуцал (Умахан) Великий (очерк истории Аварского нуцальства второй половины XVIII в.). Махачкала, 2013. С. 43.

³ Хайдарбек Геничутлинский. Историко-биографические и исторические очерки / пер. Т.М. Айтберова. Махачкала, 1992. С. 46-47.

⁴ Хапизов Ш.М. Ума-нуцал (Умахан) Великий... С. 35-37.

⁵ Там же. С. 8.

⁶ Адагы горских конфедераций / пер. М.Д. Саидова. // Обычай и закон в письменных памятниках Дагестана V – начала XX в. Т. 1: До присоединения к России. М., 2009. С. 172.

грузинскими царями. Лидеры приграничных обществ часто выступали в роли послов Аварского нуцальства к грузинским царям¹. К примеру, первые два лица, упомянутые в письме, **Шихамир** и **Мустафа** – видимо влиятельные аварцы из Джара или Билкана и вместе с тем – посланники аварского нуцала. На взгляд Г.Д. Даниялова, Ахалав из региона Хванал (вероятно из села Гарбутль), находился в «близких отношениях» с Ираклием II, являясь видным военачальником Аварского нуцальства и выполнял функции дипломата в сношениях с Грузией². В то же время, это имя (Ахалав) традиционно распространено и в центральном селении Анцуха (Чадаколоб), выходцем из которого был другой посланник аварского нуцала к Ираклию II – Шахав (Шагъав). Очевидно, что оба лица – Ахалав и Шахав – влиятельные лица Анцуха – аварского региона – влиятельной общины, включавшей также Цунта/Дидоэти.

По сведениям, собранным в 1832 г. русским офицером: «По рассказам жителей, Анцух и Хуанал в прежние времена составляли одно общество под названием Анцуха. Общество сие было тогда самое сильное в Антк-Ратле и славилось во всем Дагестане своим могуществом и богатством. Дидойские племена были им подвластны вроде крестьян и платили ежегодно дань. Впоследствии времени начались несогласие и распри между деревнями находящимися на Шара-Ор, и теми, которые расположены на Кудаб-Ор, так что сии последние отделились и составили особое общество под названием Хуанала. Сим разделением Анцух сделался гораздо слабее, и на прочие общества Антк-Ратля уже не имел прежнего влияния.

Видя несогласие между своими владельцами, дидойцы хотя еще явно не смели отказаться от платежа наложенной на них дани, но постепенно отклонялись от исполнения своих обязанностей и только ожидали благоприятного случая, чтобы совсем освободиться от ига анцухцев. Таковой случай вскоре после разделения Анцуха представился им. Жители о том рассказывают следующим образом. Тому лет назад около 80 или 100 свирепствовала в Дагестане какая-то повальная и заразительная болезнь (по словам жителей, не чума), от которой умирало очень много людей. Смертность была очень велика, особенно в Анцухе и Хуанале, где народонаселение уменьшилось до того, что некому было работать, и скот пропал без присмотра. Дидойцы, видя бедственное положение анцухцев и капучинцев и чувствуя себя не слабее своих владельцев, воспользовались сим случаем и отказались от платежа дани, предъявив тому причину, что боятся заразы; прошел год, другой, и они вовсе отказались от исполнения прежних обязанностей... С тех пор дидойцы составляют отдельное общество, ни от кого не зависимое.

При царе Ираклии деревни Сабуй, Шильда, Алматы и еще два селения платили капучинцам с каждого двора ежегодно по 5 абазов, одной курице, десяти хлебов и одной тупке водки, а деревни Кварели, Гавази, Чеканы и Кочетаны платили такую же подать анцухцам. За то сии два общества по востребованию царя Ираклия должны были из своей среды сформировать ополчение и действовать оным там, где царь прикажет. Правилom было положено, что в таковых случаях выходили все старше 15 лет, исключая стариков. Такое ополчение было обязано само в исправности содержать свое вооружение; провиант и порох получалось от царя во время нахождения на службе³.

Датировать вышеуказанные события, мы можем благодаря выявлению одной арабоязычной памятной записи, согласно которой «в благословенном месяце раби ал-аввал, в начале лета величайшая чума поразила: вначале селение Хашархота и из числа их умерло сто двадцать душ верующих; затем она поразила селение Бежта и из числа их умерло в тому году триста [душ], а переболев, вылечилось благодаря Аллаху сто душ; в том году она поразила также и Гарбутль (Гъарбуль). Остальные селения области Аллах избавил [от нее]. Тысяча сто восемьдесят третий год (1769) от хиджры пророка»⁴. Таким

¹ Хапизов Ш.М. Ума-нуцал (Умахан) Великий... С. 8-9.

² Даниялов Г.Д. Классовая борьба в Дагестане во второй половине XIX – начале XX вв. Махачкала, 1970. С. 46-47.

³ Норденстам И.И. Описание Антль-Ратля. 1832 г. // ИГЭД. М., 1958. С. 323.

⁴ Айтберов Т.М., Абдулкеримов М.М. Обзор некоторых рукописных собраний Дагестана // Изучение истории и культуры Дагестана: археографический аспект. Махачкала, 1988. С. 61.

образом, до 1760-х гг. Анцух, как автономный регион Аварии, включал в свой состав северную часть Тляратинского района, весь Цунтинский район и Бежтинский участок Республики Дагестан. Разделение его на Анцух, Бежта и Гунзиб произошло, скорее всего, в 1760-е гг., а Цунта отделилась – в 1770 г.

Из источников видно, что большую часть времени Ираклия и Мухаммад-нуцала связывали добрососедские отношения, которые даже можно назвать союзническими. К примеру, Ираклий II в письме к графу Н. И. Панину от 4 июня 1770 г. пишет, что *«все лезгинцы, кроме Кунзухского владельца, будучи подкуплены с турецкой стороны великими подарками, сильные на нашу землю воровским образом чинят нападения и разоряют»*¹. «Кунзухский», т.е. хунзахский «владелец», это конечно Мухаммад-нуцал, с которым у Ираклия II сохраняются добрососедские союзнические отношения, а «лезгинцы» – это дагестанцы в целом. В том же письме Ираклий II пишет, что до того времени джарские аварцы («чарские жители, лезгинцы») находились с Картли-Кахетинским царством «в дружбе и согласии»².

Такая же информация содержится и в письме Мухаммад-нуцала к Ираклию II, написанному, судя по всему в мае 1770 г. В нем аварский нуцал ставит в известность восточно-грузинского царя о том, что Османская империя предлагала ему прибыть с войском в Ахалцихе и о том же просил его и Мухаммад-хан Газикумухский. Видимо, эти мероприятия имели антигрузинский характер, поскольку Ираклий II не хотел, чтобы Мухаммад-нуцал двинулся с войском в Ахалцихе, и поэтому убедил его этого не делать. Нуцал повторно извещает Ираклия II, что несмотря на уговоры турок и газикумухского хана, он отказался от похода, поскольку «между нами и между ханом Ираклием утверждена братская верная дружба и мы не можем ее нарушить до скончания века»³.

Известно также, что 20 апреля 1770 г. в битве при Аспиндза в регионе Месхети (юго-запад Грузии) Ираклий II разбил объединенное войско турок и аварцев, которыми командовал известный предводитель (белад) Малачилав из сел. Унцукуль. В грузинских источниках он также известен под прозвищем *KloxmIa*, т.е. «элегантный». Согласно рапорту **кн. А. Моуравова графу Тотлебену (командующий русским экспедиционным корпусом в Грузии)**, «Ираклий сам убил вышеописанного славного предводителя Малачила и одного еще турка». Также сообщается, что после сражения были обнаружены трупы нескольких руководителей отряда турок и аварцев, среди которых «главной... предводитель лезгинский» «Малачил, которого голову послал Ираклий лезгинскому Кунцахскому владельцу, ибо оной Малачил часто нападение делал на одного владельца Кунцахскаго», т.е. аварского правителя Мухаммад-нуцала⁴. Здесь можно также добавить, что в дагестанских памятных записях неоднократно встречается упоминание о смерти «известного храбреца Малачилава» в 1184 году хиджры (1770-71 г.)⁵.

Вместе с тем, известно и о кратковременном периоде охлаждения отношений между Мухаммад-нуцалом и Ираклием II в 1752-55-х гг. и о двух походах, предпринятых аварским нуцалом в Грузию в возрасте около 25 лет. Скорее всего, отношения между Мухаммад-нуцалом и Ираклием II испортились после похода в июне 1752 года грузинского войска на территорию Джарской «республики» – государственного образования аварцев, живущих в Алазанской долине⁶. Поскольку Джар был связан с

¹ Грамоты и другие исторические документы XVIII века, относящиеся к Грузии / под ред. А.А. Цагарели. Том 1, с 1768 по 1774 года. СПб, 1891. С. 119-120.

² Там же.

³ Там же. С. 326-327.

⁴ Там же. С. 107-109.

⁵ Айтберов Т.М. Из дагестанских памятных записей // Восточные источники по истории Дагестана. Махачкала, 1980. С. 121; Хайдарбек Геничутлинский. Указ. раб. С. 145; Айтберов Т.М., Нурмагомедов А.М. Койсубулинский союз и шамхальство в первой четверти XVIII в. // Общественный строй союзов сельских общин Дагестана в XVIII – нач. XIX в. Махачкала, 1981. С. 137.

⁶ О термине см.: Хапизов Ш.М. Поселения Джарского общества (историко-географическое и этнографическое описание микрорегиона в Восточном Закавказье). Махачкала, 2011. С. 7-8.

Аварским нучальством союзническими отношениями и признавал Мухаммад-нучала как сюзерена, то вероятно, последний посчитал этот поход недружественным шагом.

В памятных записях, собранных Казанби Арадерихским, содержится интересная запись по интересующему нас периоду: «1168 (1754-55) г. – дата вступления Мухаммад-нучала со своим войском в Мухираниб. В конце того же года он вступил в Къурилиб»¹. Что же скрывается за двумя скупыми предложениями хронографа?

Согласно источнику XVIII в. «Цоральгул аваразул рагъазул тарих», в 1754 г. Мухаммад-нучал, собрав отряд из Хванал (Бежтинский участок), «являвшийся его вилаятом», отправился в Грузию. Его войско около местечка Кунбур во время сражения с грузинским войском и потерпело поражение («было рассеяно»)². Согласно грузинским источникам, «хундзахский (аварский) владетель Нурсал-бек», т.е. Мухаммад-нучал со значительными силами вторгся в 1754 г. в Грузию. По приказанию Ираклия все кахетинское население укрылось в крепостях, а грузинское войско было приведено в боевую готовность. Отряды Ираклия II и Мухаммад-нучала столкнулись возле крепости Мчадисджвари, к юго-западу от города Душети. Первоначально аварская пехота начала теснить грузинское войско. Тогда Ираклий II приказал всему дворянскому отряду спешиться и приготовить ружья и пушки. Благодаря усиленному обстрелу аварской пехоты грузинам удалось переломить ход сражения и заставить аварцев отступить от крепости³. Поняв, что дальнейшее продолжение военной кампании бесполезно, Мухаммад-нучал повернул свое войско в сторону Джарской республики, надеясь получить новое войско и продолжить поход на Ираклия II. Мухаммад-нучал с войском вынужден был отойти в Билкан, где запросил войска у аварцев, однако те, сославшись на имеющийся мирный договор с грузинами, уклонились от военной помощи нучалу. Тот вернулся в Хунзах, заручившись обещанием джарцев выступить с ним в поход в конце лета следующего года (август-сентябрь 1755 г.)⁴.

В августе 1755 г. Мухаммад-нучал, пройдя через Хванал в Кварели, занял это крупное селение и осадил находившуюся там крепость. К Мухаммад-нучалу на помощь прибыли джарские аварцы, елисейский султан Мухаммад-бег и шекинский хан Агакиши⁵. Согласно донесениям русских резидентов, союзные войска прибыли в Кварели 30 августа 1755 г., а их общее количество достигало 18 тысяч человек. Все они 20 дней осаждали Кварельскую крепость, где засело население самого Кварели и близлежащего Гавази и, возможно, других населенных пунктов. Однако из-за отсутствия пушек и других осадных орудий (у осажденных имелась артиллерия) союзным войскам не удалось взять Кварельскую крепость⁶.

Отсутствие успеха, тем более в свете приближающейся зимы, заставило снять осаду и уйти из-под крепости джарских аварцев, шекинского хана и елисейского султана. В Кварели остался только Мухаммад-нучал с 2-3 тысячами войска, которые он расположил в лесистом предгорье севернее крепости. Грузинское войско, несмотря на неоднократные попытки, не смогло его оттуда выбить и вынуждено было снова укрыться в крепости. Однако дальнейшая осада крепости уже была бесперспективной, и Мухаммад-нучалу пришлось ее снять. Он с войском перешел через реку Алазани, далее через Ширакскую степь, переправу на реке Куре и другой удел картли-кахетинских царей – местность Казах, которую подверг разорению и далее ушел в Гянджу. Отсюда он двинулся в Шеки, куда к началу зимы 1755 г. прибыл газикумухский Мухаммад-хан с небольшим войском в одну тысячу человек. Проведя здесь около 20 дней, нучал и хан вернулись к себе в столицы – Мухаммад-хан через перевал Динди, а Мухаммад-нучал через шемахинскую дорогу⁷.

¹ Айтберов Т.М. Из дагестанских памятных записей... С. 121.

² Цоральгул аваразул рагъазул тарих / хІадур гъабунa Т.М. Айтберовас. МахІачхъала, 1996. Гъ. 119-121 (на авар. яз.).

³ Бердзенишвили Н., Джавахишвили И., Джанашиа С. История Грузии. Ч. I. С древнейших времен до начала XIX в. Тбилиси, 1950. С. 406.

⁴ Цоральгул аваразул рагъазул тарих... Гъ. 119-121.

⁵ Там же. Гъ. 119-120.

⁶ Там же.

⁷ Там же. Гъ. 120-121; Хапизов Ш.М. Ума-нучал (Умахан) Великий... С. 14.

Литература:

- Адаты горских конфедераций** / пер. М.Д. Саидова. // Обычай и закон в письменных памятниках Дагестана V – начала XX в. Т. 1: До присоединения к России. М., 2009. С. 172.
- Айтберов Т.М.** Из дагестанских памятных записей // Восточные источники по истории Дагестана. Махачкала, 1980. С. 121.
- Айтберов Т.М.** Материалы по хронологии и генеалогии правителей Аварии (VIII-XIX вв.) // Источниковедение средневекового Дагестана. Махачкала, 1986. С. 154.
- Айтберов Т.М.,** Абдулкеримов М.М. Обзор некоторых рукописных собраний Дагестана // Изучение истории и культуры Дагестана: археографический аспект. Махачкала, 1988. С. 61.
- Айтберов Т.М.,** Нурмагомедов А.М. Койсубулинский союз и шамхальство в первой четверти XVIII в. // Общественный строй союзов сельских общин Дагестана в XVIII – нач. XIX в. Махачкала, 1981. С. 137.
- Бердзенишвили Н., Джавахишвили И, Джанашиа С.** История Грузии. Ч. I. С древнейших времен до начала XIX в. Тбилиси, 1950. С. 406.
- Грамоты и другие исторические документы XVIII века, относящиеся к Грузии** / под ред. А.А. Цагарели. Том 1, с 1768 по 1774 года. СПб, 1891. С. 119-120.
- Даниялов Г.Д.** Классовая борьба в Дагестане во второй половине XIX – начале XX вв. Махачкала, 1970. С. 46-47.
- ჯამბურბად ზ.,** ჯომურ ჩოლოყაშვილი // ქსე, თბილისი, 1987, ტ. 11, გვ. 148.
- Закарая П. П.** Древние крепости Грузии. Тбилиси, 1969. С. 61.
- Норденстам И.И.** Описание Антль-Ратля. 1832 г. // ИГЭД. М., 1958. С. 323.
- Папуна Орбелиани.** Амбавни Картлисани / изд. Е. Цагарейшвили. Тбилиси, 1981. С. 109, 113, 133, 146 (на груз. яз.).
- Хайдарбек Геничутлинский.** Историко-биографические и исторические очерки / пер. с араб. Айтберова Т.М. Махачкала, 1992. С. 145.
- Хапизов Ш. М.** Ума-нуцал (Умахан) Великий (очерк истории Аварского нуцальства второй половины XVIII в.). Махачкала, 2013. С. 43.
- Хапизов Ш. М.** Поселения Джарского общества (историко-географическое и этнографическое описание микрорегиона в Восточном Закавказье). Махачкала, 2011. С. 7-8.
- Цпоральгул аваразул рагъазул тарих** / хIадур гьабуна Т.М. Айтберовас. МахIачхъала, 1996. Гь. 119-121 (на авар. яз.).
- Шавхелашвили А. И.** Из истории горцев Восточной Грузии (Тушетия XVI – первой половины XIX вв.). Тбилиси, 1983. С. 255.

T. M. Aytberov, SH. M. Khapizov, I. A. Kayaev (Makhachkala)

Epistolary Sources on the Relationship of the Governors of Georgia and Avaria (Irakli II and Muhammad-nutsal)

The article provides translations and descriptions of 3 letters sent by the king of Kakheti (1744-1762), and later - Kartli-Kakheti (1762-1798) - Irakli II (1720-1798) and his mouravi Jimsher Cholakashvili to the governor of Avaria – Muhammad-nutsal (1730/31-1774). Also, we are given the characteristics of the persons mentioned in the letters and the description of the historical process. This allows us to understand the content of the epistolary sources which became the subject of our study.

In the study of letters, it is clear that the secretary was more a user of the Persian language than Arabic. This is manifested in some violations of grammar of the Arabic language. This circumstance makes word for word translation difficult to understand, which forced us to give, in some cases, the semantic and not literal sounding of some phrases and sentences.

The analysis of content of the letters leads us to conclude that between the rulers of Georgia and Avaria dominated friendly relations. Also we can see that the correspondence reigned mutual respect and tactical appeal to each other. At the same time, it is necessary to recognize the existence of certain conflicts. They, however, were not of long-term nature and have little value. The proximity of the culture, the ancient traditions of friendship and mutual support, close economic ties to neighboring regions, common interests and the need to fight against foreign invaders, determined the need to establish good neighborly relations between Georgia and Avaria, which was implemented by their recognized leaders. We see this in the letters and data given below, it also follows from the analysis of Dagestani sources. Only foreign sources give a distorted picture of relations between Georgians and Avars. **Message from Jimsher Cholokashvili to Muhammad-nutsal**

The original of this letter is contained in the manuscript collection of Ali Kayaev (1878-1943), a well-known collector and researcher of the Arabic-speaking written heritage of Dagestan. It is kept by one of the authors of this article - his grandson I. Kayaev living in the town of Makhachkala. The letter is written in the Arabic language, which was strongly influenced by the habit of the secretary to use Persian; it is a handwriting, which is a mixture of Suls with Naskh..

Translation:

Let there be peace on you, and the mercy of Allah and His blessings!

From mouravi (*mavrav*) of Tusheti (*Tush*) and [part-time] eristavi (*iristav*) of Aragvi (*Karakalhan*) Jimsher-bek, message to amir of noble amirs, governor (*wali*) of the country (*wilayat*) [called] Dagestan, His Highness – Muhammad-nutsal, son of Umma-khan.

Bless him Allah Almighty

Akhmeta, at the exit from the Pankisi Gorge. Hence, for centuries they ruled a mountainous region on the border of Georgia with Avaria.

The exact date of birth of Jimsher is unknown. However, we can assume that he was the same age as Irakli II, who was born in 1720. In the 1737-39 Jimsher in the retinue of Prince Irakli II participated in the Indian campaign of Nadir-Shah. At the beginning of the 1740s he was appointed mouravi of Tusheti. In 1743, was killed Bejan Eristavi – ruler of Aragvi duchy (Aragvi Valley above the town Mtskheta; now Dusheti district of Georgia). Then the king of Kartli Teimuraz II formally handed it over to the management of his grandson Vakhtang. But, because he was still a minor, the de facto ruler of the Duchy became Jimsher Cholokashvili¹.

The official historian of Irakli II – Papuna Orbeliani repeatedly mentions «Jimsher – mouravi of Tusheti», as a faithful companion of the Georgian king². In the conditions of willfulness and separatism of feudal princes, Irakli had to strengthen the northern frontiers of the country since the very beginning of his reign. In 1744, when, with the support of Nadir Shah, Irakli II became king of Kakheti, and his father Teimuraz II - King of Kartli, they subdued the Duchies of Ksani and Aragvi. To do this, he even used the hired Avar troops from Antsukh, Tlebel and Karakh (now Tlyaratinsky and Charodinsky districts of RD). Being encamped in Ananuri, Irakli II assembled a squad and moved into the upper reaches of the Aragvi Gorge, where the Ossetians were unwilling to submit to the central government. Papuna Orbeliani writes that Irakli "put mouravi of Tusheti - Jimsher at the lead of the troops of Aragvi duchy. He also identified the right and left wing forces, and he himself followed behind. Ossetians blocked their way and burst into a fierce battle. Irakli's troops arrived, and then the Ossetians retreated and entrenched in the

My wish is such: I have become mouravi of Tusheti and this country [Tusheti] depends on you. I, respectively, am one of the vassals dependent on you. Therefore, I always ask to have an opportunity to serve you [Muhammad-nutsal], somehow I ask for my service for my lord and patron King Irakli. I am in union with you, so give me orders that would reveal my service to you. I'll fulfill them, because the aforementioned country [Tusheti] depends on you.

I will, therefore, have an opportunity to serve you [Muhammad-nutsal]. You, in fact, as the ruler of Dagestan, have long been a great man. Besides, fraternal relations between you and the King Irakli, who is my patron, have now become strong. Your covenant is perfect! Therefore, I am obliged to serve you and from our side there won't be any changes.

If anything happens, then bid me to become one of the units that depends on you, and then my sincerity towards your Highness will be manifested.

[My] greetings to anyone who follows the right path.

Jimsher Cholokashvili (Georgian. jimSer ColoyaSvili) – a representative of an ancient family Cholokashvili traditionally ruled the north-eastern part of Kakheti and the surrounding mountainous region of Tusheti. Their ancestral castle was located in the vil. Matani. It is a few kilometers north of the city

¹ ჯამბურია გ., ჯიმშერ ჩოლოყაშვილი // ქსე, თბილისი, 1987, ტ. 11, გვ. 148.

² Papuna Orbeliani. Ambavni Kartlisani / ed. E. Tsagareishvili. Tbilisi, 1981.P. 109, 113, 133, 146 (Georgian Lang.).

forts and towers. They were surrounded, taken, destroyed and forty towers were burned. Irakli returned to Ananury as a winner"¹. Jimsher was an irreplaceable assistant of Irakli II during the suppression of the riots in the mountainous regions in the north of the country in 1746, in actions against the troops of Abdullah-beg in 1747 and while expelling Kizilbashes from the fortresses at the beginning of 1748. Georgian sources describe him as a brave soldier and a talented commander².

According to a researcher of history of Tusheti: "Mouravi Jimsher enjoyed especially great honor with the kings Teimuraz II and Irakli II. He accompanied Prince Irakli in the Indian campaign of Nadir-Shah. All his services are mentioned in the charter granted by Teimuraz II to appoint him Mouravi of Tusheti. He has the right to use the third part of the collected taxes, as well as other benefits common to all Mouravis"³. It is known that in 1751 he built a fortress and a palace in Dusheti⁴. As stated by G. Djamburia, Jimsher Cholokashvili was killed in the territory controlled by him in 1756⁵.

Thus, the letter is dated precisely to the period of time when Jimsher Cholokashvili was the eristavi of Aragvi. Most likely, it was written in the late 40's - early 50-'s of XVIII century (up to 1752), for the adulthood of Muhammad-nutsal, when between him and Irakli II had established close relations.

Message from Irakli II to Muhammad-nutsal (1749⁶)

The original message is stored at one of the authors (I. Kayaev). The letter was written in Arabic subjected to the influence of the Persian language. Handwriting is a mixture of Suls with Naskh. Handwriting analysis suggests that this letter and the one mentioned above (from Jimsher Cholokashvili) was written by the same person. He probably was the secretary-clerk of Irakli II.

Translation:

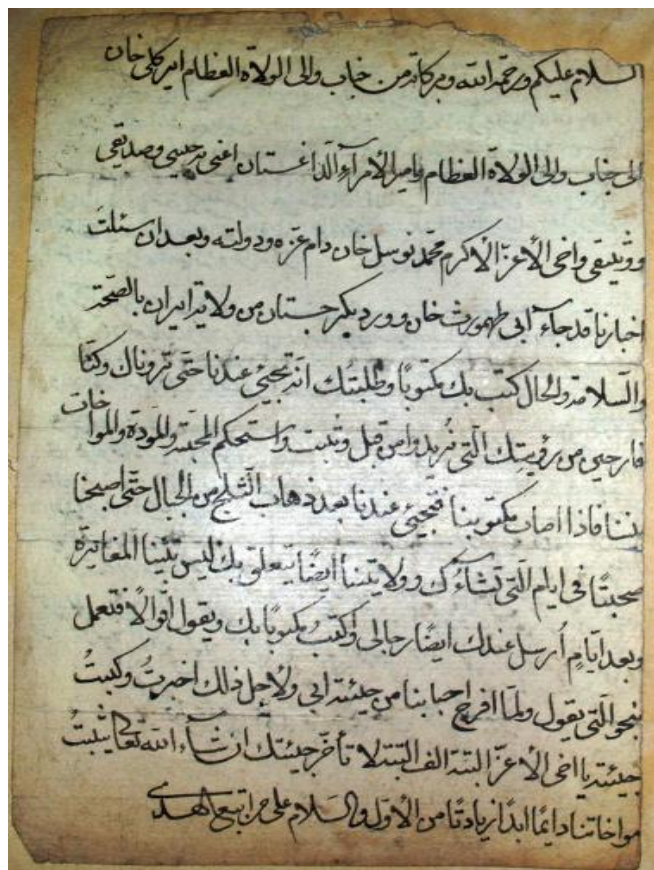
Let there be peace on you, Allah's mercy and blessings!

From His Majesty King (*khan*) Irakli, the ruler (*wali*) of great rulers, the message to His Highness Muhammad-nutsal, the ruler of a great rulers, amir of amirs, and overlord (*sayid*) of Dagestan. I mean, my dear friend, whom I trust fully and regard him as my dear and venerable brother. Yes abide for ever and ever: the greatness of Muhammad-nutsal and his happiness!

To your possible question about the news that we possess, my answer is:

My father, King (*khan*) Teimuraz (*Tahmuras*) has already come from of the country (*wilayat*) of Iran, and entered the land of Georgia (*Gurjistan*). He is in good health and good condition.

In addition, King Teimuraz has written you a letter in which he asks you to come to us, because he wants to see you and bestow dignity.

¹ Ibid. P. 113.

² ჯამბურია გ., ჯიმშერ ხოლოყაშვილი // ქსე, თბილისი, 1987, ტ. 11, გვ. 148.

³ Shavkhelashvili A.I. From the history of the mountaineers of East Georgia (Tusheti XVI - first half of the XIX century.).Tbilisi, 1983.P. 255 (Russian Lang.).

⁴ Zakaraya P. Ancient fortress of Georgia.Tbilisi, 1969.P. 61 (Russian Lang.).

⁵ ჯამბურია გ., ჯიმშერ ხოლოყაშვილი // ქსე, თბილისი, 1987, ტ. 11, გვ. 148.

⁶ Dated back to the time of return Teimuraz II from Iran in autumn 1749. It is mentioned in this letter.

We are glad to see you, which, by the way, we wished before.

Our sympathy and even more - love and brotherhood - have now become firm and strong. So when our letter reaches you, come to us so that we could talk nicely in the days that you [Muhammad-nutsal] wish. Do it, but after the snow comes down from the mountains.

Our country (*wilayat*) counts on you [Muhammad-nutsal]. In relationships that exist between us changes should not happen.

A few days later I, which is, King Irakli, will send you my people, and another letter. These people will tell you something and you do, please do something similar to what they say.

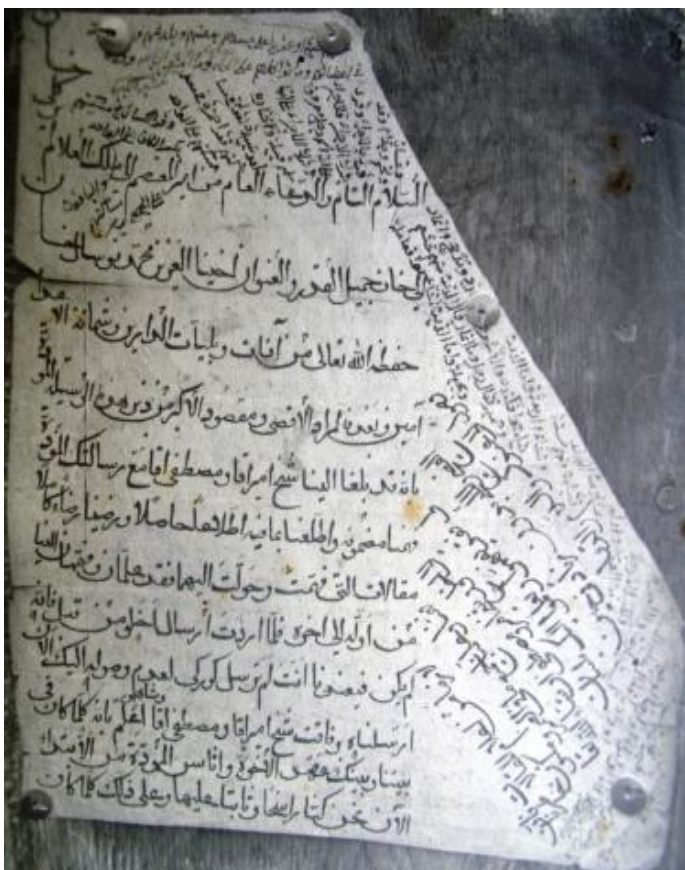
My favorite friends were overjoyed to see my father return from Iran. So I [King Irakli] telling you about this event, wrote this letter.

My dear brother! A thousand apologies, but do not delay your arrival. If Almighty allows our brotherhood will be strong, yes, and forever and ever.

[My] greetings to anyone who follows the right path.

Message from Irakli II to Muhammad-nutsal

The original message is stored in the manuscript collection of the Institute of History, Archaeology and Ethnography of Dagestan Scientific Center, Russian Academy of Sciences (F. 6. Op.1.D.68/2506). The letter was written in Arabic, untouched by Persian. Handwriting - Naskh. Judging by the handwriting, in contrast to the first two letters, this letter was written by another person.

Translation:

Warmest regards and best wishes go out of the mouth of King (*khan*) Irakli who is the ruler, who hope in the Lord of the world, and they are addressed to my dear brother Muhammad-nutsal Khan, the possessor of an excellent degree.

Bless him Allah Almighty - from the troubles and trials that exist in both worlds, as well as - from abuse of the enemies!

Amen.

And on.

Greatest desire and great purpose pursued through the writing of this letter, here is love.

Now about the other. To us came Shihamir-aka and Mustafa-aka, and brought your message filled with love. The contents of this letter, we understood and as a result fully recognized what is contained in it. We also fully agreed with those words that you instilled in the above two parties and, moreover, explained to them.

These two, Shihamir-aka and Mustafa-aka, initially presented to us [all], and then

explained from start to finish. You had the desire to send Akhalav. It, however, has not happened. We, therefore, suggest that you did not send [to me] George (Gevorg) for the sole reason that Akhalav still has not come to you. We, however, [soon] will send this Akhalav, but together with Shihamir-aka, Mustafa-aka and Shahav.

You should know that between us and you were originally a covenant of brotherhood and great love. We now stand firmly for compliance with that. Accordingly, we set all that is in our heart and that is hidden in

the depths of our soul to Akhalav, Shihamir-aka and Mustafa-aka. If Allah Almighty allows, the said persons will give you an opportunity to learn without [their] additions, in the literary, beautiful language. This will happen during their visit to you.

All.

Explanation of the letters

Muhammad-nutsal (1730 / 31-1774) - became the nominal ruler of Avar kingdom from 1735/36, after the death of his father - Umma-khan¹. By the time of his father's death, Muhammad-nutsal was only 5 years old². According to Dagestani historian of the nineteenth century – Haydarbek Genichutli, after the death of Umma-khan "the power was in the hands of Muhammad-nutsal and Muhammad-mirza - children of Umma-khan. Both of them being brothers, were in peace and harmony, sharing thoughts with each other and acting as if one man. Externally, however, the power belonged only Muhammad-nutsal"³. Unfortunately, we do not know whether Muhammad-mirza was the younger or older brother. But we know that seniority on the board belonged to Muhammad-nutsal. He was killed in 1774 in Shamakha during negotiations with Fatali-khan (ruler of the Kuba Khanate), who lured him to negotiate. He then gave a signal to the previously prepared killers⁴.

Muhammad-nutsal did much to strengthen the internal unity of different regions of the accident by the association complicated conglomerate communities that made up the country, known by him as Maarukh⁵. For example, in the reign of Muhammad-nutsal, Khunzakh concluded with the region Gidatl the agreement alliance. They "have agreed to share the fortune and misfortune, and become united as one to society." At the same time, were identified conditions of extradition, delineation of the scope of judicial jurisdiction over crimes committed on their territory, etc.⁶

Such relationships were established with the community Antsukh (it also includes Hvanal / Bejta), who actively participated in his campaigns. They served him as intermediaries in improving relations with the Georgian kings. Leaders of the border regions often acted as Avar kingdom ambassadors to the Georgian kings⁷. For example, the first two persons mentioned in the letter, Shihamir and Mustafa - powerful Avars from Djar or Bilkan and envoys of Avar Nutsal. In the view of G.D. Daniyalov, Akhalav from the region Hvanal (probably from the village Garbutl) was in the "close relationship" with Irakli II. He was a prominent military leader of the Avar kingdom and served as a diplomat in relations with Georgia⁸. At the same time, this name (Akhalav) was traditionally prevalent in the central village of Antsukh (Chadakolob). The inhabitant of this village was the Shahav– another messenger from the Avar Nutsal to Irakli II. It is clear that both parties (Akhalav and Shahav) were elders in the Avar region – Antsukh (also includes Tsunta/Didoeti).

According to the information gathered in 1832 by a Russian officer: "According to the stories of inhabitants, Antsukh and Hvanal in the old days were one society called Antsukh. This society was then the most powerful in Ankratl and famous all over Dagestan for their power and wealth. Dido tribes were subject to them like peasants and paid an annual tribute. Subsequently began feuds between the villages located on Shara-Or, and those that are located on Kudab-Or. The latter separated and made up a special society called Hwanal. By this division Antsukh became much weaker, and other Ankratl societies no longer had the former influence.

¹ **Aytberov T.M.** Materials on the history and genealogy of the rulers of Avaria (VIII-XIX centuries.) // **Source studies of the medieval Dagestan. Makhachkala, 1986.P. 154 (Russian Lang.)**.

² **Khapizov Sh.M.** Great Umma-nutsal (Umakhan) (A Short History of the Avar kingdom in the second half of the XVIII century). Makhachkala, 2013.P. 43 (Russian Lang.).

³ **Khaydarbek Genichutli.** Historical and historic-biographical essays / translation T.M. Aytberov. Makhachkala, 1992.P. 46-47 (Russian Lang.).

⁴ **Khapizov Sh.M.** Great Umma-nutsal... P. 35-37.

⁵ **Ibid. P. 8.**

⁶ Adats of mountain confederations / translation M.D. Saidov. // Custom and the law in written monuments of Dagestan in V - early XX century. Volume 1: Before the entry into Russia. M., 2009.P. 172 (Russian Lang.).

⁷ **Khapizov Sh.M.** Great Umma-nutsal... P. 8-9.

⁸ **Daniyalov G.D.** The class struggle in Dagestan in the second half of XIX - early XX centuries. Makhachkala, 1970.P. 46-47 (Russian Lang.).

Seeing the disagreement between their owners, Dido people still could not clearly dare to refuse the payment of tribute imposed on them. However, they gradually deviated from the performance of their duties and only awaited a favorable occasion to completely break free from the yoke of Antsukhs. Such a case was presented to them shortly after the separation of Antsukh. The residents tell this story in the following way: 80 or 100 years ago, in Dagestan raged some endemic and infectious disease (according to the people, not the plague), which killed a lot of people. The mortality rate was very high, especially in Antsukh and Hvanal. Here, the population decreased to such a point, that there was no one left to work and the cattle disappeared without supervision. Dido people, seeing the plight of Antsukhs and Kapuchins and feeling no weaker than their owners took advantage of this opportunity and refused to pay the tribute, saying that they were afraid of the epidemic. One year passed and another and they refused to perform their former duties at all... Since then Dido people make up a separate society, independent of everyone.

In the days of King Irakli Sabuy, Shilda, Almaty and two more villages paid Kapuchins 5 Abaza, one chicken, ten loaves, and vodka from every home annually. While the villages Kvareli, Gavazi and Kochetany paid the same tax to Antsukh. In addition, Antsukh and Hvanal on demand of King Irakli were to form a militia from their environment and act where the king ordered. The rule was issued that in such cases all the men over 15 years were obliged to fight, excluding the elderly. This militia was required to keep their weapons in good condition: provisions and the gunpowder were supplied by the king while on service¹.

Dating these developments becomes possible through the identification of one Arabic-language colophon. According to the record "in the blessed month of Rabi al-Awwal, in the early summer the greatest plague struck: first the village Hasharhota and among its inhabitants died one hundred and twenty souls of believers; then it struck the village of Bejta and among them died in that year three hundred souls, and had been ill, cured thanks to Allah a hundred people; in fact, the plague also struck Garbutl. Allah saved the other villages of the area [from it]. The year was one thousand one hundred eighty-three (1769) from the Hijrah of the Prophet². Thus, prior to the 1760s. Antsukh - Autonomous Region of the Avar kingdom, included the northern part of Tlyaratinsky District, the entire area of Tsunta and Bejta districts of Dagestan. Separation of Antsuh, Bejta and Hunzib happened, most likely in the 1760s, and Tsunta separated in 1770.

From some sources we can see that most of the time Irakli and Muhammad-nutsal were linked by neighborly relations, which can even be called allied. For example, Irakli II in a letter to Count N.I. Panin on June 4, 1770 writes that "all Lezgians, except the Kunzukh owner, bribed by the Turkish side with great gifts, attack our land and ruin it. ""Kunzukh", i.e. Khunzakh "owner" is Muhammad-nutsal with whom Irakli II was allied, and "Lezgians" - are Dagestanis as a whole. In the same letter, Irakli II writes that up to that time Djar Avars ("Chars residents - lezginty") were with Kartl-Kakheti kingdom "in peace and harmony"³.

The same information is contained in a letter of Muhammad-nutsal to Irakli II, written in May 1770. In it the Avar Nutsal informs the Eastern Georgian king that the Ottoman Empire had offered him to come with an army to Akhaltsikhe and that he was asked to do the same by Muhammad-khan of Gazi-kumukh. Apparently, these measures were of anti-Georgian character as Irakli II did not want Muhammad-nutsal to march with his army to Akhaltsikhe. Irakli persuaded him not to do so. Nutsal re-notifies Irakli II that in spite of the entreaties of the Turks and the Khan of Gazi-kumukh he refused to participate in the campaign because "between us and khan Irakli there is an approved true brotherly friendship and we cannot break it till the end of time"⁴.

It is also known that on April 20, 1770 in the battle of Aspindza, in the region Meskheta (Southwest Georgia), Irakli II defeated the united army of Turks and Avars commanded by the famous leader (*beladi*) Malachilav from the village Untsukul. In Georgian sources he is also known by the nickname Kokhta, i.e. "Elegant." According to the report of Prince A. Mouravito, Count Tottleben (commander of the Russian

¹ Nordenstam I.I. Description of Antl-Rattl. 1832 // IGED. M., 1958.P. 323 (Russian Lang.).

² Aytberov T.M., Abdulkherimov M.M. An overview of some manuscript collections of Dagestan // Study of the history and culture of Dagestan: Archeographic aspects. Makhachkala, 1988.P. 61 (Russian Lang.).

³ Ibid.

⁴ Ibid. P. 326-327.

Expeditionary Force in Georgia), "Irakli killed the above mentioned glorious leader Malachil and one more Turk himself." It is also reported that after the battle were found dead a few heads of detachment of Turks and Avars. Among them: "... the main Lezgian leader Malachil, whose head Irakli sent to the Lezgian, Kuntsakh owner, because this Malachil often attacked the owner of Kuntsakh", i.e. the Avar king Muhammad-nutsal¹. Also we can add that in some of the Dagestani memorable notes is mentioned the death "of a famous brave man Malachylav" in 1184 year of Hijra (1770-71)².

Besides, is known about the short-term cooling of relations between Muhammad-nutsal and Irakli II in 1752-55-ies and the two campaigns committed by the Avar nutsal to Georgia at the age of about 25. Most likely, the relationship between Muhammad-nutsal and Irakli II soured after the campaign carried out in June 1752 by Georgian troops in the territory of Djar "republic" - state of Avars, residing in the Alazani Valley³. Since Djar was associated with the Avar kingdom by allied relations and recognized Muhammad-nutsal as its overlord, it is likely that the Avar king considered this campaign as an unfriendly step.

Memorable notes from the collection of Kazanbi from Araderikh contained some notes that may be interesting to us: "1168 (1754-55) - the date of entry of Muhammad-nutsal and his army in Mukhiranib. At the end of the same year he joined the Kurilib"⁴. What is hidden behind the two reserved sentences of the chronograph?

According to the source of XVIII century - "History of Wars of the Tsor Avars" - in 1754 Muhammad-nutsal, gathered an army of Hvanals ("Ithisvilayat") and went to Georgia. Near the town Kunbur his army had a battle with the Georgian army and was defeated ("dispelled")⁵. According to Georgian sources, "Khundzakh (Avar) ruler Nursal Beg", i.e. Muhammad-nutsal with significant forces entered Georgia in 1754. By order of Irakli all Kakheti population took refuge in the fortresses, and the Georgian army was put on alert. The armies of Irakli II and Muhammad-nutsal clashed near the fortress Mchadisjvari situated to south-west from the town Dusheti. At first the Avar infantry began to press the Georgian army. Then Irakli II ordered the noble detachment to dismount and prepare the guns and cannons. Due to the strong shelling of the Avar infantry, Georgians managed to turn the tide of the battle and make the Avars retreat from the fortress⁶. Realizing that the continuation of the military campaign was useless, Muhammad-nutsal turned his army toward the Djar republic, hoping to gather a new army and continue his march on Irakli II. Muhammad-nutsal with the army was forced to withdraw to Bilkan where he requested troops from the Avars; but they, referring to the existing peace agreement with the Georgians, evaded from military aid to nutsal. He returned to Khunzakh, having secured a promise of Djars to join him in a campaign in the late summer of the following year (August-September 1755)⁷.

In August 1755 Muhammad-nutsal, having passed through Hvanal in Kvareli, took a large village and besieged the fortress located there. To the rescue of Muhammad-nutsal came Djar Avars, Elisu Sultan Muhammad-bek and Sheki Khan – Agakishi⁸. According to the reports of Russian residents, allied troops arrived in Kvareli on 30 August 1755. And their total number reached 18 thousand people. All of them pelleted Kvareli castle for 20 days, where the population of Kvareli, nearby Gavazi and possibly other settlements were lodged. However, due to the lack of guns and other siege weapons (the besieged had guns), the Allied forces failed to take the Kvareli Fortress⁹.

¹ Ibid. P. 107-109.

² Aytberov T.M. From Dagestani memorable notes // Oriental sources on the history of Dagestan. Makhachkala, 1980.P. 121 (in Russian Lang.); Khaydarbek Genichutli. Ibid. P. 145; Aytberov T.M., Nurmagomedov A.M. Koysubuli rural community and Shamkhalate in the first quarter of XVIII century. // The social system of alliances of the rural communities in Dagestan XVIII - early XIX century. Makhachkala, 1981.P. 137 (Russian Lang.).

³ On this term see: Khapizov Sh.M: Settlements of Djar Society (historical, geographical and ethnographical description of the micro-region in eastern Transcaucasia). Makhachkala, 2011.P. 7-8 (Russian Lang.).

⁴ **Aytberov T.M.** From Dagestani memorable notes... P. 121.

⁵ History of wars of the TsorAvars / ed. T.M. Aytberov. Makhachkala, 1996. P. 119-121 (Avarlang.).

⁶ **Berdzenishvili N. Javakhishvili, Janashia S.** History of Georgia. Part I. From ancient times to the beginning of the XIX century. Tbilisi, 1950. P. 406 (RussianLang.).

⁷ History of wars of the TsorAvars...P. 119-121.

⁸ Ibid. P. 119-120.

⁹ Ibid.

The lack of success, especially in the light of the approaching winter, forced the DjarAvars, Sheki Khan and Elisu Sultan to lift the siege and escape the fortress. In Kwareli stayed only Muhammad-nutsal with 2-3 thousand troops, which he dislocated in the wooded foothills to north of the fortress. The Georgian army, despite repeated attempts, failed to knock him out again and was forced to take refuge in the fortress. However, further siege of the fortress was already hopeless and Muhammad-nutsal had to remove it. Together with his army he crossed the river Alazani, then went through the Shirak steppe, crossing the river Kura and other domain of Kartl-Kakheti kings - Kazakh countryside, which was laid waste, and then went to Ganja. From there he moved to Sheki, where by the beginning of winter 1755 came Gazi-kumuh Muhammad-khan with a small army of one thousand people. After spending about 20 days here, Nutsal and Khan returned to their capitals – Muhammad-khan through the Dindi Pass and Muhammad-nutsal through Shemakha road¹.

References:

- Adats of mountain confederations** / translation M.D. Saidov. // Custom and the law in written monuments of Dagestan in V - early XX century. Volume 1: Before the entry into Russia. M., 2009.P. 172 (Russian Lang.).
- Aytberov T.M.** From Dagestani memorable notes // Oriental sources on the history of Dagestan. Makhachkala, 1980.P. 121 (in Russian Lang.).
- Aytberov T.M., Nurmagomedov A.M.** Koysubuli rural community and Shamkhalate in the first quarter of XVIII century // The social system of alliances of the rural communities in Dagestan XVIII - early XIX century. Makhachkala, 1981.P. 137 (Russian Lang.).
- Aytberov T.M.** Materials on the history and genealogy of the rulers of Avaria (VIII-XIX centuries) // Source studies of the medieval Dagestan. Makhachkala, 1986.P. 154 (Russian Lang.).
- Aytberov T.M., Abdulkherimov M.M.** An overview of some manuscript collections of Dagestan // Study of the history and culture of Dagestan: Archeographic aspects. Makhachkala, 1988.P. 61 (Russian Lang.).
- Berdzenishvili N. Javakhishvili, Janashia S.** History of Georgia. Part I. From ancient times to the beginning of the XIX century. Tbilisi, 1950.P. 406 (Russian Lang.).
- Daniyalov G.D.** The class struggle in Dagestan in the second half of XIX - early XX centuries. Makhachkala, 1970.P. 46-47 (Russian Lang.).
- jamburia g.**, ჯიმურ ხოლოყაშვილი //ქსე, თბილისი, 1987, ტ. 11, გვ. 148 (Georgian Lang.).
- Khapizov Sh.M.** Great Umma-nutsal (Umakhan) (A Short History of the Avar kingdom in the second half of the XVIII century). Makhachkala, 2013.P. 43 (Russian Lang.).
- History of wars of the TsorAvars** / ed. T.M. Aytberov. Makhachkala, 1996. P. 119-121 (Avarlang.).
- Khaydarbek Genichutli.** Historical and historic-biographical essays / translation T.M. Aytberov. Makhachkala, 1992.P. 46-47 (Russian Lang.).
- Nordenstam I.I.** Description of Antl-Rattl. 1832 // IGED. M., 1958.P. 323 (Russian Lang.).
- Khapizov Sh.M.** Settlements of Djar Society (historical, geographical and ethnographical description of the micro-region in eastern Transcaucasia). Makhachkala, 2011.P. 7-8 (Russian Lang.).
- Papuna Orbeliani.** Ambavni Kartlisani / ed. E. Tsagareishvili. Tbilisi, 1981.P. 109, 113, 133, 146 (Georgian Lang.).
- Shavkhelashvili A. I.** From the history of the mountaineers of East Georgia (Tusheti XVI - first half of the XIX century). Tbilisi, 1983.P. 255 (Russian Lang.).
- Zakaraya P.** Ancient fortress of Georgia. Tbilisi, 1969.P. 61 (Russian Lang.).

¹ Ibid. P. 120-121; Khapizov Sh.M. Great Umma-nutsal... P. C. 14.

თ. მ. აიტბეროვი, შ. მ. ხაფიზოვი, ი. ა. კაევი (მაჰაჩყალა)

**ეპისტოლარული წყაროები საქართველოსა და ხუნძეთის მმართველთა
(ერეკლე II-ისა და მუჰამად-ნუცაღის) ურთიერთობების შესახებ**

სტატიაში მოცემულია სამი წერილის აღწერა და თარგმანი, რომელიც გაუგზავნია კახეთის (1744-1762), შემდგომში ქართლ-კახეთის (1762-1798) მეფე ერეკლე II-სა და მის მოურავს ჯიმშერ ჩოლოყაშვილს ხუნძეთის მმართველ მუჰამად-ნუცაღისადმი (1730/31-1774).

წერილების თარგმანს ერთვის ამ წერილებში ნახსენებ პირთა შესახებ ცნობები, საუბარია ისტორიულ პროცესებზე, რომლებიც ნათელს ხდიან ეპისტოლარული წყაროების შინაარსს.

გარდა ამისა, სტატიაში აღნიშნულია, თუ რა სიძნელე ახლდა საკვლევი წერილების წაკითხვას, ვინაიდან წერილები დაწერილია არაბულ ენაზე. წერილების ავტორი, როგორც ჩანს, უფრო დახელოვებული იყო სპარსულ ენაში, რაც არაბული ენის ნორმების დარღვევაში ვლინდება. ეს გარემოება დიდად აძნელებდა წერილების პწკარედულ თარგმანს.

წერილების შინაარსის ანალიზი გვიჩვენებს, რომ საქართველოსა და ხუნძეთის მმართველებს მჭიდრო კეთილმეზობლური ურთიერთობა ჰქონდათ. იგრძნობა, აგრეთვე, რომ მათ შორის ურთიერთპატივისცემა სუფევდა. როგორც ცნობილია, იყო კონფლიქტური სიტუაციებიც, თუმცა ისინი ხანგრძლივ ხასიათს არ ატარებდნენ.

В. Ю. Гадаев (Грозный)

К вопросу об эволюции традиционного общества чеченцев

Проблеме становления, развития и функционирования традиционного общества чеченцев, начиная еще с 19-го века и по настоящее время, в научных исследованиях уделяется весьма серьезное внимание. Этой проблеме, как известно, посвящены работы У. Лаудаева, К. Услара, Т. Эльдарханова, братьев Мутушевых, Х. Ошаева, М. Мамакаева, А. Саламова, И. Саидова, А. Яндарова, Т. Исаевой, С.-А. Исаева, С. Хасиева, Ш. Гапурова, Ш. Ахмадова, Я. Ахмадова, Мусы и Мовсара Ибрагимовых, М. Багаева, Д. Гакаева, А. Хасбулатова, З. Хасбулатовой, И. Сигаури, Б. Нанаевой, Л. Гумашвили, М. Бетильмирзаевой, Л. Курбановой, С. Дауева, З. Умаровой, С. Натаева, М. М. Ахмадова, С.-Х. Нунуева, Х. Умхаева и многих других исследователей. В работах названных ученых рассмотрены важные стороны жизнедеятельности чеченцев не только в историческом прошлом, но и в настоящее время. Вместе с тем, в них не осязаны вовсе или затронуты вскользь некоторые загадочные аспекты социально-политического и духовного бытия чеченцев в прошлые эпохи. К этим аспектам относится, в частности, своеобразие сословно-имущественных отношений чеченцев и социально-политического устройства чеченского общества в обозримое историческое время.

В этой связи следует отметить, что в подавляющем большинстве научных публикаций, посвященных истории Чечни, высказывается мнение, что традиционно-патриархальные, несословные отношения у чеченцев сохранились в большей мере, чем у других народов Северного Кавказа. Действительно, история многих соседних кавказских народов свидетельствует о наличии у них в прошлом сословно-иерархических отношений, имущественного неравенства, что отражалось не только на базисном экономическом укладе, но и в надстроечных явлениях - политических, идеологических, социально-психологических, религиозных.

Если подойти с позиций формационной парадигмы, применяемой нередко при анализе развития того или иного общества, то чеченцы в своем историческом развитии после патриархально-родового строя не пережили в классическом виде ни рабовладения, ни феодализма или капитализма (по этому поводу, конечно, существуют и противоположные мнения, о которых будет сказано ниже). Об этом, в частности, говорит тот факт, что историческая память не зафиксировала в общественной жизни у чеченцев в прошлом сословно-классовой дифференциации, к ним не применимы, например, такие понятия, как «господин» и «холоп» (на чеченском языке «лай-элий»), и соответствующих им отношений господства и подчинения. У чеченцев прослеживается по крайней мере в средневековую эпоху такой уникальный социокультурный тип общественного устройства в виде сельско-тайповой общины (по форме схожий с классическим родом), законсервировавший в относительно устойчивом виде традиционную социальную однородность и оказавшийся более стойким к известным сословно-классовым трансформациям и имущественному неравенству, характерному многим соседним народам.

Почему чеченцев в меньшей мере затронул процесс социально-имущественной дифференциации и развития сословно-классовых отношений, чем наших соседей? Этот вопрос долгое время интересует исследователей, однако, по нашему мнению, до сих пор нет на него аргументированного, научно обоснованного и логически убедительного ответа. Нет, к сожалению, однозначного ответа на этот вопрос и у автора данной публикации. Здесь мы пытались лишь высказать некоторые свои соображения по данной теме, вовсе не претендуя при этом на истину в последней инстанции.

Прежде чем приступить к анализу данной конкретной проблемы, необходимо в первую очередь разобраться в особенностях общественного устройства северокавказских горцев в обозримом историческом прошлом. Достигнутый уровень научных исследований общественного строя и политического устройства народов Северного Кавказа (а эти исследования в основном отражают средневековую эпоху) свидетельствует о наличии здесь пестрой мозаики социальных образований, огромного многообразия общественных укладов. В этой связи следует отметить, что в средневековом горском обществе, как считают многие исследователи, господствовал общинный уклад, общественное устройство горцев сложилось в форме независимых сельских общин и союзов сельских общин [6, 41-55]. На ранних этапах жизни они формировались по кровнородственному признаку и, соответственно, господствующими у них были патриархально-родовые отношения. Однако в процессе длительной эволюции во многих сельских общинах Северного Кавказа постепенно складываются сословно-иерархические, феодально-классовые отношения. Уже к концу 18-го в. эти отношения достаточно глубоко утверждаются в социальной структуре северокавказских горцев, что обусловило формирование здесь многообразия общественных укладов. В этом многообразии общественных укладов основными, как известно, являлись феодально-иерархические структуры, союзы сельских общин, сельские общины и семейные общины [7, 93-130].

Феодально-иерархические образования в более развитом виде существовали в этот период у соседних с чеченцами народов Северного Кавказа. Господствующий класс феодалов здесь составляли у дагестанских народов – шамхалы, майсумы, нуцалы, уцмии, ханы беки, бии, чанки, сала-уздени; у адыгских народов – пши (князья), уорки (дворяне четырех степеней); у абазин – ахы, маршани (князья), агмисты (дворяне) двух степеней; у ногайцев – мурзы, султаны (князья), кайбаши, асламбеки (дворяне); у балкарцев и карачаевцев – таубии и бии (князья); у осетин – алдары и баделяты [7, с.99]. Таких феодальных образований у вайнахов в этот период не обнаруживается, может быть они находились в зачаточном состоянии в виде почетных старшин, богатых уздений, известных родовых фамилий. У вайнахов развитой феодальной собственности как у соседей также не просматривается.

Кроме феодалов в социальную структуру горского общества входило так называемое крестьянство или рядовые горцы. Одни горцы находились в крепостной зависимости у феодалов. В категорию крепостных горцев входили: чагары и райаты – у народов Дагестана; оги, лагунахыты, пшигли – у адыгов; лыги – у абазин; джоллукулы – у ногайцев; чагары или кулы – у балкарцев; альгюлю, кулы – у карачаевцев, кумаяги и кавдасары – у осетин [7, 106]. Наиболее зависимым и угнетенным сословием в горском обществе были патриархальные рабы. У дагестанцев они назывались кулы, у адыгов и абазин – унауты, у балкарцев – казаки и каравашы, у карачаевцев – башызукулы, у ногайцев – джолосызукулы, у осетин – кусаги [7, 106]. Считается, что у вайнахов существовали в небольшом количестве наемные работники (ялхой), а также патриархальные рабы (лай, ясир), которые не являлись выходцами из среды вайнахского этноса, а были приобретены в основном из числа пленных. В то же время, нигде не обнаруживаются следы нахождения чеченских горцев в крепостной зависимости ни у своих, ни у пришлых феодалов. По крайней мере, ни в письменных источниках, ни в народном эпосе об этом нет никаких сведений.

Порою среди исследователей высказывается мнение, что не только у чеченцев, но и во многих других сельских общинах северокавказских народов не было сословно-классового деления, не было холопов и господ. В этой связи следует отметить, что, действительно, основная масса рядовых горцев Северного Кавказа состояла из феодально-зависимых или независимых, но лично свободных крестьян. Однако эта личная свобода была относительной, ибо жизненное благополучие этих горцев во многом зависело от социально господствующего феодала, что делало эту свободу фактически эфемерной.

Известно, что на всей территории Северного Кавказа наряду с феодально-иерархическими образованиями существовали, как уже было отмечено выше, еще сельские общины и союзы сельских общин. Однако и в этих общинах постепенно утверждаются сословно-иерархические отношения, фео-

дализм начинает здесь укреплять свои позиции, упорно выдавливая веками функционировавшие общинно-демократические правила и внедряя сословно-зависимые порядки.

Многообразие общественных укладов обусловило и многообразие политического устройства народов Северного Кавказа. Однако низовой организацией управления во всех феодальных владениях и союзах сельских общин оставалась сельская община, которая называлась арабским словом «джамаат». В «джамаатах» (в отличие от феодальных владений, где господствовали сословно-зависимые порядки), в общих чертах сохранялась структура родственных коллективов, хотя их кровнородственная суть в большинстве случаев к 19 веку была уже утрачена. Каждая такая группа возглавлялась одним или несколькими старшинами. Старшины контролировали жизнь своей группы, разрешали споры между ее членами. В промежутках между сходами текущие вопросы жизни общины разрешались этими старшинами [7, 118].

Следует, однако, сказать, что многие сельские общины у соседних народов также находились под влиянием господствующих феодалов, князей и дворян, и управляющая часть общины (старейшины, шейхи, кадии и т.д.) фактически проводила политику сословной верхушки, выполняя волю владельцев крупной земельной собственности. В этих условиях общинные институты подвергались процессу деградации, обычное право, общественное мнение и другие институты родового строя постепенно стали менять свою прежнюю социально-гуманную сущность и демократизм и проводить интересы господствующего класса.

Необходимо подчеркнуть, что общественное устройство чеченцев в тот период истории было несколько иным. В научных исследованиях огромное внимание уделяется проблеме общественно-политического устройства чеченцев в обозримом историческом прошлом. При этом исходной социальной структурой общества рассматривается чеченский тайп и его политико-экономические, социокультурные и другие особенности. В этих исследованиях по-разному трактуется данная проблема. Одни указывают на затяжной характер патриархального устройства и кровнородственных отношений в чеченском обществе, которые испытывали при этом настойчивые попытки проникновения и утверждения феодальных отношений (Мамакаев М. А., Далгат Б. К., Ахмадов Ш. Б.). «Тайп в понятии чеченцев, – пишет М. А. Мамакаев, – патриархальная экзогамная группа людей, происходящих от одного общего предка. Известны четыре термина, служивших для обозначения боковых ветвей, сегментировавшихся от тайпа и употреблявшихся у чеченцев с незапамятных времен для обозначения крупных родственных групп, которые представляют собой определенное общественное, территориальное и, прежде всего, кровнородственное единство: ваьр, гар, некий и ц1а» [9, 25]. Другие авторы признают наличие в истории чеченского общества сословно-классовых отношений, размывающие родовую организацию, утверждается, что «в результате развития имущественного неравенства в период позднего средневековья у чеченцев и ингушей выделяются сильные тайпы, носившие название «обздинах», т.е. людей благородных. Слабые тайпы – лай (холоп, раб) часто попадали в зависимость от богатых тайпов и выполняли их определенные повинности» [16, 10].

О наличии у чеченцев в прошлом имущественного неравенства, классовой структуры и государственных образований утверждает Л.Э. Гумашвили. «Вызывало удивление, – пишет он, – утверждения такого порядка, что народы, проживавшие и проживающие по соседству с чеченцами, имели и имеют развитую государственность, а вот чеченцы не воспринимали и не желают подчиняться властным структурам» [5]. По его мнению, чеченцы на протяжении всей своей долгой истории находились в пространстве того или иного государственного образования и безгосударственной истории у них не было. Государственность чеченцев он делит на девять этапов. На начальных этапах (до нашей эры) далекие предки чеченцев находились в орбите влияния ближневосточных государственных цивилизаций, а позже в составе таких рабовладельческих государств, как Урартское государство и Кавказская Албания. После наступления средневековья предки чеченцев входят в состав раннефеодальных государственных образований: Картлийское государство, Аланское государство, Хазарский каганат [5]. А уже с 17- 18 вв. Российское государство постепенно начинает усиливать свое

влияние на Чечню с последующим ее включением в свой состав. Выходит, что чеченцы в на протяжении почти всей своей истории находились в составе чужих, а не собственных государственных образований. И если это так, то лишь начиная с 12-13 вв. по 18 в. чеченцы проживают не в составе чужого государства, а находятся как бы в «свободном плавании», утверждая собственный, самобытный путь эволюции, развивая такие эффективные формы социального бытия, которые диктовали природно-географические условия и исторически сложившиеся социально-экономические и политические обстоятельства. Может быть именно этот этап истории чеченцев следует обозначить понятием «традиционное общество чеченцев», хотя это свое традиционное общество чеченцы могли сохранять и будучи в составе названных государственных образований.

Следует сказать, что проблемы традиционного общества и тайповой организации чеченцев в прошлом нашли отражение в монографических исследованиях и научных публикациях многих известных ученых, о которых мы писали выше. В последнее время по этой проблеме опубликовали интересные и весьма содержательные научные работы С. А. Дауев, Нанаева Б. Б., Гумашвили Л. Э., Натаев С. А., Альбеков Н. Н., Нунуев С-Х. М., Умхаев Х. С. и т.д. В этих работах нет единого мнения по рассматриваемым проблемам, однако они в совокупности позволяют создать относительно адекватную картину общественного устройства чеченцев в историческом прошлом.

На основе выводов, изложенных в исследованиях названных авторов и их предшественников, можно утверждать следующее. У чеченцев на ранних этапах своей истории существовало общественное устройство в форме рода (тайпа), были развиты, как и у других народов, патриархально-родовые, кровнородственные отношения. Ученые, естественно, не могут ныне постичь структурно-функциональные особенности первобытного рода (тайпа) чеченцев в его первоизданном виде, поскольку имеют возможность изучать непосредственно лишь сравнительно поздние формы их общественной организации. Однако в науке утвердилось мнение, что институту рода вообще, а не только чеченскому тайпу, были присущи следующие общие черты: исторически сложившиеся духовно-ментальные особенности, нравственно-религиозные представления и нормы, первобытный коллективизм, отсутствие частной собственности и классов, наличие экзогамии и моногамной семьи, применение санкции кровной мести и некоторые другие черты. Эти общие признаки родовой организации на ранних этапах были присущи и чеченскому тайпу. Однако в процессе длительной эволюции, с ростом численности населения, с усилением миграционных процессов с горных ущелий в предгорье и на плоскость, а также с развитием производительных сил в тайповой организации постепенно происходят существенные социальные изменения, усиливается экономическая роль большой патриархальной семьи, в недрах которой более интенсивно развивается и обособляется малая семья, роль института рода локализуется выполнением брачно-регулирующих и религиозно-обрядовых функций, живущие рядом патриархальные семьи разных родов образуют соседскую общину, составляющую основу сельской общины (горного общества чеченцев). Затем в процессе социальной эволюции и в первую очередь благодаря совершенствованию производительных сил внутри этого горного общества происходят изменения в экономической, политической, социокультурной сферах, однако эти изменения не приводят, как у наших кавказских соседей, к возникновению развитой формы частной собственности, классовых образований, сословно-иерархических структур и государственного устройства в классическом его виде. Из этого вовсе не следует, что чеченцы в своем историческом развитии застряли на этапе патриархально-родового строя и поныне не могут выйти из этого «детского» состояния, как это представляется некоторыми исследователями, стоящими только на позициях марксистской парадигмы.

Сложившиеся социально-экономические, общественно-политические, культурно-духовные основы чеченцев были, видимо, обусловлены не только одними материально-экономическими факторами (марксистская парадигма), но и факторами, связанными с их культурным кодом, исторически утвердившимися духовно-ментальными и нравственно-религиозными особенностями (цивилизационная парадигма). Если исходить из цивилизационного подхода к анализу истории чеченского общества, то можно утверждать, что основу их развития составляла совокупность устойчивых,

относительно неизменных мировоззренческих, духовно-волевых и морально-нравственных принципов, которые выступают в качестве матрицы или культурного кода этноса. В соответствии с этим кодом осуществлялось производство и воспроизводство всего социального организма чеченцев. Культурный код чеченцев определял своеобразие их материальной деятельности, социальную организацию и духовные начала. Этот код отразился и в особенностях эволюции чеченского тайпа, в котором не сложилось социально-имущественное и сословно-классовое неравенство. Некоторые эти особенности нашли отражение и в монографическом исследовании С. А. Натаева, основные идеи которой сводятся к следующему: 1. Чеченский тайп нельзя сводить к классическому этническому роду, которое было характерно для начальной ступени развития человечества, для периода его «дикости» и «варварства». По своему социальному содержанию чеченский тайп – это не классический этнографический род, а братство-вошалла, в котором определяющим является не кровнородственный, а территориально-географический признак. «С 16 века, – пишет Натаев С. А., – с началом переселения чеченцев на равнину, институт тайпа, вероятно, теряет под собой социальную и экономическую базу, так как представители тайпов оказались расселенными в нескольких или даже в десятках аулов»; 2. Не верным является утверждение о том, что понятие «тукхум» обозначает союз родственных тайпов, для обозначения этнических объединений более широкого масштаба, так называемых общинно-ущелевых объединений в Чечне определяющим являлась территория (земля), а не родство; 3. В Чечне, с ее этнически консолидированным народом, единым правовым полем, этнокультурой, конфессиональной однородностью, политически была организована как федерация равноправных «автономных» субъектов – 35 горных этнотерриториальных объединений («земель») и 10 равнинных обществ. В Чечне были зачатки гражданского общества, власть была на горизонтальном уровне, т.е. носителем власти являлся народ, и исполнительные функции власти преимущественно были сосредоточены в местных органах власти, в отличие от классовых обществ, в которых существовала жесткая вертикаль в управлении обществом» [12, 368-378].

В связи с вышеизложенным можно утверждать, что при характеристике общественного развития вайнахов нельзя исходить только из стадияльно-формационной или цивилизационной парадигмы, здесь необходима взаимосвязь этих фундаментальных методологических подходов при анализе истории горного общества чеченцев. Из сказанного следует, что в рассматриваемое время в Чечне господствовали не древние патриархально-родовые отношения, а сложился своеобразный культурно-исторический тип общества, в известной мере уникальная цивилизация, в которой не нашли полного развития сословно-иерархические отношения, имущественное неравенство, классовая структура и соответствующее этой структуре государственное устройство. Здесь будет уместным, как нам представляется, следующая историческая аналогия из жизни ирокезских племен. Известно, что к моменту завоевания Северной Америки европейской цивилизацией пять местных этнических общностей образовали так называемую Лигу ирокезов, которая представляла собой конфедерацию независимых, но родственных племен. При наличии достаточно развитой социальной и особенно политической организации, благодаря которой союз ирокезских племен занимал главенствующее положение в северо-восточной области Северной Америки, приблизительно более двухсот лет явственных проявлений социальной стратификации и имущественной дифференциации в структуре Лиги не наблюдалось. На протяжении всего периода существования Лиги, с момента возникновения и вплоть до ее падения в конце XVIII в., для нее была характерна сложная и эффективная система организации общества, которая, однако, функционировала без помощи каких-либо бюрократических институтов управления, сохраняя эгалитарные традиции. При этом отсутствовала ярко выраженная социально-политическая иерархия, тогда как само по себе понятие государства автоматически предполагает наличие иерархии. И тогда функции государства (например, гарантия социумом защиты и безопасности членов общества, или ведение широкомасштабных военных действий с целью покорения соседних народов) берет на себя негосударственная система политической организации. Но при отсутствии института государства как такового ирокезское

общество, основанное на демократических началах, было организовано в сложную систему, вершиной которой стала конфедерация племен. Назвать первобытным столь сложно организованное общество было бы неправомерно. Сила Лиги состояла не в способности к централизации власти. Скорее напротив, ее политическая структура была децентрализованной. Создание сложного общества, организованного на демократической основе в конфедерацию нельзя рассматривать как исключительно ирокезское достижение. Только на северо-востоке Северной Америки можно было обнаружить по меньшей мере еще четыре достаточно крупных союза племен, но по сравнению с ними механизм функционирования Лиги ирокезов был наиболее отлаженным и эффективным. Как видно, не все этнические образования в процессе своей длительной эволюции проходят стадии социально-имущественной дифференциации и создания государственных структур. Безгосударственный путь весьма сложных обществ также является возможным, о чем свидетельствуют и особенности развития чеченского общества [20].

Итак, чеченцы, как нам представляется, создали в процессе своего исторического развития своеобразное общественное устройство, в котором не были развиты, как у наших соседей, социально-имущественное неравенство, общественно-политическая и сословно-классовая дифференциация. Отсутствие у чеченцев классовой структуры и отношений господства и подчинения, которые были в определенной мере развиты у северокавказских народов, можно объяснить целым набором специфических факторов.

Первый фактор. Обычно причину отсутствия у некоторых этносов имущественного неравенства и сословно-классовых отношений ученые видят в том, что тот или иной этнос находился в стороне от столбовой дороги цивилизации, вдали от развитых социокультурных систем. Применительно к истории и культуре чеченцев такое объяснение, с нашей точки зрения, неоправданно, поскольку чеченцы ни в прошлом, ни в настоящем не находились на обочине культурно-исторических процессов, протекавших на Кавказе, хотя они в значительной мере сохранили отношения, характерные традиционному обществу. Вайнахские племена проживали в регионе, где, как говорится, кипел этнографический «котел истории». Словом, история и культура чеченцев тесно переплетались с историей и культурой других кавказских этносов.

Чеченцы – один из древнейших народов мира – со своими этнокультурными особенностями, своеобразным антропологическим типом. Древние чеченцы заселили южные и северные склоны Главного Кавказского хребта еще в эпоху поздней бронзы и раннего железа [8, 26-55]. Профессор Алироев И. Ю. пишет, что о нахских племенах упоминается еще в «Истории» Геродота (V в. до н.э.) и в «Географии» Страбона (1 в. до н. э.). Об этническом объединении нахов упоминается и в грузинских источниках IV-III вв. до нашей эры [2, 9].

Нахские племена обитали в самой удобной географической зоне Кавказа – с благоприятными природно-климатическими условиями. Особенно благодатным местом для благополучного проживания являлась Чеченская равнина, которая является частью Терско-Сунженской равнины, расположенной к югу от Сунженского хребта. Это природный коридор, простирающийся с запада на восток, в котором живописно раскинулись большие, утопающие в зелени фруктовые сады чеченских поселений. Вот что писал о Чеченской равнине русский офицер К. Самойлов в середине XIX века: «Вообще почва плоскости чрезвычайно плодородна и при самом небольшом уходе щедро вознаграждает труд земледельца. Едва ли Чеченская плоскость не есть самая плодородная часть северной стороны Кавказа, и она вполне заслуживает данное ей горами название «житница Дагестана» [15, 21].

Этот благодатный край издревле привлекал внимание близких и дальних соседей, на эти места претендовали могучие державы. По этому естественному коридору, с запада на восток и с востока на запад, веками шли то торговые караваны, то алчные и жестокие полчища захватчиков. Нахские племена были поставлены в ситуацию, когда им периодически приходилось отражать натиски многочисленных врагов. Уже в первое тысячелетие н.э. они вели борьбу с римскими легионерами и с Сасанидским Ираном. Свое место под солнцем они должны были отвоевывать в борьбе с гуннами и

хазарами. В VII-IX вв. вайнахи, совместно с народами Грузии и Дагестана, отражали натиски полководцев Арабского халифата. Упорное сопротивление чеченцы оказывали монголо-татарскому нашествию, азиатскому полководцу Тимуру. После нашествия Тимура равнинная, предгорная и горная зона Чечни лежали в развалинах. Чеченцам потребовались многие годы напряженного труда, чтобы достичь прежнего исходного уровня своего экономического развития. Испытания, которым завоеватели подвергали чеченцев, губительно отражались на их экономическом укладе и культурном развитии, консервировали архаические социокультурные формы их существования, не позволяя им свободно развиваться.

С XVI века Кавказский перешеек становится зоной пересечения военно-политических интересов Сефевидского Ирана, Московской Руси, Османской империи и его вассала – Крымского ханства. Великие державы несли вайнахам не мир и процветание, а очередные страшные разрушения и смерть. В условиях завоеваний, внешних нападений, колониального нашествия чеченцам практически не оставалось времени на мирную и созидательную деятельность, без которой не может быть радикальных изменений в экономическом базисе общества, что негативно отразилось и на развитии соответствующей надстройки.

Как известно, основой социокультурного развития общества является материальное производство, экономические преобразования. Путем развития производительных сил люди вступают в соответствующие производственные экономические отношения. На их основе складываются экономически эффективные формы собственности, совершается объективный процесс имущественной дифференциации, возникают классы, государственные образования и другие более совершенные формы общественного бытия. Названные созидательные процессы в обществе протекают в исторически относительно спокойное время. Однако солнечных созидательных дней на Чеченской равнине было совершенно недостаточно, чтобы данная объективная социальная закономерность в полной мере проявилась в вайнахском обществе. Чтобы эффективно развивать свое материальное производство, вайнахи осваивали плодородные плоскостные районы. Преданные созидательному труду, они выращивали на равнине различные земледельческие культуры, успешно развивали животноводство, строили ирригационные системы, возводили жилища, закладывая основы для жизни будущих поколений. Но очередная агрессия извне часто прерывала ход мирного созидательного труда чеченцев. В результате сжигались поселения, цветущие сады, десятками тысяч гибли люди, наиболее жизнеспособных, особенно молодежь, уводили в плен. В условиях агрессии предки чеченцев неоднократно вынуждены были сниматься с насиженных мест и спасаться в горных ущельях. При этом развитие материального производства, производительных сил, новых экономических отношений в значительной мере сковывались. Все это отбрасывало вайнахов в их социально-экономическом развитии на многие годы вспять.

Суровые условия высокогорья ограничивали развитие производительных сил, в значительной мере консервировали традиционный общественный уклад, нередко реанимировали традиционные формы взаимоотношений вайнахов. Подобные процессы характерны и некоторым другим народам. Например, у пуштунских племен в удаленных горных районах феодальные отношения складывались и развивались медленнее, а пережитки родо-племенных отношений имели большую силу и устойчивость [17]. Периодически повторяющиеся вынужденные миграционные процессы – то с плоскости в горы, то с гор на плоскость тормозили поступательное развитие вайнахского общества, формирование имущественного неравенства и классовых отношений с соответствующими надстроечными институтами. То есть внутренние имманентные процессы социальной эволюции подрывались агрессией извне. Эта агрессия не завершалась включением всех вайнахов в состав более развитых государственных образований и интеграцией их к новым сословно-иерархическим социальным отношениям.

Продолжительное проживание в горной изоляции, а также отсутствие стабильного влияния со стороны развитых государственных образований (Иран, Турция, Крымское ханство, Россия и т.д.) не стимулировало процесс размывания устойчивой структуры традиционного общества. В научной

литературе пишут о воздействии в средневековом прошлом Картлийского, Хазарского и Аланского государственных образований на социальную структуру чеченского общества, однако эти воздействия, видимо, были этнически ограниченными (т.е. не имели воздействие на весь чеченский этнос), непродолжительными, социально неэффективными и не привели к развитию имущественного неравенства и социально-классовой дифференциации. Все вышеназванные обстоятельства составили один из важных факторов, обусловивший своеобразие общественного развития чеченцев в прошлом.

Второй фактор. Географически Чечня расположена в центральной части территории между Черным и Каспийским морями и ветры социальных перемен здесь имели меньшую силу. Исторические процессы более бурно протекали среди народов Северного Кавказа, обитавших в бассейнах этих огромных водных массивов или вблизи них. Здесь проходили жизненно важные пути, связывающие Восток и Запад, приобщая к динамичным социальным процессам и событиям прибрежные этносы и их ближайших соседей (Дагестан, Адыгея, Кабарда, Балкария, Осетия). До Центрального Кавказа (Чечни) эти прибрежные социальные потрясения доходили в ослабленном виде, что мало задевало относительно прочное здание традиционного общества. Данное утверждение косвенно подтверждается и размышлениями вышеупомянутого К. Самойлова: «Укрытые в неприступных ущельях, владея средствами к жизни в местных промыслах, они (чеченцы - В. Г.) не могли вступать в частые сношения с соседними племенами, отделенными от них непреодолимыми преградами, и потому не могли подвергаться влиянию внешних переворотов. Волнения, которым подвергались беспрерывно Закавказье и соседний Дагестан, не доходили до них» [15, 21]. В связи с вышесказанным может возникнуть вопрос о влиянии в древности связывающего Восток и Запад кавказской ветки «шелкового пути» на социальные процессы в чеченском обществе. Видимо это влияние в условиях сложных природно-географических условий и повторяющихся вынужденных передвижений чеченцев с плоскости в горные укрытия было не столь эффективным и заметного следа оно не оставило в жизни данного этноса.

В местной исторической науке высказывается точка зрения о наличии у вайнахов в прошлом, как и у соседних народов, феодальных отношений, классового разделения. На наш взгляд, эта точка зрения недостаточно научно обоснована. Как известно, феодальное образование предполагает наличие соответствующих атрибутов: вотчины, юридически оформленного социального неравенства, зависимых и господствующих сословий или социальных групп и т.д. В классическом смысле в вайнахском обществе феодальных образований не существовало. Так называемые «чеченские» феодалы на поверку оказываются пришлыми или приглашенными варягами с номинальной властью и ограниченным влиянием, не имеющими зависимых людей, собственной вотчины. Они в качестве феодалов так и не закрепились среди чеченцев. Конечно, у чеченцев были связи с соседними феодалами, но они ограничивались выгодными для обеих сторон экономическими отношениями и не переходили в сферу политическую.

Третий фактор. Анализируя некоторые специфические факторы относительной консервации устоявшегося социального состояния вайнахов, следует указать и на традиционные механизмы сдерживания процесса их имущественного расслоения и социально-классовой дифференциации. При появлении в горном обществе чеченцев имущественного неравенства и формировании состоятельной части сородичей, посягающей на традиционные ценности и стремящейся узурпировать власть, включались уравнилельные механизмы, например, «байтал ваккхар», «х1у кхайкхор» и т.д.. То есть не в меру разбогатевших сородичей «раскулачивали» и низводили до уровня рядовых горцев, что более не позволяло им занимать длительное время социально-привилегированное положение в обществе. Подобные обычаи, к стати, встречаются и у некоторых народов мира. По этому поводу профессор И.В. Суханов пишет: «С первых своих шагов переход от коллективной собственности к частной, от имущественного равенства к неравенству встретил упорное сопротивление старых родовых обычаев. Накопление у родовых старейшин и племенных вождей богатств, превышавших их потребности, противоречило старым обычаям коллективизма. Способом разрешения этого противоречия, на первых этапах развития частной собственности, выступают новые обычаи: разбогатевшие вожди, под

давлением старых обычаев, вынуждены были устраивать массовые раздачи своего имущества сородичам, помогать нуждающимся, организовывать для всего рода пиры. Это было своеобразным компромиссом между старыми обычаями и новыми, частнособственническими отношениями, своего рода откупом последних от давления со стороны первых. У многих племен, на этой основе, сложились обычаи уничтожать имущество умершего во время похорон, хоронить его вместе с ним, раздавать присутствующим на похоронах» [18, 81-82].

В этой связи следует еще раз упомянуть о такой категории цивилизационной парадигмы, как культурный код. Культурный код чеченцев, как совокупность относительно устойчивых принципов, норм, стереотипов, представляет собой, как и у других народов, свое неповторимое, во многом уникальное социокультурное, духовно-ментальное и религиозно-нравственное образование. Важнейшими сегментами этого образования являются принципы социально-имущественного и общественно-политического равенства и воинственного неприятия господства одного чеченца над другим чеченцем. Чеченцы всегда гордились этими принципами, провозглашали себя народом свободным, у которого никогда не были «лай-элий».

Краеугольным камнем культурного кода чеченцев, активно противостоявшим в прошлом процессу социально-имущественной дифференциации, является чеченский этический кодекс «Къонахалла», который формируется из таких нравственных начал, как «человечность, справедливость, духовная чистота, благородство, почтительность, честь, выдержка» [10, 216]. Подобные морально-нравственные кодексы, естественно, вырабатывались и у других нравственно развитых народов, например, у европейцев – рыцарский кодекс чести, у японцев – «Бусидо», у пуштунов – «Пуштунвали», у киргизов – «Манас», у калмыков – «Джангар», у народов Северного Кавказа – нартский эпос, у чеченцев – «Къонахалла» и т.д. [10, 214].

В основу чеченского этического кодекса «Къонахалла» были заложены социально эффективные механизмы, нейтрализующие процесс социально-имущественной дифференциации. К этим механизмам, в частности, можно отнести следующие.

Первый механизм. Чеченский этический кодекс «Къонахалла» своими корнями уходит в седую древность и, следовательно, впитал в себя первозданные гуманистические нравственные ценности древнего общества. В окончательном виде этот кодекс сформировался в позднем средневековье, в эпоху расцвета тайповой демократии, когда высшей ценностью общества была объявлена свобода, в том числе и свобода личности [10, 214]. Заложенный в основу этического кодекса чеченцев важнейший нравственный принцип свободы, в том числе и свободы личности, воспринимался как святыня, подлежащий поклонению и беспрекословному соблюдению и выполнению. И этот принцип в корне пресекал попытки некоторых нарождающихся предприимчивых чеченцев поработать своих сородичей.

Второй механизм. В отличие от кодексов чести европейцев, японцев, афганцев, в которых акцент делается на воинственные качества рыцаря, самурая, пуштуна, чеченский этический кодекс охватывает более широкую сферу деятельности, где главенствующее место занимают морально-нравственные и волевые качества Къонаха» [10, 215]. Названные нечеченские этические кодексы испытали на себе воздействие сословно-имущественной дифференциации общества и в силу этого деградацию первозданных гуманистически насыщенных ценностей традиционного общества. Поэтому в этих кодексах вольно или невольно дается установка на формирование насильственно-воинских качеств, что объективно создает предпосылки для зарождения общества на принципах социальной несправедливости, угнетения и насилия. В чеченском этическом кодексе, питавшимся благотворными ферментами духовно-нравственных ценностей традиционного общества, во главу угла поставлены пронизанные гуманистическим содержанием ненасильственные морально-нравственные ценности, что блокирует процесс зарождения и развития процесса эксплуатации человека человеком, насилия над ним, оскорбление его чести и достоинства. Каждый чеченец обязан был выработать у себя морально-нравственные и волевые качества «Къонаха». Чеченец-«Къонаха» не мог позволить кому-либо господствовать над собой, он сам не имел право господствовать над другим горцем, более того, он не

мог допустить в своем присутствии акты насилия со стороны любого, даже незнакомого человека, над другими людьми. Эти нравственно-волевые качества чеченцы демонстрировали и в последующие века, не позволяя никому господствовать над собой и защищая от насилия слабых и обездоленных. Чеченцы неприязненно относились к самим институтам эксплуататорского общества, к таким его противоположным классам, как господа (элий) и холопы (лай). Название «эла» (господин) чеченцем воспринималось иронично, а название «лай» - оскорбительно.

Традиции свободолюбивого культурного кода чеченцев продолжали оказывать свое определенное воздействие на ментальную сферу чеченцев вплоть до последнего времени. Общеизвестно, что в недалеком прошлом чеченец считал для себя оскорбительным выполнение определенных видов работ у другого чеченца. Например, считалось позорным копать туалет у других, пасти за плату скот односельчан, выполнять домашние работы у других чеченцев, вывозить их мусор, быть домработником, домработницей или прислугой и т.д. И в наше непростое время трудно найти чеченца, который занимался бы такими видами работ, как вагоновожатый, медбрат, парикмахер, повар, кулинар и т.д. Несмотря на высокий уровень безработицы и стесненное материальное положение, молодые чеченцы, тем не менее, не обслуживают клиентов в барах, ресторанах, кафе. Эти места занимают приезжие молодые люди из соседних регионов и зарубежья, оказывая тем самым огромную материальную помощь своим обездоленным семьям и близким.

Если вспомнить тоталитарные советские времена, то и в тот драматический период своей истории чеченцы в основном остались верными своему культурному коду. Например, они без особого энтузиазма воспринимали назначение чеченца на руководящую должность в тот трудовой коллектив, в котором находились одни чеченцы, дабы не испытывать над собой его «господство». Более сдержанно они выполняли указания руководителя - чеченца, чем руководителя другой национальности. Тоталитарные формы правления были им в корне чужды, а более приемлемыми оказывались демократические ценности, методы руководства и принципы общественной жизни. Эти особенности черты характера народа, кстати, подмечали многие известные представители соседних народов и в прошлые времена, и в новой нашей истории. Известный чеченофоб А. П. Ермолов, которого никак невозможно упрекнуть в симпатии к чеченцам, писал: «Я видел много народов, но таких непокорных и неподдающихся как чеченцы на земле не существуют». «Даже наши солдаты, – сокрушается далее А. П. Ермолов, – бегут именно в Чечню. Их привлекает туда совершенное равноправие и равенство чеченцев, не признающих в своей среде никаких законов». В своем знаменитом «Архипелаге ГУЛАГ» А. И. Солженицын пишет: «Но была одна нация, которая совсем не поддавалась психологии покорности – не одиночки, не бунтари, а вся нация целиком. Это – чечены... После того как их один раз предательски сдернули с места, они уже больше ни во что не верили... Никакие чечены нигде не пытались угодить или понравиться начальству – но всегда горды перед ним и даже открыто враждебны...».

Все вышесказанное вовсе не означает, что чеченцы в семье братских народов занимали в прошлом или занимают ныне какое-то особое духовно-привилегированное положение. Просто, они в своем историческом развитии, в силу определенных специфических обстоятельств, не пережили стадию классовообразования, сословно-имущественной дифференциации, не перешли от коллективной собственности к частной, в значительной мере, может быть, в силу своего культурного кода сумели обуздать алчные устремления родовых старейшин и племенных вождей.

В научных публикациях нередко высказываются мысли о серьезном влиянии России на процесс разложения традиционных отношений среди чеченцев и развитие среди них феодальных, а позже и капиталистических отношений. На наш взгляд, роль России в этом процессе преувеличена. Известные письменные источники свидетельствуют о наличии русско-чеченских связей еще в XVI в. Об этом написано немало. Но ни феодальная, ни капиталистическая Россия не оказала существенного влияния на традиционный уклад и образ жизни вайнахов. В этой связи известный просветитель и общественный деятель Чечни А. Мутушев писал, что «царизм, прервав в 1859 историю Чечни на стадии шарията,

имамата Шамиля и туркофильства, к 1917г., к своему падению, не заложил основы экономического развития, оставил прежними производственные отношения» [1, 184]. Это объясняется тем, что Чечня, на протяжении многовековых связей с Россией, так и не стала в прошлом ее органической частью, а среди чеченцев не утвердились, пагубные для традиционного общества, выраженные классовые отношения. Правда, к концу XIX в. и в начале XX в. процесс капиталистического влияния России на традиционный образ жизни вайнахов набирает обороты, но он прерывается социалистической революцией. В связи с этим, частная собственность, главный могильщик традиционных отношений, была уничтожена. Общественная собственность на средства производства, в особенности, коллективная собственность на землю (колхозы, госхозы, различные товарищества по совместной обработке земли и т.д.), которая в значительной мере напоминала черты собственности патриархального уклада, еще в большей степени законсервировала традиционную структуру чеченского общества.

Советский этап в жизни чеченцев был самым драматически насыщенным в их долгой истории взаимоотношений с Россией. Это гражданская война, мрачные годы коллективизации, Великая Отечественная война, сталинско-бериевская депортация. Бесспорно, в этих страшных условиях говорить о социальном прогрессе и развитии новых общественных отношений среди чеченцев не приходится. Трагические события реанимировали потрепанные советским укладом жизни фамилльно-тайповые отношения, часто выступавшие в качестве эффективных традиционных средств выживания чеченцев, особенно в бесчеловечных условиях длительной и беспрецедентно трагической депортации.

Да и по возвращению чеченцев на историческую родину традиционные общественные отношения, фамилльно-тайповая солидарность, взаимопомощь и взаимовыручка, коллективная защита прав, чести и достоинства каждого родственника, во многом помогли им относительно быстро встать на ноги, восстановить жилища, аулы и села, обустроить свою жизнь. Следует отметить, что три десятка лет после депортации были напряженно-созидательным периодом в жизни чеченцев. Это было время огромного духовного и физического подъема возвратившегося после относительно долгого изгнания на родную землю народа-страдальца. В мирные периоды чеченцы всегда демонстрировали удивительную созидательную и творческую мощь. Отличившиеся своим мужеством на фронтах войны и трудовыми успехами в условиях депортации, вайнахи с особым упорством принялись за социально-экономическое, культурное возрождение родного края. В ходе созидательного процесса в возрожденной ЧИ АССР были достигнуты внушительные результаты. Продукция, изготовленная на промышленных предприятиях республики, поставлялась не только в регионы нашей страны, но и в 40 зарубежных государств мира. В республике было создано крупное сельскохозяйственное производство, оснащенное самой передовой техникой, росли современные села, города, открывались новые театры, дома культуры, киноконцертные залы, детские дошкольные учреждения, школы, училища, техникумы, высшие учебные заведения.

В 80-е годы прошлого века в трех вузах, 12 средних специальных учебных заведениях, около 600 общеобразовательных школах обучались более 400 тыс. человек, что составляло 1/3 населения республики. Вместе с тем устойчивый созидательный процесс, происходивший в ЧИ АССР, сопровождался определенными противоречиями, которые негативно влияли на социальную и межнациональную ситуацию в республике. Не стимулировался процесс формирования национального отряда промышленного рабочего класса, главного носителя социалистических отношений. Темпы развития национальной интеллигенции были значительно ниже, чем в соседних автономиях. В силу своей малочисленности, она не могла в полной мере морально и интеллектуально воздействовать на собственный народ, нацеливать его на новые формы бытия. В благополучные для СССР 70-е годы XX века на 1000 человек, в возрасте 10 лет и старше, у евреев, например, приходилось 344 человека с высшим образованием, а у чеченцев всего 7. По этим показателям впереди чеченцев были коми-пермяки, ханты, манси и другие малые народы Севера. По этому поводу профессор М.Р. Овхадов пишет «о катастрофическом отставании чеченцев по уровню образования от многих народов РСФСР и СССР, не говоря о самом низком показателе среди народов Северного Кавказа» [14, 288].

Следует сказать, что в постдепортационный период, особенно в последние десятилетия перед крахом СССР, устоявшиеся традиционные отношения постепенно стали угасать, хотя еще и сохраняли в значительной мере свою корневую систему. После распада Советской империи и начала развития капиталистических отношений на постсоветском пространстве веками функционировавший традиционный уклад, фамильно-тайповые отношения на начальном этапе стали вновь оживать, и одновременно стали подвергаться серьезным испытаниям. Капитализм в «вайнахской папaxe» как могучее и страшное чудовище предстал перед одряхлевшим чеченским тайпом и начал подвергаться серьезным испытаниям традиционные нравственные святыни: долг, честь, совесть, достоинство, верность слову, почитание старших и женщин, защита слабых и близких, взаимопомощь, бескорыстие, скромность. Начали размываться традиционные нравственные опоры этноса и утверждаться капиталистические «святыни»: алчность, лицемерие, корысть, причем в непривычной для вайнахов уродливой форме.

Процесс эрозии устоявшегося уклада и переоценка ценностей в вайнахском обществе постепенно набирает силу, при этом традиционное мировоззрение и психология людей не успевают перестроиться на новый капиталистический лад. Горцы, верные традиционным, подлинно вайнахским нравственным установкам и принципам, не выдерживают жестокой конкуренции с «новыми чеченцами», выразителями капиталистических отношений, главная святыня которых – прибыль. Именно в борьбе между старыми и новыми социокультурными ценностями подтачивается духовное и физическое здоровье нравственно возвышенного человека. Не этим ли объясняются участившиеся среди чеченцев инфаркты и инсульты?

Путь социокультурного развития чеченцев нелегок, он не усыпан лепестками «алых роз», на нем, скорее, острые шипы. Задача состоит в том, чтобы, замечая и обходя их, идти вперед, осваивая достижения технического и социального прогресса. Понятно, что в условиях капиталистической формации традиционные отношения подвергнутся существенной трансформации, но сказать, что они навсегда исчезнут, было бы неверно. Тем более, что чеченский тайп, как универсальный, жизненно эффективный организм, показал свою удивительную выживаемость. «Со времен возникновения института тайп как общественной организации, – пишет Н. Н. Альбеков, – его структура совершенно не претерпела какие-либо системные изменения» [3]. Конечно, в новых условиях традиционные отношения приобретут новую форму, при этом очень важно, чтобы они способствовали социальному, интеллектуальному и культурному развитию чеченского этноса. Из прошлого нужно брать все ценное, жизнеспособное и позитивное, что имеется в семейно-бытовых отношениях, экономической, духовно-нравственной сферах, и сопрягать это с цивилизационными достижениями. Не изоляционизм, а культурные взаимодействия с окружающим миром, думается, должны стать социокультурной доминантой для чеченцев.

В связи со сказанным выше необходимо следующее добавление. Когда мы говорим о традиционных отношениях или о проявлении в наше время в большей мере черт патриархального общества у того или у иного народа, не следует все это ассоциировать с понятиями «застой», «отсталость», «архаичность» и т.д. Бесспорно, традиционное общество, патриархальная эпоха это детство человечества, однако именно в эту эпоху зародились общечеловеческие нравственные ценности, и, как бывает обычная детская духовность, они были относительно стерильны. Уже в последующие классовые времена эти ценности (как и духовность взрослых) обрастают низменными пороками. В оценке патриархальной эпохи нет единого мнения среди исследователей. Одни преподносят ее как «золотой век» человечества, как символ всего уютного, домашнего, как уклад с теплыми, свойскими отношениями между людьми, в котором доминирующую роль играет мужчина, заботливый отец-патриарх. Другие считают патриархальную эпоху диким, варварским состоянием, где господствует суровый, безжалостный деспот-отец, где жизнь вовсе не была безоблачной и отношения между людьми были далеки от идеала. В этих крайних суждениях истина, видимо, как всегда, в середине: в патриархальном обществе были и добрые, светлые, теплые отношения между сородичами,

и были отношения жестокие, грубые, насильственные, деспотические и т. д., особенно со стороны главы патриархального сообщества и его окружения. В процессе трансформации патриархально-родового общества в классовые образования (рабовладение, феодализм), господствующая верхушка унаследовала насильственную практику патриархата особенно в отношениях с зависимыми сословиями, а общечеловеческие нравственные ценности адаптировала к своему высшему сословию. В этих классовых образованиях патриархальная модель предстала в новом обличье: отцом «семейства» (группы, общины, этноса, народа) стал позиционировать себя рабовладелец, фараон, царь, феодал, король, император и т.д.

В феодальную эпоху патриархальные устои в значительной мере трансформировались, однако полностью преодолеть их не удалось. В Новое время в феодальной Европе при зарождении капитализма патриархальная модель подверглась серьезному испытанию, а затем и значительной трансформации. Этому способствовало решение буржуазной революцией следующих важных задач: 1) отделение власти, государственного аппарата от собственности; 2) признание государственной властью легитимности, законности частной собственности, 3) защита частной собственности от произвола государственной бюрократии, 4) аграрная революция – ликвидация феодального, дворянского землевладения, разрушение общины и наделение крестьян землей [19,632]. В общественно-политической и социокультурной жизни стали внедряться либерально-демократические ценности: всеобщие выборы, представительная власть, свобода совести и слова, правовое государство, права граждан и т.д. Эти либеральные нормы относительно эффективно функционируют и в современном мире, особенно на Западе. Однако разрушение патриархальных устоев не принесло народившемуся капиталистическому миру справедливое мироустройство. Например, буржуазные благие пожелания (свобода, равенство, братство, справедливость) первыми привели на эшафот европейских «отцов семейства» – короля Англии и короля Франции.

На Востоке сложилась иная ситуация, которая во многом блокировала внедрение буржуазных отношений, буржуазного базиса и надстройки, либерально-демократических принципов общественно-политического и государственного устройства, нового образа жизни на основе свободы, равенства и братства. Среди факторов, обусловивших данную ситуацию, можно выделить следующие:

1. На Востоке господствовал так называемый «азиатский способ производства», где в значительной мере синтезировались рабовладельческие и феодальные общественные отношения. Феодально-рабовладельческий симбиоз выросший здесь из патриархального общества оказался более живучим и менее уязвимым от воздействия нарождающихся буржуазных отношений, нового строя и его институтов. На Востоке на вершине социальной лестнице господствовал собственник всех богатств, всевластный царь и управляющий делами всего общества подвластный ему мощный государственный аппарат. На нижней ступени стояла сельская община, огромная масса рядовых общинников не имеющая защищенную законами и властью гарантированной частной собственности.

2. В средневековую эпоху в духовном развитии Запад уступал Востоку. Европа, в силу известных причин, многие духовные ценности и идеи заимствовала у соседних, особенно у арабоязычных народов, которые в свою очередь обогатили собственную культуру во многом за счет античного наследия. Однако, в конце средневековья, с середины 14 в., европейские народы осуществили спринтерский рывок в развитии всех сфер общественной жизни. Результаты, достигнутые христианским миром (Реформацией) в философии, науке, технике, технологии, в общественных преобразованиях в эпоху Возрождения, в Новое время, в эпоху Просвещения оказались грандиозными. Восток в духовном развитии в конце средневековья замедлил свой бег, передав эстафетную палочку прогресса Европе, не создал принципиально новых учений и оригинальных философских систем. Восток не пережил Реформацию, духовно-просветительский и научно-технический всплеск Эпохи Возрождения, Нового времени, Эпохи Просвещения, как это сделала Европа, что позволило Гегелю сделать европоцентристский вывод о том, «что всемирная история направляется с Востока на Запад, так как Европа есть безусловно конец всемирной истории, а Азия ее начало» [4, 98].

В силу названных причин восточному обществу так и не удалось в значительной мере удалиться от патриархальности, подвергнуть коренной перестройке уклад жизни, психологию, образ мыслей, архаичную ментальность, что затормозило развитие здесь таких либеральных ценностей, как, например, демократия, свобода, равенство и т.д. В современном мире многие восточные государства активно пользуются таким изобретением Запада как демократия, но по своей сути они являются еще патриархальными обществами. В этих странах функционируют свои конституции, выборные механизмы, свобода слова, печать, телевидение и т.д. И весь этот камуфляж позволяет обеспечивать долгосрочное правление утвердившимся у руля государства руководителям, ибо эти государства по сути своей являются еще патриархальными обществами (государства Северной Африки, Средней Азии, Аравии, Юго-Восточной Азии и т.д.). Да и в самой российской действительности «родимые пятна» ушедшей патриархальной эпохи еще полностью не изжиты. Они проявляются в самых разных сферах жизни. Известно, что в семейно-бытовой сфере многих наших народов следы патриархального прошлого обнаруживаются в семейной организации (особенно в больших неразделенных семьях). Патриархальные традиции можно порою обнаружить и в современной политической сфере. Как пример можно привести высказывание одного известного политического деятеля в том духе, что, если ссорятся руководители двух социально-политических структур, то и все их фамильно-родственные образования обязаны участвовать в данном конфликте. Традиции патриархального прошлого можно обнаружить и в ностальгии по «железной руке», и в стремлении длительное время пребывать на вершине иерархической политической пирамиды. Здесь дело даже не в каком-то злом умысле со стороны, просто патриархальное общество нуждается в пожизненном патриархе, ибо культурный код, культурная матрица восточной цивилизации в своем сущностном ядре даже в нашу эпоху остается прежним. Людям, конечно, импонируют привлекательные либеральные ценности, но «душа лежит к старине», как говорили классики «традиции мертвых поколений как кошмар довлеют над умами живых».

В современных условиях глобализации, диалога культур, миграционных процессов у разных народов либо либерального, либо патриархального общества имеются все возможности познать, осознать и оценить своеобразие культур, духовно-нравственные ценности, образ жизни, эффективные формы государственного и общественного устройства друг друга. Какие из этих ценностей являются наиболее полезными и благоприятными для современной противоречивой и предельно динамичной жизни? На этот вопрос нет однозначного ответа. Либеральные и патриархальные ценности не могут в наши дни ужиться, прийти к компромиссу и толерантности. Например, для либеральной культуры важными ценностями являются гендерное равенство и свободная любовь. Патриархальное же общество считает приоритетным крепость семьи, домашнего очага, доминирование мужчины и ориентацию женщин на рождение и воспитание как можно больше детей. Остается загадкой, почему патриархальное сознание не трансформируется в либеральное сознание, которое приносят в реальную жизнь людей демократию, свободную любовь, гендерное равенство, свобода слова, совести, правовое государственное устройство, гарантии гражданских прав и свобод и т.д.? Может быть в подсознании патриархальной психологии функционирует некий предохранительный механизм от нравственно деградирующих либеральных процессов, потеря которого приводит к отрицательным последствиям. В этой связи можно сказать следующее. Общеизвестно, что в прошлом дисциплина и порядок в горском обществе держался в основном на авторитете старейшины, патриарха, старшего в большей неразделенной семье. Дети от рождения усваивали вековую норму беспрекословного послушания старшего, отца, деда, прадеда. Даже в советское время эта норма еще функционировала, при этом она была еще более усилена авторитетом руководителей трудовых коллективов или политических организаций. После распада СССР рухнул «внешний» авторитет – авторитет руководителей трудовых коллективов и политических организаций. А очень скоро, после прихода капитализма и новых восточных радикальных социокультурных норм, подвергся эрозии и «внутренний» авторитет – авторитет фамилии, старшего в большой неразделенной семье, порою сын мог выступить против отца, старшего брата и т.д. Институт стариков потерял свое былое кавказское величие, что способствовало

развитию деструктивных процессов в традиционном горском обществе. Конечно, Восток у Запада пытается перенять названные ценности, многие страны пытались культивировать у себя и капитализм, и социализм, и народную демократию, но все это трудно поддается экспорту. Например, западная демократия, кроме как на Западе нигде не жизнеспособна, хотя на Востоке, по официально-государственным утверждениям, например, голосуют гораздо лучше, чем даже на западе (почти 100%). Попытки Запада насильственно насадить демократию в Ливии, Египте, Сирии, Ираке, Афганистане и т.д. пока не имеют желаемого результата.

Человечество, как известно, ныне живет в 21-м веке. И пришли в этот век народы из разных эпох, кто из первобытнообщинного строя, кто из средневековья, а кто из буржуазного, либо социалистического общества. Сознание у этих народов представляет собой пеструю мозаику, и вряд ли удастся ее унифицировать, но пытаться прийти к общему знаменателю, найти взаимоприемлемые ценности, наметить приоритеты сближения культур необходимо. Эта объективная необходимость легла в основу 36-й сессии (2011г.) Конференции ЮНЕСКО, где было принято обращение к Генеральной Ассамблее ООН с призывом провозгласить следующие десять лет – десятилетием сближения культур.

Литература:

1. **Акаев В.Х., Хусаинов Х.С.** Общественная мысль чеченцев: к вопросу о становлении и развитии // Вестник Академии наук Чеченской Республики. 2012. №1 (16). С. 181-188.
2. **Алироев И.Ю.** Нахские языки и культура. Грозный, Чеч.-Инг. книжн. изд., 1982. С. 100.
3. **Альбеков Н.Н.** Классификационная и культурно-семантическая уникальность понятия «Тайп». Газета «Вести Республики». 14 декабря 2013.
4. **Гегель Г.** Сочинения. Т. VIII. М.: Наука, 1988. 573 с.
5. **Гумашвили Л.Э.** История языка – история народа. // Газ. «Вести республики». 29 мая 2013.
6. **Исаева Т.А., Исаев С.-А.** Вопросы истории сельской общины чеченцев и ингушей (XVI-XVIII вв.) // Общественные отношения у чеченцев и ингушей в дореволюционном прошлом (XIII – начало XX в.). Грозный, Чеч.-Инг. книжн. изд., 1982. 100 с.
7. **История народов Северного Кавказа. Конец XVIII в. – 1917 г.** М.: Наука, 1988. 659 с.
8. **История Чечни с древнейших времен до наших дней.** В 2-х т. Т. 1. Грозный, ГУП «Книжное издательство», 2006. 828 с.
9. **Мамакаев М.А.** Чеченский тайп (род) в период его разложения. Грозный, ГУП «Книжное издательство», 2009. 111с.
10. **Мусханова И. В.** Этический кодекс «Къонахалла» в контексте этнических культур // История науки и техники. 2012, №7. 220 с.
11. **Нанаева Б.Б.** Традиционное общество чеченцев: социокультурный анализ. М.: Социально-гуманитарные знания, 2011. 330с.
12. **Натаев С.А.** Чеченские тайпы. Махачкала, АЛЕФ, 2013. 414 с.
13. **Нухажиев Н., Умхаев Х.** В поисках национальной идентичности. Грозный, ФГУП «ИПК «Грозненский рабочий», 2012. 720 с.
14. **Овхадов М. Р.** Социолингвистический анализ развития чечено- русского двуязычия. Грозный, Академия наук Чеченской Республики, 2007. 204 с.
15. **Самойлов К.** Заметки о Чечне. М., 2002. 55 с.
16. **Социальные отношения и классовая борьба в Чечено-Ингушетии в дореволюционный период (XI–нач. XXв.).** Грозный, Чеч.-Инг. книжн. изд., 1979. 192 с.
17. **Социально-экономическая и политическая структура пуштунских племен.** Yandex.ru/yand search?!r= 98text= пуштунские племена.
18. **Суханов И. В.** Обычаи, традиции и преемственность поколений. М.: Политическая литература, 1976. 216 с.
19. **Философия.** М., Издательство РАГС, 2003. 688 с.
20. http://www.mesoamerica.ru/indians/north/iroquois_v.html

V. Gadayev (Grozny)

Chechen Traditional Society Evolution Issue

S u m m a r y

In the scientific papers dedicated to the history of Chechnya is shared a view that the traditional, patriarchal, class differentiation relations are more sustained in Chechnya than in the other peoples of North Caucasus. As it turns out, in Chechnya after the development of the patriarchal-tribal structure of the classical sense, never existed slavery, feudalism or capitalism. There is no scientifically valid explanation why it happened.

The author of this article does not have a simple answer to it either, he just tries to provide his views on this issue.

From the author's point of view, considering the development of Vainakh society it cannot be guided only by its stage-formation or civilization paradigm. In reviewing and analyzing the history of the Chechen society it is necessary to use its fundamental methodological interconnection approaches. It turns out that during the reviewed period in Chechnya was not the old patriarchal-tribal relationship but was formed a kind of cultural-historical type of society, a unique civilization, in which the rank-hierarchical relationships, economic inequality, class structure and the adequate state system were not fully developed.

ვ. გადაევი (გროზნო)

ჩეჩენი ტრადიციული საზოგადოების ევოლუციის საკითხი

რეზიუმე

ჩეჩენეთის ისტორიისადმი მიძღვნილ სამეცნიერო ნაშრომებში გაზიარებულია მოსაზრება, რომ ტრადიციული, პატრიარქალური, კლასის დიფერენციაცია და ურთიერთობები უფრო შენარჩუნებულია ჩეჩენეთში, ვიდრე ჩრდილოეთ კავკასიის სხვა ხალხებში. როგორც ირკვევა, ჩეჩენეთში შემდეგ განვითარდა პატრიარქალურ-გვაროვნული სტრუქტურა კლასიკური გაგებით, არ არსებობდა მონობა, ფეოდალიზმი ან კაპიტალიზმი. რატომ მოხდა ეს, არ არსებობს მეცნიერულად დასაბუთებული ახსნა დღემდე.

მიუხედავად იმისა, რომ ამ სტატიის ავტორს არ აქვს მარტივი პასუხი, იგი ცდილობდა, რათა დაასაბუთოს თავისი შეხედულებები ამ საკითხთან დაკავშირებით.

ავტორის აზრით, განვითარებული ვაინახური საზოგადოება არ შეიძლება ხელმძღვანელობდეს მხოლოდ საკუთარი ფორმირებისა და ცივილიზაციის პარადიგმით. საკითხის განხილვისა და ანალიზის ისტორიაში ჩეჩენური საზოგადოების აუცილებელია გამოიყენოს თავისი ფუნდამენტური მეთოდოლოგიური ურთიერთმართების მიდგომები. გამოდის, რომ განხილული პერიოდის ჩეჩენეთში არ იყო ძველი პატრიარქალურ-გვაროვნული ურთიერთობი, არამედ ჩამოყალიბდა ერთგვარი კულტურულ-ისტორიული, უნიკალური ცივილიზაციის, უნიკალური ტიპის საზოგადოება, რომელშიც არ იყო სრულად განვითარებული წოდება იერარქიული ურთიერთობები, ეკონომიკური უთანასწორობა, კლასის სტრუქტურა და ადეკვატური სახელმწიფო სისტემა.

ჟ. კვიციანი (თბილისი)

ჩვეულებითი სამართალი როგორც სამოქალაქო მართლწესრიგის ფაქტორი აფხაზეთში (ისტორიულ-კულტურული კონტექსტი)

მსოფლიო გლობალიზაციის პროცესში ეთნოსი, ტრადიციული კულტურა სულ უფრო მეტი შესწავლის საგანი ხდება. ამ პრობლემებს განსაკუთრებული ყურადღება ეთმობა პოსტსაბჭოურ ქვეყნებში.

საბჭოთა კავშირი, საბჭოური სოციალიზმის მშენებლობის გზაზე, ემიჯნება ყოველგვარ ეთნიკურ, ტრადიციულ კულტურას და აცხადებს ახალი, თანამედროვე კულტურა და, შესაბამისად, ახალი საბჭოთა ადამიანის ფორმირების შესახებ. დრომ დაგვანახვა, რომ სსრკ-ში კულტურათა შორის გაწვევტილმა შემკვიდრებამ, თანმიმდევრული კავშირის არარსებობამ ბევრად განაპირობა მისი დაშლა.

პოსტსაბჭოურ პოლიეთნიკურ კავკასიაში მიმდინარეობს ლიბერალურ-დემოკრატიული საზოგადოების ჩამოყალიბება. ამასთან დაკავშირებით აუცილებელია კავკასიაში ტრადიციული კულტურის ახლებური შესწავლა. ყურადღება გამახვილებულია თემში, ეთნოსში სოციალური უნივერსალურობის, ინდივიდის პასუხისმგებლობასთან, ქცევებთან დაკავშირებით არსებული მოტივაციის შინაგანი საფუძვლების შესწავლაზე.

კავკასიაში, აგრარულ ეპოქაში არსებული საერთო ტრადიციული კულტურისა და ცივილიზაციური ერთობის უნივერსალური პრინციპების დანახვა და მათი ტრანსფორმაცია თანამედროვე, დიფერენცირებულ, პლურალისტულ და მულტიკულტურულ საზოგადოებაში, სულ უფრო აქტუალური ხდება.

ადამიანის თავისუფლების, ღირსების, სინდისის, ტოლერანტობისა და სხვა უნივერსალური ფასეულობები, რომლებითაც წარმოდგენილია კავკასიელთა ტრადიციული კულტურა, დღესაც ბევრად განსაზღვრავენ ადამიანის ქმედებებს და თავისთავთან და გარესამყაროსთან მის დამოკიდებულებას.

ყოველივე ზემოთქმულთან დაკავშირებით ამჟამად მეცნიერების ყურადღების ცენტრში აღმოჩნდა კავკასიის ხალხთა ჩვეულებითი სამართალი და მასთან დაკავშირებული ადამიანის ეთიკური ნორმები. ჩვეულებითი სამართალი და თანამედროვე კულტურა კავკასიაში დღესაც აგრძელებენ თანაცხოვრებას. საქართველოში, XX საუკუნეში, ზემოაღნიშნული პოლიტიკის გამო, ტრადიციული კულტურა, ჩვეულებითი სამართალი, განსაკუთრებით პატარა, საბჭოთა “ავტონომიებში” შემაჯავლი ხალხებისა იგნორირებული იყო. ამჟამად აფხაზეთი ჩვეულებითი სამართლის შესწავლა და მისი აქტუალიზაცია სამოქალაქო მართლწესრიგში ადვილად ზრდის ლეგიტიმაციის თვალსაზრისით ხელს უწყობს რეგიონში თანამედროვე სოციალურ-კულტურულ ტრანსფორმაციას, საქართველოს სამოქალაქო საზოგადოებაში მის ინტეგრაციას.

პრობლემის ისტორიოგრაფია

კავკასიოლოგი ირინა ბაბინი, რომელიც ჩვეულებითი სამართლის აღიარებული მკვლევარია, აღნიშნავს, რომ დღეს დასავლეთში (ევროპა, აშშ და კანადა) წარმოიქმნება სამართა-

ლი, რომელსაც ცოტა რამ საერთო აქვს სახელმწიფო სამართლის სისტემასთან. ეს, თავის მხრივ, დაკავშირებულია, მისივე აზრით, ამ ბოლო წლებში მსოფლიოში გაჩენილ ტენდენციებთან (შრომის საერთაშორისო განაწილების ზრდა, გლობალიზაცია წარმოებისა და ვაჭრობის სფეროში, მსხვილმასშტაბიანი საერთაშორისო მიგრაციები), რამაც საზოგადოება დასავლეთში მიიყვანა კონფლიქტებისა და სადავო საკითხების გადაწყვეტის ალტერნატიული ინსტიტუტების გაძლიერებისაკენ, რომლებიც იქ საკუთარი სამართლებრივი სისტემების შექმნისაკენ მიემართებიან¹. ხაზგასმელია, რომ ამავე ქვეყნებში სწორედ ამ არასახელმწიფოებრივ სამართლებრივ ველს და, პირველ რიგში, სწორედ რომ ამ სიტუაციების მიმართ იყენებენ სამართლებრივი პლურალიზმის კონცეფციას.

კავკასიის რეგიონში და საქართველოში, როგორც დანარჩენი მსოფლიოს მულტიკულტურულ საზოგადოებებში, ეთნოსამართლებრივ თემატიკასთან დაკავშირებით სულ უფრო ხშირად ჩნდება ცნება “სამართლებრივი პლურალიზმი”. კავკასიელების ცხოვრებაში, რუსეთის იმპერიის პირობებში, “სამართლებრივი პლურალიზმის” პრაქტიკა ლეგიტიმურად გამოიყენებოდა. საბჭოთა კავშირის დროს, მიუხედავად ოფიციალურად გაბატონებული სახელმწიფო სამართლის სისტემისა, ჩვეულებითი სამართალი ადამიანების მიერ გამოიყენებოდა და გამოიყენება ამჟამადაც.

აფხაზეთში და, საერთოდ, საქართველოში დემოკრატიული აღმშენებლობის პროცესში გასათვალისწინებელია საგარეო პროცესებისა და შიდა სამართლებრივი სიტუაციის შეფარდება.

აფხაზეთის ჩვეულებითი სამართალი ჯერ კიდევ სათანადოდ არ არის შესწავლილი. დღემდე არ შექმნილა მონოგრაფიული ნაშრომი, სადაც აისახებოდა აფხაზეთის ჩვეულებითი სამართლის ნორმები. თუმცა საქართველოს ამ რეგიონის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მოწყობისა, ჩვეულებებისა და ტრადიციებთან დაკავშირებით საკმაოდ საინტერესო კვლევებია შექმნილი XIX-XX სს. მიჯნაზე მოღვაწე ნ. ჯანაშიას, ს. ზვანბას, კ. მაჭავარიანისა და სხვა ავტორების მიერ. საინტერესოა აფხაზეთის ჩვეულებითი სამართლის ასახვა ევროპელი მეცნიერებისა და მოგზაურების ნაწარმოებებში (ჯ. ბელი, ი. ბლამბერგი, კ. გლავანი, ჯ. ინტერიანო და სხვ.).

ჩვეულებითი სამართლის ნორმები მეტ ასახვას პოვენ XIX ს. მრავალრიცხოვან რუსულ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ ლიტერატურაში (იხ. ი. აკონფიევი, ს. ბრონევიკი, ფ. ზავადსკი, ფ. ტორნაუ, გ. ნოვიცკი, ნ. დუბროვინი, ლ. ლულიე, კ. სტალი...).

აფხაზეთის ჩვეულებითი სამართლის ცალკეული საკითხები აისახა საბჭოთა ისტორიკოსებისა და ეთნოგრაფიების ნაშრომებში ი. აუინუალი, ზ. ანჩაბაძე, ს. აშხაზავა, ც. ბუანია, დ. გულია, გ. ძიძარია, შ. ინალ-იფა, გ. მელიქიშვილი, რ. ხარაძე და სხვ.).

დასახელებულ ავტორებს შორის აღსანიშნავია შ. ინალ-იფას ნაშრომები², რომლებიც, აფხაზეთის სოციალურ-პოლიტიკური მდგომარეობიდან გამომდინარე (XIX-XX სს.), კარგად ასახავს ცნებას “სამართლებრივი პლურალიზმისა” კლასიკური გაგებით. ცნობილია, რომ ეს უკანასკნელი არის დამახასიათებელი კოლონიური და პოსტკოლონიური ქვეყნებისათვის. აქვე აღვნიშნავთ, რომ მას საერთო არა აქვს ახალ სამართლებრივ პლურალიზმთან, რომელიც, როგორც უკვე ზემოთ ითქვა, ყალიბდება თანამედროვე დასავლეთის ქვეყნებში.

შ. ინალ-იფა მიიჩნევს, რომ აფხაზეთა ჩვეულებით სამართალში და სხვა ტრადიციულ-საყოფაცხოვრებო კულტურის კომპონენტებში აისახება ეთნიკური სპეციფიკა. ავტორი დიდ ყურადღებას უთმობს ისეთ საზოგადოებრივ მოვლენას, როგორცაა აფსუარა. მისი აზრით, აფსუარას პრინციპების წარმოშობა და განვითარება განპირობებულია ხალხის ისტორიული

¹ Бабич И.Л., Концепция правового плюрализма. Теория и практика // Обычное право на Кавказе в XIX - нач. XX века. Карачаевск, 2009, გვ. 49.

² Инал-Ипа Ш. Д., Традиция и современность. По материалам этнографии абхазов. Сухуми, 1978; Его же, Очерки об абхазском этикете. «Алашара». Сухуми, 1984.

ცხოვრების თავისებურებებით, დაკავშირებულია ერთიანი აფხაზური ეთნოსის ხანგრძლივ ფორმირებასთან და განვითარებასთან. მისივე აზრით, აფხუარაში ჩადებულია დემოკრატიული პრინციპები. მკვლევარი ხაზს უსვამს, რომ “არა ქცევის წესები იყო სხვაგვარი ფეოდალებისა და გლეხებისათვის, არამედ ამ წესების აღსრულების ხარისხი“. მისივე აზრით, დემოკრატიულ ხასიათს ატარებდა, აგრეთვე, ფართოდ გავრცელებული ათალიყობის (ათალიყობა – შვილის გაძიძეება, აღსაზრდელად გადაცემა) ინსტიტუტი, რომელიც აფხუარას შემადგენელი ელემენტი გახლდათ და აფხაზეთში XX ს. დასაწყისამდე გასტანა. ამ წესჩვეულების თანახმად, ფეოდალთა ბავშვები დაბადებიდან და ხშირად სრულწლოვანების მიღწევის ასაკამდე გლეხის ოჯახში იზრდებოდნენ, სადაც ისინი აფხუარას სრულ კურსს გადიოდნენ¹. ამრიგად, დაასკვნის შ. ინალ-იფა, რომ “აფხუარა, რომელიც ტერმინოლოგიურად მოიცავს მთელ ეთნოსს, როგორც “აფხაზობა“ ზოგადად, ყველასათვის გვევლინება ერთიანი და სავალდებულო ეტიკეტისა და მორალის კოდექსად“. მისივე აზრით, აფხუარა აღზრდის ერთ-ერთი მთავარი ელემენტი და აფხაზთა წარმოდგენებში არის საკუთარი ხალხის ტრადიციებისა და ჩვეულებების ათვისება. ეს აზრი კარგადაა გამოხატული შემდეგ ფორმულაში – ამბობს შ. ინალ-იფა: „თუ პატივისცემით ეპყრობი იმას, რაც შენ გაგაჩნია, შეიძენ იმასაც, რაც შენ არ გაქვს“ (იუმოი ხათირ უზაკუზარ, იუმამლიი უოუეით)².

ამავე დროს იშვიათი არ იყო აფხაზეთში პრივილეგირებული კლასების მიერ აფხუარას ეტიკეტური ნორმების დარღვევისა ქვემდგომი სოციალური კლასის წარმომადგენელთა მიმართ. ამასთან დაკავშირებით შ. ინალ-იფა აღნიშნავს, რომ ხალხური ჩვეულების დარღვევისათვის საზოგადოებრივ გაკიცხვას ფეოდალები თავს ვერ აარიდებდნენ³.

შ. ინალ-იფა განიხილავს აფხაზურ-ადიღეურ ეტიკეტურ პარალელებს და ასკვნის, რომ აფხუარა შინაარსით ანალოგიურია საერთო ადიღეურ წარმოდგენებში არსებულ ეროვნულ ეტიკეტთან “ადიღეელობასთან“ (ადიღელადე) და ქართულ “ქართველობასთან“. ამრიგად, მისი აზრით, აფხუარა “აფხაზების“ აღმნიშვნელია. ის აფხაზი ხალხის არა მარტო საყოფაცხოვრებო ტრადიციული კულტურის თავისებურებების გამომხატველია, არამედ შეიცავს მორალურ-ფსიქოლოგიურ კატეგორიებს და ადამიანის ქცევის ნორმებს – სინდისს (ალამის), პატიოსნებას, გამბედაობას (ახაწარა), კეთილშობილებას, თავაზიანობას (ითიმისთაშეარა), სტუმართმოყვარეობას (ასასტკილარა), უფროსების დაფასებას (იხაბი ხატირ იკუცარა), შემწვარებლურ დამოკიდებულებას სუსტის მიმართ, თავდაჭერილობას და თავმდაბლობას და სხვ⁴.

პოსტსაბჭოურ აფხაზეთში მეცნიერები ადამიანის მორალურ-ზნეობრივი, სოციალურ-კულტურული ფასეულობების პრინციპების ტრადიციული კულტურიდან თანამედროვე კულტურაში ტრანსფორმაციის აუცილებლობაზე ლაპარაკობენ (ო. დამენია, ა. კუპრავა, ი. ანჩაბაძე, ი. არგუნი და სხვ.).

ი. ანჩაბაძისა და ი. არგუნის რედაქციით გამოცემული ნაშრომი “აფხაზები“ თანამედროვე აფხაზური სოფლის სოციალურ-კულტურული ცხოვრების შესწავლას. უნდა აღვნიშნოთ, რომ ეს მათ კარგად გამოუვიდათ. 2003-2006 წლებში აფხაზეთის სოფლებში მათ მიერ ჩატარებული სავლელე სამუშაოების შედეგად ბევრი საინტერესო დაკვირვებაა ნაჩვენები, თუ როგორ შეიძლება წარიმართოს ტრადიციულიდან თანამედროვე კულტურაში ტრანსფორმირების პროცესი⁵.

ი. ანჩაბაძე და ი. არგუნი აღნიშნავენ, რომ დღეს, როდესაც ლაპარაკობენ ზნეობრივ ფასეულობებზე, ტრადიციული კულტურის საფუძვლებზე და სურთ ხაზი გაუსვან პიროვნე-

¹ Инал-Ипа Ш. Д., Очерки об абхазском этикете. Сухуми, 1984, გვ. 46.

² იქვე

³ Инал-Ипа Ш. Д., 1984, დასახ. ნაშრ., გვ. 45.

⁴ იქვე, გვ. 180.

⁵ Абхазы. Ответственные ред. Ю. Н. Анчабадзе, Ю. Г. Аргун. Москва, «Наука», 2007.

ბის საუკეთესო თვისებებს, ფართოდ იყენებენ სიტყვა აფსუარას. მათივე აზრით, აფსუარა განვითარდა აფხაზურ ნიადაგზე, ტრადიციული კულტურის ევოლუციის შინაგანი კანონების საფუძველზე. ამიტომ, მიაჩნიათ მათ, რომ შემთხვევითი არ არის საზოგადოებრივი მოთხოვნა, შეიქმნას აფსუარას კოდექსი – ნამდვილი ტექსტის დედანი. ავტორები, აგრეთვე, აღნიშნავენ, რომ ზოგიერთებს საჭიროდ მიაჩნიათ ზოგადსაგანმანათლებლო სკოლების სასწავლო პროგრამებში შემოღებულ იქნეს აფსუარას საფუძვლების სწავლება¹.

აფსუარას ფენომენის მნიშვნელობის შესახებ აღნიშნავს ეთნოლოგი ა. კუპრავა სოხუმში 2000 წელს გამოცემულ წიგნში². ის ხაზს უსვამს, რომ აფხაზეთის მომავალი თაობების აღზრდა აფსუარას სულისკვეთებით უნდა ხორციელდებოდეს. ავტორი ხაზს უსვამს, რომ აფსუარას წესით აღზრდილი ადამიანი ყოველთვის გამორჩეულია. აღნიშნულია, რომ მეზობელ სამეგრელოში, ვისთანაც აფხაზებს მრავალსაუკუნოვანი ისტორიული და კულტურული ურთიერთობები აკავშირებდათ, კეთილშობილურად აღზრდილ ადამიანზე, რომელიც მიბაძვის ეტალონად შეიძლება ყოფილიყო, ამბობდნენ: “ზრდილია, როგორც აფხაზი“, “ადამიანია, როგორც აფხაზი“. მისივე აზრით, სამეგრელოში სანატრელი იყო აფხაზი რძალი ან სიძე, რომლებიც აფსუარას ტრადიციებზე იქნებოდნენ აღზრდილი³.

ა. კუპრავა ყურადღებას ამახვილებს აფსუარას იმ ზნეობრივი ფასეულობების აღორძინებაზე, სადაც მთლიანად გამოიხატება აფხაზის ეთნიკური სახე, ერის ეთნიკური სპეციფიკა. საინტერესოა, ავტორის მიერ ცნობილი აფხაზი მწერლის, ჯუმა ახუბას აფსუარასთან დაკავშირებით მოტანილი მოსაზრების ხაზგასმა: „ის წმინდა ცნებები, რომლებსაც ჩვენ ათასწლეულები ვიცავდით, როგორც ქრისტიანებს ბიბლია, როგორც მუსულმანებს ყურანი, ჩვენი წმინდა სინდისია (ალამისია), აფსუარა ჩვენ იმდენად დავამახინჯეთ, რომ დავიწყეთ მისი ორნაირი წარმოთქმა, არ ექნება პროგრესი არც მშობლიურ ენას, არც ზოგადად ერს, სანამ არ გაიმარჯვებს ალამისი, ჩვენი ბიბლია, ჩვენი წმინდა აფსუარა“⁴.

განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს ოლეგ დამენიას სანკტ-პეტერბურგში 2011 წელს გამოცემული ნაშრომი - “აფხაზები საუკუნეების მიჯნაზე“. ამ წიგნში ავტორი საფუძვლიანად განიხილავს აფხაზთა თვითიდენტიფიკაციის გამოცდილებას, აფხაზთა კულტურის ბუნებრივ გარემოს, აფხაზური სოციუმის სტრუქტურულ ორგანიზაციას და, რაც მთავარია, აფსუარას სისტემის საბაზო პრინციპებს.

ო. დამენიას აზრით, იმისათვის, რომ ადამიანებმა დღეს ჩვენ საზოგადოებაში იცხოვრონ აფსუარას ნორმებითა და კანონებით, უნდა იყოს მისი ერთიანი გაგება და პრაქტიკაში გამოყენება, ეს პირველი. მეორე, აფსუარას ნორმები და კანონები უნდა იქნას შეფასებული თანამედროვე აფხაზის რეალურ მოთხოვნილებებიდან და იმ პირობებიდან გამომდინარე, რომელშიც მას დღეს უხდება ცხოვრება. მესამე, მნიშვნელოვანია განისაზღვროს აფსუარას როლი და ადგილი თანამედროვე და მომავალი აფხაზური საზოგადოების ცხოვრებაში, რომელიც ფორმირდება კონსტიტუციისა და ეროვნული კანონმდებლობის საფუძველზე⁵.

აღნიშნულთან დაკავშირებით ო. დამენია ხაზს უსვამს, რომ თავის დროზე აფხაზურ ტრადიციულ საზოგადოებაში ძირითადი კანონის (კონსტიტუციის) ფუნქციას **აფსუარა** ასრულებდა. მისივე აზრით, აფხაზურ სასოფლო თემში და მთლიანად აფხაზ ერში ზემოაღნიშნული პუნქტების განხორციელება შესაძლებელია, საჭიროა აფხაზური ტრადიციული კულტურის, მისი ფასეულობების საზოგადოებაში რაციონალიზაციის გზით, კულტურის, როგორც ადამიანის აღწარმოების, პოტენციალის მოდერნიზაცია⁶.

¹ იქვე, გვ. 345.

² Куправа А. Э., Апсуара. Среда формирования. Духовные и нравственные основы. Сухум, 2000.

³ იქვე, გვ. 46.

⁴ Куправа А. Э., 2000, დასახ. ნაშრ., გვ. 52.

⁵ Дамения О. Н., Абхазия на рубеже веков. СПб, 2011, с. 169-190.

⁶ Дамения О., 2011, დასახ. ნაშრ., გვ. 44-475.

აფხაზთა ჩვეულებითი სამართლის თანამედროვე პრინციპებზე ბევრ საინტერესო ცნობებს მოიცავს სამეცნიერო კრებული “თანამედროვე აფხაზური სოფელი: სოციალურ-ეთნოგრაფიული და ანთროპოლოგიური კრებული“, რომელიც 2006 წელს მოსკოვში გამოიცა. ამ კრებულის ერთ-ერთი ავტორი ეთნოლოგი ლ. სოლოვიევა განიხილავს თანამედროვე აფხაზეთის საოჯახო და საგვარეულო ტრადიციებს. ავტორის აზრით, დღეს აფხაზეთში სტუმართმასპინძლობა არის “ოჯახის საგარეო კავშირების განახლების, გაფართოებისა და ოჯახის პრესტიჟის, საზოგადოებრივი ავტორიტეტის გაზრდის მექანიზმი“. ამავე დროს, მისივე აზრით, ის არის სოციალიზაციის საფასებით ქმედითი ინსტიტუტი, რომლის მეშვეობითაც ახალი თაობა პრაქტიკაში ითვისებს “აფხაზური ეტიკეტის“ (აფსუარას) ნორმებს, ყოფაქცევის საზოგადოდ მიღებულ ზნეობრივ ნორმებს (აღამისს)¹.

აფხაზთა ჩვეულებითი სამართალი გახდა აფხაზ იურისტ-მკვლევართა ყურადღების საგანიც.² ლია ქავშბაია აღნიშნავს, რომ აფხაზეთში ჩვეულებით სამართალს დღესაც უკავია მნიშვნელოვანი როლი აფხაზების ცხოვრებაში. კერძოდ, საოჯახო-საქორწინო, ქონებრივი მემკვიდრეობის, სამოქალაქო და სისხლისსამართლებრივ ურთიერთობებში. აქედან გამომდინარე, მისივე აზრით, შესაძლებელია ჩვეულებითი სამართლის ნაწილობრივი ინტეგრაცია ოფიციალურ კანონმდებლობაში³.

მ. ცუგბა კი მიიჩნევს, რომ “ჩვეულებითი სამართალი არ არის წარსულის ატავიზმი, არამედ ის არის საზოგადოების სამართლებრივი განვითარების მუდმივი ფაქტორი“, რომ ჩვეულება აფხაზეთში დღესაც ინარჩუნებს თავის მნიშვნელობას და ის კანონმდებლობასთან კონკურირებს⁴.

ცნობილი ყაზარდოელი მკვლევარი იურისტი ზ. მისროკოვი აღნიშნავს, რომ XIX ს. რუსეთის იმპერიისა და აფხაზთა სახელმწიფოს მიერ XX საუკუნეში ადათობრივი და მუსლიმანური სამართლის მოქმედების რეგლამენტაციის განხორციელებას აქვს უნივერსალური თვისებები, რომელთა არსში თუ კარგად ჩაწვდებით, საშუალება მოგვეცემა მისი (გამოცდილების) თანამედროვე პრაქტიკაში ტრანსფორმაციისა⁵.

ამრიგად, დასმული პრობლემის ისტორიოგრაფიული ანალიზი გვიჩვენებს, რომ აფხაზების ჩვეულებითი სამართალი დღესაც არ კარგავს აქტუალობას. მეცნიერთა დიდი ნაწილის აზრით, ჩვეულებითმა სამართალმა აფხაზეთში და ზოგადად კავკასიის რესპუბლიკებში, იურიდიული პლურალიზმის ჭრილში, სახელმწიფო-სამართალთან ერთად თავისი ადგილი უნდა დაიკავოს.

საკითხის ისტორიოგრაფიამ ისიც გვიჩვენა, რომ აფხაზთა ჩვეულებითი სამართალი, რომლის კარგი გამოხატულებაა აფსუარა, დღესაც აფხაზი ეთნოსის საბაზო ფასეულობების მატარებელია. ის ბევრად განსაზღვრავს ადამიანის ქმედებებს მის ყოველდღიურ ცხოვრებაში.

ამავე დროს აღსანიშნავია, რომ მეცნიერთა მიერ აფხაზეთის ჩვეულებითი სამართალი სსრკ მულტიკულტურალიზმის პოლიტიკის კონტექსტში არ განხილულა. აღნიშნული პოლიტიკა, რომელიც ატარებდა ბრძანებლურ-ადმინისტრაციულ ხასიათს და ებრძოდა ტრადიციული კულტურის ყოველგვარ ფასეულობებს წინააღმდეგობრივი და ფორმალური ხასიათისა იყო. აფხაზეთში ჩვეულებითი სამართალი არალეგიტიმური, მაგრამ საკმაოდ სიცოცხლისუნარიანი აღმოჩნდა.

¹ Соловьева А. Т., Семейные и формальные традиции в современной Абхазии//Современная сельская Абхазия: социально-этнографические и антропологические исследования. М., 2006, გვ. 173.

² Кавшбая Л. Л., Обычное право абхазов в конце XVIII-XIX вв. (историко-правовой аспект) Автореферат. Н. Новгород, 1999; Цугба М. Э., Регулирование брачно-семейных отношений у абхазов (XIX - нач. XX вв). Соотношение обычного права и законодательства Российской империи. Автореферат М., 2010.

³ Кавшбая Л. Л., დასახ. ნაშრ. გვ. 23.

⁴ Цугба М. Э., დასახ. ნაშრ. გვ. 4.

⁵ Мисроков З. Х., Адат и шариат в российской правовой системе. Исторические судьбы юридического плюрализма на Северном Кавказе. МГУ, 2002, с. 218.

ეფექტობთ, რომ თანამედროვე ქართველი ერის ფორმირებისათვის მულტიკულტურალიზმის რეალურ პოლიტიკას დიდი მნიშვნელობა აქვს. ამ პოლიტიკის რეალიზება აფხაზეთში დაკავშირებული იქნება აფხაზი ეთნოსის კულტურულ, მორალურ-ხეობრივ აღორძინებასთან. მოდერნიზაციის პროცესში ჩვეულებითი სამართლის შესწავლას უნდა მოყვეს მისი სამოქალაქო მართლწესრიგში ტრანსფორმაციისა და ლეგიტიმაციის პროცესი. ყურადღება გამახვილებულია ადამიანის ღირსების, როგორც ფასეულობის შესწავლაზე. მნიშვნელოვანია, აგრეთვე, ჩვეულებითი სამართლის სოციალური პასუხისმგებლობის კონტექსტში შესწავლა.

ჰუმანიზმის იდეები აფხაზურ ჩვეულებით სამართალში

თანამედროვე საქართველოში აფხაზეთის პრობლემამ დაგვიანება საზოგადოებაში ჰუმანიზმის დრმა კრიზისი. ეს კარგად გამოჩნდა ქართულ-აფხაზურ კონფლიქტის დროს 1992-93 წწ. და ჩანს დღესაც, როდესაც ორასზე მეტი ათასი ადამიანი საკუთარ სამშობლოში ღტოლვილია, ილახება მათი საკუთრების, გადაადგილების უფლებები...

წარსულში, ტრადიციულ საზოგადოებაში, სოციალური ფორმის წარმომქმნელი სუბიექტები – ადამიანი, ოჯახი, გვარი, სასოფლო თემი, სუბეთნოსი და ეთნოსი – უზრუნველყოფდა ადამიანის უსაფრთხოებასა და ქმნიდა მის კვლავწარმოების პირობებს. აფხაზეთში, როგორც მთლიანად საქართველოში და კავკასიაში, ტრადიციულ კულტურაში კოლექტიურობის პარალელურად ადამიანის ინდივიდუალობაც იყო წარმოჩენილი. სამწუხაროდ, ისტორიული, სოციალურ-კულტურული პროცესის დინამიკის მემკვიდრეობის გაწყვეტამ რეგიონში მოიტანა ჯერ რუსეთის ცარიზმის, შემდეგ საბჭოთა სახელმწიფოს გაფეცილება და ადამიანის, მისი სულიერების მეორე პლანზე გადაწევა, რასაც, სამწუხაროდ, დღესაც აქვს ადგილი. ცხადია, ხდება ისიც, რომ ამგვარი პოლიტიკის გაგრძელება რეგიონში შეუძლებელია თანამედროვე საკომუნიკაციო ტექნოლოგიები ყოველდღე ახსენებენ ადამიანს, რომ ის თავისი უფლებებისა და ღირსების დაცვაში მარტო არ არის.

ცნობილი გერმანელი მეცნიერის ჰანს იოასის აზრით, დღევანდელ მსოფლიოში ლიბერალიზმი ორიენტირებულია მოქალაქეთა თავისუფლებაზე და ტოლერანტული ფასეულობების შესაძლო აღქმაზე მშვიდობიანი თანამშრომლობისა და ურთიერთობისათვის. მისივე აზრით, დასავლურ ქვეყნებში ათწლეულობის მანძილზე ფართო გავრცელება პოვა “პოსტმატერიალისტურმა“ ფასეულობებმა და რომ მათი აღმოცენება ბევრად დაკავშირებულია ადამიანური ქმედების ჩვენი გაგების შეცვლასთან¹. ამრიგად, ფასეულობების, ნორმებისა და სურვილების გამორჩევა, მათი როლის გარკვევა ადამიანის ქმედების დინამიკაში დღეს არის აქტუალური ამოცანა.

აფხაზთა ტრადიციულ კულტურაში ერთდროულად ადამიანი ჩანს როგორც კოლექტიური, ასევე ინდივიდუალური (პიროვნების) მახასიათებლების მატარებელი. რა კულტურული ფასეულობები განაპირობებდნენ აფხაზის, როგორც პიროვნების გამორჩევას?

აფხაზეთში პოსტსაბჭოურ მოდერნიზაციულ პროცესებთან დაკავშირებით მკვლევარი ოლეგ დამენია მიიჩნევს, რომ თანამედროვე აფხაზის კულტურული გარემო, ცნობილი მიზეზების გამო (ომი, გარდამავალი პროცესი, შიდა მიგრაცია და სხვ.), დღეს დანგრეულია. მის აღდგენას მეცნიერი უკავშირებს აფხაზური სოფლის მოდერნიზაციასა და გათანამედროვეობას, სხვა ფორმის მიცემას².

თანამედროვე სოფლის საწყისები უკავშირდება ტრადიციულ აფხაზურ სასოფლო თემს. იგი იყო თვითმმართველური ორგანიზაცია, რომელიც გამოხატავდა როგორც კოლექტიურ, ასევე თითოეული ადამიანის ინტერესებს. საუკუნეების მანძილზე თემმაც განიცადა

¹ Ханс Йоас, Возникновение ценностей. Перевод с немецкого К. Г. Тимофеевой, СПб, 2013, გვ. 34.

² Дамения О. Н., 2011, დასახ. ნაშრ., გვ. 474-475.

სოციალურ-კულტურული ტრანსფორმაციები. ო. დამენია ხაზს უსვამს, რომ სასოფლო თემი ფუნქციონირებდა როგორც თვითმმართველობითი ორგანიზაცია, სადაც ხელისუფლება არსებითად ეკუთვნოდა თვით თემს (თემის წევრთა კრებას), რაც საფუძველს იძლევა, ვილაპარაკოთ მასზე, როგორც სამოქალაქო თემზე¹.

თემის როლი აფხაზის ცხოვრებაში ძალზე დიდი იყო. თემში, კონკრეტული ადამიანის როლი მდგომარეობდა ეთიკური ნორმების დაცვაში, სულიერი და ზნეობრივი საფუძვლების გარემოს ფორმირებაში, რომელიც აფხაზს სხვისგან გამორჩეულ ადამიანად აცალიბებდა. შემთხვევითი არ არის, რომ აფხაზის აღზრდაში ერთ-ერთი მთავარი ელემენტი, აფხაზების წარმოდგენაში, ტრადიციებისა და ჩვეულებების ათვისებაა. ამ აზრმა თავისი გამოხატვა პპოვა ხალხურ ანდაზებში: “ერთი ადამიანის აღზრდა მთელ ადამიანს უდრის“ (აზე იაზარა აზე ლაპსოუკ). ერთი აფორიზმის თანახმად, ამბობს შალვა ინალ-იფა “ადამიანის ფასს ვერცერთი გემი ვერ დაიტევს (აუა იხუ ბება იტამ)².

ხემოთ უკვე აღვნიშნეთ, რომ “აფხაზობა“, რომლის სინონიმი აფსუარაა აითვისებოდა ყოველი ადამიანის მიერ. ამის უზრუნველყოფა კი ხდებოდა როგორც ჩვეულებითი სამართლის ნორმებით, ასევე საზოგადოებრივი აზრით. ამ ნორმებიდან გადახვევისათვის ადამიანი საზოგადოების მიერ მორალურად და მატერიალურად ისჯებოდა. საინტერესოა აკადემიკოს სიმონ ჯანაშიას მიერ აღიღური ეტიკეტის შეფასება, რომელიც მოტანილია შ. ინალ-იპას მიერ. ს. ჯანაშია თვლის, რომ აფხაზური აღზრდის ძველი დადგენილების სისტემაში, რომლებიც “ადამიანს ადამიანად ქმნიან“, დიდ როლს ასრულებს აფხაზური ეტიკეტი, რომლისაც ერთა ლიგის ბევრის მომხრე დიპლომატებსაც კი შეშურდებოდათ“. ეს ეტიკეტი, რომელიც დაწერილებით დამუშავებულია, წარმოადგენს ადამიანებს შორის ადამიანის ყოფაქცევის კანონების მდიდარ კრებულს. აქვე ხაზს უსვამს შ. ინალ-იფა, რომ არ იცი, რა უფრო გასაკვირია: დაუწერელ კანონთა მრავალფეროვნება, რაც ადამიანის საქციელისა და ყოფაქცევის რეგლამენტირებას ახდენს საზოგადოებაში, ზნეობრივი პრინციპების ზუსტი ცოდნა თუ უბრალო ადამიანების მიერ რთული დახვეწილი მანერების “წიგნის“ თავისუფლად ფლობა, რომლებსაც წიგნი ხელში არასდროს აუღიათ³.

ადამიანის მიერ ჩვეულებების აღსრულებაზე კონტროლი იმდენად მკაცრი იყო, რომ აფხაზური ალამისის თანახმად, რაც “ხალხის ნამუსს“ ნიშნავდა, ადამიანი შეიძლება ჯერ კიდევ სიცოცხლეში მკვდრად ჩათვლილიყო, თუ ის დაარღვევდა ალამისის კანონებს. აფხაზეთში არსებობს ასეთი გამონათქვამები: “შვიდი ჯორი ვერ აწევს აფხაზის ალამისს“ (აფსუა ადამის ბუ-გუუკ ისხის შტის უამ); “აფხაზის სიკვდილი მისივე ალამისშია“ (აფსუა იპსირტა ალამის აუპ). ადამიანის მორალური სიკვდილი ფიზიკურზე ასჯერ მეტად საშინლად ითვლებოდა.

ადამიანის აღზრდის მნიშვნელობაზე წერს აფხაზი ეთნოლოგი ა. კუპრავა. ის აღნიშნავს აღმზრდელის განსაკუთრებულ მორალურ როლზე და დასძენს, რომ აკაკი წერეთლის “აღმზრდელს“ საფუძველად დაედო აფხაზური ხალხური თქმულება. ამგვარი სიუჟეტი გვხვდება მიხეილ ლაკერბაიას ნოველაში “არგუნ საიდიკი“. აღმზრდელმა, განაგრძობს ა. კუპრავა, ყურადღებით რომ მოუსმინა თავის აღზრდილს, რომელმაც გააუპატიურა თავისი მეგობრის ცოლი, ხანგრძლივი დუმილის შემდეგ თქვა: “სწორად მოიქცა ჯარნაზი, რომელმაც შენ ჩემთან გამოგზავნა, ჩემთან, რომელმაც შენ აღგზარდე. იმაში, რომ შენ შექმელი ჩაგვინა შეუფერებელი, უღირსი საქციელი, დამნაშავე არა მარტო შენ ხარ. ამაში, პირველ რიგში, დამნაშავე მე ვარ, ჩანს, მე ვერ შევქმელი შენგან კეთილშობილური ადამიანის აღზრდა... არგუნ სედიკმა იარადი საფეთქელში ისროლა. ახალგაზრდა მივარდა თავის მასწავლებელს, მაგრამ

¹ Дамения О. Н., 2011, დასახ. ნაშრ., გვ. 477.

² Инал-Ипа Ш.Д., 1984, გვ. 47.

³ Инал-Ипа Ш.Д., 1984, გვ. 47.

უკვე გვიანი იყო¹. ამრიგად, აფხაზებს ტრადიციული კანონების მიხედვით, ადამიანი ვალდებულია ნამუსიანად ატაროს თავისი დანიშნულება ღმერთისა და ხალხის წინაშე.

“ადამიანურობა, ხაზს უსვამენ მეცნიერები ი. ანჩაბაძე და ი. არგუნი. აფხაზურ ეტიკეტში წარმოადგენს კატეგორიას, რომელიც დაკავშირებულია ეთიკურობის განსაზღვრასთან “აფხუა უარა“ (აფხაზური ადამიანურობა)“. მათივე აზრით, „ეს კატეგორია ადამიანს აყენებს აფხაზებს სისტემის ცენტრში, რაც გამოხატულებას პოულობს ადამიანის ზნეობრივი ურთიერთობების სფეროში, აფხაზების საზოგადოებრივ ყოფაში“. “ფრაზეოლოგიში “აუადი მყდჷ“ (“ადამიანი არის ადამიანი“) ასახავს ადამიანის უმაღლეს სასტატუსო პოზიციას, რომელიც ტრადიციული აფხაზის გაგებაში უკავია ადამიანს, მის პიროვნებას. თავაზიანი, ღირსეული, ისეთივე, როგორც საკუთარი თავის მიმართ დამოკიდებულება ნებისმიერ ადამიანთან შედის აფხაზური ეტიკეტის აუცილებელ ნორმებში“².

დღესაც აფხაზებს ადამიანის მიმართ გამორჩეული ყურადღებიანი დამოკიდებულება გააჩნიათ. ასეა ნათესავების მიმართაც. ეთნოლოგი ლ. სოლოვიოვა აღნიშნავს, რომ 2000-იანი წლების დასაწყისში ერთ-ერთ აფხაზურ სოფელში ინფორმატორმა, რომელიც ცდილობდა აეხსნა მისთვის აფხაზური სოციუმის სპეციფიკა, ყველას კავშირი ყველასთან, თქვა: „ჩვენ ვცხოვრობთ, ასე ვთქვათ, ჯგუფურად“, ანუ ყოველი ადამიანი ცხოვრობს არა ინდივიდუალურად, არამედ მჭიდრო უწყვეტ კავშირში გარშემო მყოფ ადამიანებთან, რომელიც ჯაჭვის დაუსრულებელ რგოლს წარმოადგენს“³. აღნიშნულ ვითარებაში, აფხაზური ჩვეულებითი სამართლის თანახმად, ყოველ ადამიანს გააჩნდა და გააჩნია უფლებები და მოვალეობები. საოჯახო, საგვარეულო, სათემო ტრადიციები მკაცრად აფასებდნენ ნებისმიერი ადამიანის ყოფაცხოვრებას, მის როლსა და ადგილს საზოგადოებაში.

რწმენას, რომ ერთი ადამიანის ცოდვებს შეუძლია უბედურება მოუტანოს მთელ ოჯახს, გვარს, თემს უფროს თაობას აძლევდა საფუძველს, მკაცრად მოეთხოვათ ახალგაზრდებისაგან დაეცვათ “აფხაზებს“ და “ასამისის“ ნორმები. ლ. სოლოვიოვა აღნიშნავს, რომ უფროსებისაგან შეიძლება ხშირად გაეგონოთ გამაფრთხილებელი სიტყვები: „თუ ჩვენ შეგვარცხვენ - ცოცხალი შენ არ გვინდისარ, მოკვდები - ასე იყოს, დაგმარხავთ“⁴.

აფხაზურ საზოგადოებაში, წერს ო. დამენია, დიდ პატივს სცემდნენ იმ ადამიანს, რომელიც არა მატერიალური სიმდიდრით, როგორც ეს დღეს არის, არამედ დიდი სულიერი პოტენციალიც გამოიჩინებდა. ადამიანის სულიერი პოტენციალით განისაზღვრებოდა მისი ადგილი საზოგადოებაში. ადამიანის სულიერი პოტენციალი, განაგრძობს ო. დამენია, ფასდებოდა მისი “აზროვნებისა და ყოფაქცევის კულტურის დონით“⁵.

ამასთან დაკავშირებით ადამიანი უნდა ყოფილიყო ინტელექტუალურად განვითარებული და მორალურად მოწესრიგებული. ინტელექტუალური ადამიანი აფხაზურ კულტურულ სივრცეში იმდენად მომზადებული, მობილიზებული, კონცენტრირებულია, რომ უნდა ჩასწვდეს, გაიგოს კულტურული კონტექსტები და შეითვისოს თავისი ქმედებები.

„ადამიანის თავმდაბლობაც კი, ხაზს უსვამს ო. დამენია, აფხაზური ტრადიციული კულტურის პირობებში შეიძლება ყოფილიყო მისი შინაგანი სიამაყის გამომხატველი“. მისივე აზრით, ზუსტად რომ ამაში გამოიხატებოდა აფხაზური კულტურის ერთ-ერთი თავისებურება. მისივე აზრით, ადამიანს, რომელსაც შეუძლია სხვა ადამიანი დააფასოს საზოგადოების მიერ აღიქმებოდა სათნო ადამიანად. ითვლებოდა, რომ თუ შენ იყავი სათნო, ადამიანი თავს ანებებს იყოს თავისი სუბიექტური “ეგოს“ ბრმა ტყვე“⁶.

¹ Куправа А.Э., 2000, დასახ. ნაშრ., გვ. 41.

² Абхазы, 2007, დასახ. ნაშრ., გვ. 341.

³ Соловьева Л., 2006, დასახ. ნაშრ., გვ. 178.

⁴ იქვე, გვ. 180.

⁵ Дамениа О., 2011, დასახ. ნაშრ., გვ. 254.

⁶ იქვე, გვ. 229.

ამრიგად, ჰუმანიზმის იდეებითაა გამსჭვალული აფხაზების ტრადიციული კულტურა. ის ადამიანს, მიუხედავად მისი სოციალური წარმომავლობისა, მიიჩნევს უზენაეს ფასეულობად საზოგადოებაში. მისი როლი და ადგილი უზრუნველყოფილი იყო ადამიანის შესაბამისი სოციალიზაციით და სოციუმში მისი ურთიერთობების პრაქტიკის რეგლამენტაციით. აფხაზური ჩვეულებებითი სამართალი და აფსუარას მორალურ-ზნეობრივი კოდექსის მოთხოვნები ამის კარგი მაგალითია.

ჩვეულებითი სამართალი და აფხაზური თემის სოციალური პასუხისმგებლობა

აფხაზურ ტრადიციულ კულტურაში კარგად ჩანს, რომ ადამიანი ცხოვრობს არა იმი-სათვის, რომ მარტო ჭამოს და ჩაიცვას. ის ჭამს და იცვამს იმისათვის, რომ იცხოვროს. ადამიანი ცხოვრობს არა იმდენად როგორც ბიოლოგიური, არამედ როგორც სოციალური არსება.

ამიტომ აფხაზურ ჩვეულებით სამართალში და აფხაზობა - “აფსუარაში“ კარგად ჩანს ადამიანის სოციალური პასუხისმგებლობის საკითხი. პირველ რიგში, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ეს იყო ადამიანის თავის თავთან და სხვა ადამიანებთან დამოკიდებულება, რომელიც გაწერილი იყო ტრადიციული ადათ-წესებით. ადამიანის უფლება-მოვალეობების რეალიზაცია უზრუნველყოფილია შესაბამისი ინსტიტუტებითა და მექანიზმებით, აფხაზური თემის სოციალური უნივერსალურობით.

აფხაზური სასოფლო თემი, თავისი დემოკრატიული ტრადიციებით ფაქტიურად წარმოადგენდა თანასწორუფლებიან ადამიანთა გაერთიანებას. ის საშუალებას იძლეოდა, თითოეულ ადამიანს მონაწილეობა მიეღო ამ გაერთიანების ყველა მნიშვნელოვან სასიცოცხლო საქმეში. აქ კანონის შექმნა, მისი აღსრულება და კონტროლი კანონის აღსრულებაზე ხდებოდა ერთი და იმავე პირის მიერ.¹ საზოგადოებრივი აზრი გამოარჩევდა ადამიანის ღვაწლსა და ნიჭს თემის კოლექტიურ საქმიანობაში და სხვადასხვა ფორმებით (მორალური თუ მატერიალური) მის წახალისებას ახდენდა. ადამიანს შეეძლო გმირი გამხდარიყო და მასზე ლექსებსა და ლეგენდებს თხზავდნენ. საზოგადოების აზრის მნიშვნელობა კარგად ჩანს აფხაზურ ფოლკლორში, ეთიკურ ნორმებში და ა. შ.

იყო პირიქითაც, თუ ადამიანი დანაშაულს ჩაიდენდა, მისი ოჯახის, გვარის, თემის მიმართ უარყოფითი დამოკიდებულება სხვადასხვა ფორმით დაუყოვნებლივ აისახებოდა. ყველაზე საშინელი იყო თემიდან ადამიანის მოკვება, რაც მისი სიკვდილის ტოლფასი იყო.

აფხაზეთში ბოლო ორასი წლის მანძილზე მომხდარმა ისტორიულმა მოვლენებმა – რუსული კოლონიალიზმი, სოციალიზმის მშენებლობა, პოსტსაბჭოურმა პერიოდმა “დაანგრია ტრადიციული კულტურის ძირითადი საფუძვლები და ელემენტები, დეფორმირება დაიწყო კანონებმა, აფსუარას პრინციპებმა და ნორმებმა. ბევრი ზნეობრივი ფასეულობები შეიცვალა, რომლებსაც ხშირად ვერც იცნობთ, გამოიცვალა ფუნდამენტური ეთიკური წესების შინაარსი (აფხაზური სტუმარმასპინძლობა, ქორწილი, დაკრძალვის ტრადიციული რიტუალი, აღაპის გადახდა და სხვ.)².

ეთნოლოგი ა. კუპრავა ამის მიზეზებს ხედავს აფხაზეთის “უპირველესწილად ცხოვრების პატრიარქალური წყობიდან სოციალიზმში გადასვლასთან და ამჟამად სოციალიზმიდან კაპიტალისტურ საბაზრო ეკონომიკაზე გადასვლაში“. მისივე აზრით, „ეს გარდაქმნები ხალხისათვის გარედან იქნა თავსმოსხვეული, ისინი არ შეესაბამებოდნენ მის მენტალიტეტს“³.

ჩვენი აზრით, აქ სოციალურ ფორმაციებთან არა ხალხის მენტალიტეტის შეუსაბამობაზე უნდა იყოს საუბარი, არამედ ადამიანების მიერ თავისუფლების თავიანთი თავისა და სხვის წინაშე პასუხისმგებლობის აღდგენის საჭიროებაზე აქცენტი გასაკეთებელი.

¹ Дамения О., 2011, დასახ. ნაშრ., გვ. 235.

² Куправа А., 2000, დასახ. ნაშრ., გვ. 49.

³ იქვე.

თავის კულტურულ ფესვებს მოწყვეტილი ადამიანი, აფხაზი იქნებოდა ეს თუ ქართველი, ნებისმიერი სხვა, „სხვის“ მიერ შემოთავაზებულ ცვლილებებს ვერ მოერგო. ხშირად ეს მათ სპეციფიკურადაც უყურებდა, რადგან ეს რეფორმები და ე. წ. რევოლუციები მისი არ ყოფილა. მათ მიმართ ადამიანს ხშირად ზერელე, უპასუხისმგებლო დამოკიდებულება ამოძრავებდა.

ამავე დროს აფხაზების ჩვეულებითი სამართალი და აფსუარა მოელი თავისი არსით მიმართულია ადამიანის, როგორც პიროვნების, მაღალი სოციალური პასუხისმგებელი პირის ჩამოყალიბებაზე. მიუხედავად იმისა, რომ ამ ინსტიტუტებს ორი საუკუნის მანძილზე ლეგიტიმაცია არ ჰქონია, მათ გამოავლინეს შესაშური სიცოცხლისუნარიანობა. ამის კარგი დასტურია აფხაზური ენის, ცალკეული ჩვეულებების, აფსუარას ეთიკური ნორმების შენარჩუნება.

სამწუხაროდ, პოსტსაბჭოურ პერიოდში აფხაზები დადგნენ ახალი გამოწვევების წინაშე.

აფხაზი მეცნიერები დღეს ხაზს უსვამენ, რომ თანამედროვე აფხაზის კულტურული გარემო, ცნობილი მიზეზების გამო (ომი, გარდამავალი პროცესი, შიდა მიგრაცია და სხვ.), დღეს დანგრეულია (ი. ანჩაბაძე, ი. არგუნი, ო. დამენია, და სხვ.). მისი აღდგენა ბევრად დაკავშირებული იქნება საზოგადოებრივი თვითგამორკვევის რომელ ფორმას აირჩევენ აფხაზები. ძალზე მნიშვნელოვანია მათთვის ქართულ კულტურულ სივრცეში დაბრუნება. სამართლიანად მიიჩნევენ ეთნოლოგი ლ. სოლოვიევა, როდესაც ის უჩვენებს ქართველებთან აფხაზების მიერ მყისიერად და ხელგონურად გაწყვეტილ მრავალსაუკუნოვან ეთნიკურ კონტაქტებს¹.

აფხაზეთში, ამჟამად არსებული სოციალურ-კულტურული, ეკონომიკური მდგომარეობა, აფხაზი მეცნიერების შეფასებით, საგანგაშოა. ქვეყნის მოსახლეობის რაოდენობამ 1989 წელთან შედარებით ორჯერ იკლო და ვიკიპედიის მონაცემებით 2011 წელს იგი 240705 ადამიანს შეადგენს. განსაკუთრებულ პრობლემას წარმოადგენს აფხაზური სოფელი, რომელიც იყო და არის აფხაზური ეთნოსისა და ტრადიციული კულტურის აღწარმოების სივრცე. ო. დამენიას მიაჩნია, რომ აფხაზურ სოფელში ამჟამად მიმდინარე პროცესები ატარებს სტიქიურ ხასიათს, რაც, მისივე აზრით, ნიშნავს იმას, რომ არსებული რესურსები (კოლექტიური სოციალური სუბიექტის ამ პროცესებზე შეგნებული გავლენა) თითქმის არ გამოიყენება².

აფხაზეთში, 90-იან წლებში, თავისი მასშტაბების თვალსაზრისით და სამომავლოდ სახალხო საყოფაცხოვრებო კულტურაზე გავლენის მოხდენით, წამყვანი სოციალური პროცესი იყო ურბანიზაცია. პირველად თავის ისტორიაში აფხაზების უმრავლესობა გახდა ქალაქის მცხოვრები.

ამ პროცესის შედეგად სოფელში დაიწყო სოციალურ-დემოგრაფიული ცვლილებები. ი. ანჩაბაძე და ი. არგუნი მიიჩნევენ, რომ XX ს. “შექმნა შებრუნებული და ამიტომ თვისობრივად უნიკალური სიტუაცია – შობადობამ სოფლად 2004 წ. შეადგინა 3,3 პრომილე, ქალაქში კი – 5,6 პრომილე... ასეთი მდგომარეობა სოფლად, მათივე აზრით, შენარჩუნებულია იმით, რომ რესპუბლიკის სოფლის შემადგენლობაში შედარებით დიდ ნაწილს წარმოადგენენ გალის რაიონში მცხოვრები ქართველები³.

აფხაზეთში პოსტსაბჭოური ურბანიზაციის ფენომენის უნიკალურობას წარმოადგენს ის, რომ ქალაქში გადასახლებული აფხაზები მჭიდრო კავშირებს ინარჩუნებენ მშობლიურ სოფელთან, იქ მცხოვრებ ნათესავებთან. ი. არგუნის აზრით, ამგვარ მდგომარეობას “ნახევრად-ურბანიზაციული” შეიძლება ეწოდოს. ის ხაზს უსვამს ქალაქისა და სოფლის მოსახლეობას შორის პირობითად არსებულ ზღვარს, რადგან ბევრი ადამიანი, რომელსაც ძირითადი საცხოვრისი ქალაქში აქვს, თავისი შრომის დიდ ნაწილს სოფლის მეურნეობაში თავიანთი ნათესავების საკარმიდამოში აწარმოებენ და აქედან დებულობენ შესაბამის შემოსავალს. მე-

¹ Соловьева Л., 2006, დასახ. ნაშრ., გვ. 179-180.

² Дамения О., 2011. დასახ. ნაშრ., გვ. 482.

³ Абхазы, 2007, დასახ. ნაშრ., გვ. 493-494.

ორე მხრივ, აფხაზეთის სოფლიდან ურბანიზებული მნიშვნელოვანი ნაწილი ძირითად დროს ქალაქში ატარებენ და იქ აქვთ სამუშაო და შემოსავლის წყარო. სოფლად ისინი ინარჩუნებენ სახლ-კარს ოჯახებისათვის საკვები პროდუქტების საწარმოებლად¹.

ურბანიზაციამ, მათივე აზრით, არა მარტო შეამცირა ზოგადად აფხაზეთის სოფლის მოსახლეობა, არამედ შეცვალა მათი ასაკობრივი შემადგენლობა და ამით მოახდინა სერიოზული სტრუქტურული ტრანსფორმაცია საოჯახო სასოფლო მეურნეობაზე, რადგან ქალაქში, პირველ რიგში, გადასახლდნენ ახალგაზრდები და საშუალო ასაკის ადამიანები. ამიტომ სოფლებში, პირველ რიგში მნიშვნელოვნად გაიზარდა წილი იმ მეურნეობებისა, სადაც ძირითადად მუშაობენ საპენსიო ასაკის ადამიანები. პარალელურად, მკვეთრად შემცირებულია რაოდენობა საოჯახო მეურნეობებისა სრული ოჯახის წარმომადგენლებით².

ამრიგად, აფხაზეთში შექმნილ ვითარებაში, სოციალური პასუხისმგებლობის გრძნობები უფრო მეტად უფროსი ასაკის ადამიანების ქცევებში პოვებს გამოვლინებას, ვიდრე ეს არის ახალგაზრდებში. თუ პირველნი ლაპარაკობენ აფხაზური სულიერების, კულტურის გადარჩენაზე, მეორენი – ურბანიზაციის პროცესში ხედავენ “პროგრესს” ან “აფხაზების” “კულტურულ განვითარებას”, ასევე ცხოვრებაში “მატერიალური წარმატების სიმბოლოს”³.

ამავე დროს აღსანიშნავია, რომ აფხაზები კარგად აცნობიერებენ, რომ ამჟამად უკვე მათ ინდივიდუალურ და კოლექტიურ ქმედებებზე ბევრადაა დამოკიდებული ქვეყანაში შექმნილი სიტუაცია, ამ ქმედებების პასუხისმგებლობა სულ უფრო გაიზრდება. ამას განაპირობებს დემოკრატიზაციის პროცესი, როდესაც იზრდება ადამიანის რეალური ჩართულობა ქვეყნის მართვაში, ადამიანის უფლებების დაცვაში, კერძო საკუთრების ხელშეუხებლობის ხარისხის ზრდაში, თავისუფალ კულტურულ განვითარებაში და სხვ.

დემოკრატიული გარდაქმნები ხელს შეუწყობს აფხაზების “დაბრუნებას” თავის ბუნებრივ გარემოში, სადაც დიალოგურ კავშირში იქნებიან ტრადიციული და თანამედროვე კულტურები. მაგალითად, ეთნოლოგ ი. არგუნის მიერ ხალხურ ტრადიციებზე დაფუძნებული სპეციალურად შექმნილი სცენარით იმართება ამჟამად დღესასწაული “ლიხნაშთა”.

ეს დღესასწაული 1983 წლიდან ტარდება გუდაუთის რაიონის სოფ. ლიხნში. გუდაუთის ყველა სოფლისათვის გამოყოფილია მიწის ნაკვეთი, რომლის ღობის მიღმა შენდება დროებითი ფაცხა-პავილიონი. აქ მზადდება აფხაზური საჭმელი, ეწყობა ხალხურ ოსტატთა ხის, ტყავის, რკინის, კერამიკის ნაკეთობების გამოფენა. იქვე გამოიფინება ახალი მოსავლის სოფლის ნობათი, ხილი, ბოსტნეული. “ლიხნაშთა“-ზე აუცილებლად იმართება ხალხური სპორტული თამაშები – ქვის სროლა, ბომბე (სვეტზე) აცოცვა, ცხენბურთი, სხვადასხვა დისტანციებზე დოლი და ა. შ.

ამგვარი დღესასწაული 1991 წლიდან იმართება ოჩამჩირის რაიონის სოფ. მოქვშიც “აბჟუიზარას” სახელწოდებით. ამჟამად უკვე ეს დღესასწაულები გადაიქცნენ “ეთნიკურ სიმბოლოებად”, რომლებიც შეიცავეს აფხაზების ეთნიკური ისტორიის მნიშვნელოვანი ინფორმაციას. აღსანიშნავია, აგრეთვე, რომ ისინი ასრულებენ კომუნიკაციურ, ძველ დროიდან ადამიანების გამაერთიანებელ ფუნქციას.

ამგვარად, აფხაზეთში მოდერნიზაციულ პროცესში წამოჭრილმა მთელმა რიგმა გამოწვევებმა აფხაზი ერის წინაშე, აფხაზი ერის ყოფნა-არყოფნის საკითხი დასვა. საზოგადოებისა და ყოველი ინდივიდის წინაშე დრო სვამს პასუხისმგებლობის საკითხს. ინდივიდის მიერ ხდება გაცნობიერება და ამ პროცესში ადამიანის რეალური ჩართვა. ეს უკანასკნელი ხდება მისი პასუხისმგებლური ქცევების, მოტივაციის შინაგანი საფუძველი. ქცევების რეგულატორი კი ადამიანის სინდის-ნამუსია.

¹ Абхазы, 2007, დასახ. ნაშრ., გვ. 499.

² იქვე, გვ. 494.

³ Абхазы, 2007, დასახ. ნაშრ., გვ. 497.

დასასრულს, აღსანიშნავია, რომ თანამედროვე აფხაზეთში ტრადიციული კულტურის მახასიათებლები შემონახულია ჩვეულებითი სამართლისა და მორალურ-ეთიკური კოდექსის (აფსუარას) ფორმით, მათში ჩადებული ფასეულობების (ადამიანის სოციალური პასუხისმგებლობა, ღირსება და სხვ.) სინთეზირება-ტრანსფორმირება თანამედროვეობასთან შესაძლოა, მოხდეს მათი ლეგიტიმაციის საშუალებით.

ჩვეულებითი სამართლის სახელმწიფო სამართალთან პარალელურად და მასთან თანამშრომლობით (იურიდიული პლურალიზმი) რეალურ განხორციელებას პოეზს მულტიკულტურულ საზოგადოებებში. საქართველოში სახელმწიფოებრივ-სამართლებრივი, საკანონმდებლო რეფორმები მიმართულია რეორგანიზაციისა და თვითმმართველობების ევროსტანდარტების საპასუხოდ. ამგვარი პოლიტიკა შესაძლებელს გახდის აფხაზეთში ეთნიკურობის დეპოლიტიზაციისა და მისი პოლიტიკურ-სამართლებრივი სიბრტყიდან სოციალურ-კულტურულ სიბრტყეში “გადატანას“.

აფხაზური მულტიკულტურული საზოგადოება კი რეალურ საშუალებას იძლევა შენარჩუნდეს და განვითარდეს აფხაზური და აქ მცხოვრები სხვა უმცირესობების ტრადიციული კულტურა. აფხაზური ჩვეულებითი სამართალი და მორალურ-ზნეობრივი კოდექსი “აფსუარა“ პარალელურად სხვებთან უნდა გახდეს სამოქალაქო მართლწესრიგის მნიშვნელოვანი ფაქტორი. ყოველივე ამით შესაძლებელი იქნება აფხაზეთში აშენდეს არა ეთნოკრატიული არამედ სამოქალაქო საზოგადოება.

Дж. Квициани (Тбилиси)

Обычное право как фактор гражданского правопорядка в Абхазии

В процессе мировой глобализации этнос и его традиционная культура становятся предметом все более интенсивного изучения. Эта тенденция особенно заметна в постсоветских странах.

На пути строительства советского социализма СССР отмежевывался от этнической, традиционной культуры, ставя своей целью формирование новой культуры и, соответственно, нового-советского человека. Как показало время, развал Союза был обусловлен именно разрывом последовательной связи между культурами.

На постсоветском пространстве Кавказа идет процесс формирования либерально-демократического общества, в связи с чем возникла необходимость обновленного изучения и осмысления традиционной культуры Кавказа. В представленном труде заострено внимание на вопросах социальной универсальности абхазской общины, таких, как : ответственность индивида, основы мотивации, связанной с коллективным и индивидуальным поведением и т. д.

В настоящее время для кавказского региона становится актуальным изучение проблем трансформации существующих в аграрную эпоху общей традиционной культуры и универсальных принципов цивилизационного единства в современном дифференцированном, плюралистическом и мультикультурном обществе.

Свобода, честь, совесть, толерантность и другие универсальные человеческие ценности, которыми представлена традиционная культура кавказцев, и поныне во многом обуславливают действия человека, его отношение к самому себе и окружающему миру.

Сегодня в центре внимания ученых оказались обычное право кавказских народов и связанные с ним этические нормы. Обычное право и современная культура по сей день сосуществуют на Кавказе. В XX в. в Грузии в силу проводимой политики традиционная культура и обычное право, особенно в отношении народов, входивших в «советские автономии», как правило, игнорировались. Поэтому изучение абхазского обычного права, его актуализация с общественной точки зрения, трансформация и легитимация в гражданском правопорядке окажут содействие современным социально-культурным процессам в Абхазии, ее интеграции в гражданское общество Грузии.

Историография проблемы

Исследователь обычного права И. Бабич отмечает, что сегодня на Западе (Европа, США, Канада) сформировалось право, которое имеет мало общего с системой государственного права. По его же мнению, это, в свою очередь, обусловлено возникшими в последние годы в мире тенденциями (рост международного разделения труда, глобализация в сфере производства и торговли, крупномасштабные миграции), что побудило западную общественность к усилению альтернативных институтов для разрешения конфликтов и спорных вопросов, созданию новых правовых систем (Бабич 2009, 49). Здесь же подчеркнута, что в этих же странах антропологи изучают именно это негосударственное правовое поле с целью использования его плюрализма для решения конфликтов и спорных вопросов.

В Кавказском регионе, так же, как и в других мультикультурных обществах мира, в связи с этноправовой тематикой все чаще используют понятие «правовой плюрализм». В условиях Российской империи практика «правового плюрализма» была узаконена в быту кавказских народов. И в советской

период, при том, что официально господствовала система государственного права, обычное право все же продолжало функционировать и функционирует по сей день.

В процессе демократического строительства необходимо учесть соотношение внешних процессов и внутри-правовой ситуации.

Абхазское обычное право все еще не изучено должным образом, не создан монографический труд о нем, хотя об общественно-политическом устройстве этого края, его традициях и обычаях написано немало трудов на рубеже XIX-XX вв. (Н. Джанашиа, С. Званба, К. Мачавариани и др.). Представляет интерес описание обычного права абхазов в работах европейских исследователей и путешественников (Дж. Белл, И. Бларамберг, К. Главани, Дж. Интериано и др.).

Большое место нормам обычного права уделено в многочисленных русскоязычных историко-этнографических трудах XIX в. (С. Броневский, Ф. Завадский, Ф. Торнау, Г. Новицкий, Н. Дубровин, Л. Люлье, К. Сталь).

Отдельные вопросы обычного права абхазов затронуты в трудах советских историков и этнографов (И. Аджинджал, З. Анчабадзе, С. Ашхацава, Ц. Бжания, Д. Гулиа, Г. Дзидзария, Ш. Инал-Ипа, Р. Харадзе и др.).

Из вышеперечисленных авторов следует выделить труды Ш. Инал-Ипы (Инал-Ипа 1984), в которых, исходя из социально-политической ситуации в Абхазии XIX- XX вв., отчетливо отобразено понятие правового плюрализма в классическом его понимании. Как известно, последнее характерно для колониальных и постколониальных стран и не имеет ничего общего с новым правовым плюрализмом, который, как было отмечено, формируется в современных западных странах.

Ш. Инал-Ипа считает, что в обычном праве и других компонентах традиционно-бытовой культуры абхазов отражена этническая специфика. Автор уделяет большее внимание такому общественному явлению, как «апсуара». По его мнению, возникновение и развитие принципов «апсуары» обусловлены особенностями исторической жизни народа, связаны с продолжительным формированием и развитием абхазского этноса. По его же мысли, в «апсуаре» заложены демократические принципы. Автор подчеркивает, что это были не столько различные правила поведения для феодалов и крепостных, сколько степень выполнения этих правил. Автор считает также, что широко распространенный в Абхазии институт аталычества носил демократический характер, являлся составным элементом, «апсуары» и просуществовал в Абхазии вплоть до начала XX в. Согласно этим обычаям дети феодалов с самого рождения и зачастую вплоть до достижения совершеннолетия воспитывались в крестьянских семьях, где они проходили полный курс «апсуары» (Инал-Ипа 1984, 46). Ш. Инал-Ипа заключает, что понятие «апсуара», которое терминологически охватывает весь этнос (абхазов вообще), представляет собой единый и обязательный для всех кодекс этикета и морали. По мнению автора освоение «апсуары» как одного из главных элементов воспитания по представлениям абхазов означает усвоение традиций и обычаев собственного народа. Эта мысль ясно выражена в следующей формуле: «Если ты с почтением относишься к тому, что имеешь, то приобретешь и то, чего не имеешь».

Однако нередко представителями привилегированных классов нормы «апсуары» нарушались в отношении представителей низших слоев. В таких случаях, отмечает Ш. Инал-Ипа, нарушители подвергались общественному порицанию (Инал-Ипа 1984, 43).

Исследуя абхазско-адыгейские параллели этикета, ученый заключает, что «апсуара» по своему содержанию аналогична общему адыгейскому этикету «адыгегега» (адыгейство) и грузинскому «картвелоба» (грузинство). Таким образом, по мнению ученого, «апсуара» отражает не только особенности традиционной бытовой культуры абхазского народа, но содержит морально-психологические категории и нормы человеческого поведения - совесть, честь, смелость, благородство, учтивость, гостеприимство, уважение старших, милосердие по отношению к слабым, сдержанность, скромность и т. д. (Инал-Ипа 1984, 150).

В постсоветской Абхазии ученые считают необходимым внедрение морально-нравственных и социально-культурных ценностей традиционной культуры в современную культуру (О. Дамения, А. Куправа, Ю. Анчабадзе, Ю. Аргун и др.).

Монография «Абхазы», изданная под редакцией Ю. Анчабадзе и Ю. Аргуна, целиком посвящена изучению социально-культурной жизни современного абхазского села. Итоги работы, проведенной ими в абхазских селах в 2003-2006 гг., позволили выявить как можно управлять процессом трансформации традиционных правовых норм в современной культуре (Абхазы 2007).

Ю. Анчабадзе и Ю. Аргун отмечают, что сегодня, когда говорят о моральных ценностях и традиционной культуре, желая подчеркнуть лучшие качества личности, широко используют слово «апсуара». По их мнению, «апсуара» развилась на абхазской почве на основе эволюции внутренних канонов традиционной культуры. Поэтому, считают они, неслучайно требование общественности создать кодекс «апсуары» - оригинал истинного текста. Авторы отмечают также, что многие считают нужным внести в учебные программы общеобразовательных школ изучение основ «апсуары» (Абхазы 2007, 345).

О значении «апсуары» говорит и этнолог А. Куправа в изданной им в Сухуми книге (2000 г.), подчеркивая, что воспитание будущих поколений абхазов должно быть проникнуто духом «апсуары» и что воспитанный в таком духе человек всегда будет выделяться среди прочих. Как бы подтверждая свою мысль, автор приводит следующий факт: в соседней Мегрелии, с которой Абхазию связывают многовековые исторические и культурные связи, о воспитанном человеке, считающемся эталоном для подражания, говорили «вежлив, как абхаз», «человек, как абхаз». По его же словам, в мегрелии желали в невестки абхазку, или в зятя абхаза, воспитанного на традициях «апсуары» (Куправа 2000, 46).

А. Куправа особо заостряет внимание на возрождении тех нравственных ценностей, которые наиболее полно выражают этнический образ абхаза, этническую специфику нации. Автор приводит слова известного абхазского писателя Джумы Ахуба, высказанные им по поводу «апсуары». Ахуба сравнивает «апсуару» с Библией для христиан, Кораном - для мусульман, называя ее «святым знаменем» («аламиси»). Он сетует на то, что «апсуару» исказили, что порою это слово произносят с иронией, но, продолжает Ахуба, пока не победит «наша библия, наша святая «апсуара», не будет прогресса ни для родного языка, ни для нации (Куправа 2000, 52).

Привлекает внимание книга О. Дамения «Абхазы на рубеже веков», изданная в 2011 г. в Санкт-Петербурге. Автор основательно рассматривает опыт самоидентификации абхазов, их естественную культурную среду, структурную организацию абхазского социума и, что главное, базовые принципы «апсуары».

По его мнению, для того чтобы человек жил по нормам и канонам «апсуары» в современной жизни, необходимо ее единое понимание и использование на практике - это первое. Второе - нормы и каноны «апсуары» должны быть оценены исходя из реальных требований современного абхаза, из условий, в которых ему приходится жить сегодня. Третье - необходимо определить роль и место «апсуары» как в современной, так и в будущей жизни абхазского общества, которая формируется на основе конституции и национального законодательства (Дамения 2011, 169-190).

В связи с отмеченным выше О. Дамения подчеркивает, что в свое время в абхазском традиционном обществе функцию основного закона (конституции) выполняла «апсуара». По его мнению, осуществление указанных пунктов в абхазской сельской общине и вообще абхазской нации возможно путем рационализации ценностей абхазской традиционной культуры в обществе, модернизацией культуры как средства воспроизводства человека (Дамения 2011, 475).

О современных принципах обычного права абхазов немало интересных сведений содержит научное издание «Современная сельская Абхазия: социально-этнографические и антропологические исследования», вышедшее в свет в 2006 г. в Москве. Этнолог Л. Соловьева, которая является одним из авторов сборника, рассматривает семейные и фамильные традиции в современной Абхазии. По ее мнению, сегодня гостеприимство в Абхазии является механизмом обновления и расширения внешних связей семьи, роста престижа и авторитета в обществе. В то же время гостеприимство - вполне действенный институт социализации, посредством которого новое поколение на практике усваивает

нормы абхазского этикета («апсуару»), общепринятые нравственные нормы поведения («аламиси») (Соловьева 2006, 173).

Следует отметить, что обычное право абхазов привлекло к себе внимание и абхазских юристов – исследователей (Кавшбая 1999; Цугба 2010).

Л. Кавшбая отмечает, что обычное право и сегодня играет значительную роль в жизни абхазов, в частности, в брачно-семейных, имущественно-наследственных отношениях, в сфере уголовного, а также гражданского права. Исходя из этого, по его мнению, вполне возможно частично внести обычное право в официальное законодательство (Кавшбая 1999, 23).

М. Цугба считает, что обычное право-отнюдь не атавизм, а постоянный фактор правового развития общества, что обычай и сегодня сохраняет свое значение в современной Абхазии, конкурируя с официальным законодательством (Цугба 2010, 4).

Кабардинский исследователь З. Мисроков отмечает, что осуществленная Российской империей в XIX в. и советским государством в XX в. регламентация действия адатного и мусульманского права имеет универсальные свойства и если вникнуть в их суть, то этот опыт можно использовать в современной практике (Мисроков 2002, 218).

Таким образом, историографический анализ названной проблемы свидетельствует, что абхазское обычное право и сегодня не потеряло своей актуальности. По мнению большей части ученых в Абхазии и вообще в кавказских республиках обычное право, с учетом юридического плюрализма, должно занять свое место наряду с государственным правом.

Историография вопроса показала также, что обычное право абхазов, ясным выражением которого является «Апсуара», и сегодня содержит в себе базовые ценности абхазского этноса, во многом определяя поведение человека в его повседневной жизни.

Следует, однако, отметить, что, к сожалению, абхазское обычное право не было рассмотрено в контексте политики советского мультикультурализма.

Эта политика носила административно-приказной характер и боролась с традиционными ценностями, была противоречивой и формальной. Но обычное право в Абхазии, правда, сегодня нелегитимное, однако довольно жизнеспособное.

Думаем, что для представителей разных наций, живущих в современной Грузии, большое значение сегодня имеет политика реального мультикультурализма. Реализация этой политики в Абхазии будет связана с культурным и морально-нравственным возрождением абхазского этноса. В процессе модернизации за изучением обычного права должна последовать его трансформация и легитимация в гражданском правопорядке. Отметим, что большое значение имеет изучение обычного права в контексте социальной ответственности.

Идеи гуманизма в абхазском обычном праве

Абхазская проблема выявила глубокий кризис гуманности в обществе. Это обстоятельство подтвердил и грузино-абхазский конфликт 1992-93 гг., это очевидно и сегодня, когда более 200 тысяч человек оказались беженцами в собственном отечестве, когда ущемляются их права на собственность, передвижение и т. д.

В прежнем традиционном обществе субъекты, образующие социальную форму, - человек, семья, род, сельская община, субэтнос и этнос - гарантировали безопасность человека, создавая условия для его воспроизводства. В Абхазии, как в целом в Грузии и на Кавказе, традиционная культура параллельно с коллективностью имела в виду и индивидуальность личности. К сожалению, разрыв наследственной связи в процессе исторического и социально-культурного развития привел на Кавказе к плачевным результатам - человек, его духовность были отодвинуты на задний план, что, надо признать, наблюдается и сегодня. Ясно, что подобную политику в регионе продолжать уже

невозможно - современные коммуникационные технологии каждодневно напоминают человеку, что он не одинок в борьбе за свои права и достоинство.

По мнению немецкого ученого Ханса Йоаса, в сегодняшнем мире либерализм ориентирован на свободу гражданина или возможность восприятия им всеобъемлющих ценностей толерантности для мирного сотрудничества и взаимоотношений. Он выделяет постмодернистов, по мнению которых в западных странах на протяжении десятилетий широкое распространение получили «постматериалистические» ценности и возникновение последних во многом связано с изменением нашего понимания человеческих действий (Ханс Йоас 2013, 34). Поэтому отбор нравственных ценностей и норм поведения, выяснение их роли в динамике человеческих действий в настоящее время является актуальной задачей.

В традиционной культуре абхазов человек предстает как носитель одновременно и коллективных, и индивидуальных (личностных) черт. Но какие культурные ценности отличали абхаза как личность?

В связи с постсоветскими модернизационными процессами в Абхазии О. Дамения считает, что современная культурная среда абхаза, ввиду известных причин (война, переходный период, внутримиграционные процессы и т. д.), на сегодняшний день разрушена. Восстановление этой среды ученый увязывает с модернизацией абхазского села задачей ему новой формы (Дамения 2011, 474-475).

Начала современной деревни связаны с традиционной абхазской сельской общиной. Последняя являлась самоуправляемой организацией, которая выражала как коллективные, так и интересы каждого человека. На протяжении веков и сама община претерпела социально-культурные трансформации. О. Дамения подчеркивает, что сельская община функционировала как самоуправляемая организация, в которой власть по сути принадлежала самой общине (собранию членов общины), на основании чего можно говорить о ней как о гражданской общине (Дамения 2011, 477).

В жизни абхаза община играла очень большую роль. Роль каждого конкретного человека в общине заключалась в организации такой духовной и нравственной среды, которая бы формировала личность абхаза, отличающуюся от прочих. Неслучайно поэтому, что в воспитании абхаза главенствующую роль играло освоение им традиций и обычаев, свидетельством чему служат поговорки и пословицы, бытующие в абхазском обществе: «Если с уважением отнесешься к тому, что имеешь, приобретешь и то, чего не имеешь», «Воспитание одного человека стоит целого человека». Согласно одному афоризму, «Цену одного человека не вместит ни один пароход» (Инал-Ипа 1984, 47).

Выше мы уже отметили, что т. н. «абхазство», синонимом которого является «апсуара», осваивалось каждым, чему во многом содействовало общественное мнение. Несоблюдение норм обычного права осуждалось морально и материально. Представляет интерес соображение академика С. Джанашиа, которое в свое время опубликовал Инал-Ипа. С. Джанашиа считает, что в системе старинных установлений абхазского воспитания, которая «делает человека человеком», большую роль играет абхазский этикет, которому могут позавидовать даже выдавшие виды дипломаты Лиги наций. Этот подробно разработанный этикет представляет собой свод канонов человеческого поведения. Здесь же уже сам Инал-Ипа отмечает, что никто не знает, что более поразительно: точное знание нравственных принципов и многообразие неписаных законов, регламентирующих поведение человека в обществе, или естественная изысканность манер простого человека, не прочитавшего в своей жизни ни одной книги (Инал-Ипа 1984, 47).

В абхазском обществе отправление канонов обычного права контролировалось так строго, что, согласно «аламиси» (совесть народа), человек мог считаться умершим еще при жизни в случае нарушения заповедей «аламиси».

Абхазский этнолог А. Куправа указывает не особую моральную ответственность воспитания, напоминая, что в основу поэмы А. Церетели, «Воспитатель» было положено абхазское народное сказание. Подобный сюжет использован в новелле Михаила Лакербая «Аргун Сайдик». Сайдик, внимательно выслушав своего воспитанника, изнасиловавшего жену своего друга, после долгого молчания произнес: «Правильно поступил Джарназ, послав тебя ко мне - ко мне, который воспитал тебя. В том, что ты совершил безнравственный, недостойный поступок, виноват не только ты, но в первую очередь я. Видно не

сумел я вырастить благородного человека...» Аргун Сайдик достал пистолет и приложил дуло к виску. Юноша подскочил к своему учителю, но было уже поздно (Куправа 2000, 41).

Таким образом, по традиционным канонам «апсуары» человек обязан с честью выполнять свои обязанности перед богом и людьми.

Ю. Анчабадзе и Ю. Аргун отмечают, что человечность в абхазском этикете является категорией, связанной с определением этичности - «апсуа уаара» (абхазская человечность). По их мнению, эта категория ставит человека в центр системы «апсуара», что находит выражение в сфере нравственных взаимоотношений людей, общественном быту абхазов. Авторы полагают, что фразеологизм «человек есть человек» отражает высшую статусную позицию человека, которую в традиционном понимании абхаза занимает человек, его личность. Учтливое, достойное отношение как к самому себе, так и к другим, входит в обязательные нормы абхазского этикета (Куправа 2000, 41).

Исключительно внимательное отношение к людям вообще и особенно к родственникам отличает абхаза и сегодня. Этнолог Л. Соловьева отмечает, что в начале 2000-ых годов в одном из абхазских сел информатор, пытавшийся объяснить ей специфику абхазского социума, сказал: «Мы живем, так сказать, как кольца, нанизанные на одну цепь», т. е. каждый живет не для себя, а в тесной связи с остальными, являясь непрерывным кольцом цепи (Соловьева 2006, 180). При данных обстоятельствах, согласно абхазскому обычному праву, каждый имел свои права и обязанности. Семейные, родовые, общинные традиции строго оценивали быт любого человека, его роль и место в обществе.

Абхазы веровали, что грех одного человека может принести несчастье всей семье, роду или общине, поэтому требовали строгого соблюдения молодыми людьми норм «апсуары» и «аламиси». Л. Соловьева отмечает, что старшие часто повторяли молодым: «если опозорить нас, ты нам не нужен, умрешь - так и быть, похороним».

Как отмечает О. Дамения, в абхазском обществе «ценили у уважали человека, который отличался большим духовным потенциалом, но не материальным достатком. Именно духовность определяла его место в обществе. Духовный потенциал человека оценивался уровнем мышления и культуры поведения» (Дамения 2011, 254).

Таким образом, человек должен обладать развитым интеллектом и современным мышлением. В абхазской культурной среде он должен быть подготовленным, мобилизованным и концентрированным человеком, контролирующим свое поведение и действия.

Далее О. Дамения подчеркивает что даже скромность человека в условиях абхазской традиционной культуры могла быть выразителем его внутренней гордости. По его же мнению, именно этим выражалась одна из особенностей абхазской культуры. Человек, умеющий оценить другого человека воспринимался обществом как добродетельный. Считалось, что такой человек не мог быть слепым рабом своего субъективного эго (Дамения 2011, 229).

Таким образом, абхазская традиционная культура проникнута идеями гуманизма. Она полагает человека как высшую ценность невзирая на его социальное происхождение. Место и роль человека определялись его соответствующей социализацией и регламентацией практики его взаимоотношений в социуме, примером чего служит абхазское обычное право и морально-нравственные требования «апсуары».

Обычное право и социальная ответственность абхазской общины

Итак, по абхазской традиционной культуре человек не столько биологическое, сколько духовное существо. Поэтому в абхазском обычном праве, в частности в «апсуаре», заметное место отводится вопросу социальной ответственности человека. В первую очередь, как было отмечено, вопрос касается отношения человека к собственной персоне и к окружающим, что было зафиксировано в традиционных адатах и обычаях. Реализация прав и обязанностей человека обеспечивалась соответствующими институтами и механизмами, социальной универсальностью абхазской общины.

Абхазская сельская община благодаря общим демократическим традициям представляла собой объединение равноправных членов. Она представляла возможность каждому человеку принять участие

во всех жизненно важных делах объединения. Создание этого закона, его выполнение и контроль над выполнением осуществлялись одним и тем же лицом (Дамения 2011, 235). Общественное мнение выделяло заслуги отдельного человека в коллективной деятельности общины, поощряя его либо морально, либо материально. Человек мог стать героем, которому посвящались стихи, о котором складывались легенды. О значении общественного мнения, в жизни абхаза свидетельствуют местный фольклор, этические нормы и т. д. Но человек, совершивший преступление и опозоривший тем самым семью, род, общину, подвергался порицанию, вплоть до изгнания из общины, что было равносильно смерти.

Исторические события последних двухсот лет (российская колонизация, строительство социализма, постсоветский период) разрушили базовые основы традиционной культуры, претерпели деформацию также принципы и нормы «апсуары». Изменились до неузнаваемости многие нравственные ценности, фундаментальное содержание обрядов (гостеприимство, свадьба, традиционный ритуал похорон, поминок и т. д.) (Куправа 2000, 49).

Этнолог А. Куправа причину всего видит в переходе от патриархального образа жизни к социализму и от социализма - к рыночной экономике. По его мнению, эти преобразования были навязаны извне и никак не соответствовали менталитету абхазского народа (Куправа 2000, 49).

Мы полагаем, что в данном случае было бы более правомерным говорить не о несоответствии менталитета народа социальным формациям, а об осознании человеком собственной свободы как высшего блага и необходимости ответственности перед другими.

Человеку, оторванному от собственных культурных корней, будь то абхаз или грузин, чужды навязанные преобразования. Зачастую он относится к ним безответственно, скептически, тогда как абхазское обычное право и «апсуара» всей своей сутью направлены на формирование личности, обладающей высокой социальной ответственностью. Надо признать, что хотя эти институты не имели легитимации в течение двух веков, они все же были удивительно жизнеспособными, о чем свидетельствуют сохранившиеся по сей день отдельные обряды, этические нормы «апсуары» и, что главное, абхазский язык.

Как подчеркивают абхазские ученые (Ю. Анчабадзе, Ю. Аргун, Д. Дамения и др.), культурная среда современного абхаза разрушена в силу известных причин (война, переходный период, внутримиграционные процессы). Ее восстановление во многом будет зависеть от того, какую форму самоопределения нации изберут абхазы. Полагаем, что верным решением этой проблемы явится их возврат в грузинскую среду. Этнолог Л. Соловьева считает необычным столь внезапный и искусственный разрыв многовековых этнических контактов между абхазами и грузинами (Соловьева 2006, 179-180).

По оценкам абхазских ученых, в настоящее время социально-культурное и экономическое положение в Абхазии вызывает тревогу. По сравнению с 1989 г. численность населения уменьшилась вдвое и в 2011 г. составила 240 705 человек. Особую проблему представляет абхазское село, которое было и остается средой воспроизводства абхазского этноса и традиционной культуры. О. Дамения считает, что в настоящее время в сельской Абхазии процессы развиваются стихийно, а это значит, что имеющиеся ресурсы (осознанное участие коллективного социального субъекта в этих процессах и его влияние на них) не используются (Дамения 2011, 482).

В 90-ых годах XIX в. урбанизация, по своим масштабам и воздействию на бытовую культуру народа в будущем, являлась ведущим социальным процессом. Впервые за всю свою историю большинство абхазов стали городскими жителями. В результате в сельской Абхазии начались социально-демографические изменения. Ю. Анчабадзе и Ю. Аргун полагают, что создалась обратная и поэтому качественно уникальная ситуация: рождаемость в селе в 2004 г. составила 3,3 промилле, в а городе - 5,6. По их мнению, такое положение в селах сохранилось в силу того, что большую часть населения сельской Абхазии составляют грузины, живущие в Гальском районе (Абхазы 2007, 493-494).

Уникальность постсоветской урбанизации в Абхазии состоит в том, что поселившиеся в городе абхазы сохраняют тесные связи с родной деревней и живущими там родственниками. По мнению Ю. Аргуна, подобное положение можно определить как «полуурбанизованное». Он проводит условную грань между сельским населением и теми, кто поменял местожительство и стал горожанином, поскольку

последний большую часть времени трудится на приусадебных участках своих родственников, добывая тем самым хлеб насущный. С другой стороны, значительная часть урбанизированных сельчан основное время проводят в городе, работают в городе и имеют источник дохода. Однако они сохраняют за собой сельский дом и приусадебные участки, на которых производят продукты питания для своей семьи (Абхазы 2007, 499).

По его же мнению, урбанизация не только сократила сельское население, но и изменила его возрастной состав, структурно трансформировав семейное сельское хозяйство, поскольку в город в основном переселились молодежь и люди среднего возраста. Поэтому в селах, в первую очередь, выросла доля таких хозяйств, в которых трудятся в основном люди пенсионного возраста. Параллельно с этим сильно сократилось число хозяйств, в которых занята семья в полном своем составе (Абхазы 2007, 494).

Таким образом, в сегодняшней Абхазии чувство социальной ответственности сохраняет старшее поколение, которое все еще заботится о духовности и спасении культуры. Что касается молодежи, то она видит в урбанизации «прогресс» и «культурное развитие» абхазов или «символ материального успеха» в жизни (Абхазы 2007, 497).

В то же время абхазы отлично осознают, что в создавшейся ситуации многое зависит от их индивидуальных и коллективных действий и ответственность за эти действия со временем возрастет, что обусловлено демократическим процессом, когда человек реально участвует в управлении государством, защите прав человека и неприкосновенности частной собственности, свободном культурном развитии и т. д.

Демократические преобразования обусловят «возврат» абхазов в их естественную среду, в которой будут мирно сосуществовать традиционная и современная культуры. К примеру, в селении Лыхни с 1983 г. празднуют «Лыхнашта» - праздник, сценарий которого был специально создан этнологом Ю. Аргуном на основе народных традиций. С этой целью в каждом селе Гудаутского района устанавливают временные пацха - павильоны, где готовят абхазские национальные блюда, выставляют изделия народных умельцев и т. д. Здесь же проводятся соревнования по народным спортивным играм, такие, как метание камня, ползание по столбу, скачки и др. Подобный праздник с 1991 г. устраивается и в с. Мокви Очамчирского района и называется он «Абжуизара». Эти торжества уже стали «этническими символами», содержащими значительную информацию об этнической истории абхазов; кроме прочего, с древних времен они выполняют также и коммуникативную функцию.

Итак, модернизационный процесс в Абхазии, наряду с другими вызовами, поставил перед нацией вопрос существования, т. е. общество в целом и каждый отдельно взятый индивид ответственны перед будущим. Индивид, осознавая вызовы времени, реально включается в процесс ответных действий, что становится основой формирования в нем чувства ответственности; регулятором же его действий являются честь и совесть.

В заключение отметим, что характерные черты абхазской традиционной культуры сохранены в виде обычного права и морально-этического кодекса («апсуара»). Синтез заложенных в них ценностей (социальная ответственность, честь, совесть и др.) с современностью может произойти посредством легитимации последних в современной культуре.

Таким образом, обычное право, параллельное с государственным правом и в сотрудничестве с ним (юридический плюрализм), найдет реальное осуществление в мультикультурном обществе. Законодательные реформы в Грузии направлены на реорганизацию самоуправления по евростандартам, а подобная политика обусловит деполитизацию этничности абхазов и «перенесение» ее из политико-правовой плоскости в социально-культурную.

Полагаем, что мультикультурное общество современной Абхазии дает возможность сохранения традиционной культуры с последующей ее трансформацией и легитимацией в современной культуре. Исходя из этого, абхазское обычное право и моральный кодекс «апсуара» должны стать значительным фактором гражданского правопорядка. Это окажет содействие формированию на территории Абхазии гражданского общества.

Литература:

- Анчабадзе, Аргун 2007** : Анчабадзе Ю.Д., Аргун Ю.Г., Абхазы. Серия «Народы и культуры». Основана в 1992 г. Отв. ред. В.А.Тишков, С.В.Чешко. Москва.
- Бабич 1999** : Бабич И. Л., Эволюция правовой культуры адыгов (1960-1990 гг.). Москва.
- Бабич 2009** : Бабич И. Л., Концепция «правового плюрализма»: Теория и практика//Обычное право и правовой плюрализм на Кавказе в XIX - нач. XX века. Карачаевск.
- Бабич 2001**: Бабич И. Л., Механизмы формирования правового плюрализма на Северном Кавказе (на примере Кабардино-Балкарии и Северной Осетии)//Социальная организация и обычное право. Краснодар.
- Дамения 2011** : Дамения О.Н., Абхазия на рубеже веков. Опыт понятийного анализа. СПб.
- Инал-Ипа 1984** : Очерки об абхазском этикете. Сухуми, Йоас Ханс (Hans Joas). Возникновение ценностей. СПб. Сухуми.
- Кавшбая 1999** : Кавшбая Л.Л., Обычное право абхазов в конце XVIII-XIX вв. (Историко-правовой аспект). Автореферат. Новгород.
- Куправа 2000**: Куправа А.Э., Апсуара. Среда формирования. Духовные и нравственные основы. Сухум.
- Мисроков 2002**: Мисроков З.Х., Адат и шариат в российской правовой системе. Исторические судьбы юридического плюрализма на Северном Кавказе. Москва.
- Соловьева 2006**: Соловьева Л.Т., Семейные и фамильные традиции в современной Абхазии//Современная сельская Абхазия: социально-этнографические и антропологические исследования. Москва.
- Хоперская 2011**: Хоперская Л.Л., Модели этнической политики в мультикультурных обществах в Канаде, на Северном Кавказе и в Центральной Азии//Канадский опыт мультикультурализма и Российская политика на Кавказе. Материалы научно-практической конференции. Волгоград.
- Хлынина, Урушадзе 2011**: Показана ли российскому Кавказу политика канадского мультикультурализма//Канадский опыт мультикультурализма и Российская политика на Кавказе. Материалы научно-практической конференции. Волгоград.
- Цугба 2010** : Цугба М.Э., Регулирование брачно-семейных отношений у абхазов (XIX - нач. XX вв.). Соотношение обычного права и законодательства Российской империи. Автореферат. Москва.

J. Kvitsiani (Tbilisi)

The Common Law as a Factor of Civil Law and Order in Abkhazia

S u m m a r y

In the process of reformation of the post-soviet Caucasus it grew necessary to comprehend the traditional culture of its nations, in particular, the social universality of the Abkhazian community, which implies social responsibility of an individual, basis of motivation related to collective and individual behaviour, etc.

The author concludes that both the Common Law and the Civil Law and Orders of Abkhazia can find their way to legitimate implementation in the new Georgian civil community alongside of the State Law of Georgia. Such policy will enable depolitization of the Abkhazians' ethnicity and its "transition" from the political and legal sphere into the socio-cultural one.

ს. ზედელაშვილი (თბილისი)

ქართველი ლეგიონერები I მსოფლიო ომში

(საარქივო მასალების მიხედვით)

XX საუკუნის დასაწყისში ოსმალეთი აღარ წარმოადგენდა ისეთ უძველეს იმპერიას, როგორც იყო ის XXVII, XXIII, XIX საუკუნეებში. თუ ოსმალეთი წინა საუკუნეებში ითხოვდა დასავლეთ საქართველოსაგან მორჩილებას და მისი ტერიტორიებიც ხელში ჩაიგდო (აჭარა, ტაო-კლარჯეთი), XIX საუკუნეში რუსეთმა საერთოდ წაშალა საქართველო მსოფლიო პოლიტიკური რუკიდან და მის ტერიტორიაზე დემოგრაფიული ცვლილებებიც მოახდინა. ე. წ. „ჩამორჩენილი“ დაუმორჩილებელი კავკასიელი და ქართველი „ტუზემცების“ წინააღმდეგ მათ საარსებო სივრცეში მიზანმიმართულად სხვადასხვა ეთნოსები შემოიყვანა, რათა შეეხოჭათ და წინააღმდეგობის გაწევა აღარ შეძლებოდათ. თვით გამოჩენილი რუსი ადამიანებიც კი ირონიულად იყვნენ გამსჭვალული ქართველების მიმართ – „გარბოდნენ მშიშარა ქართველები“, – წერდა ლერმონტოვი. თავისი ინტერესებისათვის რუსეთმა გამოსტაცა ოსმალეთს ახალციხე, ახალქალაქი, აჭარა და კავკასიის სხვა ტერიტორიები. კონსტანტინეპოლის ხელში ჩაგდება რუსეთისათვის განსაკუთრებით აქტუალური XX საუკუნის ათიან წლებში, I მსოფლიო ომამდე, დადგა. დიდი დაპირისპირება იყო კავკასიაში რუსეთსა და ოსმალეთს შორის იმ რეგიონებზე, რომელიც დაკარგა ოსმალეთმა რუსეთთან ომების დროს XIX საუკუნეში.

ოსმალეთის გადარჩენისათვის იმპერიაში დაიწყო ახალგაზრდა თურქების პოლიტიკური მოძრაობა, რომელმაც 1909 წლის მეორე ნახევარში მთელი ძალაუფლება თავის ხელში აიღო. მათ კონსტიტუციაში შეიტანეს მნიშვნელოვანი ცვლილებები, რითაც სულთანს ჩამოერთვა მთელი რიგი უფლებები. 1913 წლისათვის ოსმალეთის იმპერიაში დამყარდა ახალგაზრდა თურქების მმართველობა. ოსმალეთის მთავრობაში პროგერმანულმა პოლიტიკამ მოიპოვა უპირატესობა. პირველი მსოფლიო ომის წინ ოსმალეთს განსაკუთრებით უმძიმესი ვითარება შეექმნა. ანტანტის ქვეყნები – ინგლისი და საფრანგეთი – დაინტერესებულნი იყვნენ, ხელთ ეგდოთ ოსმალეთის სამფლობელოები: მესოპოტამია, სირია, პალესტინა, არაბული ქვეყნები და ა. შ. რუსეთს სურდა ასევე, ხელთ ეგდო კონსტანტინეპოლი, შავი ზღვის სრუტეები და თურქეთის აღმოსავლეთი პროვინციები. ქართველ ხალხს, რომელსაც დაკარგული ჰქონდა სახელმწიფოებრიობა, არაფერს ეკითხებოდა საკუთარი ტერიტორიების განკარგვას. თურქეთისა და რუსეთის – ამ ორი დიდი იმპერიის – ინტერესები იკვეთებოდა კავკასიაში და, კერძოდ, საქართველოში, რომელიც გუბერნიების სახით შედიოდა რუსეთის იმპერიაში. ამ ორ იმპერიას შორის ტერიტორიების გადანაწილების საკითხი არ ითვალისწინებდა ქართველი ხალხის ინტერესებს და არც არაფერს ეკითხებოდა მას. 1914 წლის 2 აგვისტოს სტამბოლში გერმანიასა და ოსმალეთს შორის დაიდო საიდუმლო ხელშეკრულება, რომელიც მიმართული იყო რუსეთის წინააღმდეგ. როგორც კი ოსმალეთი გერმანიისაგან, როგორც მოკავშირისაგან, მიიღებდა პირველ კრედიტს სამხედრო დახმარების სახით, ოსმალეთი ჩაებმებოდა ომში. 26 ოქტომბერს გერმანიამ ოსმალეთის ბანკში შეიტანა 5 მილიონი ოქროს ლირა; ოსმალეთმაც არ დააყოვნა და 27 ოქტომბერს მოულოდნელად ოსმალეთის ფლოტმა ჩაძირა რუსეთის გემები, 29 ოქტომბერს დაბომბეს ოდესა, 30 ოქტომბერს – სევასტოპოლი, ფე-

ოღოსია, ნოვოროსისკი, ბათუმი. ოსმალეთმა მესამე არმია განაღვა კავკასიის საზღვართან, შტაბი იყო არზრუმში. ახალგაზრდა თურქები განსაკუთრებით დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ კავკასიის ფრონტს, რაც გერმანიის მთავარსარდლობისათვის მეორეხარისხოვანი იყო.

ენვერ ფაშას დიდი იმედი ჰქონდა, რომ ოსმალები ადვილად დაამარცხებდნენ რუსეთის ჯარებს და მთლიანად აიღებდნენ კავკასიას. 1914 წლის ნოემბერ-დეკემბერში ოსმალეთის არმიამ არზრუმის, ოლთისის, ერევნის, ყარსის, ელიზავეტოპოლის და ბათუმის მიმართულებით შეტევები განახორციელა. დეკემბრის ბოლოსა და იანვრის დასაწყისში რუსეთი კონტრშეტევაზე გადავიდა და სარიყამიშთან დაამარცხა ოსმალეთის ჯარები, ასევე რუსების მიერ აღებული იქნა ხოფა და არტაანი.

ოსმალეთი ეკონომიკურად დასუსტდა და გერმანიაზე დამოკიდებული გახდა. კავკასიის ფრონტზე წარუმატებლობამ განაპირობა ის, რომ რუსეთის კონტროლირებად ტერიტორიაზე მოქმედი ქართველებისაგან შექმნილი საბრძოლო ბატალიონი „ტაბურის ლეგიონი“ გამოეყენებინა ოსმალეთს თავისთვის, რომელიც მხარს დაუჭერდა, რუსეთის წინააღმდეგ საბრძოლველად რუსეთის კონტროლირებად საქართველოს შავი ზღვის რეგიონში.

აღნიშნული ფაქტი ცნობილი გახდა კავკასიის მმართველებისათვის. ვინმე რომანენკო წერილობით მიმართავდა კავკასიის მეფისნაცვალს, თხოვნით, ყურადღებით განეხორციელებინათ თვალთვალი იმ ლეგიონერებისათვის, რომლებიც, სავარაუდოდ, უნდა გამოჩენილიყვნენ მათ კონტროლირებად მხარეში, დაეპატიმრებინათ და გადაეცათ ჟანდარმერიისათვის. კავკასიაში მოქმედმა რუსულმა ჟანდარმერიამ წარმატებით განახორციელა მითითება და გამოვლენილი იქნა ბათუმის რეგიონში მოქმედი ქართველი ლეგიონერები; როგორც რუსი სამხედროები აღნიშნავდნენ, ისინი საშიშ ძალას წარმოადგენდნენ რუსეთის იმპერიის წინააღმდეგ ბათუმში. ბათუმში რუსული ადმინისტრაციის ვიცეპოლკოვნიკმა გავრილოვმა ლეგიონერების შესახებ ცნობები მიაწოდა ბათუმის ოლქის გენერალ გუბერნატორს, რომელთა ფოტოსურათებიც მათ მიერ იქნა მოპოვებული და სახეებიც – ამოცნობილი. ადგილობრივი რუსული მმართველობა მათ ყაჩაღებად მოიხსენიებდა. ესენი იყვნენ: სერგო ლაბაძე, ალექსანდრე სურგულაძე, ოსმან-ბეგ-აზაბ-აღა-ზადე მაჭახელაძე, ლეონ კერესელიძე და ა.შ. მაგალითად, ალექსანდრე სურგულაძემ აქტიური მონაწილეობა მიიღო, სხვა ქართველებთან ერთად, სურამში მდგომი რუსთა ძალების წინააღმდეგ თავდასხმაში¹.

როგორც აღნიშნული დოკუმენტის ანალიზით ჩანს, რუსეთის ხელისულება ეჭვის თვალთ უყურებდა თითქმის ყველა ეთნიკურ ქართველს, მათ მხარეს მყოფი კოლაბორაციონისტების გარდა, ხედავდა მათში კავკასიაში თავიანთი ბატონობის მოწინააღმდეგეს. ქართველებს, რომლებიც გამოეყენებულენ იყვნენ ოსმალეთის მიერ რუსეთის კონტროლირებად ტერიტორიაზე კავკასიაში რუსების წინააღმდეგ, სჯეროდათ, ოსმალეთი და გერმანია ყველაფერს გააკეთებდნენ I მსოფლიო ომში გასამარჯვებლად; ქართველები კი იდროვებდნენ ამ ვითარებით და იბრძოდნენ გერმანია-თურქეთის კოალიციის მხარეს, რათა ამით ებრძოლათ საქართველოს გამოსახსნელად რუსეთის იმპერიის კლანჭებიდან. ქართველებს ამგვარი დამოკიდებულების მთავარ არგუმენტად რუსეთის წინააღმდეგ ევროპული ქვეყნის გერმანიის, მონაწილეობა მიაჩნდათ. საარქივო მასალების მიხედვით ირკვევა, რომ რუსეთის ხელისუფლება შემფოთებასაც არ მალავდა საქართველოს ტერიტორიაზე არსებული ლეგიონერების რაოდენობის ზრდით. 1915 წლისათვის რუსეთის კონტროლირებად ტერიტორიაზე მოქმედი ლეგიონერების რაოდენობა 800 კაცს შეადგენდა, მოგვიანებით რაოდენობა გაიზარდა. არ მალავდა საქართველოს ტერიტორიაზე არსებული ლეგიონერების რაოდენობის ზრდით 1915 წლისათვის რუსეთის კონტროლირებად ტერიტორიაზე მოქმედი ლეგიონერების რაოდენობა 800 კაცს შეადგენდა, მოგვიანებით რაოდენობა გაიზარდა. რუსული პროპაგანდა აქტიურად

¹ ბათუმის ცენტრალური არქივი, p 89, ანაწ. 3, საქ. 1, გვ. 10.

მოქმედებდა იმ ლეგიონერებისა და ქართული მოსახლეობის მიმართ, რომლებიც საქართველოს დამოუკიდებლობაზე ოცნებობდნენ. რუსეთის ჯარებმა აიღეს რიზე, დაატყვევეს ნაწილი ქართული ლეგიონერებისა დაუქვემდებარეს გუბერნატორს და მოსთხოვეს გუბერნიის დაცვა „ბანდიტებისა და კრიმინალებისაგან“¹. რუსეთის კონტროლირებად ტერიტორიაზე მოქმედი ქართველები, რომლებიც მიჩნეულნი იყვნენ რუსეთის პოლიტიკისათვის არასანდო ხალხად, რუსებმა ჯერ დააპატიმრეს ბათუმის ოკრუგის ციხეში, ხოლო განთავისუფლების შემდეგ უნდა განსახლებულიყვნენ ოსმალეთის ტერიტორიაზე. მაგალითად ესეთი ბედი უნდა რგებოდათ მოლა იუსუფ დავაძეს, ისმაილ დავაძეს და ა. შ². როგორც ვხედავთ, რუსები მზად იყვნენ გაესახლებინათ ბათუმის ოლქიდან მუსლიმი ქართველები, რაც იქნებოდა იმ მუჰაჯირობის გაგრძელება, რომელსაც ადგილი ჰქონდა როგორც XIX, ასევე XX საუკუნის დასაწყისში. კავკასიელი ეთნოსების საკუთარი ტერიტორიებიდან აყრა და განდევნა რუსეთის იმპერიისათვის ჩვეულებრივი მოვლენა იყო. 1900-1907 წლებში 8 ათასი ყაზარდოელი ოსმალეთში გაასახლეს³. 1918 წლის ზაფხულში წითელარმიელებმა ჩერქეზული დასახლებული პუნქტი კოშეჰაბლი ერთიანად ამიწვეიტეს⁴. მსოფლიო ომის დროს ქართული საზოგადოება გაყოფილი იყო ორ ნაწილად: კოლაბორაციონისტები და რევოლუციონერები, რომლებიც საქართველოს მომავალს მხოლოდ რუსეთში ხედავდნენ და ეროვნული ძალები, რომლებისთვისაც საქართველოს დამოუკიდებლობა მთავარი იყო. 1918-1921 წლებში კოლაბორაციონისტებმა და რევოლუციონერმა ქართველებმა დიდი როლი ითამაშეს საქართველოს სახელმწიფოებრიობის მოსპობაში.

ლიტერატურა:

1. სვანიძე მ., ოსმალეთის ისტორია (1600-1923). II ნაწილი. თბილისი, 2002.
2. დონაძე ვ., საზღვარგარეთული აღმოსავლეთის ქვეყნების ახალი ისტორია. I ნაწილი. თბილისი, 1969.

¹ ბათუმის ცენტრალური არქივი, P 89, ანაწ. 3, საქ. 20.

² იქვე, გვ. 26.

³ ჩერქეზული (ადიდური) კულტურის ცენტრი. ჩერქეზების გენოციდი – პრობლემის ისტორია, მოვლენათა ქრონიკა, სამეცნიერო დასკვნა. გვ. 76. თბილისი, 2012.

⁴ იქვე, გვ. 77.

С. Зеделашвили (Тбилиси)

Грузинские легионеры в Первой мировой войне (по архивным материалам)

В начале XX века Османская империя не была уже такой сильной державой, какой она была в XVII, XVIII и XIX вв. Если Османская империя в прежнее время требовала от Западной Грузии территории, которые были под ее властью (Аджария, Тао-Кларджети), а также подчинения, то в XIX в. Россия вообще стерла Грузию с мировой политической карты, осуществив на ее территории демографические изменения. Земли «отсталых» и непокоримых «туземцев» Россия целенаправленно заселила различными этносами. Даже видные представители русского народа с иронией смотрели на грузин: «Бежали робкие грузины», – писал Лермонтов. В своих интересах Россия отвоевала у османов Ахалцихе, Ахалкалаки, Аджарию и другие территории Кавказа. Завоевание Константинополя стало актуальным для России в десятых годах XX века до начала Первой мировой войны. Особенно острой оказалась борьба между Россией и Османской империей за те регионы, которые османы потеряли на Кавказе в XIX в. во время русско-турецких войн.

Для спасения Османской империи началось политическое движение младотурок, которые во второй половине 1909 года полностью захватили власть в свои руки. Они внесли в Конституцию значительные изменения, отнявшие у султана ряд прав. К 1913 году в Османской империи началось правление младотурок. В правительстве империи стала господствовать прогерманская политика. Перед Первой мировой войной в Османской империи было особо тяжелое положение. Страны Антанты, Англия и Франция, были заинтересованы завоевать принадлежавшие османам территории: Месопотамию, Сирию, Палестину, арабские страны и т.д. Россия стремилась захватить Константинополь, заливы и восточные провинции Турции. Грузинский народ, утративший свою государственность, не мог распоряжаться своими территориями. Интересы России и Турции пересекались на Кавказе, в частности в Грузии, которая в виде губерний входила в состав России.

2 августа 1914 года между Германией и Османской империей в Стамбуле был подписан тайный договор, направленный против России. После получения от Германии первого кредита в виде военной помощи, Османская империя была обязана ввязаться в войну. 26 октября Германия внесла в банк Османской турции 5 миллионов лир золотом. 29-30 октября германо-турецкий флот нанес артиллерийский удар по Севастополю, Одессе, Феодосии и Новороссийску.

Третью армию Османская империя расположила на границе Кавказа, штаб находился в Арзруме. Особо важное значение младотурки придавали Кавказскому фронту, что для командования Германией было второстепенным. Энвер-паша надеялся, что османы смогут разбить русские войска и полностью захватить Кавказ. В ноябре-декабре 1914 года османская армия осуществила наступление на Арзрум, Олтис, Ереван, Карс, Елизаветполь и Батум. В конце декабря - начале января Россия перешла в контрнаступление и разгромила османскую армию под Сарикамишем, русские также взяли Хопу и Артаан.

Упадок военного и экономического могущества Османской империи обусловил тот факт, что она стала зависеть от Германии. После поражения на Кавказском фронте Турция стремилась использовать в своих интересах против России *сформированный в Турецкой армии грузинский батальон «Легион Табур»¹*, действовавший на контролируемой Россией территории. Это стало известным руководству Закавказья. Некий Романенко письменно обратился к наместнику Кавказа с просьбой внимательно следить за легионерами, которые, предположительно, должны были появиться на

¹ Центральный архив Батуми, Р 89, опись 3, дело 1, с. 2.

контролируемой ими территории, арестовать их и передать в жандармерию¹. Следуя этому указанию, действовавшая в Закавказье русская жандармерия обнаружила в батумском регионе грузинских легионеров. Русские военные считали, что они представляли собой угрозу для России. Гаврилов, вице-полковник русской администрации, передал сведения о легионе генерал-губернатору Батумского округа. Были найдены и опознаны фотографии легионеров. Местные русские власти говорили о них, как о разбойниках. Среди легионеров были Серго Лабадзе, Александр Сургуладзе и др. Например, вместе с другими грузинскими легионерами Александр Сургуладзе принимал активное участие в борьбе против русских сил, размещенных в Сурами². Как видно из данного документа, кроме бывших на их стороне коллаборационистов, правительство России с подозрением относилось ко всем этническим грузинам и видело в них противников своего господства на Кавказе. Грузины, которых Османская империя использовала в борьбе против России на контролируемой ею территории, верили, что Османская Турция и Германия сделают все, чтобы победить в Первой мировой войне, а грузины, воспользовавшись этим, смогут бороться на стороне коалиции Германии и Турции с тем, чтобы освободить Грузию от российского господства. Такой настрой грузин был обусловлен участием европейских стран, в частности Германии, в борьбе против России.

Из архивных материалов выясняется, что правительство России не скрывало своего беспокойства по поводу роста численности легионеров на территории Грузии. К 1915 году на контролируемой Россией территории находилось 800 грузинских легионеров, в дальнейшем их численность возросла³. Русская пропаганда активно действовала против легионеров и всего грузинского населения, мечтавшего о независимости Грузии. Русские войска заняли Ризе, взяли в плен часть грузинских легионеров, подчинив их власти губернатора и приказав им охранять губернию от «бандитов и криминалов»⁴. Грузины, действовавшие на контролируемой Россией территории и признанные противниками русской политики, были арестованы и посажены в тюрьму Батумского округа, а после освобождения им грозило переселение в Турцию. Такая участь постигла Мола Юсупа Давадзе, Исмаила Давадзе и др.⁵. Как видим, русские были готовы выселить из Батумского округа грузин-мусульман, что стало бы продолжением того мухаджирства, которое имело место как в XIX в., так и в начале XX в. Для России было привычно сгонять кавказские этносы с собственных территорий и насильственно переселять их в чужие земли. В 1900-1907 гг. 8 тысяч кабардинцев были переселены в Османскую империю⁶. Весной 1918 года красноармейцы полностью истребили мирных жителей черкесского аула Кошехабль⁷. Во время Первой мировой войны грузинское население было разделено на две части: это были коллаборационисты и революционеры, которые связывали будущее Грузии с Россией, и национальные силы, для которых свобода Грузии была превыше всего. В 1918-1921 гг. грузинские коллаборационисты и революционеры сыграли большую роль в том, что Грузия утратила свою государственность.

Источники

1. Центральный архив Батуми, Р 89, опись 3, дело 1.
2. Центральный архив Батуми, Р 89, опись 3, дело 3.

Литература:

1. Сванидзе М., История Османской империи (1600-1923 гг.). II ч. Тбилиси, 2002.
2. Донадзе В., Новая история восточного зарубежья. I ч. Тбилиси, 1969.

¹ Там же, с. 2.

² Центральный архив Батуми, Р 89, опись 3, дело 1, с. 10.

³ Центральный архив Батуми, Р 89, опись 3, дело 1, с. 20.

⁴ Центральный архив Батуми, Р 89, 3, опись, дело 1, с. 20.

⁵ Там же, с. 26.

⁶ Центр черкесской (адыгской) культуры, геноцид черкесов – история проблемы, хроника явлений, научное заключение. С. 76, Тбилиси, 2012.

⁷ Там же, с. 77.

S. Zedelashvili (Tbilisi)

Georgian Legionaries in World War I

S u m m a r y

Based on archival materials the article discusses the history of one part of Georgian legionaries, in particular, the legionaries who considered that the Georgian side should have its benefits during the World War, and should have capitalized on the situation to get rid of the Russian Empire's clutches. The research deals with the ongoing processes in the Caucasus Front during the World War, the alliance of Ottomans and Germans and their confrontation with Russia.

The archival materials contain some noteworthy facts about one part of Georgian legionaries. Their name was the "Legion of Taburi", which operated against Russian western Georgia, and particularly in Adjara. Turkey wanted to use them for its interests. The goals of the Georgian legionaries became known for the Russian Empire. Russia was trying to use them for its interests. Obviously, due to its scale, the actions of the legionaries could not have changed the political picture of the Caucasus, but it was interesting in the sense that Georgians tried to open the way to Europe via Turkey and Germany. It was another stage on the European way of Georgia, which then was impossible to be realized.

ქ. ქუთათელაძე (თბილისი)

**ჯავახეთი შუა საუკუნეების სომხურ წერილობით წყაროებში და მათი
შედარებითი ანალიზი ქართულ წყაროებთან**

საქართველოს ისტორიის სრულყოფილი შესწავლისთვის ძალიან დიდი მნიშვნელობა აქვს უცხოურ საისტორიო წყაროებს. ამ მხრივ განსაკუთრებით საინტერესოა სომხური წერილობით წყაროები, რომლებიც ფაქტების სიუხვით და მრავალფეროვნებით გამოირჩევა. ქართულ-სომხური პოლიტიკური და კულტურული ურთიერთობიდან გამომდინარე, სომეხი ისტორიკოსები აღწუსხავდნენ საქართველოსთან მიმართებაში სხვადასხვა სახის ინფორმაციებს.

მიუხედავად ზემოაღნიშნულისა, ჯავახეთის შესახებ ინფორმაცია შუა საუკუნეების სომხურ წყაროებში არც თუ ისე ბევრი აღმოჩნდა, მაშინ როდესაც იმავე პერიოდის ქართული წყაროები საქართველოს ამ კუთხის შესახებ საკმაოდ უხვ ინფორმაციას იძლევა, იქნება ეს ნარატიული წყარო თუ დოკუმენტური მასალა, ეპიგრაფიკა თუ ლინგვისტური მონაცემები. შუა საუკუნეების სომეხი ისტორიკოსები (მოვსეს ხორენაცი, „აშხარაცუიცი“, უხტანესი, ვარდანი, ასოლიკი, XII ს-ის მცირე სომხური ქრონიკა, სტეფანოს ორბელიანი და სხვ.) ქრონოლოგიური სიზუსტით არ იძლევიან ცნობებს ჯავახეთთან მიმართებაში. შუა საუკუნეების სომხურ ისტორიოგრაფიაში, რომელიც ისტორიკოსთა მრავალრიცხოვნობით გამოირჩევა, რამდენიმე ისტორიკოსი თუ მოიხსენიებს ამ მხარეს. ამათგან შედარებით გვიანდელი წყაროები იმეორებენ წინა საუკუნეების ისტორიკოსთა ცნობებს. გარდა ამისა, ნაკლებად არის ცნობები კონკრეტულად მხარის შესახებ. გამონაკლისის სახით უნდა დავასახელოთ „ქართლის ცხოვრების“ ძველი სომხური თარგმანი, რომელიც, ბუნებრივია, იმეორებს ქართული წყაროს მონაცემებს. არ არის გამორიცხული, რომ XI-XII სს-ის ზოგიერთი სომეხი ავტორიც ეყრდნობოდეს ქართულ წყაროებს, სადაც ერთი და იგივე კონკრეტული ფაქტებია დაფიქსირებული. აქედან გამომდინარე, ჯავახეთის შესახებ გადავწყვიტეთ სომხურ წყაროებში მოხსენიებული კონკრეტული ცნობის პარალელურად ქართული წყაროს მონაცემებიც მომეხმო და მათი შედარებითი ანალიზი მოგვეხდინა.

ზემოაღნიშნული ისტორიკოსებიდან მოვსეს ხორენაცი ასახელებს „ნახევარ ჯავახეთს“, რომელიც წილად ერგო შარას ნაშიერ გუშარს : „შარას ნაშიერს გუშარს ერგო მთინის მთა, ანუ კანგარქი, ნახევარი ჯავახეთი, კოლბი, წოფი და ძორი ჰნარაკერტის ციხემდე“ (მოვსეს ხორენაცი 1984 : 106). მოვსეს ხორენაცის ამ ცნობას ვარდანიც იმეორებს: „გუშარელებს შარას დარჩენილი შვილებიდან მისცა დაბურული მთა კანგარი და ჯავახეთის ნახევარი“ (ვარდანი 2006 : 57). „ნახევარ ჯავახეთს“ მოიხსენიებს ასოლიკიც, რომელიც, ალბო, იმეორებს მოვსეს ხორენაცის ცნობას (ასოლიკი 1885 : 35).

იბერიის აღწერისას სომხური გეოგრაფია – „აშხარაცუიცი“ ჯავახეთს ერთ შემთხვევაში მის შემადგენლობაში განიხილავს: „1. კლარჯეთი, 2. არდაგანი, 3. შავშეთი, 4. ჯავახეთი, 5. სამცხე, 6. აჭარა, 7. გორგოვათის ან გოროთის ხევი, 8. ტორნის ხევი, 9. მანგლევაცფორი, 10. ქვეშაფორი, 11. ბოლნოფორი, 12. თრელი, 13. კანგარი, 14. ტაშირი, 15. აჩაი, 16. გუანი, 17.

ერისხი, 18. კუდიტი, 19. კოსხი, 20. საცხუმეთი, 21. ხანციხე. ქალაქები: თბილისი, სამშვილდე და მცხეთა, სადაც ინახება წმ. ნინოს ჯვარი“ (პატკანოვი 1877 : 39–40, სომხური ტექსტი, 17), მეორე შემთხვევაში კი ე.წ. „დიდი არმენიის“ მე-13 პროვინციაში - გუგარქში შემავალ მხარეებში ასახელებს: 1. ძოროფორი, 2. წობოფორი, 3. კოლბოფორი, 4. ტაშირი, 5. თრელი, 6. კანგარი, 7. არდაგანი, 8. ჯავახეთი, 9. კლარჯეთი“ (პატკანოვი 1877 : 52). გუგარქთან დაკავშირებით მნიშვნელოვანია სომხურ ტექსტში დაფიქსირებული ინფორმაცია, როდესაც წყაროს შემდგენელი აღნიშნავს, რომ „გუგარქს აქვს მხარეები, რომლებიც იბერიას ეკუთვნის“ და ჩამოთვლილია გუგარქთან დაკავშირებით ზემოთ მოხსენიებული მხარეები (პატკანოვი 1877 : სომხური ტექსტი, 20). ეს ფაქტი მიუთითებს იმის შესახებ, რომ სომხურ წყაროებში გუგარქი იგივედებოდა ქართლთან და ქართლის სამეფოს ნაწილად იყო აღიარებული. „აშხარაცუიციის“ მონაცემი ასახავს იმ ფაქტს, როდესაც სომხეთს ვასალურად ექვემდებარებოდა ქართლის სამეფოდან ჩამოტრილი ტერიტორია გუგარქის საპიტიახშოს სახით (ქუთათელაძე 2001 : 155-16).

„ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, ჯავახეთი წუნდის საერისთავო ქვეყანაში შედიოდა, რომელიც ქართლის სამეფოს შემადგენელი ნაწილი იყო. ამ ინფორმაციას იმეორებს „ქართლის ცხოვრების“ ძველი სომხური თარგმანიც, რომელიც „ქართლის ცხოვრებიდან“ გამომდინარე, ჯავახეთის შესახებ ყველაზე მეტ ცნობებს გვაწვდის. იგი ასახელებს ჯავახეთის (ფართო გაგებით) საზღვრებს: „ფარავნიდან მდინარე მტკვრის თავამდის, რომელიც არის ჯავახეთი“ (აბულაძე 1953 : 34). ეს ტერიტორია „მეფეთა ცხოვრების“ მიხედვით, ქართველთა ეთნარქის ქართლოსის შვილიშვილის ჯავახოსის წილხვედრი ქვეყანაა, რომელმაც „აღაშენა ორი ციხე ქალაქი: წუნდა და ქალაქი არტანისა, რომელსა მაშინ ერქუა ქაჯთა ქალაქი, ხოლო აწ ჰქუან ჰური“ (ყაუხჩიშვილი 1955 : 10). მას ფარნავაზის დროიდან წუნდის მე-5 საერისთავო შეესაბამება - ფარნავაზმა „მეხუთე გაგზავნა წუნდის ერისთავად, და მისცა ფანვართი ვიდრე თავადმდე მტკურისა, რომელ არს ჯავახეთი და კოლა და არტანი“ (ყაუხჩიშვილი 1955 : 24). მართლაც, ძველი სომხური თარგმანიც აღნიშნავს, რომ ფარნავაზმა V ერისთავი გაგზავნა წუნდისს (ჩოწნდის), ფარავნიდან მდინარე მტკვრის თავამდის, რომელიც არის ჯავახეთი და არტაჰანამდის“ (აბულაძე 1953 : 34). ამ შემთხვევაში ბუნებრივია, არტაანში კოლაც იგულისხმება (იხ., აგრეთვე, ქვემოთ). საინტერესოა ის ფაქტი, რომ ქართველთა ერთ-ერთი ეთნარქის ჯავახოსის მიერ, რომელშიც ქართული ან ქართველური მოდგმა იგულისხმება, წუნდისა და არტაანის დაარსების შესახებ „ქართლის ცხოვრების“ ძველი სომხური თარგმანი არ აღნიშნავს.

„ქართლის ცხოვრების“ ძველი სომხური თარგმანი ჯავახეთის საერისთავოს ცენტრს „წანდა/წუნდა/წონდა“-ს ფორმით მოიხსენიებს (აბულაძე 1953 : 12,13,24,49,54,61). წუნდის ერისთავს მთავარს (IĒxan) უწოდებს (აბულაძე 1953 : 61). ამ ისტორიულ-გეოგრაფიულ ქვეყანაში ჯავახოსის მიერ დაარსებულ ორი მნიშვნელოვანი ქალაქიდან მთარგმელი წუნდას „ქაჯატუნად“, ხოლო არტაანს „ქაჯთა ქალაქად“ მოიხსენიებს. „ტუნ“/„სახლი“ ამ შემთხვევაში აიხსნება, როგორც სავანე, ტაძარი, ადგილსამყოფელი, სასახლე. არ არის გამორიცხული, რომ ორივე სახელწოდებას რელიგიურ-მისტიკური ელფერიც დაჰკრავდეს და რაიმე წარმართულ კულტს უკავშირდებოდეს. შესაძლოა, ორივე ქალაქი ერთ ღვთაებას ან კერძს სცემდა თავჯანს.

ქართულ და სომხურ ისტორიოგრაფიაში მიჩნეულია, რომ ჯავახეთი არის „ზემო“ და „ქვემო“. ჯავახეთის ასეთ გაგებასთან დაკავშირებით ქართველი და სომეხი მკვლევრები განსხვავებულ მოსაზრებებს გამოთქვამენ:

დ. ბერძენიშვილს „ზემო ჯავახეთი“ და სომხურ წყაროებში მოხსენიებული „ნახევარი ჯავახეთი“ მიაჩნია ქართულ წყაროში მოხსენიებული „ჯავახეთი ფარავანიტგან მტკვრამდე“ (მდრ. „ფარავნის დასავლეთი და მტკვრის აღმოსავლეთი“), რომელიც ვახტანგ გორგასლის ძემ დაწინ თავის ნახევარძმას გაუცვალა – „ამას მირდატს დაევაჭრა ძმა მისი დაწი: მეფემან გაუცვალა ქუეყანა, და აღილო მირდატისაგან ეგრის-წყალსა კლისურასა შუა მირდატის დედული საზღვარი საბერძნეთისა და მისცა ნაცვლად ჯავახეთი ფარავანიტგან მტკურამდე“ (ყაუხჩიშვილი 1955: 205). ამ ცნობას არ იმეორებს „ქართლის ცხოვრების“ ძველი სომხური თარგმანი. ეს ტერიტორია მკვლევარს მტკვრის მარჯვნივ მიაჩნია. მის პარალელურად „ქვემო ჯავახეთი“ კი უნდა იყოს „მტკვრის ნაპირიდან სამცხემდე და ნიალის ველი“ (ბერძენიშვილი 1985: 78). უფრო კონკრეტულად დ. ბერძენიშვილი აღნიშნავს: „შეიძლება ვიფიქროთ, რომ გამყოფი ხაზი გადიოდა ჯავახეთის ზეგნის პირზე და რომ მტკვრის კანიონის მარჯვენა სანაპირო (აქ იყო წუნდაც) „ქვემო ჯავახეთს“ ეკუთვნოდა“ (ბერძენიშვილი 1985: 78). მ. სანაძის აზრით, „ზემო ჯავახეთი“ შედიოდა მტკვრის მარჯვენა სანაპიროს ქართლში, ანუ ე. წ. „არმაზელის წილ ქართლში“ (სანაძე 2001 : 63), ხოლო „ქვემო ჯავახეთი, ანუ მტკვრის მარცხენა სანაპიროს ჯავახეთი“ შედიოდა მცხეთის საგამგეოში და მას, სავარაუდოდ, „ოძრხის ერისთავი განაგებდა“ (სანაძე 2001 : 62). „ქართლის ცხოვრების“ მონაცემების მიხედვით, აშკარაა, რომ წუნდის საერისთავოს ტერიტორია რაღაც დროიდან დანაწევრებულია და მას მთლიანად ვეღარ აკონტროლებს წუნდის ერისთავი. როგორც სამართლიანად შენიშნავს დ. ბერძენიშვილი, „გამოდის, რომ წუნდის საერისთავო აქ ორადაა გაყოფილი და ქართლის მეფის საკუთრებაა ჯავახეთი ფარავანიტგან წუნდამდე. დანარჩენი ჯავახეთი არტანი და კოლა ნასარის ერისთავობით ნახევარძმებს შერჩათ“. მკვლევარი მიიხსენებს, რომ „აქ ერთხელ კიდევ ხასგასმულია ჯავახეთის მნიშვნელობა ქართლის სამეფოსათვის, კერძოდ მისი იმ ნაწილისა, რომელიც დაწის დაუტოვა ვახტანგმა, ვითარცა უძველესი დროიდან მნიშვნელოვანი საძოვარი სამეფო ღომენისა“ (ბერძენიშვილი 1985 : 77).

არ გამოვრიცხავ, რომ „ფარავნიდან წუნდამდე“ ტერიტორია უფრო ადრე უნდა ჩამოშორებოდა წუნდის საერისთავოს, რომლის საზღვრებია „ფანავანიტგან ვიდრე თავადმდე მტკურისა, რომელ არს ჯავახეთი და კოლა და არტანი“ (ყაუხჩიშვილი 1955 : 24). კერძოდ, როდესაც სომხეთის მეფემ წაართვა ქართველებს „ქალაქი წუნდა და არტანი მტკვრამდე“, აქ არ ჩანს წუნდიდან ფარავნამდე ტერიტორია, რომელიც, ალბათ, ქართლის მეფეებმა შეინარჩუნეს და ისინი აკონტროლებდნენ მას. საზღვრის აღდგენის და მიტაცებული ტერიტორიის დაბრუნების შემდეგ, როგორც ჩანს, „ფარავნიდან წუნდამდე“ ტერიტორია წუნდის ერისთავებს აღარ დაბრუნებიათ. შესაძლოა, სწორედ ამ გარემოებამ განაპირობა ის, რომ ჩვენამდე მოღწეული ქართული წყაროს ისტორიულ ცნობებში წუნდის ერისთავები, მცირე გამონაკლისის გარდა, ყოველთვის ქართლის მეფის მოწინააღმდეგეთა ბანაკში დგანან. ისინი ყოველთვის ქართლის მეფის იმ კანდიდატურას უჭერდნენ მხარს, რომელსაც სომხეთის სამეფო კარი ედგა მხარში. არ არის გამორიცხული, ამ პოზიციით მათ იმედი ჰქონდათ, რომ ახალი მეფე აღადგენდა წუნდის საერისთავოს ძველ საზღვრებში. საინტერესოა, რატომ ხდებოდა ასე? შესაძლებელია, სომხეთის მეფესთან დაპირისპირების დროს, თვითონ ქართლის მეფეებს ჩამოეჭრათ წუნდის საერისთავოს ეს ნაწილი, რომელიც სტრატეგიული იყო და სასიცოცხლო მნიშვნელობა ჰქონდა შიდა ქართლისთვის. აქ იგულისხმება ჯავახეთზე გამავალი უმოკლესი გზები, რომლებიც ქართლის შიდა რეგიონებს დააკავშირებდა ტაო-კლარჯეთთან, აგრეთვე, საზაფხულო საძოვრები. ბუნებრივია, საერისმთავროს გამგებელი გარეშე ძალის დახმარებით ეცდებოდა პოზიციების აღდგენას. ამას თან ხვდებოდა სომხეთის მეფის ინტერესი, რომელმაც ქართლის სამეფოს სასაზღვრო მხარე მიიტაცა. ბუნებრი-

ვია, სომხეთის მეფე ეცდებოდა ჯავახეთის საერისთავოს „წუნდიდან ფარავნამდე“ ტერიტორიაზე დაეპყრო და იგი ერთი მისდამი დაქვემდებარებულ ხელისუფლის ქვეშ გაეერთიანებინა. წუნდის საერისთავოს ამ მონაკვეთის შემოერთებით სომხეთის მეფე ადვილად შეძლებდა ქართლის სამეფოს შიდა რეგიონებისკენ სვლას. წუნდის ერისთავი სწორედ ამიტომ იყო სომხეთის მეფის ან ქართლის მეფის იმ კანდიდატურის მხარეს მდგომი, რომელსაც სომხეთი უჭერს მხარს (ქუთათელაძე 2014 : 284). მთელი ამ ხნის მანძილზე „დასავლეთის ერისთავებიდან“ (წუნდის, ოძრხისა და კლარჯეთის) წუნდის ერისთავი და სამცხეში დემოთის ციხე, რომელიც სამხედრო აგრესიის შედეგად აშენდა წუნდელთა დასახმარებლად და ოძრხის ერისთავის წინააღმდეგ საბრძოლველად, მხარს უჭერს სომხებს, დანარჩენი ერისთავები – კლარჯეთის და ოძრხის კი – ქართლის მეფე არმაზელს (ყაუხჩიშვილი 1955 : 47-48).

ს. ერემიანს „ზემო ჯავახეთი“ მიაჩნია ის, რასაც ქართულად ჯავახეთი ეწოდება, კერძოდ დღევანდელი ახალქალაქის რაიონი. მკვლევრის თქმით, იგი მოიცავს 2 675 კმ და იგი 387 წლიდან შესულა ქართველთა სამეფოს შემადგენლობაში. „ზემო ჯავახეთი“ გუგარქის საპიტაქსოს მე-8 გავარი იყო. იგი ამ ჯავახეთის ცენტრად წუნდას ასახელებს, რომელსაც ქაჯატუნად მოიხსენიებს. „ქვემო ჯავახეთად“ ს. ერემიანი მიიჩნევს ერუშეთს, დღ. არდაგანის ჩრდილოეთ ნაწილს. იმავე მკვლევრის თქმით, „ქვემო ჯავახეთი“ 338 წლის შემდეგ ქართლის სამეფოს შემადგენლობაში შესულა. იგი 1400 კმ-ზეა გადაჭიმული. კონკრეტულად სახელწოდება „ქვემო ჯავახეთი“ წყაროებში არ მოიხსენიება. უბრალოდ, მოვსეს ხორენაცთან მოხსენიებული „ნახევარი ჯავახეთი შეესაბამება „აშხარაცუიცის“ „ზემო ჯავახეთს“. ბუნებრივია, მეორე ჯავახეთს „ქვემო“ დაერქმეოდა. ორივე – „ზემო და ქვემო ჯავახეთი“ მკვლევარს ე. წ. „სომხურ მესხეთში“ (Haykakan Mosxika) შეჰყავს შავშეთ-კლარჯეთთან და არტაანთან ერთად (ერემიანი 1963: 119). ს. ერემიანის მოსაზრებებს ქართული წყაროს მონაცემები ეწინააღმდეგება. აღნიშნული მხარეები, რომლებიც კლარჯეთის და ჯავახეთის საერისმთავრო ქვეყნებში შედიოდა (ყაუხჩიშვილი 1955 : 24), ქართლის სამეფოს მეფეს ექვემდებარებოდა. გარდა ამისა, ლეონტი მროველის ცნობის საფუძველზე – კონსტანტინე იმპერატორის მიერ სომხეთისა და ქართლის სამეფოს შორის საზღვრის დაწესების შესახებ – ფიქსირდება, რომ მტკვრის აუზის მხარეები ქართლის სამეფოს შემადგენლობაშია, არაქსის კი – სომხეთის: „რომელთა ქუეყანათა მდინარენი დიან სამხრეთით და მიერთვიან რაკსსა, ესე ქუეყანანი თრდატის (სომხეთის მეფე – ქ. ქ.) კერძად დაყარნა; და რომლისა ქუეყანისა მდინარენი ჩრდილოთ დიან და მიერთვიან მტკუარსა, ესე მირიანის (ქართლის მეფე – ქ. ქ.) კერძად დაყარნა“ (ყაუხჩიშვილი 1955 : 24). სამწუხაროდ, ამ ინფორმაციას არ აფიქსირებს „ქართლის ცხოვრების“ ძველი სომხური თარგმანი (აბულაძე 1953 : 74).

წუნდის, ანუ ჯავახეთის, საერისთავოში შემავალ სხვა მხარეებთან, კერძოდ, არტაანთან, ერუშეთთან და კოლასთან დაკავშირებით, დ. მუსხელიშვილი ფიქრობს, რომ გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში მოხსენიებული „დიდი არტაანის ლივა“ გულისხმობს არტაანს ერუშეთიანად, ხოლო „დიდი არტაანის“ პარალელურად არსებულ „პატარა არტაანში“ მკვლევარი კოლას გულისხმობს (დ. მუსხელიშვილი 1977 : 160).

ს. ერემიანი წუნდასთან დაკავშირებით აღნიშნავს, რომ იგი ქაჯატუნის სახელით მხოლოდ ქართულ წყაროებში მოიხსენიება და მას სომხურ თარგმანს უკავშირებს. მიუხედავად იმისა, რომ ჯავახეთის ტოპონიმი ფაქტიურად ქართულ/ქართველურია, დ. ბერძენიშვილი ლეონტი მროველის ცნობიდან გამომდინარე, როდესაც სომეხთა მეფე იარვანდმა „ მიულო საზღვარსა ქართლისასა ქალაქი წუნდა და არტანი მტკუარამდე. დასხნა წუნდას შინაკაცნი მხეცნი, ნათესავნი დევთანი, და უწოდა წუნდასა ქაჯატუნი, რომელი-ესე ითარგმნების დევთა-სახლად“ (ყაუხჩიშვილი 1955 : 44), მიიჩნევს, რომ აქ ადგილი ჰქონდა არაქართული მო-

სახლეობის ჩამოსახლებას. კერძოდ, „აშკარაა ეს წუნდას დასმული ხალხი ეთნიკურად განსხვავებულია როგორც ქართველთა, ისე სომეხთაგან, ხოლო მათი მოყვანა და აქ დასახლება ნიშნავს სომეხთ მეფისათვის დასაყრდენის გაჩენას, მოკავშირეთა შექენას“ (ბერძენიშვილი 1985 : 125). „ქართლის ცხოვრების აღნიშნულ ცნობას ბუნებრივია, მისი ძველი სომხური თარგმანიც იმეორებს, როდესაც აღნიშნავს, რომ ერვანდ დიდმა „... წაართვა ქართველთ არტაჰანი მდინარე მტკვრამდის და ქალაქი წონდა. დაასახლა მასში ეშმაკებრ მეტყველი კაცები და უწოდა მას ქაჯატუნი“ (აბულაძე 1953 : 49). თუმცა ვახუშტი მხოლოდ აღნიშნავს, რომ სომეხთა მეფემ „მოულო საზღვარი ქართლისა წუნა და არტანი მტკვრამდე და უწოდა წუნას ქაჯთა-ტუნ“ („რომელ არს დევთა სახლი“) და არაფერს ამბობს ვინმეს დასახლების შესახებ (ვაუხნიშვილი 1973 : 63).

გ. მამულიას მოსაზრებით, „იარვანდმა წუნდას ქაჯატუნი იმიტომ შეარქვა, რომ ავესტური *aurand* (*aurvant*), ფალ. *aurand*, სომხ. ერვანდ, ბერძნ. ორონტ, ქართ. იარვანდ „ძლიერს“, „მამაცს“, „სწრაფს“ ნიშნავს, რაც სომხური „ქაჯის“ შესატყვისია. ამრიგად, წუნდა, როგორც „ქაჯატუნი“ იგივე იარვანდის სახლია, ანუ ზოგადად იარვანდის ქალაქია“ (მამულია 1968 : 213). მ. ანდრონიკაშვილი არვანდ/იარვანდთან დაკავშირებით აღნიშნავს, რომ „უძველესი ფორმა ამ სახელისა არის ავესტური ადუქტივი *aurvant*, სწრაფი, მამაცი, შდრ. *eurvant*, *aurvataspa* „ცხენსწრაფი“ (მზის ღმერთის ეპითეტია). ფალაურში დადასტურებულია *arvand* და *arvandasp* საკუთარ სახელებად, ახ. სპარსულში *arvand* (ლოჰრასპის მამა შაჰნამეში), სომხ. ერვანდ (ანდრონიკაშვილი 1966 : 428-429). მკვლევარი ფიქრობს, რომ ქართული „არვანდი“ (არვანდ გუშნასპი – ქართლის მარზპანი) უშუალოდ სასანური ფალაურიდან არის შემოსული, ხოლო რაც შეეხება იარვანდს, იგი „სომხურ ერვანდის გადმოცემას წარმოადგენს“ (ანდრონიკაშვილი 1966 : 429).

გ. მამულია ზემოაღნიშნულ ცნობაში გულისხმობს აქემენიდური ირანის სომხეთის სატრაპის „იარვანდის მიერ სამხრეთ-ქართული სახელმწიფოებრივი ერთეულის უშუალო დაპყრობას“, რომელსაც „არიან-ქართლთან“ აიგივებს (გ. მამულია 1968 : 225). უფრო კონკრეტულად მკვლევარი აღნიშნავს, რომ „მოქცევა- ქართლისა-ს“ „არიან-ქართლი“ იგივე სამხრეთ ქართული სახელმწიფოებრივი ერთეულია, რომლის მეფე ფარსმანი აქემენიდური ირანის იმპერიის მიწურულს თავის „სამეფოსათან ერთად აქემენიანთა სახელმწიფოს სომხეთის სატრაპის – იარვანდის ვასალი იყო“ (გ. მამულია 1968 : 224). „იარვანდის სახლის“ ან „იარვანდის ქალაქის“ შესახებ გ. მამულიას მოსაზრების გათვალისწინებით, გ. მაისურაძეს მიაჩნია, რომ იარვანდს უნდა ჩამოესახლებინა „მისი ერთგული, მისი სახლის ხალხი, გვიანდელი ტერმინით მისი მოკიდებულები, ე.ი სომხები, რომელთაც უფრო საიმედო დასაყრდენი შეეძლოთ შეექმნათ თავისი მეფისათვის, ვიდრე უცხოტომელებს. ერთი სიტყვით, ძველი დროიდან ამ რეგიონში სომხური მოსახლეობის არსებობა ეჭვს არ უნდა იწვევდეს“ (მაისურაძე 1999 : 16-17).

პრინციპულად ვერ გავიზიარებთ ზემოაღნიშნულ მკვლევართა მოსაზრებებს, რომლებიც „დევს“ და „ქაჯს“ ეთნიკურ შინაარსს აძლევენ. დ. ბერძენიშვილის მოსაზრებით, მხოლოდ „ნათესავნი დევთანი“-ს მიხედვით სხვა ეთნიკური ელემენტის განსაზღვრა ხელოვნურად უღერს და წუნდის სომხური სახელწოდებიდან გამომდინარე (ქაჯატუნს გულისხმობს – ქ. ქ.) ჯავახეთში აუცილებლად ძველთაგანვე სომხური მოსახლეობის არსებობის მტკიცებაც რამდენადმე გაზვიადებულია და მოკლებულია მეცნიერულ საფუძველს, რომ არაფერი ვთქვათ გ. მაისურაძის დასკვნაზე, რომელიც მხოლოდ გ. მამულიას მოსაზრებაზე დაყრდნობით არასწორ ინტერპრეტაციას აძლევს საკითხს და ეთნიკურ სომხურ მოსახლეობაზე აპელირებს, რომლის საფუძველს წყარო ნამდვილად არ აძლევს. ლეონტი მროველის ზემოაღ-

ნიშნულ ცნობაში იარვანდ მეფის მიერ სომხური მოსახლეობის ჩამოსახლების შესახებ მსგავსი არაფერია თქმული. ასეთი ხელოვნური მსჯელობა, რომელიც არ ეყრდნობა წყაროს მონაცემებს, ვერ ასაბუთებს ჭეშმარიტებას და ისტორიის გაყალბებას უწყობს ხელს, იგი განსაკუთრებით სახიფათოა ისეთი საკითხებისთვის, როგორც ჯავახეთის პოლიტიკური ისტორიის საკითხების კვლევაა. აღნიშნულ ინტერპრეტაციებს ეწინააღმდეგება ის ფაქტი, რომ კვლევებმა აჩვენა, ჯავახეთის უძველეს ტოპონიმთა უდიდესი უმრავლესობა ქართულ/ქართველურ ძირებს ეყრდნობა (ბერიძე 2012 : 263-345). ეს ფაქტი დააფიქსირა და შემოინახა თურქულმა წყარომ – „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდმა დავთარმაც“ – სადაც ჯავახეთის გეოგრაფიულ სახელწოდებათა უმრავლესობა ქართულია (ჯიქია 1941 : 13-20). როგორც ცნობილია, სომხური მოსახლეობის ჩამოსახლებას უფრო გვიანდელ პერიოდში ჰქონდა ადგილი. ვერც გ. მამულიას მოსაზრებას გავიზიარებთ, თითქოს წუნდა „იარვანდის ქალაქია“, რადგან წყაროებიდან ჩანს, რომ სომხეთის მეფე იარვანდმა უკვე არსებულ „წუნდას“, ქართველთა ერთ-ერთი ეთნარქის ჯავახოსის მიერ აშენებულ ქალაქს, საერისთავოს ცენტრს, დაპყრობის შემდეგ უწოდა „ქაჯატუნი“, რომელიც „წუნდას“ თარგმანია. ამიტომ პირველ რიგში უნდა გაირკვეს წუნდის ეტიმოლოგია, რომელიც არ არის შესწავლილი. „ქაჯატუნში“, შესაძლოა, უფრო „მამაცთა“, „მხნეთა“, „ძლიერთა“ (შდრ. ზებუნებრივი ძალების მქონე), „მებრძოლთა“, „უშიშართა“, „მტკიცეთა“ სახლი/სამყოფელი იგულისხმებოდეს, რადგან სომხურად „ქაჯ“ (Qaj) მამაცს, ვაჟკაცურს, ძალიან ძლიერს, მტკიცეს, გმირს, დიდებულს და სხვ. ნიშნავს (ხუდაბაშიანი 1987 : 484). ამ მნიშვნელობით საინტერესოა აგრეთვე ისეთი სიტყვები, როგორც არის „ქაჯაზუნ“ (Qajazown) - გმირი და „ქაჯათოი“ (Qajai/) - სწრაფმფრენი (ხუდაბაშიანი 1987 : 485). მსგავსი მნიშვნელობის სიტყვა დაფიქსირებულია ქართული ენის ფშაურ დიალექტში - „დეკაჟი“, რაც გმირ კაცს ნიშნავს (ღლონტი 1984: 204).

არ არის გამორიცხული, რომ სომხური სიტყვის „Qaj“-ის მნიშვნელობის არცოდნის გამო ისტორიკოსმა იგი ქრისტიანული მსოფლმხედველობით გააიგივა ეშმაკისა და დევის აღმნიშვნელ „ქაჯთან“ და იარვანდთან მყოფნი „ნათესავი დევთანი“ და „ეშმაკებრ მეტყველებად“ გამოაცხადა. აქ კი უბრალოდ მხნეთა, მამაცთა, ძლიერთა, უშიშართა, გმირთა, მებრძოლთა ჯარი ან რაზმი უფრო იგულისხმება, რომელიც იარვანდმა, ალბათ, წუნდაში ჩააყენა საკუთარი პოზიციების დაცვის მიზნით. „ქართლის ცხოვრების“ ძველი სომხურის თარგმანი ქართულ წყაროში ნახსენებ „დასხნა“-ს უსადაგებს Bnake Arm. vert, რომელსაც იღ. აბულაძე თარგმნის, როგორც „დაასახლა“ (აბულაძე 1953: 49). ძველ ქართულ ენაში ამ სიტყვას სხვა მნიშვნელობაც აქვს. „ძველი ქართული ენის“ განმარტებით ლექსიკონში „დასხნა“ განმარტებულია, როგორც „დანერგვა“, „დათხევა“, „ინა–დგმა“, „დაწყობა“, „დამარხვა“, „დადგმა“, „ლაშქრობა“, დადება, დაყრა, დაღვრა, შეკაზმვა, დასმა, თავს-დასხმა (აბულაძე 1973 : 187). სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით, „დასხნა“ ნიშნავს „დადვა“ (ორბელიანი 1991 : 203). საკუთრივ „დადების“ ახსნისას, რომელსაც სხვადასხვა მნიშვნელობა აქვს, მკვლევარი ერთ მეტად საინტერესო განმარტებას იძლევა: „დადება არს საფუძვლის დასხმა საზღვრისა და ძველის განგება“ (ორბელიანი 1991 : 187). ამრიგად, ლოგიკურად, წყაროდან გამომდინარე, უფრო სწორი იქნებოდა, „დასხნა“-ში ვიგულისხმოთ არა დასახლება, არამედ სასაზღვრო ზოლში, ან სასაზღვრო პუნქტში სპეციალურად გაწვრთნილი, განსაკუთრებული სიმამაცით გამორჩეული რაზმის ან ჯარის ჩაყენება.

სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით, „ქაჯი მაცთურთა რასმე იტყვიან საეშმაკოთა“, კერძოდ ჭინკა, ალი, „ჰაერის მცველი“ (ორბელიანი 1993 : 219). „ჰაერის მცველთან“ დაკავშირებით კი მკვლევარი აღნიშნავს, რომ მაჰმადიანთგან იგი წოდებულია როგორც „ჰური“ (ორბელიანი 1993 : 466). იგი, ასევე, აღნიშნავს, რომ დევი სომხურად ეშმაკსა ჰქვია (ორბე-

ლიანი 1991 : 215). ამრიგად, როგორც ვხედავთ, ქაჯი, დევი, ჰური ეშმაკეულის, ბოროტი ძალების აღმნიშვნელია. ჩვენს ერთ-ერთ წერილში „ქაჯთა ქალაქად“ და „ჰურად“ წოდებულ არტაანთან მიმართებაში ყურადღება მივაქციეთ სულხან-საბა ორბელიანის მიერ განხილულ სიტყვას „არტვაზი“, რომელიც მისი განმარტებით ნიშნავს „ბებლთ უფროსს“ (ორბელიანი 1991 : 66), „ბებლი“ კი განმარტებულია, როგორც კუდიანი, „გრძნების მოქმედი“ (ორბელიანი 1991: 99) „არტ“ ფუძით ეს სიტყვა შინაარსობრივად, მართლაც, შეიძლება დავეუკავშიროთ „ჰურს“, რომელიც, როგორც ვნახეთ, ქაჯს, ეშმაკეულს ნიშნავს (ქუთათელაძე 2014 : 274). მაგრამ საინტერესოა, რა უნდა დასდებოდა „არტ“ სიტყვას საფუძვლად? ამასთან დაკავშირებით ძალზე საინტერესოა ვახუშტი ბატონიშვილის განმარტება, როდესაც იგი არსიანის ქედს ახასიათებს. ისტორიკოსი აღნიშნავს, რომ „არსიანის მთას უწოდებს არტანს - ქვაყრილს“ (ყაუხჩიშვილი 1973 : 68), რომელიც დიდრონ ქვებთან ასოცირდება (შდრ. მეგალითური ძეგლები, ციკლოპური ნაგებობები - გოხნარი, ქვავნარი, ლოდოვანი, კარკნალი). ამ მთას ვახუშტი სწორედ არტანის მხარეში აღწერს (ყაუხჩიშვილი 1973 : 74). ფორმები არტან/არტანი ამ სიტყვის მრავლობით ფორმაზე მიუთითებს. ამრიგად, „არტ“ უკავშირდება ქვაყრილს, დიდრონი ლოდების გროვას, აქედან გამომდინარე, არ არის გასაკვირი, რომ მისთვის „ქაჯთა ქალაქი“ ეწოდებინათ, როგორც დიდრონი ქვებით ნაშენი, რომლის ძალა მხოლოდ ზებუნებრივი ძალის მქონე „გმირებს“, „დევეებს“, ან „ქაჯებს“ შეეძლოთ. ვახუშტი ბატონიშვილი ჯავახეთში, ფარავნის ტბის ახლოს, ასახელებს აგრეთვე, შაორის მთის თხემზე ციხეს, რომელიც იყო „დიდროვანის ლოდითა ნაშენი“ (ყაუხჩიშვილი 1973 : 320). აღნიშნულთან მიმართებაში სწორად შენიშნავდა ს. ჯანაშია, რომ „ქაჯთა ქალაქებს“ (ციხეებს) და გმირთა ნაკვეთებს ძველ საქართველოში უძახდნენ უძველეს ცენტრებს, კერძოდ ციკლოპურ ნაგებობებს“ (ჯანაშია 1952 : 12).

ჯავახეთის ქვეყნის ცენტრების წუნდისა და არტანის მოხსენიება „ქაჯატუნად“ და „ქაჯთა ქალაქად“ გულისხმობს წარმართული მენტალობის გმირთა, დევთა, ზებუნებრივი ძალების მპყრობელთა ადგილსამყოფელს, რომელთაც მიაწერდნენ ამ ქალაქების თუ ციხე-სიმაგრეების აშენებას. როგორც ლ. მელიქსეთ-ბეგი შენიშნავს, ასეთ „ნაციხარ-ნაქალაქევთაგანს, როგორც ეტყობა, საკმაო საბუთი მიუცია ხალხისთვის, რომ ის „ქაჯებისაგან“ და არა ადამიანთა მიერ ნაშენად ეცნო და ამიტომაც ამ ხალხს მის აღსანიშნავად სპეციფიკური სახელწოდებაც შეუთხზავს“ (მელიქსეთ-ბეგი 1938 : 8). ქრისტიანული მსოფლმხედველობით კი ისინი გააიგივეს ეშმაკეულებთან და ქაჯებთან. მსგავსი შინაარსის ტოპონიმები სხვაგანაც გვხვდება საქართველოში, მაგ.: „დევის ნამუხლარი“, „გმირთ ნაკვეთი“. გვხვდება ასევე ისეთი ფორმები, როგორიცაა „გმირთ კვეთილი“, „გმირთ ნასახლარი“, „გმირთ ნაციხარი“, „გმირთ ნაშენი“ (მელიქსეთ-ბეგი 1938 : 8, 10). ლ. მელიქსეთ-ბეგი განმარტავს, რომ „გმირთ-ნაკვეთი/-/„გმირთ-კვეთილი“ ნიშნავს იმას, რომ შესაფერი შენობები, ხალხის რწმენით, თითქოს ადამიანის ნაშენი კი არ უნდა იყოს, არამედ მეტაფიზიკური „დევ-გმირებისა“ (მელიქსეთ-ბეგი 1938 : 10). ვახუშტი ბატონიშვილი აღგეთის ხეობაში არსებულ „გმირთ-ნაკვეთთან“ (ჩხიკვიტის სამება) დაკავშირებით აღნიშნავს: „არამედ საკურველი, რამეთუ დიდროვანითა ლოდითა შენი, რომელი კაცთაგან არა შესაძლებელ არს მისი ქმნა, რომელი ავლია ზღუდელ...ძუელად იწოდა გმირთ ნაკვეთი, და იყო ციხე, ხოლო აწ ეკლესია“ (ყაუხჩიშვილი 1973: 326). ვახუშტი ბატონიშვილი წუნდასაც ასახელებს, როგორც ციხე-ქალაქს, „მტკიცედ მოზღუდვილს“ (ყაუხჩიშვილი 1973 : 670). „ქაჯატუნ/ქაჯთა ციხე/ ქაჯთა ქალაქის“ გარდა, ვახუშტი წერს, რომ ჩაქვის წყალზე „არს ციხე ქაჯეთისა, მაგარი, მაღალს კლდესა ზენა შენი. აქუს გვირაბი კლდე გამოკვეთილი მზად“ (ყაუხჩიშვილი 1973 : 792). „ქაჯის ციხეს“ მოიხსენიებენ,

აგრეთვე, ჩილდირის ტბასთან (ბერძენიშვილი 1985 : 126). ამრიგად, ზემოაღნიშნული ნამდვილად ცხადყოფს, რომ „ქაჯ“ სიტყვაში ეთნიკური შინაარსი არ იგულისხმება. ასეთი „ქაჯთა სახლები“ და „ქაჯთა ქალაქები“ ყველგან შეიძლება შექმნილიყო, სადაც მიუვალ კლდეზე დიდრონი ლოდებით ნაშენი, რთული კონსტრუქციული ნაგებობა იქნებოდა. მით უმეტეს შეუწყნარებელია, რომ შესაბამისი წყაროს ინფორმაცია ეთნიკურად სომხური მოსახლეობის ჩამოსახლების არგუმენტად გამოვიყენოთ ჯავახეთში უძველეს დროს.

საკითხის უკეთ გარკვევისთვის აუცილებელია, შეძლე-ბისდაგვარად, გაირკვეს წუნდის ეტიმოლოგია. როგორც დავრწმუნდით, „ქაჯატუნი“ მისი სომხური თარგმანია, ამიტომ კვლევაც ამ მნიშვნელობით უნდა წარიმართოს. წონ/წუნ ძირით ქართულ წყაროებში მოიხსენიება წუნარი – ხევი შიდა ქართლში, სადაც არის წუნარის ეკლესია, ასევე, წონა, ცუნქის (ცუნ-/წუნ) ხევი (ცუნქის ხევის უერთდება ღრეღის ხევი, რომელთა შორის მდებარეობს თმოგვი, ცუნქის ხევის უერთდება, ასევე, ჭობარეთის ხევი, სადაც მდებარეობს საფარის მონასტერი) (ყაუხჩიშვილი 1973 : 665, 666), რომელიც გამოდის ერუშეთის მთას და მტკვარს უერთდება ახალციხის წყლისა და მტკვრის შესართავს ზევით. „წუნდის“ ეტიმოლოგიისათვის საინტერესოა „წუნ-ტა“, რომელიც მხარის სახელწოდებაა დაღესტანში. ხუნძურად იგი მაღალ ადგილს, არწივთა საბუდარს ნიშნავს. არის თუ არა ქართული წუნდა დაღესტნურ წუნტასთან კავშირში, ჯერ-ჯერობით თქმა ძნელია, ამის დასადგენად სპეციალური კვლევა უნდა ჩატარდეს. „წუნ“ ძირს უნდა უკავშირდებოდეს მდიდარი ქართული ენის გურულ დიალექტზე შემორჩენილი სიტყვა „წუნ-წუპა“/„წუმწუმა“, რომელმაც განსაკუთრებით მიიპყრო ჩემი ყურადღება. გადატანითი მნიშვნელობით იგი ყოჩაღს, მამაცს და საქმიანს ნიშნავს (ღლონტი 1984 : 713). გარკვეულ სიყოჩაღსთან, გამბედაობასთან და მოხერხებულობასთან უნდა იყოს დაკავშირებული „წინტვა“, რაც ინგილოურ დიალექტზე რაიმე თამაშობაში „ყოველივეს თითო-თითოდ მოგებას“ ნიშნავს (ღლონტი: 1984, 703). მას უნდა უკავშირდებოდეს სიტყვა გა-წინ-კვა, რაც ასევე ინგილოურ დიალექტზე ნიშნავს: „თითო-თითოდ მოგება და ხელცარიელი დასმა კაცისა“ (ღლონტი 1984: 145). საინტერესოა, ასევე, მეგრული სიტყვა წურწუფა, რაც ფიცხელს ნიშნავს. წუნდის ეტიმოლოგიის განსაზღვრისათვის, შესაძლოა საინტერესო და გამოსადეგი იყოს სახელწოდება „აწანგვარა“ (აფხაზურად-აწან გუარა - წან-თა (დასავლური ქართული ტომის სადგომი), რომელიც არის ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიურ ძეგლთა – ნახევრად მეგალითურ ნაგებობათა სახელწოდება, რომლებშიც ზაფხულობით მწყემსთა და საქონლის სადგომები იყო მოწყობილი. ვფიქრობთ, პირიქით, ქაჯატუნი უნდა იყოს წუნდის თარგმანი და ეტიმოლოგიურად წუნ-და უნდა უკავშირდებოდეს ყოჩაღთა, მამაცთა, მხნეთა, გმირთა და დაუმორჩილებელთა ადგილსამყოფელს. ეს საკითხი ლინგვისტურადაც სიღრმისეულ მიდგომას საჭიროებს, ამიტომ მასზე ცალკე კვლევა უნდა ჩატარდეს.

„ქართლის ცხოვრების“ ძველი სომხური თარგმანის ავტორი წუნდის, ანუ ჯავახეთის, საერისთავოში შემავალ არტაანს მოიხსენიებს როგორც ქალაქსა და ქვეყანას, მხარეს: „მისწრო აზონს არტაანის ქალაქსა და ქვეყანაში, რომელსაც მაშინ ქაჯთა ქალაქი ეწოდებოდა“ (აბულაძე 1953 : 33). ლეონტი მროველის „მეფეთა ცხოვრების“ ცნობისგან განსხვავებით, რომელიც ჯავახეთის წილხვედრი ქვეყნის და წუნდის საერისთავოს შემადგენლობაში საკუთრივ ჯავახეთის გარდა ასახელებს არტაანსა და კოლას, ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი ამ საერისთავოში ასახელებს მხოლოდ „ჯავახეთსა და არტაანს“ (აბულაძე 1953 : 34), რაც იმაზე მიუთითებს, რომ კოლა არტაანში იგულისხმება. დ. ბერძენიშვილი მიიჩნევს, „რომ კოლა-არტანი ჯავახეთს მოკიდებული ქვეყნებია, მისი უპირატესობით გაერთიანებული, რადგანაც არც კოლას, არც არტანს მამამთავარი (შდრ. ჯავახოსი – ქ. ქ.) საკუთარი არ გააჩნიათ და ჯავახოსის სამფლობელოში შედიან“ (ბერძენიშვილი 1985 : 75).

ლეონტი მროველის ცნობას ალექსანდრე მაკედონელის მიერ ქართლის ქალაქების აღების შესახებ, სადაც იხსენიება ჯავახეთის ცენტრი წუნდა, ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანიც იმეორებს – „წუნდა დაიპყრო ალექსანდრე მაკედონელმა“ (აბულაძე 1953 : 34).

„ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, ფარნავაზ მეფე ზაფხულს წუნდაში ატარებდა. ძველ სომხურ თარგმანში წუნდის მაგივრად ჯავახეთია აღნიშნული: „ფარნავაზი ატარებდა ზაფხულს ჯავახეთს“ (აბულაძე 1953: 36), რაც გულისხმობს, რომ წუნდის საერისთავო იგივე ჯავახეთია. წუნდა რომ მართლაც, ქართლის მეფეთა საზაფხულო რეზიდენცია იყო, ქართველი ისტორიკოსის ჯუანშერის ცნობაც ადასტურებს, რომელიც წუნდას მოიხსენიებს, როგორც „ქალაქსა ზაფხულის“ (ყაუხჩიშვილი 1955 : 205). დ. ბერძენიშვილი მიიჩნევს, რომ ფარნავაზის მიერ ზაფხულის გატარება წუნდაში მარტო დასვენებით არ უნდა ყოფილიყო განპირობებული, არამედ იგი „ზემო ქართლის ადგილზე მართვა-განგებას ნიშნავდა“ (ბერძენიშვილი 1985 : 76-77). „ქართლის ცხოვრებისა“ და მისგან გამომდინარე ძველი სომხური თარგმანის ზემოაღნიშნულ მონაცემებს თუ გავითვალისწინებთ, ნ. ბერძენიშვილის სიტყვებით რომ ვთქვათ, ჯავახეთი „ყოველ ქართლშია“ (ბერძენიშვილი 1990 : 258).

„ქართლის ცხოვრების“ შესაბამისად, ძველ სომხურად მთარგმნელიც გადმოგვცემს, თუ როგორ მიმდინარეობდა ბრძოლა წუნდის, ანუ ჯავახეთის საერისთავოს სასაზღვრო მხარის, თაობაზე სომხეთისა და ქართლის სამეფოებს შორის. თავდაპირველად არშაკმა, რომელსაც ცოლად ჰყავდა ქართლის მეფის მირვანის ასული – „ააშენა მრავალი სიმაგრე და გაამაგრა ჯავახეთის ზღუდე, წუნდელთა ქალაქისა“ (აბულაძე 1953 : 41), ეს ზღუდეც ვფიქრობ, დიდრონი ლოდებისგან უნდა ყოფილიყო აგებული.

„ქართლის ცხოვრების“ ძველი სომხური თარგმანი ზოგჯერ არ მისდევს „ქართლის ცხოვრების“ სრულ ტექსტს. მაგ., „მეფეთა ცხოვრების“ მიხედვით, როდესაც არტაბან მეფემ უფლისწული ზარენი გამოგზავნა, „ხოლო შეკრბეს ქართველნი და ოვსნი და მიეგებნეს ქუეყანასა ჯავახეთისასა. ეწყუნეს და სძლეს ზარენს და აოტეს იგი და მოსრეს სპა მისი ყოველი და სდევნეს საზღვართამდე სომხითისა, და შეიპყრნეს ზარენ, ძე მეფისა, ტბისა პირსა, რომელსა ცელი სახელ—ედების, და უკმოიყვანეს“ (ყაუხჩიშვილი 1955 : 49). „ქართლის ცხოვრების“ ძველი სომხური თარგმანი არ ახსენებს ჯავახეთში შეტაკების ამბავს, არამედ პირდაპირ წერს, რომ ზარენი, „როგორც ბავში შეიპყრეს ადგილას, რომელსაც ეწოდება ცილხტბა“ (აბულაძე 1953 : 53). „ქართლის ცხოვრების“ ძველი სომხური თარგმანი აღნიშნავს, რომ ზარენის გასათავისუფლებლად წამოსული სუმბატ ბივრიტიანი და მეფის ძენი არტავაზი და ტიგრანი სომხეთის ჯარით წავიდნენ „თრიალეთის ქვეყანაში“ (აბულაძე 1953 : 53-54). ანალოგიურ მონაკვეთთან „ქართლის ცხოვრება“ თრიალეთს ასახელებს, სადაც, რა თქმა უნდა მხარე იგულისხმება. იგი ქართლის მეფეთა მფლობელობაშია. ბუნებრივია, სომეხთა ჯარი თრიალეთში ჯავახეთიდან გადავიდოდა, სადაც სომეხებს მიტაცებული ჰქონდათ ქართლის სამეფოს საზღვარი. სწორედ თრიალეთზე გადიოდა უმოკლესი გზა შიდა ქართლში მოსახვედრად, აქედან კი ქართლის მთიანეთში, სადაც დარიალის ციხეში ქართველებსა და ოსებს გამოძწყვდელი ჰყავდათ ზარენი (ყაუხჩიშვილი 1955 : 49). ზარენის დაბრუნების შემდეგ, გარკვეული შეთანხმების შედეგად, „...სომეხთა უკუმოსცეს საზღვარი ქართლისა, ქალაქი წუნდა და ციხე დემოთისა, ჯავახეთი და არტანი“ (ყაუხჩიშვილი 1955 : 49). „ქართლის ცხოვრების“ ძველი სომხური თარგმანიც აღნიშნავს, რომ, როდესაც ქართველებსა და სომეხებს შორის დაზავება მოხდა, სომეხებმა „მაშინვე დააბრუნეს ქართლის წადებული საზღვარი: „წონდა, დმუხისი (დემოთის ციხე – ქ. ქ.), ჯავახეთი და არტაპანი“ (აბულაძე 1953 : 54). კონსტანტინე იმპერატორის მიერ ზემოთ აღნიშნული საზღვრის დაწესების მიუხედავად, როდეს-

საც მირიანი და თრდატი დაზავდნენ და ურთიერთობა დინასტიური ქორწინებით (მირიანის ძე რევაზი ცოლად შეირთო თრდატის ასული სალომე) განიმტკიცეს, შემდგომ პერიოდში, ბაქარ მირიანის ძის მეფობის დროს, ადგილი ჰქონდა დინასტიურ ბრძოლას, შეტაკების ადგილი კი ჯავახეთი იყო. „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, სომხები ბაქარის ძმისწულის, გარდაცვლილი რევის ძის, გამეფებას ცდილობდნენ, რომელიც დედის მხრიდან უკავშირდებოდა სომეხთა სამეფოს ტახტს, რადგან იგი თრდატ სომეხთა მეფის შვილიშვილი გამოდიოდა. ბაქარმა დახმარება სთხოვა თავისი ძის ქმარს – ფეროზს, რომელთან ერთად, სპარსელების დახმარებით, ჯავახეთში სასტიკად დამარცხეს სომხები (ყაუხიშვილი 1955 : 130-131). ამ შეტაკებას ვახუშტიც აღნიშნავს, თუმცა, მისი თქმით, მოკავშირეებს თრიალეთში დაუმარცხებიათ მტერი (ყაუხიშვილი 1973: 95). ამ ამბავს „ქართლის ცხოვრების“ ძველი სომხური თარგმანი შემდეგნაირად გადმოგვცემს: „მაგრამ არ აძლევდნენ [საშუალებას] სომეხნი, რომ ემეფა ბაქარს, რადგან უნდოდათ გაემეფებინათ ტრდატის (თრდატი – ქ. ქ.) ქალის შვილი. ხოლო ბაქარი მიენდო სპარსეთს და მისცა მას ქვეყანა. ფეროზს მისცა შამშუი[ლ]ტიდან აშოცის თავამდის. აგრეთვე თხოვნით მიმართა საბერძნეთს, და ყოველი მხრიდან შეკრიბა ლაშქარი. გაუმართეს ბრძოლა ჯავახეთში და განდევნეს ისინი“ (აბულაძე 1953 : 131). როგორც ვხედავთ, ბაქარი ყველა ღონეს ხმარობს, რომ განიმტკიცოს პოზიციები. მის მოწინააღმდეგეს, ბუნებრივია, სომხეთის სამეფო კარი უჭერს მხარს, რომელსაც თავისი მიზნები ექნებოდა მოსახლდურე ტერიტორიებთან დაკავშირებით. ჯავახეთში შეჭრილი სომხური ჯარი, ბუნებრივია, მის დაკავებას შეეცდებოდა, რომელსაც სასიცოცხლო მნიშვნელობა ჰქონდა ქართლის სამეფოსთვის. ჯავახეთ-თრიალეთის დაკავებით სომხებს შეეძლოთ ქართლის სამეფოს შიდა რეგიონებში და მცხეთაში შეჭრილიყვნენ, ასევე ქართლის სამეფოსთვის მოეწვიტათ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მხარეები, ამიტომ, არ არის გამორიცხული, რომ ჯავახეთის გარდა შეტაკება თრიალეთშიც მომხდარიყო, რაც კონფლიქტის უფრო მეტ სიმწვავეზე მეტყველებს.

ძალზე საინტერესოა „ქართლის ცხოვრების“ ძველი სომხური თარგმანის ცნობა წმ. ნინოს ჯავახეთში შემოსვლის შესახებ: „ივნისის თვეში მოვედი ჯავახეთის მთაში. მოვედი ფარავნის ტბას და დავინახე იქ მეთევზურნი ტბაში და მწყემსები ზღვის ნაპირზე. მესმა, რომ ფიცულობდნენ არმაზსა და ზადენს, რადგანაც მცოდნე ვიყავ სომეხთა ენისა, [რომელი] დვინელი ნიაფორის სახლში ვისწავლე. ვკითხე სადაურობა და მითხრეს: დარბიდან, [ქ]-ლარბინიდან, საფურცლიდან, ქინწერიდან, რაპატიდან და დიდ ქალაქ მცხეთიდან [ვართო], სადაც ღმერთნი იდიდებიან და მეფენი მეფობენ“ (აბულაძე 1953: 80–81). ამ ცნობაში საინტერესოა, გაირკვეს, რა კონტექსტში იგულისხმება წმ. ნინოსა და ფარავნის ტბასთან მოსული მწყემსების სომხურ ენაზე საუბარი. ცნობა, ბუნებრივია, მომდინარეობს „ქართლის ცხოვრების“ კრებულში შემავალი „ნინოს მიერ ქართლის მოქცევიდან“, სადაც ზემოაღნიშნული ცნობის შესახებ ვკითხულობთ: „და თუესა მეოთხესა, რომელ არს ივნისი, წარმოემართა და მოიწია მათა ჯავახეთისასა, სადა-იგი მიემთხდა ტბასა დიდსა გარდამდინარესა, რომელსა ჰქვან ფარავნა ... და დაყო მუნ ორი დღე და ითხოვა საზრდელი მეთევზურთაგან, ტბასა მას შინა მონადირეთასა. და მწყემსნიცა იყვნეს მასვე ადგილსა და ეუმილვიდეს საეუმილავსა დამისასა სამწყსოსა მათსა ზედა; და ხადოდეს ღმერთთა მათთა არმაზს და ზადენს, და აღუთქმიდეს მათ შესაწირავთა: ოდეს მოვიდეთ მშვიდობითო“. ხოლო წმიდა ნინო მეცნიერ იყო მცირედ ენასა სომხურსა, რამეთუ პირველ ესწავლა ნიაფორისგან, და ჰპოვა მწყემსთა მათ შორის სომხურად მზრახველი და ჰკითხა მას, ვითარმედ: „რომლისა სოფლისანი ხართ?“ ხოლო მან მიუგო და რქუა, ვითარმედ: „დაბით ელარბინით და საფურცლით, და ქინძარელნი, რაბატელნი დიდისა ქალაქისა მცხეთისანი, სადა ღმერთნი ღმერთობენ და მეფენი მეფობენ“. მწყემსმა ისიც მიასწავლა წმინდა ნინოს თუ როგორ უნდა მოხვედრილიყო

მცხეთაში (ყაუხჩიშვილი 1955 : 85–86). ამ ცნობიდან არ ჩანს ფარავნის ტბასთან ჩასული მწყემსები სომხურ ენაზე აღიღებდნენ თუ არა არმაზსა და ზადენს, როცა ძველ სომხურად მთარგმნელი ამ ფაქტს არ აკონკრეტებს. ქართული წყაროს და მისგან მომდინარე ძველი სომხური თარგმანის მონაცემებით ჩანს, რომ ფარავნის ტბასთან მყოფი მწყემსები არ მიეკუთვნებიან ადგილობრივ მოსახლეობას, არამედ ქართლის სამეფოს სხვადასხვა ადგილებიდან, მათ შორის მცხეთიდანაც, არიან ჩამოსულნი. ცნობა წმ. ნინოს მიერ სომხურ ენაზე საუბრის შესახებ გულისხმობს მხოლოდ კონტაქტის დამყარებას, როდესაც ამ მიზნით, უცხო მხარეში მოხვედრილი ადამიანი, მისთვის ცნობილი ენების გამოყენებას ცდილობს. მაშასადამე, წმ. ნინო ეძებს ადამიანს, რომელმაც შეიძლება სომხური იცოდეს და შემდეგ ეკონტაქტება მას. ამის პარალელურად შეიძლება ქართული წყაროს „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ერთი ცნობა გამოვიყენოთ, რომლის მიხედვით, სანამ წმ. ნინო მცხეთაში ჩავიდოდა, „ურბნისში დაჰყო ებრაელთა ბაგინსა ენისათდს ებრაელთასა“, სადაც ერთი თვე გაუტარებია. ბუნებრივია, წმ. ნინო საკონტაქტო ენად ებრაულს იყენებდა. ამის შემდეგ წამოჰყვა იგი მცხეთაში სავაჭროდ და არმაზის მოსალოცად წამოსულ ხალხს (აბულაძე 1963 : 118). ებრაულ ენაზე მოხდებოდა კონტაქტი მცხეთელ ებრაელებთანაც. გარდა ამისა, უნდა აღინიშნოს, რომ ზემოთ მოხმობილი ცნობის (წმ. ნინოსა და ფარავნის ტბასთან ჩამოსული მწყემსების სომხურად საუბრის შესახებ) თაობაზე მსგავსი არაფერია თქმული „მოქცევაჲ ქართლისაჲში“, რომელიც ქართლის ცხოვრების ერთ-ერთ პირველწყაროდ არის მიჩნეული ქართულ ისტორიოგრაფიაში: „და თუესა მეოთხესა წარმოვემართე მთათა ზედა ჯავახეთისათა, რათა ვცნა თუ სადა[ვ] არს მცხეთაჲ, და მივემთხდე მთათა ზედა ტბასა დიდსა გარდამდინარესა, რომელსა ერქვა ფარავნაჲ და დავდეგ მუნ ორ დღე. ვითხოვე საზრდ[ვ]ელი მეთევზურთაგან და განვკლიერდი ძალითა მით საზრდელის[ავ]თა, და მადლი შევსწირე ღმერთსა. და მწყემსნი იყვნეს მასვე ადგ[ი]ლისა და ეუმიღვიდეს საე[უ]მიღავსა დამის[ა]სა სამწყსოთა შინა მათთა. და ხადოდეს ღმერთთა მათთა დაწყეულთა არმაზს და ზადენს და უთქუმიდეს შესაწირავთა, რაჟამს მოვიდეთო. დიდ[ა]სა ადრე მივე[დ] და ვკითხე ერთსა მათგანსა, თუ რომლისა სოფლისანი ხართ თქუენ. ხოლო მან მომიგო მე: „ზოგნი დაბით და ზოგნი საფურცლით და ზოგნი ქინჯარელნი და რაბატელნი დიდისა ქალაქისა მცხეთისანი, სადა ღმერთნი ღმერთობენ და მეფენი მეფობენ“ (მოქცევაჲ ქართლისაჲ 1963 : 115–116). ბუნებრივია, სომხურ ენაზე საუბრის შესახებ ცნობა გვიანდელი ჩანამატია, ან კიდევ ქართლის ცხოვრების გადამწერმა იგულისხმა, რომ სომხეთიდან შემოსულ წმ. ნინოს, რომელიც ასევე იზრდებოდა დვინელ ქალთან, სომხური ეცოდინებოდა.

ჯავახეთის, ანუ წუნდის, საერისთავო ქართლის სამეფოს ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მხარეა რელიგიური თვალსაზრისითაც. „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, ქრისტიანობის მიღების შემდეგ ბიზანტიიდან გამოგზავნილმა იოანე ეპისკოპოსმა და მისმა თანხმელებმა პირებმა „და ვითარ მოიწივნეს ადგილსა რომელსა ჰქვან ერუშეთი, და დაუტევნა ხურონი საქმედ ეკლესიისა: დაუტევნა განძი და სამსჭუალნი უფლისანი და წარმოვიდა და დაუტევნა წუნდას ხურონი და განძი“ (ყაუხჩიშვილი 1955 : 205). „ქართლის ცხოვრების“ ძველი სომხური თარგმანი სიწმინდეების დატოვებას ასახელებს მხოლოდ ერუშეთში – „მოვიდა ეპისკოპოსი [ერ]უშეთის ქვეყანას, დადგა ეკლესიის საფუძველი, დადგა იქ სამსჭველები და დატოვა იქ მაშენებლები და სახარჯო“ (აბულაძე 1953 : 117). „ქართლის ცხოვრების“ ძველი სომხური თარგმანი მოიხსენიებს, ასევე, ეპისკოპოსების დასმის შესახებ ფაქტს არტაანსა და ჯავახეთში – „ერთი დასვა არტაანს, ერთი – ჯავახეთს“ (აბულაძე 1953 : 182), სადაც, ბუნებრივია, წუნდა იგულისხმება. არტაანში ერუშეთიც რომ იგულისხმება, ქართველი ისტორიკოსები ამტკიცებენ. ჯუანშერი ეპისკოპოსის დასმას მოიხსენიებს „არტანს ერუშეთს“. ვახუშტი ბატონიშვილი მხოლოდ ერუშეთს ასახელებს (ყაუხჩიშვილი 1973 : 113). დ. მუსხელიშვილი

ფიქრობს, „შესაძლებელია ერუშეთთან ერთად არტაანი ამ შემთხვევაში კოლასაც (მცირე არტაანი) მოიცავდეს“ (მუსხელიშვილი 1977 : 162). ყოველივე ზემოაღნიშნული მიუთითებს, რომ წუნდის საერისთავოს მხარეებში – ჯავახეთში, არტაანსა (კოლათურთ) და ერუშეთში – ქრისტიანობამდელ ეპოქაში მნიშვნელოვანი წარმართული ცენტრები უნდა ყოფილიყო, რასაც ქრისტიანული სიწმინდეებით, ეკლესიების მშენებლობებით და საეპარქიო ცენტრებით ანაცვლებენ. „ქართლის ცხოვრების“ გვიანდელ ნუსხებში (ბროსესეული, ფალავანდი-შვილისეული, თეიმურაზისეული,

ბარათაშვილისეული) ერთგან აღნიშნულია, რომ ანდრია პირველწოდებულმა საქართველოში შემოსვლის დროს, სამხრეთ საქართველოს სხვა მხარეებთან ერთად, ქრისტიანობა იქადაგა „არტაპან კოლას“, სადაც მოციქულს დიდი ხანი დაუყვია „და განანათლა სიტყვითა მოძღვრებისა მისისათა, და შეწირნა უფალსა წმიდისა ნათლისღებისა მიერ“ (ყაუხჩიშვილი 1955 : 38). ბუნებრივია, „ქართლის ცხოვრების“ ძველ სომხურ თარგმანში ეს ცნობა ვერ მოხვდებოდა, რადგან შესაბამისი ინფორმაცია გვიანდელ ნუსხებშია ჩამატებული.

ქართველი ისტორიკოსი ჯუანშერი ჯავახეთში ასახელებს წყაროსთავს, სადაც მირდატ ვახტანგის ძეს ეკლესია აუშენებია (ყაუხჩიშვილი 1955 : 205). ჯავახეთის საეკლესიო საკითხებთან დაკავშირებით, მეტად საინტერესო ცნობას გვაწვდის „მატიანე ქართლისა“. უფრო სწორად, „ქართლის ცხოვრების“ თეიმურაზისეულ და ქუთაისის სახელმწიფო მუზეუმის XIX საუკუნის ნუსხებში „მატიანე ქართლისაში“ ჩამატებულია ნაწყვეტი XI ს-ის მცხეთის საბუთიდან, სადაც აღნიშნულია, რომ მეღქისედეკ კათალიკოსმა „ჯავახეთს მოიგო [სო]ფელი ტონით“ და სვეტიცხოველს შესწირა (ყაუხჩიშვილი 1955 : 290). მართლაც, მეღქისედეკი მცხეთის საბუთში აღნიშნავს: „და ჯავახეთს მოვიგე სოფელი ტონთიოგნ (ქართული ისტორიული საბუთები 1984: 26). ეს ინფორმაცია, ზემოაღნიშნული მიზეზის გამო, ვერ მოხვდებოდა „ქართლის ცხოვრების“ ძველ სომხურ თარგმანში, რადგან იგი მხოლოდ გვიანდელ ნუსხებში მოიპოვება.

ჯავახეთს ქართულ და ქართველებით დასახლებულ მხარედ მოიხსენიებს X ს-ის სომეხი ისტორიკოსი უხტანესი. ჯავახეთი ქართლის სამეფოს ნაწილად არის აღქმული და აქ არ იგულისხმება მხოლოდ პოლიტიკური მხარე, არამედ ის, რომ ჯავახეთი ეთნიკურადაც ქართლის სამეფოს კუთვნილებაა: „ურიცხვია სახელი ... სხვა გავარისა ქალაქ თბილისის გარშემო, რომელთაც ეწოდებათ წანარეთი, ჯავახეთი, თრიალეთი, ითესლეს და გამრავლდნენ და გახდა ტომი, რომელთაც თავის პირველ ქვეყანაში ვერიას უწოდებდნენ, აქ [კი] ქართველნი ეწოდებათ“ (უხტანესი 1975 : 67). უხტანესის ეს ცნობა, ასევე, ამყარებს ინფორმაციას სომხურ წყაროებში გუგარქის, რომლის ერთ-ერთ მხარედაც ითვლება ჯავახეთი, ქართლის ნაწილად მიხნევის შესახებ. ჯავახეთი ტერიტორიულად და ეთნიკურადაც ქართლის ნაწილი რომ არის, უხტანესის კიდევ ერთი ცნობა ამტკიცებს, როდესაც სომეხი ისტორიკოსი კირონ ქართლის კათალიკოსის წარმომავლობას აღნიშნავს, საიდანაც ჩანს, რომ: „ის იყო ქვეყნით და ნათესავით ქართველთაგან, ჯავახეთის გავარიდან. სოფლიდან, რომელსაც სკუტრი ეწოდება“ (უხტანესი 1975 : 21). ამრიგად, X ს-ის სომეხი ისტორიკოსის უხტანესის ცნობებიდან მტკიცდება, რომ ჯავახეთი ქართლის სამეფოს კუთვნილი ტერიტორია იყო და იგი ეთნიკურადაც ქართულ მხარედ მოიაზრება. ეს ფაქტი შემდგომი პერიოდის ისტორიკოსებისთვისაც მისაღები იყო. ვარდანიც აღნიშნავს, რომ კირონ ქართლის კათალიკოსი „ტომით ქართველი იყო ჯავახეთის სოფელ სკუტრიდან“ (ვარდანი 2006 : 83).

სამწუხაროდ, ჯავახეთს არ მოიხსენიებს იმავე საუკუნის სომეხი ისტორიკოსი ჰოვჰანეს დრასხანაკერტი (იოანე კათალიკოსი), რომელიც საქართველოს სხვა მხარეების შესახებ მრავალ ინფორმაციას იძლევა. მიუხედავად ამისა, არ გამოვრიცხავთ, რომ უხტანესთან

მოხსენიებული „სკუტრი“ იყოს ჰოვჰანეს დრასხანაკერტცთან მოხსენიებული „კრუსტი“, რომელიც გურგენ ერისთავთ-ერისთავის სამფლობელოში არსებული ციხე-სიმაგრეა. იგი მას სამშვილდის სანაცვლოდ გნთუნთა ფეოდალური საგვარეულოს წარმომადგენელს ვასაკ გნთუნს უცვლიდა, რომელიც შირაკის მეფეს მოხელე ერისთავად ჰყავდა დაყენებული ანექსირებული სამშვილდის ციხეში. ეს ციხე მიმდებარე ტერიტორიასაც აკონტროლებდა: „ვასაკ გნთუნმა ზურგი შეაქცია აშოტს (აშოტ II ერკათი – ქ. ქ.), რომელსაც შაჰანშაჰი ეწოდებოდა და მიენდო ქართველთა მთავარს გურგენს, აღუთქვა მას დიდი სიმაგრის (სამშვილდე – ქ. ქ.) მიცემა, ოღონდ [სამაგიეროდ] თავისი ოლქიდან სხვა სიმაგრე კრუსტი დაეთმო მისთვის. მან ვასაკის თხოვნა სწრაფად შეასრულა, ფიცის წიგნი დაბეჭდა და გაუგზავნა“ (იოანე 1965 : 251). ამჟამად ამ ციხე-სიმაგრის ადგილმდებარეობა უცნობია, ამიტომ მეტს ვერაფერს ვიტყვით. თუმცა, არ არის გამორიცხული, რომ გურგენ ერისთავთ-ერისთავს, რომელიც გურგენ დიდის სახელით არის ცნობილი, ესარგებლა ბაგრატიონთა უმცროსი შტოს გადაშენებით და ჯავახეთი თვითონ დაეჭირა, სადაც ჯერ არ ჩანან აფხაზეთის მეფეები (კუმურდოს წარწერის 964 წლის წარწერის მიხედვით). ამ დროს ჯავახეთი გურგენ ერისთავთ-ერისთავის მფლობელობაში უნდა ყოფილიყო.

გვიანდელი ფაქტებიდან „ქართლის ცხოვრების“ ძველი სომხური თარგმანი უფრო კონკრეტულად მოიხსენიებს არაბი ამირა ხალილ იეზიდის ძის შემოჭრას, მის მიერ აშოტ კურაპალატის მოკვლას და შემდეგ თავად ხალილის მკვლელობას ჯავახეთში – „შემდეგ მოვიდა ამირა ხალილი, მოკლა აშოტი და თვითონაც მოიკლა ჯავახეთს“ (აბულაძე 1953 : 214). ამ ფაქტს, უფრო ვრცლად აღნიშნავს „მატიანე ქართლისა“, იგი ხალილის სამ შემოსვლას ასახელებს: „შემდგომად ამისა მოვიდა ხალილ იეზიდის ძე არაბიელი, და დაიპყრა სომხითი, ქართლი და ჰერეთი. და მოკლეს აშოტ კურაპალატი გარდაბანს ეკლესიასა შინა, და სისხლი მისი, რომელი მაშინ დაითხია, აწცა იხილვების ვითარცა ახალი ... ხოლო ხალილ მოვიდა მესამედ და მოკლეს ჯავახეთს“ (ყაუხჩიშვილი 1955 : 253– 255).

ჯავახეთში ხალილ იეზიდის მოკვლის შესახებ XI ს-ის ისტორიკოსი ასოლიკი აღნიშნავს, რომელიც ამ ღაშქრობის თარიღსაც გვთავაზობს, კერძოდ, 841 (290) წელს, რაც განსაკუთრებით არის საინტერესო: ისტორიკოსი ჯავახეთს ქართულ მხარედ აღიქვამს. როდესაც ხალილ იბნ იეზიდი „შევიდა დიდი მასით იბერიაში, მაშინ მოკლეს“. ასოლიკი ასევე ასახელებს მკვლელობის ადგილს – ჯავახეთში სოფლად, რომელსაც ჰქვია „ხოზაბირი“ (ასოლიკი 1885 : 106). ეს ფაქტი მეტად მნიშვნელოვანია, რადგან ქართული წყარო კონკრეტულ პუნქტს არ ასახელებს. სავსებით სამართლიანად გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ეს სოფელი ჯავახეთში არსებული სოფელი ხიზაბავრა უნდა იყოს (ნარკვევები 1973: 498; ს. ჯანაშია 1952 : 406). სომხური ფორმა „ხოზაბირ“ ქართულ ხიზაბავრს შეესაბამება. ამ ცნობიდან მნიშვნელოვანია ის ფაქტი, რომ უძველესი ქართული სოფელი ხიზაბავრა ჯავახეთში IX ს-დან უკვე არსებობს.

ზემოთ მოხსენიებული XI ს-ის სომეხი ისტორიკოსის ასოლიკის ცნობებიდან მნიშვნელოვანია, ასევე, ინფორმაცია დავით კურაპალატისა და ბაგრატ III-ის ფარული კონფლიქტის შესახებ, სადაც ფიგურირებს ჯავახეთი. დავით კურაპალატს სომხეთის მეფე სუმბატი ესმარებოდა. ისტორიკოსის თქმით, „მან მოუწოდა მთელი სომხეთის ჯარს და გაგზავნა თავისი ძმა გაგიკი ჯავახეთში და დაბანაკდა სოფლად, რომლის სახელია დლივი“ (ასოლიკი 1885 : 252). ეს ცნობა ერთგვარად ადასტურებს და ავსებს „მატიანე ქართლისას“ მონაცემებს, რომელიც ეხება, ასევე, ზემოაღნიშნულ კონფლიქტს. როგორც ჩანს, დავითი დლივში იდგა, სადაც გაგიკის გარდა, ბაგრატ III-ის პაპა ბაგრატ II მისულა. მას, ალბათ, საკუთარი შვილისგან – გურგენ მეფისგან – მეფობის წართმევის ეშინოდა: „იგიცა მოვიდა დავით კურაპალატის წინაშე“. გაერთიანებული ღაშქარი „მოვიდეს და დადგეს დლივს სპითა დიდითა,

რომელთა არა იყო რიცხვ“ (ყაუხნიშვილი 1955 : 277). „ქართლის ცხოვრებაშიც“ დაფიქსირებულია, რომ დავით კურაპალატმა „მოუწოდა ლაშქართა თვსსა და უფრო ყოველთა მეფეთა სომხითისათა“ (ყაუხნიშვილი 1955 : 277). ასოლიკის ცნობაზე დაყრდნობით, ბუნებრივია, დავით კურაპალატის დასახმერებლად მოსული სომეხთა ჯარიც დღევს მოვიდოდა.

ამ ფაქტთან დაკავშირებით, დ. ბერძენიშვილი ფიქრობს, „რომ დღივი და ჯავახეთის რაღაც ნაწილი დავით კურაპალატისაა“ (ბერძენიშვილი 1985 : 93). „მატიანე ქართლისაის“ ამ ცნობიდან არ ჩანს, რომ დღივი დავით კურაპალატის კუთვნილებაა. ისტორიკოსის განაცხადი, რომ „დავით კურაპალატი წარმოვიდა მსწრაფლ“, „მოვიდეს და დადგეს დღივს სპითა დიდითა,“ მიუთითებს, რომ მან უფრო დაიკავა დღივი, რომელიც ბაგრატ III-ის და გურგენის მფლობელობაში უნდა ყოფილიყო. დღივი მეფეთა სამეფო სადგომი გახლდათ. დ. ბერძენიშვილის თქმით, „დღივზე მოდიოდა ძველი გზა, რომელიც სულლა-კარწახის გავლით არტანში ჩადიოდა, საიდანაც კლარჯეთისა და ტაოსკენ მიემართებოდა. ეს გზა ძირითადი უმოკლესი მაგისტრალი იყო ტაო-კოლა-არტანის ქართლთან დამაკავშირებელი ჯავახეთის მეშვეობით“ (ბერძენიშვილი 1985 : 85). არ არის გამორიცხული, რომ ამ მიზეზით დავითსა და ბაგრატს შორის დაპირისპირების ობიექტი ჯავახეთის ეს ნაწილიც ყოფილიყო, რადგან თრიალეთის დაპატრონებით და ჯავახეთის საშუალებით ბაგრატი ქვემო ქართლს და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მხარეებს გააკონტროლებდა. შესაძლოა, სწორედ ამიტომაც დაიკავა დავით კულაპარატმა დღივი. დღივის სტრატეგიულ მნიშვნელობაზე მატიანე ქართლისას ერთი ცნობაც მიუთითებს, როდესაც დღივს მეოფი ბაგრატ III კახეთ-ჰერეთისკენ ილაშქრებს: „და კურაპალატი იყო მას ჟამსა დღივს, რამეთუ განაკებდა საქმეთა ტაოსა და ქართლისათა“ (ყაუხნიშვილი 1955 : 278). ბუნებრივია, დღივი ბაგრატ III-ს დავით კურაპალატის გარდაცვალების შემდეგ უნდა დაებრუნებინა.

ზემოაღნიშნულიდან გამომდინარე, ჯავახეთისა და თრიალეთის ფლობა გულისხმობს სამხრეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს მხარეების გაკონტროლებას, რადგან მასზე გადიოდა საქართველოს შიდა და გარესამყაროსთან დამაკავშირებელი სტრატეგიული მნიშვნელობის გზები. შესაძლოა, ამანაც განაპირობა ბიზანტიის იმპერატორის ბასილი კეისრის მიერ განხორციელებული მანევრი საქართველოს მეფის გიორგი I-ის წინააღმდეგ. ბიზანტია-საქართველოს ომის დროს ჯავახეთი ბრძოლის ერთ-ერთი უბანი იყო. თრიალეთში წასულ მეფეს ბასილი კეისარი უკან დაედევნა. მან „ასწყდა ქუეყანა ჯავახეთისა და გარდავიდა თრიალეთს“, თუმცა გიორგი I-ს რომელმაც ძალები აღიდგინა, მეორედ შებმა არ ურჩიეს. ამის შემდეგ „შეიქცა ბასილი მეფე თრიალეთით, უკუმოიარა ჯავახეთი და არტანი და კუალად უბოროტესადრე შურის გებით მოაღარა ქუეყანანი იგი“ (ყაუხნიშვილი 1955 : 285). ამ საკითხს უფრო მკაფიოდ და დაწვრილებით გადმოგვცემს სუმბატ დავითის ძე. იგი აღნიშნავს, რომ გიორგი I „... ნიალიდ კერძო სამცხედ, და მიუდგა მას უკანა ბასილი ჯავახეთით კერძო, და მოაღარა ყოველივე. გარდავიდა გიორგი თრიალეთად, და მოადგა ბასილიცა თრიალეთადვე. და რა ეახლნეს ერთმანეთსა“, როდესაც ბასილმა გიორგი I-ის ძალთა გაძლიერება იხილა („რამეთუ მოიყვანა წანარნი და შაქნი“), უკან გაბრუნდა და „უკმოვლო ჯავახეთი და არტანი დღეთა შინა ზამთრისათა და კუალად უბოროტოსადრე მოაღარა“ (ყაუხნიშვილი 1955 : 285). ორივე წყარო აფიქსირებს ბასილი კეისრის განაკუთრებულ სისასტიკეს ჯავახეთის მიმართ და ადვილი წარმოსადგენია, თუ როგორ დაარბევდა იგი ამ მხარეს. ჯავახეთ-თრიალეთის დაკავებით ბასილი კეისარი ადვილად შეძლებდა საქართველოს შიდა მხარეებში შეჭრას, რითაც გამანადგურებელ დარტყმას მიაყენებდა საქართველოს მეფეს. მაგრამ, საბედნიეროდ, მან ეს ვერ მოახერხა.

ბუნებრივია, რომ საქართველოს გაერთიანების მოსურნე ყველა მეფე იზრუნებდა ჯავახეთისა და თრიალეთის გაკონტროლებას. ასევე, თრიალეთის მფლობელიც მისი მიმდგომი

ქვეყნების შემოერთებას შეეცდებოდა. მართლაც, ამ მოსაზრებას გვიმყარებს მატიანეს ცნობა, რომლის თანახმად, „...დიდებულთა მოეწყინა პატრონობა ლიპარიტისი. სულა კალმახელი და ყოველნი მესხნი გამოექცეს ლიპარიტს და შეიპყრეს დღივს ლიპარიტ და ძე მისი ივანე“ (ყაუხჩიშვილი 1955 : 304). ამ ფაქტთან დაკავშირებით ვეთანხმებით დ. ბერძენიშვილის მოსაზრებას, რომ „1051–1057 წ.წ. ლიპარიტს ეჭირა მთელი აღმოსავლეთ საქართველო და მესხეთ-ჯავახეთი. შეპყრობის მომენტშიც ლიპარიტი მთელ ჯავახეთს პატრონობს, იგი დღივში ზის“ (ბერძენიშვილი 1985 : 101). როგორც ჩანს, დღივი, ზემოთ აღნიშნული სტრატეგიული მნიშვნელობიდან გამომდინარე, დაიკავა ლიპარიტ ბაღვაშმა. ბაღვაშთა აღზევების დროს ბაგრატიონებმა კვლავ დაკარგეს დღივი. ბუნებრივია, იგი ბაღვაშთა დამორჩილების შემდეგ კვლავ მეფეთა რეზიდენცია ხდება.

XIII ს-ის ისტორიკოსებიდან ვარდანი მნიშვნელოვან ცნობას გვაწვდის XI ს-ის II ნახში ალფ-არსლანის მიერ ჯავახეთის ახალქალაქის დარბევის შესახებ, სადაც სულთანი 100 000 კაცით მოსულა (ვარდანი 2006 : 124). ახალქალაქი, რომ ქართული ქალაქია და მას ქართველები იცავდნენ, სადრ ად-დინ ჰუსეინის ცნობებიც ადასტურებს, რომელიც ასევე მოგვითხრობს ალფ-არსლანის მიერ ახალქალაქის აღების შესახებ. ქართველებს სულთნისგან გამოგზავნილი ემირებად დანიშნული პირები დაუხოცავთ. ერთ-ერთი მსახური სავაფი ეახლა სულთანს და აუწყა, რომ „ქართველები თავს დაგვესხნენ და მუსლიმები დაამარცხესო. ალფ-არსლანი „მტრის სასტიკ წინააღმდეგობას მამაცურად გაუმკლავდა, მათ ქვეყანაში შევიდა და მტრებისგან გაათავისუფლა“ (შენგელია 1976 : 190). ისტორიკოსი დასძენს, რომ ალფ-არსლანმა დიდი სისასტიკით აიღო ახალქალაქი. „მატიანე ქართლისა“ აღნიშნავს, რომ სულთნის ლაშქარი „წავიდეს ჯავახეთს და მოადგეს ახალქალაქს ... და ბრძოდეს სამ დღე. ახალქალაქის ზღუდის მშენებლობა დასრულებული არ იყო. მიუხედავად, ქართველთა თავგანწირული ბრძოლისა, თურქებმა მაინც მოახერხეს ქალაქში შესვლა – „აღიდეს განძი და ტყუე ძლიერი, და შეიღება წყალი ახალქალაქისა სისხლითა“ (ყაუხჩიშვილი 1955 : 306). ვარდანი, ასევე, ახალქალაქის სახელწოდების მნიშვნელობაზეც საუბრობს და მას ქართული ენის საფუძველზე ხსნის: „შემდეგ [ალფ-არსლანი] ხელმეორედ მოვიდა 100 000 კაცით, აიღო ახალქალაქი, რომელიც ქართულად „ახალ ქალაქს“ ნიშნავს“ (ვარდანი 2002 : 124). „ქართლის ცხოვრების“ ძველი სომხური თარგმანი ალფ-არსლანის ლაშქრობას ასახელებს, მაგრამ, სამწუხაროდ, არ აღნიშნავს ახალქალაქის სისხლიან ბრძოლას, ზოგადად საქართველოს დარბევაზე საუბრობს და სულთნის მიერ ანისზე გალაშქრებას აღნიშნავს: „მოვიდა [ის] და აიღო მთელი ქართლი, ამოწყვიტა და ტყვედ წაიყვანა. დაიძრა [და] წავიდა სომხეთის დედა ქალაქ ანისს, აიღო ის და ამოწყვეტილთა სისხლით აავსო“ (აბულაძე 1953 : 229). „მთელ ქართლში“, რომელშიც საქართველოს სამეფო იგულისხმება, ისტორიკოსი ჯავახეთსაც მოიაზრებს, ანუ მისთვის ჯავახეთი ქართლის ნაწილია, ცალკე გამოყოფს სომხეთს, რომლის დედაქალაქი ანისია. ვარდანიც გადმოგვცემს, რომ ახალქალაქის შემდეგ სულთანმა ანისი აიღო .

„ქართლის ცხოვრების“ ძველი სომხური თარგმანი მიუთითებს გიორგი II-ის მიერ ბიზანტიელებისგან სხვა მრავალ ციხესთან ერთად ჯავახეთის ციხეების განთავისუფლებას: „აიღო გიორგიმ ბერძენთაგან ყველა ციხე, რომლებიც აედოთ მათ: ანაკოფი[ა], აფხაზეთის თავს, კლარჯეთის ქვეყნის, შავშეთის, ჯავახეთისა და არტაანის მრავალი სიმაგრე, ყარსიცა და ვანანდიც, [და] აგრეთვე შამშივი[ლ]დე თურქთაგან“ (აბულაძე 1953 : 232).

ისტორიკოსი აღნიშნავს, აგრეთვე, დავით აღმაშენებლის დროს ჯავახეთში თურქთა მიერ ბეშქენ ჯაყელის მოკვლის ფაქტს: „და როცა აღასრულებდა ზატიკის დღესასწაულს ნახედურს დიდი დავით, მოუტანეს მას ამბავი, რომ თურქებმა ჯავახეთს ბეშქენი მოკლეს,

მოვიდნენ [და] დასხდნენ რახსის ნაპირსო“ (რახსის პირი - ქ. ქ.), სადაც დავითს სასტიკად დაუბრუნებია მათი ბანაკი (აბუღაძე 1953 : 243). დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი აღნიშნავს, რომ ჯავახეთი საქართველოს სხვა მხარეებთან ერთად, „ამათსა მეფობასა შინა აშენდა“ (ყაუხჩიშვილი 1955 : 365). როგორც ჩანს, დავითს, მამის მსგავსად, კვლავ უწევდა ჯავახეთიდან თურქების გაძევება და მისი შენარჩუნება.

განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს XII ს-ის მცირე სომხური ქრონიკის „მეფენი უკანასკნელ ბაგრატუნთა“ მონაცემები ჯავახეთის აოსრების შესახებ XII ს-ის 70-იან წწ-ში ელდიგუზ ათაბაგის მიერ, რომელიც ახორციელებდა სისხლისმღვრელ ბრძოლებს საქართველოს მეფის გიორგი III-ის წინააღმდეგ ქალაქ ანისისთვის (ქუთათელაძე 2001 : 218). „1174 წელს გიორგი მეფემ კვლავ აიღო ანისი და გადასცა ივანე ორბელს. 1175 წელს მოვიდა ელდიგუზ ათაბაგი, ალყა შემოარტყა ანისს და დაანგრია მრავალი ეკლესია შირაკში, იმავე მიზეზით გააპარტახა ახალქალაქი და ჯავახეთი“, რის შემდეგ დეინში დაბრუნებულა (ქუთათელაძე 2001 : 218). ზემოაღნიშნული ინფორმაცია მნიშვნელოვანია იმით, რომ იგი არ ფიქსირდება ქართულ წყაროებში. ელდიგუზ ათაბაგის მიერ ჯავახეთის გაპარტახების შესახებ არც ვარდანი და არც სხვა სომეხი ისტორიკოსები არაფერს ამბობენ. როგორც ვხედავთ, ელდიგუზ ათაბაგი ფაქტიურად იმეორებს სულთან ალფ-არსლანის სამხედრო მანევრს. როგორც ჩანს, ანისიც და ახალქალაქიც მაჰმადიანური სამყაროსთვის სტრატეგიულ ცენტრებს წარმოადგენდნენ სამხრეთ კავკასიაში გაბატონებისთვის.

სტეფანოს ორბელიანი ჯავახეთში მცხოვრებთ მოიხსენიებს, როგორც ჯავახნი, ჯავახიანნი, ჯავახურნი, რაც ადგილის სახელწოდებიდან, ამ შემთხვევაში ჯავახეთიდან, მომდინარეობს, რადგან, ისტორიკოსის თქმით, „გუართა და გუარის მთავართა ადგილის სახელს უხმობენ“ (ორბელიანი 1978 : 28). ამ წესის მიხედვით გამოჰყავს მას ჯავახეთი. კერძოდ, „ჯავახეთის გამო ჯავახნი, ანუ ჯავახიანნი“ (B ტექსტი) (ორბელიანი 1978 : 28), „ჯავახთა-ჯავახნი“ – (A ტექსტი) (ორბელიანი : 29). გიორგი III-ის წინააღმდეგ მოწყობილ ორბელთა აჯანყებაში მონაწილე პირთაგან ამირსპასალარის მხარეს მდგომნი ტექსტში მოიხსენიებიან როგორც „ჯავახნი“, ტექსტში კი „ქართლიდამ ერისთავნი და ჯავახურნი“, ანუ ჯავახელნი (ორბელიანი 1978 : 45).

ზემოთ განხილული ისტორიული მასალიდან გამომდინარე შეიძლება დავასკვნათ, რომ შუა საუკუნეების სომეხ ისტორიკოსთათვის ჯავახეთი არ მოიაზრებოდა სომხეთის ნაწილად ან სომხურ სივრცედ. სომხურ ისტორიოგრაფიაში დამკვიდრებული მოსაზრება ჯავახეთის სომხეთის ტერიტორიად გამოცხადებისა და ამით საკითხის პოლიტიზირება უფრო თანამედროვე ისტორიკოსთა ხელწერაა და ისტორიის გაყალბებას წარმოადგენს.

ლიტერატურა:

- აბუღაძე 1953:** აბუღაძე ი., ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი. ქართული ტექსტი და ძველი სომხური თარგმანი გამოკვლევითა და ლექსიკონით გამოსცა ი. აბუღაძემ. თბილისი.
- აბუღაძე 1973:** აბუღაძე ილ., ძველი ქართული ენის ლექსიკონი. თბილისი.
- ანდრონიკაშვილი 1966:** ანდრონიკაშვილი მ., ნარკვევები ირანულ-ქართულ ენობრივი ურთიერთობიდან. თბილისი.
- ასოღიკი 1885:** *Ասոխարուի Տարւնայույ Ասողկան պատմութիւն օրհնագրական, Սպ.*
- ბერიძე 2012:** ბერიძე მ., ძიებანი ჯავახეთის ტოპონიმიიდან. ჯავახეთის ეპიგრაფიკული კორპუსი. თბილისი.
- ბერძენიშვილი 1985:** ბერძენიშვილი დ., ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, ზემო ქართლი – თორი, ჯავახეთი. თბილისი.

- ბერძენიშვილი 1990:** ბერძენიშვილი ნ., მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისათვის. თბილისი.
- ერემიანი 1963:** S. Eremyan, Hayastan =st aḵxara Arm. Vert. Erevan.
- ვარდანი 2006:** ვარდან არეველცი, მსოფლიო ისტორია. თბილისი.
- მამულია 1968:** მამულია გ., „არიან ქართლის“ საკითხისათვის. კრებული „საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები“. თბილისი.
- მაისურაძე 1999:** მაისურაძე გ., საქართველოს სომხური მოსახლეობის საკითხები (IV-VIII სს.). თბილისი.
- მელიქსეთ-ბეგი 1938:** მელიქსეთ-ბეგი დ., მეგალითური კულტურა საქართველოში (მასალები არქაიკული მონუმენტური ხელოვნების ისტორიისათვის). თბილისი.
- მოვსეს ხორენაცი 1984:** მოვსეს ხორენაცი, სომხეთის ისტორია. ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო ალ. აბდალაძემ. თბილისი.
- მოქცევაი ქართლისაი 1963:** „მოქცევაი ქართლისაი“. ძველი ქართული ჰაგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. წიგნი I (V-X სს.). თბილისი.
- მუსხელიშვილი 1977:** მუსხელიშვილი დ., საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები. I. თბილისი.
- ნარკვევები 1973:** საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. II. თბილისი.
- ორბელიანი 1978:** სტეფანოს ორბელიანი, „ცხოვრება ორბელიანთას“ ძველი ქართული თარგმანები. ქართულ-სომხური ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი და საძიებლები დაურთო ე. ცაგარეიშვილმა. თბილისი.
- ორბელიანი 1991:** სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული. I. თბილისი.
- ორბელიანი 1993:** სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული. II. თბილისი.
- პატკანოვი 1877:** Армянская География VII века. Издал К.П. Патканов. Санкт-Петербург.
- სანაძე 2001:** სანაძე მ., ქართლის ცხოვრება და საქართველოს ისტორიის უძველესი პერიოდი (ქართლოსიდან მირიანამდე). თბილისი.
- უხტანესი 1975:** ისტორია გამოყოფისა ქართველთა სომეხთაგან. სომხური ტექსტი ქართული თარგმანითა და გამოთქმებით გამოსცა ზ. ალექსიძემ. თბილისი.
- ქართული ისტორიული საბუთები 1984:** ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი. თბილისი.
- ქუთათელაძე 2001:** ქუთათელაძე ქ., ქვემო ქართლის პოლიტიკური ისტორიის საკითხები. თბილისი.
- ქუთათელაძე 2014:** ქუთათელაძე ქ., წუნდის (ჯავახეთის) საერისთავო „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით. ისტორიული რეპრეზენტაცია: თეორიული მიმართულებანი და კონკრეტული კვლევები. აკადემიკოს მარიამ ლორთქიფანიძის დაბადების 90-ე წლისთავისადმი მიძღვნილი საერთაშორისო კონფერენციის მასალები. თბილისი.
- დღონტი 1984:** ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა. შემდგენელი ალ. დღონტი. თბილისი.
- ყაუხნიშვილი 1955:** „ქართლის ცხოვრება“. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხნიშვილის მიერ. ტ. I. თბილისი.
- ყაუხნიშვილი 1973:** ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. „ქართლის ცხოვრება“. თექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხნიშვილის მიერ. ტ. IV. თბილისი.
- შენგელია 1976:** შენგელია ნ., სადრ ად-დინ ჰუსეინი ალფ-არსლანის საქართველოსა და ამიერ-კავკასიის ქვეყნებში ლაშქრობის შესახებ. ძიებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან. თბილისი.
- ხუდაბაშიანი 1987:** Худобашиан М., Зап. Изд. исл.н. Фан. ран, სრ.
- ჯანაშია 1952:** ჯანაშია ს., აღმოსავლურ-ქართული სახელმწიფოს უძველესი კულტურულ-პოლიტიკური ცენტრების საკითხისათვის. შრომები. II. თბილისი.
- ჯიქია 1941:** გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი. წიგნი II. თურქული ტექსტი გამოსცა, თარგმანი, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო სერგი ჯიქიამ. თბილისი.

К. Кутателадзе (Тбилиси)

**Джавахети в армянских и грузинских источниках средних веков
(сравнительный анализ)**

Информации о Джавахети в армянских источниках средних веков оказалось не так уж много, в то время как грузинские источники того же периода дают довольно обильную информацию об этом крае Грузии. В армянской историографии средних веков (Мовсес Хоренаци, «Ашхарацуиц», Ухтанес, Вардан, Асохик, «Малая армянская хроника» XII века, Стефаноз Орбелян и др.) всего лишь несколько историков упоминают этот край. Из них сравнительно поздние источники повторяют сведения историков предыдущих веков. Кроме этого, мало данных конкретно об этом крае. В виде исключения можно назвать древний армянский перевод «Картлис цховреба», который, естественно, повторяет данные грузинских источников, хотя некоторые факты и там не указаны. Не исключено, что некоторые армянские авторы XI-XII в.в. опирались на грузинские источники, где зафиксированы одни и те же конкретные факты.

Из вышеуказанного Мовсес Хоренаци упоминает «половину Джавахети», которую получил сын Шара Гушара (Мовсес Хоренаци 1984: 106). Эти сведения Хоренаци повторяет и Вардан (Вардан 2006: 57). «Половину Джавахети» упоминает и Асохик, который тоже, наверно, повторяет сведения Мовсеса Хоренаци (Асохик 1885: 35).

При описании Иберии армянская география «Ашхарацуиц» рассматривает Джавахети в её составе, где он занимает 4-ое место, в другом случае в т.н. «Великой Армении» - краем входящим в её 13-ую провинцию Гугарк, где занимает 8-ое место (Патканов 1877: 52). В связи с Гугарком значительна информация, зафиксированная в армянском тексте, когда составитель источника отмечает, что «В Гугарке были края, которые принадлежали Иберии» (Патканов 1877: армянский текст 20). Этот факт указывает на то, что, в армянских источниках Гугарк отождествлялся с Картли и признавался частью царства Картли. Данные «Ашхарацуица» отражают тот факт, что Джавахети входил в питиахшество Гугарк (территория отрезанная от царства Картли), и который вассально подчинялся Армении (Кутателадзе 2001: 15-16).

Согласно «Картлис цховреба» Джавахети входил в страну эриставства Цунда, которая была составной частью царства Картли. Эту информацию повторяет древний армянский перевод «Картлис цховреба», который, дает больше всех сведений о Джавахети. Он называет границы Джавахети в самом широком понятии «от Паравани до истоков реки Куры, который есть Джавахети» (Абуладзе 1953: 34). Согласно «Жизни царей» Леонтия Мровели, эта территория - это страна, принадлежащая Джавахосу, внуку Картлоса - этнарха грузин, который построил два города - город Цунда и город Антани, который раньше называли «Каджта Калаки» (Город Девов), а потом - Гури (Каухчишвили 1955: 10), которому соответствовало V эриставство Цунды со времён Парнаваза (Каухчишвили 1955: 24). Парнаваз послал V эриставом Цунды и дал ему территорию от Паравани до истоков Куры, которыми являются Джавахети, Кола и Артаани (Каухчишвили 1955: 24). И, действительно, древний армянский перевод «Картлис цховреба» тоже отмечает, что Парнаваз послал V эристава в Цунду (Մնչ Գր) и дал

ему территорию от Паравани до истоков Куры, которыми являются Джавахети и Артаани (Абуладзе 1953: 34). В этом случае, естественно, подразумевается и Кола. (см. ниже). Интересен тот факт, что в древнем армянском переводе «Картлис цховреба» не упоминается основание Цунды и Артаани одним из грузинских этнархов Джавахосом, под которым подразумеваются грузинские племена.

Древний армянский перевод «Картлис цховреба» упоминает центр эриставства Джавахети в форме Цанда/Цунда/Цонда (Մանդա-Մոնդա Cownda-Մոնդա) (Абуладзе 1953: 12,13,24,49,54,61). Эристава Цунды называют «Мтаваром» (Ишхан) (Абуладзе 1953: 61). Из двух значительных городов, созданных Джавахом в этой историко-географической стране, переводчик называет Цунда «Каджатун», а Артаан - «Каджта калаки». «Тун» (дом) в этом случае подразумевается обитель, местопребывание.

В грузинской и армянской историографии считается, что существует Джавахети «Верхний» и «Нижний». В связи с таким делением Джавахети грузинские и армянские исследователи высказывают разные соображения.

Исследователь Д. Бердзенишвили считает, что «Верхний Джавахети» и упомянутая в армянских источниках «половина Джавахети» – это «Джавахети от Паравани до Куры» (ср. «запад Паравани до востока Куры»), упомянутый в грузинских источниках, который сын Вахтанга Горгасали Дачи передал своему брату (Каухчишвили 1955: 205). Об этом не упоминается в древнем армянском переводе «Картлис цховреба». Д. Бердзенишвили считает, что он расположен вправо от Куры. Параллельно «Нижний Джавахети» должен быть расположен «от берегов Куры до Самцхе и долины Ниала» (Бердзенишвили 1985: 78). По мнению М. Санадзе, «Верхний Джавахети» входил в Картли и находился на правом берегу Куры, т.н. «в Картли доли Армазели» (М. Санадзе 2001: 63), а «Нижний Джавахети», т.е. Джавахети левого берега Куры, входил в правление Мцхета и им предположительно «правил эристав Одзрхи» (М. Санадзе 2001: 62). Согласно данным «Картлис цховреба», очевидно, территория эриставства Цунды с какого-то времени была раздроблена и эристав Цунды полностью не мог ее контролировать. Как справедливо отмечает Д. Бердзенишвили, «выходит, что эриставство Цунды разделено на две части и владением царя Картли является Джавахети от Паравани до Цунда. Остальная территория Джавахети, т.е. Артаани и Кола, осталась во владении сводных братьев Мирдата и Леона под эриставством Насара». Исследователь считает, что «здесь ещё раз подчеркивается значение Джавахети для царства Картли, в частности, её пастбища, важные с древнейших времён для царского домена» (Бердзенишвили 1985: 77).

Не исключаю, что территория „от Паравани до Цунды“, должно быть, раньше отделилась от эриставства Цунды в границах от Паравани до истоков Куры, которая включает Джавахети, Кола и Артаани (Каухчишвили 1955: 24). В частности, когда армянский царь отнял у грузин «город Цунда и Артаани до Куры», здесь не видно, что это была территория от Цунды до Паравани, которую, наверное, сохранили и контролировали грузинские цари. После восстановления границы и возвращения отторгнутых территорий, как видно, территория от Паравани до Цунды не была возвращена эристам Цунды. Возможно, именно это обстоятельство обусловило то, что в дошедших до нас исторических сведениях эриставы Цунды за редким исключением всегда стояли в лагере противников царя Картли. Они всегда поддерживали ту кандидатуру царя Картли, которую поддерживал армянский царский двор. Не исключено, что, придерживаясь этой позиции, они надеялись, что новый царь восстановит эриставство Цунды в старых границах. Интересно, почему это происходило? Возможно, именно во время противостояния между ними и армянским царём, сами карталинские цари отрезали от эриставства Цунды ту часть, которая была стратегически жизненно важной для внутренней Картли. Здесь подразумеваются кратчайшие пути, проходящие через Джавахети, которые связывали внутренние регионы Картли с Тао-Кларджети, тут находились летние пастбища. Естественно, правитель эриставства с помощью внешних сил попытался бы восстановить позиции, но, вероятно, с этим сталкивались интересы армянского царя, который захватил пограничный край Карталинского царства.

Следовательно, армянский царь попытался бы захватить территорию Джавахетского эриставства «от Цунды до Паравани» и объединить её под господством подчинённому ему эристава. Присоединением этой части эриставства Цунды армянский царь легко смог бы пойти на внутренние регионы карталинского царства. Как видно, эристав Цунды стоит на стороне той кандидатуры армянского царя или царя Картли, которую поддерживает Армения (Кутателадзе 2014: 284). На протяжении всего этого времени среди «западных эриставов»¹ (Цунда, Одзрхе, Кларжети) эристав Цунды и в Самцхе крепости Демоте, построенной в результате военной агрессии для оказания помощи жителям Цунды и для борьбы против эристава Одзрхи, поддерживают армян, остальные эриставы – Кларджети и Одзрхи – царя Картли Армазели (Каухчишвили 1955: 47-48).

С. Еремян «Верхним Джавахети» считает территорию, которая по-грузински называется Джавахети, в частности сегодняшний Ахалкалакский р-он. По словам исследователя, он вошёл в состав грузинского царства с 387 года. «Верхний Джавахети» был 8 гаваром питахша Гугарка, центром этого Джавахети он называет Цунда, который упоминает как «Каджатуни». «Нижним Джавахети» он считает Эрушети, северную часть сегодняшнего Ардагани (Артаани-К.К.), который был гаваром Гугарка. По словам исследователя, после 338 года он вошёл в состав царства Картли. И «Верхний, и Нижний Джавахети» исследователь включает в т.н. «армянский Месхети» вместе Шавшет-Кларджети и Артаани (Еремян 1963: 119). Соображениям С. Еремяна противоречат данные грузинского источника. Вышеуказанные территории, которые входили в эриставство Кларджети и Джавахети (Каухчишвили 1955: 24), подчинялись царю царства Картли. Кроме того, согласно сведениям Леонтия Мровели об учреждении императором Константином????, фиксируется, что бассейн р. Куры находятся в составе Грузии, а р. Аракса – в составе Армении (Каухчишвили 1955: 24). К сожалению, об этом сведении не упоминается в древнем армянском переводе «Картлис цховреба» (Абуладзе 1953: 74).

О связи Цунды с другими краями, входящими в состав Джавахети, в частности с Артаани, Эрушети и Кола, Д. Мухелишвили думает, что «Большая Артаанская лива», упомянутая в «Большом давтаре Гурджистана», считает Артаани вместе с Эрушети, а под существующим параллельно с «Большим Артаани» «Маленький Артаани» исследователь подразумевает Кола (Мухелишвили 1977: 160).

С. Еремян в связи с Цунда отмечает, что Цунда под названием «Каджатуни» упоминается только в грузинских источниках и связывает это с армянским переводом. Несмотря на то, что топонимы Джавахети фактически грузинские, Д. Бердзенишвили, исходя из сведений Леонтия Мровели, считает, что здесь произошло заселение этого места негрузинским населением, когда армянский царь Ерванд захватил границу Грузии, города Цунда и Артаан до Куры и рассадил там подобных дэвов и назвал Цунда «Каджатуни», что переводится как «Город дэвов» (Каухчишвили 1955: 44). В частности, «эти люди этнически отличаются как от грузин, так и от армян, а их поселение здесь означает приобретение опоры и союзников для армянского царя» (Бердзенишвили 1985: 125). Эти сведения «Картлис цховреба», естественно, повторяют и его древний армянский перевод. Вахушти тоже отмечает этот факт, но ничего не говорит о заселении этого края кем-либо (Каухчишвили 1973: 63).

По соображению Г. Мамулия, Ярванд назвал Цунда Каджатуни потому, что авестийский *augand* (*augvant*), Фал. *augand*, армянский Ерванд, греческий оронт, грузинский Иарванд, обозначают «сильный», «смелый», «быстрый», что соответствует армянскому каджи. Таким образом, Цунда, как «Каджатуни», то же самое, что дом Ерванда, т.е. в общем город Ерванда» (Мамулия 1968: 213). В связи с Арванд/Иарвандом М. Андроникашвили отмечает, что «древнейшая форма этого имени – это авестийский адъектив *augvnt* «быстрый», «храбрый», ср. с *eugvant*, *augvataspa* «быстрый, как конь» (эпитет бога солнца). В пехлевийском *argvand* и *agavandasr* являются именами собственными, в нов.

¹ Так упоминается в «Картлис цховреба».

персидском *arvand* (отец Лограспа в Шахнаме), в армянском Еруанд (Андроникашвили 1965: 428-429). Исследователь считает, что грузинский «Арванд» (Арванд Гушнасп – Марзпан Картли) вошёл непосредственно из сасанидского пехлевийского, а что касается Ярванд, то это армянская форма Еруанда (Андроникашвили 1965: 429).

Под этим Г. Мамулия подразумевает «непосредственный захват южно-грузинской государственной единицы Ервандом» армянским сатрапом Ахемеридского Ирана и отождествляет эту территорию с «Ариан Картли» (Мамулия 1968: 225). Более конкретно отмечает Г. Майсурадзе, что «Ариан Картли» из «Мокцеваи Картлиса» является государственной единицей южной Грузии, царь которой Парсман «вместе со своим царством был вассалом Ерванда-армянского сатрапа государства Ахеменидов в конце империи Ахеменидского Ирана» (Мамулия 1968: 224). Учитывая соображения Г. Мамулия о "Доме Ерванда" или "Городе Ерванда", Г. Майсурадзе считает, что Ерванд, наверно, заселил эту территорию "верными ему людьми, людьми его дома, более поздним термином его *tokidebulebi* (на груз. яз.), т.е. армянами, которые могли создать более надежную опору для своего царя, чем чужие иностранцы. Одним словом, с древних времен существование армянского населения в этом регионе не должно вызывать сомнения (Майсурадзе 1999: 16-17).

Но я принципиально не могу разделить соображения вышеуказанных исследователей, которые дают «дэву» и «каджу» этническое содержание. По соображениям Д. Бердзенишвили, определение другого этнического элемента только как «родственники дэвов», звучит искусственно и утверждение существования армянского населения исходя из армянского названия Цунды (подразумевается Каджатуни – К.К.) лишено научного основания, ничего не говоря о заключениях Г. Майсурадзе, который опираясь только на соображения Г. Мамулия, дает неправильную интерпретацию вопросу и апеллирует на армянское население, что явно не подкрепляется письменным источником. В вышеуказанном сведении Леонтия Мровели ничего похожего не было сказано о заселении армянского населения. Также надуманные соображения, которые не опираются на данные источников, не могут подтвердить истину и способствуют искажению истории, это особенно опасно для такого вопроса, как исследование политической истории Джавахети. Вышеуказанной интерпретации противоречит тот факт, что большинство древних топонимов Джавахети опирается на грузинскую/картвельскую основу (Беридзе 2012: 263-345). Этот факт зафиксировал и турецкий источник «Большой давар вилайета Гурджистана», где большинство географических названий Джавахети грузинские (Джикия 1941: 13-20). Как известно, поселение армянского населения имело место в более поздний период. Также мы не разделяем соображение Г. Мамулия о том, что будто Цунда «город Ерванда», так как из источников видно, что армянский царь Ерванд после завоевания уже существующей Цунды, города построенного одним из этнархов грузин Джавхком, центра эривставства, назвал этот город «Каджатуни», т.е. «Каджатуни» это перевод «Цунды». Поэтому в первую очередь нужно выяснить этимологию Цунды, которая не изучена. Вполне вероятно, что под «Каджатуни», как называют Цунда, больше подразумевается дом, местопребывание «героев», «бодрых», «храбрых», «энергичных», «сильных», «бесстрашных», «твердых», (имеющих сверхестественные силы), «воинов», т.к. по-армянски «кадж» (Գաջ) означает храбрый, смелый, очень сильный, непоколебимый, герой и др. (Худабабян 1987: 484). Очень интересны также слова с таким же значением, как «Каджасун» (Գաջասուն) - герой и «Каджатоич» (Գաջատոիչ) - быстролетающий (Худабабян 1987: 485). Слово со сходным значением фиксируется в пшавском диалекте грузинского языка «Дэвканджи», что значит «человек-герой» (Глonti 1984: 204).

Не исключено, что внизу из-за не знания значения армянского слова «кадж», историк отождествил его по христианским понятиям со словом «каджи», обозначающим чёрта и дэва, а людей, находящихся с Ервандом, объявил «родственниками дэвов» и «говорящих по-дьявольски». Здесь же

больше подразумевалось войско или отряды бодрых, храбрых, сильных, бесстрашных, героев, бойцов, которых, наверно, Ерванд расположил в Цунда с целью защиты собственных позиций. Древний армянский перевод «Картлис цховреба» под словом *dasxna* (на груз. яз. «посадить») подразумевает *დასახუნა*, что Ил. Абуладзе переводит как «поселил» (Абуладзе 1953: 49). В древнегрузинском языке это слово имеет и другое значение, в частности, оно связано с походом, нападением, обозначает «положил», «поставил» и другие (Абуладзе 1953: 187). Согласно пояснениям С. С. Орбелиани, *„dadeba”* (на груз. яз.) значит «положить основу», «граница» и *zeglis gangeba* (на груз. яз.) (Орбелиан 1991: 187). Таким образом, более правильным было бы под этим словом подразумевать не поселение, а распределение в пограничной полосе, или в пограничном пункте специально обученные, отличающиеся особой храбростью отряды или войска.

Согласно С.С. Орбелиани, «каджи говорят что-нибудь соблазнительное дьявольское, в частности, али, «стражи воздуха» (Орбелиан 1993: 219). В связи со «стражем воздуха» исследователь отмечает, что мусульмане называют его «Гури» (Орбелиан 1993: 466). Он также отмечает, что «дэви» по-армянски обозначает черта (Орбелиан 1991: 215). Таким образом, как мы видим, каджи, дэви, гури обозначают дьявольские, злые силы. В одной из моих статей в связи с названием Артаани «Город Каджи» и «Гури» было обращено внимание на слово «Артваз», рассмотренное С.С. Орбелиани, которое по его толкованию обозначает «старший над беблами» (Орбелиан 1991: 66), бебл объясняется как ведьма, «совершающая колдовства» (Орбелиан 1991: 99). Это слово с основой «арт» по содержанию действительно можно связать с «Гур», которое, как мы видели обозначает «каджи» (лещий), дьявольский (Кутателадзе 2014: 274). Однако интересно, что легло в основу слова «арт». В связи с этим очень интересно объяснение царевича Вахушти, когда он характеризует хребет Арсиани, историк отмечает, что «гору Арсиани он называет Артаани-каменная насыпь (Каухчишвили 1973: 68), которая ассоциируется с большими камнями (ср. мегалитные памятники, циклопические строения, Гохнари, Квавнари, Лодовани, Каркнали). Эту гору он описывает именно в Артанском крае (Каухчишвили 1973: 74). Артан/Артаани указывает на форму множественного числа от этого слова. Таким образом, «арт» связывается с насыпью, кучей больших глыб. Исходя из этого, неудивительно, что его назвали «Город Каджей», как построенный из больших камней, которые могли сдвинуть только «герои», или «каджи», имеющие сверхъестественные силы. Царевич Вахушти называет также крепость на гребне горы Шаори возле озера Паравани в Джавахети, которая была построена большими камнями (Каухчишвили 1973: 320). По отношению к вышеуказанному правильно отмечал С. Джанашия, что «Городом каджей» (крепостью) и участками героев в древней Грузии называли центры, в частности циклопические сооружения (Джанашия 1952: 12).

Но, интересно, что легло в основу упоминания центров Джавахети Цунды и Артани «Каджатуни» и «Город каджей»? По языческим понятиям местопребывания героев, дэвов, владеющих сверхъестественными именами, которым приписывали строительство этих городов или крепостей, как отмечает Л. Меликсет-беков, очевидно, также бывшие крепости-города оставили довольно много данных народу, чтобы они признавали их построенными «каджами», а не людьми, и поэтому, люди придумали специфическое название (Меликсет-беков 1938: 8). Согласно христианскому мировоззрению, они отождествляли их с дьяволом и каждем. Топонимы сходного содержания встречаются и в других частях Грузии, напр.: «След колена Дэва» (Девис намухлари), «Гмирт наквети» (возведенный героем). Встречаются также такие формы, как «Гмирт Кветили» (возведенный героем), «Гмирт насахлари» (бывшее жилище героев), «Гмирт Нацихари» (бывшая крепость героев), «Гмирт нашени» (построенная героями) (Меликсет-беков 1938: 8, 10). Л. Меликсет-бек разъясняет, что «Гмирт наквети» / «Гмирт Кветили» (построенная героем) означает то, что соответствующие строения, по убеждению народа, построены не человеком, а мифическими «Дэвами-героями» (Меликсет-беков 1938: 10). Царевич Вахушти в связи с "Гмирт-наквети" (Чхиквтская Троица), существующая в Алгетском ущелье,

отмечает: «удивительна, так как построена огромными камнями, что не мог сделать человек, что проходило границей и называлась накусти гмирта и была крепость, а сейчас церковь» (Каухчишвили 1973: 326). Царевич Вахушти и Цунду упоминает как город-крепость, «прочно ограждённый» (Каухчишвили 1973: 670). Кроме «Каджатуни/крепость каджей/город каджей», Вахушти упоминает, что на р. Чакви «есть крепость Каджети, с высокой стеной. Есть тоннель, проложенный в скале» (Каухчишвили 1973: 729), также «Каджис цихе» (крепость каджей) упоминается возле озера Чилдири (Бердзенишвили 1985: 126). Таким образом, вышеуказанное действительно указывает на то, что в под словом «каджи» не подразумевается этническое содержание, тем более этнически армянское население в Джавахети в древние времена. С основой «цон»/«цун» в грузинских источниках упоминается «Цунари» – ущелье в Шида (внутренний) Картли, где находится церковь Цунари а также «Цона», «Цункис (цун/тсун) хеви» (ущелье) в Самцхе. В связи с этимологией «Цунды» интересна «Цунта», которая является названием края в Дагестане. На аварском это обозначает высокое место, гнездо орлов. Является или нет грузинский Цунда в какой-либо связи с дагестанским Цунта, говорить об этом пока трудно, для установления этого следует провести специальные исследования. С основой «цун» связано сохранившееся в гурийском диалекте богатого грузинского языка слово «**цун-цуна**»/«**цумцупа**», что в переносном смысле обозначает умелый, храбрый и деловой (Глonti 1984: 713). С определённой умелостью должны быть связаны слова с основой «цин» в ингилойском диалекте. «**Цинтва**», что на ингилойском диалекте обозначает выигрыш в какой-нибудь игре по одному» (Глonti 1984: 703). С этим связано «**Га-цин-ква**», что в ингилойском диалекте обозначает «выиграть по-одному и оставить человека с пустыми руками» (Глonti 1984: 145). Интересно, также мингрельское слово Цурцума, что обозначает «фицхели» (без страшный). Для определения этимологии Цунды может быть интересным и пригодным название «Ацангвара» (по-абхазски Ацан гуара – стойбище цан-ов (западно-грузинское племя), которое является названием полумегалитных строений – археологических памятников бронзового периода, где летом устраивались стойбища пастухов и скотины. По нашему мнению, наоборот, «Каджатуни» должен быть переводом Цунды и этимологически Цунда должен быть связан с местом пребывания храбрых, храбрых, *mqmeta* и героев. Для лучшего выяснения вопроса обязательно, по мере возможности, выяснить этимологию Цунды. Как мы убедились "Каджатуни" это армянский перевод, поэтому следует производить исследования по этому вопросу.

Автор древнего армянского перевода «Картлис цховреба» Артаани, входивший в эриставство Джавахети, упоминает как город, страну, край: напр. Парнаваз «Опередил Азона в городе и стране (крае) Артаани, который тогда назывался городом каджей» (Абуладзе 1953: 33). В отличие от сведения Леонтия Мровели из «Жизни царей», который в составе страны, принадлежавшей Джавахети и эриставству Цунды, кроме самого Джавахети, называет Кола и Артаани, а древний армянский перевод «Картлис цховреба» в этом эриставстве называет только «Джавахети и Артаани» (Абуладзе 1953: 34), что указывает на то, что Кола подразумевается в Артаани. Д. Бердзенишвили считает, что «Кола и Артаани это страны, примкнувшие к Джавахети, объединённые с её преимуществом (Бердзенишвили 1985: 75).

Сведения Леонтия Мровели о взятии Александром Македонским городов Картли, где упоминается центр Джавахети Цунда, повторяет древний армянский перевод «Картлис цховреба» - «Цунду захватил Александр Македонский» (Абуладзе 1953: 34).

В связи со сведением «Картлис цховреба» о проведении лета царем Парнавазом в Цунда, древний армянский переводчик вместо Цунды пишет Джавахети - «Парнаваз проводил лето в Джавахети», что подразумевает, что эриставство Цунда, тот же Джавахети (Абуладзе 1953: 36). То, что Цунда действительно была летней резиденцией царей Картли, подтверждает и сведение грузинского историка Джуаншера, который упоминает Цунду, как «летний город» (Каухчишвили 1955: 205). Д. Бердзенишвили считает, что проведение лета Парнавазом в Цунда не обусловлено только отдыхом, а

«обозначает правление верхнего Картли на месте (Бердзенишвили 1985: 76-77). Если примем во внимание сведения летописи «Картлис цховреба» и опирающиеся на нее сведения Н. Бердзенишвили, то Джавахети принадлежала царству Картли (Бердзенишвили 1990: 258).

Соответственно, и «Картлис цховреба», и древний армянский переводчик говорят о том, как происходила борьба между царствами Армении и Картли по поводу пограничного края Цунды или эриставства Джавахети. Сначала Аршак, который был женат на дочери царя Картли Мирвана, «построил множество крепостей и укрепил ограду Джавахети, города, жителей Цунды» (Абуладзе 1953: 41), и этот рубеж тоже был построен из больших глыб. Хотя древнеармянский перевод «Картлис цховреба» иногда не придерживается полного текста «Картлис цховреба». Например, согласно «Жизни царей», когда царь Артабан послал царевича Зарена, «а грузины и осетины собрались в стране, называемой Джавахети, победили Зарена, разгромили его воинов и погнали их вплоть до границы Армении, захватили царевича Зарена, на берегу озера, которое называлось Цели и привели его обратно» (Каухчишвили 1955: 49). В связи с этим фактом древнеармянский перевод «Картлис цховреба» не упоминает о столкновении в Джавахети, а прямо пишет, что Зарен «как ребенок был захвачен в месте, которое называется озеро Цилх» (Абуладзе 1953: 53). Древнеармянский перевод «Картлис цховреба» отмечает, что для освобождения Зарена Сумбат Бивритян, царевич Артаваз и Тигран вместе армянским войском пошли в «страну Триалети» (Абуладзе 1953: 53-54). В аналогичном отрывке «Картлис цховреба» называет Триалети, где конечно, подразумевается край, который находится во владении грузинских царей. Естественно, армянские войска вошли в Триалети через Джавахети, где армянами была захвачена граница Грузии. Именно, через Триалети проходил кратчайший путь в «Шида Картли» а отсюда в нагорный Картли, где в Дарьяльской крепости грузины и осетины держали захваченного Зарена (Каухчишвили 1955: 49). «Картлис цховреба» и её древний армянский перевод отмечают, что после возвращения Зарена в результате определённых соглашений «армяне тут же вернули отнятую у грузин границу: «Цонда, «Дмухис (крепость Демоте – К. К.), Джавахети и Артаани» (Абуладзе 1953: 54).

Согласно «Картлис цховреба», столкновение между армянами и грузинами в Джавахети имело место в период царствования Бакара, сына Мириана. Армяне пытались посадить на престол царства Картли сына покойного Рева, племянника Бакара, который со стороны матери был связан с армянским царским тронном, он был внуком армянского царя Трдата¹. Бакар попросил помощи у Фероза - мужа своей сестры, вместе с которым с помощью иранцев жестоко разгромил армян (Каухчишвили 1955: 130-131). Об этом столкновении упоминает и Вахушти, хотя, по его словам, союзники победили врага в Триалети (Каухчишвили 1973: 95). Эту историю упоминает и древний армянский перевод «Картлис цховреба» (Каухчишвили 1955: 131). Армянское войско, вторгшееся в Джавахети, естественно, постаралось приостановить его, что имело жизненно важное значение для царства Картли. Захватив Джавахет-Триалети, армяне могли вторгнуться во внутренние регионы царства Картли и Мцхета, а также отторгнуть от царства Картли юго-западные края Грузии, поэтому, не исключено, что столкновение могло произойти, кроме Джавахети, и в Триалети, что явствует об остроте конфликта.

Очень интересны сведения древнего армянского перевода «Картлис цховреба» о приходе св. Нино в Джавахети: «пришла в горы Джавахети в июне месяце. Пришла к озеру Паравани и увидела в озере рыбаков и пастухов на берегу. Услышала, что молились Армази и Задену, т.к. знала армянский язык, которому обучилась в доме Двинского Ниафора. Спросила, откуда они и ответили: из Дарбы, Эларбина, Сапурци, Киндзари, Рабата и большого города Мцхета, где славят богов и царствуют цари» (Абуладзе 1953: 80-81). В сведениях интересно выяснить, в каком контексте подразумевается беседа на армянском языке между св. Нино и пастухами, пришедшими к озеру. Сведения, естественно, выбраны из «обращения Картли святой Нино», из сборника «Картлис Цховреба», где о вышеуказанных сведениях читаем, что возле озера Паравани она пробыла два дня и попросила пищу у рыбаков, «и

¹ Рев, сын царя Картли Мириана, женился на дочери армянского царя Саломе.

были рыбаки на том же месте ... молились своему богу Армазу и Задену и обещали пожертвования.. лишь бы вернуться с миром». А св. Нино немножко знала армянский, так как изучала от Ниафора и среди пастухов нашла такого, который понимал армянский и спросила: «Из какой ты деревни». Из этих сведений не видно, прославляли или нет пастухи на армянском языке Армаза и Задена, когда переводчик древнеармянского не конкретизирует этот факт. Из грузинского источника и исходящих из него данных древнего армянского перевода видно, что пастухи, находящиеся у озера Паравани, не принадлежали к местному населению, а были из разных мест царства Картли, в том числе из Мцхета. Сведения о беседе св. Нино на армянском языке подразумевает только установление контакта, когда с этой целью, человек, попавший в чужие края, старается использовать знакомые языки, т.е. св. Нино ищет человека, который может знать армянский язык и затем контактирует с ним. В связи с этим можно использовать одно сведение из грузинского источника «Обращение Картли», согласно которому до прихода в Мцхета св. Нино пробыла в Урбниси в яслях еврея , где она пробыла один месяц. Естественно, св. Нино еврейский использовала как язык общения. Кроме того, нужно отметить, что о вышеуказанном факте о беседе на армянском языке св. Нино и пастухов, пришедших к озеру Паравани, ничего похожего не говорится в летописи «Обращении Картли», которая является одним из источников «Картлис цховреба» грузинской историографии. «...Направилась я в горы Джавахети, чтобы узнать, где находится Мцхета, и пришла к большому озеру на вершине горы, озеро звали Паравани и пробыла там два дня. Попросила пищу у рыбаков, укрепила силы с помощью их пищи и благодарила бога. На том же месте были и пастухи, которые молились своим богам, проклятым Армазу и Задену и обещали им пожертвования. Утром рано подошла к ним и спросила одного из них, откуда они были. Он ответил, что они из разных окрестностей большого города Мцхета, где боги являются богами и цари царствуют» («Обращение Картли» 1963: 115-116). Естественно, сведение о беседе на армянском языке является поздним добавлением или же переписчик «Картлис Цховреба» подразумевал, что св. Нино, вошедшая из Армении и выросшая у Двинской женщины, должна была знать армянский.

Джавахети, или Цунда, является одним из важных краев царства Картли и с точки зрения религии. Согласно «Картлис Цховреба», позже после принятия христианства, присланные из Византии епископ Иоанн и сопровождающие его лица, оставили в Ерушети и Цунда святых, сокровища и строителей для строительства церкви (Каухчишвили 1955: 205). Древний армянский перевод «Картлис цховреба» указывает на то, что святые были оставлены только в Ерушети (Абуладзе 1953: 117). Древний армянский перевод «Картлис цховреба» также упоминает факт назначения епископов в Артаани и Джавахети (Абуладзе 1953: 182), где, естественно, подразумевалась Цунда. То, что под Артаани подразумевается Ерушети, подтверждают грузинские историки. Джуаншер упоминает назначение епископа в Ерушети Артаани. Вахушти Батонишвили упоминает только Ерушети (Каухчишвили 1973: 113). Д. Мухелишвили думает, что «возможно, в месте с Ерушети, Артаани в этом случае включает и Кола (малый Артаани)» (Мухелишвили 1977: 162). Всё сказанное выше указывает на то, что в краях эриставства Цунды – Джавахети, Артаани (вместе с Кола) и Ерушети в христианскую эпоху должны были быть значительными центрами язычества, и там все языческие идолы замещались христианскими святыми, начиналось строительство церквей и епархиальных центров. В «Картлис цховреба» в одном месте указано, что Андрей Первозванный проповедовал христианство в южной Грузии – в Артаан и Кола (Каухчишвили 1955: 38¹). Грузинский историк Джавахети называет Цкаростави, где Мирдат сын Вахтанга построил церковь (Каухчишвили 1955: 205). Очень интересные сведения по церковным вопросам в Джавахети представляет «Матианэ Картлиса». Вернее, в Теймуразовскую летопись «Картлис цховреба» и в рукопись 19 века Кутаисского государственного музея включен отрывок из Мцхетского документа 11 века, где отмечается, что

¹ Естественно, в древнеармянском переводе «Картлис цховреба» эта информация не могла попасть, так как она была добавлена в более поздние списки.

католикос Мелхиседек получил в Джавахети деревню Тонтио и пожертвовал ее Светисховели (Каухчишвили 1955: 290). И, действительно, в Мцхетском документе Мелхиседек отмечает: «и в Джавахети получил село Тонтио» (Грузинский историк: 26). Естественно, в древний армянский перевод «Картлис цховреба» эта информация не могла попасть, так как соответствующая информация добавлена в поздние списки.

Грузинским и заселенным грузинами краем упоминает Джавахети армянский историк 10-го века Ухтанес. Джавахети воспринимается частью царства Картли и здесь не подразумевается только сторона, но и то, что Джавахети этнически собственность царства Картли: «Бесчисленны названия ... других поселений вокруг Тбилиси, которые называются Цанарети, Джавахети, Триалети, проросли и размножились и превратились в племена, которые свою первую страну Иверией называют, а здесь называются грузинами» (Ухтанес 1975: 67). Это сведение Ухтанеси подтверждает информацию в армянских источниках о том, что Гугарк, одной из частей которого является Джавахети, считается частью Картли. «Бесчисленны названия ... других гаваров вокруг города Тбилиси, которые называются Цанарети, Джавахети, размножились и стали племенами, некоторые называли свою первую страну Иверия, а здесь называются грузины» (Ухтанеси 1975: 67). Это сведение Ухтанеси подтверждает информацию о принадлежности Гугарка, одного из краёв, который является Джавахети, частью Картли. То, что Джавахети и территориально, и этнически является частью Картли, подтверждает еще одно сведение Ухтанеси, когда армянский историк отмечая происхождение Кириона, католикоса Картли, говорит, что: «Он и страной, и родом был из Грузии, из стороны Джавахети, из деревни, которую называют Скутри» (Ухтанеси 1975: 521). Таким образом, из сведений армянского историка Ухтанеси подтверждается, что Джавахети был территорией, принадлежащей царству Картли, и этнически он подразумевается грузинской стороной. Этот факт был приемлем и для историков последующего периода. Вардан тоже отмечает, что католикос Картли Кирион был грузином из Джавахетского села Скутри (Вардан 2006: 83).

К сожалению, Джавахети не упоминает армянский историк того же века Иоан Драсханакертци, который дает большое количество сведений о других краях Грузии. Несмотря на это, я не исключаю, что «Скутри», упомянутый у Ухтанеси, является «Крусти», упомянутый у Драсханакертци, который является крепостью, находившейся во владении грузинского князя Гургена эристава-эриставов. В настоящее время местонахождение этой крепости неизвестно, поэтому больше ничего мы не можем сказать о ней. Хотя не исключено, что Гурген эристав-эриставов, который известен под именем Гургена, мог воспользоваться вымиранием младшей ветви Багратионов и захватить Джавахети, где еще не видны абхазские цари (согласно надписи 964 года Кумурдо). В то время Джавахети находился во владении эристава-эриставов Гургена.

Из поздних фактов, древний армянский перевод «Картлис цховреба» упоминает вторжение арабского амира Халила сына Изиды и убийство им Ашота Курапалата, а затем сам был убит в Джавахети (Абуладзе: 214). Этот факт более широко рассматривается в «Картлис цховреба», в летописи говорится о трех вторжениях Халила: «Осенью вошел Халил сын Изиды арабинец, захватил Армению, Картли и Эрети. И убили Ашота Курапалата в церкви Гардабани и кровь его, которая тогда потекла, и сейчас видна как новая ... и пришел Халил в третий раз и убили его в Джавахети»¹ (Каухчишвили 1955:253-255).

Об убийстве Халила в Джавахети пишет историк 11 века Асохик, который предлагает и дату этого похода, в частности 841 (290) год. Что особенно интересно, историк воспринимает Джавахети грузинским краем. Когда Халил ибн Изид «вошел в Иберию с большим числом людей, был тогда убит». Асохик упоминает также место убийства, Джавахети, деревню «Хозабир» (Асохик: 106). Этот факт очень значителен, так как грузинский источник называет конкретный пункт. Вполне справедливо

¹ Хотя по сведению «Матиане Картлиса», когда пришёл его сын Мохамед, ему подчинился Баграт, сын Ашота (Каухчишвили 1955: 255).

высказывание о том, что эта деревня должна быть деревней Хизабаври, находящейся в Джавахети (Очерки 198; С. Джанашия 406). Из этого сведения значителен тот факт, что древнейшая грузинская деревня Хизабаври существует с 9-го века.

Из сведений Асохика интересна также информация о скрытом конфликте между Давидом Курапалатом и Багратам III, в котором фигурирует Джавахети. Давиду Курапалату помогал армянский царь Сумбат. По словам историка, «созвал все армянское войско и послал своего брата Гагика в Джавахети и обосновался в деревне Дливи» (Асохик: 252). Этот факт в какой-то мере подтверждает и заполняет данные «Картлис цховреба», которые касаются также вышеуказанного конфликта. Как видно, Давид стоял в Дливи, куда, кроме Гагика, пришел Баграт II, дед Баграта III. Он, наверное, боялся, что его собственный сын, царь Гурген, отнимет у него царство (Каухчишвили 1955: 277). И в «Картлис цховреба» тоже зафиксировано, что Давид Курапалат обратился за помощью к своему войску и больше к царю Армении (Каухчишвили 1955: 277). Опираясь на сведения Асохика, армянское войско, пришедшее на помощь Давиду Курапалату, пришло бы в Дливи.

В связи с этим фактом Д. Бердзенишвили думает, «что Дливи и какая-то часть Джавахети – собственность Давида Курапалата» (Бердзенишвили 1985: 93). Из этого сведения «Матиане Картлиса» не видно, что Дливи – это собственность Давида Курапалата. Заявление историка о том, что «Давид Курапалат пошёл быстро», «пришёл и остановился в Дливи вместе со своим войском» указывает на то, что он больше занял Дливи, которое находилось во владении Баграта III и Гургена. Дливи было местом пребывания царей. По словам Д. Бердзенишвили, через Дливи проходила старая дорога, которая «...была кратчайшей магистралью, соединяющей с Картли Тао-Кола-Артаани через Джавахети» (Бердзенишвили 1985: 85). Не исключено, что по этой причине именно эта часть Джавахети была объектом противостояния между Давидом и Багратам, так как захватом Триалети и благодаря Джавахети, Баграт смог бы контролировать Квемо Картли и юго-западную часть Грузии. Вероятно, именно поэтому Давид Курапалат занял Дливи. На стратегическое значение Дливи указывает ещё одно сведение «Матиане Картлиса», когда будучи в Дливи царь Баграт III идёт походом на Кахети-Эрети: «... в то время в Дливи был Курапалат, т.к. занимался делами Тао и Картли» (Каухчишвили 1955: 278). Естественно, Баграт III должен был вернуть Дливи после смерти Давида Курапалата.

Исходя из вышеуказанного, владение Джавахети и Триалети подразумевает контроль над южной и восточной частью Грузии, так как через неё проходили стратегические пути, связывающие с внутренней Грузией и внешним миром. Исходя из этого был проведён маневр императора Василия во время грузино-византийской войны, когда во время битвы против Георгия I, он погнался за грузинским царём, он ворвался в Джавахети и перешёл в Триалети, затем «вошёл Василий Великий в Триалети, обошёл Джавахети и Артаани и жестоко и мстительно разорил страну» (Каухчишвили 1955: 285). Этот факт фиксирует и Сумбат, сын Давида.

Любой царь, желающий объединить Грузию, естественно, позаботился бы контролировать Джавахети и Триалети. Также постарался бы и владелец Триалети присоединить окружающие края. Например, Клдекарский эристав Липарит Багваш воюющий против царя, был захвачен в Дливе (Каухчишвили 1955: 304), который, как видно, контролировал Джавахети. После подчинения Багвашей, Дливи вновь стал резиденцией царей.

Из историков XIII века значительные сведения предоставляет Вардан о разгроме Ахалкалаки в Джавахети во II половине XI века Альф-Арсланом, куда султан вошёл со 100 000 человек (Вардан 2006: 124). То, что Ахалкалаки грузинский город и его защищали грузины, подтверждают сведения Садар-Ад-Дин Гусейна, который также рассказывает о взятии Ахалкалаки. Альф-Арсланом. Грузины перебили людей, назначенных эмирами и посланных султаном. Альф-Арслан храбро противостоял жестокому сопротивлению врага, вошел в их страну и освободил от врагов» (Шенгелия 1976: 190). Историк отмечает, что армия султана разорила Джавахети и после трехдневной битвы с ужасной

жестокостью взяла Ахалкалаки (Каухчишвили 1955: 306). Вардан говорит также о значении названия Ахалкалаки, которое погрузински означает «Новый город» и объясняет его с точки зрения грузинского языка (Вардан 2002: 124). Древнеармянский перевод «Картлис цховреба» упоминает поход Альф-Арслана, но не упоминает кровавую битву в Ахалкалаки, говорит о разгроме Грузии в общем и отмечает поход султана на Анис «Он (Алп Арслан-К.К.) пришёл и взял весь Картли...пошёл на Анис и взял (Абуладзе 1953: 229). Под «весь Картли» историк подразумевает и Джавахети, отдельно выделяет Армению со столицей Анис.

Древний армянский перевод «Картлис цховреба» отмечает также освобождение Джавахетских крепостей от византийцев во времена грузинского царя Георгия II и факт убийства Бешкена Джакели турками во времена Давида Агмашенебели. Историк Давида Агмашенебели отмечает, что Джавахети вместе с другим уголками Грузии «развивался в период его царствования» (Каухчишвили 1955: 365). Как видно, подобно своему отцу Давиду, вновь приходилось изгонять турков из Джавахети и сохранять этот край.

Особого внимания заслуживает сведение из Малой армянской хроники XII века «Цари последних Багратунов» о разгроме Джавахети в 70-ых годах XII века Элдигуз Атабагом («разорил Ахалкалаки и Джавахети»), который осуществлял кровопролитные войны за города Ани против царя Грузии Георгия III (Кутателадзе 2001: 218). В «1174 году царь Георгий вновь занял Анис и передал Ивану Орбели. В 1175 году пришёл Атабаг Елдигуз, окружил Анис и разрушил множество церквей в Шираки, с этой целью разрушил Ахалкалаки и Джавахети, после чего вернулся в Двин (Кутателадзе 2001: 218).

Вышеуказанная информация примечательна тем, что она не фиксируется в грузинских источниках. О разгроме Джавахети Елдигуз Атабагом ни Вардан и ни другие армянские историки ничего не говорят.

Стефаноз Орбелян упоминает население Джавахети как джавахов, джавахианны, джавахцы, что происходит от названия местности, в данном случае Джавахети. Лица, участвующие в восстании Орбелов против Георгия III и стоящие на стороне амирспасалара в тексте А упоминаются как «джавахцы», а в тексте В «эриставы из Картли и джавахцы (Орбелиан 1978 : 45).

Исходя из вышеизложенного исторического материала можно заключить, что для армянских историков средних веков Джавахети не воспринимался частью Армении или армянским пространством. Укоренившаяся в армянской историографии традиция объявления Джавахети армянской территорией, а также политизация вопроса, больше является почерком современных историков и тут мы имеем дело с подделкой истории.

Литература:

Абуладзе 1953: Древнеармянский перевод грузинских исторических хроник. Грузинский оригинал и древнеармянский перевод с исследованием и вокабулярием издал И. В. Абуладзе. Тбилиси.

Абуладзе 1973: Абуладзе И., Словарь Древнегрузинского Языка. Тбилиси.

Андроникашвили 1966: Андроникашвили М., Очерки из ирано-грузинских языковых взаимоотношений. Тбилиси.

Асохик 1885: Ասոխիկ 1885: Ստեփանոսի Տարոնացույ Ասորկան պատմութիւն տիեզերական, Սպր.

Беридзе 2012: Беридзе М., Поиски из топонимов Джавахети. Корпус эпиграфических памятников Джавахети. Тбилиси.

Бердзенишвили 1985: Бердзенишвили Д., Очерки по исторической географии Грузии, Земо Картли–Тори, Джавахети. Тбилиси.

Бердзенишвили 1990: Бердзенишвили Н., Материалы из исторической географии Грузии. Вопросы истории Грузии. Тбилиси.

Еремян 1963: Ս. Երեմյան, Հայաստանի բոլոր աշխարհացոյցի, Եր.

- Вардан 2006:** Вардан великий, История мира. Тбилиси.
- Каухчишвили 1955:** Каухчишвили С., Картлис цховреба (История Грузии), Т. I. Тбилиси.
- Каухчишвили 1973:** Каухчишвили С., Картлис цховреба (История Грузии), Т. IV, Вахушти, история Грузии. Тбилиси.
- Мамулия 1968:** Мамулия Г., Вопросы «Ариан Картли». Сборник вопросов истории Грузии, Кавказа и Ближнего Востока. Тбилиси.
- Маисурадзе 1999:** Маисурадзе Г., Вопросы Армянского населения (IV-VIII сс.). Тбилиси.
- Меликсет-Беков 1938:** Меликсет-Беков Л., Мегалитическая культура в Грузии. Тбилиси.
- Мовсес Хоренаци 1984:** Мовсес Хоренаци, История Армении, перевёл с древнеармянского, снабдил вступлением и замечаниями Ал. Абдаладзе. Тбилиси.
- «Обращение Картли» 1963:** «Обращение Картли», памятники древней грузинской Агиографической литературы, книга I, (V-X сс.). Тбилиси.
- Мухелишвили 1977:** Мухелишвили Д., Основные вопросы исторической географии Грузии, I. Тбилиси.
- Очерки 1973:** Очерки истории Грузии, II. Тбилиси.
- Орбелиан 1978:** Древнегрузинские переводы «Истории Орбелианов» Стефаноса Орбелиана. Грузино-армянские тексты подготовила к изданию, предисловием и указателем снабдила Е.В. Цагарейшвили. Тбилиси.
- Орбелиани 1991:** Сулхан-Саба Орбелиани., Словарь грузинского языка. I. Тбилиси.
- Орбелиани 1993:** Сулхан-Саба Орбелиани., Словарь грузинского языка. II. Тбилиси.
- Патканов 1877:** Армянская география VII века. Издал К.П. Патканов. Санкт-Петербург.
- Санадзе 2001:** Санадзе М., Картлис цховреба и древнейший период истории Грузии (от Картлоса до Мириана). Тбилиси.
- Ухтанес 1975:** Ухтанес, История отделения грузин от армян. Армянский текст с грузинским переводом и исследованием издал Алексидзе З.Н. Тбилиси.
- Грузинские исторические документы 1984:** Корпус грузинских исторических документов. Тбилиси.
- Кутателадзе 2001:** Кутателадзе К., Вопросы политической истории Квемо Картли. Тбилиси.
- Кутателадзе 2014:** Кутателадзе К., Эриставство Цунды (Джавахети) по «Картлис цховреба». Материалы Международной конференции, посвящённой 90-летию академика Мариам Лордкипанидзе. Тбилиси.
- Глонти 1984:** Глонти А., Словарь грузинских народных говоров. Тбилиси.
- Каухчишвили 1955:** Картлис цховреба (история Грузии). Грузинский текст, Т. I. Тбилиси.
- Каухчишвили 1973 :** Картлис цховреба (история Грузии). Грузинский текст, Т. IV. Вахушти, История Грузии. Тбилиси.
- Шенгелия 1976:** Шенгелия Н., Садр Ад-Дин Гусейн о походе Альп-Арслана в Грузию и страны Закавказья. Поиски из истории Грузии и Кавказа. Тбилиси.
- Худабабян 1987:** Խուճաբեան Հրաչ Ռուսթեմի Բառարանը, Եր.
- Джанашия 1952:** Джанашия С., Вопросы древнейших культурно-политических центров восточно-грузинского государства, труды, II. Тбилиси.
- Джикия 1941:** Джикия С., Пространный реестр Гюрджистанского вилайета, книга II. Турецкий текст издал, перевел, исследованием и комментариями снабдил С.С. Джикия. Тбилиси.

K. Kutateladze (Tbilisi)

Javakheti in Medieval Armenian and Georgian Sources (Comparative Analysis)

S u m m a r y

Proceeding from Georgian-Armenian political and cultural interrelations Armenian historians made different inventories connected with Georgia. In spite of this there are not many notes about Javakheti in Armenian sources, each Georgian source gives reasonably rich information about this region, be it a narrative source, or documentary material, epigraphic or linguistic data. Based on the said above, we can make a conclusion that for Armenian historians Javakheti was not considered as a part of Armenia, or Armenian space. The idea existing in Armenian historiography of announcing Javakheti as an Armenian territory and politicization of the question is more the handwriting of modern historians and we deal with the falsification of history.

The historians of Middle Ages (Movses Khorenatsi, "Ashkharatsuitsi" (Armenian Geography), Ukhtanes, Asoghik, the old Armenian translation of "Kartlis Tskhovreba", minor Armenian chronics of XII c., Vardan) do not give the right chronological notes in connection with Javakheti. In the Armenian historiography of the Middle Ages, which is renowned for the multiplicity of historians, only some of the scientists mention this region. In comparison with them the late sources repeat the notes of the former historians. Besides, there are given fewer notes about the region in particular. As an exception we must name the old Armenian translation of "Kartlis Tskhovreba", which naturally repeats the data of Georgian sources.

Pursuant to the sources, in Georgian and Armenian historiography it is considered that there exist upper and lower Javakheti. In connection with these notions Georgian and Armenian researchers express different ideas.

Of the historians said above Movses Khorenatsi mentions "Half of Javakheti". This note is repeated by the Armenian historians of XI-XII cc. Asoghic and Vardan. Armenian Geography in one case names Javakheti, which belonged to Iberia and in another case - to Gugarkh; which, according to the same source, is XIII province of the so-called Great Armenia. Very important is the information about Gugarkh given in the Armenian text, where the author of the source notes that "Gugarkh has lands which belong to Iberia". This fact points to the idea that in Armenian sources Gugarkh is identified with Kartli and is recognized to be a part of Kartli. The data from "Ashkharatsuitsi" depict the fact that once the territory cut from Kartli kingdom was a vassal region subordinate to Armenia in the form of Gugarkh Sapitiakhsho.

The Armenian historian of X c. Ukhtanesi mentions Javakheti as the Georgian region populated by Georgians. The fact that both territorially and ethnically Javakheti is a part of Kartli is also affirmed by one more note in which he speaks about the origin of Kirion - Catholicos of Kartli: "According to country and relatives he was from Georgians from the region of Javakheti, from the village named Skutri". This fact seems to be acceptable for the historians of the later period, as well. Vardan, for example, repeats this information. Unfortunately, the Armenian historian of the same century Hovhanes Draskhanakertci, who provides a lot of information about other regions of Georgia, does not mention Javakheti. In spite of this we do not exclude the fact that *Skutri* mentioned by Ukhtanes may be *Krusti* mentioned by Hovhanes Draskhanakertci, which is the castle existing in the ownership of the Georgian sovereign Gurgen Eristav of Eristavs. Nowadays its location is unknown.

Proceeding from "Kartlis Tskhovreba", most of the information about Javakheti is given in the old Armenian translation of this important source. He names the borders of Javakheti: "From Paravani up to the beginning of the river Mtkvari, which is Javakheti". According to "Kartlis Tskhovreba" this territory is the portion country of Javakhos - the grandson of the Georgian ethnic Kartlos, which considers the Vth Saeristavo of Tsunda from Parnavazi times. The old Armenian translation of "Kartlis Tskhovreba" as the centre of

Javakheti Saeristavo mentions Tsanda/Tsunda/Tsonda. Of two important towns founded by Javakhos the translator refers to Tsunda as “Kajatuni” and Artaani as “Kajta Kalaki”. According to “Kartlis Tskhovreba” King Parnavaz spent summers in Tsunda. The Armenian translator instead of Tsunda uses Javakheti, which means that Tsunda Saeristavo is the same as Javakheti. The translator of “Kartlis Tskhovreba” into Old Armenian also tells us about the struggle for Tsunda, or Javakheti Saeristavo border which took place between Armenia and Kartli kingdoms, and about the arrival of St. Nino in Javakheti setting down the bishops in Artaani and Javakheti (Tsunda). From old facts, the old Armenian translation mentions the intrusion into Javakheti of Amira Khalila and his killing, liberation of Javakheti castles from Byzantians by Giorgi II and the fact of killing of Beshken Jakeli by Turks in David Agmashenebeli’s (David the Builder) period.

The historian of XI c. Asoghic mentions the killing of Khalil Iezid in Javakheti and, what is especially interesting, the historian perceives Javakheti as a Georgian region. Among the notes made by Asoghic is the information of secret conflict between David Kurapatat and Bagrat III is also worth mentioning.

Special attention should be given to the records presented in the minor Armenian chronicle of XII c. “The Kings of Last Bagratunis” about the pogrom of Javakheti by Eldiguz Atabag, in the 70s of XII c., who conducted a bloody battle against the king of Georgia Giorgi III on the subject of Ani.

As for the historians of XIII c., Vardan gives important notes about the pogrom of Akhalkalaki of Javakheti by Alf-Arslan in the second half of XI c., where the sultan came with 100 000 men. He also speaks about the meaning of *Akhalkalaki* name and explains it from the point of Georgian language.

Stephanoz Orbeliani calls the people residing in Javakheti - *Javakhs*, which comes from the place name, in this case - Javakheti.

ს რ ქ ე ზ ე გ ი ა

Archaeology

Археология

Т. И. Ахундов (Баку)

«Муганский неолит» - традиция начала кавказской цивилизации

Географическое положение Кавказа на узком перешейке, через который во все времена происходили миграции больших и малых человеческих масс представляющих различные этносы, народы и традиции огромных сопредельных регионов Европы и Азии, способствовало накоплению и сосуществованию на этой относительно небольшой территории энергии множества различных этнокультурных начал. В различных вариациях смешиваясь и между собой и с предшествующим их приходу пластом «аборигенного населения», они видоизменялись и в процессе исторического развития становились уже новым пластом «аборигенов Кавказа». Этот процесс в различных масштабах человеческих масс, в различных сочетаниях участников и в различных по территории ареалах непрерывно повторялся множество раз. В результате на Кавказе накопилась энергия, которая при всём этнокультурном и языковом многоцветии этой территории предопределила сложение общекавказского менталитета, превратила Кавказ из проходного коридора связей между Европой и Азией в самостоятельного «игрока», влияющего на эти процессы.

Археологические исследования на территории Кавказа позволяют выделять различные эпохальные образования, сложившиеся в результате вышеописанных процессов, очертить соответствующие их расселению ареалы. Так, для эпохи неолита – эпохи зарождения Кавказской цивилизации на Южном Кавказе ареал расселения традиций этого времени охватывал равнины между рекой Кура и северо-восточными склонами Малого Кавказа, начиная с Борчалинской равнины на северо-западе до Мильской равнины на юго-востоке и далее, пересекая реку Араз, включал узкую подгорную полосу Восточно-Муганской равнины к северо-востоку от Талышских гор. В рамках указанного ареала сосуществовали три этнокультурных образования, ареалы которых плавно переходили один в другой. В научной литературе они выделены как «Шомутепинская традиция (культура)», «Традиция Гарабагского неолита» и «Традиция Муганского неолита».

Наряду с определёнными различиями, видимо, отражающими компоненты сложения этнокультурной основы, эти традиции имели много общего, связанного с их эпохальной, региональной и геоклиматической близостью.

В ряду указанных неолитических традиций, традиция Муганского неолита самая молодая, что в первую очередь связано с динамикой геоклиматических процессов развития равнин Южного Кавказа. На Восточно Муганской равнине условия благоприятные для хозяйства неолитических традиций, в целом, возникли несколько позже остальных равнин. Это была узкая подгорная полоса, зажатая с запада невысокими отрогами Талышских гор, с востока Каспийским морем, рассечённая множеством небольших речек и суходолов, спускающихся с гор в сторону моря.

На сегодняшний день на Муганской равнине зафиксировано более 20-ти остатков поселений эпохи неолита. На двух из них (Аликёмектепе и Полутепе) проведены широкомасштабные раскопки, одно поселение (Фятттепе) исследовано стратиграфическим шурфом. Все остальные памятники обследованы лишь визуально и по собранному подъёмному материалу, всецело идентичному материалам, полученным в результате раскопок и, указывающим на культурно-хронологическое единство всех этих памятников – принадлежности к единой археологической традиции, выделенной нами под названием «Традиция Муганского неолита».

Остатки поселений сохранились в виде тепе, площадь которых колеблется от 0,25 га до 6 га. В большинстве случаев они расположены на краю береговых террас. В некоторых случаях остатки поселений находятся на практически ровных участках равнины, без видимых следов водных артерий. Но изучение геоморфологических процессов на Муганской равнине указывает, что во время функционирования этих поселений рядом с ними также проходили водные артерии, к настоящему времени перекрытые последующими аллювиальными отложениями.

Толщина культурных отложений эпохи неолита на трёх раскопанных поселениях от 3,7 м (Полутепе) до 5,5 м (Фяттепе).

На Аликёмектепе холмообразные остатки поселения позже были использованы для среднебронзовых, античных и средневековых погребений. Полутепе позже было кратковременно обжито носителями Кура-араксской и пост-кура-араксской «раннекурганной» традициями, для погребений среднебронзовой традиции с расписной керамикой и долговременно заселено в IX-XI в н.э. На значительном пространстве прилегающей к этим двум поселениям полосы речного берега часто попадаются материалы эпохи раннего железа, но на самих остатках поселений этот период ни как не представлен.

Неолитические отложения на поселении Фяттепе перекрыты лишь тонким средневековым (IX-XI в н.э) слоем, но буквально рядом за предполагаемой водной артерией находятся остатки лейлатепинского поселения Алхантепе. Недалеко от визуально исследованного поселения Пашатепе представленного только отложениями неолита находятся остатки среднебронзового поселения с расписной керамикой. Все остальные известные неолитические поселения Муганской равнины однослойные.

На раскопанных памятниках выявлены остатки архитектуры. Она представлена прямоугольными, овальными и круглыми строениями, сложенными из сырцового кирпича. Кирпич прямоугольной формы выложенный, в основном на тонком глиняном растворе. Но выявлены и строения, где кирпич «вероятно» был выложен влажным без связующего раствора.

Стены в подавляющем большинстве толщиной в один кирпич, положенный вдоль её длины. Но выявлены и остатки стен толщиной в два продольных, а в одном случае в два поперечно выложенных кирпича.

Вместе с тем, в верхней толще культурных отложений поселения Полутепе, с выраженными «строительными» горизонтами остатков кирпичных строений не было, что допускает применение в неолитической архитектуре Муганской равнины и строений из лёгких конструкций.

На исследованных поселениях носителей традиции Муганского неолита выявлены и остатки их погребений. Они совершались на различных участках культурных отложений в плохо выраженных неглубоких выемках. Покойники укладывались в различной степени скорчено на правом или левом боку, реже скорчено на спине. Ориентация покойников также не устойчива. Тут имеются и погребения взрослых людей, и погребения младенцев. В большинстве случаев покойники и могила посыпались красно-бордовой охрой. Некоторые погребённые, в том числе и младенцы, имели сопровождающий инвентарь, чаще небольшую чашечку, положенную в области головы, различные бусы.

Вместе с тем, количество погребённых слишком мало, по сравнению со временем существования поселения, что предполагает наличие и других форм обращения с покойниками носителей традиции Муганского неолита.

Более всего определяющим археологической традиции является керамическая продукция, в значительной степени отражающая их этническую суть и самобытность. Для памятников Муганского неолита характерна большая насыщенность керамических находок, в разы превышающая традиции других регионов Кавказа. Она формована от руки из глины с растительной примесью, обычно покрыта качественным ангобом и равномерно достаточно хорошо обожжена. Поверхности заглажены, а некоторые небольшие сосуды слегка залощены. Преобладает ангоб различных тонов кофейного цвета, но немало и образцов других цветов от беловатого до буро-чёрного.

В верхней толще отложений поселения Полутепе встречаются фрагменты крупных чаш, формованных в плетёной форме. Отпечатки плетения хорошо сохранились на всей внешней поверхности, за исключением 3-5 сантиметровой полосы у верхнего среза, нарощенного над краем плетёной формы.

В отличие от других неолитических традиций Кавказа, в целом, для Муганского неолита характерно наличие существенного количества расписной керамики. Роспись наносилась по ангобированной поверхности, в том числе сосудов формованных в плетёной форме. В зависимости от формы и функциональному назначению роспись наносилась на внутреннюю или внешнюю поверхность, или обе поверхности одновременно. Нередко, особенно на миниатюрных сосудах, поверхность до росписи предварительно окрашивалась.

Роспись обычно наносили до обжига коричневой или бурой, реже красной краской. В единичных случаях использовали жёлтый цвет. Мотивы росписи геометрические. Это в основном свисающие полые или залитые треугольники, реже ромбы, лесенка и т.д.

Изготавливали сосуды различного размера от миниатюрных высотой и диаметром 5-6 см до сосудов диаметром свыше 1,2 м, толщина черепка которых достигала 4 см. Посуда за исключением небольших пиал плоскодонная. В зависимости от формы и назначения имеются как широкодонные, так и узкодонные сосуды. Донья последних порой слегка утолщены, а на их внешней стороне имеются отпечатки концентрического плетения.

По формам выделяются небольшие полушарные пиалы, плоскодонные чаши, размер которых колеблется от миниатюрных до крупных диаметром свыше 50 см, широкодонные «казаны» со слегка заходящими бортами, крупные бочкообразные сосуды суживающиеся к доньшку и закраине или почти цилиндрической формы. Ручки на них отсутствуют. Только «казаны» снабжались ручками – кулачками, которым, по всей видимости, придавалось некое магическое значение. Среди них часто попадаются моделированные в форме головы животного, женских и мужских половых органов.

В основной массе венчики не выражены, а закраины просто округло сглажены. Но встречаются и сосуды, у которых уже намечается оформление уплощённых закраин утолщённым валиком или сосуды со слегка отогнутым верхним краем стенки.

Характерной для Муганского неолита формой сосуда являются узкогорлые сосуды с цилиндрической шейкой и выраженным плечом. Они обычно снабжены массивной также характерной для Мугани петлевидной ручкой, соединяющей закраину горловины с плечом сосуда. Наряду с этим в одном экземпляре найдена и чаша, снабжённая аналогичной ручкой.

Наряду с росписью, керамическая продукция традиции Муганского неолита украшалась также различными налепами, которым, вероятно, также придавалось магическое значение. Это главным образом сосочки под закраиной. Количество их различно, от одной до цепочки, опоясывающей верхний срез сосуда, не зависимо от его формы. Реже встречаются сосочки, прикреплённые в различных сочетаниях к плечу сосуда ближе к верхнему краю. Имеются также налепы в виде косых и прямых шпалок, в форме полумесяца концами вверх и небольших колец.

Помимо сосудов, на поселениях Муганского неолита найдены фрагменты плоских дисковидных жаровен, крышек и небольших трёхгранных конусов. Последние иногда окрашены в красный цвет и, возможно, представляли собой некие индивидуальные или семейные алтари.

Изготовление такого количества, качества, разнообразия размеров и форм керамической продукции трудно представить без соответствующих печей. Археологическими исследованиями на поселениях Аликёмектепе и Полутепе выявлено несколько десятков печей для обжига керамики. Они представлены тремя формами. Все двухъярусные.

По количеству преобладают печи с вытянутым топочным жёлобом, вырытым в грунте и перекрытым на уровне горизонта кирпично сырцовый площадкой, - подом верхней камеры. Несколько пар продухов из топочной камеры выведены от её продольных стен в обе стороны на поверхность в верхнюю камеру, которая была оконтурена стенкой из сырцового кирпича и, вероятно, перекрывалась сырцово-кирпичным сводом. С обоих концов топочная камера завершалась несколько овально-

расширенными пандусами, выведенными из неё на горизонт за пределы стен верхней камеры. Размеры обжигательных камер этих печей достигали 2,4 м в длину и до 1,8 м в ширину, хотя большая часть была меньше.

На поселении Полутепе выявлены и печи более сложной конструкции квадратной формы, продухи которых, соединяясь и разделяясь между собой под верхним подом, выводились на его поверхность по всему периметру камеры. И наконец, на поселении Аликёмектепе были исследованы небольшие печи, от которых сохранился лишь нижний ярус в форме округлой выемки с отходящим от него небольшим желобком. Общая длина их была около 0,8 м.

На Аликёмектепе, в самом нижнем горизонте были найдены антропоморфные фигурки из необожжённой глины. На Полутепе, а также в основном в нижних слоях найдены необожжённые стилизованные фигурки женщин и мужчин. Кроме того, найдено небольшое количество зооморфных фигурок.

Для всех памятников неолита этого региона характерно большое количество глиняных пулек для пращи, которые попадаются как отдельными штуками, так и скоплениями в несколько десятков.

Эпохе неолита в целом присуще наличие большого количества предметов из кости и рога. Не исключение и поселения Муганского неолита, где также найдено большое количество костяных, в меньшей степени роговых изделий.

По функциональному назначению преобладают проколки в основном сделанные из трубчатых костей мелкого скота. В большинстве случаев для этого использовали продольно расщепленную кость с сохранением или удалением эпифизной головки и заострением другого конца. Реже конец трубчатой кости косо срезался и приострялся. Наряду с трубчатой имеются и проколки из других костей. Очень много лоцил. Они двух видов. Одни сделаны из трубчатой кости, один конец которой косо срезан в качестве рабочей поверхности. Но преобладают ножевидные лоцила, сделанные из продольно срезанной лопаточной кости.

Помимо описанных, на поселениях найдены костяные «кинжалы», обоймы для каменных вкладышей, мотыгообразные орудия, бусы и т. д.

Для изготовления орудий также использовали различные породы камня. В качестве пластинчатых орудий в подавляющем большинстве использовали местный сероватый кремнь, который, судя по количеству производственного отхода и самих орудий, обрабатывался непосредственно на самом поселении. Много зернотёрок и терочников из плотного песчаника, различных пестов из речного камня. Имеются ступки и каменные чаши.

Исходя из полученных при раскопках данных, хозяйство носителей Муганского неолита основывалось на возделывании злаков, содержании различных видов домашних животных, охоте и рыболовстве. Они носили мягкую тупоносую обувь, имели на поселении собак.

Как уже сказано выше, «Традиция Муганского неолита» представляет собой относительно позднюю стадию этой эпохи. Сопоставление полученного на ее основе материала позволяет отнести эту традицию к концу V - рубежу V-IV тыс. до н. э.

Литература:

- Axundov 2006:** Axundov T.İ. Cəlilabad rayonunda 2006-cı ildə aparılmış çöl tədqiqatlarının hesabatı. Архив Инст.арх. и этн. НАН Азербайджана
- Axundov 2008:** Axundov T.İ., Mahmudova V.A., Alməmmədov X.İ. “Muğan neolit-eneolit ekspedisiyası”nın 2008-ci ildəki çöl tədqiqatlarının hesabatı. Архив Инст.арх. и этн. НАН Азербайджана.
- Axundov, Mahmudova, Alməmmədov, Rəhmanov 2009:** Axundov T.İ. Muğanda neolit-eneolit dövrünün öyrənilməsi və “muğan neolit-eneolit ekspedisiyası”nın gördüyü işlər haqqında /Cəlilabad rayonu/. *Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2009. Bakı.*

- Axundov, Mahmudova, Ramazanlı, Rəhmanov, Vəliyev, Tağıyeva, Qurbanov 2013:** Axundov T.İ., Mahmudova V.Ə., Ramazanlı H.X., Rəhmanov A.A., Vəliyev S.S., Tağıyeva Y.N., Qurbanov T.R. 2013-cü İldə “Muğan Neolit-eneolit ekspedisiyası”nın gördüyü işlərin hesabatı. Архив Инст. арх. и этн. НАН Азербайджана.
- Ахундов 2009:** Ахундов Т.И. Динамика расселения на Южном Кавказе в эпоху неолита-ранней бронзы /центральный и восточный регионы/. *Археология, Этнография и фольклористика Кавказа. Тбилиси, 2009.*
- Ахундов 2011:** Ахундов Т.И. Памятники Муганской степи и предпосылки расселения ранних земледельцев на Южном Кавказе в эпоху неолита-энеолита. *Stratum plus. №-2, 2011, Санкт-Петербург, Кишинёв, Одесса, Бухарест. Stratum plus.*
- Махмудов, Нариманов 1972:** Махмудов Ф.Р., Нариманов И.Г. Раскопки двух новых энеолитических поселений Азербайджана в 1971 г. // Тезисы докладов сессии, посвящённой итогам полевых арх. и этн. исследований в Азербайджане 1971 г. Баку, 1972.
- Махмудов, Нариманов 1973:** Махмудов Ф.Р., Нариманов И.Г. Раскопки холма Аликёмектепеси // Итоги полевых археологических исследований за 1972 г. в Азербайджанской ССР // Тезисы докладов. Баку.
- Махмудов, Нариманов 1974:** Махмудов Ф.Р., Нариманов И.Г. Раскопки холма Аликёмектепеси // Археологические и этнографические исследования в Азербайджане в 1973 г.
- Махмудов, Нариманов 1975:** Махмудов Ф.Р., Нариманов И.Г. Раскопки на поселении Аликёмектепеси // Археологические и этнографические исследования в Азербайджане в 1974 г., Баку.
- Махмудов, Нариманов 1976:** Махмудов Ф.Р., Нариманов И.Г. Раскопки Муганского отряда / Археологические открытия 1975 г., Москва.
- Махмудов, Нариманов 1976:** Махмудов Ф.Р., Нариманов И.Г., Аразова Р.Б. Раскопки горизонта 2 поселения Аликёмектепеси Археологические открытия 1976 г. Москва.

T. Akhundov (Baku)

“Mugan Neolithic”: a Tradition of Startup of Caucaian Civilization

Summary

The geographical location of the Caucasus at a narrow isthmus, passing through which in all times were the migrations of major and minor human masses representing different ethnoses, nations and traditions from huge neighboring regions of Europe and Asia, contributed to the accumulation and coexistence of the energy of a great variety of ethno-cultural principles within this comparatively small territory.

Being mixed with one another in various combinations and with the preceding stratum of “indigenous population”, they modified and thus became a new stratum of “Caucasian aborigines” in the process of historical development. As a result, in the Caucasus there had been accumulated energy that, despite the whole ethnical-cultural and linguistic diversity of this area, predetermined the establishment of an all-Caucasian mentality.

Particularly, in the Neolithic - the epoch of birth of the Caucasian civilization in the Southern Caucasus - there coexisted three ethno-cultural formations, whose habitats smoothly transited one into another. They were the “Shomutepe tradition (culture)”, the “Garabagh Neolithic tradition”, and the “Mugan Neolithic tradition”.

As for the Neolithic traditions above, the Mugan Neolithic tradition is the youngest. It occupied a narrow mountain strip between western not so high ridges of the Talysh Mountains and the Caspian Sea.

The carriers of this tradition used to build rectangular, oval, and round mudbrick constructions. They buried some of dead bodies within the settlement’s territory. The grave and those buried were powdered with raddle. Sometimes, a small ceramic vessel and various beads were left near the dead body.

Thick density of ceramic discoveries is typical for the Mugan Neolithic monuments. The ceramic discoveries are handmade of clay with a vegetable mixture, usually covered by quality engobe, and evenly, rather well baked. The surfaces are smoothed, and some small vessels are slightly glazed. Prevailing is the different-tint coffee-colored engobe; however, there are also lots of specimens of engobes of other colors, ranging from whitish to brownish black.

In the upper layer of settlement Polutepe’s sediments, there have been discovered fragments of large wattled-form cups.

A specific trait of the Mugan Neolithic pottery is the availability of a substantial number of painted ceramic vessels. Apart from being painted, the vessels were also decorated with various kinds of modeling.

The sizes of the vessels were different, ranged from miniature-high 5-6-centimeter (in diameter) vessels to more than 1.2 meter-high vessels with the crock thickness reaching 4 centimeters. Except for small bowls, the vessels were flat-bottomed.

It is hard to imagine the production of such a number of ceramic vessels with such a quality and such diversity of sizes without appropriate ovens. Archeological excavations at the sites of settlements Alikyomektepe and Polutepe revealed tens of pottery baking ovens. They are represented by three forms, all 2-tier ones.

At settlements Alikyomektepe and Polutepe were found anthropomorphous natural clay figures; besides, there was found a small number of zoomorphic figures at Polutepe.

The findings also include lots of bone and horn implements and decorations, as well as local gray flint and hard sandstone ones.

It is to conclude from the data obtained from the excavations that the economy of the Mugan Neolithic carriers was based upon cereal cropping, raising various kinds of domestic animals, hunting, and fishing. They wore soft square-tipped shoes, kept dogs at the settlement.

The obtained data comparison allows dating this tradition back to the boundary of the end of the 5th -4th millennia BC.

ტ. ახუნდოვი (ბაქო)

„მულანის ნეოლითი“ – კავკასიური ცივილიზაციის ტრადიციის დასაწყისი

რეზიუმე

კავკასიის გეოგრაფიული მდებარეობა ვიწრო გასასვლელზე, რომელის გავლითაც ყველა დროში ხდებოდა სხვადასხვა ეთნოსების, ხალხების და ტრადიციების მიგრაცია ევროპისა და აზიის მომიჯნავე რეგიონებიდან, განაპირობებდა ამ შედარებით პატარა ტერიტორიაზე სხვადასხვა ეთნოკულტურული თავისებურებების თანაარსებობას. საწყისების ენერჯის დაგროვებასა და თანაარსებობას. ისინი სხვადასხვა ვარიაციებით ერწყმოდნენ ურთიერთს, ასევე მათ მოსვლამდე, მათ წინამორბედ „აბორიგენი მოსახლეობის“ პლასტს, განიცდიდნენ ვლილებას და ისტორიული განვითარების პროცესში ყალიბდებოდნენ უკვე „კავკასიელი აბორიგენების“ ახალ პლასტად. ეს პროცესი სხვადასხვა მასშტაბით, სხვადასხვა ეთნოსთა მონაწილეობით და სხვადასხვა არეალში მრავალგზის მეორდებოდა.

ამის შედეგად, კავკასიაში „დაგროვდა ენერჯია“, რომელმაც ამ ტერიტორიის მთელს ეთნოკულტურულ და ენობრივ მრავალფეროვნებაში, განაპირობა საერთოკავკასიური მენტალიტეტის ჩამოყალიბება და კავკასია, ევროპისა და აზიის დამაკავშირებელი გასასვლელი კორიდორიდან აქცია დამოუკიდებელ „მოთამაშედ“, რომელსაც გაეღენა ჰქონდა ამ პროცესებზე.

კავკასიის ტერიტორიის არქეოლოგიური შესწავლა საშუალებას იძლევა გამოიყოს რამდენიმე ეპოქალური ერთობა, რომლებიც ჩამოყალიბდა ზემოაღწერილი პროცესების შედეგად და მოიხაზოს მათი განსახლების არეალი.

ნეოლითის ეპოქისათვის – სამხრეთ კავკასიაში, კავკასიური ცივილიზაციის ჩასახვის ეპოქაში – ამ პერიოდის ტრადიციის გაგრძელების არეალმა მოიცვა მდ. მტკვრის და მცირე კავკასიის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კალთებს შორის არსებული დაბლობები, დაწყებული ჩრდილო-დასავლეთიდან ბორჩალოს დაბლობსა და დამთავრებული მილის ველით სამხრეთ-აღმოსავლეთით და უფრო შორსაც მდ. არეზის გადაღმა, მულანის ველის აღმოსავლეთ წინამთის ჩათვლით. ამ არეალის ჩარჩოებში არსებობდა სამი ეთნოკულტურული ერთობა, რომელთა არეალებიც ჰარმონიულად გადადიოდა ერთმანეთში. სამეცნიერო ლიტერატურაში ისინი გამოყოფილია როგორც „შომუთეფეს კულტურა“, „გარაბაღის ნეოლითური ტრადიცია“ და „მულანის ნეოლითური ტრადიცია“.

წარმოდგენილ ნაშრომში ყურადღება განახვილებულია „მულანის ნეოლითის ტრადიციაზე“, რომელიც წარმოადგენს ამ ეპოქის გვიანდელ სტადიას. ამ ტრადიციის ძეგლებიდან მომდინარე მასალების შედარება საშუალებას იძლევა „მულანის ნეოლითის ტრადიცია“ განეკუთვნოს ძვ. წ. მე-5 ათასწლეულებს.

მ. ფუთურიძე (თბილისი)

ლითონის ჭურჭლის გამოჩენის პრობლემისათვის კავკასიაში

ტორეგტიკის ნაწარმს შორის ერთ-ერთ წამყვანი ჯგუფი ლითონის ჭურჭელია, რომლის გამოჩენა ძველი სამყაროს სხვადასხვა კულტურათა ცენტრებში სრულიად განსხვავებულ დროს იღებს სათავეს. ამ მხრივ არც კავკასიის რეგიონი აღმოჩნდა გამონაკლისი. მისი გამოჩენა კავკასიის კულტურულად ჭრელ და ვრცელ სივრცეში ასინქრონიულად მოხდა მის ჩრდილოეთ და სამხრეთ რეგიონებში. დასაწყისშივე გვინდა აღვნიშნოთ, რომ კავკასიაში ლითონის ჭურჭლის პირველად გამოჩენის პრიორიტეტი საკმაოდ მოულოდნელად ჩრდილო კავკასიას ხვდა წილად. მოულოდნელად იმიტომ, რომ სამხრეთ კავკასია უძველესი ისტორიის თითქმის ყველა მონაკვეთში თავისი განვითარების დონით წინ უსწრებდა რეგიონის ჩრდილო ნაწილს. მატერიალური კულტურის ამ დარგში წარმატებებისა და განვითარების მსვლელობა კი გარკვეულწილად თითქოს არღვევს ამ ზოგად ლოგიკას.

ჩრდილო კავკასიაში ძვ.წ. IV ათასწლეულის შუა ხანიდან (ზოგიერთი მკვლევარის თვალსაზრისით ძვ.წ. IV ათასწლეულის მეორე მეოთხედიდანაც კი) გამოჩენილი ახალი და ამ რეგიონისათვის საკმაოდ უცხო ფენომენი – მაიკოპის კულტურანათლად წარმოაჩენს მხატვრული ხელოსნობის ამ დარგის არნახულ დაწინაურებასა და მაღალ დონეს. აქვე ვიტყვი, რომ მაიკოპის, ან როგორც მას უწოდებენ მაიკოპ – ნოვოსოპოდნაიას (Резепкин 2012) კულტურამ უამრავი თავსატეხი და რთულად პასუხვასაცემი კითხვა წარმოშვა, მათ შორის ის, თუ რას შეიძლება გამოეწვია ტორეგტიკის დარგის დახვეწილი ნიმუშების საკმაოდ მოულოდნელი გამოჩენა და თანაც ისეთი რაოდენობით როგორც ეს აქ იყო წარმოდგენილი. ეს მით უფრო გასაკვირია, თუ გავითვალისწინებთ იმ ასპექტს, რომ სამხრეთ კავკასია ყოველთვის, თითქმის ყველა ეტაპზე საგრძნობლად დაწინაურებულ კულტურებს წარმოგვინდგენდა რეგიონის ჩრდილო ზონასთან შედარებით (რიგ შემთხვევებში კი მჭიდროდ ურთიერთდაკავშირებულ კულტურებს, როგორც ამას ადგილი ჰქონდა გვიან ბრინჯაო - ადრე რკინის ხანის დასავლეთ საქართველოს და ჩრდილო კავკასიის არეალთან დაკავშირებით).

განვითარების ამ საერთო წესიდან და ლოგიკიდან თითქოს ამოვარდნილი ჩანს ის ფაქტი, რომ მხატვრული ხელოსნობის ერთ-ერთი პრესტიჟული დარგი – ტორეგტიკა პირველად ჩნდება არა იქ, სადაც ეს გაცილებით მოსალოდნელი იყო, არამედ, ზოგადად, მასთან შედარებით ნაკლებად დაწინაურებულ არეალში.

უნდა აღვნიშნოთ ისიც, რომ ამ ფაქტს, განსხვავებული კუთხით შეხედვის შემთხვევაში შეიძლება სხვადასხვა ახსნა მოეძებნოს და ის მოვლენათა ბუნებრივი განვითარების საპირისპიროდ უკვე აღარ მოგვეჩვენოს, მაგრამ ეს სხვა თემაა და აქ მასზე ვერ შევანერებთ ყურადღებას. ამჯერად კი იმ ფაქტს გვინდა მივაქციოთ ყურადღება, რომ სამხრეთ კავკასიაში ლითონის ჭურჭელი ჩნდება ერთ ათასწლეულზე ოდნავ ნაკლებით უფრო გვიან, ვიდრე ამ ფართო რეგიონის ჩრდილო ნაწილში. ამ მოვლენასთან დაკავშირებით, რასაკვირველია, იკვეთება მაიკოპის კულტურის გენეზისისა და მისთვის სპეციფიკური მხატვრული ხელოსნობის ნაწარმის ფორმირების საკითხები, რომლებშიც ზოგი რამ საკამათო დღემდე რჩება.

მაიკოპის კულტურა, რომელმაც ძველ სამყაროს მისცა უნიკალური და მაღალი დონის ტორეგტიკის მრავალფეროვანი ნიმუშები (Кореневский 2007) ჩრდილო კავკასიაში არსებობას

იწყებს იმ დროს, როცა მის სამხრეთით, შიდა ქართლში ჩნდება ადრე ბრინჯაოს ხანის მტკვარ-არაქის კულტურა. საჭიროდ მიგვაჩნია იმის აღნიშვნა, რომ ეს ორი კულტურა სრულად განსხვავებულია თავისი ბუნებითა და განსაკუთრებით კი სოციალური სტრუქტურის თვალსაზრისით. რასაკვირველია, ეს მნიშვნელოვანი და ფართო თემაა და, თავისთავად, უადრესად საყურადღებოა ამ ორი მძლავრი კულტურის შედარებითი ანალიზის თვალთახედვით, მაგრამ, ამჯერად, ეს ჩვენი სტატიის საკითხს სცდება და ამიტომ მასზე საგანგებო ყურადღებას ვერ შევახერებთ. აღვნიშნავთ მხოლოდ იმას, რომ ერთ-ერთ ყველაზე მკაფიოდ განმასხვავებელ შტრიხად მათ შორის სწორედ ტორევეტიკის მასალა რჩება. კავკასიის რეგიონში ლითონის ჭურჭლის პირველად გამოჩენა სწორედ მაიკოპ – ნოვოსოვოვოდნიას კულტურას უკავშირდება, რითაც ის საკუთრივ ტორევეტიკის ელიტური ნიმუშების სიმრავლის გამო გამორჩეულ ადგილს იკავებს ძვ.წ. IV – III ათასწლეულების ამ გეოკულტურულ სივრცეში.

მაიკოპის კულტურა ფართო გაგებით, უადრესად დაწინაურებული და არასტანდარტული ხასიათის კულტურული მოვლენაა კავკასიაში, რომლის გენეზისის შესახებ დღეს აზრთა დიდი სხვადასხვაობაა და, ფაქტობრივად, ეს საკითხი კვლავ ღია რჩება. იმ სპეციფიკათა შორის, რაც ამ კულტურისთვის ჩანს მახასიათებელი, ერთ-ერთი გამოკვეთილი სწორედ მრავალფეროვანი ძვირფასი ლითონის ჭურჭლის არსებობაა, რომელიც სხვადასხვა წლებში გამოქვეყნდა ძირითადად რუსულენოვან სამეცნიერო პუბლიკაციებში (Кореневский 2007; Резепкин 2012). ამდენად, ცალსახად აშკარაა, რომ ჩრდილო კავკასიას ამ პროდუქციის პირველად შექმნის მხრივ უპირატესობა აქვს კავკასიის რეგიონში.

სამხრეთ კავკასიაში კი ტორევეტიკის ამ კატეგორიის ძეგლების პირველი გამოჩენა უკავშირდება თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანების კულტურის სტარტს, რომელიც არა მხოლოდ ამ მხრივ, არამედ მრავალი სხვა ასპექტითაც, გარდამტეხი მომენტი გახლდათ სამხრეთ კავკასიის განვითარებული პრეისტორიული ხანის კულტურულ სივრცეში. ამჟამად ჩვენს ხელთ არსებული მონაცემებით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ კავკასიის ამ დაწინაურებულარეალში ლითონის ჭურჭელი გამოჩენას იწყებს XXI საუკუნის დასაწყისიდან. ამ რეგიონმა – სამხრეთ კავკასიამ – საკმაოდ მჭიდროდ დაკავშირებულმა წინა აზიასთან, ლითონის ჭურჭელი როგორც არტეფაქტის კონკრეტული ტიპი საერთოდ არ იცის თრიალეთის წინამორბედი კულტურის საფეხურზე. მიმაჩნია, რომ ეს გარკვეულად გასაკვირია ადრეყორღანული კულტურის მეორე ფაზის – ბედენური კულტურის კონტექსტის ჭრილში, რადგან ბედენური შავი, ლითონისებური ბზინვარების ზედაპირის მქონე ცალყურა კოჭობები და კათხები აშკარად ლითონის ჭურჭლის იმიტაცია ჩანს. ამდენად, მათი არარსებობა ბედენის კულტურაში საკმაოდ მოულოდნელი ფაქტია, მაგრამ არა მგონია მისი ახსნის მცდელობა ამ ეტაპზე მართებული იყოს.

როგორც ვხედავთ, ძვ.წ. XXI საუკუნის დასაწყისი, რომელიც ამავე დროს ქრონოლოგიური ზღვარია თრიალეთის კულტურისათვის, დასაბამს აძლევს ლითონის ჭურჭლის ფართო პრაქტიკას სამხრეთ კავკასიაში. რასაკვირველია, გაკვირვებას იწვევს ის ფაქტი, რომ ამ დროს, თავიდანვე თავს იჩენს უადრესად დახვეწილი და მაღალი დონის ძეგლები, რომელიც იმდროინდელი ძველი სამყაროს მიღწევათა დონეს არაფრით არ ჩამორჩება და ზოგ შემთხვევებში ბევრად აღემატება კიდევ მას. თუ როგორ მოხდა ის, რომ ყოველგვარი საფუძვლის, წინაპირობის და წინამორბედი პროტოტიპების გარეშე თრიალეთის კულტურამ მოგვცა ტორევეტიკის ნატიფი ნიმუშები და თანაც მასობრივი სახით (Куптин, 1941: ტაბ. XXXVII - CIV), რა თქმა უნდა, ახსნას და ღრმა კვლევას საჭიროებს.

სრულად აშკარაა, რომ თრიალეთური კულტურის მხატვრული ლითონწარმოების ერთ-ერთი წამყვანი მიმართულება - ლითონის ჭურჭლის წარმოება უადრესად დაწინაურებული სფეროა ამ კულტურისათვის. ამასთან ნიშანდობლივია, რომ შუა ბრინჯაოს ხანის ლითონის ჭურჭელში მკაფიოდ განირჩევა რამოდენიმე განსხვავებული მიმართულება როგორც სტი-

ლისტური, ტიპოლოგიური და მხატვრული ტენდენციების დამკვიდრების თვალსაზრისით, ისე მოწინავე ტექნოლოგიური ხერხების ადაპტირების მხრივ.

თრიალეთის კულტურის ლითონის ჭურჭელზე ორნამენტული მოტივების თვალსაზრისით წარმოდგენილი გვაქვს: ა) სრულიად სადაზედაპირიანი, ბ) რთულსიუჟეტიანი და გ) საფასდადო მხარეს მხოლოდ რამოდენიმე გეომეტრიული და ზომორფული სახეების გამო-სახვით შესრულებული დეკორი.

ფორმის მხრივ კი უპირატესად ესაა დაბალქუსლიანი, მაღალი თასები, ცილინდრული ფორმის ცალყურა კათხები, კალათის ფორმის ჭურჭელი, მრგვალ- ან ბიკონუსურტანიანი ღრმა და დაბალი თასები და ზოგი სხვა, მათგან ოდნავ განსხვავებული ტიპი.

ასე რომ, ორივე ამ პარამეტრის (ვგულისხმობთ როგორც ორნამენტის სტილს, ისე ფორმას) თვალსაზრისით ტორევეტიკის ნიმუშებში საკმაოდ დიდი მრავალფეროვნება გვაქვს. ეს კი უადრესად ნიშანდობლივი მომენტია ამ ძეგლების განვითარების დინამიკის კვლევის კუთხით. თრიალეთის კულტურაში განსაკუთრებით მდიდრული დახვეწილი და ძვირფასი ლითონის ჭურჭლის დამზადება უდავოდ ერთ-ერთი პრიორიტეტული მიმართულება ჩანს. აქ ისეთი მრავალფეროვნებაა, რომ მათი ტიპობრივი დიფერენციაციის სქემაში ისინი, ბუნებრივია, ამჟღავნებენ ტენდენციას და ქმნიან კიდევ ცალკე ჯგუფებს.

ამჯერად მხოლოდ ზოგიერთ წამყვან ტიპს გვინდა შევეხოთ რომლებიც ყველაზე უკეთ ასახავენ ტორევეტიკის როგორც დარგის მაღალ დონეს. ფორმისა და განსაკუთრებით კი მდიდრული და რთული დეკორის თვალსაზრისით უდავოდ ცალკე ჯგუფს ქმნის ოქროს ინკრუსტირებული თასი (Куфтин, 1941: ტაბ. XCIII), ოქროს სადაზედაპირიანი, პატარა თასი (Куфтин, 1941: ტაბ. CI), ვერცხლის ორნამენტულზედაპირიანი ვედრო ოქროს დეტალებით (Куфтин, 1941: ტაბ. LXXXVIII) და ა.შ. ისინი დღემდე ერთადერთი ეგზემპლიარებითაა ცნობილი. როგორც ჩანს, იუველირი ქმნის ერთადერთ ცალს მხოლოდ ელიტის კონკრეტული წარმომადგენლის დაკვეთით და შემდეგ მას უკვე აღარ იმეორებს ანუ აღარ ამზადებს სერიულად. ამ ნაწარმის ინდივიდუალობასა და მისი განუმეორებელი სტილის შექმნაში, ალბათ, უპირველესად, თვით მისი მფლობელი (და ასევე ხელოსანიც) უნდა ყოფილიყო დაინტერესებული, რომელიც ცდილობდა ერთადერთი და გამორჩეული ნივთის მფლობელი ყოფილიყო.

ასევე ცალკე ჯგუფში მოთავსდა თრიალეთის № 7 ყორღანის სადაზედაპირიანი ოქროს თასი (Куфтин, 1941: ტაბ. CI), კიროვაკანის № 1 ყორღანის დაბალი რელიეფით შესრულებული ღომების გამოსახულებიანი ოქროს თასი (Куфтин, 1964: ტაბ. 32) და შედარებით უფრო გვიან, ყარაშამხის № 1, განსაკუთრებულად მდიდრულ ყორღანში მიკვლეული რამდენადმე უფრო მაღალი ოქროს თასი, შემკული გრავირებული გეომეტრიული სახეებით (Arménie, 1999: col. tab.). ეს უკანასკნელი ნიმუში ორნამენტირებულია ყველაზე მარტივი და სადა გეომეტრიული სახეებით: ირიბად დაშტრისული მოკლე, პარალელური ხაზების წყებით, რომლებიც ურთიერთმომდევნო სარტყლებში მიმართულებას იცვლის და ქმნის წიწვისებურ ორნამენტს. ეს მარტივი გეომეტრიული სახე ფარავს ჭურჭლის თითქმის მთელს ზედაპირს და შესრულებულია გრავირებული ტექნიკით. როგორც ორნამენტის დატანის ტექნოლოგიური ხერხის, ისე შესრულების მანერის და თვით წიწვოვანი ორნამენტული სახის მხრივ იგი ყველაზე ახლო მსგავსებას იჩენს ალაჯა ჰუიუკის სამეფო სამარხებიდან ცნობილ ოქროს ხელადასთან (კურგალ, 2001: 7, ფიგ. I).

მიუხედავად განსხვავებული ფორმისა, ცენტრალური ანატოლიისა და სამხრეთ კავკასიის ეს ორი ცნობილი დიდი ჭურჭელი აშკარად დიდ მსგავსებას ამჟღავნებს სწორედ ორნამენტში გადმოცემული მხატვრული სტილის თვალსაზრისით. თუმცა, აქვე უნდა აღვნიშნოთ მათ შორის არსებული ქრონოლოგიური სხვაობის შესახებაც. განსხვავებული ჯგუფის შექმნა ოქროს დეკორატიული ჩარჩოთი შემკულმა ვერცხლის ძალზედ დაზიანებული სახით მოღწეულმა ვედრომ (Куфтин, 1941: ტაბ. LXXXVIII). გარდა ამისა, განსხვავებით წინა ტიპობრივი ჯგუფისაგან კომპოზიციურად ძალზედ რთული და გადატვირთული სიუჟეტით დაფა-

რულია ჭურჭლის მთელი ზედაპირი, თვით ორნამენტის სიუჟეტიც სრულიად სხვაა და ამით დეკორის მხრივ სხვაობა ძალიან არსებითია. ამ ნიმუშს ორგინალურ სახეს აძლევს უპირველესად ის ფორმა, რომელიც არცერთ შემთხვევაში არ მეორდება სხვა თრიალეთურ ნაწარმში. ეს არის მისი მთლიანი, თითქმის ცილინდრული ფორმის კორპუსი, მიმაგრებული მსხვილ, დაგრეხილ ღეროზე, რომელიც ჩარჩოსთან ერთად ერთიან დეკორატიულ სტილს ქმნის მის შემკულობაში. გარდა ამისა, ამგვარ მოჩარჩოებას ფართოზედაპირიანი ერთიანი კორპუსისა თავის ფუნქციური მხარეც გააჩნია. კერძოდ კი ის, რომ იგი მოხერხებულად ფარავს ვედროს ფორმის მოდელირებისას ვერცხლის ორი ფირფიტის ერთმანეთთან მიჩნის შედეგად წარმოქმნილ ხაზს და ამასთან ერთად კარგ სტილისტურ შესაბამისობაში მოდის მის სახელურთან. რაც შეეხება, ვედროს ზედაპირზე გადმოცემულ სიუჟეტს, იგი უახლოესია თრიალეთური სარიტუალო ვერცხლის თასის მეორე ფრიზის დეკორისა. სწორედ ამ მხატვრული სტილის მსგავსებით მუდავნდება მათი კუთვნილება თრიალეთური ოქრომჭედლობის სკოლის ორიგინალურ მიმართულებასთან, რომელიც საკმაოდ ახლოსაა წინააზიურთან, მაგრამ მიუხედავად ამისა, მაინც უდავოდ თავისი საკუთარი მხატვრული ტენდენციები გააჩნია.

ფორმის მხრივ გამორჩეულია თითქმის ცილინდრული ფორმის ვერცხლის სახელურიანი კათხა (Куфтин, 1941: ტაბ. СII). განსხვავებით ზემოაღწერილი ნიმუშისაგან იგი სრულიად სადა ზედაპირის მქონეა და მთელი მისი მდიდრულობა და სილამაზე გადმოცემულია გრეხილი მავთულით შეკმული ორიგინალური სახის სახელურით. ამგვარი სახელური სხვა თრიალეთურ ნიმუშებზე ჩვენ არსად არ გვხვდება. ეს კიდევ ერთხელ უსვამს ხაზს თრიალეთელი ოქრომჭედლების იმ სურვილისა და ოსტატობას, რომ მათ ერთხელ უკვე ათვისებული სახე აღარ გაიმეორონ და შექმნან რაღაც სხვა, განსხვავებული. ანალოგიური ფორმის, ასევე სადა ზედაპირიანი კათხა, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ მის სახელოურს შემეობა არა აქვს, მომდინარეობს კიროვაკანის №1 ყორღანიდან, რომელიც არც თუ დიდი ხანია შემოვიდა სამეცნიერო მიმოქცევაში (Devedjian, 2006: ტაბ. 142, 2).

ცილინდრული ფორმის ვერცხლის ჭურჭელი, ძალზე სახასიათო რკალისებური სახელურით, რაც მას კალათის ფორმას აძლევს (Devedjian, 2006: ტაბ. 142, 3) და რომლის ანალოგები ასევე ცნობილია წინა აზიის ტორეგტიკის ნიმუშთა შორის, მომდინარეობს კიროვაკანის №1 ყორღანიდან, რომელიც XX საუკუნის 40-იან წლებში გათხარა აკად. ბ. პიოტროვსკიმ. ფორმის მხრივ მისი წინააზიური ანალოგებიდან ყველაზე ახლოს მდგარად მიგვაჩნია აშურის №20 სამარხში და ქიულ-თეფე - კარუმ კანეში აღმოჩენილი ცალკეები (Mxller-Karpe, 1995. ტაბ. 49).

ცალკე ჯგუფად შეიძლება გამოვყოთ სარიტუალო შინაარსის მქონე რთულსიუჟეტიანი ლითონის ჭურჭელი. ეს ტიპი ამჟამად ორი ცალკეა წარმოდენილი თრიალეთის №5 ყორღანში აღმოჩენილი ნიმუშითა (Куфтин, 1941: ტაბ. XCI) დაყარაშამბის №1 ყორღანის ეგზემპლიარით (რმენიე, 1999 : col.tab.).

ვერცხლის წვეილი ბიკონოსურტანიანი თასი წარმოდგარი თრიალეთის ყორღანიდან წარმოადგენს მიკენურ სამარხებში დადასტურებული ოქროსა და ვერცხლის მასალებთან ახლოს მდგარ ნიმუშებს როგორც ფორმის, ისე ზედაპირის სისადავის და უაღრესი პროპორციულობის დაცვის თვალსაზრისით. ზემოაღნიშნული ნიმუშებიდან ზოგიერთის წინააზიური მხატვრული ხელოვნობის ნიმუშებთან კავშირი ან მისგან მომდინარეობა არავისში ეჭვს არ იწვევს, მაგრამ გარდა ამისა, გვაქვს კიდევ სხვა ნაწარმიც, რომლებიც გარკვეული ეჭვით მაგრამ მაინც შესაძლებელია ასევე ამ კონტაქტების საილუსტრაციოდ გამოდგეს თუმცა მათ უშუალო ანალოგები აღნიშნული სამყაროს მასალათა შორის არ გააჩნიათ. ამგვარ ნიმუშებად შეიძლება მივიჩნიოთ თრიალეთისა და ყარაშამბის პირველ შემთხვევაში ვერცხლისა და მეორე შემთხვევაში კი ელექტრუმის თასები მასზე გამოსახული სარიტუალო სცენით. გარდა ამისა, ტორეგტიკის ნიმუშთა ეს კატეგორია განსხვავდება მასალის ფაქტურ

რის მიხედვითაც. ლითონის ჭურჭლის უმრავლესობა შექმნილია ვერცხლით და ოქროთი. ამასთან ორივე ეს კეთილშობილი ლითონი მეტ-ნაკლებად თანაბარი რაოდენობითაა წარმოდგენილი დავერ ვიტყვი, რომ რომელიმე მათგანს განსაკუთრებული უპირატესობა აქვს მინიჭებული. ორივე ერთნაირად ფართოდ და კარგად არის წარმოდგენილი შუა ბრინჯაოს განვითარებული (II) ეტაპის ამ კულტურის ტორევიტიკულ ანსამბლში.

მასთან შედარებით უფრო იშვიათია ბრინჯაოსგან დამზადებული ლითონის ჭურჭლის ნიმუშები, რომელიც არსებითად მხოლოდ ორ ტიპს გვთავაზობს: კალათის ფორმის დახვეწილ, მაღალფეხიან თასს და უტილიტარული ფუნქციის მქონე ქვაბს. ბრინჯაოში, მხოლოდ ეს ფორმები გვაქვს წარმოდგენილი, თუმცა არ გამოვიციხავ რომ მომავალში მათი ტიპობრივი სახეები უფრო მრავალფეროვანი გახდეს.

ამდენად თრიალეთური ლითონის ჭურჭელში შესაძლებელია გამოიყოს ორი კატეგორიის ნაწარმი. ერთი ესაა ბრინჯაოს, ხოლო მეორე კი ძვირფასი ლითონებისგან დამზადებული. ორივე მათგანი წაქრმოდგენს ერთნაირად მაღალმხატვრული დონის ნიმუშებს და საბოლოოდ კი ერთად ქმნიან თრიალეთური მხატვრული ლითონწარმოების განუმეორებელ დარგს. ამ შემთხვევაში ზედაპირის მხატვრული დამუშავების, დახვეწილი გემოვნების და რთული ტექნოლოგიური ხერხების გამოყენების თვალსაზრისით მნიშვნელობა არა აქვს თუ რა სახის ლითონია გამოყენებული ხელოსნის მიერ, ბრინჯაო ვერცხლი თუ ოქრო. იგი ერთნაირი ოსტატობითაა და მაღალი პასუხისმგებლობით მუშაობს სამივე ფაქტურის ამ მასალაზე, ამიტომ ფორმის მოდელირების თვალსაზრისით იქმნება ერთნაირად მაღალი სტანდარტის ნაწარმი, იქნება ეს ბრინჯაოსი თუ ძვირფასი ლითონების. ამის შესანიშნავი დადასტურებაა ბრინჯაოს კალათის ფორმის ჭურჭელი (Куфтин, 1941: ტაბ. LXXXVII) რომელიც ტექნოლოგიური ხერხების სირთულითა და ფორმისა და ორნამენტის დახვეწილობით არაფრით ჩამოუვარდება ოქროსაგან დამზადებულ სხვა თრიალეთურ ნიმუშებს. ამდენად შეგვიძლია ვთქვათ, რომ თრიალეთური კულტურის ლითონის ჭურჭლის შემთხვევაში თვით ლითონის მასალა არ განსაზღვრავს მის მაღალმხატვრულ დონეზე დამუშავების საკითხს და, შესაბამისად, მხატვრული თვალსაზრისით თრიალეთური ჭურჭელი ერთნაირად დახვეწილია მიუხედავად იმისა ძვირფასი ლითონისაა თუ ბრინჯაოსა.

განსხვავება მხოლოდ იმაშია რომ ხელოსანი ირჩევს სხვადასხვა სახის ორნამენტსა და ტექნოლოგიურ ხერხებს, იმისდა მიხედვით რათა უფრო მიუსადაგოს იმ ფაქტურას, რომელზედაც მუშაობს. სრულიად გამოკვეთილად ჩანს რომ თრიალეთელი ხელოსანი მუშაობს არა მხოლოდ ძვირფას ლითონზე არამედ ბრინჯაოზეც და მასაც ისეთივე მაღალმხატვრულდონეზე ასრულებს. ზოგადად კი, იგი ამუშავებს და ქმნის მრავალფეროვან სახეებს ფორმისა და დეკორის თვალსაზრისით. არ ჩერდება მხოლოდ ერთ რომელიმე კონკრეტულ ტიპზე, არამედ მუდმივად ამრავალფეროვნებს და ხვეწს მას.

ვფიქრობთ, რომ თრიალეთური კულტურის ლითონის ჭურჭელში შეიძლება გამოვყოთ რამდენიმე კატეგორია: 1. განსაკუთრებით ძვირფასი და პრესტიჟული ნივთები, რომელთა შექმნაზეც დაიხარჯა დიდი შრომა, განსაკუთრებული სიმდიდრე და რომელიც მისი შექმნელისგან საიუველირო დარგის ზედმიწევნით ცოდნასთან ერთად მოითხოვდა დახვეწილ გემოვნებას, ტექნოლოგიური ხერხების ნიუანსების თავისუფლად ფლობას და დახვეწილი ორნამენტული სახეების ნატივად მოდელირებას. მთელი ეს რთული ამოცანა გასაოცარი დახვეწილობითაა გადაწყვეტილი ისეთ უნიკლურ ნიმუშზე, როგორიცაა თრიალეთის №17 ყორღანის ოქროს ინკრუსტირებული თასი (Куфтин, 1941: ტაბ. XCIII). ამავე განსაკუთრებით მდიდრულ სტილს უნდა განეკუთვნებოდეს ოქროს დეტალებით ორნამენტირებული ვერცხლის სარწყულიც. 2. საკულტო დანიშნულების ლითონის ჭურჭელი, შემკული დახვეწილი და მაღალმხატვრული სტილით (ვერხლის თასები, შემკული სარიტუალო სცენებით) 3. ძვირფასი ლითონის ჭურჭელი, რომელიც მაღალი დონისაა, მაგრამ არა იმდენად დახვეწილი, როგორც ზემოაღნიშნული ცალეები. იგი ყველაზე მრავალრიცხოვანია და ზოგადი მიმართუ-

ლების გამომხატველია ლითონის ჭურჭლის პროდუქციაში. 4. ბრინჯაოს პროდუქცია, რომელიც ასევე მდიდრულ მხატვრულ სტილს ქმნის ლითონის ჭურჭლის საერთო ნაწარმში.

კიდევ ერთხელ საგანგებო აქცენტირება მინდა გავაკეთო იმ ფაქტზე, რომ ძვირფასი ლითონის ჭურჭელი პირველად სამხრეთ კავკასიის კულტურულ სინამდვილეში ჩნდება სწორედ თრიალეთის კულტურის გამოჩენისთანავე, დაახლოებით ძვ.წ. XXI საუკუნის დასაწყისიდან. მის წინამორბედ ე.წ. ადრეყორღანების კულტურას ახასიათებს ძვირფასი ლითონის ნაწარმის ზოგიერთი ახალი ტიპი, რომელთა საკმაოდ მრავალფეროვნება სამკაულისა და იარაღის მხრივ ვლინდება, თუმცა ლითონის ჭურჭლის რაიმე ადრეული ფორმების არსებობა აქ საერთოდ არ დასტურდება. დღევანდელი მონაცემებით ეს ვითარება უდავო ფაქტია, მაგრამ ვფიქრობთ, რომ სრულიად არ უნდა იყოს მოულოდნელი და გასაკვირი თუკი ტორეგტიკის ამ კატეგორიის მასალა ბედენური კულტურის ძეგლების მომავალში აღმოჩენების დროს დადასტურდება.

ხაზგასმითაა საჭირო იმის აქცენტირება, რომ იგი საერთოდ უცხოა სამხრეთკავკასიური გარემოსათვის თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანების კულტურამდე. სხვებთან ერთად სწორედ ეს ნიშანიცაა ერთ-ერთი მკვეთრი განმასხვავებელი თრიალეთის კულტურისა ყველა სხვა წინარე საფეხურის კულტურული რეალობისაგან. ეს მომენტი კი ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, რომ ამ ნაწარმს ლოკალურ გარემოში არავითარი წინამძღვრები არ გააჩნდათ, რაც პირდაპირ გვიბიძგებს იმ ვარაუდისაკენ, რომ თრიალეთის კულტურის ლითონის ჭურჭლის მრავალფეროვანი პროდუქცია ჩავთვალთ წინა აზიური გავლენით ჩამოყალიბებულ დარგად, სადაც მას დიდი ხნისა და კარგი ტრადიცია გააჩნდა. სხვაგვარად წარმოუდგენელია აიხსნას ის, თუ როგორ გაჩნდა სამხრეთ კავკასიაში ძვ.წ. XXI-XX საუკუნეებში სრულიად მოულოდნელად, ყოველგვარი წინამორბედი პროტოტიპების, მისი დამზადების ტრადიციის და ტექნოლოგიური ჩვევების საფუძვლის გარეშე, ეს მაღალმხატვრული ნაწარმი ძალიან დახვეწილ და განვითარებულ დონეზე ასე ერთბაშად.

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ სწორედ წინააზიური ტორეგტიკის ნიმუშთა კონტექსტში და კავშირურთიერთობების თვალთახედვით მასალათა მთლიანობაში გაანალიზებამ შეიძლება გარკვეოს და ახსნას ლითონის ჭურჭლის უამრავი ახალი ტიპის თუ სტილის უეცარი გამოჩენის ფაქტი წინამორბედი ხანის ტრადიციის არარსებობის ფონზე. თრიალეთური კულტურის ამ ერთ-ერთ ყველაზე დაწინაურებული სფეროს სიღრმისეულად კვლევა შრომატევადი და ხანგრძლივი სამუშაოა, სადაც ბევრი საყურადღებო ასპექტი იყრის თავს. იკვეთება კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი მომენტის აუცილებლობაც, რომელიც გადაუდებელ ყურადღებას მოითხოვს. ეს არის დღეს ჩვენს ხელთ არსებული ნიმუშებიდან სპექტრალური ანალიზის მიღება. ჩვენ აქამდე ჯერ კიდევ არ ვიცით, არის თუ არა სხვაობა და რა შემადგენლობის, რომელი საბადოს ოქროს გამოყენებული თრიალეთური კულტურის ცალკეულ, მათ შორის, ურთიერთდაშორებულ რეგიონებში. ჯერჯერობითარ შეიგვიძლია მათი შედარება ოქროს იმ საბადოთა სპექტრალურ მონაცემებთან, რომელთა ამ ეპოქაში ფუნქციონირებაც დასაშვებია ანუ არ შეგვიძლია მასალისა და მისი წყაროს ურთიერთდაკავშირება. სწორედ აღნიშნული მიმართულებებით საგანგებოდ შესწავლის წარმართვა მიმჩნია შუა ბრინჯაოს ეპოქის მხატვრული სელოსნობის მკვლევართა სამომავლო ამოცანად.

ამგვარი დასკვნების ვარაუდების საფუძველს გვაძლევს თრიალეთის კულტურის ლითონის ჭურჭელი. რაც შეეხება, მაიკოპ-ნოვოსვობოდნაიას კულტურის ტორეგტიკის ნიმუშებს, რომელიც, როგორც დასაწყისში აღვნიშნეთ, წარმოადგენს თრიალეთურზე გაცილებით ადრეულ ნაწარმს, მისი დაწვრილებითი ანალიზი სამომავლო საქმეა. ამჯერად კი მხოლოდ იმას აღვნიშნავთ, რომ მაიკოპური მასალების დაკავშირება თრიალეთურთან, თანაც ყველა ცალკეული ასპექტის (მხატვრული სტილი, ტექნოლოგიური ხერხები, ტიპოლოგია და ა.შ) მხრივ, არავითარ საფუძველს არ გვაძლევს. ვფიქრობთ, რომ სამხრეთ და ჩრდილო კავკასიის ამ ორი უმნიშვნელოვანესი კულტურის ლითონის ჭურჭელი არა მხოლოდ ქრონო-

ლოგიურადაა ერთმანეთისაგან დაცილებული, არამედ ყველასხვა ნიშანდობლივი ტიპობრივი და სტილისტურ-მხატვრული მონაცემების თვალთახედვითაც. საბოლოოდ კი, კავკასიის გეო-კულტურულ სივრცეში გავრცელებული ლითონის ჭურჭლის მრავალფეროვანი პროდუქცია ბევრ თავსატეხ კითხვას აყენებს ჩვენს წინაშე, რაც სპეციალისტთა სამომავლო კვლევების მოტივაციად უნდა იქცეს.

ლიტერატურა:

- გოგაძე 1972:** გოგაძე ე., თრიალეთის ყორღანული კულტურის პერიოდიზაცია და გენეზისი. თბილისი.
- ლორთქიფანიძე 2002:** ლორთქიფანიძე ო., ქართული ცივილიზაციის სათავეებთან. თბილისი.
- ფუთურიძე 2001:** ფუთურიძე მ., თრიალეთური ოქრომჭედლობის ერთი ტიპის კვლევისათვის. ძიებანი. ტ.VIII. დამატებანი.
- ჯაფარიძე 1969:** ჯაფარიძე ო., არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში. თბილისი.
- ჯაფარიძე 1998:** ჯაფარიძე ო., ქართველი ტომების ეთნო-კულტურული ისტორიისათვის ძველი წელტ-ადრიცხვით მესამე ათასწლეულში (ადრეყორღანული კულტურა). თბილისი.
- Воронин, Малашев 2006:** Воронин К., Малашев В., Погребальные памятники эпохи бронзы и раннего железного века равнинной зоны Республики Ингушетия. Москва.
- Кореневский, Белинский, Калмыков 2007:** Кореневский С., Большой Ипатовский курган на Ставрополье. Москва.
- Куфтин 1941:** Куфтин Б., Археологические разыскания в Триалети. Тбилиси.
- Кушнарева 1964:** Кушнарева К., южный Кавказ в 9-2 тыс. до. н.э. С.-Петербург.
- Мартirosян 1964:** Мартirosян А., Армения в эпоху бронзы и железа. Ереван.
- Резепкин 2012:** Резепкин С., Ново-Свободненская культура. Москва.
- Akurgal E.** The Hattian and Hittite Civilizations. Izmir, 2001.
- Armenia.** Treasures de l'Armenia ancienne des orgines au IVe siècle, Paris, 1996.
- Bingol I.** Museum of Anatolian Civilizations. Ancient Jewellery. Ankara, 1999
- Branigan K.** Aegean Metalwork of the Early and Middle Bronze Age. Oxford, 1974.
- Devejian S.** Lori Berd II. Erevan, 2006.
- Harper P., Klegel-Brandt E., Aruz J., Benzel K.** Discoveries at Ashur on Tigris Assurian Origins. **Antiquities in the Vorderasiatisches Museum.** Berlin - New York, 1999.
- Lilyquist CH.** Granulation and Glass: Chronological and Stylistic investigations at Selected Sites, ca. 2500-1400 B.C.-BASOR, 290-291, 1993.
- Lordkipanidze O.** At the Origins of Ancient Georgian Civilizations. Tbilisi, 2002.
- Maxwell-Hyslop K.** Western Asiatic Jewellery c. 3000-612 B.C. London, 1971.
- Muller-Karpe M.Z.,** Zu den Erdgraber n 18,20 und 21 von Assur. Ein Beitrag zur Kenntnis mesopotamischer. **Metallgefasse und -waffen von der Wende des 3. zum 2. Jahrtausend v. Chr.-Mainz,** 1995.
- Özgüç T.** Kultepe-Kanis II. New Researches at the Trading Center of the Ancient Near East. Ankara, 1986.
- Özgüç T.** Inandik Tepe. An Important Cult Center in the Old tite Period. Ankara, 1989.
- Puturidze M.** Traditions and Innovations in Middle Bronze Age Trialeti Culture. In: **der Kaukasus im System der Eurasischen Kulturen in der Epoche des Paleometalls.** Tbilisi, 1991.
- Puturidze M.** Social and Economic Shifts in the South Caucasian Middle Bronze Age.- archeology in the Birderlands. Investigations in Caucasia and Beyond. Edited by A. Smith&K. Rubinson. Los Angeles, 2003, pp.111-127.
- Woolley L.** Ur Excavations. The Royal Cemetery, vol. I,II,- London 1934.
- Woolley L.** Alalakh. Oxford, 1955.

М. Путуридзе (Тбилиси)

О появлении металлической посуды на Кавказе

Настоящая статья посвящается вопросу начала появления металлической посуды на Кавказе. Симптоматичным является факт первого появления этих изделий на Северном Кавказе, который почти на одно тысячелетие опережает Южный Кавказ. Майкопско-Новосвободненская культура эпохи ранней бронзы характеризуется обилием этой продукции торевтики, изготовленной в основном из золота и серебра. Её появление здесь, как и других материалов торевтики, было довольно неожиданным и явно связано с влиянием Анатолийского региона.

Относительно Южного Кавказа выявляется совершенно другая картина. Появление металлической посуды в этом регионе Кавказа синхронно с началом Триалетской Культуры Блестящих Курганов. Хронологический период этой новизны на Южном Кавказе совпадает с самым началом XX века до н.э.

В связи с представленной картиной появления металлической посуды, предназначенной для элитарных слоев, возникает ряд проблематичных вопросов, которые необходимо исследовать специалистам.

M. Puturidze (Tbilisi)

Towards the Problem of Appearance of Metal Vessels in the Caucasus

S u m m a r y

The article is dedicated to the problem of appearance of the earliest metal vessel assemblages in the entire Caucasian region. The process of producing metal vessels in the northern and southern areas of the Caucasus started at different times, i.e. it is asynchronous. From the point of view of priority of appearance of this kind of the toreutic assemblages, it is quite obvious that North Caucasus took the lead over the South. The materials that come from Maykop-Novosvobodnaya culture demonstrate the impressive number of precious metal vessels dated to the beginning of III millennium BC. As concerns the South Caucasus, the first case of existence of metal vessel patterns is recorded only from the very beginning of XXI century BC, which coincides with the famous *Trialeti* Culture of Brilliant Kurgans.

In the presented work attention is focused on analyzing one type of toreutics, i.e. metal vessel assemblages of the Trialeti Culture and also on interpreting the process of appearance of the above mentioned patterns in southern and northern Caucasus. Trialeti Culture is characterized by the incredibly high level unique style items, mainly from the viewpoint of their decoration. In connection with the emergence of metal vessels intended for the elite, a number of problematic issues arise which require special investigation.

ლ. ჯიბლაძე (თბილისი)

**კოლხეთის დაბლობის ადრე და შუაბრინჯაოს ხანის კულტურების
გავრცელების არეალები, შეხვედრები და კონტაქტები მეზობელ არქეოლოგიურ
კულტურებთან**

დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე როგორც წინამორბედ ენეოლითურ, ასევე ადრებრინჯაოს ხანაში ერთმანეთისგან განსხვავებულ ორ ლოკალურ რეგიონს გამოყოფენ, რაც გამოწვეული უნდა ყოფილიყო მათი კულტურული ატრიბუციით, ამ კულტურათა თავისებური ხასიათითა და განვითარების განსხვავებული გზებით [ფხაკაძე 1992 : 228-229]. ერთი ლოკალური რეგიონი წარმოდგენილია მდ. რიონ-ყვირილას აუზში, ზემო იმერეთის პლატოზე; მეორე კი – კოლხეთის დაბლობზე და მის ბორცვოვან ზოლში. ვარაუდობენ, რომ ადრე და შუაბრინჯაოს ხანაში ცალკე ლოკალურ მხარედ უნდა გაიმიჯნოს ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთის ტერიტორიაც [ბარამიძე 1999: 24; გოგაძე 1997 : 33-34; ჯაფარიძე 2003 : 131-132].

რიონ-ყვირილას აუზში ძვ. წ. III ათასწლეულის კულტურის განვითარებაში გამოყოფენ ადრეულ, განვითარებულ და ფინალური ეტაპის ძეგლებს, რომლებიც ძირითადად მოქცეული იყო მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების არეალში. ეს მხარე მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარების ფინალურ ეტაპზე წარმოდგენდა კავკასიაში ბრინჯაოს მეტალურგიული წარმოების ერთ-ერთ დაწინაურებულ კერას [ჯაფარიძე 1976 : 111; ფხაკაძე 1993 : 74-75; მახარაძე, ბერიკაშვილი 2004 : 29; ბერიკაშვილი 2006 : 30].

დასავლეთ საქართველოს დაბლობ და ბორცვოვან ზოლში ძვ. წ. III ათასწლეულში და ძვ. წ. II ათასწლეულის პირველ ნახევარში გავრცელებული იყო ადრე და შუაბრინჯაოს ხანის კულტურები, რომლებიც სამეცნიერო ლიტერატურაში უფრო ხშირად ცნობილია პროტოკოლხური კულტურის სახელწოდებით [მიქელაძე 1974 : 49-50]. სადღეისო მონაცემების მიხედვით პროტოკოლხური კულტურის ფორმირების მთავარი ცენტრი უნდა ყოფილიყო კოლხეთის დაბლობის ზღვისპირა სანაპირო ზოლი, სადაც ადრე და შუაბრინჯაოს ხანის ძეგლების ნაწილი, რომლებიც უშუალოდ ზღვის სანაპიროსთან ახლოს მდებარეობდა, განადგურებული და ტორფქვეშ მოქცეული უნდა იყოს ჰოლოცენის ხანაში მიმდინარე ახალშავ ზღვური ტრანსგრესიისა და ფანაგორიული რეგრესიის მიმდინარეობისას (ძვ. წ. III ათასწლეული და ძვ. წ. II ათასწლეულის პირველი ნახევარი) [ხახუტაიშვილი ნ. 1986 : 11]. პროტოკოლხური კულტურის I ეტაპი შეესაბამება ადრებრინჯაოს ხანას, რომლის ადრეული საფეხურის ძეგლები (ისპანის ქვედა პორიზონტი, შემოქმედი, ჭოლიპა)¹ ტრადიციული მეთოდით განსაზღვრულია ძვ. წ. III ათასწლეულის შუა ხანებით. ზოგიერთ ძეგლზე (ისპანის ქვედა პორიზონტი) მიღებული C-14 თარიღებით კი ძვ.წ. IV ათასწლეულის დასასრულით [Апакидзе, Бурчуладзе 1987 : 37; ქავთარაძე 1981: 76].

¹ ზოგიერთი მკვლევრის აზრით (გ. ფხაკაძე), არქეოლოგიურ სამეცნიერო ლიტერატურაში დამკვიდრებული ტერმინი პროტოკოლხური კულტურა (თ. მიქელაძე) უფრო ისტორიული ხასიათისაა და ეთნიკური დატვირთვაც გააჩნია. ამიტომ უფრო მართებულად მიიჩნიათ მის ნაცვლად გამოვიყენოთ კოლხეთის დაბლობის ადრე და შუაბრინჯაოს ხანის კულტურების სახელწოდება [Пхაკაძე 2009-2010 : 75].

პროტოკოლხური I ეტაპის მოგვიანო საფეხურის ძეგლები (ფიჩორის VIII- VI ფენები, ოჩამჩირე, ისპანის ზედა ჰორიზონტი, ანაკლია I-ის ქვედა ფენა და ა.შ.) ტრადიციული მეთოდით თარიღდება ძვ. წ. III ათასწლეულის ფინალური ეტაპით [ჯიბლაძე 2007 : 106]. ეს პერიოდი ზოგიერთი ნამოსახლარიდან (ისპანის ზედა ჰორიზონტი, ფიჩორის VIII-VII ფენები) C-14 დათარიღებულია ძვ. წ. XXVIII, XXVII, XXIV სს-ებით [ქავთარაძე 1981 : 76; Апакидзе, Бурчуладзе 1987 : 37].

პროტოკოლხური კულტურის გავრცელების არეალები მოიცავს თითქმის მთელ დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიას. იგი განსაკუთრებით მძლავრადაა წარმოდგენილი კოლხეთის დაბლობის ზღვისპირა ზოლში ხელოვნურად გამართულ ბორცვ-ნამოსახლართა კულტურულ ფენებში. უფრო იშვიათად კი მთისწინა და ზღვისპირა ტერასებზე, ბუნებრივ ბორცვებზე, ტორფქვეშა ნამოსახლარებზე და სამაროვნებზე (გაგიდის სამაროვნის მასალები, ბოგრეშის სამარხი, შესაძლოა ეშერის კრომლესის შუაბრინჯაოს ხანის – B ფენა). ამ კულტურას უნდა ეკუთვნოდეს კოლხეთის დაბლობიდან და მისი მთიანი ზონიდან მომდინარე შემთხვევით აღმოჩენილი მრავალრიცხოვანი ბრინჯაოს არტეფაქტები (სპილენძ-ბრინჯაოს ყუამილიან-ყუადაქანებული ცულები და ა. შ.).

კოლხეთის დაბლობის ადრე და შუაბრინჯაოს ხანის კულტურები იზოლირებული არ არის გარე სამყაროდან და გააჩნია შეხვედრები და კონტაქტები მეზობელ არქეოლოგიურ კულტურებთან. მისი რადიაციის ზონაში ექცევა თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაც, უფრო მძლავრად – ქ. სოხუმამდე, შედარებით სუსტად კი – მის ჩრდილოეთით. ვფიქრობთ, რომ მდ. გუმისთასა და მდ. ფსოუს შორის მოქცეული ტერიტორია უნდა წარმოადგენდეს პროტოკოლხურის (I, II ეტაპები), დოლმენურისა და ჩრდილოეთ შავიზღვისპირა ზოლში გავრცელებული სოჭი-ადღერის ტიპის ქვის თოხების მატარებელი კულტურების შეხვედრების ადგილს, საკონტაქტო ზონას [ჯიბლაძე 2007 : 15].

მკვლევართა ნაწილი თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე გამოვლენილ დოლმენებს აკუთვნებს კოლხეთის დაბლობისა და მისი ბორცვოვანი ზოლის ადრებრინჯაოს ხანის კულტურას [ფხაკაძე 1993 : 83, 100]. როგორც ცნობილია, დოლმენური ნაგებობები გავრცელებული იყო შავი ზღვის სანაპირო ზოლის გასწვრივ 480 კმ. სიგრძეზე, მთიანი ტყის მასივებში, დაწყებული ტამანის ნახევარკუნძულიდან ქ. ოჩამჩირემდე (ბედია) [Марковин 1978 : 59, რუკა 20]. როგორც ჩანს, თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე გამოვლენილი დოლმენები საერთო დოლმენური კულტურის შემადგენელი ნაწილი უნდა იყოს. თუმცა ისინი აქ რამდენადმე განსხვავებულ ლოკალურ ხასიათს ატარებს, რომელიც გამოიხატება ტრაპეციისებური ფორმის დოლმენებით, საჩხერული ტიპის ყუამილიან-ყუადაქანებული ცულებით ა. შ. შესაძლოა ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთის (თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორია) ლოკალურობაზეც მიუთითებდეს დაბლობ და მთიანი ზოლის ნამოსახლარებზე (გუმისთა I, აჩანდარა პალი, ახრა-კაპში, ჯამპალ I, იუპსი, კამან I და სხვა) აღმოჩენილი პროტოკოლხური კულტურისაგან რამდენადმე განსხვავებული კერამიკული მასალებიც.

კოლხეთის დაბლობის ადრე და შუაბრინჯაოს ხანის კულტურები გავრცელებული ჩანს კოლხეთის მთიანეთში. მართალია, ამ მხარეში ამ პერიოდის ნამოსახლარები და სამაროვნები არ დასტურდება, მაგრამ შემთხვევითი მონაპოვარი სპილენძ-ბრინჯაოს ყუამილიან-ყუადაქანებული და ბრტყელი ცულები (სვანეთი) უნდა შედიოდეს პროტოკოლხური კულტურის არეალში [ჩართოლანი 1996 : 52-59, 65-76]. ვფიქრობთ, ბრილის სამაროვნის შუაბრინჯაოს ხანის სამარხების ქვედა ფენებში გამოვლენილი ლითონის მასალები, როგორც ქვიშარის განძის ცულები (ამბროლაურის რ-ნი), ბევრ საერთოს ნახულობს კოლხეთის ბარში გავრცელებულ შუაბრინჯაოს ხანის ანალოგიურ არტეფაქტებთან. ამ სამაროვნის მასალების გარკვეული ნაწილი (სატევრისპირები, შუბისპირები) ასევე მსგავსებას ამჟღავნებს შიდა ქართლის – ნულის, ქვასათალის – სამარხებში მოპოვებულ ამ რიგის ნივთებთანაც [ჯაფარიძე 2003 : 185]. ამასთან ერთად, აღსანიშნავია, რომ ბრილის სამაროვნის (N12 სამარხი და

სხე) ბრინჯაოს ინვენტარის ერთი ნაწილი (შტანდარტები, ყუამილიანი ცულები, სატევრები, პუნქტირებით შემკული დისკოსებრთავიანი საკინძები და საკიდების ზოგიერთი სახეობა) ახლოს დგას ჩრდილო კავკასიის უფრო მოგვიანო ხანის – ფასკაუსა და ზემო რუსთას – ამ კატეგორიის ძეგლების ანალოგიურ არტეფაქტებთან [ფანცხავა და სხვ. 2001 : 39-44; Копеневский 1981 : 27, 30, 31, 37, სურ. 6, 8_{1,3}, ტაბ. II₁₃, 72,73].

ზოგიერთი მკვლევრის მიერ ადრე იქნა შემჩნეული ამ ორი რეგიონის ბრინჯაოს არტეფაქტების ერთი ნაწილის დიდი მსგავსება [გობეჯიშვილი 1952 : 61], რის საფუძველზე გამოიყო კიდევ დიგორი – რაჭის (ა. იესენი) და დიგორიის კულტურის ლოკალური რაიონი (ე. კრუხნოვი). უფრო გვიან კოლხეთის მთიანეთში, ანალოგიური ბრინჯაოს არტეფაქტების აღმოჩენის გამო გარკვეული კორექტივები იქნა შეტანილი ამ სახელწოდებაში. კერძოდ, შემოთავაზებული იქნა რაჭა-დიგორიის კულტურის სახელწოდება (ი. მონცენბეკერი) იმ განსხვავებით, რომ მასში სვანეთის ჩრდილოეთი რაიონებიც გააერთიანეს [ფანცხავა და სხვ. 2001 : 44]. ეჭვარეშეა, რომ აღნიშნულ რეგიონებს შორის ბრინჯაოს ინვენტარის მსგავსება გამოწვეული უნდა ყოფილიყო ამ ორი მხარის გეოგრაფიული სიახლოვით, გარკვეულ ეტაპზე იქ მაცხოვრებელი ხალხის მჭიდრო კონტაქტების შედეგად. მათ შორის ურთიერთობები, ალბათ, ხორციელდებოდა კავკასიის მთავარ ქედზე არსებული გადასასვლელით, საუღელტეხილო ბილიკებით, რომელთა ნაწილი ჩრდილოეთ კავკასიაში გადადიოდა [ჩართოლანი 1996 : 20-21]. ამ ორ რეგიონს შორის არსებული ბრინჯაოს მეტალურგიული წარმოების ცენტრი, სავარაუდოდ, უფრო საძიებელია ზემო რაჭის ტერიტორიაზე, რომელსაც ზურგს უმაგრებდა აქ არსებული მდიდარი სამთამადნო წარმოების ძეგლები.

კოლხეთის დაბლობზე და მის ბორცვოვან ზოლში ერთი ფაქტიც არ დასტურდება მტკვარ-არაქსის კულტურის შემოღწევისა, თუ არ ჩავთვლით დაბლაგომის ნასახლარის ქვედა ფენას, სადაც დასტურდება პროტოკოლხურისა (ზედა ჰორიზონტი) და მტკვარ-არაქსის კულტურის (ქვედა ჰორიზონტი) შეხვედრები [ფხაკაძე 1978 : 3-12]. ასევე მხედველობაშია მისაღები მტკვარ-არაქსის კულტურის იერის მქონე რამდენიმე კერამიკის ნატეხის აღმოჩენა ჭოლიაპასა და შემოქმედის ნამოსახლარებზე [სადრაძე და სხვ. 1996 : 25].

მტკვარ-არაქსის კულტურა კოლხეთის დაბლობის სიდრემეში, არახელსაყრელი გეოკლიმატური პირობების გამო, ვერ აღწევს. იქნებ ამის გამო ამ კულტურის მატარებელი მცირე ეთნიკური ჯგუფი გვერდს უგლის კოლხეთის დაბლობის ჭაობიან ზოლს. მისი ნაკვალევი უკვე ჩანს მაღალმთიანი სვანეთის ტერიტორიაზე [ჯაფარიძე 1976 : 292]. ეგებ ამ ფაქტს ადასტურებდეს აქ გამოვლენილი მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელი სწორღეროიანი და დილისებური დაბოლოებიანი შუბისპირები, ასევე ბდამოროსა და იაღბუხის ტიპის სპილენძის ყუადაქანებული ცულები. თუმცა არ არის გამორიცხული ზემო სვანეთში ამ ნივთების მოხვედრა მაიკოპური კულტურიდანაც. მარტყოფ-ბედენურ კულტურასთან (თუ ერთი კულტურის განვითარების ორ საფეხურთან) კონტაქტები უნდა შეინიშნებოდეს ისპანის ნამოსახლარზე აღმოჩენილი ყუადაქანებული ცულის ხის მოდელით (მხედველობაში გვაქვს მარტყოფის N3 და N5 ყორდანებში გამოვლენილი ბრინჯაოს ყუადაქანებული ცულები) [ჯაფარიძე 1998 : 42, 47, სურ. 25₅₈, 28₁₆₁].

მტკვარ-არაქსულ, ბედენურ და თრიალეთურ კულტურებთან ერთად კოლხეთი დაბლობის ადრე და შუაბრინჯაოს ხანის კულტურების ელემენტები დასტურდება ზემო იმერეთის პლატოზე. პროტოკოლხური კულტურის ნიშნებს გამოყოფენ არგვეთის ზედა ჰორიზონტზე¹ – ჯიეთის ნამოსახლარის IV-V კულტურულ ფენებში, ითხვისის ჩილათას ბორცვზე [მახარაძე, ბერიკაშვილი 2004 : 32; ბერიკაშვილი, 2006 : 29; გაგოშიძე და სხვ. 2004 : 79]. მოდინახეს

¹ არგვეთის ნამოსახლარის ზედა ჰორიზონტი, სადაც ერთად გვხვდება მტკვარ-არაქსისა და კოლხეთის დაბლობის ადრებრინჯაოს ხანისათვის (ოჩამჩირე) დამახასიათებელი კერამიკა, ტრადიციული მეთოდით განისაზღვრა ძვ. წ. XXIV სს-ებით [ფხაკაძე 1992 : 268].

სამაროვნის ადრეული ჯგუფის კომპლექსებში (ძვ. წ. XX-XVIII სს. N7, 9, 21 სამარხები) გამოვლენილი კერამიკითა და ყუამილიანი ცულით ახლო კონტაქტებს ამჩნევენ კოლხეთის დაბლობის ანალოგიურ არტეფაქტებთან [ლომთაძე 2000 : 9; ბერიკაშვილი 2006 : 21]. ამ მონაცემების გათვალისწინებით, ფიქრობენ, რომ ზემო იმერეთის პლატოზე, შუაბრინჯაოს ხანის დასაწყისში, მტკვარ-არაქსს ცვლის დასავლეთ საქართველოს ბარში გავრცელებული კულტურა [ფხაკაძე 1992: 268; მახარაძე, ბერიკაშვილი 2004 : 32; ბერიკაშვილი 2006 : 30; გაგოშიძე და სხვ. 2004 : 79].

კოლხეთის დაბლობის ადრე და შუაბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარების კულტურულ ფენებში გვხვდება შავად და უფრო იშვიათად წაბლისფრად ნაპრიალები კერამიკა. ისინი ფორმებით, ყურების ზოგიერთი სახეობით, ხშირად ბიკონუსური მოყვანილობით, შემკობით, დამზადების ტექნოლოგიითა და სხვა დეტალებით მკვეთრად განირჩევიან ადგილობრივი უხეშფაქტურიანი პროტოკოლხური კერამიკისაგან [ჯიბლაძე 1998 : 3]. ბ. კუფტინმა თავის დროზე ოჩამჩირისა და ანაკლია პირველის შავპრიალა კერამიკა გენეტიკურად დაუკავშირა ამიერკავკასიის ციკლოპური ნაგებობების თიხის ნაწარმს და შორეული პარალელები მოუძებნა მცირე აზიის, სმელთაშუაზღვისპირეთის, სირიისა და შვეიცარიის ხიმინჯებიანი ნაგებობების მასალებში [Куфтин 1950 : 267]. ღ. სოლოვიოვმა ამ ტიპის კერამიკის წარმომავლობა დაუკავშირა წინა აზიას. მკვლევართა დიდ ნაწილს (თ. მიქელაძე, ო. ჯაფარიძე, დ. ხახუტაიშვილი, ა. ინაიშვილი, გ. ფხაკაძე, ე. გოგაძე, ვ. სადრაძე და სხვ.) დასაშვებად მიაჩნიათ შავპრიალა თიხის ჭურჭლის შემოდწევა აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე გავრცელებული მტკვარ-არაქსული, ბედენური და თრიალეთური კულტურებიდან¹. ზოგჯერ შავპრიალა კერამიკას ადგილობრივ თიხის ნაწარმად მიიჩნევენ ანდა პარალელებს ნახულობენ ცენტრალური ანატოლიის ზღვისპირა ზოლში (იქიზ-თეფე, ალაჯა-ჰუიუკი, ჰოროზ-თეფე, ალიშარ-ჰუიუკი, ტროა I) არსებულ მასალებთან (ჯ. აფაქიძე). ჩვენთვის ყველაზე მისაღებია კოლხეთის დაბლობზე შავპრიალა თიხის ჭურჭლის გავრცელება ავხსნათ მტკვარ-არაქსულ, ბედენურ და თრიალეთურ კულტურებთან კულტურულ-ეკონომიკური ურთიერთობების შედეგად (გაცვლა-გამოცვლა, ტექნოლოგიური გაგლეჩები და ა. შ.) [ჯიბლაძე 1998].

პროტოკოლხური კერამიკის ერთი ნაწილით ახლო კონტაქტები შეიმჩნევა აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე გავრცელებულ ბედენური კულტურის თიხის ნაწარმთან, განსაკუთრებით მის შიდა ქართლურ ვარიანტთან (ბერიკლდეები, ციხია გორა, ნაცარგორა და ა. შ.). ამ კულტურასთან შეხების წერტილები ვლინდება პირთან მიერთებული ფართოდერიანი ლენტური ფორმის, დერო დაღარული, ორღულიანი, ფრინველის მკერდისებური ყურებით [ჯალაბაძე 1998 : ტაბ. I₁₆₋₁₈, IV₅₋₇, VI₁₋₁₉], აგრეთვე, იმ სახეობის ორღულიანი და ფრინველის მკერდისებური ყურებით, რომელთაც პირთან მიერთებისას ზემოდან აზის ვერტიკალური შვერილები. ასევე მსგავსებები შეინიშნება ბადური (რომბული) დეკორით, კერამიკის ზედაპირის ნაფოტისმაგვარი ნივით მოსწორების ტრადიციით, პირამიდისებური ორნამენტით, პატარა ზომის ორყურა კოჭბებით და თიხის ჭურჭლეული მასალის მთელი რიგი ტიპებითა და მათი დეტალებით, რომელთა ჩამოთვლა შორს წაგვიყვანდა [გოგაძე 1997 : 33-58; ჯალაბაძე 1998 : ტაბ. IV-4,6,12, V-12; მახარაძე 1994 : ტაბ. IV-467, V-707, 708, XVIII - 1937, 1938, 1968, 1969, XX-2291]. საყურადღებოა, რომ ბედენურ და პროტოკოლხურ კულტურაში თითქმის ერთ პერიოდში ხდება ზემოთ ჩამოთვლილი კერამიკული მასალებისათვის დამახასიათებელი მთელი რიგი ელემენტების დამკვიდრება, რაც უფრო საინტერესოს ხდის ამ ორი კულტურის ურთიერთმიმართების საკითხების გარკვევას. ეს მოვლენა არც უნდა იყოს გასაკვირი, რადგან შიდა ქართლი ერთ-ერთი ყველაზე ახლოს მდებარე მომიჯნავე რეგიონია კოლხეთთან. ამ მხარეში აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს რეგიონებში არსებულ არქეოლოგი-

¹ შავპრიალა კერამიკაზე გამოთქმულ მოსაზრებებზე და არსებულ ლიტერატურაზე დეტალურად იხილეთ [ჯიბლაძე 1998; ჯიბლაძე 2007 : 48-53].

ურ კულტურებს შორის მჭიდრო კონტაქტები შეიმჩნევა არა მარტო ადრე და შუაბრინჯაოს ხანაში, არამედ მის მომდევნო გვიანბრინჯაოს ხანის კულტურაშიც.

აღმოსავლეთ საქართველოდან მომდინარე კულტურულ ნაკადებს მნიშვნელოვანი წყვეტილი უნდა მიუძღოდეს კოლხური კულტურის დასავლური ლოკალური ვარიანტის ჩამოყალიბებაში. ბედენურ და დასავლურ კოლხურ ნამოსახლარებზე მტკვარ-არაქსის კულტურის ტრადიციებს ხედავენ თიხის ჭურჭლის ზოგიერთი ელემენტების მიხედვით [გოგაძე 1997 : 41]. დასავლეთ კოლხური კერამიკის ნიმუშებს, მთელი რიგი ნიშნებით, კონტაქტები აქვს თრიალეთური კულტურის ერთი ჯგუფის მასალებთანაც. როგორც ჩანს, კოლხეთის სამხრეთ-დასავლეთი რეგიონის კავშირები თრიალეთური კულტურის წრის ძეგლებთან საკმაოდ ხანგრძლივი იყო. კერძოდ, ადრებრინჯაოდან შუაბრინჯაოს ხანის ჩათვლით, რასაც ხელს უწყობდა სამხრეთ საქართველოს ზონაში ამ ორ მხარეს შორის უმოკლესი გზების არსებობა [გოგაძე 1997 : 45]. ხდებოდა კულტურული ექსპანსია აღმოსავლეთიდან დასავლეთით.

კოლხეთის დაბლობის ადრე და შუაბრინჯაოს ხანის კერამიკის ერთი ნაწილი შემკულია რელიეფურ სარტყლებზე დატანილი ნათითური და ჭდეული ფოსოებით. შეიძლება ითქვას, რომ შემკობის ეს სახე პროტოკოლხური თიხის ჭურჭლისათვის ერთ-ერთი ძირითადი განმსაზღვრელი ელემენტია. აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ანალოგიური დეკორით გაფორმებული კერამიკა ჩნდება მტკვარ-არაქსული კულტურის გვიანდელ ეტაპზე და ბედენურ კულტურაში [მახარაძე 1994 : 57; ორჯონიკიძე 1992 : ტაბ. I-17, II-3; Дедабришвили 1979 : 50, სურ. 10-11]. ჩრდილოეთ კავკასიაში ორნამენტის ეს სახეობა ფეხს იკიდებს ძვ. წ. III ათასწლეულის დასასრულიდან გვიანბრინჯაოს ხანის ჩათვლით. ამ დეკორს დადესტანში ყველაზე ადრეული ფესვები გააჩნია (ზემო ღუნიბი, გინჩი) [Котович 1965 : 158-160, 178, 184-186]. აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე დასაშვებად მიაჩნიათ ამ სახეობის ორნამენტის დანერგვა ჩრდილოეთ კავკასიიდან მიგრაციებისა და კულტურულ-ეკონომიკური ურთიერთობათა შედეგად [გოგაძე 1972 : 91].

მტკვარ-არაქსის კულტურის გვიანდელ ეტაპზე შიდა ქართლში რელიეფურჩანაჭდევიანი ორნამენტის გამოჩენას ორგვარი მიზეზით ხსნიან: ან ეს არის მტკვარ-არაქსის კულტურის ჩრდილო-აღმოსავლური ვარიანტის შემოღწევა, რასაც ნაკლებად სავარაუდოდ თვლიან ანდა საქმე გვაქვს მტკვარ-არაქსის ფინალური ეტაპის საერთო მოვლენასთან, უცხო ტალღის შემოღწევასთან არა მარტო ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიაში, არამედ ამიერკავკასიაშიც [მახარაძე 1994 : 59]. საინტერესოა, რომ შემკობის ეს სახე კავკასიის ისეთ რეგიონებშია გავრცელებული, რომლებიც ერთმანეთს მჭიდროდ უკავშირდებიან კულტურულად და ისტორიულად [Мунчаев 1961 : 96-117]. შესაძლოა, რელიეფურ სარტყლებზე დატანილ ნათითურ-ნაჭდევიან ფოსოებს კავკასიაში ერთი საერთო

წარმომავლობის წყარო გააჩნდეს ანატოლიიდან და ბალკანეთის ნახევარკუნძულიდან. ანატოლიაში ამ სახის ორნამენტი ჩნდება ძვ. წ. V ათასწლეულიდან (აღტინოვოს ველზე მდებარე თეფე-ჯიკის ნამოსახლარი) და მთელი ძვ. წ. III ათასწლეულის ჩათვლით ჩანს გავრცელებული (კუმ-თეფე, ტიულონ-თეფე, ქებანის წყალსაცავის ზოლი [ფხაკაძე 1993 : 147-149]. ფიქრობენ, რომ ამ მასალების უკეთ გაცნობა შესაძლებლობას გახდის სხვა რეგიონებთან ერთად ისინი უფრო მყარად დაუკავშირონ კავკასიას [Esin 1980 : 149-161]. ასეთი სახის დეკორით შემკობა შეინიშნება ეგეოსის ზღვის სანაპიროს (ტროა), ბალკანეთის ნახევარკუნძულისა (თრაკიის ველი, ეზეროს ნამოსახლარი) და პალესტინის ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევრის ნამოსახლარებზე (ბეისანი და სხვ.) [შცაპეფერ 1948 : 98, ტაბ. 189; 239¹⁹, 21,25,26; ფხაკაძე 1993 : 149]. შესაძლოა, რელიეფურ სარტყლებზე დატანილ ნათითურ-ნაჭდევიან ფოსოებს კავკასიაში ერთი საერთო წარმომავლობის წყარო გააჩნდეს ანატოლიიდან და ბალკანეთის ნახევარკუნძულიდან.

როგორც ცნობილია, დასავლეთ ამიერკავკასია, მათ შორის კოლხეთის დაბლობი, აქტიურად იყო ჩაბმული ცირკუმპონტური მეტალურგიული პროვინციების განვითარების ორბი-

ტაში, რომელიც სწორედ ამ დროისათვის შავი ზღვის ირგვლივ მდებარე მხარეებს მოიცავდა [Черных 1978 : 53-82]. კონტაქტების ეს საკმაოდ აქტიური ზონა აერთიანებდა უზარმაზარ ტერიტორიას. კერძოდ, ბალკანეთს, ანატოლიას, ამიერკავკასიას, მის დასავლეთ მხარეს, მტკვარ-არაქსის კულტურას და ა. შ. გარდა ლითონის ნაწარმისა, დასავლეთ ამიერკავკასიაში ეს ურთიერთობა აისახა, აგრეთვე, კერამიკაშიც [ჯაფარიძე 2003 : 135]. ფიქრობენ, რომ შესაძლოა ამ პროცესების შედეგად აიხსნას კოლხური ჭურჭლის გარკვეული სიახლოვე ანატოლიასა და ბალკანეთ-დუნაისპირეთში გავრცელებულ კერამიკასთან, განსაკუთრებით ორნამენტაციის ხასიათში [ჯაფარიძე 2003: 135]. შესაძლოა, ეს მოსაზრება საკმაოდ რეალურად ასახავდეს იმ პერიოდში მიმდინარე პროცესებს.

კოლხეთის დაბლობის ძვ. წ. III ათასწლეულით დათარიღებულ ნამოსახლარებზე აღმოჩენილ ბრინჯაოს ლითონჩამომსხმელ სახელოსნოებში (II ეტაპის ადრეული ფაზა – ძვ. წ. IV ათასწლეულის მეორე ნახევარი – ძვ. წ. III ათასწლეული) ჩანს მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელი ელემენტები. მათ შორის გამლღვარი ლითონის ჩასხმა მუცლის მხრიდან მოლიანად გახსნილ ორსადგულიან ყალიბებში.

კოლხეთის დაბლობი, განიცდიდა რა წინა, მცირე აზიისა და მტკვარ-არაქსის კულტურის ბრინჯაოს მეტალურგიული კერების გავლენებს, შუა და განსაკუთრებით გვიანბრინჯაოს ხანაში, თვითონაც ახდენს მძლავრ ზემოქმედებას ჩრდილო კავკასიის მეტალურგიულ ცენტრებზე. კოლხეთის მეტალურგიული ცენტრებიდან ჩრდილო კავკასიაში გავრცელდა საჩხერული, ურეკული, სვანეთის, განთიად-ფიჩორული ტიპის ყუამილიანი ცულები, ქინძისთავეები, მედალიონები და ბურთულისმაგვარი საკიდები [Кореневский 1981: 36-38]. ფიქრობენ, რომ ეს უნდა ასახავდეს ამიერკავკასიის მეტალურგ-ჩამომსხმელების შეღწევას ჩრდილო კავკასიის ქედს გაღმა [Кореневский 1981: 36-39]. მიუთითებენ სამხრეთ კავკასიიდან, მათ შორის კოლხეთის დაბლობიდან, ყუბანისპირეთში ცულების იმპორტირებას. როგორც ჩანს, კოლხეთის ტერიტორია, განსაკუთრებით მისი დაბლობი მხარე, მთელი ბრინჯაოს ხანის განმავლობაში კულტურულ-ეკონომიკური თვალსაზრისით, წარმოადგენდა ერთგვარ დამაკავშირებელ რგოლს მცირე აზიასა და ჩრდილოეთ კავკასიის რეგიონებს შორის. ადრებრინჯაოს ხანის დასასრულიდან ამ ტერიტორიის გავლით როგორც სახმელეთო, ასევე საზღვაო გზების გამოყენებით ხორციელდებოდა კავშირურთიერთობები გარე სამყაროსთან. წინა აზიასთან და ეგეოსურ სამყაროსთან კონტაქტები ვლინდება ერთსახელურიანი, სწორმხრიანი, მხარგადაბმული სახენელებით. შესაძლოა, კოლხეთის დაბლობის გავლით სახენელის ეს ტიპი გავრცელდა ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთში (სიმფეროპოლის სტელაზე გამოსახული ამ სახის სამიწათმოქმედო იარაღის მიხედვით – ადრე კატაკომბური ხანა). შუაბრინჯაოს ხანაში (პროტოკოლხური II ეტაპი) ზედაპირნაპრიალები გრანიტის ქვისგან დამზადებული ყუახვრელიანი ქვის ცულებით ახლო კონტაქტები შეინიშნება საბრძოლო ქვის ცულების მატარებელ კულტურებთან (ჩრდილო კავკასიური, კატაკომბური და სხვ).

როგორც ვხედავთ, კოლხეთი ადრე და შუაბრინჯაოს ხანაში არ არის იზოლირებული გარე სამყაროდან და საკმაოდ მჭიდრო კონტაქტები გააჩნია გარე სამყაროში არსებულ სინქრონულ კულტურებთან. ვფიქრობთ, მომავალში ამ მიმართულებით ჩატარებულმა ახალმა კვლევა-ძიებამ შესაძლოა, უფრო მეტი სიცხადე შეიტანოს აღნიშნულ საკითხებში.

ლიტერატურა:

- ბარამიძე 1999:** ბარამიძე მ., ძვ. წ. III-II ათასწლეულების არქეოლოგიური კულტურები და მათი ეთნიკური ატრიბუცია. საქართველო-აფხაზეთის მოამბე, N2-3, თბილისი.
- ბერიკაშვილი 2006:** ბერიკაშვილი დ., ზემო იმერეთის ადრე და შუაბრინჯაოს ხანის ძეგლები. ვტორეფერატი ისტორიის მეცნ. კანდ. სამ. ხარისხის მოსაპოვებლად. თბილისი.

- გაგოშიძე, მახარაძე, ქორიძე, გოგიბერიძე 2004:** გაგოშიძე ი.; მახარაძე გ.; ქორიძე ე.; გოგიბერიძე ნ. ითხვისის ნამოსახლარი. აუ III, თბილისი.
- გობეჯიშვილი 1952:** გობეჯიშვილი გ., არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველოში. თბილისი.
- გოგაძე 1972:** გოგაძე ელ., თრიალეთის ყორღანული კულტურის პერიოდიზაცია და გენეზისი. თბილისი.
- გოგაძე 1997:** გოგაძე ელ., კოლხური კულტურის გენეზისის ერთი ასპექტის შესახებ. გურია. II. თბილისი.
- ლომთაძე 2000:** ლომთაძე გ., მოდინახეს შუაბრინჯაოს ხანის სამარხები. აუ I. თბილისი.
- მახარაძე 1994:** მახარაძე ზ., ციხია გორას მტკვარ-არაქსული ნამოსახლარი. თბილისი.
- მახარაძე, ბერიკაშვილი 2004:** მახარაძე გ., ბერიკაშვილი დ., აღმოსავლეთ და დასავლეთ ქართული კულტურათა შეხვედრა ზემო იმერეთის ტერიტორიაზე. აუ III. თბილისი.
- ორჯონიკიძე 1992:** ორჯონიკიძე ალ., შერეულკერამიკიანი კომპლექსი შიდა ქართლიდან. თბილისი.
- მიქელაძე 1974:** მიქელაძე თ., ძიებანი კოლხეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ისტორიიდან. თბილისი.
- სადრაძე, ძნელაძე, გოგუაძე, დავლიანიძე, მურვანიძე, კალანდაძე, კალანდაძე, ჭანიშვილი, მგელაძე, წერეთელი 1996:** სადრაძე ვ., ძნელაძე მ., გოგუაძე ე., დავლიანიძე რ., მურვანიძე ბ., კალანდაძე კ., კალანდაძე ზ., ჭანიშვილი თ., მგელაძე ნ., წერეთელი კ., არქეოლოგიური კვლევა-ძიება გურიაში 1991-1994 წწ. გურია. I. თბილისი.
- ფანცხავა, მაისურაძე, გობეჯიშვილი 2001:** ფანცხავა ლ., მაისურაძე ბ., გობეჯიშვილი გ., ბრილის სამაროვანზე 1939 წელს გათხრილი N 12 სამარხის დათარიღებისათვის. ძიებანი, N 8. თბილისი.
- ფხაკაძე 1978:** ფხაკაძე გ., მტკვარ-არაქსისა და დასავლეთ საქართველოს ადრებრინჯაოს კულტურათა ზოგიერთი შეხვედრა დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე. სას. I. თბილისი.
- ფხაკაძე 1992:** ფხაკაძე გ., ენეოლითი და ადრებრინჯაოს ხანა დასავლეთ საქართველოში. საქართველოს არქეოლოგია. II. თბილისი.
- ფხაკაძე გ. 1993:** ფხაკაძე გ., დასავლეთ ამიერკავკასია ძველი წელთაღრიცხვის III ათასწლეულში. თბილისი.
- ქავთარაძე 1981:** ქავთარაძე გ., საქართველოს ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური კულტურები. თბილისი.
- ჩართოლანი 1996:** ჩართოლანი შ., ძველი სვანეთი. თბილისი.
- ხახუტაიშვილი 1986:** ხახუტაიშვილი ნ., სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო ადრერკინის ხანაში. სდსპ. XV. თბილისი.
- ჯალაბაძე 1998:** ჯალაბაძე მ., ბედენის კულტურა შიდა ქართლში. ბერიკლდეების ნამოსახლარი. საკანდიდატო დისერტაცია ისტორიის სამ. ხარისხის მოსაპოვებლად. თბილისი (ხელნაწერის უფლებებით).
- ჯაფარიძე 1976:** ჯაფარიძე ო., ქართველი ტომების ეთნიკური ისტორიის საკითხისათვის. თბილისი.
- ჯაფარიძე 1998:** ჯაფარიძე ო., ქართველი ტომების ეთნო-კულტურული ისტორიისათვის ძველი წელთაღრიცხვით მესამე ათასწლეულში. თბილისი.
- ჯაფარიძე 2003:** ჯაფარიძე ო., საქართველოს ისტორიის სათავეებთან. თბილისი.
- ჯიბლაძე 1998:** ჯიბლაძე ლ., კოლხეთის დაბლობის ადრე და შუაბრინჯაოს ხანის კერამიკის ერთი ჯგუფის წარმომავლობისთვის. თბილისი (პრეპრინტი).
- ჯიბლაძე 2007:** ჯიბლაძე ლ., კოლხეთის დაბლობის ძვ. წ. III ათასწლეულების ნამოსახლარები. თბილისი.
- Апакидзе, Бурчуладзе 1987:** Апакидзе А., Бурчуладзе А., Радиоуглеродное датирование археологических и палеоботанических образцов Грузии. Тбилиси.
- Дедабришвили 1979:** Дедабришвили Ш., Курганы Алазанской долины. Тбилиси.
- Корневский 1981:** Корневский С., Втульчатые топоры - оружие ближнего боя эпохи средней бронзы Северного Кавказа. Кавказ и средняя Азия в древности и средневековье. Москва.
- Куфтин 1950:** Куфтин Б., Материалы к археологии Колхиды. Тбилиси.

Котович 1965 : Котович В., Верхнегунибское поселение. Махачкала.

Марковин 1978: Марковин В., Долмены Западного Кавказа. Москва.

Марковин 1978: Марковин В., Древнейшая культура северо-восточного Кавказа. МИА N100. Москва.

Пхакадзе 2009-2010: Пхакадзе Г., Колхидская раннебронзовая культура. Археология Кавказа, N2-3. Тбилиси.

Черных 1978: Черных Е., Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего металла на территории СССР. СА 4. Москва.

Esin A 1980: Esin A. Terek excavations Keban. Prosect. Ankara.

Schafer 1948: Schafer Straitgraphfie Comparee et chronologie de I Asie occidentaie. London.

L. Jibladze (Tbilisi)

The Areas of Spreading the Archeological Cultures of Early and Middle Bronze of Colchis Lowland, Meetings and Contacts with Neighbouring Archeological Cultures

S u m m a r y

The areas of distribution of Early and Middle Bronze Age cultures of Colchis Lowland include the territory of the whole West Georgia. During this period the mentioned cultures were not isolated from those of the outer world. In some cases they have quite close relationship with the neighbouring archaeological cultures: in north-west Colchis - with Dolmen culture, plateau of Zemo Imereti and in the lowlands (settlement of Dablagomi) with Kuro-Araxian culture.

According to a certain amount of Protocolchhian artifacts, is the revealed the interconnection with the Shida Kartli variant of Bedeni culture and also with the Ivialeti culture. Metal assemblages demonsrate connections with the contemporary materials from the North Caucasus.

Л. Джибладзе (Тбилиси)

Ареалы распространения археологических культур Колхидской низменности ранней и среднебронзовой эпохи, встречи и контакты с соседними археологическими культурами

Резюме

Ареалы распространения археологических культур Колхидской низменности ранней и среднебронзовой эпохи (протоколхидская культура, I и II этап) занимают всю территорию западной Грузии. В отмеченных периодах эти культуры не изолированы от внешнего мира.

Существуют встречи и тесные контакты с соседними археологическими культурами: на северо-западе Колхиды - с дольменной культурой; на верхне имеретинском плато и Колхидской низменности (нижнегомиское поселение) - с Куро-Аракской культурой. Эта культура мощно представлена вплоть до Очамчире, а к северу она смыкается с несколько иной, хотя и родственной ей, северодольменной культурой. Элементы протоколхидской культуры засвидетельствованы и на поселении Псоу.

К юго-западу границы ее распространения доходят до Испани (возле Кобулети), Намчедури (VI слой). Мы убеждены, что в ареал этой культуры были также включены соседние территории на приморской полосе современной Турции. В горной части Колхиды (Сванети, Рача-Лечхуми) поселений протоколхидской культуры не обнаружено. Этот факт невольно порождает сомнение, не происходит ли освоение этой территории на сравнительно позднем этапе. Но в тоже время отдельные находки плоских и трубчатообушных топоров, а также некоторых фрагментов керамики протоколхидского

облика дают возможность предположить, что на определенном этапе горный регион Колхиды также был включен в ареал протоколхидской культуры.

Целый ряд артефактов протоколхидской культуры свидетельствует о контактах Беденской культуры с внутрикартлийским вариантом (Цихя гора, Бериклдееби, Нацаргора) и с Триалетской культурой.

На поселениях ранней и средней бронзы Колхиды наряду с грубофактурной керамикой реже встречаются чернолощенные сосуды, украшенные различными вариантами процарапанного орнамента, а также шишечками. Появление этой керамики большинство исследователей связывает с культурами, распространенными на территории Восточной Грузии (Куро-Аракс, Бедени, ранняя группа триалетских курганов). Интересно, что контакты этих культур прослеживаются и по грубофактурной керамике: выступы в верхней части ручек (бериклдееби), двухствольные ручки, ряды горизонтальных шишечек, бессистемные линии на поверхности сосудов, нанесенные щепкой. Большие чернолощенные сосуды с желобчатым орнаментом из Фичори (IV слой), и Намчедури

(VI слой), вероятно, указывают и на возможные контакты с Триалетской культурой (поздний этап). Судя по трубчатообушным топорам и мотыгам в течение ранней и средней бронзы прослеживаются связи с изделиями металлургических центров Передней и Малой Азии, Балканского полуострова.

Колхидская низменность во второй половине III тыс. до н. э. испытывала влияние металлургических очагов Передней и Малой Азии, а в период средней и поздней бронзы сама оказывает сильное воздействие на металлургические центры Северного Кавказа. Тесные связи с Северным Кавказом в период средней бронзы прослеживаются по сверленным каменным топорам и бронзовому инвентарю. Выемки на рельефных поясах, полукруглые налепы, сосуды со многими ушками, чернолощенные фруктовые вазы говорят о контактах с Передним Востоком и Эгейским миром.

ქ თ ნ მ ჯ მ გ ო ა

Ethnology

Этнология

A. Bobokhyan (Erevan)

Reflections on Public Spaces and Markets as Social Centres in Early Caucasian Societies

Introduction

The terms of local Caucasian origin concerning a social centre and market, such as the Georgian *ubani* and Armenian *hraparak*, bear archaic traits signifying at the same time “square, public (meeting) place, place of judgement, urban suburb, street, market”.¹ Meanwhile, later terms of the same meaning widely used till nowadays such as *šuka* and *bazar* are Near Eastern (Semitic and Iranian) loanwords.² This is in accordance with the cultural context of early Caucasian societies in which we see the domination of social centre as a sacred place and its later transformation into the market as a place of profitable exchange. The data also show that for both the Near Eastern and Caucasian worlds the formation of the market as a social center went through a similar way originating from public space of non-economic nature; however, the Caucasian way, being more traditional, kept further archaic traits having been essentially oriented on sacral functions of the central place.

Two Faces of the Market as Public Space

In scientific literature focused on the development of the market we can see two main approaches. One of them creates a framework for comparing ancient and modern markets, looking at them from a merely economic point of view.³ Another one – the substantivist or cultural approach, delimits the mentioned comparison and emphasizes the way economies are embedded in society and culture, praising the economic organization of early societies as less destructive than the market economy which is a modern phenomenon.⁴ The contradiction between these two directions seems to be very strong sometimes. In reality, we think, this should not be the case because the two approaches are interconnected in the common process which brought about the creation of the modern market. We see the result of the process better than its roots which go back into archaic exchange, the traits of which (mainly reflected in the syncretism of exchange) can be seen in modern times.

Archaic exchange is not economic by its nature; however, it confronts us with a thing which is called in anthropological literature “integral social fact”, i.e. a fact which is considered to be social and religious, magic and economic, utilitarian and sentimental, juridical and moral at the same time.⁵ Exchange in archaic communities took place in public spaces and was directly connected with a festival. Symmetry and equivalence were the most important traits of archaic exchange, which, however, always aspired to some kind of asymmetry (typical of communities which pass from clan to early complex societies with traits of social inequality). It was syncretic and timed just to festival and particularly to

¹ Melikishvili 1959, 449-450; cf. also Marr 1934, XVIII.

² Dalalyan 2011; 2014.

³ North 1977; Silver 1983.

⁴ Polanyi 1944; cf. Hann, Hart 2009.

⁵ Ivanov 1972, 108-109.

initiation, orgiastic events and burial ritual. An example of archaic exchange is the well known *potlatch* festival, the main purpose of which is the re-distribution and reciprocity and sometimes destruction of wealth. The celebration of births, rites of passages, weddings, funerals, namings, and honoring of the deceased are some of the many forms the potlatch assumes. The potlatch involves a feast with music, dance, theatricality and spiritual ceremonies.¹

Since the beginning of the 3rd millennium BC, after the so called “Urban revolution”, we can speak within the ancient Near East about complex societies in which the market (both in its abstract sense – as an economic system and in concrete sense – as a place of exchange) played a significant role; however, traits of archaic syncretic exchange survived, which extended beyond its mere commercial background.² The aforementioned syncretism of the market place is present also in Classical Greece and in the Medieval World up to the period of the Renaissance and through it to modern times,³ when the market place becomes an arena for the formation of philosophies and religions. On the other hand, it is correctly compared with the theatre, because both the market and the theatre have elements of play in common (cf. the mask). Like the theatre, the market was a place for the acting of troubadours, singers, players, story-tellers, dancers, illusionists, etc.⁴ Even today we see both Asian and European markets appearing during festivals or weekends accompanied by dancing, singing, etc., when the market turns out to be an arena of social interaction.⁵ Markets representing a sacral paradise garden symbolizing harmony and plenty⁶ appear in borderlands during special days as not only places of exchange but also as spaces of dialogue between dichotomous communities. Through times we see also the transformation process of the market from a cultural space into economic and vice versa, and how this process reflects the ideals of society.⁷

So, the investigations demonstrate clearly that the market is a complex landscape in which many events bear non-economic features and connect at their roots to archaic times. In this respect, both the pre-modern and modern market places are not only places of economic exchange but also thriving microcosms of social relations. Hence the non-profit (archaic) and profit bringing functions of a public space are interconnected to each other and they reflect themselves in different ways depending on the level of complexity of any society.

Social Centres in Early Caucasian Societies

How did the process of transformation of public spaces in early Caucasian societies go on? Archaeological and historical data on this problem are scarce.⁸ However, one thing is clear: in the Caucasus till the medieval period we do not have data on fixed markets. If we take such societies with high concentration of wealth as Maikop and Trialeti cultures, they seem to be deprived of settlements with organized space. As regards such societies as Kura-Araxes or Lchashen-Metsamor/Tsiteligorebi cultures they seem to have organized settlement system, however, no special places for exchange, meanwhile they are rich in sanctuaries. Even in the Urartian state, which used typical for the Syrian-

¹ Abramian 1983, 5, 170-177, 188.

² E.g. the Euphrates harbors of Mesopotamian cities and the territory around them were called *kar* (in Sumerian) or *kārum* (in Akkadian), a word which meant “market”/“trade organization”. The main trade of Mesopotamian cities took place in *kar*-s. Here would gather also prostitutes which were called in Sumerian *kar-kid-(d)a*, worthy “wanderers through the market”. They worked as hetaras also in the temples, and besides their main job they were also singers, dancers and musicians (Diakonoff 1990, 51, 196-197, 337).

³ Gurevich 1972, 17, 32, 41, 52-54; Witham 2010.

⁴ Hovhannisyan 2007, 340-341.

⁵ The same is relevant for the Iranian *bazar*, denoting a place where mountain and lowland populations were meeting and exchanging information, and where cultural events (singing, dancing, etc.) were taking place (Asatryan 2011, 90).

⁶ For Caucasian context cf. Marr 1934, XVIII.

⁷ Cf. Bobokhyan et al. 2014.

⁸ Cf. Bobokhyan 2008, 158.

Mesopotamian world tools of expression, the market place in its Near Eastern sense was absent.¹ Hence the public spaces in the early Caucasus, also those where the exchange should take place, seem to be concentrated around sacred places such as sanctuaries/temples, workshops and burial grounds.² By the way, the distribution of public spaces coincides with the geographical features of the region – vertical zonality, when lowlands, foothills and high altitude landscapes were used to create different types of public spaces, within and beyond the inhabited territories.³

This situation finds parallels in historical and ethnographical context. So, as most investigations demonstrate, the temple communities were very important integrals of ancient societies of Armenia, the Caucasus and also Asia Minor, reflected in Hittite and especially in classic and early Armenian sources as well as in Caucasian ethnographic materials. In the mentioned regions during different periods the temples were 1) theocratic communities, 2) public cult buildings, and 3) royal cult buildings. The most ancient and most characteristic form was the theocratic community, from which later different political organizations derived. In the period of breaking down of clan-system and creating of territorial communities in farming regions the organizing center and the cultic centre i.e. the village and the temple communities coincided. The major part of farming population grouped around the local temples. The temple communities were located as a rule in small however fertile river valleys, surrounded by mountains and because of it they were isolated regions, at least in certain seasons of the year, or they were disposed on important trade routes. The temples were not only sacral but also economic centres of the autonomous territorial communities and were engaged in production (they possessed artisans for organization of crafts), creating material values and later minting also coins. Some of them were fortified. The lands of the community were accepted as a property of the deity i.e. the sanctuary, which embodied the unity of the community. From temple communities concentrated around the sanctuary these units grew up into political organizations.⁴ This process finds its best affirmation in ethnographic data from mountainous Georgia, where, due to the isolation of different tribes, many peculiarities of earlier developments survived, which can be defined as prehistory of early theocratic organizations of Anatolia and the Caucasian region. So, each of the Georgian tribes of Pshavs, Khevsurs and Gudamakars consisted of different patriarchal territorial communities named *sakmo*. The *sakmos* differed from each other according to the name of the deity and location of the sanctuary (*dzhvari*, *khati*). E.g. the Pshavs were divided into 12 *sakmos* to be concentrated around 12 sanctuaries. Besides, also existed an all Pshav-sanctuary, which included all the 12 *sakmos*. In every *sakmo* were two classes - *irisganni* (full right members – the armed population) and *dzhvarioni* (life and provisional servers of the cult). The elder of *sakmo* was at the same time also the highest priest (*khevisberi*) of the community. There were also other officials (treasurer, shepherd, economist, etc.) in charge of the community.⁵

Similar social organizations with their public centres should also be reconstructed for early Caucasian societies on the whole. The centre of such systems was not the market in the ancient Near Eastern sense, but the sanctuary in or around which the exchange took place. The sacred and non-profit oriented exchange gradually turned into the profit-oriented one, signifying the beginning of the market. This event could take place earlier in the South Caucasus and later in the North Caucasus. However, in any case, the mentioned transformation, which should have been influenced from the Near East during such events as e.g. the Uruk Expansion (end of the 4th millennium BC) or the presence of Assyrian

¹ The same concerns the presence of traits of Near Eastern city in Urartu (Biscione et al. 2002, 364-365).

² It is not an accident that trading implements (such as weights) often appear in sanctuaries, workshops and burials (cf. Bobokhyan, Badalyan 2012).

³ Cf. Bobokhyan et al. 2012, 17.

⁴ Perikhanyan 1959, 5-7, 12, 60, 80, 100, 133, 17-181.

⁵ Bardavelidze 1949, 92-109; Perikhanyan 1959, 9-10, 83.

Colonies in Cappadocia (beginning of the 2nd millennium BC),¹ was not too strong to change the immanent trait of Caucasian societies (such as Kura-Araxes or Lchashen-Metsamor/Tsiteligorebi cultures), based on traditionality of the value system.

Conclusions

Ethnic groups of the Caucasian cultural world used words of Near Eastern (Semitic and Iranian) origin to describe the market, trade and city life on the whole, while the local terms of the same meaning denominated public spaces of archaic nature oriented on sacral meanings. Meanwhile, if the city/market vocabulary was alien, than the sacral vocabulary was typical and common among the peoples of the Caucasus, independent on linguistic belonging. This is in accordance with historical and archaeological data on the immanence of sacral landscapes as social centres in ancient Caucasian societies. In this context the Central Asia Minor seems to be the next territory to the Caucasian region. The appearance of markets can be traced within the sacral places and was the result of growing social complexity which turned archaic social places into places of profit-oriented trade as a result of southern Near Eastern relations. Such transformations are typical for most societies – taking place in various times and under different circumstances, although everywhere the market continues to bear archaic traits. However, not always this process is interpreted in evolutionary terms.²

Bibliography:

- Abramian L.A.** 1983, *Pervobytnyi prazdnik i mifologiya* (Archaic Festival and Mythology), Yerevan (in Russian).
- Asatryan G.S.** (ed.) 2011, *Vvedenie v istoriiu i kul'turu talyshskogo naroda* (Introduction to the History and Culture of the Talish People), Yerevan (in Russian).
- Bardavelidze V.V.** 1949, *Zemel'nye vladeniya gruzinskikh svyatilishch* (Landownings of Georgian Sanctuaries), *Sovetskaya Etnografiya* 1, 92-109 (in Russian).
- Biscione R., Hmayakyan S., Parmegiani N.** 2002, *The North-Eastern Frontier: Urartians and Non-Urartians in the Sevan Lake Basin, I. The Southern Shores*, *Documenta Asiana VII*, Roma.
- Bobokhyan A.** 2008, *Kommunikation und Austausch im Hochland zwischen Kaukasus und Taurus, ca. 2500-1500 v. Chr.*, Oxford.
- Bobokhyan A., Abrahamian L., Franklin K.** (eds) 2014, *Market beyond Economy*, Yerevan.
- Bobokhyan A., Badalyan R.** 2012, *Late Bronze Age Balance Weights from Gegharot (Armenia)*, in: **Mehnert A., Mehnert G., Reinhold S.** (Hrsg.), *Austausch und Kulturkontakt im Südkaukasus und seinen angrenzenden Regionen in der Spätbronze-/Früheisenzeit*, Langenweißbach, 195-221.
- Bobokhyan A., Gillibert A., Hnila P.** 2012, *Vishaps of the Geghama Mountains: New Discoveries and Propedeutics to a History of Research*, *Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies VII/2*, 7-27.
- Dalalyan T.** 2011, *The Terms Concerning the City Life Borrowed from Armenian and Georgian into Ossetic*, *Revue des études arméniennes* 33, 1-11.
- Dalalyan T.** 2014, *Etymologizing Market Vocabulary*, in: **Bobokhyan A., Abrahamian L., Franklin K.** (eds), *Market beyond Economy*, Yerevan, 119-124.
- Diakonoff I.M.** 1990, *Lyudi goroda Ura* (The People of the City Ur), Moscow (in Russian).
- Golosovker Y.E.** 1987, *Logika mifa* (Logic of the Myth), Moscow (in Russian).
- Gurevich A.** 1972, *Kategorii srednevekovoi kul'tury* (Categories of Medieval Culture), Moscow (in Russian).
- Hann Ch., Hart K.** (eds) 2009, *Market and Society: The Great Transformation Today*, Cambridge.
- Hovhannisyan H.** 2007, *Play as a Formal Background of Theatrical Presence*, in: **Huizinga J.** 2007, *Homo Ludens*, Yerevan, 326-353 (in Armenian).

¹ Cf. Bobokhyan 2008, 158.

² E.g. the transformation of Greek *agora* from public place of citizens into a market place of trade was considered as regressive by Plato and other Greek thinkers (cf. Golosovker 1987, 92, 96).

- Ivanov V.** 1972, Ob odnom tipe arkhaiskikh znakov iskusstva i piktografii, v kn.: Rannie formy iskusstva (Towards One Type of Archaic Signs of Art and Pictography, in: Early Forms of Art), **Meletinskiy E.** (ed.), Moscow, 105-147 (in Russian).
- Marr N.Y.** 1934, Ani, Moscow-Leningrad (in Russian).
- Melikishvili G.A.** 1959, K istorii drevnei Gruzii (Towards the History of Ancient Georgia), Tbilisi (in Russian).
- North D.C.** 1977, Markets and Other Allocation Systems in History, *Journal of European Economic History* 6, 703-716.
- Perikhanyan A.G.** 1959, Khramovye ob'edineniya Maloy Azii i Armenii (Temple Unions of Asia Minor and Armenia), Moscow (in Russian).
- Polanyi K.** 1944, *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*, New York.
- Silver M.** 1983, Karl Polanyi and Markets in the Ancient Near East: The Challenge of the Evidence, *The Journal of Economic History* XLIII/4, 795-829.
- Weinstein J.I.** 2009, The Market in Plato's Republic, *Classical Philology* 104/4, 439-458.
- Witham L.** 2010, *Marketplace of the Gods: How Economics Explains Religion*, Oxford.

ა. ბობოხიანი (ერევანი)

**საზოგადოებრივი სივრცეები და ბაზრები, როგორც სოციალური ცენტრები
ადრეულ კავკასიურ საზოგადოებებში**

რეზიუმე

სტატიაში განხილულია თვალსაზრისი ადგილობრივი კავკასიური სოციალური ცენტრებისა და ბაზრების შესახებ, როგორცაა ქართული *უბანი* და სომხური *ჰრაპარაკი*. ეს სოციალური ცენტრები არქაული თვისებების მატარებელია და აღნიშნავს ამავე დროს “მოედანს, საზოგადოებრივი (თავშეყრის) ადგილს, საჯარო გადაწყვეტილებათა ადგილს, ქალაქურ გარეუბანს, ქუჩას, ბაზარს“. გვიანდელი ტერმინები, როგორცაა *შუკა* და *ბაზაარ* ახლო აღმოსავლეთიდან (სემიტური და ირანული) ნასესხები სიტყვები, იმავე მნიშვნელობით ფართოდ გამოიყენება დღემდე. ისინი ასახავენ ადრეული კავკასიური საზოგადოებების კულტურას, როცა სოციალური ცენტრი იყო წმინდა ადგილი და შემდგომ - მომგებიანი გაცვლის ადგილი - ბაზარი. ემპირიული მასალა ასევე აჩვენებს, რომ, როგორც ახლო აღმოსავლეთში, ისე კავკასიაში, ბაზარმა, როგორც სოციალურმა ცენტრმა, ფორმირების მსგავსი გზა განვლო არაეკონომიური ხასიათის საჯარო ადგილიდან დაწყებული, თუმცა კავკასიაში ამ გზამ შემოინახა ტრადიციული, არქაული თვისებები, რომლებიც უკვე არსებითად ორიენტირებულია ცენტრალური ადგილის საკრალურ ფუნქციებზე.

А. Бобохян (Ереван)

**Социальное пространство и рынки как социальные центры в ранних
кавказских обществах**

Резюме

В статье рассматриваются вопросы о кавказских социальных и торговых центрах, таких как грузинское *ubani* и армянское *hraparak*, носящих архаичные черты и обозначающих «площадь», «общественное место», «место принятия решений», «пригород», «улицу», «рынок». Помимо этого, по сей день употребляются поздние заимствованные из переднеазиатских языков (семитских и иранских) термины, такие как *šuka* и *bazaar*. Эти термины отображают культуру ранних кавказских обществ, когда социальным центром являлось святое место, а позднее – место выгодного обмена и купли-продажи – рынок. Есть данные, свидетельствующие о том, что рынок как в Передней Азии, так и на Кавказе был социальным центром, прошедшим путь формирования от общественного неэкономического центра, хотя, необходимо отметить, что на Кавказе были сохранены архаичные черты, подчеркивающие сакральные функции центрального места.

გ. გოცირიძე (თბილისი)

**მულტიკულტურული ვარიაციები ქვემო ქართლის აზერბაიჯანულ
მოსახლეობაში**

„თათარნი“, რომელნიცა დავაწერენით, არიან სუნნი ქცევითა ვითარცა შვენი პირუტყვით მწყემსთა, გარდა მხენი, შემართულნი ახოვანნი, ჰაეროვანნი, იწოდების თარაქამებად, ვინაითგან ბრიყენი, უცოდინარნი არიან, ქალნიცა ეგრეთვე, არამედ მოშავგრემანი, მხენი და მებრძოლნი უფრო კაცთა, ცხენითა და ქვეითთა“

(ვახუშტი ბატონიშვილი)

საქართველოში თურქულენოვანი წარმოშობის ტომების, მათ შორის აზერბაიჯანელების, შემოსვლა ადრეფეოდალური ხანის ისტორიულ მოვლენებს უკავშირდება (ქერიძე 2011). ეს ტალღა კიდევ უფრო ძლიერდება XVII-XVIII საუკუნეებში ყიზილბაშთა ექსპანსიის დროს. განსაკუთრებით ინტენსიური კი ნადირ-შაჰის ლაშქრობისას ხდება, რაც არა მარტო წერილობითი წყაროებიდან დასტურდება, არამედ ზეპირი გადმოცემებითაც. მკვლევართა გარკვეული ნაწილი თვლის, რომ აზერბაიჯანული ეთნოსის ჩამოყალიბება საკუთრივ ალბანეთის ტერიტორიაზე XI-XII საუკუნეებში ოღუზური ტომების შემოჭრისა და მიგრაციის დროს თითქმის დასრულებული იყო (აზერბაიჯანელები 1998). აკად. ვ. გაბაშვილის მიხედვით, პირველი აზერბაიჯანელი მიგრანტები ე.წ. „ელის“ მომთაბარე ტომები უნდა იყვნენ, რომლებიც თანდათან გადავიდნენ ბინადარ ცხოვრებაზე და საკუთარ ტრადიციებს ადგილობრივი დამხვედური (ქართული) კულტურული ტრადიციები შეუთავსეს (გაბაშვილი 1955 : 91).

სამეცნიერო ლიტერატურაში აზერბაიჯანელები ორ ქვეჯგუფად მოიაზრებიან: სამხრეთ აზერბაიჯანელებად და ჩრდილოეთ აზერბაიჯანელებად. სამხრეთ აზერბაიჯანელებში შედიან საკუთრივ ამიერკავკასიაში დამკვიდრებული ტომები, ირანელი და თურქული ელემენტების ჩათვლით. ჩრდილოეთის აზერბაიჯანელებში კი კასპისპირეთის ზოლი იგულისხმება. საქართველოს ტერიტორიაზე მცხოვრებ აზერბაიჯანელებშიც ორი შრეა წარმოდგენილი. პირველი, უფრო ძველი ელის ტომთა შთამომავლებისა, ხოლო მეორე, შედარებით ახალი, XVIII-XIX საუკუნეებში მოსულებისა. მათ სხვადასხვა სახელწოდებებით მოიხსენიებენ. ბორჩალო (იგივე ელი ბორჩალი, რომელიც მარნეულის, ყოფილი ბორჩალოს მაზრის ტერიტორიაზე ცხოვრობს), ყარაიაზის (ახლანდელი გარდაბნის), თარაქამების, ყარაყაღფახების და სხვათა სახით (თოფჩიშვილი 2011, ჩიქოვანი 2011 : 11). მთხრობელთა დიდი ნაწილი თვლის, რომ მათი პირველსაცხოვრისი ბორჩალოა (ეთნონიმმა საფუძველი დაუდო ტოპონიმს), მაგრამ, გარდა ქვემო ქართლისა (ბორჩალო, დმანისი, გარდაბანი, გაჩიანი), ისინი კომპაქტურად ცხოვრობენ შიდა ქართლის (კასპი, მცხეთა) და კახეთის (თელავი) სოფლებში. ამ დასახლებებს, დღეს დაკარგული აქვთ რა ძველი ქართული სახელწოდებები, აზერბაიჯანული სახელები ჰქვიათ. ესენია: „ყარაჯაღა“, „ყარათაქლა“, „აღთაქლია“, „ამბართაფა“, „ტაზაქენდი“, „ქესალო“, „ნაზარლო“, „მუღანლო“ და სხვ. მათ შორის არის ისეთი სოფლები, სადაც მოსახლეობა მონოეთნიკურია (წმ. აზერბაიჯანული), თუმცა გვხვდება შერეული ტიპისაც (აზერბაიჯანულ-ქართული) ან

მკვეთრად პოლიეთნიკური (სახლობენ აზერბაიჯანელებიც, ქართველებიც, სომხებიც, უდიუბიც, ბერძნებიც და სხვ.).

როგორც ეთნოგრაფიული მასალიდან ჩანს, საქართველოში დამკვიდრებული აზერბაიჯანული ეთნოსი კარგად შეეგუა ადგილობრივ პირობებს. როგორც მომთაბარე ტომებმა, მათ თან მოიტანეს მეცხოველეობის ძირძველი ფორმები და ინტენსიურად აითვისეს მუდანლოს ველისა და გაჩიანის საძოვრები, დაუახლოვდნენ ადგილობრივ მოსახლეობას და ხანდაზმულთა (აქსაკალთა) აქტიური მონაწილეობით, ხალხური დიპლომატიისა და სამეზობლო ურთიერთობის შესანიშნავი ტრადიციები შექმნეს. დროთა განმავლობაში მომთაბარეობასთან ერთად, საქართველოს აზერბაიჯანელებში მიწათმოქმედებაც იქნა განვითარებული. მიწას ქართული გუთნით (შავი გუთნით - “ყარაქოთან“) ამუშავებდნენ. მოჰყავდათ ხორბალი, შვრია. მოგვიანებით დანერგეს თამბაქოს კულტურა, მებაბრეშუმეობა, მებოსტნეობა და მეხილეობა, რასაც ხელი შეუწყო არსებული სარწყავი სისტემების (“მარის არხი“) ამოქმედებამ. გარდა აღნიშნული დარგებისა, მოგვიანებით გარდაბნის რაიონის აზერბაიჯანელებში მევენახეობაც იქნა განვითარებული და, მიუხედავად რელიგიური აკრძალვისა (შარიათის დოგმებისა) დღეს ისინი დღე-ნოსაც აყენებენ. ვაზის ჯიშებიდან ყველაზე მეტად გავრცელებული აქვთ ურწყავი, სატალავრე ჯიშები. ღვინოს თავადაც სვამენ და შესანიშნავ თამაღობასაც ეწევიან. უყვართ სტუმარი, ვისთვისაც საგანგებოდ აცხობენ საჯის პურს “ფათირს“ (თხელ ლავაშს) და შლიან სუფრას ტრადიციული ქართული და აზერბაიჯანული კერძებით (გოცირიძე 2009; რვ. №1).

რაც შეეხება აზერბაიჯანელთა განსახლებას და საცხოვრებელ სახლებს, იგი დღეს მკვეთრად არ გამოირჩევა საერთოქართული დასახლების ფორმებიდან და საცხოვრებლებიდან, მაგრამ გარკვეულწილად მაინც შენარჩუნებული აქვთ ზოგიერთი ეროვნულ-კონსერვატული თავისებურებანი.

ახლო წარსულში, თითქმის XX საუკუნის 20-იან წლებამდე, აზერბაიჯანელების ტრადიციულ საცხოვრებელს, ე. წ. მიწურებიანი სახლი “ყარადამი“ წარმოადგენდა. მისი ნაშთები ახლა სოფლებში – ნაზარლოსა და ქესალოშია შემორჩენილი. ესაა კონუსის ფორმის მიწის იატაკიანი ერთიანი სახლი, რომელიც სომხური “გლახატუნის“ და ქართული “დარბაზული“ ნაგებობის მსგავსი იყო, ნათღებოდა “ფითალით“ (ცხიმით გაჟღენთილი ძაფის გრეხილით, რომელიც კერიასთან ახლო თაროზე იყო ჩამოდგმული. მოგვიანებით მოხდა ყარადამების გაუმჯობესება, იმდენად, რომ ნახევრად მიწაში ჩადგმულ საცხოვრისს, ერთი ნაწილი ზემოთ ჰქონდა დატოვებული. უფრო გვიან მთლიანად მიწის ზემოთ მდგარ აივნიან ყარადამებზე გადავიდნენ. კეთილმოაწყვეს ინტერიერიც. ადრე არსებული მიწის იატაკის ნაცვლად ხის იატაკები დააგეს და მასზე ხალიჩები და ფარდაგები გაშალეს (ხალიჩების ქსოვა ტრადიცია იყო, აზერბაიჯანელი ქალების ხელობის ერთ-ერთი შემოსავალის წყარო). ყარადამის შესასვლელი კარების მოპირდაპირე მხარეს, კედელთან, ფართო ტახტი იდგმებოდა – “ჩერაპი“, რომელიც მაგიდის როლსაც ასრულებდა და საწოლისაც. დღისით ჩერაპიზე ლოგინი და სხვადასხვა საოჯახო ნივთები ელაგა, ღამით კი მასზე ქალები და ბავშვები წვებოდნენ. ყარადამის მეორე კედელში ჩაშენებული ჰქონდათ “თახები“, რომელშიაც ჭურჭელი და “მაფრაშა“ – სტუმრისათვის განკუთვნილი ლოგინი ინახებოდა. ყარადამის ცენტრში კერა იყო გამართული, შუა ცეცხლი, რომელიც შემდეგ ბუხარმა შეცვალა, რომელიც იმავდროულად ოთახის გათბობა-განათებასაც უწყობდა ხელს და ე. წ. საკრალურ წმინდა ადგილად იყო მიჩნეული. არ შეიძლება კერაში რაიმე ჭუჭყიანი ნივთის ჩაგდება ან მასთან ახლოს უწმინდური სიტყვის წარმოთქმა. აზერბაიჯანელებში ყველაზე დიდი წყევლა ასეთი იყო: „შენს კერაში ცეცხლი ჩაქრესო“ (იგივეა, რაც ქართ. “დაგექცეს კერაო“). კერის გარეშე ოჯახის არსებობა წარმოუდგენელი იყო. ასეთი კერიანი ყარადამები დღეს გარდაბნის რეგიონში ერთი-ორია შემორჩენილი, თუმცა ხსოვნა მათი არსებობის შესახებ მოსახლეობაში მაინც არსებობს. ასსოვთ ისიც, რომ ამ ყარადამებში ძველად საქონელსაც აჩერებდნენ (ქანთარია 2005 : 81).

XX საუკუნის 50-იანი წლებიდან გარდაბანში მცხოვრები აზერბაიჯანელი მოსახლეობის ყოფა მკვეთრად იცვლება, რაც პირველ რიგში საცხოვრებელი ნაგებობის შეცვლაში გამოიხატა. ყარაღამებისა და გადახურული ალიზის სახლების მაგივრად დაიწყო ერთ ან ორსართულიანი ქვითკირის სახლების მშენებლობა ორფერდა კრამიტის სახურავით. ასეთ სახლს აქვს “ტერასა“ და სხვანი, რომელშიც საკვები პროდუქტები ინახება. ეს ახალი სახლები უკვე რამდენიმე ოთახისაგან შედგება, რომელთაც გვერდებზე ფანჯრები უკეთდება, ფასადზე კი სარკე და მთვარის ფიგურაა დამაგრებული. სართულები ერთმანეთს გარედან მიშენებული კიბეებით უკავშირდება. მეორე სართული ოჯახის წევრების საცხოვრებლად გამოიყენება, ხოლო ქვედა სართულს სამეურნეო დანიშნულება აქვს.

თანამედროვე აზერბაიჯანული სახლი, როგორც წესი, ეზოს სიღრმეში დგას. მისი უკანა მხარე უფანჯროა – ყრუ, წინა კი ნაწილობრივ გახსნილი. ეზო მთლიან ქვის კედლით – გალავანითაა შემოსაზღვრული. ასეთი გალავნების მოწყობას ძირითადად იმით ხსნიან, რომ ოჯახის ქალები დაცული იყვნენ „უცხო თვალისაგან“.

ადრე საწვავად ძირითადად შეშას ხმარობდნენ, მაგრამ სადაც შეშა შედარებით ცოტა იყო, საქონლის გამხმარ-გამომწვარ ნაკელს – წივას იყენებდნენ. მას საგანგებოდ “ზვინებად“ კრავდნენ.

ახლა საკარმიდამო ნაკვეთში საცხოვრებლის გარდა სამეურნეო ნაგებობაც დგას (ბოსელი, თავლა). აქვეა ბაღ-ბოსტანი. ბევრგან, ქართული საცხოვრისის დარად ეზოს წინა მხარეში დეკორატიული ნარგავები და ტალავური აქვთ მოწყობილი, ეზოშიც და ხეხილის ბაღებშიც ბროწეულის ხეებია გაშენებული, რაც მათი კულტურის განუყოფელ ნაწილს წარმოადგენს (გიცირიძე 2009 : 38).

დროთა განმავლობაში საცხოვრებლების კონსტრუქცია შეიცვალა, შესაბამისად შეიცვალა ოჯახის სტრუქტურაც. თუ ადრე მრავალცოლიანობა და დიდი პატრიარქალური ოჯახები არსებობდა, შემდეგ ხანებში ეს ტრადიცია მოიშალა. დღეს ვაჟიშვილები, როგორც კი დაოჯახდებიან, ცალკე კომლს ქმნიან და მამისეული ოჯახიდან დამოუკიდებლად ცხოვრებას იწყებენ. ასე რომ ერთი კარმიდამო (მამული) ხშირად სამ, ოთხ და მეტ ოჯახად ნაწილდება. თანამედროვე პირობებში ხდება ისიც, რომ ისინი ცალ-ცალკე იღებენ ნაკვეთებს. ასეთ ტიპურ, ტრადიციულ აზერბაიჯანულ ოჯახში ე.წ. “ერთობის სახლში“ ოჯახის უფროსს ერთი ცოლი და ხუთი ვაჟიშვილი ჰყავს. სამი უფროსი ვაჟიშვილი დაოჯახების შემდეგ ხშირად ცალკე, მაგრამ იმავე ეზოშივე სახლდება. მამასთან რჩება ორი ვაჟი. ისინი ცალ-ცალკე ოთახებში ცხოვრობენ თავის ცოლებთან და შვილებთან ერთად. ორსართულიანი ნაგებობის შემთხვევაში სამზარეულო საერთო აქვთ, რომელიც შენობის პირველ სართულზეა განთავსებული. ერთად მცხოვრები ძმები მეურნეობასაც საერთო ძალით ეწევიან. დიდი ოჯახის მამას კი უფროსობა შენარჩუნებული აქვს და შვილები ყველაფერში უსიტყვოდ ემორჩილებიან. ასეთი განუყოფელი ოჯახები საკვლევ რეგიონში საკმაოდ მრავლად გვხვდება.

რაც შეეხება დემოგრაფიულ პროცესებს; საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს, რომ ბოლო პერიოდში აზერბაიჯანული მოსახლეობის რაოდენობა საგრძნობლად გაიზარდა. მაგალითად, სოფ. ჯანდარაში, ადგილობრივების განმარტებით, XX ს. დასაწყისში, სულ 11 აზერბაიჯანული ოჯახი სახლობდა. საბჭოთა პერიოდში ეს სოფელი უკვე დამოუკიდებელ საბჭოდ (ამჟამად საკრებულოდ) იქცა, რომელშიც სოფ. მზიანეთიც შევიდა. ადრე ეს ადგილები ქართული მოსახლეობით ყოფილა დასახლებული, რაზეც ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობაც მიგვანიშნებს: “ჯანდარს არს მონასტერი აწ ცარიელი“. ცხადია, აქ ქრისტიანულ მონასტერზეა ლაპარაკი (იხ. ჯავახიშვილი 1972: 111). ჩანს, ამ დროს იქ უკვე თურქული მოდგმის მცირე მოსახლეობაც სახლობს, ავტორი ასახელებს იმ მიზეზებსაც, რომლის გამო თურქული მოდგმის მოსახლეობა ჩამოსახლდა მაშინდელ ყარაიაზში ანუ იგივე გარდაბანში. ყარაიაზი იგივე ყარაია, თურქული ტოპონიმია - “ყარა“ – შავს ნიშნავს, “იაზ“ კი გაზაფხულს. ადგილობრივი აზერბაიჯანელების მტკიცებით აქ შავი მიწები იყო და იმიტომ დაერქვა ამ ადგილებს ყარაია-

ზიო. მეფის რუსეთის ბატონობის პერიოდში ამ რეგიონს (ანუ გარდაბანს) ყარაიაზი ეწოდა. მისი რაიონული ცენტრი “ყარატაფა“ ყოფილა, ანუ “შავი“ გორა. 1946 წ. საბჭოთა ხელისუფლების დადგენილებით, ამ მხარეს აღუდგა თავისი ძველი ქართული სახელწოდება – გარდაბანი (ხარაძე 1972). ეს უკანასკნელი კი ქართლის უფლისწულის გარდამოსის სახელს უკავშირდება.

ამრიგად, ეს ყველაფერი იყო ძველად, ახლა კი სულ სხვა ვითარებაა. თანამედროვე აზერბაიჯანელები, გარდაბნელები, ისე როგორც სხვა ეთნოსები, კულტურული ინტეგრაციის მაღალ საფეხურზე იმყოფებიან, ცხოვრობენ კარგად და კომფორტულად, ფესვებელურ სახელებში და დიდძალ დოვლათსაც აწარმოებენ. აქტიურად მონაწილეობენ ქვეყნის სამეურნეო და საზოგადოებრივ ცხოვრებაში. მიუხედავად გლობალიზაციის საყოველთაო შეუქცევადი პროცესებისა, ცდილობენ, შეინარჩუნონ საკუთარი, მშობლიური ენა, თვითშეგნება, წესჩვეულებები, ტრადიციები. იხდიან რელიგიურ და ხალხურ დღესასწაულებს, მათ შორის ყურბან ბაირამს (მსხვერპლშეწირვა), ნოურუზ ბაირამს (ახალი წლის დრესასწაული), ორუჯ ბაირამს (წინაპართა ხსოვნის დღე) და სხვა. მათი კონფესია – რელიგიური რწმენა ხელშეუხებელია და ყოველგვარ დისკრიმინაციას მოკლებული. აქვთ რამდენიმე მეჩეთი და მედრესე – სასწავლებელი (ქერიმლი 2011). განსაკუთრებული სიფრთხილით იცავენ ხალხური ეტიკეტის ნორმებს. დაცულია თაობათა ურთიერთპატივისცემის წესები, უმცროს-უფროსობის ინსტიტუტი. ხანდაზმულებისადმი მოკრძალება (მათ შენარჩუნებული აქვთ სოციალური სტატუსი), ასევე დაცულია “აქსაკალობის“ ინსტიტუტი და სხვ.

ამრიგად, ქვემო ქართლის (და საკუთრივ გარდაბნის რაიონის) აზერბაიჯანულ მოსახლეობაში ტრადიციული ყოფა და კულტურა, წესჩვეულებები, სამეურნეო სისტემა, ეროვნული სამზარეულო და სხვ. ეთნოგრაფიული რეალიები თითქმის XX საუკუნის მეორე ნახევრამდე იყო შემონახული. მაგრამ მეოცე საუკუნის მეორე ნახევრიდან ეს ვითარება საგრძნობლად იცვლება. იზრდება მათი ყოველდღიური ცხოვრების დონე, ფართოვდება და მრავალფეროვანი ხდება ეთნოსთა შორის ურთიერთობები, ინტეგრაციული პროცესები. ისინი აქტიურ მონაწილეობას იღებენ რეგიონის სამეურნეო, კულტურულ და საზოგადოებრივ საქმიანობაში. მიუხედავად გლობალიზაციის შეუქცევადი პროცესებისა, ცდილობენ შეინარჩუნონ ენა, თვითშეგნება, მენტალური მახასიათებლები. იხდიან რელიგიურ და ხალხურ დღესასწაულებს და ა.შ. თუმცა ამ ბოლო ხანებში გაძლიერებულია მეჩეთების და სასწავლებლების – “მედრესეების“ მშენებლობა, შეინიშნება სექტანტური წრეების (განსაკუთრებით სალაფიტური ისლამის) მიმდევართა მოძრაობების გაძლიერება (ჯანიაშვილი 2010, 72). მაგრამ ყოველივე ეს ჯერ-ჯერობით სერიოზულ ეთნოკონფლიქტურ სიტუაციამდე არ მისულა (მელიქიშვილი 2011).

საქართველოში მცხოვრები აზერბაიჯანელების დადებითი ტენდენციებიდან განსაკუთრებით ფასეულია ხალხური ეტიკეტის და სხვ. ზნეობრივი ინსტიტუტების (აღზრდის სისტემა, სტუმარმასპინძლობა, უფროს-უმცროსობა) დაცვა. ასევე დიდია მათში დედის კულტი, ოჯახისადმი ერთგულება და სხვა ღირებულებები. გამოირჩევიან ტოლერანტობით, შემწყნარებლობით, სტუმართმოყვარეობით, ეთნოსთა შორის ურთიერთობის დადებითი თვისებებით. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ქართულ-აზერბაიჯანული ოჯახური ურთიერთობები, ნათელ-მირონობის და სხვა ხელოვნური დანათესავების ფორმების არსებობა. ჩვენი ერთ-ერთი აზერბაიჯანელი მეგობრის თქმით, “ქართველთან პურის გატეხვას ყურანის ძალა აქვსო“, უფრო სწორად რომ გავიგოთ, ეს იგივე დამძობილებაა, ანუ ხელოვნური დანათესავების ფორმა, რომლის არსებობა ერთიანი ჰუმანიტარული და კულტურული სივრცის და სამოქალაქო საზოგადოების ჩამოყალიბების უპირობო საფუძველია.

ლიტერატურა:

Азербайджанцы. Баку, 1998.

ვახუშტი 1972: ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება. ტ. IV. თბილისი.

გოცირიძე 2008: გოცირიძე გ., ეთნიკური პროცესები და კულტურათა დიალოგი ქვემო ქართლის მოსახლეობაში (ქართულ-აზერბაიჯანული ურთიერთობის მაგალითზე, გარდაბნის რაიონი). „ლოგოსი“, თბილისი.

გოცირიძე 2009: გოცირიძე გ., ქვემო ქართლის ექსპედიციის დღეები. გარდაბნის რაიონი. რვეული № 2.

გოცირიძე 2012: გოცირიძე გ., აღმოსავლური დღესასწაულები საქართველოში. თბილისი.

გაბაშვილი 1955: გაბაშვილი ვ., ქართული მიწისმფლობელობის ისტორიიდან. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. I. თბილისი.

ეთნოსები საქართველოში 2008: კრ. ეთნოსები საქართველოში. თბილისი.

თოფჩიშვილი 2011: თოფჩიშვილი რ., კავკასიის ეთნოლოგია. თბილისი.

იოსელიანი 2008: იოსელიანი ს., ეთნოსთაშორისი კულტურულ-ისტორიული პარალელები გარდაბნის რაიონში მცხოვრები ქართველებისა და აზერბაიჯანელების მაგალითზე. ეთნოლოგიური კრებული. I. თბილისი.

მელიქიშვილი 2011: მელიქიშვილი ლ., რედაქტორი და ავტორი რუსთაველის ფონდის მიერ დაფინანსებული პროექტისა: სოციალური უსაფრთხოების ეთნიკური ასპექტები პოლიეთნიკურ საზოგადოებაში. თბილისი.

ხარაძე 1972: ხარაძე კ., თრიალეთის ძველი ქართული ტოპონიმები. მაცნე, №2. თბილისი.

ქანთარია 2005: ქანთარია მ., გოცირიძე გ., მარნეულის რაიონის ეთნოდემოგრაფიული თავისებურებანი. მ. ს. ე. XXV. თბილისი. 2005.

ქერიმლი 2011: Керимли В., Тюрки в Грузии. Баку, 2011.

ჩიქოვანი 2001: ჩიქოვანი გ., აზერბაიჯანელები. კრ. სოციალური ურთიერთობების ეთნიკური ასპექტები პოლიეთნიკურ საზოგადოებაში. თბილისი, 2001.

ჯანიაშვილი 2010: ჯანიაშვილი ლ., ქვემო ქართლის აზერბაიჯანელების თანამედროვე ქართულ საზოგადოებაში. ინტეგრაციის ეთნოკულტურული ასპექტები.

Г. Гоциридзе (Тбилиси)

Мультикультурные вариации азербайджанского населения Квемо Картли

В юго-восточной Грузии расположен один из древнейших и богатейших природными ресурсами регион «Квемо Картли». С незапамятных времен эта территория прошла все этапы исторического развития и сыграла важнейшую роль в социально-экономической и политической жизни страны (1, 5). В эпоху раннего феодализма Квемо Картли являлся центром религиозной и национальной консолидации грузин (2, 264). По административному делению он включал территории «Лоре», «Ташири», «Бамбаки» и часть «Сомхити» (3, 121). Как пограничная зона она соединяла Грузию с Арменией и Азербайджаном, тем самым внося огромный вклад в интеграцию кавказских народов. Эту историческую миссию регион выполняет и по сегодняшний день.

Современный Квемо Картли состоит из Болнисского, Тетрицкаройского, Дманисского и Марнеульского, Гардабанского районов, этническая мозаика которых весьма многообразна. В то же время каждый из них имеет определенную хозяйственно-культурную специфику (4, 17).

Особенными географическими условиями и историческими перипетиями выделяется Марнеульский район, именуемый до конца XIX века Борчалинским уездом. В последствии образовалась самостоятельная единица, которая объединяла местности «Борчалинское поле» – Марнеули, «Ломтагора» и «Джандар с Сарваном» (4, 17)

Рельеф этой зоны представляет широкую равнину за исключением некоторых возвышений создает большое ландшафтное пространство, общая площадь которого составляет 235,2 кв. км. С западной части она граничит с Болнисским, с южной - с Тетрицкаройским и Гардабан-

ским районами, а с северной - с Азербайджаном и Арменией. Высота самого высокого места составляет 890 м. над уровнем моря. Климат умеренно-континентальный со средним количеством осадков (550 мм в год) (5, 71).

Стратегическое месторасположение региона обуславливает наличие большого количества дорожных магистралей по направлению Тбилиси-Баку, Тбилиси-Ереван, Тбилиси- Ахалкалаки (Вале), а также магистралей, связывающих его с соседними государствами (Армения, Турция, Азербайджан, Иран). Следует отметить международное значение проходящего по этому региону Транскавказского нефтепровода Баку-Джейхан.

История, в том числе этнография Марнеульского района («Борчало») недостаточно изучена, несмотря на весьма серьезные научные работы в этой области. Имеются в виду исследования, как по археологии, так и по исторической географии, публикации искусствоведов (посвященные памятникам зодчества) и т.д. Интересные сведения даются в записях Российской Императорской географической комиссии, в периодике XIX века и в сведениях европейских путешественников и миссионеров. Особый вклад внесли И. Джавахишвили, Н. Бердзенишвили, Г. Читая, Д. Мухелишвили, Д. Бердзенишвили, И. Лордкипанидзе и другие грузинские ученые. Следует отметить также заслугу армянских и азербайджанских авторов, С. Лисициана, Г. Гулиева и других.

Ввиду того, что регион сегодня вызывает особый интерес как с политической, социально-экономической, так и с культурно-исторической и этнической точек зрения и является ярким примером взаимоотношений кавказских народов, это подтолкнуло грузинских этнологов провести этнографическую экспедицию в данном регионе. Она была осуществлена в 2002-2003 гг. на базе Отдела этно-

логического изучения материальной культуры и хозяйственного быта Грузии Института истории и этнологии АН Грузии. Экспедицией были изучены различные вопросы как традиционного, так и современного быта и культуры данного региона: этническая демография и этнические процессы, формы хозяйства, поселения и жилища, система питания, конфессиональный состав, вопросы культурной адаптации, ориентации и т.д. Приграничное расположение региона наложило определенный отпечаток в первую очередь на этнический состав, расселение и демографическое положение в результате которого в Борчалинском уезде уже в начале XIX века засвидетельствовано грузинское, азербайджанское, армянское оседлое население. Число русских было весьма незначительно. Такая картина сложилась в результате многочисленных исторических перипетий, повлекших за собой определенные сложности в культурно-бытовом и социальном аспектах (7, 71).

Термин «Борчало» как топоним впервые упоминается в дневнике известного немецкого путешественника и ученого А. Гюльденштедта. Он пишет, что большая часть населения края является пришельцами. Они переселились сюда в разное время в результате многочисленных нашествий на Грузию (8, 89).

Согласно грузинским письменным источникам, с начала XI века после нашествия турок-сельджуков, татаро-монголов на территорию Квемо Картли началось проникновение туркоязычных племен, т.н. «эли», занимавшихся тогда скотоводством. Со временем они освоили здесь местные традиции земледельческого хозяйства. Вторая волна этих же туркоязычных племен, в том числе и азербайджанских, двинулась сюда к концу XVIII века из Карабаха, Шамшаддина и др. краев; они образовали здесь этноним «Борчало», ставший потом топонимом местности.

Похожую демографическую картину Борчало описывают и сравнительно новые исторические источники, хотя по словам Д. Эрицова, в начале XIX века здесь проживало около 350-400 грузинских семей (11, 367). Это значит, что грузинское население, имеющее до этого явное численное преимущество, постепенно сократилось, но после бурных событий 20-ых годов прошлого столетия этот пробел заново заполнился, регион стал заселяться жителями из различных уголков Грузии, в основном из Западной Грузии (11, 1).

Итак, в результате многовековой исторической адаптации на территории Квемо Картли, в частности в Марнеульском районе, создалась т. н. полиэтническая среда, где мирно проживают разные национальности, сохраняя самосознание, конфессиональные и культурно-бытовые традиции.

По уровню развития и интенсивности сельского хозяйства «Борчалинский» район занимает особое место в регионе Квемо Картли. Это в определенной степени обусловлено богатейшими физико-географическими и экологическими условиями: плодородная почва, богатая гидрография (обилие местных рек - Храми, Дебеда, Алгети, Машавери), умеренный климат и др. Основная отрасль хозяйства - земледелие; развито также скотоводство (крупный и мелкий рогатый скот), для которого важнейшее значение имеют летние пастбища соседнего Цалкинского района.

Модель традиционной отраслевой специализации - полеводство, виноградарство и виноделие, скотоводство - сохранилась вплоть до 70-х годов прошлого века. С этого времени, согласно государственным заявкам по сельскому хозяйству, здесь начинается интенсивное развитие новой отрасли - огородничества и частично садоводства.

Огородничество в настоящее время является главным поставщиком овощей для г. Тбилиси, Рустави и даже вывозится за пределы страны.

Азербайджанцы сеяли пшеницу в основном из грузинских сортов: «долис пури» - *T. Carhlicum* («бугда»), «тавтух», «шавпха» («каракам»), отличающуюся высоким качеством клейкости и хлебопечения, овес, разные сорта бобовых («мухудо» - «нут», «церцви» - «бобы», горох, «лобио» - фасоль) и др. С определенного времени начали производить кукурузу *ea Ma*з, которая за короткий срок получила широкое распространение. Сохранились и некоторые виды орудий труда с грузинским названием, например: плуг, «котан» // «гутан», соха - «кави».

Своеобразие многонациональной панорамы района отразилось и на системе питания, которая, несмотря на определенную степень консервативности, легко включилась в общий процесс интеграции.

В составе основной пищи главное место занимают злаковые, хлеб и различные мучные блюда. Для выпечки традиционного хлеба - лепешки - «фатир», используют типично переднеазиатский «садж» (чугунный лист), характерный для кочевников; фатир предназначен для праздничной и ритуально-поминальной трапезы, а для каждодневного употребления пекут круглый хлеб «чурек» в «гондире» или печи т.н. «кюре» (груз, «пурне»). Азербайджанский «тонур»//«тандир» в отличие от грузинского керамического «тоне» лепят из смеси глины, навоза и овечьей шерсти, придавая ему овальную форму, оставляя в нижней части маленькое отверстие для воздуха; оно ставится на поверхности земли и отапливается кизяком;

Надо отметить, что азербайджанцы, кроме фатира, чурека и других своих национальных хлебных изделий, охотно употребляют и грузинский лаваш (толстая лепешка) и шоти (хлеб) удлиненной лунообразной формы, выпеченный из кислого теста.

Как показывает этнографическая действительность, если тюркоязычные кочевники степи употребляли растительную жидкую или сухую пищу, то со временем в большей степени в процессе исторической адаптации в национальной азербайджанской кухне ведущее место заняли т.н. комбинированные блюда, приготовленные из продуктов земледелия и скотоводства, а адресация престижности с точки зрения национальной идентификации перешла на некоторые архаичные ее формы, например, «пити», «кабаб» с ее разновидностями, плов со специей «саре кок» (желтый цветок), курагой и изюмом и т.д. Но как это не парадоксально, наряду с кабабом или другими национальными блюдами на праздничный стол подают грузинский «хинкали», «чахохбили», «табака» и др.

Из-за религиозных соображений азербайджанцы не ели свинину; вино и другие алкогольные напитки тоже были строго запрещены, хотя этого завета сегодня не все придерживаются.

Азербайджанцы особенно любят чай (предпочитают индийский), его специально готовят и подают на стол маленькими фиалами или стаканчиками выгнутой формы, пьют с сахаром в прикуску в неограниченном количестве. Чаепитие у азербайджанцев - это священный ритуал, без которого никакая мусульманская трапеза не завершается.

В заключении этой части следует отметить, что система питания почти у всех этнических групп этой экологической зоны, несмотря на различные традиционные консервативные нормы, носит явно выраженный общекавказский характер, структурная коннотация которого, ближе к евроазиатской модели.

Материальная и духовная культура. Свойственные черты национальной бытовой культуры азербайджанцев наряду с мультикультурными вариациями хорошо проявляются и в области материальной и духовной жизни. Это одежда, жилые дома (от примитивных до современных двух- и трехэтажных кирпичных домов (порой фешенебельных) домашней утвари, и «талаверов» (виноградных аллей) и т.д.

Особое внимание заслуживают религиозные и народные праздники, символика, этикет, система общения, межэтнические связи, институт крещения и т.д.

Подводя итоги такого короткого обсуждения, хотим особенно подчеркнуть, что все вопросы, касающиеся отдельных сторон быта и культуры азербайджанцев, проживающих в Грузии, по сей день не нашли должного освещения. Тем не менее, представленный материал дает право заключить, что несмотря на сложную историческую судьбу каждого этноса в этом полиэтническом регионе, динамика этнической культуры и интеграции дает основание для создания нового гуманитарного пространства кавказских народов.

Литература:

1. Джавахишвили И., История грузинского народа. Т. I. Тбилиси, 1927.
2. Кутателадзе К., Квемо Картли. Вопросы политической истории. Тбилиси, 2000.
3. Лорткванидзе К., Квемо Картли. Тбилиси, 1935.
4. Мухелишвили Д., Вопросы исторической географии Грузии. Тбилиси, 1980.
5. Мухашаврия К., Марнеули. Путеводитель. Тбилиси, 1992.

6. **Состав экспедиции:** Гоциридзе Г., Бериашвили Л., Кантария М., Хазарадзе М., Багратиони-Давиташвили Г.
7. **Бериашвили Л., Гоциридзе Г.,** Динамика этно-социальной, культурно-бытовой адаптации народов Кавказа на фоне современной глобализации (на примере Марнеульского района Грузии). Сб. Археология, этнология, фольклористика Кавказа. Тбилиси, 2004.
8. **Гюльденштедт И.,** Путешествие Гюльденштедта по Кавказу. Под ред. Г. Гелашвили. Т. 2. 1964. Тбилиси (на немецком и грузинском языках).
9. **Габашвили В.,** Феодалные отношения в Грузии XVI – XVII вв. Тбилиси, 1958.
10. **Лисициан С.,** Армяне народов Карабаха. Ереван, 1992.
11. **Ерицов А. Д.,** Экономический быт государственных крестьян кавказского уезда Елизаветпольской губернии. МИЭБГ, т. II. Ч. 2.

C. Gotsiridze (Tbilisi)

Multicultural Variations in the Azerbaijanian Population of Kvemo Kartli

S u m m a r y

Lower Kartli, distinguished for its historical fate, is one of the most diverse, multiethnic and multicultural regions in Georgia, where Georgians, Greeks, Azerbaijanis, Armenians, Assyrians and other ethnic groups have been living side by side for centuries. Azerbaijanian resettlement area mainly covers the Marneuli (Borchalo), Gardabani (Qaraiazi), Dmanisi and Tetristsqaro (Aghbulaghi) regions.

It is obvious that everyday life of the Azerbaijanis manifests the development traces based on their livestock (sheep-breeding) traditions, on the one hand, and on the Georgian agricultural system, on the other, which are reflected in self-consciousness, identity and mentality of the population.

ლიტერატურა, ფოლკლორი

Literature, Folklore

Литература, Фольклор

М. В. Дарчиева (Владикавказ)

К вопросу о значении дороги в русских и осетинских эпических текстах

Мотив дороги является одним из наиболее часто встречающихся в мировой литературе. В символическом плане дорога представляет собой олицетворение жизненного пути человека от рождения до смерти, а в некоторых культурах (в том числе осетинской) и сама смерть представляется началом пути. В обоих случаях мы имеем дело с универсальной метафорой, имеющей фольклорно-мифологическую основу.

Относительно славянского фольклора понятие «дорога» проанализировано Е. Е. Левкиевской в статье, данной в этнолингвистическом словаре «Славянские древности», согласно которой – это семантически многозначный и функциональный, сакрально и ритуально значимый локус [Левкиевская 1999: 124]. По мнению О. А. Черепановой, «вхождение в структуру хронотопа является и следствием, и причиной многих символических смыслов понятия и лексем пути, дороги, выступающих как семиотический код в реализации ряда оппозиций, формирующих ментальную и вербальную картины мира [Черепанова 2000]. Не является исключением, на наш взгляд, и хронотоп дороги.

С точки зрения традиции собственно дорога представляет собой сюжетно организованный текст, в линейной последовательности развивающийся от момента ухода до момента возвращения [Щепанская 2003: 11]. В литературном романе о дороге писал М. М. Бахтин. В связи с этим он отмечал ее значимость и в фольклоре: «...дорога в фольклоре никогда не бывает просто дорогой, но всегда либо всем, либо частью жизненного пути; выбор дороги – выбор жизненного пути; перекресток – всегда поворотный пункт жизни фольклорного человека...» [Бахтин 1975: 271]. В современной осетинской повести архетип дороги был подробно рассмотрен И. В. Мамиевой в отдельном параграфе монографии «В поисках слова: автор и герой: динамика взаимоотношений» [Мамиева 2008: 289–296], где затрагивается и хронотоп дороги. Автор приходит к выводу о том, что архетип дороги, будучи таким же «первообразом», как «жизнь и смерть», «дом», «очаг» и т.д., «многомерно и художественно значимо реализуется в структуре произведений как ведущий системный фактор» [Мамиева 2008: 296], при этом не последнюю роль играют этническая память и универсальные архетипические образы.

Концепт «дорога» представлен практически во всех фольклорных жанрах, однако ярче всего он проявляется в сказочной прозе и эпических текстах. В. Я. Пропп писал: «В сказке и в эпосе действие очень часто начинается с того, что герой выезжает из дома. Путь героя как бы представляет ось повествования. Это – древнейшая форма композиции. Повествование кончается либо возвращением героя домой, либо прибытием его в иной город или иную землю. Сюжеты, которые строятся иначе, в целом – более позднего происхождения. Сюжеты баллады не подчинены этому, и это является одним из признаков ее более позднего происхождения. Такая композиция особенно характерна для эпоса» [Пропп 1976: 92]. Действительно, именно в эпосе мотив дороги раскрывается ярче всего.

Как известно, для русской былинной традиции ситуация выбора пути в некотором смысле обязательный компонент сюжета, достаточно вспомнить богатырей на распутье. К примеру, в былине «Алеша Попович» встречаем:

«Только в чистом поле наехали:
Лежат **три дороги широкие**,
Промежу тех дорог лежит горяч камень,

А на камени подпись подписана» [Сахаров 2013, т. 2: 826].

Осетинские эпические тексты обнаруживают сходный мотив, однако нельзя назвать его характерным, ввиду редкого употребления: «Уырызмаг дзырын байддыта, куыд хистар уыд, афтæ:

– *Æз цухатт балцы ацыдтæн. Æртæ фæндаджы уыди цу ран. Иу “ацу æмæ æрцу” – ахæм фæндаг; иннае та: “ацу, æмæ, æрцæудзына æви не ‘рцæудзына, уый бæрæг нæй”;* аннае та: “ацу æмæ нал æрцæудзына”. – Уырызмаг начал рассказывать, т.к. он был старшим:

– Я однажды ушёл в балц. **Три дороги** было в одном месте. Одна “пойдёшь и вернёшься” – такая дорога; а другая: “пойдёшь, и не известно, вернёшься или не вернёшься”; а третья: “пойдёшь и не вернёшься”» [НС 2003: 207].

В Нартовском эпосе, если перед героями-близнецами возникает распустье трёх дорог, они расходятся по двум, решая вернуться по третьей: «*Æртæ фæндаджы ныхмæ бахæцца сты, нысан дзы сывæрдтой æмæ зæгъыны: “Цæуæм фæйнае фæндагыл фæйнаердам æмæ, фæстæмæ цæугæйæ, æртыггаг фæндагыл уæд нæ сæмбæлд. Чи нæ раздæр æрцæуа, уый-иу нæ нысанмæ ‘ркъæсæд æмæ-иу иннаемæ фæлаууæд”.* – Дошли они до **распустья трёх дорог**, поставили там знаки и говорят: “Разойдёмся по двум дорогам, а возвращаясь, пусть на третьей дороге будет место нашей встречи. Тот, кто вернётся раньше, пусть посмотрит на метку и подождёт другого”» [СН 1989: 172].

На распустье дорог стоит обращённый в камень нарт, которого Сослан пытается вернуть к жизни («*Æртæ фæндаджы астæу уыди дурын цырт...* – Посреди трёх дорог был надгробный камень» [СН 1989: 394]), но чтобы получить ответы на свои вопросы, Сослану необходимо сначала совершить традиционный ритуал – положив руки на камень, произнести поминальный текст. Только после этого Сослан получает ответы, и становится понятно, что камень не удастся обратить снова в нарта. В кадаге говорится, что с того случая берёт своё начало поминальная традиция прикладывания рук к надгробному камню. Перепутье семи дорог, так же как распустье трёх, встречается в эпосе: «*Ацыди Уырызмаг æмæ авд фæндаджы астæу йæхица.* – Пошёл Уырызмаг и **на перепутье семи дорог** построил себе шалаш» [СН 1989: 345]. Чаще этот мотив связан с закаливанием нартовского Сослана, для чего Уырызмагу необходимо собрать сто бурдюков волчьего молока.

Уточнения требует употребление лексем «перепутье» и «распустье». В фундаментальном труде И. П. Сахарова «Сказания русского народа» приводятся сведения о журнальных статьях, в которых впервые упоминались бы русские народные праздники. Среди них – опубликованное в XVIII части трудов Общества любителей Российской словесности сочинение М. Н. Макарова «О старинных Русских праздниках и обычаях», где автор приводит понятия *распутье* и *перекресток*, имея в виду дороги, пролегающие «вместе крест-накрест в разные стороны; рассказывает, что здесь ставили идолов, но каких? Не сказывает» [Сахаров 2013, т. 1: 153]. Лексеммы «распутье» и «перепутье» в современном русском языке являются полными синонимами, и всё же некоторые отличия, на наш взгляд, имеются. Распутье – разъездная дорога, развилина, место, где сходятся или *расходятся* дороги [Даль 1882, т. IV: 73], тогда как перепутье – *перекрёсток*, где один путь лежит поперек другого [Даль 1882, т. III: 78]. Получается, что распустье образовано тремя расходящимися дорогами, четвертая – та, которая привела к трём, обратный путь; пересечение большего числа дорог правильнее назвать перепутьем.

Дорога в осетинской «Нартиаде» репрезентирована особым образом, в связи с чем целесообразным является вычленение групп сюжетов, актуализирующего рассматриваемый концепт. Среди них: предприятие завоевательного похода; перегон стад на зимние пастбища; путешествие эпического героя в поисках достойного соперника *тыхагур*; охота *цуан* и др. Сюжетообразующую роль в кадагах о нартах играет собственно путешествие, в частности, такая его разновидность, как *балц* – завоевательный поход, предпринимаемый лучшими из нартов. Среди основных черт завоевательного похода – его инициационный характер, определённая заранее длительность (чаще – год), а также сугубо завоевательная цель. И по М. М. Бахтину, «...выход из родного дома на дорогу с возвращением на родину – обычно возрастные этапы жизни (выходит юноша, возвращается муж)...» [Бахтин 1975: 271]. Такое путешествие, по понятным причинам, не может проходить гладко, без препятствий. Другая

группа сюжетов концентрируется вокруг охоты эпического героя на диких зверей. Эта разновидность путешествия, естественно, отличается от предыдущей длительностью и постановкой цели, но едина в наличии мотива дороги.

И. И. Меркулова выделяет среди особо важных моментов в хронотопе дороги значимость в системе метафорического мышления: «Человеческое сознание с опорой на хронотоп дороги выстраивает модель мироздания, репрезентируя в метафорах пути свои знания об окружающем мире, человеческом обществе, представления о самом себе, своем месте в социальном бытии, процессы познания» [Меркулова 2006: 233] и приводит в подтверждение метафоры типа *Путь познания, Путь труда, Путь греха*. К этому можно добавить, скажем, *Дорогу знаний*.

Богатство и метафоричность языка фольклора проявляется в обозначении представляющей опасность дороги: «*Уымæн [Адау-æлдæрæн – М.Д.] йæ хæрафырт афтæ 'рхæсгæйæ нæу: йæ хæдзармæ карды комыл фæндаг и. Йæ бацауæнты сæрдас æнтæу æгъæнцъытæис. Хæд кæрдгæсты, хæд дзæугæсты. Уыдонæм цъи убатæхын нæ уадзынц. Науæд куы бацауай, уæд дæм, мыййаг, йæ хуыссæнæй нæ сьстдзæни. Исæмæртæ 'фсæнрæхысы: цуæй зæххыл арт æндзары, иннæ мæй уæларвыл зынгæ фтауы, сæртыккаг æдæлдзæхы цахæр уадзы... Уæдæм куыд бацаудзынæ? Нарты сыхы ахæм бæхнæй – Уырызмæджы Ерфæнæй нæ зæгъын – æмæ уырæм цауындæр чи бафæраза!..* – Его [Адау-алдара – М.Д.] племянницу не так легко умыкнуть: к его дому ведёт **опасная дорога** (букв. **дорога на острие ножа**). На входе – острые колья. Или же, если войдёшь, он ведь не встанет со своей кровати. У него есть три железные цепи: одной из них он разжигает огонь на земле, другой – на небе зажигает пламя, а третьей – под землей искры разметает... Как ты к нему подберёшься? В квартале нартов нет такого коня – я не говорю об Арфане Уырызмага – который бы смог туда пойти» [СН 1996, №9: 112–113]. *Кардыкомы фæндаг* – устойчивая формула, характерная для фольклорных текстов. Этот отрывок даёт представление и о пространственной организации миров, объединяемых железными цепями, высекающими огонь на земле, на небе и под землёй.

С мотивом пути соприкасается мотив дома, родного очага, т.к. он является отправной точкой, началом путешествия. В работе Т. Б. Щепанской говорится о том, что в русской ритуальной и фольклорной традиции, дом определённо противопоставляется дороге – локусу, образу и нормативному комплексу: «Традиция утверждает принцип оборотности как основной принцип соотношения между дорогой и домом, вместе с тем противопоставляя правила дорожного и домашнего поведения» [Щепанская 2003: 28]. Т. Б. Щепанская приводит некоторые подтверждающие факты, среди которых восприятие дороги как иного мира, представления об опасности, которую несет дорога для дома и его обитателей и др.

Исходя из восприятия дороги как «чужого» пространства, следует выделить несколько видов пути в осетинском эпосе.

Бынавæндаг – дорога, проходящая под землёй (*зæххы бынты фæндаг* [СН1989: 478]): «*Ахæм уынгæджы нукуыма фесты Нарт. Сæ хæдзæрттæй се скъæттæм бынавæнда гыскодтой, æмæ сæ фосмæ афтæмæй зылдысты.* – В такой тесноте никогда ещё не пребывали Нарты. От своих домов до хлебов они проделали подземную дорогу, и так ухаживали за своей скотиной» [СН 1996, №10: 86]. Согласно словарю Т. А. Гуриева, *бынавæндаг* – подземная дорога, которой пользуются нечистые силы. Поскольку для нартов не было запретных зон и дорог, они свободно по ней проходили [Гуриев 1999: 30]. В первом случае, как видим, подземная дорога не представляет опасности для нартов, лишь создаёт неудобства, но при этом является частью «своего» пространства, тогда как в интерпретации словаря Т. А. Гуриева – это область нечистой силы.

Дорога в царство далимонов (*далимонты фæндаг*) открывается нартам по научению одного из небесных покровителей: «*Уæ разы къæй ыкæрон сæхъхъис бæндаен ис. Уыцы бæндаеныл артан дзарут. Бæндаен басудздæн, æмæ къæй ахаудзæн. Стæй уын дæ лимонты фæндаг байгом уыдзæн.* – Перед вами на конце каменной плиты есть витая верёвка. Подождите эту верёвку. Верёвка сгорит, и плита отойдёт. Затем откроется вам **дорога далимонов**» [СН 1989: 159]. Часть дороги в царство далимонов – вход в ад – называется в кадагах *Сары хъæрзæн* [СН 1989: 485].

И в царство мёртвых ведёт особая дорога. Так, в одном из кадагов Сырдон говорит перед смертью своей жене: «...*мабаел медхун карца ма фаддарае, тавдае кардзин хуаргаей дэр ехгун дон дэр ма фәнниуазае, уад мин Мæрдтивæндагаей зин уодзæнгей!* – ...не носи вывернутую шубу, и после горячего чурека не пей ледяную воду, иначе мне **по дороге в царство мёртвых** будет тяжело!» [НС 2007: 44].

В противовес земным и подземным дорогам, для некоторых нартов открыта **дорога, ведущая на небо**, не представляющая, напротив, никакой опасности: «*Нартæ да сæхимæ кæныни, æмæ цæм фæцу, уæларвæмæдын алы хаттдæр ис фæндаг æмæ дын уæларв цæрджытæн се мвынг та – бынат.* – Нарты зовут тебя к себе, отправляйся к ним, на небо тебе всегда открыта дорога, и есть у тебя место за столом среди небожителей» [СН 1989: 433]. Дорога на небо доступна лишь избранным эпическим героям.

Разновидностями дороги являются, скажем, проезжая дорога, пешая тропа и др. Приведём несколько отрывков: «*Сослан дæрд зурын байддыта. Цуаны, зæгъы, ацыдтæн, æмæ тæхгæ цыи удæр не ‘ссардтон, æмæиу къахвæндагыл бафтыдтæн æмæ мæ хъæды астæумæ бахаста.* – Сослан начал говорить. Пошёл, говорит, я на охоту и не нашёл даже птицы, и наткнулся я на одну **пешую тропу**, и привела она меня в середину леса» [СН 2005, №8: 77]; «*Хохæй æрдузы астæу иу къахвæндаг скодта [бæх – М.Д.] æмæ алырдæм дæр цæуы уыцы къахвæндагыл.* – От горы до поля он [конь – М.Д.] протоптал **тропинку** и ходит по этой **тропе** [НС 2005: 246]; «*Уад лæппу ацыди разæй, æмæ йæ бæхы комы тæфæй усæрдон вæндаджы фæтæнæн фæндаг уыдис салд зæхх хусæй, уый, уый тыххæй æмæ мит тайгæ кодта.* – Тогда мальчик пошёл впереди, и от дыхания его коня дорога, шириной в проезжую (дорога, по которой проедет арба), была мерзлая и сухая, потому что снег таял [НС 2003: 316]. Последний мотив характерен практически для всех вариантов кадага о безымянном сыне Уырызмага.

Ещё один вид тропы – *лæзгъæр*: «*Æртыккаджы æрыйæфта лæзгъæрыл, скъуырдыта йæ æмæ уый дæр фесхъудта. Уый адыл уый та “Лæзгъæр” схуыдтой.* – Третьего она догнала на прогоне, столкнула его, и он тоже отскочил. Поэтому его назвали “Лæзгъæр” (*лæзгъæр* – дорога на пастбище и водопой)» [ЦТ 2007: 80]. В комментариях к «Легендам о Царциата» говорится, что *Лæзгъæр* или *Сæгты лæзгъæр* находится на скале над селением Едыс и означает протоптанную домашним скотом тропинку, идущую по склонам гор.

Оппозиция *известный – тайный* применима и к рассматриваемому концепту, скажем, во время сражения нартов и их врагов: «*Æфсад æрхуы мæсыгмæ куыд цыдысты, афтæ цæ Уæрхтæнæг цæгъдынтæ саста. Иннардыгаей цæ Уæрхæг нæ уагъта, мæсыджы бынмæ цы сусæг фæндаг уыд, уырдаем.* – Как подходили войска к медной башне, так Уархтанаг их истреблял. А с другой стороны Уархаг не пускал их к той **тайной дороге**, которая вела к подножию башни» [СН 1989: 120].

Возвращаясь к группам сюжетов, актуализирующих мотив дороги, нельзя обойти вниманием сюжетную линию, включающую мотив путешествия Сослана в Царство мёртвых и его возвращения. Обратный путь проделывают и некоторые другие персонажи (к примеру, Тотрадз или безымянный сын Уырызмага), оказавшиеся в Царстве мёртвых и покидающие его на некоторое время. Здесь дорога представляет более сложное образование – связь разных миров. Для этого вида дороги действуют определенные законы, которые не характерны для дороги в привычном понимании. Время возвращения героя в Царство мёртвых строго регламентировано: он непременно должен вернуться до захода солнца. Особым правилам подчинен и уход из Царства мёртвых – герою приходится прибегнуть к хитрости, чтобы за ним не последовали другие обитатели: подковать своего коня, повернув подковы в обратную сторону.

Эпический текст характеризуется наличием устойчивых формул с семантикой дороги, выражающих специфические черты национальной культуры. Именно в эпических текстах, по сравнению с другими жанрами фольклора, дорога предстает в самом широком понимании. Значения, которые придают символу *фæндаг* (дорога / путь), отличаются разнообразием и насыщенностью. Герои эпических текстов немислимы без пространственного перемещения, постоянных походов, поисков, завоеваний. А представления о дороге – неотъемлемая часть национальной картины мира.

Литература:

- Бахтин 1975:** Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. Москва: Художественная литература, 1975. – 504 с.
- Гуриев 1999:** Гуриев Т.А. Кто есть кто в аланской Нартиаде. Словарь. Владикавказ, 1999. – 96 с.
- Даль 1882:** Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. II изд., испр., т. III. – СПб., М., 1882. – 555 с.; Т. IV. СПб., М., 1882. – 683 с.
- Левкиевская 1999:** Левкиевская Е.Е. Дорога//Славянские древности. Этнолингвистический словарь / Под ред. Н.И. Толстого. Т. 2. М., 1999. С. 124-129.
- ЛЦ 2007:** Легенды о Царциата: эпос осетинского народа / Сост. Ф.М. Таказов. Владикавказ, 2007. – 312 с.
- Лихачев 1979:** Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. 3 изд. М.: Наука, 1979. – 360 с.
- Мамиева 2008:** Мамиева И. В. В поисках слова: Автор и герой: динамика взаимоотношений. Владикавказ: Ир, 2008. – 368 с.
- Меркулова 2006:** Меркулова И. И. Хронотоп дороги как объект междисциплинарного изучения и преподавания // Интеграция образования, №4, 2006. С. 232–234.
- НС 2003:** Нартовские сказания: Эпос осетинского народа. Книга 1. Владикавказ: Ирыстон, 2003. – 592 с.
- НС 2005:** Нартовские сказания: Эпос осетинского народа. Книга 3. Владикавказ: Издательско-полиграфическое предприятие им. В.А. Гассиева, 2005. – 712 с.
- НС 2007:** Нартовские сказания: Эпос осетинского народа. Книга 4. Владикавказ: Издательско-полиграфическое предприятие им. В.А. Гассиева, 2007. – 518 с.
- Пропп 1976:** Пропп В.Я. Фольклор и действительность. Избранные статьи. М.: Наука, 1976. – 326 с.
- Сахаров 2013:** Сахаров И.П. Сказания русского народа / Сост. и отв. ред. О.А. Платонов. – М.: Институт русской цивилизации, 2013. – Т. I. – 800 с.; Т. II. – 928 с.
- СН 1989:** Сказания о Нартах; В пяти томах. Том I / Сост. К.Ц. Гутиев. Орджоникидзе: Ир, 1989. – 496 с.
- СН 1996:** Сказания о Нартах; В пяти томах. Т. II / Сост. К.Ц. Гутиев // Мах дуг, 1996, № 9. С.103–129; № 10. С. 70–104.
- СН 2005:** Сказания о Нартах; В пяти томах. Т. III / Сост. К.Ц. Гутиев // Мах дуг, 2005. № 8. С. 74– 111.
- Черепанова 2000:** Черепанова О.А. Путь и дорога в русской ментальности и в древних текстах // Мастер и народная художественная традиция Русского Севера. Доклады III научной конференции «Рябининские чтения 99» (Музей-заповедник «Кижин»). Петрозаводск, 2000. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://kizhi.karelia.ru/library/ryabinin-1999/213.html>. Дата обращения 18.06.14 г.
- Щепанская 2003:** Щепанская Т.Б. Культура дороги в русской мифоритуальной традиции XIX-XX вв. М.: Индрик, 2003. – 528 с.

M. V. Darchieva (Vladikavkaz)

To the Question of the Importance of *Road* in Russian and Ossetian Epic Texts

The motif of the *road* is one of the most frequently encountered in the world literature. From the symbolic side the *road* is the personification of life's journey from birth to death, and in some cultures (including Ossetian) death itself seems the beginning of the road. In both cases we deal with a universal metaphor having the folklore-mythological basis.

As for the Slavic folklore, the concept "road" is analyzed by E.E. Levkieskaya in an article of ethnolinguistic dictionary "Slavic Antiquities", according to which it is semantically a multi-semantic and functional, sacred and ritually significant locus [Levkieskaya 1999: 124]. According to O.A. Cherepanova, "entering into the structure of the chronotope is a consequence and a cause of many symbolic meanings and words of *road*, acting as a semiotic code in a number of oppositions, forming mental and verbal pictures of the world [Cherepanova 2000]. In our opinion, the chronotope of *road* is not an exclusion.

From traditional point of view, in fact the road is a plot organized text evolving in a linear sequence from departure until the return [Shchepanskaya 2003: 11]. In the literary novel M.M. Bakhtin wrote about the road; in this regard, he noted its importance in folklore: "... the way in folklore never is just a road, but always either all or part of a life's way; the choice of a road is a selection of life; crossroads – always a turning point of human life in folklore ..." [Bakhtin 1975: 271]. In modern Ossetian story the archetype of *road* has been discussed in detail in a separate paragraph of research by I.V. Mamieva ("In search of the word: the author and hero: the dynamics of the relationship") [Mamieva 2008: 289-296], where the chronotope of road touched upon, too. The author concludes that the archetype of the road, being in the same "prototype" as "life and death", "home", "hearth", etc., "multidimensional and artistically realized in the structure of literary works as a leading system factor" [Mamieva 2008: 296], and an important role is played by ethnic memory and universal archetypal images.

The concept "road" is represented in almost all genres of folklore, but it is most clearly manifested in the fabulous prose and epic texts. V.Ya. Propp wrote: "In the fairy tale and epos the action often begins with the hero's departure from home. The path of the hero is like the axis of the narrative. This is the oldest form of composition. The narrative ends with the hero's return home, or his arrival in another city or a different land. Stories, that are built differently, in general are more recent in origin. Plots of ballads are not subject to this, and this is one of the signs of their more recent origin. Such composition is particularly characteristic for the epos" [Propp 1976: 92]. Indeed, it is in the epos that the motif of the road is revealed most clearly.

As it is known, for Russian epic tradition a situation of road selection in some way is an indispensable component of the plot, it is enough to refresh in your memory epic heroes at a crossroads. For example, in the epic "Alyosha Popovich" we have found:

"Only in the open field traversed:

There are three broad roads,

Intermediate those roads is flammable stone

A signature is signed on the rock" [Sakharov 2013. V. 2: 826].

Ossetian epic texts reveal a similar motive, but you cannot call it a characteristic, due to the rare use. For example: "*Uyryzmæg dzuryn baydydta, kwyd histær wyd, aftæ:*

– *Æz iuhatt balcy acydtæn. Ærtæ fændadzhy wydi iu ran. Iu "acu æmæ ærcu" – ahæm fændag; innæ ta: "acu, æmæ, ærcæwdzyna ævi ne 'rcæwdzyna, wyi bæææg næw"; annæ ta: "acu æmæ nal ærcæwdzyna" –* Wryzmæg began to tell, because he was the eldest:

– Once I went to *balc* (a conquest campaign). There were three roads in the same place. One was "you go and come back" – this way; and the other, "you go, and do not know, come back or not"; and the third – "you go and do not come back" [NS. 2003: 207].

In Narta epos, if the crossroads of three roads arises in front of epic hero-twins, they take two different roads, deciding to return by the third: "*Ærtæ fændadzhy nykhmæ bakhæccæ sty, nysan dzy syværdtoj æmæ zæġync: "Cæwæm fæjnæ fændagyl fæjnærdæm æmæ, fæstæmæ cæwgæjæ, ærtyggag fændagyl wæd næ sæmbæld. Ći næ razdær ærcæwa, wyj-iw næ nysanmæ 'rkæsed æmæ-iw innæmæ fælæwwæd"* – They came to the crossroads of three roads, put up signs and say: "Let us take two different roads, and let the third way be the place of our meeting when coming back. Whoever returns first, let him look at the sign and wait for the other" [SN 1989: 172].

A nart converted into stone stands at the crossroads, and Soslan is trying to bring him back to life ("*Ærtæ fændadzhy astæw wydi duryn cyrt ... – In the midst of three roads was a tombstone*" [SN 1989: 394]), but to get answers to his questions, Soslan must firstly perform a traditional ritual – put his hands on the stone and say the memorial text. Only then Soslan receives answers, and it becomes clear that the stone will not be able to turn into human. In this *kadæg* it is said that from that occasion originates the memorial tradition of applying the hands to the tombstones. Crossroads of seven roads, as well as the crossroads of three, is found in the epos: "*Acydi Wryzmæg æmæ avd fændadzhy astæw jæhicæn musong yskodta. – Went Wryzmæg and at the crossroads of seven roads built himself a hut*" [SN 1989: 345]. Most often this motif is associated with tempering of nart Soslan for which Wryzmæg needs to collect a hundred wineskins of wolf milk.

Using of words "pereput'e" (crossroad) and "rasput'e" (crossroad) requires clarification. In the fundamental work by I. P. Sakharov "Tales of the Russian people" is provided information about the journal articles in which Russian folk festivals were first mentioned. Among them was an essay by M.N. Makarov published in vol. XVIII of the works of the Society of Admirers of Russian Literature – "On ancient Russian holidays and traditions", where the author presents the concept of a crossroads, referring to the road that extend east "together crosswise in different directions; says that idols are placed, but what idols? He did not say" [Sakharov 2003. Vol. 1: 153]. Words "pereput'e" (crossroad) and "rasput'e" (crossroad) in modern Russian are complete synonyms; but, in our opinion, there are some differences. *Pasput'e* (crossroad) is a traveling road, crotch, place where the roads converge or diverge [Dahl 1882. Part IV: 73], whereas *pereput'e* (crossroad) is a crossroads where one path lies across the other [Dahl 1882. Part III: 78]. It turns out that "rasput'e" is formed by three divergent paths, and the fourth led to the three others, the way back; it is more correct to call the crossing of more roads *pereput'e*.

Road in the Ossetian "Nartiade" is represented a special way, in connection with which it is appropriate to isolate a groups of plots, actualizing the concept under consideration. Among them: the enterprise of conquests; the herd to winter pastures; a journey of epic hero in search of a worthy opponent *tyhagur*; hunting *cuan*, etc. A plot forming role in *kadægs* about Narta has the journey itself, in particular, its variant such as *balc* – a conquest campaign, undertaken by the best of Narta. Among the main features of conquest campaign is its initiatory character, predefined duration (usually – a year), as well as a highly aggressive goal. And M. M. Bakhtin wrote: "...coming out of home onto the road with returning home are usually age stages of life (the young man comes out, the man returns)..." [Bakhtin 1975: 271]. This kind of trip, for obvious reasons, cannot run smoothly without obstacles. Another group of plots is concentrated around the epic hero hunting wild animals. This kind of travel, of course, differs from the previous one by duration and goal, but is united in the presence of the road motif.

I.I. Merkulova among the critical moments in the chronotope of the road allocates the prominence in the system of metaphorical thinking: "The human mind, relying on time-space of road, builds a model of the universe, representing in the metaphors of way his knowledge about the world, human society, presentation of himself, his place in a social being, cognitive processes" [Merkulova 2006: 233] and leads to confirm several

metaphors: *a Way of cognition, the Way of labor, the Path of sin. The Road of knowledge* may be added, for example.

For this kind of metaphors in Ossetian epic texts are synonymous *sæftyfændag* (the road of death, destruction), *fæcu æmæ marcuju fændag* (literally – the road of "go and do not come back"), *særsæfæn fændag* (the road of perdition) *fydbylyzy fændag / tæssag fændag* (dangerous road). In the last ones, however, the definition is closer to the epithet, however, from the context, they can be combined with the previous phrases based on the semantics: "*Khucaw zonuy, cæjbærca fæccudajonca, wædta ew tar gædæmæ baqærdtaenca, womi Sirdoni isarazonca fidbilizi fændagbæl.* – God knows how long they went, but then they came to a dark forest, there they sent Syrdonon a dangerous (literally –miserable) way" [NS 2007: 143]; "*Cartsiaty tæssag fændagyl acu æmæ dyl dæ fyrttæ æmbældzisty.* – Go by Tsartsiat's dangerous road and there you will meet your sons" [LTs 2007: 139]; "*Ewgywypartæ Khurany fæcu æmæ marcuju fændagyl baftydtoy, stæy sæhimæ fæcydysty.* – Euguyppars sent Khuranon destruction road, and returned home themselves" [LTs 2007: 50].

The richness and metaphorical language of folklore is shown in the representation of road's danger: "*Wymæn [Adæw-ældaræn – M.D.] jæ hærcæfyrft aftæ 'rhæsgæyæ næw: yæ hædzarmæ kardykomyl fændag i. Jæ bacæwænty særdasæntaw ægænçytæ is. Hædkærdgæ sty, hæddzæugæ sty. Wydon æm ciw bataehyn næ wadzync. Nawæd kwy batsæwaj, wæd dæm, myjjag, jæ hwysæænæj næ systdzæni. Is æm ærtæ 'fsæn ræhysy: iwæj zæhhyl art ændzary, innæmæj wælaryl zynng æftawy, ærtykkagæy dældzæhy cæhær wadzy...Wæd æm kwyd bacæwdzyncæ? Narty syhy ahæm bæh næj – Wyrzymædzhy Ærfænæj næ zægyn-æmæ wyrðæm cæwyn dær ci bafæraza!..* – His [Adau-Aldar's – M.D.] niece is not easy to snitch: to his house leads a dangerous road (literally – road on the edge of knife). At the entrance – sharp stakes. Or, if you enter, he will not get up from his bed. He has three iron chains: with one of them he kindles a fire on the ground, with another –ignites the flame in the sky, and with the third – sparks disperse underground... How do you get to him? In the quarter of Narta there is no such horse – I am not talking about *Wyrzymæg's Ærfæn* – who would be able to reach there" [SN 1996, №9: 112-113]. *Kardykomyl fændag* is a stable formula, typical of folklore texts. This passage gives an idea of the spatial organization of the world, united by iron chains, striking fire on the earth, the sky and under the earth.

With the motive of way contacts the motive of hearth and home, as it is the starting point, the beginning of the journey. In the paper by T.B. Schepanskaya states that in Russian ritual and folk traditions the house is definitely opposed to the road – locus, image and rule-complex: "Tradition asserts the principle of negotiability as a basic principle of relations between the road and the house at the same time opposing the rules of road and household behavior" [Schepanskaya 2003: 28]. T.B. Schepanskaya provides some supporting evidence, such as the perception of road as the other world, the comprehension of dangers posed by road to the house and its inhabitants, and others.

Based on the perception of the road as a "foreign" space, we should allocate several kinds of ways in the Ossetian epos.

Bynvændag – road passing under the ground (*zæhhyl bynty fændag* [SN 1989: 478]): "*Ahæm wyngædzhy nikwyma festy Nart. Sæ hædzærtæj se sk'ættæm bynvændag yskodtoj, æmæ cæ fosmæ aftæmæj zyldysty.* – In such close quarters Narta have never stayed. From their homes to the stables they made underground road, and so looked after their cattle"[SN 1996, №10: 86]. According to the dictionary by T.A. Guriev, *bynvændag* is an underground road, which is used by evil forces. Since Narta were not restricted areas and roads, they are free to pass it [Guriev 1999: 30]. In the first case, as we see, the underground road is not dangerous for Narta, it just creates an inconvenience, but it is a part of "their" space, whereas in the interpretation of the dictionary by T. A. Guriev it is an area of evil spirits.

The road to the kingdom of *dalimons (dælimonty fændag)* opens to Narta for learning of one of the heavenly patrons: "*Wæ razy k'æjy kærøn sæqqi sbændæn is. Wycy bændaenyl art andzarut. Bændæn basudzdæen, æmæ k'æy ahawdzæen. Stæj wyn dælimonty fændag baigom wydzæen.* – Here at the end of the stone slab there is a twisted rope. Ignite this rope. The rope will burn, and the plate will depart. Then you will open the road of dalimons"[SN 1989: 159]. Part of the road to the dalimon's kingdom – the entrance to hell – is called *Saryqærzæn in kadægs* [CH 1989: 485].

And a special road passes to the world of the dead. For example, in one *kadaeg* Syrdon said before his death to his wife: "... *mæbæ lmedqun kærcaē ma fæddaræ, tævdæ kærðzin hwærgæj dær ehgun don dær ma fænniwazæ, wæd min Mærdtivændagæj zine wodzænæj!* – ... Do not wear the inverted coat, and do not drink ice water after a hot pie, or my way to the realm of dead will be hard!" [NS 2007: 44].

In contrast to the earth and underground roads for some Narta is open the road passing to heaven, and, on the contrary, it does not represent danger for them: "*Nartæ dæ sæhimæ kænync, æmæ cæm fæcu, wælarvmæ dyn aly hatt dær is fændag æmæ dyn wælarv cærdzhytæn se myng ta – bynat.* – Narta call you to themselves, go to them, the road to the sky is always open for you, and there you have a seat at the table among the celestials" [SN 1989: 433]. The road to heaven is available only for unique epic heroes.

A kind of road is, for example, driving road or walking trail and others. Here are a few extracts: "*Soslan dær dzuryn bajdydta. Cuany, zægy, acydtæn, æmæ tæhgæ čiu dær ne 'ssardton, æmæ iu k'ahvændagy lbaftydtæn æmæ mæ qædy astæwmæ bahasta.* – Soslan began his story. He said that he went hunting and did not find even a bird, and he stumbled on a hiking trail, and it led him into the middle of the forest" [SN 2005, №8: 77]; "*Hohæy ærduzy astæw iu k'ahvændag skodta [bæh – MD] æmæ alyrdæm dær cæwy wycy k'ahvændagy.* – From the mountains to the field it [the horse – MD] beat a path and walks on this path" [NS 2005: 246]; "*Wæd læppu acydi razæy, æmæ jæ bæhy komy tæfæj wærdonvændadzhy fætænæn fændag wydis sald zæhh husæj, wyj, wyj tyhhæj æmæ mit tajgæ kodta.* – Then the boy went ahead, and the road as wide as cart road from the breath of his horse (the road where will pass a cart) was frozen and dry, because the snow was melting [NS 2003: 316]. The last motif is characteristic for almost all variants of *kadaeg* about the unnamed son of *Wyrzymæg*.

One other type of trail is *læzgær*: "*Ærtykkadzhy æryjjæfta læzgæryl, sk'wyrtda jæ æmæ wyj dær fæsqiwtda. Wyj adil wyj ta "Læzgær" shwydtoh.* – She caught on the run the third in *læzgær* (a mountain trail), pushed him, and he also bounced. Therefore, he was called "Lazgar" (*læzgær*– the road to the pasture and watering)" [LTs 2007: 80]. In comments to "The Legend of Tsartsia" it is stated that *Læzgær* or *Sægty læzgær* is located on a cliff above the village Edys and it is a trodden livestock path that runs along the slopes of the mountains.

Popular opposition *well-known – secret* is applicable to the concept *road*, for example, during the battle of Narta with their enemies: "*Æfsad ærhwy mæsygmæ kwyd cydysty, aftæ cæ Wærhtaenæg cæğdyntæ sista. Innærdygæj cæ Wærhæg næ wağta, mæsydzhy bynmæ cy susæg fændag wyd, wyrðæm.* – As the army passed to the copper tower, so *Wærhtaenæg* destroyed them. On the other way *Warhæg* did not let them come to the secret road that led to the foot of the tower" [SN 1989: 120].

Returning to the groups of plots, actualizing the motif of road, we cannot ignore the storyline, including Soslan's travel to the kingdom of the dead and his return. The returning way was attempted by some other characters (for example, *Totradz* or unnamed son of *Wyrzymæg*), appearing in the kingdom of the dead and leaving it for a while. Here the road is a more complex entity – a connection of different worlds. For this type of road there are certain laws that are not typical of the road in the usual sense. The time to return to the kingdom of the dead is strictly regulated for hero: he must return before sunset. In the kingdom of the dead there are special rules to obey and care – the hero has to trick the other inhabitants not to follow him: to shoe his horse, turning the horseshoes in the opposite side.

An epic text is characterized by the presence of stable formulas with the semantics of the road, which express the specific features of national culture. It is in the epic texts, as compared to other genres of folklore, that the road appears in the broadest sense. The meanings attached to the symbol *fændag* (road/path), are diverse and rich. Heroes of epic texts are inconceivable without spatial displacement, permanent campaigns, searching, and conquests. A view of the road is an integral part of a national picture of the world.

References:

- Bakhtin 1975:** Bakhtin M. M. Questions of literature and aesthetics. Studies over the years. M.: Literature, 1975.
Guriev 1999: Guriev T. A. Who's who in Alans' Nartiade. Dictionary. Vladikavkaz, 1999.

- Dahl 1882:** Vladimir Dahl. Explanatory Dictionary of the Russian language. Second ed., Rev. T. III. SPb. M., 1882; T. IV. SPb., M.
- Levkievskaya 1999:** Levkievskaya E. E. Road // Slavic Antiquities. Ethno-linguistic dictionary / Ed. N.I. Tolstoy. T. 2. M.
- LTs 2007:** The Legend of Tsartsia: epos of the Ossetian people / Comp. F. M. Takazov. – Vladikavkaz.
- Likhachev 1979:** Likhachev D. S. The Poetics of Old Russian literature. 3rd ed. M.: Nauka.
- Mamieva 2008:** Mamieva I. V. In search of the word: The author and hero: the dynamics of relationships. Vladikavkaz.
- Merkulov 2006:** Merkulov I. I. Chronotope of the road as an object of interdisciplinary learning and teaching // Integration of education, №4.
- NS 2003:** Narta Sagas: The Epos of the Ossetian people. Book 1. Vladikavkaz: Iriston.
- NS 2005:** Narta Sagas: The Epos of the Ossetian people. Book 3. Vladikavkaz: Publishing and printing company named by V. A. Gassiev.
- NS 2007:** Narta Sagas: The Epos of the Ossetian people. Book 3. Vladikavkaz: Publishing and printing company named by V. A. Gassiev.
- Propp 1976:** Propp V.Y. Folklore and reality. Selected articles. M.: Nauka.
- Sakharov 2013:** Sakharov I. P. Tales of the Russian people / Comp. and holes. Ed. O.A. Platonov. – M.: Institute of Russian civilization. T I; T. II.
- SN 1989:** Sagas about Narta; In the five volumes. Volume I / Comp. K. TS. Gutiev. Ordzhonikidze.
- SN 1996:** Sagas about Narta; In the five volumes. Volume II / Comp. K. TS. Gutiev // Mahdug, 1996, №9. Pp.103-129; № 10.
- SN 2005:** Sagas about Narta; In the five volumes. Volume III / Comp. K. TS. Gutiev // Mahdug, 2005. №8.
- Cherepanova 2000:** Cherepanova O.A. Path and the road to the Russian mentality and in the ancient texts // Master and folk art tradition of the Russian North. Report on the III Conference "Ryabininskie read 99" (Museum-Reserve "Kizhi"). Petrozavodsk, 2000 [electronic resource]. Mode of access: <http://kizhi.karelia.ru/library/ryabinin-1999/213.html>. Date of circulation 18/06/14.
- Shchepanskaya 2003:** Shchepanskaya T. B. Road in Russian culture mythos-ritual tradition of XIX-XX centuries. M.

მ. ვ. დარჩიევა (ვლადიკავკაზი)

გზის მნიშვნელობის საკითხისათვის რუსულ და ოსურ ეპიკურ ტექსტებში

რეზიუმე

გზის სიმბოლური მნიშვნელობა წარმოადგენს დაბადებიდან გარდაცვალებამდე ადამიანის ცხოვრებისეული გზის გამოსატყულებას, ზოგი ხალხის კულტურაში (მაგალითად ოსურ ენაში) კი საკუთრივ სიკვდილიც გზის დასაწყისადაა მიჩნეული. ორსავე შემთხვევაში ჩვენ გვაქვს ფოლკლორულ-მითოლოგიური საფუძვლის მქონე უნივერსალური მეტაფორა.

კონცეპტი „გზა“ წარმოდგენილია პრაქტიკულად ყველა ფოლკლორულ ჟანრში, განსაკუთრებით კი ვლინდება ზღაპრებში და ეპიკურ ტექსტებში. ეპიკური ტექსტებისათვის გზის მნიშვნელობის მქონე მყარი ფორმულებია დამახასიათებელი, რომლებიც ეროვნული კულტურის სპეციფიკურ ნიშნებს გამოხატავენ. ფოლკლორის სხვა ჟანრებთან შედარებით სწორედ ეპიკურ ტექსტებშია წარმოდგენილი გზა ფართო გაგებით. ამიტომაც მრავალფეროვნებით გამოირჩევა გზის სიმბოლური მნიშვნელობები.

ეპიკური ტექსტების გმირების ცხოვრება უაზრო ხდება სივრცეში გადაადგილების, მსვლელობების, მოგზაურობების, ლაშქრობების გარეშე. ამ გმირთა წარმოდგენები გზის შესახებ კი სამყაროს აღქმის ეროვნული სურათის განუყოფელი ნაწილია.

О. А. Джамбеков (Грозный)

**О нравственно-этических ценностях чеченцев
(по материалам устного народного творчества)**

Устно-поэтическое наследие чеченцев создавалось на протяжении всего исторического пути народа. В нём как в бесценном хранилище накапливался и передавался новым поколениям исторический опыт народа.

Радует, что в последнее время много и по существу говорят по местному телевидению и радио, пишут в газетах и других периодических изданиях о необходимости восстановления нравственных институтов народа. Наконец пришло осознание того, что без них, без опоры на эти духовные ценности, невозможно представить себе будущее. Мы признаём, что многие из них нами уже потеряны, возможно, навсегда. Причины самые разные. Это и глобализация, и урбанизация, войны и катаклизмы, которые привели к общему упадку нравственных устоев нашего общества, долгая и упорная борьба советской идеологической машины с «пережитками прошлого»...

Чеченцы с самого детства слышат от старших, что Всевышний «ниспослал Человека на Землю, сделав его своим наместником и возложив на него обязанность познавать окружающий мир и заботиться о нём». Одно дело слышать, а другое – следовать, брать во внимание и неукоснительно выполнять каждым на протяжении всего земного пути...

Обратим внимание на эти слова, звучащие как заповедь, как молитва:

«Бог выделил Человека из окружающего мира, наделив его сознанием, разумом, способностью различать зло и добро, а также свободно творить добрые и злые дела.

Также Бог дал нам знание нравственности, которая возможна только среди людей.

Это великое благо и великая милость, дарованная нам Богом, но и великая ответственность перед Ним»¹.

В настоящее время чеченское общество переживает глубокий духовный кризис, вызванный последствиями двух разрушительных войн, деградацией общественных институтов, нахождением значительной части народа вне своей исторической родины и другими причинами.

Многие представители чеченской интеллигенции выход из этого кризиса видят в возрождении основ родного языка, национальных обычаев и традиций. Безусловно, речь не идёт о возврате к архаичным формам жизнедеятельности общества. Напротив, идет интенсивный поиск методов вовлечения прогрессивных традиций народа в нашу сегодняшнюю жизнь; их переосмысление и применение как инструментария в ненасильственном решении внутречеченских конфликтов и налаживании процесса созидания в республике.

«Человек, в миропонимании чеченцев, – это центр мироздания. Он в ответе даже за седьмого потомка, как ответственен был седьмой предок за него. Эта иерархия довлеет и довлеет над мыслями и поступками чеченца, начиная с того самого момента, когда он покидал колыбель, и не давала расслабиться до могильной тишины, означавшей конец его земного пути»².

¹ Ахмадов М.М. Чеченская традиционная культура. СПб.: Седа, 2002. С. 3–4.

² Джамбеков О.А. О художественном времени в устно-поэтическом наследии чеченцев//Культура Чечни. История и современные проблемы. М.: Наука, 2006. С. 145.

Такая соотнесённость с прошлым, настоящим и будущим делает психологическое состояние воспитанного в традиционном духе чеченца более устойчивым (он никогда не чувствует себя одиноким), хотя ему порой и нелегко нести по жизни такой груз ответственности и долга. Кроме того, он постоянно ощущает себя в ценностной системе своего народа. Как только чеченец начинает ощущать себя рядовым членом общества, он попадает в жесткую систему морально-нравственных ценностей, в систему нравственных обязанностей и запретов. Человек, находящийся в этой системе и выполняющий её требования, может и должен постоянно контролировать свои эмоции и поступки, и у него со временем вырабатывается высокая сопротивляемость жизненным бедам и невзгодам.

Однако в моменты, когда происходят социальные катаклизмы (например, депортация или военные конфликты), традиционная система ценностей подвергается серьёзным деформациям, происходит её переоценка. Многие нравственные установки отдельными личностями сознательно игнорируются, используя при этом в качестве морального оправдания сложившиеся неблагоприятные обстоятельства. Но для истинно совестливых людей, кто хочет во что бы то ни стало жить в соответствии с традиционными нормами, внешние обстоятельства не являются непреодолимым препятствием.

Известно, что чеченское традиционное общество изначально было предельно «жестким» при оценке характера человека, рассматривая ежеминутно соответствие его поведения нравственным нормам. При этом не принимались во внимание ни прежние заслуги, ни громкое имя, ни способности. Имя, долгое время известное всему обществу благими деяниями, вдруг могло пасть в глазах людей из-за одного единственного проступка. Причем, тень от этого позора могла моментально лечь не только на всех его родных и близких, но и односельчан и даже на семь поколений будущих потомков. Не зря у чеченцев до сих пор существует ёмкое проклятие: «Хъайн ворхIе а дена наIалт хийла хъуна»¹ («Пусть будут прокляты твои предки до седьмого колена»).

Наличие столь высоких требований приводило к тому, что в традиционном чеченском обществе каждый старался не допустить ни малейшей оплошности со своей стороны. Нравственные обязательства, подобно ремню, опоясывали человека, держали его в постоянной готовности к совершению хороших дел и отстаиванию справедливости. Поэтому самые достойные мужи в недалёком прошлом даже ночью не снимали пояса и постоянно держали наготове скакуна и оружие, чтобы при необходимости как можно скорей придти на помощь.

У чеченцев с малых лет культивируется почитание старших. Именно на этой, в общем-то, самой древней общекавказской традиции, и сегодня зиждется вся система морально-нравственных ценностей: как и тысячу лет назад, все, не задумываясь, встают, когда подходит старший; все знают, что в общении со старшим *младший* должен быть подчеркнуто вежливым и обходительным, готовым обязательно поддержать разговор расспросами о здоровье и жите-бытье; в высшей степени непристойно переходить дорогу старшему; курить, а с недавних пор жевать жвачку, лузгать семечки (другими словами – шевелить челюстями) при старших также считается неприличным деянием, недостойным мужчины. В этом своде учитываются все жизненные ситуации. В то же время и *старший* также должен уважительно относиться к младшему, его нравовучения, назидания должны быть тактичными, без излишних упреков, унижающих достоинство.

Мы можем констатировать, что у нас редко можно встретить человека, не знакомого с основными этическими нормами поведения в обществе. Но их применение день ото дня сокращается, а некоторые из них вовсе отмирают, как, скажем, обычай носить головные уборы. Четверть века назад ни один молодой человек без головного убора не вышел бы не только на улицу, но и к себе во двор или навстречу гостям. Правда, и сейчас чеченские мужчины не пойдут на похороны («тезет») с непокрытой головой выразить соболезнование родственникам умершего.

Надо отметить, что народное сознание часто использовало для пропаганды традиционного образа жизни потенциал устного народного творчества. К примеру, в одной чеченской народной сказке

¹ Чеченское устное народное творчество. В 2-х частях. Ч. 1-ая. Махачкала: Алеф, 2012. с. 100.

нравственно-этическим сознанием наделен дракон, который свернулся вокруг единственного сельского родника и не разрешал сельчанам набирать воду без дани. В то же время он дважды беспрепятственно позволяет набрать воду юноше из другого края. Однако когда тот уходил, в третий раз набрав воду, дракон предупреждает его, что он, соблюдая приличия, трижды не тронул его, поскольку считал его гостем, а если появится ещё раз – живым не уйдёт...

Этот пример показывает, что чеченский народ главный смысл своего существования видел в том, чтобы заниматься дозволенным трудом на своей земле и жить в соответствии с нравственно-этическими принципами.

В чеченском обществе во все времена уважение человека, его достоинства являлось самой высокой нравственной ценностью.

Позором, в большинстве случаев смываемым только кровью, считалось, если с мужчины срывали шапку или пояс, прикосновение к женщине и другие подобные действия. Причем, словесное оскорбление расценивалось наравне с насилием, произведенным при помощи оружия. Поэтому любой человек держал данное слово и даже в разговоре со своим врагом избегал грубых слов и оскорблений.

Чрезвычайно высоко ценилась чеченцами и человеческая жизнь, поэтому в случаях непреднамеренного убийства люди, встав на колени, просили прощения для виновного. Самого же кровника, на котором была вина за пролитую кровь, приносили на погребальных носилках, завернутого в саван. Что означало следующее: «Этот человек глубоко раскаялся в содеянном, отныне прелести этого мира утрачены для него и он подобен мёртвому, хотя душа и не покинула его. Поэтому освободите его от вины». В случае если кровники отказывались от дальнейшего преследования, они имели право получить «цену крови» – 63 коровы или их стоимость деньгами и золотом.

Столь высокая цена человеческой жизни полностью согласуется с исламом. В Коране сказано, что убийство одного человека есть грех не меньший, чем убийство всех людей, живущих на земле.

В одной старинной чеченской лиро-эпической песне («узам») смерть человека сравнивается с гибелью целого мира: «Когда говорили, что мир погибнет, Мне казалось, Что синие небеса, Огненная молния сожжёт...» («Дуьне духур ду аьлча, /Суна ма моьттурса /И сийна стигланаш /Ткъес-цIаро ягор ю»)¹.

Из всего этого мы сделали вывод, что уважение к человеку, внимание к нему, защищенность человеческой жизни – самая главная ценность чеченской народной культуры.

В чеченской народной философии особое место занимает понятие «сий» – «честь». «Сий» – это то, чем мужчина дорожит больше всего на свете, что нельзя уронить и нельзя позволить уронить другому; это и нравственные обязательства, добровольно взятые им на себя; бремя добрых дел, обязательных для надлежащего исполнения; это и доброе имя, появившееся после того, как люди оценили совершенные им добрые дела и позволяющее ему с чистой совестью ходить среди людей с высоко поднятой головой.

Определение «человек не имеющий «сий» – («сий доцу стаг») означает у чеченцев наихудшую оценку. Попытка обесчестить человека (действием или словом) расценивалась чеченцами как преступление не меньшее, чем убийство. В большинстве случаев нанесение бесчестия, как и убийство, искупалось кровью.

Вокруг понятия «сий» (человеческое достоинство) группируются и другие нравственные ценности, которыми традиционно дорожат чеченцы.

В первую очередь следует отметить такую ценность, как «свобода» – «маршо». О том, что эта ценность ставилась и ставится чеченцами превыше всего, свидетельствует традиционное приветствие, которым чеченцы обмениваются при встрече: «Марша воГийла» («Пусть твой приход будет свободным!»); «Марша Iайла» – («Оставайтесь свободными!»), «Марша гIойла!» – («Идите свободными!»), – при расставании.

¹ Чеченское устное народное творчество. В 2-х частях. Часть 2-ая. Махачкала: Алеф, 2012. С. 363.

Однако «свобода» никогда не означала для чеченца творить все, что ему хочется. Свобода – это, не причиняя никому вреда, держать себя в рамках нравственных обязательств, которые он добровольно возложил на себя. Свобода творить «Добро» – самый верный признак подлинной свободы, а свобода творить «Зло» – это нарушение требований народной этики.

Свобода для человека – это, прежде всего, осознание того, что находящийся рядом с ним так же свободен, как и он сам, и его свободу необходимо беречь так же, как и свою.

Одним из главных устремлений нашего народа была «справедливость» («нийсо»). По справедливости решались споры даже между кровными братьями. Считалось безнравственным поступком оказание помощи своему ближнему родственнику в случаях, когда тот был неправ. Отстаивающего неправду останавливали всеми имеющимися способами, прежде всего, обращаясь за помощью к его старшим родственникам, потому что в чеченском обществе не могло быть человека без опекуна, к которому можно было бы обратиться с претензиями.

В стародавние времена благородные люди («обзда нах») старались соблюдать справедливость даже в самых острых конфликтах. Так, в народных преданиях сохранился некогда действительно произошедший случай. «Однажды на многолюдном базаре, в Шатое, встретились двое кровных врага. Не привлекая внимания людей, они спокойно удалились в безлюдное место, чтобы разрешить свои отношения поединком.

Когда выяснилось, что один из них оказался безоружным, владелец кинжала, нанеся своему противнику удар, протянул ему свое оружие со словами: «Возьми, теперь ты ударь».

Тот, приняв кинжал, нанес удар и вернул его хозяину. Так, передавая друг другу один и тот же кинжал, они наносили друг другу раны, пока, обессилив, оба не рухнули на землю.

Один из них погиб, другой (владелец кинжала) остался жив. Посовещавшись между собой, родственники убитого простили ему кровь за то, что во время ссоры он соблюдал справедливость» – *«Мацах, мацах хьалха заманахь, Шуйтахь, дукха нах гулбеллачу базарахь, духь-дурьхьакхетта хилла цхьа ши мостагI. Шайшиннан юкъаметтиг нахала а ца йоккхуш, юстахаваьлла хилла и шиь. Цхьангехь герз доцийла хигьча, вукхо, ластийна шаьлта а тоьхна, шен мостагIчуьнга дIакховдийна иза, хIинца ахьа тоха аьлла.*

Иитта, дIаса а кхийдош, вовшашна шаьлтанаиш йиттина, боху, цу шиммо, шайшиь охьавожжалц. Цу шиннах цхьаь йиначу чевнех дIакхелхина, важа (шаьлтанаан да) Южаллах кIелхьара ваьлла. Веллачу кIентан наха, вовшех дага а бевлла, дийна виссинчо нийсо лелор бахьнехь, чIир ца хьееш, кIелхьара валийттина иза, бах»¹.

Одно из наиболее почитаемых нашим народом нравственных достоинств является *терпение* («собар»). У чеченцев очень много паремий на эту тему. Одна из пословиц гласит: «Спешка – безрассудство, а терпение – благоразумие» – («Сихалла – сонталла, собар – кхетам»)².

Проявляется *терпение* по-разному. Примером может служить известный поступок Геза-Хаджи Зандакского, о котором в Чечне помнят не одно столетие.

«...Сын Геза-Хаджи настойчиво ухаживал за девушкой, которая собиралась выйти замуж за другого. Когда родственники Геза-Хаджи узнали об этом, то послали сватов к родителям этой девушки. Те, не задумываясь, решили породниться с известным богословом (эвлией) Геза-Хаджи.

Вскоре после свадьбы сын Геза-Хаджи на одном увеселительном мероприятии («синкьераме») повздорил с бывшим соперником. В схватке сын Геза-Хаджи получил смертельное ранение. Родственники Геза-Хаджи бросились за убийцей, но не смогли его догнать. Они видели, что, убегая от них, он впопыхах заскочил в дом Геза-Хаджи.

Когда преследователи спросили Геза-Хаджи, не забегал ли сюда убийца нашего брата и твоего единственного сына, то он спокойно ответил: «Не знаю убийца он или нет, но тот, кто вбежал сюда, находится в соседней комнате».

¹ Чеченские легенды и предания. Сост. Ш. Джамбеков (Рукопись).

² Чеченское устное народное творчество. В 2-х частях. Часть 1-ая... С. 116.

Геза-Хаджи запретил им далее его преследовать. Он спокойно вызвал убийцу к себе и спросил: «Почему ты убил моего сына?».

Виновный ступсывался, не считая этичным отвечать на этот вопрос. Но после того, как святой Геза-Хаджи настоял на своем, он открыл причину: «Я любил девушку, на которой женился твой сын, – сказал юноша. – Девушка отвечала мне взаимностью и была согласна выйти за меня замуж. Однако родители, против её воли, отдали её замуж за твоего сына. Отдали из-за тебя, приняв во внимание, что он сын известного богослова. Я же не мог вынести этого и потому убил твоего сына».

Геза-Хаджи, посчитав себя невольным виновником в случившемся, нашёл в себе силы простить кровь своего сына. Более того, овдовевшую сноху он выдал замуж за своего кровника, устроил их свадьбу и построил для них дом напротив своего. В этом доме они жили до самой его смерти» – *«Геза-Хьабьжин Клант, кхечу Кланте яха барт бина Iачу йоIана тIехъевзина хилла. Иза хьIначу гергарчу наха, кхин ойла ца еш, тIе нах а бахийтина, еха а ехна, схьаялийина иза. ЙоIан дена-нанна чоIа тайна хилла и захало.*

Цхьа хан яьлча, синкьерамехь, дош дашера а даьлла, йоI кьевсинчу шина Клантана юкьахь Iотбакхам иккхинчохь, синметта герз кхетта, валар хилла Геза-Хьабьжин Клантан. И хIума шегара даьлча, ведда Клант шен ма-хуьллу. Геза-Хьабьжин гергара нах тIаьхьабевлла цунна, цуо Iанийна цIий дадекха.

Вуоха а воьхна, ша хIун леладо а ца хууш, Геза-Хьабьжин керта иккхина хилла Клант. Цунна тIаьхьий чулIхинчу чIирхоша Геза-Хьабьжига хьаттина, хIинцца хIокху чу иккхина волу хьан цхьаь бен воцу Клант вийна вайн мостаIа мича вахара аьлла? «Цуо вайн Клант вийна-ца вийна-м ца хаьа суна, хьераваьлла санна хIокху чуиккхинарг-м оцу дехьа чохь ву», – аьлла Геза-Хьабьжас.

Иза вен чухахакабелла нах совца а бина, цуо, схьа чу а кхайкхина, Кланте хьаттина: «Сан Клант хIунда вийра ахь?», – аьлла. Бехк а лаьцна, Клант жоп ца луш сеьца, Геза-Хаджас тIедожийна цунна, бакьдерг дийца аьлла. Хилларг-лелларг ма-дарра шена хьIча, чIирах хьалха витина а ца Iаш, шен хеназа йисина нус цу Кланте маре дIа а елла, цу шинна, шен цIеношна дуьхьал цIенош а дина, даха охьахашийна Геза-Хьабьжас»¹.

Один этот неординарный поступок наглядно показывает, что Геза-Хаджи был истинным алимом, а его духовность была крепка. Поэтому в народе он известен под именем «Геза-Хаджи, сломавший хребет сатане».

С терпением сопряжена нравственная категория *«майралла»* («храбрость», «доблесть»).

Это качество необходимо показывать лишь иногда и к месту. Если дальнейшее проявление терпения грозит вывести дело за рамки приличий и может обернуться победой безнравственности – храбрость есть мужество совершить поступки, которые не допустят этого. Но отсутствие терпения, а также искать ссоры или, не думая о последствиях, бросаться в конфликт – это не храбрость, а безрассудство («сонталла»). Чеченцы считали его большим недостатком. Различие между храбростью и безрассудством, видимо, следующее: храбрость есть готовность восстановить справедливость и защитить этические нормы; а безрассудство – готовность открыть дорогу злу, развязать конфликт, не задумываясь ни о его причинах, ни о возможных последствиях.

А такая нравственная ценность, как *«яхь»* (приблизительный перевод – «гордость», «соревновательность в благородных поступках»), похоже, издревле являлась одним из качеств нашего народа, к тому же, это своеобразная традиция, показывающая одну из особенностей духовной культуры чеченцев. Чеченское слово *«яхь»* имеет также значение: соревнование, состязание. Таким образом, гордость для чеченцев изначально содержит элемент состязательности: задетая гордость заставляет человека превзойти самого себя (например, чеченская пословица гласит: *«Яхье даьлла эппаз туьмане кхаьчна»* – («Имеющий гордость двугривенный вырос до червонца»).

В чеченском языке существует выражение *«оьзда яхь»* («благородная гордость»). Это гордость, вызывающая стремление превзойти других в добрых делах и дающая силы восхищаться тем, кто

¹ Чеченские легенды и предания. Сост. Ш. Джамбеков (Рукопись).

превзошел тебя самого, признать это и поздравить его. Именно о такой гордости говорится в чеченских песнях, и именно она воспевается в них.

Еще более удивительный пример мы обнаруживаем в древнем предании «Решение суда старейшин» – «Мехкан кхелан сацам»¹. «Некогда в горах существовал обычай, согласно которому несколько раз в год на рассвете всех боеспособных мужчин (воинов) с оружием и на конях созывали к вершине одной горы. Прибывшему самым последним отрубали голову, поскольку считалось, что он поступит так же и в том случае, если страну постигнет бедствие.

После одного из сборов старейшины спросили молодого человека, прибывшего последним, о причине его опоздания. Тот ответил: «Вчера я женился. Поэтому не успел вовремя выехать». «Делать нечего, мы не можем не исполнить обычай отцов», – решили старейшины. Но не успели

привести приговор в исполнение, как появился еще один опоздавший всадник. Поэтому на него выпал теперь жребий умереть, а уже приговоренный к смерти был освобожден.

Вновь опоздавшего старейшины также спросили о причине опоздания. Он долго отпирался, но его обязали ответить: «Вчера моя любимая девушка вышла замуж. Я боялся, что юноша, за которого она вышла, опоздает на сбор, и, выехав пораньше, ожидал его у подножия горы... Я не хотел, чтобы моя любимая осталась с разбитым сердцем... Как видите, он опоздал... А я готов к вашему приговору».

Пораженные его словами, старейшины долго обсуждали произошедшее. И, наконец, приняли решение: «До тех пор, пока среди нас есть столь благородные («имеющие яхъ») молодцы, нам не страшен ни один враг. Поэтому с сегодняшнего дня мы отменяем древний обычай наших отцов» – «...Генна хьалха дIаяханчу заманахь уггаре а лекхачу лаьмнаш тIехь, Маьлхистахь, шарахь цкъа гуллуш хилла Нохчийчоьхь мел волу къонах-тIемало. Вехаи-Иаи мел генахь хилча а, малх кхетале йиллинчу метте кхача везаи хилла хIора а. Ткъа малх схьакхеттачул тIаьхьа тIаьхьхара веанчун корта боккхуш хилла.

Иза хууш, вуно маса шен дин льяллуш вогуш хилла цхьаь. Амма ламанан бухе иза схьанислуш, маьлхан зIаьнарша серлабоккхуш гина цунна ламанан бохь а, нах гуллуш йолу майда а. «Со тIаьхьависина ваьлла! ХIинца ас динан буолар лагI ца дахь, наха со воьхна хьийза эр ду суна», – аьлла, дагадаанчу кIанта, схьадаьккхина, кIайн йовлакх хьаькхна, юьхь тIера хьацар а дакхийна, шена тIера бедар а нисийна, хIумма а ша шен дуьхьа вогуш воцуш санна, меллаша ломан бохь тIе а ваьлла, нахана тIевахана.

– Хьо тIаьхьависина, жима кIонах! Дайн Iедал кхочуидеи, хьан корта баккха беа тхан. Вала кечло! – аьлла тхьамданаша цуьнга.

Вист ца хилла кIант. ДеГе зуз доуьйтуш долу и деинаш схьахезча а, вуоха а ца воьхна.

Дуьненах сирла бIаьрг тоьхна, нахана ца хоуьйтуш, цIенчу хIаваах кийра бузош доккха са а даьккхина, Iожалла тIеэца кечвелла кIант.

Тхьамданаи хьаттина цуьнга:

– Жима къонах, дийцахьа, хIун бахьна хьо тIаьхьависаран?

КIанта, баккхийчу нахах бехк лаьцна, корта охьабахийтина.

– Дийца! – аьлла, тIедожийна цунна тхьамданаиша.

КIанта эххар дийцина бахьана:

– Сийсара зуда ялийнера ас, цундела шен хеннахь новкъа валар а ца хилла, хьевелла со...

– Дан хIума дац, дайн Iедал кхочуш ца дича ца довлу тхо, – аьлла тхьамданаиша.

Амма кхиел кхочушгьан нах кхиале, хаам кхаьчна: «Ма валлу вогуш кхин цхьа бере ву», – аьлла.

Собар дина наха и стаг схьакхаччалу. Ша майдана тIе хьалаволлушехь, цо мохь тоьхна:

– И кIант дIахеца, со ву тIаьхьарниг!.. – аьлла.

Цуьнга а хьаттина тхьамданаиша, кхиел кхочушгьяле хьалха, тIаьхьависаран бахьна.

– Сийсара тIеххийза йоI маре яхнера сан, – аьлла, боху, оцу кIанта. – Иза яхана волу кIант тахана шен хеннахь кхуза ца варна кхоьруш, са хилале схьа а веана, ломан дуьхехь, коьллаш юккьехь

лечкына Iаш вара со. Со кхийринарг баккъалла а хила хили: и Клант, шуна ма-хаъара, духха хан йоциуш бен схъа а ца кхечи. Ткъа со кийча ву вала. Кхочушде дайн Iедал...

Цецбаъхна оцу хаамо тхъамданаи. Дийцаре дан охъахевишина уьш и гIуллакх.

Гуьйранна охъахевишина, делкъанга бахана тхъамданаи, делкъанна охъахевишина, суьйренга бевлла уьш, сацам ца хуьлуш. Эххар а, шайн кхиел кхайкхийна цара:

– И тайна яхъ йолу, догцIена кIентий вайна юккъехъ кхиарна, бIешераишкхъ къонахийн-тIемалойн низам чIагIдеш хилла вайн дайн Iедал, кхин лело ца оьшу аьлла, хета тхуна.

Хинца дуьйна дIа вай цхъана а мостагIчух, унах, балех кхера ца оьшу¹¹.

Последний из юношей выказал столь большое достоинство и благородство, что в это даже трудно поверить. Не важно, было это все на самом деле или нет. Главное, что наш народ создает предания, исполненные благородства, света и милосердия. Это показывает, что большинство представителей нашего народа с древнейших времен всегда стремилось к светлому, жизненные устремления были направлены к духовным высотам.

У чеченцев издревле существовал и существует поныне обычай совершать поступки во благо народа, оставаясь при этом никому неизвестным и не вступая ни с кем в соперничество: проложить дорогу, построить пешеходный мост, благоустроить родник, посадить дерево...

Поступающие таким образом, несомненно, обладают наивысшей культурой и религиозным смирением.

Осознавать все эти обязанности, как свой долг – значит иметь совесть («изхъ-бехк»), своеобразного стража, постоянно напоминающего о долге перед родителями, сельчанами, народом...

Человек, обладающий всеми описанными выше нравственными достоинствами, в народной культуре во все времена почитался, как мужчина, достигший наивысшей степени – мIодец («къонах»). *Къонах* – идеал мужчины, созданный народом. Звание «къонах» было самой большой ценностью для чеченца, оно само собой возникало в сознании людей в соответствии с делами и общественным поведением конкретного человека и точно также само собой могло быть утрачено, если человек допускал недостойные проступки.

Звание «къонах» не приносило его обладателю никаких преимуществ или материальной выгоды от общества и людей. Наоборот, обязанности и ответственность перед людьми только возрастали. Правда, уважение к «къонаху» широко распространялось, о нем сочиняли песни и предания. Для того чтобы наверняка уберечься от дурных и неправедных поступков, *къонах* иногда мог нанять себе *нравственного стража*. Нуждающийся в подобном страже обращался к человеку, уважаемому им лично, а также всеми людьми, с просьбой стать его стражем, возложив на него обязанность при необходимости поправить его в чём-либо, сказав правду в лицо, какой бы горькой она ни оказалась.

Этот обычай имеет не только глубокий философский смысл, но и красноречиво указывает на особенности чеченской народной культуры.

И в заключение следует особо отметить, что оставаться постоянно в рамках нравственно-этических норм чеченцу помогало, прежде всего, стремление соответствовать оценке, которую народ давал мужчине с момента, когда после достижения пятнадцатилетнего возраста торжественно его опоясывали ремнём с кинжалом («юкь ехкар») и до того момента, когда приходило время (после 67 лет) развязывать пояс («юкь ястар»): «*вуйззина клант*» («полностью соответствующий понятию *молодец*»), «*вуйззинна стаг*» («полностью соответствующий понятию *человек*»), или «*вуйззина къонах*» («полностью соответствующий понятию *къонах* (достойный мужчина)»). Слáва достигшего наивысшей степени уважения людей – *къонаха* – не могла возникнуть спонтанно, она годами крепла в сознании людей в соответствии с тем, как из года в год множились его благородные поступки. Точно так же распространялась «слáва» и о дурных поступках, принося своему владельцу позор и проклятие людей.

¹¹ Чеченское устное народное творчество. В 2-х частях. Часть 2-ая... С. 23–24.

ო. ჯამბეკოვი (გროზნო)

**ზნეობრივ-ეთიკურ ფასეულობათა შესახებ
(ხალხური ზეპირსიტყვიერების მასალების მიხედვით)**

რეზიუმე

სტატიაში კვლევის საგანს წარმოადგენს ჩეჩენი ხალხის ზნეობრივ-ეთიკური ფასეულობები, რომლებიც ასახულია ზეპირსიტყვიერებაში. კერძოდ, ანდაზებში, საგმირო-ეპიკურ სიმღერებში, ლირიკულ ლექსებსა თუ სხვა ჟანრებში. ზნეობრივ-ფოლკლორული შინაარსის ისეთი ცნებების მხატვრულ-ესთეტიკური ანალიზის საფუძველზე, როგორცაა “სინდისიერება”, “თავისუფლება”, “სამართლიანობა”, “განუსჯელობა”, “სიამაყე”, “შეჯიბრი” (კეთილი საქმის კეთებაში), “მოთმინება”, “პატიოსნება”, “ტოლერანტობა” და სხვა, გამოვლენილია მათი როლი ჩეჩენი საზოგადოების ჩამოყალიბებაში. განსაკუთრებული ყურადღება ეთმობა ეთიკური კოდების – ღირსების (“ყონახალლა”) განხილვას.

O. Jambekov (Grozny)

About Moral-Ethical Values (Folklore-Based Materials)

S u m m a r y

An object of research is the moral-ethical values of Chechen people, reflected in folklore, mainly in proverbs, heroic-epic songs, lyrical poems or in other genres. The moral and aesthetic analysis of the folk notions of content such as: "conscientiousness", "freedom", "fairness", "imprudence", "pride", "competition" (in kindness), "patience", "honesty", "tolerance" and so on, where is revealed their role in Chechen society. Special attention is given to Chechen-Ethical code discussion (*qwonaxalla*).

ხ. მამისიმედიშვილი (თბილისი)

ქართული ჯვარი და ოსური ძუარი

(გენეზისი, ფუნქცია, ტიპოლოგია)

ოსური ფოლკლორის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ელემენტს შეადგენს მითორელიგიური შინაარსის ტექსტები ძუარებზე. ძუარების რწმენას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა ოსური ტრადიციული საზოგადოების კონსოლიდაციაში და ის დღესაც მნიშვნელოვან როლს ასრულებს ოსი ხალხის ყოველდღიურ ცხოვრებაში.

ძუარებისადმი ოსების ტრადიციულმა რწმენამ დღემდე ზეპირი ტექსტებისა და რიტუალების სახით მოაღწია.

ოსური ფოლკლორის ცნობილი მკვლევარი ვ. მილერი ასე განმარტავს ძუარს: სიტყვა “ძუარი“ (дзвар) ნასესხებია ქართული ენიდან და აღნიშნავს ჯვარს (крест), სამლოცველოს, წმინდა ადგილს, ღვთაებრივ ძალას და წმინდანს [Mileri 1882: 240]. ოსური ძუარის ქართულიდან წარმომავლობას ადასტურებს ცნობილი ოსი მეცნიერი ვ. აბაევიც. მისი აზრით, ისევე როგორც ქრისტიანულ ღვთისმსახურებასთან დაკავშირებული მთელი რიგი ტერმინები, ძუარიც (звар) ოსურ ენაში ქართულიდან არის შესული და მას აქვს ისეთივე სემანტიკა, როგორც აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში ჯვარსა და ხატს. (აბაევი 1958: 401).

ეჭვგარეშეა, რომ მფარველი წმინდანისა და მისი მიწიერი საბრძანისის აღმნიშვნელი სიტყვა “ძუარი“ ოსურ ენაში გაჩნდა ქართული კულტურის გავლენით ქრისტიანობის გავრცელების შემდეგ. აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის რელიგიური საზოგადოებების მფარველ წმინდანთა ზოგადი სახელი არის ჯვარი. თუშ-ფშავ-ხევსურეთში ჯვარს მსაზღვრელად ახლავს იმ თემ-სოფლის ან ადგილის სახელწოდება, რომელსაც წმინდანი მფარველობს და მისი მიწიერი საბრძანისი მდებარეობს: გუდანის ჯვარი, კარატის ჯვარი, ხახმატის ჯვარი, ანატორის ჯვარი და სხვ. ქართველ მთიელთა ტრადიციის მსგავსად, ოსურ საკულტო პრაქტიკაშიც ყოველ თემს თავისი მფარველი ძუარი ჰყავს და ზოგიერთი მათგანი ხსენდება ტოპონიმური სახელწოდებით: რექომი ძუარი, ძივლის ძუარი, რეგახი ძუარი და სხვ.

ოსი ხალხის რელიგიურ ყოფაში, ქრისტიანობის პაგანიზაციის უფრო ფართო მასშტაბის მიუხედავად, ძუარს ოსურ ენაში ისეთივე მნიშვნელობა აქვს, როგორც ჯვარსა და ხატს ქართული ენის მთის დიალექტებში, ანუ ძუარს ისეთივე ფუნქცია აქვს ოსების ტრადიციულ ყოფაში, როგორც ჯვარსა და ხატს აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის საყმობებში. საკულტო ნაგებობა, რომელშიც ოსები ძუარს ადიდებენ, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ჯვარ-ხატთა სამლოცველოების ანალოგიურია. გარდა ამისა, ოსური ტრადიციით, ძუარის ადგილსამყოფელი შეიძლება იყოს ეკლესია, ეკლესიის ნანგრევი, წმინდა ხე და სხვ.

ქართული ენიდან არის შესული ოსურში ქრისტიანულ წმინდანთა და ანგელოზთა სახელები: *თარანჯელოზ* (მთავარანგელოზი), *მიქაელგაბრიელ* (მიქელგაბრიელი), *სანიბა* (სამება). ქართული ენის გავლენით დამკვიდრდა ოსების რელიგიურ ყოფაში ძუართა დღესასწაულების ზოგიერთი სახელწოდება: *ქახუთა* (ქაშუეთობა), *ათინავი* (ათენგენობა), *ჯეორგუთა* (გიორგობა).

ოსური ტრადიციით ძუართა რამდენიმე ჯგუფი გამოიყოფა: 1. ძუარები, რომლებსაც მთელს ჩრდილოეთ ოსეთში იცნობენ და თავყვანს სცემენ (რექომის ძუარი, მიქაელგაბრიელთა, ხე-

თავის ძუარი, ტბაუ ვაცილა); 2. ხეობის მფარველი ძუარები, რომლებსაც ხეობაში შემავალი ყველა სოფლის მცხოვრები ადიდებს (ძივლისის ძუარი, სანიბა, ავდ ძუარი...); 3. სასოფლო ძუარები (ფირი ძუარი, რეგახი ძუარი და სხვ.); 4. გვარის მფარველი ძუარები (ჯერიათი ძუარი); 5. ოჯახის მფარველი ძუარები. ოსების რწმენით ყოველ ადამიანს ჰყავს თავისი მფარველი ანგელოზი. ანგელოზურ არსებას ოსურ ენაზე ჰქვია *ზედი* და *დაუავი*. ისინი უფრო ხშირად მრავლობით რიცხვში ხსენდებიან და ანგელოზთა დასს, ანგელოზთა ზეციურ მხედრობას განსახიერებენ. სიტყვაზედი (зед, изэд) მომდინარეობს ირანული ენიდან.

შენიშვნა: შუა საუკუნეებში ცენტრალური კავკასიის მთიანეთში ჯვარ-ხატების თაყვანისცემის საერთო მოდელი ჩამოყალიბდა. ვაინახებში ჯვარ-ხატების თაყვანისცემის კულტი სათანადოდ შესწავლილი არ არის. საკრალური შინაარსის შემცველი ვაინახური ტოპონიმების ნაწილი: *ჯარიახი* (ჯვრის წყალი), *გერდიე წივ* (გიორგის ხატი), *ხუცა იბ* (ხუცესის ხეობა), *თიშოლ წივ* (ღვთისმშობლის ხატი) და სხვ. – გვიდასტურებს, რომ ჩეჩნები და ინგუშები იქ ისლამის დამკვიდრებამდე ჯვარ-ხატებს (წივ, წიუ, ერდა) ადიდებდნენ. *წივ, წიუ, წი* ვაინახურ ენებზე აღნიშნავს, ხატს, წმინდანს.

ჩრდილოეთ ოსეთის მთიანეთში, სახელდობრ, ალაგირის, ქურთათის, თავაურისა და დიგორის ხეობებში, მფარველ წმინდანთა კულტი ვრცელდებოდა როგორც ზეპირი გზით საქართველოს მთიანეთიდან და, მათ შორის, დვალეთიდან, ისე ოფიციალური, კანონიკური გზით, საქართველოს სამეფო ხელისუფლებისა და მართლმადიდებლური ეკლესიის მხარდაჭერით.

საქართველოს ერთიანი ფეოდალური მონარქიის დაცემის შემდეგ, მონგოლთა ბატონობისა და თემურ ლენგის შემოსევების პერიოდში, ოსეთში არაერთი ეკლესია და მონასტერი განადგურდა. თუმცა, ქრისტიანული ეკლესიის ნანგრევებზე, მოგვიანებით, ხალხური რელიგიური კულტი აღორძინდა. ადგილობრივი მცხოვრებლები ძუარს, როგორც მფარველ წმინდანს, თაყვანს სცემდნენ და ადიდებდნენ. ოსების უმრავლესობა თავს მიიჩნევს მართლმადიდებელ ქრისტიანად, ნაწილი კი აღიარებს სუნიტურ ისლამს, რომელიც მათ ყაბარდოელებისაგან XVII-XVIII საუკუნეებში მიიღეს.

ძუარები – ქრისტიანული წმინდანები

თანამედროვე მკვლევრების ერთი ნაწილი ძუარებს სამეცნიერო ლიტერატურაში ღვთაებებად მოიხსენიებს. XVIII საუკუნის ქართველი მეცნიერი ვახუშტი ბაგრატიონი თავის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ ნაშრომში “აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“, რომელშიც ოსების ყოფასა და რელიგიურ რწმენას განიხილავს, ძუარებს არ უწოდებს ღვთაებებს. ვახუშტი ოსებზე არსად წერს, რომ ისინი წარმართები არიან. ის გარკვევით აღნიშნავს, რომ “წარჩინებულნი მათნი არიან მაჰმადიანნი და დაბალნი გლეხნი – ქრისტიანნი“ (ვახუშტი 1973: 638).

ძუარების დაყოფა ღვთაებებად, დარგობრივი ფუნქციების მიხედვით, ძირითადად საბჭოთა იდეოლოგიის გავლენით აიხსნება. საბჭოთა კავშირში, როგორც წარმართულ-ათეისტური ტიპის სახელმწიფოში, უფრო მისაღები გახდა, მეცნიერებს ეკვლიათ წარმართული ეპოქის ღვთაებები, ვიდრე ტექსტები გახალხურებულ ქრისტიანულ წმინდანებზე. იდეოლოგიური სტერეოტიპებიდან გამომდინარე, ძუარს ღვთაების სტატუსი ძირითადად საბჭოთა ეპოქის მკვლევრებმა მიანიჭეს. მეფის რუსეთის პერიოდის მეცნიერები ძუარებს არ უწოდებდნენ ღვთაებებს. ვ. მილერის (1848-1913) ცნობით, “ოსები ძუარებს არასოდეს მოიხსენიებდნენ ღმერთის სახელწოდებით. ოსი არასოდეს იტყოდა, რომ ვასთირჯი ან ფალვარა არის ღვთაება“ (მილერი 1882: 239).

შენიშვნა: ოსი ხალხის მითოსს წარმოგვიდგენს ლ. ჩიბიროვი თავის უადრესად საინტერესო ნაშრომში “ოსი ხალხის ტრადიციული სულიერი კულტურა“ (ჩიბიროვი 2008). ავტორი ძუარებთან დაკავშირებულ ხალხურ ტექსტებს, ოსი ხალხის მითოპოეტურ შემოქმედებასა და ტრადიციულ შეხედულებებს ანიმიზმს, ტოტემიზმსა და მაგიურ რწმენა-წარმოდგენებს უკავშირებს. ძუარების თაყვანისცემას ლ. ჩიბიროვი ოსი ხალხის ცრურწმენის გამოვლინე-

ბად მიიჩნევს. თანამედროვე დასავლური მეცნიერება კი (მ. ელიადე, კ. ლევი-სტროსი, რ. გენონი და სხვ.) მითს განიხილავს ტრადიციული საზოგადოების თვალთახედვით, რომ მითი არის ნამდვილი ამბავი, უფრო მეტიც, ის არის წმინდა გადმოცემა, რომელიც სამყაროზე ან მის ნაწილებზე არსებით ჭეშმარიტებას შეიცავს.

ოსები აღიარებენ ერთ ღმერთს, რომელსაც ოსურ ენაზე ჰქვია “ხუცაუ”. საკულტო ტექსტებში მისი ეპითეტი არის “დიდი” – „სთირ“ ხუცაუ. მითოლოგიური გადმოცემების მიხედვით, ის არის ერთადერთი და არ ჰყავს თანასწორი. დანარჩენ ზეციურ ბინადრებს კულტმსახურნი მიმართავენ არა როგორც ღვთაებებს, არამედ როგორც მფარველ წმინდანებს, ძუარებსა და ანგელოზებს. არც ერთ მათგანს არა აქვს ხალხურ ტექსტებში ღვთაების სტატუსი.

ძუარი შუამავალია ღმერთ ხუცაუსა და ადამიანებს შორის. ღმერთი ერთია, ძუარები – ბევრი. ისინი ხუცაუმ შექმნა და გამოგზავნა ადამიანთა დასახმარებლად. ოსურ ტრადიციაში ძუართა გავრცელებული სახელწოდება ხუცაუ ძუარ (хуыцау дзуар) – ღვთის ძუარი – მიუთითებს, რომ ძუარები ღმერთის, ხუცაუს შვილები არიან. “ღვთისა (хуыцау) და ღვთისგან შექმნილი ძუარების მადლი არ მოკლებოდეთ თქვენს ოჯახებს!” – მიმართავს ძუარლაგი მლოცველს და პირველად ხუცაუს ახსენებს (აგნაევი 1999: 172). ანალოგიურია ჯვარ-ხატთა შესახებ ქართველ მთიელთა შეხედულება. აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში ღმერთი ერთია, მას ჰქვია მორიგე ღმერთი. ყველა თემს ჰყავს თავისი მფარველი ჯვარი, იგივე მფარველი წმინდანი. აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში ჯვარის სინონიმი არის **ხატი**, ღვთისშვილი (ღმერთის შვილი), ღვთისნასახი. ისინი ღმერთმა გამოგზავნა ადამიანთა მფარველად და დასახმარებლად.

შენიშვნა: ოსების უზენაესი ღმერთის სახელის “ხუცაუს” (ღეზგიურ ენაზე – “ხუცარ”) ეტიმოლოგია ირანული და სხვა ენობრივი მონაცემებით ვერ იხსნება. გამოითქვა მისი ქართულ „ხუც“ (ხუცესი ← უ-ხუც-ეს-ი) ძირთან ნათესაობის თვალსაზრისი (აბაევი 1960: 16-17). ჩრდილოეთ კავკასიის მთიელებმა ერთი ღმერთის იდეა, როგორც ჩანს, ქრისტიანული რწმენის მიღების შემდეგ შეიმცნეს.

ძუარებისადმი ოსების თაყვანისცემა არ არის წარმართობა, ორწმენიანობა, მრავალღმერთიანობა, მართლმადიდებლურ-წარმართული სინკრეტიზმი და არც ქრისტიანობამდელი რელიგია. ძუარების კულტი სწორედ ქრისტიანობის წიაღში, ოს ხალხში ქრისტიანული რელიგიის გახალხურების შედეგად (რადგან ის ზეპირი სახით ინახებოდა ხალხის მეხსიერებაში) ჩამოყალიბდა. ძუარების კულტი თავისი შინაარსით არის გახალხურებული რელიგია და ის ქრისტიანულ ყაიდაზეა აგებული.

ძუარლაგი

ქართველები და ოსები საქართველოს მთიანეთისა და დღევანდელი ჩრდილოეთ ოსეთის მრავალ სალოცავში ბოლო დრომდე ერთად აღნიშნავდნენ რელიგიურ დღესასწაულებს. კულტმსახურება ძუარებში იმავე სახით სრულდება, როგორც აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ჯვარ-ხატებში.

ძუარში რიტუალს უძღვება *ძუარლაგი* (дзуары лага) – (ძუარ – ჯვარი, ლაგ – კაცი). სიტყვა *ძუარლაგის* აღნაგობას აშკარად ეტყობა ქართული ტრადიციის გავლენის კვალი (ძუარლაგი – ძუარის კაცი ← ხატის კაცი, ჯვარის მსახური). საქართველოში, კერძოდ, ჯავისა და ცხინვალის რაიონში მცხოვრებ ოსებში კულტმსახურის აღმნიშვნელი სიტყვა დეკანოზი, ქართველ მთიელთა (მთიულეთ-გუდამაყარი) საკულტო პრაქტიკიდან უნდა შესულიყო, სადაც ჯვარ-ხატთა მსახური საეკლესიო იერარქიაში უფროსი მღვდლის დეკანოზის სახელს ატარებს.

ძუარლაგს ირჩევდნენ, თუმცა დასტურდება პრეცედენტი, როცა მას მემკვიდრეობით გადაეცემოდა ძუარის სამსახური. ოსური მითოლოგიური ტექსტები მოგვითხრობენ ძუარლაგობის ზეციური წარმომავლობის შესახებ. ძუარლაგი, ისევე როგორც აღმოსავლეთ საქარ-

თველოს მთიანეთში ხუცესი, ხევისბერი და დეკანოზი, იყო შუამავალი ადამიანებსა და მფარველ წმინდანებს (ძუარებს) შორის. ხუცესის მსგავსად ძუარლაგიც საგანგებოდ მარხულობდა და იწმინდებოდა დღესასწაულის დაწყებამდე.

ოსები და ქართველი მთიელები მფარველ წმინდანთა განდიდებისა და თაყვანისცემის მიზნით, კულტმსახურების დროს იყენებენ ერთსა და იმავე საკრალურ საგნებსა და სიმბოლოებს. ძუარლაგი ზარებშებმული საკულტო დროშით ადიდებს ღმერთსა და ძუარებს. ისევე როგორც აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, ოსებშიც საკულტო დროშა განასახიერებს აბსოლუტურ სიწმინდეს, მფარველ წმინდანს. თვით დროშის ოსური სახელწოდება, „თრსა“ (тырса), ქართული ენიდან არის ნასესხები.

შენიშვნა: ოსურ ენაში ქართულიდან ნასესხებ დ თანხმოვნით დაწყებულ სიტყვებში ხდება მქდერობის დაკარგვა და დ ბგერას თ თანხმოვანი ენაცვლება: დროშა → თრსა; დვალი → თუალი).

ძუარლაგი ღოცავს მახვეწარს, ამწყალობნებს ძუარისთვის შესაწირ კურტსა და ცხვარს, “სერავს” სარიტუალო კვერებს, *ჩირითებს*. უშუალოდ ძუარლაგის ხელმძღვანელობით ტარდება მსხვერპლშეწირვა. ისევე როგორც აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, ოსებშიც რელიგიური რიტუალის აუცილებელ ატრიბუტს წარმოადგენს ლუდი (дәғән).

რელიგიურ რიტუალს ძუარში იწყებდა ძუარლაგი (ძუარის კაცი), რომელიც ადავლენდა ღოცვა-დამწყალობნებას. ძუარლაგი საკულტო ტექსტებში პირველად ადიდებდა დიდ ღმერთს *სთირ ხუცაუს* (Стыр Хуыцау), შემდეგ – *ვასთირჯის* (დივ. ვასკერგი), *ვაცილას*, *მად მაირამს* და დანარჩენ ძუარებს.

ძუარს, როგორც მფარველ წმინდანსა და შუამავალს ღმერთ ხუცაუს წინაშე, ძუარლაგი შესთხოვს მოსავლისა და საქონლის ბარაქას, ვაჟის დაბადებას, შვილების გამრავლებას, ავადმყოფის გამოჯანმრთელებას, შორს წასულის მშვიდობით დაბრუნებას. ოსების რწმენით, ყველაზე დიდი ძალა მიეწერებათ იმ ძუარებს, რომლებიც ქრისტიანული ეკლესიების ნანგრევებთან დაარსდნენ.

მფარველ ძუართა სახელწოდებებისა და საკრალური ლექსიკის გარდა, სავარაუდოდ ოსურ მითორელიგიურ ტექსტებში სხვა ელემენტებიც ქართული ყოფიდან შევიდა და აისახა. ამჯერად მხოლოდ რამდენიმე მათგანზე შევჩერებთ ყურადღებას. ძუარების შესახებ ოსური მითოლოგიური ტექსტების შინაარსი, სტრუქტურა, სიმბოლიკა, იდეოლოგია და საზარისი ქართველ მთიელთა ანდრეზების ანალოგიურია.

ძუართა დაარსების მითოსი

ოსი ხალხის კოლექტიურმა მესხიერებამ დღემდე შეინახა სახეცვლილი ქრისტიანული სიუჟეტები, საკრალური სიმბოლოები და საღვთისმსახურო ტერმინოლოგია.

ოსური მითორელიგიური ტექსტები მოგვითხრობენ ძუარების დაარსების საკრალურ ისტორიებს. ძუარები ზეციური სამყაროდან სხვადასხვა სახით ევლინებიან თავიანთ რჩეულებს: ზოგჯერ ადამიანის გარეგნობით, ხან ცეცხლის სვეტის, საკრალური ნივთის, ხანაც მტრედის ან ირმის სახით და თვითონ ირჩევენ მიწიერ საბრძანისს. ძუარი არსდება ადამიანის ნებისაგან დამოუკიდებლად. ზოგიერთი ტექსტი გადმოგვცემს სიწმინდის დაარსებაში ძუარლაგის მონაწილეობას. ოსური მითოსი ჰიეროფანიის ადგილს ძუარის მიწიერ საბრძანისად მიიჩნევს.

საყოველთაოდ ცნობილ ძუარებზე საკრალურ ისტორიებს ჩრდილოეთ ოსეთის ყველა ხეობაში იცნობენ. ძუარების მითოსი იმავე ტიპის სიუჟეტებითაა გადმოცემული, როგორც ანდრეზები ქართველ მთიელთა ჯვარ-ხატების შესახებ.

ძუართა დაარსების ანდრეზებში რამდენიმე მოდელი გამოიყოფა, რომლებიც ასევე დამახასიათებელია ჯვარ-ხატთა საკრალური ისტორიებისთვის. მათგან ყველაზე ნიშანდობლივია ციდან საგნების ცვენა, ხარის მიერ ძუარის მიწიერი საბრძანისის აღმოჩენა, ნანგრევში

ჩამარხული საგანძურის ადგილზე სალოცავის აღმართვა და მტრედის სახით მოფრენილი ძუარისგან სიწმინდის დაარსება.

ჯაჭვ-საკიდელი. ოსურ ხალხურ ტექსტებში მფარველი წმინდანის დაარსების ერთ-ერთი მოდელს წარმოადგენს ციდან საგნების ცვენა, რომელიც ძუარების ზეციურ წარმომავლობაზე მიანიშნებს. საკრალური ნივთების ციდან ჩამოცვენის მოტივი გვხვდება ჰეროდოტეს სკვითურ ისტორიაში და ქართველ მთიელთა ანდრეზებში. თუმცა ჰეროდოტეს ტექსტში საგნების ციდან ცვენის მითოლოგემა გადმოგვცემს არა სალოცავის დაარსებას, არამედ სკვითებში მეფობის წარმოშობას. საკრალური ისტორია ზოგჯერ მფარველი წმინდანის დაარსებასა და მეფობის წარმომავლობას ერთი და იმავე მოდელით წარმოგვიდგენს. მათ, ორივეს, მეფობასაც და მფარველი წმინდანის კულტსაც, იდენტური ნიშან-თვისებები აქვთ, ორივე მინიშნულია ზეციური წარმოშობის მოვლენად.

ხევსურული ანდრეზის თანახმად, შიბისა და თასის ციდან ჩამოვარდნის ადგილას დაარსდა კარატის ჯვარი (ანდრეზები 2009: 58-59).

ჩრდილოეთ ოსეთში ქურთათის ხეობის სათემო სიწმინდის – ძივლისის ძუარის დაარსებაც ჯაჭვ-საკიდლის ციდან ჩამოვარდნას უკავშირება.

ტექსტი: ქურთათის ხეობაში ერთხელ შუა ზაფხულში უჩვეულოდ დიდი თოვლი მოსულა. ირგვლივ ყველაფერი თოვლს დაუფარავს. ძივლისელებს დაუნახავთ, რომ სოფლის მახლობლად, ერთ მოშიშვლებულ ადგილას, საერთოდ არ იდო თოვლი. ისინი იმდენად გაოცდებულან, რომ გადაუწყვეტიათ ახლოდან ენახათ ეს უცნაური მოვლენა. ძივლისელებს გაუკვალათ თოვლი, მისულან იმ ადგილას, სადაც მიწა თოვლს არ იკარებდა და რას ხედავენ! მიწაზე ბალახი თურმე მწვანედ ბიბინებდა, ორ ჯაჭვ-საკიდელს კი, მწვანე ბალახზე, ჯერ კიდევ ორთქლი ასდიოდა. ხალხი მიხვდა, რომ ეს ჯაჭვები ზეციდან იყო ჩამოცვენილი და იმ ადგილას სალოცავი აუშენებიათ. ასე დაარსებულა ძივლისის ძუარი. იმ დღიდან ქურთათის ხეობის მცხოვრებლები ძივლისის ძუარს ეთაყვანებიან. ის ჯაჭვები კი, როგორც ღვთიური სასწაულის დადასტურება, კვლავაც ძივლისის ძუარში ინახება. მისი დღესასწაულის დღეს (15 ივლისს) ჯერ ძუარლაგი ადიდებს ღმერთსა და ძუარებს, ხოლო შემდეგ მლოცველები, ერთი ჯაჭვით – მამაკაცები, მეორე ჯაჭვით – ქალები, მადლს გამოსთხოვენ მფარველ წმინდანს (ძივლისის ძუარი).

ჯაჭვ-საკიდელსა და შიბს ქართველი მთიელებისა და ოსების საკულტო პრაქტიკაში აქვს საკრალური დანიშნულება. ის ცისა და მიწის კავშირს გამოხატავს. ხალხური ლექსის მიხედვით, ლაშარის ჯვრის მუხა, სანამ ზურაბ ერისთავი მოჭრიდა, ცას ოქროს შიბით უკავშირდებოდა: “წმინდა ვიორგი მეც ვიყავ, ცას ვები ოქროს შიბითა“. – აცხადებს ლაშარის ჯვარი ერთ-ერთ საკულტო სიმღერაში.

ოსურ თქმულებაში ძუარი ზეციური ჯაჭვების გამოჩენით ნიშანს აძლევს საზოგადოებას და მფარველა კომუნიკაცია ზებუნებრივ ძალებსა და ადამიანებს შორის. ჯაჭვ-საკიდლის დაცემის ადგილას სალოცავის დაარსების აუცილებლობა ცის ბინადართა საკრალური ქმედებებითა და ავტორიტეტით არის გამყარებული. იმ საზოგადოებამ, რომელმაც ძივლისში ციდან ჩამოვარდებული ჯაჭვები იხილა, იცის, რომ პირველი ჯაჭვ-საკიდელი ვასთირჯის თხოვნით ზეციურმა მჭედელმა ქურდალაგონმა გამოჭედა და კერიის მფარველმა საფამ ზეციდან მიწაზე ჩამოაგდო, როგორც კერიის ჯაჭვის ნიმუში. ახლა კი მათ თვალწინ ხდება საკრალურის განახლება.

თქმულების მიხედვით, ძივლისელებმა გაცხელებული ჯაჭვ-საკიდლები იხილეს, რაც იმის ნიშანია, რომ ეს ნივთები ცეცხლმოდებული უნდა წამოსულიყო ციდან, როგორც ცეცხლის სვეტი, სვეტი ნათლისა. მაგრამ მას შემდეგ, რაც ძუარმა თავისი ნებით თავისი მიწიერი საბრძანისი აირჩია, ცეცხლი ჩაქრა და ჰიეროფანიის შემსწრეებს თოვლის სიახლოვეს მხოლოდ გაცხელებული საკიდლები დახვდათ. ამით ძუარმა ხალხს მიკარების საშუალება მისცა, რათა ამიერიდან იქ, იმ ადგილას, ძივლისში ვასთირჯის კულტს დასდებოდა

საფუძველი. ხევსურული ანდრეზის თანახმად, “ცითავ ცეცხლი ჩამოხდაც შიბის აღითაო, ხატის აღე კი ყოფილიყვარ” (ოჩიაური 1967: 180),

ოსურ ტექსტში ძუარის მიერ თავის მიწიერ საბრძანისად ზეციური ჯაჭვებით “შემოხა-ზული” ადგილი, ძივლისის დათოვლილ ლანდშაფტზე გადარჩენილი მწვანე ბალახი, სიწმინდის, მარადიული გაზაფხულისა და სამოთხის ნიშან-სიმბოლოს წარმოადგენს.

ქართული ანდრეზების მიხედვით, პიეროფანიის ყველაზე გავრცელებული ნიშანი არის კერიაზე, ჯაჭვ-საკიდლის ქვეშ ამოსული იფანი და მასზე შემოხვეული გველი. მეორე ვარიანტით, გველი ჩამოჰყვება ჯაჭვ-საკიდელს, ჩაძვრება კერიაზე შემოდგმულ ქვაბში და წამლავს საჭმელს, რომლითაც თითქმის მთელი ოჯახი იღუპება. გადარჩებიან მხოლოდ ოჯახის რძალი და პატარა ბავშვი. ჯვარი იკავებს ამოწყვეტილი ოჯახის ფუძეს და იქ, კერიაზე, შუაგულში, როგორც საუკეთესო ადგილზე, მისი სახელობის სალოცავი აღიმართება.

ზეციური წარმომავლობის ჯაჭვ-საკიდლის თემაზე ოსმა ხალხმა არაერთი გადმოცემა შემოინახა. მათ შორის საყურადღებოა “ჯერიათების რახისი” (ჯაჭვ-საკიდელი), რომელიც ერთი საგვარეულოს მფარველი ძუარის დაარსებას გადმოგვცემს.

ტექსტი: სოფელ კადგარონში ჯერიათებს ერთ წვიმიან საღამოს თავიანთი სახლიდან დაუნახავთ, რომ მათ სათიბში დადგმულ თივის ზვინზე რაღაც ბრიალებდა. ჯერ უფიქრიათ, ალბათ მეხი დაეცა ზვინს, თივა სადაცაა ჩაიწვებო და ზვინთან მისულან. ყველანი გააოცებულან, როცა ზვინის თავზე წითელი, კაშკაშა, გავარვარებული რახისი – ჯაჭვ-საკიდელი უნახავთ, მაგრამ ბალახს თურმე ცეცხლი არ ეკიდებოდა. ჯერიათები მიმხედარან, რომ ის იყო ზეციური წარმომავლობის ჯაჭვი, ქურდალაგონის გამოჭედილი, რომლებსაც მათი წინაპრები სალოცავებში ინახავდნენ. ჯერიათებმა რახისის ჩამოგდების ადგილას სალოცავი ააგეს და იმ დღიდან ისინი, როგორც ძუარისგან ხელდებულები, ეთაყვანებოდნენ მფარველ წმინდანს (ტუაევა).

კერიის ჯაჭვი ოსურ ტრადიციაში უდიდეს სიწმინდეს წარმოადგენდა. ოსები კერიის ჯაჭვთან დებდნენ ფიცს, კერიის ჯაჭვთან ლოცულობდნენ, კერიის ჯაჭვთან მიჰყავდათ ოჯახის ახალი წევრი დასალოცად. ციდან ჩამოგდებული ჯაჭვ-საკიდელი, როგორც უმაღლესი საკრალური სტატუსის მქონე სავანი, სალოცავის დაარსების მიზეზი ხდება.

ღვთაებრივი წარმოშობის ჯაჭვებს ოსებიცა და ქართველი მთიელებიც ზეციურ სამყაროსთან კომუნიკაციის საშუალებად იყენებდნენ. რელიგიური რიტუალის დროს მლოცველები მას ხელში იჭერდნენ და მფარველ წმინდანს დახმარებას შესთხოვენ. ასეთივე საიდუმლო წარმოშობის ჯაჭვი ლომისის ჯვარში დღემდე ინახება. ჯალაბაურების ჯაჭვს, რომელსაც საკრალურ ნივთად მიიჩნევდნენ და ლაშარის ჯვარში ინახებოდა, მორჩილების ნიშნად ფშავლები კისერზე იდებდნენ და მფარველ წმინდანს ავადმყოფობისგან განკურნებას შესთხოვდნენ (ბარდაველიძე 1974: 24).

ხარი. ზოგიერთი ძუარის მიწიერი საბრძანისის აღმოჩენა, ოსური გადმოცემების მიხედვით, ხარს უკავშირდება. ოსების ტრადიციულ ყოფაში, ისევე როგორც სხვა მიწათმოქმედი ხალხების სამეურნეო ცხოვრებაში, ხარს მნიშვნელოვანი როლი ენიჭებოდა. ცნობილია ხარის მონაწილეობა პირველი ხნულის გავლების საკრალურ რიტუალში. რელიგიურ დღესასწაულზე მლოცველები საუკეთესო ხარებს ძუარებს სწირავდნენ. განსაკუთრებით მაღალი საკრალური ავტორიტეტი ჰქონდათ თუთირის თევში დაბადებულ ხარებს. ნართების ეპოსის მიხედვით, თუთირის დღესასწაულზე დაბადებულმა ორმა მოზვერმა აიტანა სოფიოს აკლდამამდე ბათრადის ცხედარი.

აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში უძილაურთ თემის მფარველ წმინდანს, კოპალას, ჰყავდა კურეტები, რომლებიც გათავისუფლებული იყვნენ ყოველგვარი სამიწათმოქმედო საქმიანობისგან.

ოსური გადმოცემების მიხედვით, საკუთარი ხარები ჰყოლია, აგრეთვე, ერთ-ერთ ყველაზე პოპულარულ წმინდანს ვასთირჯის, რომლის ნება-სურვილით, ადამიანის ხელის გარეშე,

აგებული პირველი სალოცავი – რექომი ძუარი. რექომი ძუარის აგება ვასთირჯის ჯერ კიდევ მაშინ გადაუწყვეტია, როცა მთებზე თოვლი არ მოდიოდა და ყინულის ნაცვლად მწვერვალებზე ბალახი მწვანედ ბიბინებდა. თქმულება მოგვითხრობს რექომი ძუარის დაარსებაში ვასთირჯის ხარების მონაწილეობის შესახებ, რომლებიც მფარველი წმინდანის დავალებით მოქმედებდნენ.

ტექსტი: ერთხელ ვასთირჯიმ გადაწყვიტა ოსებისთვის ისეთი ხისგან აეშენებინა სამლოცველო, რომელიც სამუდამოდ იქნებოდა და არასოდეს დაღუპებოდა. ასეთი ხეები კი მხოლოდ მთის მეორე მხარეს იზრდებოდა. ვასთირჯიმ უბრძანა თავის ხარებს, რომ გადმოეზიდათ იქიდან მორები იმ მთაზე, სადაც ახლა მყინვარია, რექომის პირდაპირ. ურემი ტყეში ხეებით თავისით დატვირთულა და ხარები მითითებული გზით, გამცილებლის გარეშე, წამოსულან. ერთ ადგილას, სადაც ხარები გაჩერებულან, ხეები ურმიდან გადმოცლილა და ხარებიც ისევ ვასთირჯისთან დაბრუნებულან. მორებისგან თავისით აგებული სალოცავი, ადამიანის დახმარების, ადამიანის ხელის გარეშე (მილერი 1882: 256).

ურემში შებმული ვასთირჯის ხარების მიერ სალოცავის ასაშენებლად წმინდა ხეების გადაზიდვა და ძუარის მიწიერი საბრძანისის აღმოჩენა გვაგონებს ბიბლიურ მოთხრობას უფლის კიდობანზე, რომელიც ურემში შებმული უღელდაუდგმელი ძროხებით გადაიტანეს ფილისტიმელთა ქვეყნიდან ისრაელთა სასახლვრო დაბაში. ბიბლიის მიხედვით, ისინი „გზას მიჰყვებოდნენ და ზმუოდნენ, არც მარჯვნივ გადაუხვევიათ, არც მარცხნივ. ყანაში, სადაც ძროხები გაჩერდნენ, “ურმის ხეები დაჩეხეს, ფურები კი აღსავლენ მსხვერპლად აღუვლინეს უფალს“ (I მეფ. 6: 1-14).

ურემში შებმული ხარებით სიწმინდის გადატანა ერთი ადგილიდან მეორეზე და საკრალური ცენტრის აღმოჩენა გავრცელებული მითოლოგემაა ქართულ ზეპირსიტყვიერებაშიც. ამ მითოლოგემაზეა აგებული ლომისის, წმინდა მაქსიმესა და ძარწემის წმინდა გიორგის დაარსების ტექსტები. ძველი ბერძნული მითი მოგვითხრობს, რომ ძვირფასი დის, მშვენიერი ევროპას საძებნელად წასული კადმოსი, წინასწარმეტყველების თანახმად, ვაჭყოლია ძროხას და სწორედ იმ ადგილას, სადაც პირუტყვი დაწოლილა, ქალაქი თებე დაუარსებია. ქართულ ანდრეზებშიც ხარები ზებუნებრივი ძალების ბრძანებით მოქმედებენ და ადამიანებს მფარველი წმინდანის ნებას უცხადებენ.

ოსები ხარებშებმულ ურემზე დებდნენ ასევე მეხისავან გარდაცვლილის ცხედარს, ხარებს უშვებდნენ და სადაც ისინი გაჩერდებოდნენ, მიცვალებულს იქ მარხავდნენ. იმ ადგილზე კი ხეს რგავდნენ და სალოცავ ნიშს აარსებდნენ. ყოველწლიურად ვაცილას პატავსაცემად ისინი ხესთან მსხვერპლს სწირავდნენ. მეხდაცემულის დაკრძალვას უკავშირდება ოსური რიტუალი ცოფაი, რომელზეც ქვემოთ საგანგებოდ ვისაუბრებთ.

ირყაუ ხუცაუ ძუარის დაარსებაც, ოსური მითოსის თანახმად, ხარს უკავშირდება. ვასთირჯის ბრძანებით სოფლის მლოცველი ხელწმინდა მოხუცი მიჰყვება ნახირიდან გამორჩეულ ქორა ხარს, რომელიც უჩვენებს, თუ სად უნდა აღიმართოს სამლოცველო (კუვანდონი).

ტექსტი: ერთხელ თურმე ირყაუში შავი ჭირის ეპიდემია მიმინვარებდა. ხალხი წყდებოდა, ოჯახები იღუპებოდა. სოფლის ერთ-ერთ უხუცესს, პიპო გურციევს, რომელიც ხალხის გადარჩენისთვის ღოცულობდა, სიზმარში ვასთირჯი გამოსცხადებია და უთქვამს, რომ მეორე დღით მისულიყო სამწყემსურში, ნახირიდან გამოსულ თეთრ ხარს გაჰყოლოდა და, სადაც ის დაწებოდა, იმ ადგილზე აღმართა კუვანდონი – ძუარის სამლოცველო, მისთვის ხარი შეეწირა და ღოცვა აღველინა, რის შემდეგაც შავი ჭირი შეწყდებოდა.

დღლით რომ გაუღვიძია, პიპო გურციევს ყველაფერი ისე გაუკეთებია, როგორც ვასთირჯიმ უბრძანა. ხალხი მართლაც გადარჩენილა, ეპიდემია შეჩერებულა, მაგრამ თვითონ პიპო იმავე საღამოს გარდაცვლილა (ირყაუ ხუცაუ ძუარი).

მითოლოგიური გადმოცემების მიხედვით, ძუარები სიზმარში ევლინებიან თავიანთ რჩეულებს და უცხადებენ საიდუმლოს. ირყაუ ხუცაუ ძუარის დაარსების ტექსტი გადმოგვცემს არქეტიპულ ქმედებას, რომელმაც სოფელში ახალ ყოფას დაუდო სათავე.

განძი. ოსური მითოსის თანახმად, განძს ძუარი იცავს და პატრონობს, ან ძუარი თავის ყმებს განძის სახით ეცხადება. განძის მოტივით განსაკუთრებით მდიდარია ქართული მითოსი, რომელიც მოგვითხრობს საიდუმლო საგანძურებზე. განძის ფუნქციები და საკრალური ნიშნები, განძისა და ჯვარ-ხატების, განძისა და ადამიანების ურთიერთობა საფუძვლიანად შეისწავლა ზ. კიკნაძემ (კიკნაძე 1996: 151-168).

ანდრეხების მიხედვით, ყველაზე პოპულარული ადგილი, სადაც განძი შეიძლება აღმოჩნდეს, არის ნანგრევი. საიდუმლო საგანძურებში აღმოჩენილ ნივთებს შორის მითოსი განსაკუთრებულ მნიშვნელობას თასს ანიჭებს. ხევსურული ანდრეხის თანახმად, ციდან ჩამოცვენილი შიბისა და თასის მიწაში დამარხვის ადგილას აღმართეს კარატის ჯვარი (*ანდრეხები 2009: 58-59*). ოსურ ტრადიციაში თასი განსაკუთრებული პატივისცემით სარგებლობს, რომლის არქეტიპად შეიძლება ნართების ვაცამონგა მოვიხნიოთ.

ერთ-ერთი ოსური გადმოცემის მიხედვით, მივიწყებული ძუარი ხალხს განძის სახით ეცხადება. სოფელ რეგახში ძუარის კულტის განახლებას გადმოცემა ეკლესიის ნანგრევში ჩამარხულ განძს უკავშირებს. რჯულისა და წმინდანის მფარველობის გარეშე დარჩენილმა სოფლის მოსახლეობამ რელიგიური კულტის აღორძინებით განსაცდელს თავი დააღწია. კულტმსახურების აღდგენით სოფლის წინაშე რწმენის, გადარჩენისა და ბედნიერი მომავლის პერსპექტივა იშლება.

ტექსტი: ერთხელ სოფელ რეგახის მცხოვრებლებს შავი ჭირი დარევიათ. ეპიდემია ხალხს თურმე მუსრს ავლებდა, როცა ბრძენი მოხუცის რჩევით რეგახელებს ერთი ადგილი გაუთხრიათ. მიწის ქვეშ ეკლესიის კედლები გამოჩენილა, რომლის შუაგულშიც უნახვო საიდუმლო სამალავი. სამალავში ისეთი ნივთები ყოფილა ჩამარხული, რომლებსაც უწინ რელიგიურ დღესასწაულებზე ღვთისმსახურების დროს იყენებდნენ. იქ უნახვო, აგრეთვე, სალუდე თასი. როგორც კი ძველ ნასაყდრალთან პირველი ღოცვა აღუსრულებიათ, ეპიდემია სოფელში მაშინვე შემწყდარა. ხალხს იქ დაუწესებია ხუცაუ ძუარის თავყანისცემა, რომელსაც სოფლის სახელის მიხედვით რეგახი ძუარიც ჰქვია. ამჟამად რეგახი ძუარში რელიგიურ დღესასწაულზე იმ სოფლიდან წასული ყველა გვარი მიდის და მფარველ წმინდანს ეთაყვანება. სამალავში აღმოჩენილი სალუდე თასი სასწაულმოქმედი ყოფილა: ძუარის პატივსაცემად გამართულ ტრაპეზზე რამდენი კაციც უნდა ყოფილიყო, იმ სალუდე თასში ჩასხმული ღვინო მაინც ყველას ჰყოფნიდა. მოგვიანებით თასი ვიდაცას მოუპარავს. ოღონდ ამის შემდეგ თასს უწინდელი თვისება დაუკარგავს (რეგახის ძუარი).

საყოველთაო განსაცდელი, რომელიც რეგახს დაატყდა, ძუარის გამოჩენის მოახლოებაზე მიანიშნებს. ისევე როგორც მიწაში ჩაგდებული თესლიდან უნდა ამოიზარდოს მცენარე და მოისხას ნაყოფი, მიწაში ჩამარხული განძიც უჭკველად გამოავლენს თავის საკრალურ ბუნებას. საიდუმლო საგანძურში თასის გამოჩენა საკულტო ცხოვრების დასაბამზე მიანიშნებს. ხევსურული ანდრეხის თანახმად, შუბნურის ჯვარი დაარსდა იმ კერიასთან, სადაც საიდუმლოდ თუშეთიდან წამოღებული საკულტო თასი ჩაფლეს. შუბნურის ჯვარი, კერიასთან ჩამარხული თასიდან ამოზრდილი წმინდა ხის - ივანის ან მასზე შემოხვეული გველის სახით ეცხადება ოჯახის წევრებს და განსაცდელს მოუვლენს. ჯვარი განდევნის ყველას, უკლებლივ, და იმ დღიდან თავის მიწიერ საბრძანისად დაიჭერს გათავისუფლებულ ადგილს (*ანდრეხები 2009: 61-62*).

ხეთაგის ტყის სასწაული. ჰიეროფანია, როგორც ზებუნებრივი სასწაული, სხვადასხვა სახით ვლინდება და მისი მომსწრე, როგორც წესი, ძუარის ერთგული ყმა ხდება. თქმულება, რომელიც ხეთაგი ვასთირჯის დაარსებას გადმოგვცემს, თითქოს სრულიად რეალურ ვითარებას ასახავს. გმირის სამოქმედო ასპარეზიც არ სცილდება კონკრეტულ გეოგრაფიულ

სივრცეს. თქმულების მთავარი პერსონაჟი არის ყაბარდოში მცხოვრები თავადის უმცროსი ვაჟი ხეთაგი. უფროსმა ძმებმა გაქრისტიანებული ხეთაგის მოკვლა გადაწყვიტეს. ვასთირჯი, მგზავრთა და მეომართა მფარველი წმინდანი, ღვთაებრივი ძალით იცავს განსაცდელში ჩავარდნილ, დევნილ ხეთაგს. ის ადგილი, სადაც ზებუნებრივი სასწაულით გადარჩა ჭაბუკი, იძენს საკრალურ სტატუსს და ხდება ხეთაგი ძუარის საბრძანისი.

ტექსტი: ყაბარდოში უცხოვრია მოხუც თავადს – ინალს. მას სამი ვაჟი ჰყოლია: ბიასლანი, ტასოლთანი და ხეთაგი. როცა უფროს ძმებს შეუტყვიათ ხეთაგის გაქრისტიანება, მისი მოკვლა განუზრახავთ. ხეთაგი მშობლიური სოფლიდან გაქცეულა. ძმები დადევნებია. ოსეთში, სოფელ სუადაგის მახლობლად, ისინი დასწვიან. ხეთაგს გარდაუვალი სიკვდილი ემუქრებოდა უფროსი ძმებისგან და საშველად მას დახმარება ვასთირჯისთვის უთხოვია. განსაცდელის უამს ხეთაგს ციდან ხმა ჩამოესმა: “ხეთაგ, ტყისკენ!” რადგან ტყემდე ჯერ კიდევ დიდი მანძილი იყო დანარჩენი და ჭაბუკი მტრებს ტყეში ველარ შეასწრებდა, სირბილისაგან არაქათგამოცლილს უთქვამს: “ხეთაგი ტყეში ვერ შეასწრებს, დაე, ტყემ მოუსწროს ხეთაგს!” მართლაც, მყისვე ხშირი ტყე ზეაწეულა, ალაგირის ხეობის ფერდობიდან გადმოსულა მდინარე არდონის მეორე ნაპირზე, ხეთაგის გარშემო დაშვებულა და ჭაბუკისთვის საფარველი დაუდვია. მომხდარი სასწაულით თავზარდაცემულ უფროს ძმებს სასწრაფოდ დაუტოვებიათ ის ადგილი. ხეთაგს იმ ტყეში ერთი წელი გაუტარებია, შემდეგ კი გადასულა სოფ. ნარში და იქ თურმე ხეთაგურების გვარს დაუდო სათავე. იმ ფერდობზე, საიდანაც ტყე გადმოსულა, ახლა მხოლოდ ბალახიდა იზრდება. ასე გაჩენილა ხეთაგის ტყე ან, როგორც ქალები ამბობენ, მრგვალი ტყის სალოცავი (Тымылхъæды дзыар). ქალები დღემდე არ ახსენებენ წმინდანის სახელს და მხოლოდ მსაზღვრელი სახელით ან ფუნქციის მიხედვით მოიხსენიებენ: “მამაკაცების მფარველი“. ასევე “მრგვალი ტყის წმინდანში“ ოსი ქალები ხეთაგის ვასთირჯის გულისხმობენ. ოსებში დღემდე ერთ-ერთი ყველაზე გავრცელებული დალოცვა ასეთია: – “როგორც დიდმა ღმერთმა ხეთაგი გადაარჩინა, ისე თქვენც გიშველოთ!” (პოპოვი 1995: 70).

ტექსტი მოგვითხრობს, თუ როგორ იხსნა მფარველმა წმინდანმა განსაცდელისგან ხეთაგი, რომელსაც სასწაული მოუვლინა და უჩვენა მფარველი წმინდანის ღვთაებრივი ძლევამოსილება. ხეთაგის ამბავი რამდენიმე მოტივს შეიცავს. თქმულება ტიპოლოგიური სიუჟეტებით გადმოგვცემს ზებუნებრივ სასწაულს, საფარველის დადებას, გვარის წარმოშობას, სალოცავის დაარსებასა და კულტის აღმოცენებას.

ღმერთის სამი ცრემლი. თარანჯელოხის, მიქალგაბირთასა და რექომის სალოცავების დაარსებისა და მათი ზეციური წარმომავლობის შესახებ მოგვითხრობს ნართული თქმულება. ტექსტის მიხედვით, ბათრადის დაღუპვის შემდეგ ღმერთმა ძუარებსა და ანგელოზებს ნართი ჭაბუკის სოფიოს აკლდამაში დაკრძალვა უბრძანა. ძუარებმა და ანგელოზებმა ბათრადის ცხედარი ვერ ასწიეს, ვერც თორმეტმა უღელმა ხარმა დაძრა გარდაცვლილი. მაშინ ღმერთმა ურჩია, რომ თუთირის დღესასწაულზე დაბადებული ორი მოზვერი შეებათ უღელში ცხედრის წასაღებად. შეაბეს ძუარებმა თუთირის დღესასწაულზე დაბადებული ორი მოზვერი და ბათრადი სოფიოს აკლდამამდე აიტანეს, მაგრამ ახლა შიგ შეტანა გაუჭირდათ.

“ანგელოზებმა ისევ ღმერთს მიმართეს, აუხსნეს საქმის ვითარება.

– იგი ჩემგან საჩუქარს ითხოვსო. – თქვა ღმერთმა და ციდან სამი ცრემლი ჩამოავდო.

ეს იყო და ანგელოზებმა თავისუფლად შეიტანეს სოფიოს აკლდამაში ბათრადის ცხედარი და დამარხეს.

იქ, სადაც ღმერთის სამი ცრემლი დაეცა, სამი სალოცავი აღიმართა: თარანჯელოხი, მიქალგაბირთა და რექომი“ (ნართები 1988: 272).

საერთო მოტივები და სიმბოლოები. როგორც ირკვევა, ძუარების კულტის წარმოშობასა და კულტმსახურების წესების ჩამოყალიბებაში მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა ქარ-

თულმა გარემომ. თუმცა ეს პროცესი არ ყოფილა ცალმხრივი. ოსური ყოფიდან შემოვიდა ქართველ მთიელთა ტრადიციაში არაერთი მნიშვნელოვანი ელემენტი. ეს ორი ხალხი მაღალი სულიერი ფასეულობებით ამდიდრებდა ერთმანეთის ტრადიციებს. აღსანიშნავია, რომ ფშავ-ხევსურეთის საყმოების მფარველი წმინდანის სახელი – იახსარი ოსური სიტყვიდან მომდინარეობს და აღნიშნავს გულადს, მამაცს.

ოსური გადმოცემები ძუარებზე და აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ჯვარ-ხატთა ანდრეხები ქმნიან საერთო ჰერმენევტულ წრეს. ტექსტებში ძუარები და ჯვარ-ხატები წარმოდგენილია ერთი და იმავე საკრალური სიმბოლოებით, ესენია: ცეცხლის ღრუბელი, წმინდა ფრინველი, ნათლის სვეტი, ზეციური ჯაჭვი, მიწაში ჩამარხული წმინდა თასი, სამსხვერპლო ქორა ხარი.

აღსანიშნავია, რომ აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ანდრეხების მსგავსად, ალაგირის ხეობაში სამ ადგილას სალოცავის დაარსება ძუარის მტრედის სახით მოფრენას უკავშირდება.

ოსურ თქმულებებს, რომლებიც საკრალურის დაარსებას გადმოგვცემენ, ყველაზე მეტი სიახლოვე აქვთ აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის მითორელიგიური შინაარსის ტექსტებთან – ანდრეხებთან. ეს სიახლოვე მხოლოდ საკრალური ნიშნებისა და სიმბოლოების გარეგნული მსგავსებით არ შემოიფარგლება. სახეზეა ცალკეული მოტივებისა და სიუჟეტების კიდევ უფრო სიღრმისეული თანხვედრა. ისევე როგორც ჯვარი, ძუარიც არსდება იქ, სადაც ციდან წმინდა საგნები ცვივა ან წმინდა ფრინველი დაფრინდება; ის ციდან სვეტად ჩამოდის, მოძრაობს ცეცხლის ღრუბლის სახით; მოგზაურობს მეზობელ თემებსა და ხეობებში. ერთგულ მსახურად და თავის ძუარლაგად “დაიჭერს“ ამორჩეული გვარის წევრს; სჯის მოყმეს, რომელმაც უმნიშვნელო დახმარებისთვის შეაწუხა ძუარი; ძუარი არის ტყვის მხსნელი; ძუარის რჩეული პოულობს წმინდა საგანძურს; ძუარლაგი ხედავს სიზმარში მფარველ წმინდანს, ესაუბრება ძუარს და მისი დავალებით მოქმედებს.

ოსური ძუარებისა და ქართველი მთიელების ჯვარ-ხატთა დაარსების ანდრეხები ერთი საერთო წყაროდან იღებენ სათავეს.

ლიტერატურა:

- აბაევი 1958:** Абаев В. И., Историко-этимологический словарь осетинского языка. Том 1. Издательство Академии наук СССР. Москва-ленинград, 1958.
- აბაევი 1960:** Абаев В. И., Дохристианская религия алан. XXV международный конгресс востоковедов, Доклады делегации СССР. Издательство восточной литературы. Москва, 1960.
- აგნაევი 1999:** Агнаев Г., Осетинские обычаи. «Урсдон», Владикавказ, 1999.
- ანდრეხები 2009:** ზ. კიკნაძე, ანდრეხები (აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის რელიგიურ-მითოლოგიური გადმოცემები). ილია ჭავჭავაძის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბ., 2009.
- ბარდაველიძე 1974:** ვ. ბარდაველიძე, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ტრადიციული საზოგადოებრივ-საკულტო ძეგლები. ტომი 1, „მეცნიერება“, 1974.
- ვახუშტი 1973:** ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება. ტ. IV. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. „სახ-ჭოთა საქართველო“, თბ., 1973.
- ირიყაუ ხუცაუ ძუარ:** Раздел: Святые места Осетии, Святылище Ирыхъауы Хуыцауы дзуар, <http://www.osetins.com>
- კიკნაძე 1996:** ზ. კიკნაძე, ქართული მითოლოგია, I, ჯვარი და ხატო, ქუთაისი, 1996.
- კოკიევი 1930:** Кокиев Г. А., Святылища Даргавского ущелья, журнал «Схидный свет», Харьков. 1930. №12. www.nocss.ru

- მამისიმედიშვილი 2012:** ხ. მამისიმედიშვილი, რეცენზია ლ. ჩიბიროვის წიგნზე „ოსი ხალხის ტრადიციული სულიერი კულტურა“. ჰუმანიტარულ კვლევათა უკრნალი „კადმოსი“, №4. ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბ., 2012.
- მილერი 1882:** Миллер В.с., Осетинские этюды. II. Москва, 1882.
- ოჩიაური 1967:** თ. ოჩიაური, მითოლოგიური გადმოცემები აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში. „მეცნიერება“, თბ., 1967.
- პოპოვი 1995:** Попов К. П., Священная роща Хетага // Сев.-Осет. респ. о-во «Памятники Отечества»; Мин-во охраны окружающей среды и природ. ресурсов РСО-Алания. Владикавказ: Ир. 1995.
- რეგანი ძუარი:** Раздел: Святые места Осетии, Святилище Хуыцауы дзуар в Регах, <http://www.osetins.com>
- ტუაევა:** Туаева А., Тайны древней земли Иристон, <http://www.iriston.com>
- ჩიბიროვი 2008:** Чибиров Л. А. Традиционная духовная культура осетин. РОССПЭН, Москва, 2008.
- ცაგარაევი:** Цагараев В., Осетинские дзуарлаги. <http://www.anaharsis.ru>
- ძივლის ძუარი:** Раздел: Святые места Осетии, Святилище Дзывгысы дзуар, <http://www.osetins.com>

Х. Мамисимедашвили (Тбилиси)

Грузинский джвари и осетинский дзуар
(генезис, функция, типология)

Один из важнейших жанров осетинского фольклора – это тексты мифологического содержания о дзуари. Вера в дзуари имела особое значение для консолидации традиционного осетинского общества и по сей день выполняет важную роль в повседневной жизни осетинского народа.

Традиционная вера осетин в дзуари дошла до наших дней в виде устных текстов и ритуалов.

Грузинский джвари и осетинский дзуар.

Известный исследователь осетинского фольклора В. Миллер так истолковывает дзуар: слово «дзуар» восходит к грузинскому джвари (крест) и означает крест, молельню, святое место, божественную силу и святых (Миллер 1882:240). Заимствование осетинского дзуара из грузинского языка подтверждает и В. Абаев. По его мнению, подобно целому ряду терминов, связанных с христианским богослужением, дзуар вошел в осетинский язык из грузинского языка и имеет такую же семантику, как джвари и хати (икона) в горной части Восточной Грузии (Абаев 1958: 401).

Джвари – это общее название покровительствующих святых религиозного общества горной части Восточной Грузии. В Тушети, Пшави и Хевсурети кресту в качестве определителя сопутствует название того села-общины или места, которому покровительствует святой и где находится его земная обитель: Гуданский джвари, Каратский джвари, Хахматский джвари, Анаторский джвари и др. Подобно традициям грузинских горцев, в осетинской культовой практике также каждая община имеет свой покровительствующий дзуар, и некоторые из них упоминаются с топонимическими названиями: Дзивгисский дзуар, Регахский дзуар и др.

В религиозном быте осетинского народа, несмотря на более обширные масштабы паганизации христианства, дзуар имеет ту же функцию, что и джвари в общинах горной части Восточной Грузии. Джвари – не только проявление символа креста, он персонифицирован и олицетворяет покровительствующего святого. Культовое сооружение, в котором осетины прославляют дзуар, аналогично молельням (местам поклонения) джвар-хати (креста-иконы) горной части Восточной Грузии. Кроме этого, согласно осетинской традиции, местонахождением дзуара может быть церковь, развалины церкви, святое древо и др.

Из грузинского языка в осетинский вошли названия христианских святых и ангелов: *таран-джелоз* (мтаварангелози, архангел), *Микелгабирта* (Микел-Габриели, Михаил-Гавриил), *Саниба* (Самеба, Троица). Под влиянием грузинского языка в религиозном быту осетин закрепились некоторые названия праздников дзуаров: *Касута* (Кашуэтоба), *Атинаги* (Атенгеноба), *Джеоргуиба* (Гиоргоба).

Дзуары – христианские святые.

Одна часть современных исследователей упоминает дзуары в научной литературе в качестве божеств. В советский период грузинские ученые называли божеством джвари, покровительствующим религиозным обществам горной части Восточной Грузии (Лашарский джвари, Хахматский джвари, Гуданский джвари, Анаторский джвари и др.). Грузинский ученый XVIII века Вахушти Багратиони в своем историческом труде «Описание Грузинского царства», в котором он рассматривает быт и религиозное верование осетин, не называет дзуары божествами. Вахушти нигде не пишет о том, что осетины являются язычниками. Он четко отмечает, что «их высокопоставленные чины являются мусульманами, а низшие слои, крестьяне – христианами» (Вахушти 1973: 638).

Разделение учеными дзуаров на божества по отраслевой функции объясняется в основном влиянием советской идеологии. В Советском Союзе как в государстве языческо-атеистического типа более приемлемым было, чтобы ученые исследовали божества языческой эпохи, чем тексты о христианских святых, ставших народными. Одним словом, исходя из идеологических стереотипов, статус божества осетинскому дзуару и грузинскому джвари в основном был присвоен исследователями советской эпохи. Исследователи периода царской России не называли дзуаров божествами. По информации В. Миллера (1848-1913), «осетины никогда не упоминали дзуаров под именем богов. Осетин никогда не сказал бы, чтобы Уастырдж или Фалвара – это божества» (Миллер 1882: 239).

Осетины признают одного бога, которого на осетинском языке зовут «Хуыцау». В культовых текстах ему присвоен эпитет «великий» – «стир» Хуыцау. Согласно мифологическим преданиям, он единственный и ему нет равных. К остальным небожителям служители культа обращаются не как к божеству, а как к покрови-тельствующему святому, дзуару и ангелам. Ни один из них не имеет статус божества в народных текстах.

Дзуар – посредник между богом Хуцау и людьми. Бог – один, а дзуаров – много. Их создал Хуыцау и отправил на помощь людям. Распространенное в осетинской традиции название дзуаров – Хуыцау дзуар – Божественный дзуар – указывает на то, что дзуары являются детьми богу, Хуцау. «Пусть ваши семьи не будут обделены божьей благодатью и благодатью созданных богом дзуаров» – обращается Дзуарылаг к молящемуся и в первую очередь упоминает Хуыцау (Агнаев 1999:172). Аналогичны этому и представления грузинских горцев о джвар-хати. В горной части Восточной Грузии бог един, его называют дежурный (Мориге) бог. У каждой общины есть свой покровительствующий крест, он же покровительствующий святой. Синонимом джвари в горной части Восточной Грузии является хати (икона), сын божий, те, которых бог как небесные существа отправил помогать и покровительствовать людям.

Култ поклонения дзуарам среди осетин и джвари среди грузинских горцев сформировался в недрах христианства в результате фольклоризации христианской религии (поскольку он в устном виде сохранился в народной памяти). Култ дзуаров по своему содержанию представляет собой фольклоризованную религию и он сформирован на христианский лад.

Дзуарылаг и служитель культа (хуцеси, хевисбери).

Грузины и осетины до последнего времени во многих молельнях совместно отмечали религиозные праздники. Служение культа в дзуарах происходило в том же виде, что и в джвар-хати в горной части Восточной Грузии.

В дзуаре ритуалом руководит Дзуарылаг (*дзуары лага*) – (дзуар – крест, лаг – человек). В строении слова *Дзуарылаг* явно заметен след влияния грузинской традиции (Дзуарылаг – человек дзуара ← служитель креста). В горной части Восточной Грузии главный служитель культа, который совершает богослужение в джвари, называется хуцеси, хевисбери, деканози. Слово деканози, обозначающее служителя культа должно было войти в язык осетин, проживающих в Грузии, в частности, в Джавском и Цхинвальском районе, из культовой практики грузинских горцев (Мтиулет-Гудамакари), где служитель джвар-хати носит в церковной иерархии имя старшего священника – деканози.

Дзуарылаг а выбирали, впрочем подтверждается прецедент, когда ему по наследству передавалась обязанность служить дзуару. Осетинские и грузинские мифологические тексты повествуют нам о небесном происхождении служителей культа. Дзуарылаг, так же, как и хуцеси, хевисбери и деканози в горной части Восточной Грузии, являлся посредником между людьми и покровительствующими святыми (дзуарами). Подобно хуцеси, Дзуарылаг также соблюдал всякого рода запреты, он специально постился и очищался до начала праздников.

Осетинские и грузинские горцы с целью возвеличивания и поклонения покровительствующим святым во время культового служения использовали одни и те же сакральные предметы и символы. Дзуарылаг возвеличивает бога и дзуаров с помощью культового знамени, обвешанного колокольчиками. Так же, как и в горной части Восточной Грузии, у осетин культовое знамя олицетворяет абсолютную чистоту и святость, покровительствующего святого, дзуара. Само осетинское название знамени «тырыса» заимствовано из грузинского языка (Дроша).

Дзуарылаг благословляет молящегося, благословляет теленка и барана для жертвоприношения дзуару, нарезает ритуальную каду, ритуальный пирог (Чиритæ). Непосредственно под руководством *Дзуарылага* проводится жертвоприношение. Так же, как и в Восточной Грузии, необходимым атрибутом религиозного ритуала осетин является пиво (бæгæны).

Дзуарылаг просит у дзуара как покровительствующего святого и посредника перед богом Хуыцау изобилия скота и хорошего урожая, рождения сына, размножения детей, выздоровления больного, мирного возвращения ушедшего далеко человека. По убеждению осетин, сама большая сила приписывается тем дзуарам, которые были основаны у развалин христианских церквей.

Помимо названий покровительствующих дзуаров и сакральной лексики, по-видимому, и другие элементы осетинских мифологических текстов были сформированы в результате вековых взаимоотношений осетинского и грузинского народов.

Миф об основании дзуаров.

Коллективная память осетинского народа по сей день сохранила видоизмененные христианские сюжеты, сакральные символы и терминологию богослужения.

Осетинские мифо-религиозные тексты повествуют нам сакральные истории сотворения дзуаров. Дзуары в различном виде явились с небесного мира своим избранным: иногда в облики человека, иногда в виде огненного столба, сакрального предмета, а иногда и в виде голубя или оленя и сами выбирали себе земную обитель. Дзуар создается (возникает) вне зависимости от воли человека. Некоторые тексты рассказывают нам об участии *Дзуарылаг* ов в создании (возникновении) святости. Осетинская мифология считает место иерофании земной обителью дзуара.

В сказаниях об основании дзуаров выделяется несколько моделей, которые также характерны для сакральных историй о джвар-хати грузинских горцев. Самая знаменательное из них – осыпание предметов с неба, обнаружение быком места земного обитания дзуара, возведение молитвенного дома на месте сокровищницы, погребенной под развалинами и основание святилище из дзуара, прилетевшего под видом голубя.

Осетинские сказания, повествующие о создании сакрального, наиболее близки к текстам мифо-религиозного содержания горной части Восточной Грузии. Эта близость не ограничивается только лишь внешним сходством сакральных знаков и символов. Налицо еще более глубинное совпадение отдельных мотивов и сюжетов. Так же, как и джвари, дзуари основывается там, где с неба сыпятся святые предметы или прилетает святая птица; он спускается на землю в виде столба, движется в виде огненного облака; путешествует по соседним общинам и долинам. Своим верным слугой и *Дзуарылаг* ом (служителем культа) он «держит» члена избранного рода: наказывает молодца, который для незначительной помощи побеспокоил дзуара; дзуар является спасителем пленника; избранник дзуара находит святую сокровищницу; *Дзуарылаг* видит во сне покровительствующего святого, беседует с дзуаром и действует по его поручению.

Содержание, структура, символика, идеология и смысл осетинских мифологических текстов о дзуарах аналогичен преданиям грузинских горцев.

Сказания об осетинских дзуарах и джвар-хати (святилище) грузинских горцев берут начало из одного общего источника.

Литература:

Абаев 1958: Абаев В. И., Историко-этимологический словарь осетинского языка. Том 1. Издательство Академии наук СССР, Москва-Ленинград, 1958.

Агнаев 1999: Агнаев Г., Осетинские обычаи., «Урсдон», Владикавказ, 1999.

Вахушти 1973: Батонишвили Вахушти, Описание Грузинского царства. Жизнь Картли. Том IV. Текст, установленный С. Каухчишвили согласно всем основным рукописям. Изд. «Сабчота Сакартвело», Тбилиси, 1973 (на гр. яз.).

Миллер 1882: Миллер Вс., Осетинские этюды. II. Москва, 1882.

Kh. Mamisimedishvili

**Georgian *Jvari* and Ossetian *Dzuar*
(Genesis, function, typology)**

Summary

One of the most important genres of Ossetian folklore is mythic-religious texts about *Dzuars*. The traditional belief of the Ossetian people in *Dzuars* has survived as oral texts and rituals to our days.

The word *Dzuar* was borrowed from Georgian *Jvari* and means *Cross, worship house, holy place, divine power and saint*. It has the same semantics as *Jvari* or *Khati* in the mountains of east Georgia.

According to the Ossetian legends, *Dzuar*, like *Jvari*, establishes itself where holy things fall from the sky or holy bird lands. It descends from the sky as a pillar and moves like a fire cloud, and travels to neighboring communities and valleys. It will “catch” a member of a selected family to be its loyal servant, a *Dzuarlag* (cult servant); it punishes a young man, who has disturbed *Dzuar* for minor assistance; *Dzuar* is the savior of a captive; the elect of *Dzuar* finds holy treasure; *Zuarlag* sees his guarding saint in his dream, talks to *Dzuar* and acts on its errand.

The legends about the establishment of Ossetian *Dzuars* and Georgian *Jvaris* and *Khatis* come from the same source.

გამოსათხვარი

Necrology

Некролог

პროფესორი, საზოგადო მოღვაწე - ნათელა ქუთელია

კავკასიის პირველი უნივერსიტეტი 2014 წლის 22 აპრილს გამოეთხოვა ქართველი ერის ღირსეულ შვილს, მშვენიერ ქალბატონს, პროფესორ ნათელა ქუთელიას, რომლის საქმიანი და ხმაურიანი მიწიერი ცხოვრების დღეები მარადიულ დღეებს დაუმკვიდრებს ღვთის შვილს. უნივერსიტეტი მისთვის იყო თეთრი ტაძარი და ამ ტაძრის იქით არც წასულა მთელი ცხოვრების მანძილზე; სიმბოლურია, რომ სწორედ უნივერსიტეტის ეზოდან, ტაძრიდან გაგაციდეთ მარადიულ გზაზე ყველასათვის რჩეული პროფესორი ნათელა ქუთელია.

ბიოგრაფიის მშრალი ციფრები ვერასოდეს დაიტევს იმ დიდ სიყვარულსა და განცდას, რომელიც ქალბატონმა ნათელა ქუთელიამ თავისი ცხოვრებითა და საქმიანობით მიანიჭა ათასობით ადამიანს, ქვეყანას. მისი ბიოგრაფია ტყუპისცალივით იმეორებს საქართველოს XX საუკუნის ისტორიას, ქართველებითა და წინააღმდეგობით აღსავსეს. საბჭოთა საქართველოს რეალობაში გულის ცეცხლით ატარა ქვეყნისა და აზრის თავისუფლების იდეა, აღზარდა ამ იდეისათვის მებრძოლი და საბოლოოდ შეწირული თაობა. ამიტომაც პროფესორი ნათელა ქუთელია საზოგადო მოღვაწეა, დიდი ილიას გზის უცდომელი მემკვიდრე.

ქალბატონი ნათელა ქუთელია დაიბადა სუაშაში (რუსულად სოჩი) 1928 წლის 18 აგვისტოს სამსონ ქუთელიასა და სოფიო ცხადაიას ოჯახში. 30-იანი წლების დასაწყისში იქ არსებული პოლიტიკური ვითარების გამო (ავიწროებდნენ ქართველებს და იძულებული იყვნენ მასიურად გადმოსახლებულიყვნენ) ოჯახი დასახლდა გორში. დაამთავრა გორის მე-3 ქალთა საშუალო სკოლა (ყოფილი ქალთა გიმნაზია) 1946 წელს. იმავე წელს სწავლა განაგრძო უნივერსიტეტში დასავლეთ ევროპის ფაკულტეტზე ინგლისური ენის სპეციალობით. 1954-56 წლებში სწავლობდა ასპირანტურაში ზოგადი ენათმეცნიერების სპეციალობით; მისი ხელმძღვანელი იყო პროფესორი სერგი ჟღენტი. 1954 წლიდან დღემდე, 60 წლის მანძილზე კითხულობდა ლექციებს თბილისის სახელწიფო უნივერსიტეტში ზოგადი ენათმეცნიერების მიმართულებით. 1955 წელს დაიცვა საკანდიდატო დისერტაცია თემაზე „პარმონიულ ხმულთა ორი სისტემა ქართულ ენაში /ექსპერიმენტული გამოკვლევა“. 1986 წელს დაიცვა სადოქტორო დისერტაცია თემაზე: ლაზურის ფონემატური სტრუქტურა /სეგმენტური ფონემები და ფონემათა ჯგუფები: პარადიგმატიკა და სინტაგმატიკა/. არის ორი მონოგრაფიისა და სამი წიგნის, მრავალი სტატიის ავტორი. პროფესორი ნათელა ქუთელია უძღვებოდა საღვთისმეტყველო კურსებს: ენათმეცნიერების შესავალი, ზოგადი და იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების

თეორიული კურსი, ზოგადი ფონეტიკა - ფონოლოგია, ქართველურ ენათა შედარებითი ფონეტიკა, ფონოტაქტიკა და დიაქრონული ცვლილებები, კოლხურის (ზანურის) ფონემატური სტრუქტურა, ინდოევროპულ ენათა შესწავლის საფუძვლები.

პროფესორი ნათელა ქუთელია იყო პირველი მრავალპარტიული უზენაესი საბჭოს წევრი „მრგვალი მაგიდა - თავისუფალი საქართველოს“ სიით. ხელი მოაწერა საქართველოს დამოუკიდებლობის აქტს 1991 წლის 9 აპრილს. სახელმწიფო გადატრიალების შემდგომ იყო ერთხანს დევნაში, როგორც უზენაესი საბჭოს წევრი და პირველი პრეზიდენტის მასწავლებელი. 1989 წლის 9 აპრილის შემდეგ პროფესორთა შორის იყო ერთადერთი, ვინც ამხილარუსეთის აგრესია შევარდნაძესა და რაზუმოვსკისთან შეხვედრაზე უნივერსიტეტში, რაც მაშინ გამირობის ტოლფასი იყო. საერთოდაც, გამირული სული ჰქონდა მას და გადამდები სენივით „ავადდებოდა“ მის გვერდით მყოფი ადამიანი ქვეყნის სიყვარულით. ქალბატონი ნათელა სწორედ მაშინ გაიცნო მთელმა საქართველომ, როგორც საზოგადო მოღვაწე. იგი მიიზნედა, რომ, მას ორი მოძღვარი ჰყავდა: გიორგი ახვლედიანი და ალი თანდილავა, რომელსაც ის ალი ეფენდით მოიხსენიებდა. მას განსაკუთრებით უყვარდა ლაზები, რომელთა ენის სისტემა-სტრუქტურისა და ეთნოკულტურის შესწავლას შეაღია მთელი ცხოვრება. 1969 წელს იგი პირველად ჩავიდა ლაზეთში და მას შემდგომ ერთი წელიც კი არ ჩაუგდია, რომ არ ჩასულიყო და უშუალოდ ადგილზე არ ეშუაშავა ენის ემპირიულ მასალაზე. ტკივილამდე განიცდიდა ლაზების ისტორიულ ბედისწერას. მისი პროფესიული არჩევანიც კი გამირობა და მამულიშვილობა იყო.

პროფესორ ნათელა ქუთელიას ბიოგრაფიაში განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია პედაგოგიური მოღვაწეობა, რომელსაც მან ექვსი ათეული წელი შეაღია. იგი იყო განუმეორებელი ლექტორი. სტუდენტები დიდი ინტერესით მოელოდნენ ყველა მის ლექციას. პროფესორ ნათელა ქუთელიას ჰყავდა „რჩეულები“; რჩეულობის მთავარი საზომი იყო სტუდენტის განსაკუთრებული ნიჭიერება, საქმისა და ქვეყნისადმი ერთგულება, პატიოსნება, პრინციპულობა. ასეთი რჩეულებისათვის პროფესორი ქუთელია აკეთებდა მაქსიმუმს, რათა დაეკვალიანებინა და გზაზე დაეყენებინა ახალგაზრდა. ამიტომაც გაჰყვა სტუდენტების, უკვე კოლეგებისა და სხვათა ზღვა ცრემლი. ქალბატონმა ნათელამ ბევრი რამ შეცვალა ათასობით ადამიანის ცხოვრებაში, აჩვენა მათ მაგალითი სამშობლოსა და საქმის ერთგულებისა, განუმეორებელი პროფესიონალიზმით აზიარა სტუდენტები ენის ამოუცნობ საიდუმლოს, ასწავლა მათ, რომ ცოდნა სიკეთის გარეშე ბოროტებაა, სიკეთე ცოდნის გარეშე - უძღური. ის ყველა კოლეგისა და სტუდენტის მეგობარი იყო. მისი გული იტევდა სრულიად საქართველოსა და კავკასიას. იგი წლების მანძილზე უძღვებოდა სალექციო კურსებს კავკასიოლოგიის რუსულ სექტორზე კავკასიელ სტუდენტებთან. მათ აზიარებდა ცოდნასა და, რაც მთავარია, თავისუფლების იდეასთან. ქალბატონი ნათელა ქუთელიას მთავარი ღირებულება სწორედ თავისუფლება იყო. ჩვენი ერის ისტორიის ყველაზე მნიშვნელოვან დოკუმენტს ამშვენებს კიდევ მისი ხელწერა. მან საკუთარი ხელწერა დატოვა ყველგან: მეცნიერებაში, პირად ცხოვრებაში, ქვეყნისა და თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორიაში, კავკასიის ქვეყნების წარმომადგენელ მეცნიერთა, სტუდენტთა და კოლეგების მეხსიერებაში. იგი სიცოცხლის ბოლომდე იყო ინიციატორი, ენერგიული, პრინციპული, შეურიგებელი და დაუმარცხებელი ოპონენტი სამეცნიერო თუ საზოგადოებრივ საქმიანობაში, დაუშრეტელი იყო მისი სასიცოცხლო ენერჯის წყარო; მისი პროფესიონალიზმი, არისტოკრატიზმი, არტისტიზმი და კრიტიკული აზროვნების მანერა ყველასაგან გამოარჩევდა და ქმნიდა განუმეორებელ შთაბეჭდილებას; პროფესორი ნათელა ქუთელია გვასწავლიდა, რომ ჩვენისთანა პატარა ქვეყნის ხსნა მხოლოდ ერთგულებასა და ცოდნაშია.

„ნანინას“ (ასე ეძახდნენ ქალბატონ ნათელა ქუთელიას უახლოესი ადამიანები) მთავარი თვისება იყო საჩუქრების გაცემა და, საზოგადოდ, გაცემა. ამიტომაც იგი უანგაროდ გას-

ცემდა ყოველივე სიკეთეს: ცოდნას, სიბოძას და სიყვარულს, რომ აღარაფერი ვთქვათ იმის შესახებ, რომ ყოველ მის ახლობელს მისგან აქვს ძვირფასი სახსოვარი.

ქალბატონ ნათელა ქუთელიას, განსხვავებით მისი თაობის ბევრი წარმომადგენლისაგან, არ ეშინოდა სიბოძის, მათ შორის, რადიკალური და მკვეთრი ცვლილებებისა. თვლიდა, რომ საბჭოთა მენტალობის მსხვერველ თავისუფალ საქართველოში ინტელიგენციის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ამოცანაა და ამის გარეშე შეუძლებელი იქნება ქვეყნის წინსვლა. არ მეგულება სხვა მაგალითი პროფესორთა შორის, რომელსაც არ ჰქონდეს პოლიტიკური მოვალეობანი და ამდენი გაეკეთებინოს ახალგაზრდობის პოლიტიკური და მოქალაქეობრივი აღზრდის საქმეში. მხოლოდ ამ გზით მიაჩნდა შესაძლებლად სამოქალაქო საზოგადოების აშენება ქვეყანაში. ყველაზე დიდ იმედს ახალგაზრდობაზე ამყარებდა; ყოველთვის ფრთხილობდა ქვეყანაში მოსალოდნელი საფრთხეების შესახებ. მისი ცხოვრების მთავარი არსი იყო ახალგაზრდა თაობა ქვეყნის სამსახურში. ქალბატონი ნათელას მიწიერი ცხოვრებიდან წასვლით უნივერსიტეტში ეპოქა დასრულდა დიდი.

პროფესორმა ნათელა ქუთელიამ მოიმკო მიწიერი ცხოვრების სამკალი - სიყვარული უფლისა, რომელსაც ვერაფრით შეისყიდი, თუ არა ისევ სიყვარულით, სიყვარული კი მან უხვად დათესა. ჩვენი საღეჭციო ცხრილიდან წაიშალა პროფესორ ნათელა ქუთელიას გვარი, მაგრამ ჩვენი მეხსიერებიდან არასოდეს წაიშლება პროფესორნაღიზმისა და ადამიანობის მეტრის - პროფესორ ნათელა ქუთელიას ხსოვნა. მიწიერმა მამამ ორმოცდაათი წლის განშორების შემდეგ გულში ჩაიკრა დვიძლი შვილი, ხოლო ზეციური მამა ნათლით გაუხსნის მარადიული სავანის კარს.

ივ. ჯავახიშვილის სახ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი,
ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის კავკასიოლოგიის ინსტიტუტი
ჟურნალ “კავკასიოლოგიური ძიებანი” რედაქლეგია და სარედაქციო საბჭო

Professor and Public Figure Ms. Natela Kutelia

On April 22, 2014 the first University in the Caucasus took leave of nation's honorable and beautiful woman Professor **Natela Kutelia**, whose activities and noisy days of the earthly life will create her the eternal days in the heaven. University was the 'White Temple' for her and she did not pass beyond the temple over her life. It is symbolic that just from the university yard, from the temple we saw Professor Kutelia off on the eternal way.

Ordinary numbers of biography can never express the great love and feeling which she granted thousands of people and the country by her life and activities. Her biography completely repeats the history of Georgia of the 20th century, characterized by gale and impedances. In the Soviet Georgia she was carrying the idea of freedom in her heart; she brought up the generation who fought for the idea and was finally sacrificed. That is why, Professor Kutelia is attributed a status of a public figure, Iliia's unerring successor.

Ms. Kutelia was born in Suasha (in Russian *Sochi*) on 18 August 1928 in the family of Samson Kutelia and Sophie Tskhadaia. At the start of the 1930s the family settled in Gori due to the current political situation (Georgians were oppressed and they had to move massively by force). In 1946 she graduated from the 3rd Women's School in Gori (former women's gymnasium). In the same year she continued her studies at the University, at the Faculty of Western European Languages and Literature (English language department). In 1954-56 she studied at the postgraduate studies of general linguistics. Her supervisor was Professor Sergi Zhghenti. Since 1954 up today – for over 60 years, she was giving lectures in general linguistics at Tbilisi State University. In 1955 she defended her thesis on "*Two Systems of Harmonious Stop-plosives in Georgian/Experimental Study*". In 1986 she defended her doctoral dissertation on the topic: "*Laz Phonemic Structure/Segmental Phonemes and Phonemic Groups: Paradigmatics and Syntagmatics*". She is the author of two monographs, three books and numerous articles. Professor Kutelia delivered the following courses: introduction to linguistics, theoretical course of the general and Ibero-Caucasian linguistics, general phonetics and phonology, comparative phonetics of the Kartvelian languages, phonotactics and diachronic changes, phonemic structure of Colchian (Zan), the fundamentals of the study of the Indo-European languages.

Professor Kutelia was a member of the first multi-party Supreme Council "Round Table-Free Georgia". On 9 April 1991 she signed the Act of Independence. After the coup she was persecuted due to being a Supreme Council member and teacher of the first president. After 9 April 1989, she was the only professor who denounced Russian aggression at the university meeting with Shevardnadze and Razumovsky, which then was equal to heroism. Actually, her heroic spirit and love of her country was like the contagious "disease" for everyone. It was then that all Georgia got acquainted with Ms. Kutelia as a public figure. She believed that she had two teachers: Giorgi Akhvlediani and Ali Tandilava, whom she called Ali Efendi. She was especially fond of the Laz people. She expended every last strength on ethno-cultural study and system-structure of Laz. In 1969 she arrived in Lazeti for the first time. Since then, every year she arrived in Lazeti and worked on the empirical material of the language locally. The historical fate of Laz people was a painful point for her. Even her professional choice was conditioned by heroism and patriotism.

In Professor Kutelia's biography an especially important place is occupied by her educational work, on which she laboured for six decades. She was a unique lecturer. All students looked forward to her lecture with great interest. Professor Kutelia had "featured students". The main measurement of "featured student" was the student's special talent, patriotism, loyalty, honesty, adherence to principles. For such students

Professor Kutelia did her best to set them on the right track. That is why, the sea of tears of students, who were also her colleagues, and others followed her on the eternal way. Ms. Kutelia changed the life of thousands of people, she showed the example of loyalty to the country and profession, using her professional skills she made the students take part in a language's mysterious secret, taught them that knowledge without kindness was evil, kindness without knowledge - powerless. She was a friend of all her colleagues and students. Her heart could contain the love of all Georgia and the Caucasus. She delivered courses at the Russian sector of Caucasiology for the Caucasian students. She taught them the idea of freedom. The main value for Ms. Kutelia was just freedom. The most important document of our nation's history is adorned with her signature. She left her way of life everywhere: in science, in private life, in the history of the country and Tbilisi State University, in the memory of Caucasian scientists, students and colleagues. Till the end of her life she was an initiator, an energetic, principled, irreconcilable and undefeated opponent in scientific as well as public activity, the source of her energy was inexhaustible. Her professionalism, aristocratism, virtuosity and critical thinking manners were distinguishable and created a unique impression. Professor Kutelia taught us that salvation of a small country like Georgia is in devotion and knowledge.

The main feature of "Nanina" (her close people called Ms. Kutelia thus) was a gift and, in general, giving away. That is why, she unselfishly gave kindness away: knowledge, affection; her relatives were gifted a valuable memento from her.

In contrast to many of her generation, Ms. Kutelia was not afraid of novelty, including radical and abrupt changes. She believed that the breaking of Soviet mentality was one of the important tasks of the intelligentsia in independent Georgia and without this it was impossible to progress the country. I cannot remember another example among the professors who have political responsibilities, and have done so much for the political and civic education of the youth. Only in this way she believed it was possible to build a civil society in the country. She greatly counted on the youth. She was always cautious about possible dangers in the country. The main goal of her life was the young generation in the service of the country. Ms. Kutelia's departure from earthly life marked the end of the whole epoch in the life of the University.

Professor Kutelia reaped the harvest of her life - the love of the Lord, which cannot be purchased for anything just only for love – she has sowed much love. Although from the lecture table the Professor's last name was deleted, her professionalism and humanity will never be erased from our memory. After a fifty-year parting the earthly father embraced his daughter, and the Heavenly Father will open the door of eternal world.

Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Faculty of Humanities
Institute of Caucasiology
Editorial staff and board of the Journal "Caucasiologic Papers"

ნატელა კუთელია – პროფესორი, общественный деятель

22 апреля 2014 года первый университет Закавказья проводил в последний путь видного представителя грузинской научной интеллигенции профессора Нателу Кутелию. Университет был для нее белокаменным храмом, и на протяжении всей своей жизни она не покидала стены этого храма. Прощаться с ней пришли коллеги и друзья, сотрудники университета, выпускники разных лет. Символично, что в последний путь ее проводили именно из церкви, находящейся в университетском парке.

Натела Кутелия родилась в Сочи 18 августа 1928 года в семье Самсона Кутелия и Софьи Цхадая. В начале 30-ых годов сложившаяся там политическая ситуация вынудила семью переселиться в Гори. В 1946 году Н. Кутелия окончила 3-ю среднюю женскую школу (бывшая женская гимназия). В том же году поступила в Тбилисский государственный университет на факультет западноевропейской филологии по специальности «Английский язык и литература». В 1954-1956 гг. училась в аспирантуре по специальности «Общее языкознание» и работала над кандидатской диссертацией под руководством профессора С. Жгенти. В 1955 году защитила кандидатскую диссертацию на тему «Две системы смычных в грузинском языке (экспериментальное исследование)». В 1986 году защитила докторскую диссертацию на тему «Фонематическая структура лазского (сегментные фонемы и группы фонем: парадигматика и синтагматика)». Н. Кутелия является автором двух монографий, трех книг и многих статей.

Н. Кутелия относилась к числу тех ученых, для которых научные исследования являются их постоянным занятием, удовлетворением их духовных потребностей.

В 1969 году она впервые посетила Лазети и с тех пор ежегодно приезжала туда и на месте работала над эмпирическим материалом. Она посвятила всю жизнь изучению системы и структуры лазского языка и этнокультурных особенностей лазов.

В биографии Н. Кутелия особое место занимает педагогическая деятельность, которой она посвятила шестьдесят лет.

Став Учителем с большой буквы для тех, кто ее помнит, настоящей легендой Тбилисского государственного университета, профессор Н. Кутелия читала ряд лекционных курсов: введение в языкознание, теоретический курс общего и иберийско-кавказского языкознания, общая фонетика – фонология, сравнительная фонетика картвельских языков, фонотактика и диахронные изменения, фонематическая структура колхского (занского), основы изучения индоевропейских языков.

На протяжении многих лет она преподавала студентам с Северного Кавказа на русском секторе Института кавказоведения.

Все свои знания она отдавала студентам, всем окружающим, своим друзьям и товарищам, то есть бескорыстно делилась приобретенными знаниями как главным своим богатством. Каждый, кто проработал с ней хоть немного, знает, что она жила одновременно жизнью ученого и воспитателя, была яркой личностью. Она никогда ни на каком этапе не довольствовалась тем, чего уже достигла. Она постоянно была в поиске, пыталась пополнить свои знания.

В отличие от многих представителей своего поколения Н. Кутелия не боялась радикальных перемен в общественной и политической жизни страны. Она считала, что одной из важнейших задач интеллигенции является разрушение советской ментальности в свободной Грузии. Профессор Н. Кутелия являлась членом первого многопартийного Верховного Совета Грузии «Круглый стол -

Свободная Грузия». 9 апреля 1989 года ею был подписан акт независимости Грузии. После государственного переворота она подвергалась притеснению как член Верховного Совета и преподаватель первого Президента. После событий 9 апреля 1989 года она была единственной среди профессоров, кто в университете на встрече с Разумовским и Шеварднадзе открыто заявил о русской агрессии, что в то время было равносильно героизму. Именно в то время вся Грузия познакомилась с профессором Н. Кутелиа как с общественным деятелем. Н. Кутелиа внесла существенный вклад в политическое и гражданское воспитание студенческой молодежи. Все свои надежды она возлагала на молодежь. Н. Кутелиа была человеком, беспредельно преданным своей стране.

До последнего времени Н. Кутелиа была настолько деятельным человеком, что несмотря на ее почтенный возраст, не верится, что мы больше не увидим ее. И сегодня не покидает нас чувство горечи, чувство утраты, потому что она была для многих из нас прежде всего Учителем, Учителем с большой буквы. Это был человек, для которого студенты, работа, преподавание составляли, наверное, большую часть ее жизни. Университет был для нее и домом, и семьей. И надо сказать, что и студенты в ответ с большой теплотой относились к ней. Н. Кутелиа – это просто потрясающая, уникальная личность. На лекциях и семинарских занятиях чувствовалась та атмосфера, которую она вносила в аудиторию. Это была необычная атмосфера, в которой воцарялся особый смысл, пронизанный духом творчества. Это конечно, невосполнимая потеря для новых поколений студентов, которым она уже никогда не встретится на учебном и жизненном пути. Она была человеком, который в жизни ценил, прежде всего, творчество в науке, оно было для нее тем главным феноменом, ради которого стоило жить. И этому она посвятила всю свою профессиональную деятельность.

Главное, что каждый из нас может взять в качестве примера и осуществить в своей жизни – быть щедрым душой и сердцем. Больше всего в жизни Нанина, как ее называли близкие ей люди, любила дарить подарки. Она неизменно оставалась приветливой и эмоционально щедрой, ни разу не показав, что ей с возрастом временами бывает физически тяжело, что она неважно себя чувствует.

Уход из этого мира профессора Н. Кутелиа ознаменовал завершение целой эпохи в жизни университета.

До последнего дня Натела Кутелиа не оставляла работу, вкладывая в нее все физические и душевные силы, являя собой пример самого преданного и самоотверженного служения науке, высочайшей работоспособности и ответственности, целеустремленности, чуткости и бескорыстия, равнодушного отношения к любой жизненной ситуации. Ее вклад в воспитание научных кадров трудно переоценить. Перестало биться сердце этой удивительной женщины, но в наших сердцах всегда будет жить светлая память о ней.

Тбилисский государственный университет им. Ив. Джавахишвили,
факультет гуманитарных наук,
Институт кавказоведения
Редколлегия и редсовет журнала «Кавказоведческие разыскания»

ცნობილი ინგუში მეცნიერის, პროფესორ სულთან პატიევის მოგონება

ჩვენი ჟურნალის რედაქლეგია ამ მცირე წერილით მადლიერებით ვიგონებთ ინგუში მეგობარსა და კოლეგას, ფილოლოგიის მეცნიერებათა კანდიდატს, ინგუშეთის სახელმწიფო უნივერსიტეტის დოცენტ სულთან პატიევს, რომელიც 2014 წლის აპრილის თვეში ხანგრძლივი ავადმყოფობის შემდეგ გარდაიცვალა. მოგონებასთან ერთად, გვინდა, რომ მისი სახელი შევახსენოთ ფართო საზოგადოებასაც. სულთან პატიევმა ღირსეული ცხოვრების გზა განვლო, თავდადებით ემსახურა თავის ერსა და მეცნიერებას. ნახურ ენათა, კერძოდ, ინგუშური ენის სტრუქტურის, სემანტიკის, ფრაზეოლოგიისა და ლექსიკოლოგიის ბევრი საკითხის მეცნიერული შესწავლა სულთან პატიევის სახელთან არის დაკავშირებული. თუ კი ინგუშურ ჰუმანიტარულ მეცნიერებას ჰქონდა ან აქვს წარმატებები, ამას სწორედ ასეთ ადამიანებს უნდა ვუმაღლოდეთ.

ბატონმა სულთანმა უხმაუროდ იცხოვრა, მაგრამ დატოვა თანამოაზრეთა წრე, რომლის წარმომადგენლები წარმატებით განაგრძობენ ენათმეცნიერების სხვადასხვა დარგში მუშაობას. ერუდიციისა და პროფესიული კეთილსინდისიერების გარდა, სულთან პატიევს გამოარჩევდა კოლეგებისადმი გულწრფელი კეთილგანწყობა, მეგობრობა და მზადყოფნა თანადგომისათვის. მან თავისი გამორჩეულად დადებითი როლი შეასრულა ქართულ-ინგუშური ურთიერთობების გაღრმავების საქმეშიც. იგი იყო ერთ-ერთი პირველი წარმომადგენელი ინგუში ერისა, ვინც დაიწყო აქტიური მუშაობა სამეცნიერო-კულტურული ურთიერთობების განვითარებისთვის ჩვენს ერებს შორის. ის სიცოცხლის ბოლომდე ინარჩუნებდა ახლო და თბილ ურთიერთობებს თავის ქართველ კოლეგებსა და მეგობრებთან, მათ შორის ახალგაზრდა ქართველ კავკასიოლოგებთან, ასტიმულირებდა, ეხმარებოდა მათ საჭირო სამეცნიერო ლიტერატურით, იყო თსუ ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის კავკასიოლოგიის ინსტიტუტის ჟურნალ „კავკასიოლოგიური ძიებანი“-ს აქტიური თანამშრომელი და სარედაქციო საბჭოს წევრი, იღებდა აქტიურ მონაწილეობას კავკასიოლოგთა საერთაშორისო კონგრესებში, რომელიც ქ. თბილისში იმართებოდა.

სულთან პატიევმა განვლო რთული გზა რიგითი ჭეშმარიტი პატრიოტიდან ინგუშეთის რესპუბლიკის მეცნიერების დამსახურებულ მოღვაწემდე. ყურადღებიანი, მზრუნველი, შრომისმოყვარე და ძალზე გულკეთილი – ასეთ პიროვნებად ვიცნობდით, გვიყვარდა და გვეხსოვებოდა სულთან პატიევი.

მადლობას ეუხდით მას გამორჩეული ადამიანური თვისებებისა და მეცნიერებისადმი უანგარო, თავდადებული სამსახურის გამო.

ივ. ჯავახიშვილის სახ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის კავკასიოლოგიის ინსტიტუტი ჟურნალ „კავკასიოლოგიური ძიებანი“-ს რედაქლეგია და სარედაქციო საბჭო

To the Memory of the Outstanding Ingush Scholar, Professor Sultan Patiev

In this brief letter we, the journal's editorial staff commemorate our Ingush friend and colleague, Ph.D., lecturer of the University of Ingushetia Sultan Patiev with gratitude. Mr. Patiev died in April 2014, after a long illness. Along with the memories, we want to remind the public of his name.

Sultan Patiev lived a decent life; he devoted it to his nation and to science. He contributed greatly to the scientific study of structural-semantic structure of the Ingush language, issues of phraseology and lexicology. The Ingush humanities had and still have success, which is due to a great contribution made by such people.

Mr. Patiev lived quietly, but he left his school, whose representatives continue to work successfully in different fields of linguistics.

Apart from his erudition and professional integrity, Mr. Patiev was characterized by sincere goodwill, friendship and commitment to support his colleagues.

He exceptionally positively contributed to the enhancement of the Georgian-Ingush relations, as well. He was one of the first representatives of the Ingush people who, after the rehabilitation of the Ingush people from Central Asia (1957), actively started to work for the development of scientific and cultural relations between the two nations. Till the end of his life he maintained close and warm ties with his Georgian colleagues and friends, including the young caucasiologists. He stimulated and helped them with the necessary scientific Ingush and Russian literature, collaborated with the journal of the Institute of Caucasiology at the Faculty of Humanities of Ivane Javakhishvili Tbilisi State University "*Caucasiologic Papers*" Department of Humanitarian Sciences; he also took an active part in the international congresses of Caucasiologists.

Mr. Patiev passed a difficult way from an ordinary true patriot to a respected figure of Ingushetia. Attentive, caring, hardworking and a very kind-hearted person – this is how we knew, loved and will always remember Mr. Patiev.

We are grateful to him for his distinctive human features and faithful service to science.

Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Faculty of Humanities
Institute of Caucasiology
Editorial staff and board of the Journal "Caucasiologic Papers"

Памяти известного ингушского ученого, профессора Султана Патиева

Этим небольшим письмом редколлегия нашего журнала с благодарностью вспоминает своего ингушского друга и коллегу, кандидата филологических наук, доцента Ингушского государственного университета Султана Патиева, скончавшегося в апреле месяце 2014 года после продолжительной болезни. Вместе с данью памяти мы хотим и напомнить его имя широкой общественности.

Султан Патиев прошел достойный жизненный путь, самоотверженно служил своему народу и науке. Многие вопросы структурно-семантического строения ингушского языка, вопросы фразеологии и лексикологии были квалифицированно изучены именно Султаном Патиевим.

Господин Султан жил тихо, но он оставил после себя круг коллег, представители которого успешно продолжают работать в различных областях языкознания и журналистики.

Султана Патиев сыграл положительную роль и в деле углубления грузинско-ингушских отношений. Он был одним из первых представителей ингушского народа, который начал активную работу по развитию научно-культурных отношений между нашими народами. Он до конца жизни сохранял близкие и теплые связи со своими грузинскими коллегами и друзьями, в том числе и с молодыми грузинскими кавказоведами, стимулировал, помогал им литературой на ингушском и русском языках, сотрудничал с журналом «Кавказоведческие разыскания» Института кавказоведения Факультета гуманитарных наук ТГУ, был членом Научного совета этого издания, принимал активное участие в международных конгрессах кавказоведов, проходивших в Тбилиси.

Султан Патиев прошел сложный путь от рядового истинного патриота до заслуженного деятеля Республики Ингушетия. Это был внимательный, заботливый, трудолюбивый и очень добросердечный человек – таким мы знали, любили и всегда будем помнить Султана Патиева.

Мы благодарны ему за его выдающиеся человеческие качества и бескорыстную, самоотверженную службу науке.

Тбилисский государственный университет им. Ив. Джавахишвили,
факультет гуманитарных наук,
Институт кавказоведения
Редколлегия и редсовет журнала «Кавказоведческие разыскания»

საძიებელი

Index

Указатель

ჟურნალ “კავკასიოლოგიური ძიებანის” I-V ტომებში (2009-2013)
გამოქვეყნებული წერილების საძიებელი

1. აბაშია რ. (თბილისი), ბგერათშესატყვისობის ზოგიერთი საერთო წესისათვის იბერიულ-კავკასიურ ენებში. ტ. I. 2009.
2. *აგლაროვი მ. (მაჰჩყალა), კავკასიური ცივილიზაცია: ისტორიულ-კულტურული კონტექსტი. ტ. III. 2011.
3. აგალიანი ე. (თბილისი), „კავკასიური ძიებანი“: ბრიტანელი მეცნიერის მიერ კავკასიური სასაზღვრო მიწის ისტორიული მიმოხილვა. ტ. II. 2010.
4. *აიტბეროვი ტ. (მაჰჩყალა), შინსაიდოვი ა. (მაჰჩყალა), დაღესტანში აღმოჩენილი პირველი არაბული ხელნაწერები. ტ. III. 2011.
5. *ამირიანი გ. (ერევანი), ტრანსფორმაციის ზოგიერთი ასპექტი ხეზე კვეთის სომხურ ტრადიციულ ხელოვნებაში. ტ. II. 2010.
6. ანთაძე-მაღალაშნია ფ. (თბილისი), ოსურ სახელურ ნასესხობათა მორფოსემანტიკური ადაპტაციისათვის ქართულში. ტ. III. 2011.
7. არაბული ა. (თბილისი), ჯავახიშვილი ნ. (თბილისი), დაღესტნური წარმომავლობის ერთი ქართული გვარის ისტორიდან. ტ. V. 2013.
8. არდოტელი ნ. (თბილისი), ფარინგალური რიგის თანხმოვანთა (ჰ, ყ) კლასიფიკაციისათვის იბერიულ-კავკასიურ ენებში. ტ. III. 2011.
9. არდოტელი ნ. (თბილისი), ალბანურ ლექციონარში დადასტურებული ლექსიკის გენეზისისათვის. ტ. IV. 2012.
10. ახვლედიანი ნ. (თბილისი), სამხრეთ კავკასიის ტერიტორიაზე რკინის ათვისების ქვედა ქრონოლოგიური თარიღის შესახებ. ტ. I. 2009.
11. ახვლედიანი ნ. (ბათუმი), კერძო კოლექციაში დაცული რამდენიმე ოსმალური დოკუმენტური წყარო. ტ. II. 2010.
12. ახვლედიანი ნ. (თბილისი), სულთანიშვილი ი. (თბილისი), ე. წ. ურარტული მასხვილების შესახებ. ტ. III. 2011.
13. *ახუნდოვი ტ. (ბაქო), ყორდანული სამარხების კულტურა. ტ. V. 2013.
14. *აჰუნდზადე ჰ. (ბაქო), თაობათა ურთიერთობის პრობლემა ტრანსკულტურულ ოჯახებში. ტ. V. 2013.
15. *ბაბაიევა მ. (ბაქო), ჰუსეინ ჯავიდის როლი კავკასიურ ლიტერატურაში. ტ. IV. 2012.
16. ბაბიჩი ი. (მოსკოვი), ინტერვიუ, კავკასიური ემიგრაცია საფრანგეთში. ტ. III. 2011.
17. ბაბიჩი ი. (მოსკოვი), ინტერვიუ ნიკო ჭავჭავაძესთან (1920-1980 წწ.). ტ. IV. 2012.
18. ბარამიძე ც. (თბილისი), ლეზგიურ ენათა ფუნქციონირების საკითხები (ისტორია და თანამედროვეობა). ტ. I. 2009.
19. ბარამიძე ც. (თბილისი), შესავალი სიტყვა კავკასიოლოგთა II საერთაშორისო კონგრესზე. ტ. II. 2010.
20. ბარამიძე ც. (თბილისი), იბერიულ-კავკასიური ეთნოლინგვისტიკის საკითხები (1. უბიხური აჰენა). ტ. III. 2011.

21. **ბარამიძე ც.** (თბილისი), საკრალური ხე პოლიეთნიკურ კავკასიურ ეპოსში, ქრისტიანულ სახისმეტყველებასა და „ვეფხისტყაოსანში“. ტ. IV. 2012.
22. **ბარამიძე ც.** (თბილისი), მულტიკულტურალიზმი და ტოლერანტობა კავკასიაში. ტ. V. 2013.
23. **ბარაზბიევი მ.** (ნაღჩიკი), ყარაჩაელი, ბალყარელი და ქართველი არისტოკრატების კეთილმეზობლური ურთიერთობები. ტ. II. 2010.
24. ***ბეგულოვი რ. მ.** (ყარაჩაევსკი), ყარაჩაი-ჩერქეზეთის ისტორიული ჩამოყალიბება მულტიკულტურული სივრცის პირობებში. ტ. V. 2013.
25. **ბეპიევი ნ.** (თბილისი), პირისა და კუთვნილებით ნაცვალსახელთა თანხვედრა ოსურში. ტ. I. 2009.
26. **ბერიაშვილი ლ.** (თბილისი), გლობალიზაცია და კავკასიის ხალხთა ტრადიციული სამიწათმოქმედო სისტემების სტრუქტურისა და პრობლემები. ტ. I. 2009.
27. **ბერიაშვილი ლ.** (თბილისი), რელიქტები კავკასიის ხალხთა ტრადიციულ მიწათმოქმედებაში. ტ. V. 2013.
28. **ბერიძე ე.** (ბათუმი), ნიგალის ქართული. ტ. IV. 2012.
29. **ბერძენიშვილი ი.** (თბილისი), დრანდის ტაძრის თარიღისათვის არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით. ტ. I. 2009.
30. **ბერძენიშვილი ი.** (თბილისი), ადრექრისტიანული სანათლავეები დასავლეთ საქართველოდან. ტ. II. 2010.
31. **გვანცელაძე თ.** (თბილისი), სტუმარმასპინძლობის აფხაზური ტრადიციის ლინგვოკულტურული ასპექტები. ტ. I. 2009.
32. **გვანცელაძე თ.** (სოხუმი-თბილისი), აფხაზური ენის უძველესი ლექსიკონის შესახებ. ტ. V. 2013.
33. **გიგლეშიანი ლ., შენგელია ვ.** (თბილისი), გათიშული სახელური შესიტყვება ქართველურ ენებში. ტ. I. 2009.
34. **გაგოშიძე ი.** (თბილისი), არქეოლოგია და ბასკურ-ქართველური პრობლემა. ტ. II. 2010.
35. **გაგოშიძე ი.** (თბილისი), **ბაბაევი ი.** (ბაქო), **კნაუსი ფ.** (მიუნხენი), აქემენიდები კავკასიაში. ტ. II. 2010.
36. ***განიჩი ა. ა.** (მოსკოვი), რუსეთის იმპერიის სახელმწიფოებრივი პოლიტიკის საკითხის შესწავლისათვის ამიერკავკასიის მუსულმანებთან მიმართებით (XIX-XX) საუკუნის დასაწყისი. ტ. I. 2009.
37. ***განიჩი ა. ა.** (მოსკოვი), ტრანსკავკასიის მუსლიმური სულიერი საზოგადოება იმპერიულ სივრცეში: სტრატეგია და ფორმის განვითარება. ტ. III. 2011.
38. **გეგუჩაძე ლ.** (თბილისი), თემცაკავშირიან რთულ კონსტრუქციათა შესახებ ქართულში. ტ. II. 2010.
39. **გერსამია რ., ლომია მ.** (თბილისი), ტაბუ ქართულ ეთნოკულტურაში *გველის* ეთნო-ლინგვისტური ანალიზის საფუძველზე. ტ. II. 2010.
40. **გერსამია რ., მამისეიშვილი ნ., საღლიანი მ.** (თბილისი), ფონოსემანტიკური ლექსიკის გენდერლინგვისტური ასპექტები ქართველურ ენებში. ტ. V.
41. **გობჯიშვილი ნ.** (თბილისი), **ფუთურიძე მ.** (თბილისი), კოლხური და ყობანური კულტურების პრობლემური საკითხები. ტ. III. 2011.
42. **გოგიაშვილი ე.** (თბილისი). კავკასიელი ქალის სტერეოტიპი XVII-XIX საუკუნეების ევროპულ სამოგზაურო ლიტერატურაში. ტ. I. 2009.
43. **გოგიაშვილი ე.** (თბილისი), მორალური ღირებულებები ვაინახურ ზღაპრებში. ტ. II. 2010.

44. გოგოლაძე თ. (გორი), კავკასიის კულტურული სამყარო და ნიზამი განჯელის სიყვარულის ზნეობრივ-ესთეტიკური მოდელი. ტ. I. 2009.
45. გოცირიძე გ. (თბილისი), ქართული სუფრის ანთროპოგენური მოდელი. ტ. I. 2009.
46. გოცირიძე გ. (თბილისი), სოციალურ ურთიერთობათა ტრადიციული სისტემების ტრანსფორმაციის ზოგიერთი ასპექტი კავკასიის ხალხთა კომუნიკაციურ კულტურაში. ტ. II. 2010.
47. გოცირიძე გ. (თბილისი), კავკასიის ხალხთა ეთნოგრაფიული ურთიერთობების არეალური ასპექტები (კვების სისტემის მაგალითზე). ქართულ-დაღესტნური პარალელები. ტ.V.
48. გუნია გ. (თბილისი), სატაძრო რელიეფური ფიგურული გამოსახულებები, მათი როლი და მხატვრული ხასიათი (კავკასიის ხუროთმოძღვრულ სკოლათა კონტექსტში). ტ. II. 2010.
49. *გუგუტლოვა ლ. (ნაღჩიკი), გენდერული თანასწორობის პრობლემა საბჭოთა მოდერნიზაციის წლებში (ყაბარდო-ბალყარეთის მაგალითზე). ტ. II. 2010.
50. *დადავი ი. უ. (მაჰაჩყალა), სხვადასხვა ეროვნებისა და რელიგიის მქონე მოქალაქეთა თანაბარი უფლებების უზრუნველყოფის გამოცდილებიდან შამილის სახელმწიფოში. ტ. V. 2013.
51. *დარჩივა მ. გ. (ვლადიკავკაზი), თამაშობებისა და ცეკვების სივრცის ორგანიზება ოსურ ეპიკურ ტექსტებში. ტ. V. 2013.
52. ერქომაიშვილი ნ., ცქვიტინიძე ზ. (თბილისი), რქეოლოგიური მენეჯმენტი ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის მილსადენის მშენებლობისას. ტ. I. 2009.
53. ვაშაკიძე თ. (თბილისი), მედიოაქტივზმნიან შესიტყვებათა სინტაქსური მექანიზმსათვის თანამედროვე ქართულში. ტ. II. 2010.
54. ზედელაშვილი ს. (თბილისი), აგრარული რეფორმა ჩრდილოეთ კავკასიაში XIX საუკუნეში. ტ. I. 2009.
55. ზედელაშვილი ს. (თბილისი), ადათობრივი სამართალი კავკასიელ მთიელ ხალხთა კონსოლიდაციაში (XIX ს.). ტ. II. 2010.
56. ზედელაშვილი ს. (თბილისი), ბარამიძე ც. (თბილისი), ლეკიანობის საკითხი სამეცნიერო ლიტერატურაში. ტ. V. 2013.
57. ზექალაშვილი რ. (თბილისი), თავაზიანობა, როგორც ეროვნულ ფასეულობათა სისტემის ასახვა და მისი ენობრივი მარკერები ქართულში. ტ. II. 2010.
58. ზექალაშვილი რ. (თბილისი), ფატიკური კომუნიკაციის ფუნქციურ-პრაგმატიკული ანალიზი პერსონაჟთა მეტყველებაში (დავით კლდიაშვილის პიესებისა და მოთხრობების მიხედვით). ტ. V. 2013.
59. *თადეოსიანი ა. (ერევანი), თავისუფალი არჩევნების პრობლემა სომხეთში: ზოგიერთი კულტურულ-ანთროპოლოგიური ასპექტი. ტ. II. 2010.
60. *თიმავეი ა. (გროზნო), სახელურ და ზმნურ ფუძეთა განზოგადების შესახებ ნახურ ენებსა და დიალექტებში. ტ. V. 2013.
61. *თჰაღაფსოვეი ჰ. (ნაღჩიკი), საქართველო კავკასიური ლექტონიკური ცივილიზაციის სივრცეში. ტ. III. 2011.
62. კანდელაკი დ., რაისნერი ე. (თბილისი), ევროპული საზოგადოებრივი აზრი რუსეთისა და კავკასიის ქვეყნების ურთიერთობის შესახებ გუშინ და დღეს. ტ. I. 2009.
63. კაცავეა მ. ი. (მაჰაჩყალა), კავკასიელი პრომოტეს სახე მ.-ზ. ამინოვის პოემაში „ამირტატე“. ტ. IV. 2012.
64. კვიციანი ჯ. (თბილისი), საქართველო და კავკასიის ცივილიზაცია (თეორიულ მეთოდოლოგიური პრობლემა). ტ. I. 2009.
65. კვიციანი ჯ. (თბილისი), მემკვიდრეობითობის პრობლემა კავკასიურ ცივილიზაციაში. ტ. II. 2010.

66. კვიციანი ჯ. (თბილისი), აფხაზეთის კონფლიქტის მიზეზები პოსტსაბჭოურ ისტორიოგრაფიაში. ტ. III. 2011.
67. კვიციანი ჯ. (თბილისი), აფხაზეთის ინტეგრაციის პრობლემა საბჭოთა საქართველოში 1921-1991 წწ. (სოციალურ-კულტურული ასპექტები). ტ. IV. 2012.
68. კვიციანი ჯ. (თბილისი), ჩვეულებითი სამართალი კავკასიაში და მულტი-კულტურალიზმის პრაქტიკა (ისტორია და თანამედროვეობა). ტ. V. 2013.
69. კვაჭაძე მ. (თბილისი), თათები გომბორის ეთნოლინგვისტურ კონტექსტში. ტ. III. 2011.
70. კიკვიძე ზ. (თბილისი), კავკასიის თემთა გენდერული ასპექტები ვაჟა-ფშაველას პოეტური ეპოსის მიხედვით. ტ. III. 2011.
71. კიკვიძე ზ. (თბილისი), ენათა სახელწოდებები: ტერმინოლოგია და იდენტოლოგია. ტ. IV. 2012.
72. *კრაავი ჰ. (კოპენჰაგენი), დაკვირვებანი ემიგრაციაში მყოფ ჩეჩენთა იდენტობაზე. ტ. II. 2010.
73. კუტალაძე გ., ჟუჟუნაშვილი გ. (თბილისი), სამხრეთ კავკასიის გეოპოლიტიკა – საუკუნის ანალოგიები (წერილი პირველი). ტ. I. 2009.
74. ლოლუა რ. (თბილისი), კავკასიის ალბანურის ანბანთრივის დადგენისათვის (ალბანური ეპიგრაფიკის ორი ძეგლის განხილვა). ტ. I. 2009.
75. ლოლუა რ. (თბილისი), ხინალუღური ენის ადგილის განსაზღვრისათვის მონათესავე ენათა შორის. ტ. II. 2010.
76. ლომია მ. (თბილისი), ოკო „უნდა“ ნაზმნარი მოდალური ელემენტის დახასიათებისათვის მეგრულში. ტ. V. 2013.
77. ლორთქიფანიძე მ. (თბილისი), ქართული ეროვნული თვითშეგნების საკითხისათვის. ტ. I. 2009.
78. ლორთქიფანიძე მ. (თბილისი), მეფე გიორგი II-ის (1072-1089) კარის (ყარსისა) და ვეკინის ციხეთათვის ბრძოლის ისტორიიდან. ტ. II. 2010.
79. მაისურაძე ნ. (თბილისი), იბერიულ-კავკასიური მუსიკალური ენები. ტ. III. 2011.
80. მაღავეა ზ. (მაჰაჩყალა), სივრცითი სემანტიკის მქონე დეიქტური სიტყვები ხუნძურ-ანდიურ ენებში. ტ. I. 2009.
81. მაღავეა ზ. (მაჰაჩყალა), ბრუნვათა მეშვეობით სივრცის კონცეპტუალიზაციის პრობლემისათვის ხუნძურ-ანდიურ ენებში. ტ. III. 2011.
82. მამასახლისი ი. (თბილისი), ირმის კულტი კავკასიის ხალხთა კულტურაში. ტ. V. 2013.
83. მამისიმედიშვილი ხ. (თბილისი), ჯვარ-ხატები ვაინახების ტრადიციულ ყოფასა და ფოლკლორში. ტ. I. 2009.
84. მამისიმედიშვილი ხ. (თბილისი), მიწათმოქმედების ზეციური წარმომავლობის მოტივი ოსურ და ქართულ ლექს-სიმღერებში. ტ. V. 2013.
85. მარგიანი-სუბარი ქ. (თბილისი), ვეიდენცილობის საკითხისათვის სვანურ ენაში. ტ. II. 2010.
86. მარგიანი-სუბარი ქ. (თბილისი), ინფერენციისა და ეპისტემიკის ურთიერთმიმართებისათვის სვანურ ზმნაში. ტ. V. 2013.
87. მარემუკოვა ე. (მაჰაჩყალა), თაოვი თ. (ნალჩიკი), სიბილანტთა სისტემა ადიღურ ენებში (სინქრონიული და დიაქრონიული ანალიზი). ტ. IV. 2012.
88. მასერეი ს. (ლოზანა), მრავალდისციპლინარული შესწავლა დასავლეთ საქართველოს ორი დასახლებისა, ვანი და ნოქალაქევი, ძვ. წ. I ათასწლეული. ტ. I. 2009.
89. *მაქსიმჩიკი ა. (მინსკი), კავკასიის სამხედრო-ისტორიული მუზეუმის კოლექციის ხვედრი. ტ. V. 2013.

90. **მაჭავარიანი ნ.** (თბილისი), ცხოველთა აფხაზური სახელწოდებების სემანტიკურ-სტრუქტურული ანალიზი. ტ. I. 2009.
91. **მაჭავარიანი ნ.** (თბილისი), კითხვითობის -მა და უარყოფითობის -მ- მორფემათა ისტორიისათვის აფხაზურში და მათი საერთო ამოსავლის კავშირი ქართული ენის ანალოგიურ კატეგორიებთან. ტ. II. 2010.
92. **მაჭავარიანი ნ.** (თბილისი), მეცხენეობის ლექსიკა აფხაზურში (სემანტიკურ-სტრუქტურული ანალიზი). ტ. V. 2013.
93. **მასარობლიძე თ.** (თბილისი), ინვერსია და ერგატივიზაციის პროცესი. ტ. II. 2010.
94. **მასარობლიძე თ.** (თბილისი), ქართული ზმნის ვერსიის კატეგორიის შესახებ. ტ. III. 2011.
95. **მასაური ტ.** (თბილისი), მონადირის დასჯის ფორმები და მოტივები კავკასიის ხალხთა მითოლოგიაში. ტ. I. 2009.
96. **მასაური ტ.** (თბილისი), მიხეილ ლაკერბაის ნოველა „სტუმარი“ და მისი ლიტერატურულ-ფოლკლორული პარადიგმები. ტ. IV. 2012.
97. **მგელაძე ნ., ტუნაძე ლ.** (ბათუმი), ოსმალური გავლენები XIX საუკუნის სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მემორიალურ კულტურაზე. ტ. II. 2010.
98. ***მესხიძე ჯ.** (სანქტ-პეტერბურგი), იტალიის საგარეო პოლიტიკის კავკასიური მიმართულება: ევენტუალობა და რეალობა. ტ. II. 2010.
99. **მინაშვილი ლ.** (თბილისი), კავკასიის ეპოპის დიდი ქართველი მხატვარი-მემატრიანე. ტ. I. 2009.
100. **მირიანაშვილი ლ.** (თბილისი), საქართველოს სამხრეთ-აღმოსავლეთი საზღვრის ცვლილების ისტორია XX საუკუნეში. ტ. I. 2009.
101. **მირიანაშვილი ლ.** (თბილისი), ქართულ-სომხური კონფესიური შემწყნარებლობა შუა საუკუნეებში. ტ. II. 2010.
102. ***მირზაევა ტ.** (ბაქო), ნავთობსადენი „ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანი“ როგორც რეგიონული უსაფრთხოების ობიექტი. ტ. V. 2013.
103. **მღებრიშვილი თ.** (თბილისი), ქართული საგაზეთო რეკლამის ისტორიიდან. ტ. III. 2011.
104. ***მშვილდაძე მ.** (თბილისი), ახალი – ქრისტიანული ცივილიზაციის საწყისი ეტაპი საქართველოში. ტ. I. 2009.
105. **ომიაძე ს.** (თბილისი), ღირებულებითი პარადიგმა სოციალურ-კულტურული ანთროპოლოგიის თვალსაზრისით. ტ. II. 2010.
106. **ომიაძე ს.** (თბილისი), სემიოტიკური სიმჭიდროვე და რეგიონული კონცეპტოსფერო. ტ. V. 2013.
107. ***ოცომიევა-ტაგიროვა ზ.** (მაჰაჩყალა). მხოლობითობისა და მრავლობითობის გამოხატვის საშუალებანი ხუნძურ ტოპონიმიკაში. ტ. I. 2009.
108. **პაიჭაძე თ.** (თბილისი), კავკასიელთა ყოფა: ისტორიულ-მხატვრული ფაქტი ინტერკულტურული რეზონანსისათვის. ტ. I. 2009.
109. ***პატივეი ს.** (მაგასი), გართულებული ქვემდებარე ინგუშურში. ტ. II. 2010.
110. **პოპიაშვილი ნ.** (თბილისი), ქალი ნართულ ეპოსში. ტ. I. 2009.
111. ***რახაევი ჯ.** (ნალჩიკი), XVI-XIX საუკუნეების ოსმალური წყაროები ადიღეელთა (ჩერქეზთა) შესახებ. ტ. II. 2010.
112. **რუხაძე ნ.** (თბილისი), ზოგი ლექსემის ისტორიისათვის უდიურ ენაში. ტ. II. 2010.
113. **სეფერბეკოვი რ.** (მაჰაჩყალა), მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებული ერთი კათარტიკული წეს-ჩვეულებების შესახებ თაბასარანელებში. ტ. III. 2011.
114. **სინარულიძე ტ.** (ყარსი), აგიძა ლ. (თბილისი), ანბანი და სეპარაცია. ტ. II. 2010.

115. **სინარულიძე ქ.** (თბილისი), კარდაკარ ჩამოვლის ჩვეულება კავკასიის ხალხთა რიტუალურ სისტემაში. ტ. II. 2010.
116. **სინარულიძე ქ.** (თბილისი), კავკასიელთა ფოლკლორის საერთო სიუჟეტები. ტ. III. 2011.
117. ***სოლოვიოვა ლ.** (მოსკოვი), ქალი ჩრდილოკავკასიელ ხალხთა საოჯახო და საზოგადოებრივ ყოფაში: ტრადიციები და თანამედროვე იდეოლოგიის ფორმირება. ტ. II. 2010.
118. **ტაბიძე მ.** (თბილისი), „უცხო“ აღმნიშვნელი ლექსიკა ქართულში. ტ. I. 2009.
119. **ტანკიევი ა. ხ.** (ნაზრანი), ინგუშურ ფოლკლორში შემონახული გაქვავებული საზრისების ამოკითხვისათვის. ტ. IV. 2012.
120. ***ტარიევა ლ.** (მაგასი), სახელთა კლიტიკა პოსტულირება-შექმნის კატეგორიის ბაზაზე ინგუშურ ენაში. ტ. IV. 2012.
121. **ტატიშვილი ი.** (თბილისი), ერთი ხეთური ფორმულის წარმოშობისათვის. ტ. II. 2010.
122. ***ტლოსტანოვა მ.** (მოსკოვი), არსებობს თუ არა „აღზრდისა და გრძნობის კავკასიური თანასაზოგადოება“? პლურალისტური ჰერმენევტიკის ტრანსკულტურული სუბიექტურობისა და ტრანსმოდერნული მომავლის შესახებ. ტ. V. 2013.
123. ***ტოკაევა ა.** (გროზნო), რეფლექსივთან, რეციპროკთან და პოტენციალისთან დეკაუზაციის პოლისემიურობის ტენდენცია. ტ. IV. 2012.
123. ***უნეუევი კ. ხ.** (ნაღჩიკი), ადიღთა ტრადიციული კულტურა – გლობალიზაციის პირობებში მათი სულიერი განვითარების უმნიშვნელოვანესი რესურსი. ტ. V. 2013.
124. **ფარეულიძე რ.** (თბილისი), მ. ჩუხუა, “იბერიულ-იჩქერიულ ენათა შედარებითი გრამატიკა”. I. თბილისი, 2008 (რეცენზია). ტ. II. 2010.
125. **ფაჩულია ლ.** (თბილისი), მიმართვის სახელურ ფორმათა ჯგუფები მეგრულში ფ. ბრაუნის კლასიფიკაციის მიხედვით. ტ. IV. 2012.
126. ***ფორკერი დ.** (ლაიფციგი), საინფორმაციო სტრუქტურა და სახელდება ჰინუხურ ენაში. ტ. I. 2009.
127. **ფუთურიძე მ.** (თბილისი), მოხატული კერამიკის სამხრეთ კავკასიაში გავრცელების პრობლემისათვის ძვ. წ. II ათასწლეულის დასაწყისში. ტ. I. 2009.
128. **ფუთურიძე მ.** (თბილისი), ადრელითონების ხანის ანატოლიურ-სამხრეთ კავკასიური კავშირურთიერთობების კვლევა არქეოლოგიურ მეცნიერებაში და მისი პერსპექტივები. ტ. IV. 2012.
129. **ქავთარაძე ე.** (თბილისი), მარი ბროსეს ქართველოლოგიური მოღვაწეობიდან. ტ. II. 2010.
130. **ქუთათელაძე ქ.** (თბილისი), რომელ მონასტერს ეკუთვნის ე. წ. „უცნობი მონასტრის“ ტიპიკონი. ტ. I. 2009.
131. **ქუთათელაძე ქ.** (თბილისი), ქართველთა გასომხების საკითხისათვის XIX-XX სს-ის მიჯნის ქართული პერიოდიკის მიხედვით. ტ. II. 2010.
132. **ქუთათელაძე ქ.** (თბილისი), ნაყოფიერების ქაღვთაების სახელწოდებები ქართული ეპოსისა და წყაროების მიხედვით ქართულ მენტალობაში. ტ. III. 2011.
133. **ქუთელია ნ.** (თბილისი), არეალური კონტაქტები და ვოკალური სისტემის დიაქრონიული ტრანსფორმაცია კოლხურში (მეგრულ-ლაზურში). ტ. I. 2009.
134. **ქუთელია ნ.** (თბილისი), აკად. არნოლდ ჩიქობავა ლაზებისა და ლაზურის შესახებ ქართველთა კულტურულ ისტორიულ არეალში. ტ. I. 2009.
135. **ქუთელია ნ.** (თბილისი), კიდევ ერთხელ ქართულ ენაში უძველესი დროიდან სტაბილურ თანხმოვანთა ჰარმონიული კომპლექსების შესახებ. ტ. IV. 2012.

136. **ქურდიანი მ.** (თბილისი), იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახი თუ ნოსტრატული და დენე-კავკასიური ფილუმები, ანუ მეთოდის სიმკაცრის პრობლემა კომპარატივისტიკაში. ტ. I. 2009.
137. **ქურდიანი მ.** (თბილისი), იბერიულ-კავკასიურ ენათა ნათესაობის პრობლემა (საკითხის მდგომარეობა და პერსპექტივები). ტ. II. 2010.
138. **ქურდოვანიძე თ.** (თბილისი), მაქციაობის მითური მოტივი ქართულ-ჩრდილო-კავკასიურ ზღაპარში [“სამეფო ძაღლის” (თ. 449) მაგალითზე]. ტ. II. 2010.
139. **ქურდოვანიძე თ.** (თბილისი), საკრალური განძის სიზმრით პოვნის თემის ტიპოლოგია (ქართული და ინგუშური თქმულებების მიხედვით). ტ. III. 2011.
140. ***ყიფიანი ნ. ა.** (აგრი), ყარაჩაულ-ბალყალური ენა და „ამბავი იგორის ღაშქრობის“ ენა. ტ. V. 2013.
141. **შეგელიძე დ., ასტახიშვილი ე.** (თბილისი), ალექსანდრე მეორე კახთა მეფის (1575-1605) საგარეო პოლიტიკის ისტორიიდან. ტ. III. 2011.
142. **შილაკაძე მ.** (თბილისი), ქართულ-აფხაზურ-ადიღური ეთნოკულტურული კონტაქტები (სამუსიკო საკრავები). ტ. I. 2009.
143. ***შისალიევა ს.** (მაჰაჩყალა), თაბასარანული ენის ლექსიკური პოტენციალი ქრისტიანულ დისკურსში. ტ. II. 2010.
144. **ჩუხუა მ.** (თბილისი), საერთოკავკასიური კულტურა ენობრივი მონაცემების მიხედვით. ტ. IV. 2012.
145. **ჩხარტიშვილი მ.** (თბილისი), ქართული იდენტობა: როგორ იწრთობოდა იგი. ეთნიკური რჩეულობის იდეოლოგია. ტ. I. 2009.
146. **ჩხარტიშვილი ც.** (თბილისი), საქართველო-დაღესტნის კულტურული ურთიერთობის ზოგიერთი საკითხი XIX ს-ის ქართულ პრესაში. ტ. III. 2011.
147. **ციხიშვილი ნ.** (თბილისი), II ხოლმეობითი და შერეული კავშირებითი საშუალო ქართულში. ტ. II. 2010.
148. ***ძამიხოვი კ.** (ნაღჩიკი), ყაზარდოს როლი საქართველოს რუსეთის სახელმწიფოსთან ურთიერთობებში (XVI-XVIII სს.). ტ. II. 2010.
149. ***ხალიდოვი ა.** (გროზნო), სიტყვაწარმოების როლის შეუფასებლობისათვის ჩენურსა და სხვა კავკასიურ ენებში. ტ. II. 2010.
150. ***ხალიდოვი ა.** (გროზნო), იბერიულ-კავკასიურ ენათა ნათესაობის დადგენის თაობაზე: მ. ქურდიანის კონცეპციის მხარდაჭერა (რეცენზია). ტ. II. 2010.
151. ***ხალიდოვი ა.** (გროზნო), ეთნოლინგვისტური სიტუაცია ჩრდილოეთ კავკასიაში. ტ. V. 2013.
152. ***ხაპიზოვი შ.** (მაჰაჩყალა), ზაქათალის რაიონი 1917-1921 წლებში დაღესტანს, საქართველოსა და აზერბაიჯანს შორის. ტ. II. 2010.
153. **ხარჩილავა ნ.** (ბათუმი), ხელოვნური ნათესაობა და საქორწინო აკრძალვები (გალის რაიონის ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით). ტ. II. 2010.
154. ***ხაფიზოვი შ.** (მაჰაჩყალა), ქალაქ *ზაქათალის* ფორმირება. ტ. II. 2010.
155. **ხაჩემიზოვა მ.** (მაიკოპი), ლიტერატურისა და ფოლკლორის ურთიერთკავშირი (ტემბოტ კერაშევის შემოქმედების მიხედვით). ტ. I. 2009.
156. **ხახიაშვილი ნ.** (თბილისი), იჭუქუჭუ-ის წარმომავლობისათვის. ტ. II. 2010.
157. ***ჯამბეკოვი ჯ.** (გროზნო), ცეცხლის მოტაცების პრობლემა ჩენურ ფოლკლორში. ტ. II. 2010.
158. **ჯანაშია რ.** (თბილისი), რენე ლაფონი კავკასიური ენების ლატერალური თანხმონების შესახებ. ტ. II. 2010.
159. **ჯანჯღავა ც.** (თბილისი), სახელური მიმართვა მეგრულ-ლაზურში. ტ. I. 2009.

160. **ჯაფარიძე ო.** (თბილისი), კავკასიის უძველესი მოსახლეობის ადრეული ეთნოგენეზის საკითხები. ტ. I. 2009.
161. **ჯაფარიძე ვ.** (თბილისი), ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთის (თანამედროვე აფხაზეთის), ახ. წ. I ათასწლეულის არქეოლოგიის საკითხები. ტ. III. 2011.
162. **ჯაყელი ნ.** (თბილისი), ზედაპალეოლითური ხანის ხელოვნების მცირე ფორმის ნიმუშები ძუძუანის მღვიმიდან (დასავლეთ საქართველო). ტ. I. 2009.
163. ***პასანოვი რ.** (ბაქო), ეთნიკური სეპარატიზმის პრობლემა საქართველოში. ტ. I. 2009.
164. ***პაჯიევი ფ.** (ბაქო), **პაჯიევა ა.** (ბაქო), XIX საუკუნეში თბილისის გარშემო პროვინციებში მცხოვრები ყარაფაფახების საზოგადოებრივ-პოლიტიკური აქტიურობისა და მათი ცხოვრების შესახებ. ტ. V. 2013.
165. **ჰუაყო ფ.** (მაიკოპი), ეთნოცნობიერების ფაქტორი ჩრდილოკავკასიის ხალხთა მხატვრულ შემოქმედებაში თანამედროვე პერიოდში. ტ. IV. 2012.

Index of articles published in volumes I-V (2009-2013) of the “Caucasiologic papers”

1. ***Abashia R.** (Tbilisi), Towards some common rules of sound-correspondences in the ibero-caucasian languages. T. I. 2009.
2. **Abregov A., Abregova S.** (Maykop), L. Leulier's "Dictionary of the Russian-Circassian" languages" – the first printed dictionary of the adyghian language. T. I. 2009.
3. ***Aglarov M.** (Mahachkala), Caucasian civilization: historical and cultural aspects. T. III. 2011.
4. ***Aitberov T.** (Mahachkala), **Shiksaidov A.** (Mahachkala), The first arabian manuscripts discovered in Dagestan. T. III. 2011.
5. **Antadze F.** (Malashkhia), On the morphosemantic adaptation of ossetian nominal loan-words in georgian. T. III. 2011.
6. ***Arabuli A.** (Tbilisi), **Javakhishvili N.** (Tbilisi), From the history of a georgian family name of dagestani Origin. T. V. 2013.
7. **Ardoteli N.** (Tbilisi), Towards the classification of pharyngeal consonants (q, ɢ) in the Iberian-caucasian languages. T. III. 2011.
8. ***Ardoteli N.** (Tbilisi), Towards the genesis of the vocabulary represented in albanian lectionary. T. IV. 2012.
9. **Akhvlediani N.** (Tbilisi), Towards the determining of the lower chronological feature of the mastery of iron on the territory of the South Caucasus. T. I. 2009.
10. ***Akhvlediani N.** (Batumi), Some ottoman documental sources preserved in private collections. T. II. 2010.
11. ***Akhvlediani N.** (Tbilisi), I. Sultanishvili (Tbilisi), On-called urartian swords. T.III. 2011.
12. **Akhundov T.** (Baku), A culture of Burial Mounds (a return to what has been said). T. V. 2013.
13. ***Akhundzade H.** (Baku), The problem of interrelation of generations in transcultural families. T. V. 2013.
14. ***Amiryan V.** (Yerevan), Some aspects of traditional wood-carving art’s transformation in Armenia. T. II. 2010.
15. **Avaliani E.** (Tbilisi), “The caucasian exploration”: british scholar’s historical review on the caucasian borderland. T. II. 2010.
16. ***Babaieva M.** (Baku), The role and place of Huseyn Javid in caucasian literature. T. IV. 2012.
17. ***Babich I.** (Moscow), Caucasian emigration in France (1920-1980s). T. III. 2011.
18. ***Babich I. I.** (Moscow), Interviews with Nikoloz Chavchavadze (1920-1980s). T. IV. 2012.
19. **Baramidze Ts.** (Tbilisi), The issues of functioning of lezgian languages (history and modern times). T. I. 2009.
20. ***Baramidze Ts.** (Tbilisi), Mikheil Kurdiani, “Foundations of the iberian - caucasian linguistics”, Tbilisi, 2007 (review). T. II. 2010.
21. **Baramidze Ts.** (Tbilisi), Introduction speech at II International Congress of Caucasiologists. T. II. 2010.
22. **Baramidze Ts.** (Tbilisi), Issues in ibero-caucasian ethnolinguistics T. III. 2011.

23. ***Baramidze Ts.** (Tbilisi), Sacral tree in poly-ethnic caucasian epos, in christian tropology and in “The knight in the panther’s skin”. T. IV. 2012.
24. **Baramidze Ts.** (Tbilisi), Multiculturalism and tolerance in the Caucasus. T. V. 2013.
25. ***Barazbiev M.** (Nalchik), Good interrelations of the qarachay-balqarian and georgian aristocracy. T. II. 2010.
26. **Begeulov R. M.** (Karachaevsk), History Education in a Multicultural Space of Karachay-Circassia. T. V. 2013.
27. ***Beppieva N.** (Tbilisi). Personal and possessive pronouns in ossetian language. T. I. 2009.
28. **Berdzenishvili I.** (Tbilisi), Towards dating the Dranda church according to the archaeological data. T.I. 2009.
29. **Berdzenishvili I.** (Tbilisi), Early christian baptisteries from Western Georgia. T. II. 2010.
30. ***Beridze E.** (Batumi), Nigali georgian. T. IV. 2012.
31. ***Beriashvili L.** (Tbilisi). Globalization and problems of structuring of traditional agricultural systems of the caucasian peoples . T. I. 2009.
32. ***Beriashvili L.** (Tbilisi), Relicts in the traditional agriculture model of Caucasus (bean cultures in Georgia). T. V. 2013.
33. **Chukhua M.** (Tbilisi), Common kartvelian culture according to language data. T. IV. 2012.
34. **Chkhartishvili M.** (Tbilisi), forging georgian identity. Ideology of ethnic election. T. I. 2009.
35. ***Chkhartishvili Ts.** (Tbilisi), Georgia-Daghestan cultural relationship in Georgian press in 19th century. T. III. 2011.
36. **Dadaev Y. U.** (Makhachkala), From the experience of ensuring equal rights of citizens of different nationalities and regions in Shamil’s state. T. V. 2013.
37. **Darchieva M. V.** (Vladikavkaz), Organization of game and dancing (Qazt) space in the ossetian epic texts. T. V. 2013.
38. ***Dzamikhov K.** (Nalchik), Qabardo in interrelations between Eastern Georgia and Russian State in the 16-18th c.c. T. II. 2010.
39. **Erkomaishvili N., Tskvitinidze Z.** (Tbilisi), Archeological management during the BTC pipeline construction project. T. I. 2009.
40. **Forker D.** (Leipzig), Information structure and reference-tracking in Hinukh. T. I. 2009.
41. ***Gagoshidze I.** (Tbilisi), Archeology and Basque-Kartvelian Problem. T. II. 2010.
42. ***Gagoshidze I.** (Tbilisi), **Babaev I.** (Baku), **Knauss F.** (Munich), Archamenids in the Caucasus. T. II. 2010.
43. ***Ganich A.** (Moscow), Towards a subject of the study of the state policy of the russian empire concerning transcaucasian muslims (XIX-be-ginning XX centuries). T. I. 2009.
44. ***Ganich A.** (Moscow), Transcaucasia’s muslim spiritual sssemblies in imperial space: evolution of strategies and forms. T. III. 2011.
45. **Gasnov R.** (Baku), Problem of ethnic separatism in Georgia. T. I. 2009.
46. **Geguchadze L.** (Tbilisi), On complex constructions with conjunction *tumca* in georgian. T. II. 2010.
47. ***Gersamia R., Lomia L.** (Tbilisi), An ethnolinguistic analysis of *gveli* ‘snake’: an example of taboo in georgian ethno-Culture. T. II. 2010.
48. ***Gersamia R., Mamiseishvili N., Sagliani M.** (Tbilisi), Gender aspects of phonosemantic vocabulary in kartvelian languages. T. V. 2013.
49. ***Giglemiani L., Shengelia V.** (Tbilisi), Distantive nominal word-correspondence in the kartvelian languages. T. III. 2011.

50. **Gogiashvili E.** (Tbilisi), Stereotype of caucasian woman in the european travel writing of XVII-XIX centurie. T. I. 2009.
51. ***Gogiashvili E.** (Tbilisi), Moral values in the Vainakh folk-tales. T. II. 2010.
52. **Gogoladze T.** (Gori), The cultural world of the caucasus and moral- esthetic model of Nizami Ganjeli's love. T. II. 2010.
53. **Gobejishvili N.** (Tbilisi), **Puturidze M.** (Tbilisi), Problematic issues of colchian and koban cultures. T. III. 2011.
54. ***Gotsiridze G.** (Tbilisi), Cultural-historical paradigms of georgian *supra*. T. I. 2009.
55. ***Gotsiridze G.** (Tbilisi), Ethno-social aspects of communication culture of the Caucasus' Peoples. T. II. 2010.
56. ***Gotsiridze G.** (Tbilisi), Some issues of traditional social institutions of the Caucasus' peoples from the cultural integration standpoint. T. III. 2011.
57. ***Gotsiridze G.** (Tbilisi), Regional aspects of the caucasian peoples' ethno-cultural relations (On the Example of the Nutrition System) georgian - daghestanian Parallels. T. V. 2013.
58. ***Guketlova L.** (Nalchik), Problem of gender equality in the years of soviet modernization . T. II. 2010.
59. ***Gunia D.** (Tbilisi), Facade relief figures, their role and characteristics in the context of caucasian architectural schools. T. II. 2010.
60. ***Gvantseladze T.** (Tbilisi), Linguocultural aspects of hosting tradition in Abkhazia. T. I. 2009.
61. ***Gvantseladze T.** (Sukhumi-Tbilisi), About the oldest dictionary of the abkhazian language. T. V. 2013.
62. ***Hajiyev F.** (Baku), A.M.Hajiyeva A. M. (Baku), About socio-political activity and lifestyle of *Karapapakhs* in the surrounding provinces of Tbilisi in XIX Century. T. V. 2013.
63. ***Huako F.** (Maykop), Ethno-consciousness factor in the artistic creativity of the North Caucasian peoples on the modern stage. T. IV. 2012.
64. **Jakeli N.** (Tbilisi), Art objects from upper paleolithic site *Dzudzuana* (Western Georgia). T. I. 2009.
65. ***Japaridze O.** (Tbilisi), The issues of early ethnogenesis of the ancient population of Caucasus. T. I. 2009.
66. ***Japaridze V.** (Tbilisi), Some questions on archeology of north-west Colchis (I millennium). T. III. 2011.
67. ***Jambekov O.** (Grozny), Problem of fire stealing in the chechen folklore . T. III. 2011.
68. ***Janashia R.** (Tbilisi), Rene Lafon and caucasian laterals. T. II. 2010.
69. ***Janjgava Ts.** (Tbilisi), Nominal addressing in megrelian-Laz. T. I. 2009.
70. **Jikia M.** (Tbilisi), Towards the interpretation of one type compound words in georgian. T. I. 2009.
71. **Kandelaki D., Reissner E.** (Tbilisi), The opinion of european society about the relationship of Russia and the caucasian countries today and yesterday. T. I. 2009.
72. ***Kantaria M.** (Tbilisi), Modern problems of ethnical geography of Northern Caucasian peoples. T. I. 2009.
73. ***Katsaeva M.** (Mahachkala), Character of caucasian *Prometheus* in M. Z. Aminov's poem "Amirtate. T. IV. 2012.
74. ***Kavtaradze E.** (Tbilisi), From Mari Brosse's kartvelological activity. T. II. 2010.
75. ***Kvachadze M.** (Tbilisi), The Tats in the ethnolinguistic context of Gombori village. T. III. 2011.
76. ***Kvitsiani J.** (Tbilisi). Georgia and caucasian civilization. T. I. 2009.
77. ***Kvitsiani J.** (Tbilisi), Problem of heritage in caucasian civilization. T. II. 2010.

78. *Kvitsiani J. (Tbilisi), The causes of abkhazian conflict in post-soviet historiography. T. III. 2011.
79. *Kvitsiani J. (Tbilisi), Soviet sociocultural heritage as a factor of ethnoconflicts in the Caucasus (Georgia as an example). T. IV. 2012.
80. *Kvitsiani J. (Tbilisi), Customary Law in the Caucasus and the practice of multiculturalism (history and modernity). T. V. 2013.
81. Kikvidze Z. (Kutaisi), Some postulates for the study of Covert Gender in genderless languages. T. II. 2010.
82. *Kikvidze Z. (Kutaisi), Gender aspects of the caucasian community according to the poetical epos of Vazha - Pshavela. T. III. 2011.
83. Kikvidze Z. (Tbilisi), Language names: Terminology and ideology. T. IV. 2012.
84. *Kipiani N. A. (Agri), The Karachay-Balkar language and the language of "The song of Igor's Campaign". T. V. 2013.
85. Khachemizova M. (Maykop), Interrelationships between literature and folklore. T. I. 2009.
86. *Khalidov A. (Grozny), On underestimation compounding in Chechen and other caucasian languages. T. II. 2010.
87. Khalidov M. (Grozny), On ascertainment of ibero-caucasian languages' affinity (review). T. II. 2010.
88. *Khalidov A. (Grozny), The Ethnolinguistic Situation in the North Caucasus. T. V. 2013.
89. Khapizov Sh. (Mahachkala), Formation of the town *Zakatala*. T. II. 2010.
90. *Khapizov Sh. (Mahachkala), *Zakatala* district in 1917-1921 years: between Daghestan, Georgia and Azerbaijan. T. III. 2011.
91. *Kharchilava N. (Batumi), Artificial relations as prohibiting condition for marriage. T. II. 2010.
92. Khakhiashvili N. (Tbilisi), Towards the origin of georgian იჭვ||ეჭვ. T. I. 2009.
93. Krag H. (Copenhagen), Observations on chechen identity in exile. T. II. 2010.
94. Kurdiani M. (Tbilisi). Family of the iberian-caucasian languages or Nostratic and Dene-Caucasian phillums or the problem of methodic stricness in comparativistics. T. I. 2009.
95. *Kurdiani M. (Tbilisi), Problem of kinship of the iberian-caucasian languages (situation and perspectives of the issue). T. II. 2010.
96. *Kutaladze G., Zhuzhunashvili G. (Tbilisi). South caucasian geopolitics – the century analogies (the first essay). T. I. 2009.
97. *Kutateladze K. (Tbilisi). To which monastery belongs the typicon of so called "Unknown Monastery". T. I. 2009.
98. *Kutateladze K. (Tbilisi), On the georgians' armenization according to the georgian periodicals on the border of the 19-20th cc. T. II. 2010.
99. *Kutateladze K. (Tbilisi), The name of deity-woman of eertility according to georgian epos and sources. T. III. 2011.
100. *Kutelia N. (Tbilisi). Areal contacts and issues of diachronic transformation of vocal system in colchian (megrelian-laz) language. T. I. 2009.
101. *Kutelia N. (Tbilisi). Acad. Arn. Chikobava about the Lazes and their language in the cultural-historical areal of kartvelians (georgians). T. I. 2009.
102. Kutelia N. (Tbilisi), Again on ancient structure of consonant complexes in georgian. T. IV. 2012.
103. *Kurdovanidze T. (Tbilisi). Reflection of local traditions in stereotypical medial formulas of georgian and north-caucasian tales. T. I. 2009.
104. *Kurdovanidze T. (Tbilisi), Mythical motif of the *Turnover* in georgian and north-caucasian tales. T. II. 2010.

105. ***Kurdovanidze T.** (Tbilisi), Typology of the theme of discovery of the sacral treasure by means of dreaming (according to georgian and ingush legends). T. III. 2011.
106. ***Lander Y.** (Moscow), Adnominal possessives in Tanti Dargwa. T. III. 2011.
107. **Lolua R.** (Tbilisi). Towards the arrangement of caucasian albanian alphabet (discussion on two albanian epigraphic monuments). T. I. 2009.
108. ***Lolua R.** (Tbilisi), Signs of the caucasian albanian alphabet on the town-wall of Derbent. T. III. 2011.
109. ***Lolua R.** (Tbilisi), On the definition of the place of Khinalugh language among genetically related languages. T. IV. 2012.
110. ***Lomia M.** (Tbilisi), Characterizing the deverbial modal *ok'o* 'must' in megrelian language. T. V. 2013.
111. ***Lordkipanidze M.** (Tbilisi). Towards the issue of georgian national self-consciousness. T. I. 2009.
112. ***Lordkipanidze M.** (Tbilisi), From the history of struggle of Giorgi II (1072-1089) for Kari (Qarsi) and Vezhini fortress. T. II. 2010.
113. ***Machavariani N.** (Tbilisi). Semantico-structural analysis of animals' Abkhaz names. T. I. 2009.
114. ***Machavariani N.** (Tbilisi), Toward the history of interrogative *-ma* and negative *-m-* morpheme in Abkhaz and the connection of their common origin with georgian analogous category. T. II. 2010.
115. ***Machavariani N.** (Tbilisi), Horse-breeding vocabulary in abkhazian (semantic and structural analysis). T. V. 2013.
116. **Makharoblidze T.** (Tbilisi), Inversion and the process of ergativization. T. II. 2010.
117. **Makharoblidze T.** (Tbilisi), About the category of version of georgian verbs. T. III. 2011.
118. **Makhauri T.** (Tbilisi). The forms and reasons for punishing a hunter in the mythos of the caucasian peoples. T. I. 2009.
119. ***Makhauri T.** (Tbilisi), Michael Lakerbaia's novel "The guest" and its literary-folklore parallels. T. III. 2011.
120. ***Maisuradze N.** (Tbilisi), Iberian-caucasian musical languages. T. III. 2011.
121. **Maksimchik A.** (Minsk), Destiny of the museum collections of the caucasian military-historical museum. T. V. 2013.
122. **Mallaeva Z.** (Makhachkala). Deiktische wörter mit lokalsemantik in avaroandischen sprachen. T. I. 2009.
123. ***Mallaeva Z.** (Makhachkala), Towards the problem of conceptualization by cases in the Avar-Andi languages. T. III. 2011.
124. ***Mamasakhlisi I.** (Tbilisi), The deer-cult in the cultures of the caucasian Peoples. T. V. 2013.
125. **Mamisimedishvili Kh.** (Tbilisi). Prayers house of saints guardians in the traditional life and folklore of the Vainakhs. T. I. 2009.
126. ***Mamisimedishvili Kh.** (Tbilisi), Motif of heavenly origination of crop farming in ossetian and georgian songs and rhymes. T. V. 2013.
127. ***Margiani-Subari K.** (Tbilisi), Towards the issue of evidentiality in Svan. T. II. 2010.
128. ***Margiani-Subar K.** (Tbilisi), Towards the interrelation between inference and epistemics in the Svan verb. T. V. 2013.
129. **Maremukova E.** (Nalchik), **Taov Kh.** (Nalchik), The system of sibilants in Adyghe languages (synchronic-diachronic analysis. T. IV. 2012.
130. **Masserey C.** (Lausanne), Pluridisciplinary approach of two settlements in Western Georgia, Vani and Nokalakevi, first Millennium B. C. T. I. 2009.

131. *Meskhidze J. (St.-Petersburg), The caucasian line of the italian foreign Policy: eventuality and reality. T. II. 2010.
132. *Mgebrishvili T. (Tbilisi), To the history of georgian newspaper advertisement. I I. T. III. 2011.
133. *Mgeladze N., Tunadze T. (Batumi), Ottoman influence in the 19th c. memorial culture of south-western Georgia. T. II. 2010.
134. Mshvildadze M. (Tbilisi), New – initial stage of christian civilization in Georgia. T. I. 2009.
135. *Minashvili L. (Tbilisi), Great georgian artist-chronicler of the Caucasus epos. T. I. 2009.
136. *Mirianashvili L. (Tbilisi), History of Georgia's south-eastern border-change in the 20th century. T. I. 2009.
137. *Mirianashvili L. (Tbilisi), The georgian-armenian confessional liberalism in the middle Ages. T. II. 2010.
138. Mirzayeva T. (Baku), “Baku-Tbilisi-Geyhan” old pipeline as the subject of regional security. T. V. 2013.
139. *Omiadze S. (Tbilisi), Paradigm of values from the viewpoint of socio-cultural anthropology. T. II. 2010.
140. *Omiadze S. (Tbilisi), Semiotic density and regional conceptsphere. T. V. 2013.
141. *Otsomieva-Tagirova Z. (Makhachkala), Expressive means of singular and plural in the Avar toponymics. T. I. 2009.
142. Pachulia L. (Tbilisi), Groups of nominal forms of address in megrelian based on F. Brown’s classification. T. IV. 2012.
143. *Paichadze T. (Tbilisi), Caucasians' life: historical-cultural fact for the intercultural resonance. T. I. 2009.
144. *Pareulidze R. (Tbilisi), M. Chukhua, “Comparative grammar of the iberian-ichkerian languages”, Tbilisi, 2008 (review). T. II. 2010.
145. *Patiev S. (Magas), Complicated subject in Ingush. T. II. 2010.
146. Patiev S. (Magas), A simple sentence with the purpose of notification in Ingush (on some verities). T. IV. 2012.
147. *Popiashvili N. (Tbilisi). The face of a woman in the Nart epos. T. I. 2009.
148. *Popiashvili N. (Tbilisi), The image of a *chained hero* in the caucasian folklore. T. II. 2010.
149. Puturidze M. (Tbilisi), Towards the problem of distribution of painted pottery at the beginning of the II millenniums B. C. in South Caucasus. T. I. 2009.
150. *Puturidze M. (Tbilisi), On the study of Anatolian – South Caucasian interrelations of the Early Metals period in archaeological science and its perspectives. T. IV. 2012.
151. *Rakhaev J. (Nalchik), Ottoman sources of the 16-19th cc. on Adygians (Circassians). T. II. 2010.
152. *Rukhadze N. (Tbilisi), On the history of some lexemes in the Udi language. T. II. 2010.
153. *Seferbekov R. (Mahachkala), On one catartic custom connected with agriculture in Tabassarans. T. III. 2011.
154. *Sikharulidze K. (Tbilisi), The custom of *door-to-door walking* in the ritual system of the Caucasus Peoples. T. II. 2010.
155. *Solovieva L. (Moscow), A woman in family and social everyday life among the North Caucasus Peoples: traditions and the shaping of modern ideology. T. II. 2010.
156. *Sikharulidze T. (Qars), L. Avidzba (Tbilisi), Alphabet and separation. T. II. 2010.
157. *Sikharulidze K. (Tbilisi), Common plots of folklore of caucasians. T. III. 2011.
158. *Sulaberidze I. (Tbilisi), Evgeny Veidenbaum - a caucasologist . T. IV. 2012.
159. Shikhalieva S. (Mahachkala), Lexical potential of the Tabassaran Language in the christian Discourse. T. II. 2010.

160. **Shilakadze M.** (Tbilisi), Georgian-Abkhaz-Adyghian ethno-cultural contacts (musical instruments). T. I. 2009.
161. ***Shvelidze D.** (Tbilisi), **E. Astakhishvili E.** (Tbilisi), From the history of the foreign politics of Alexander the II, the King of Katheti (1574-1605). T. III. 2011.
162. ***Tabidze M.** (Tbilisi), Lexica expressing "other" in Georgian. T. I. 2009.
163. ***Tadevosyan A.** (Yerevan), Problem of Free election in armenian: some cultural and anthropologic aspects. T. II. 2010.
164. ***Tankiev A.** (Nazran), An attempt of deciphering of petrified meanings of the Ingush folklore. T. IV. 2012.
165. **Tarieva L.** (Magas), KL-ing of nouns on the ground of postulating and gaining in Ingush. T. IV. 2012.
166. ***Tatishvili I.** (Tbilisi), Towards the origin of One Hittite formula. T II. 2010.
167. **Timaev A. D.** (Grozny), The processes of generalization of nominal and verbal stems in the Nakh languages and dialects. T. V. 2013.
168. ***Tlostanova M.** (Moscow), Is there a caucasian "Community of Sense"? On pluritopic hermeneutics, transcultural subjectivities and transmodern futures. T. V. 2013.
169. **Tokayeva A.** (Grozny), The tendency to polysemy of decausative with reflexive, reciprocal and potential verbs. T. IV. 2012.
170. ***Tkhagapsoev H.** (Nalchik), Georgia in the system of caucasian-lectonic civilization. T. III. 2011.
171. ***Unezhev K. Kh.** (Nalchik), Traditional culture of Adyges – the most valuable resource of their spiritual development in the conditions of globalization. T. V. 2013.
172. **Vashakidze T.** (Tbilisi), Towards the syntactic mechanism of word-correspondences with a medio-active verb in modern georgian. T. I. 2009.
173. **Zedelashvili S. (Tbilisi)**, Agrarian reform in the North Caucasus in the 19th c. T. I. 2009.
174. ***Zedelashvili S.** (Tbilisi), Adat law in consolidation of the Caucasus mountain peoples. T. II. 2010.
175. ***Zedelashvili S.** (Tbilisi), Iusuf Dadaev, "Shamil's capitals", Moscow, 2007. T. III. 2011.
176. ***Zedelashvili S.** (Tbilisi), **Ts. Baramidze Ts.** (Tbilisi), The Issues of "Lekianoba" in the scientific literature. T. V. 2013.
177. ***Zekalashvili R.** (Tbilisi), Politeness as reflection of the system of national values and its verbal markers in georgian. T. II. 2010.
178. ***Zekalashvili R.** (Tbilisi), Functional-pragmatic analysis of the phatic communication in the speech of the literary personages (according to the plays and stories by David Kldiashvili). T. V. 2013.

**Указатель статей, опубликованных в I-V томах журнала “Кавказоведческие
разыскания” (2009-2013)**

1. **Абашиа Р.** (Тбилиси), Некоторые общие правила звукосоответствий в иберийско-кавказских языках. Т. I. 2009.
2. **Абрегов А. Н., Абрегова С. К.** (Майкоп), «Словарь русско-черкесский» Л. Я. Люлье – первый печатный словарь адыгейского языка. Т. IV. 2012.
3. **Авалиани Э.** (Тбилиси), «Кавказские разыскания»: Историческое обозрение британского ученого по вопросу кавказских пограничных земель. Т. II. 2010.
4. **Агларов М.** (Махачкала), Кавказская цивилизация: историко-культурный контекст. Т. III. 2011.
5. **Айтберов Т. М.** (Махачкала), **Шихсаидов А. Р.** (Махачкала), Первые арабоязычные письменные памятники обнаруженные в Дагестане. Т. III. 2013.
6. **Арабули А.** (Тбилиси), **Джавахишвили Н.** (Тбилиси), Об одной грузинской фамилии дагестанского происхождения. Т. V. 2013.
7. **Амирян Б.** (Ереван), Некоторые аспекты трансформаций в искусстве традиционной резьбы по дереву в Армении. Т. II. 2010.
8. **Антадзе-Малашхия Ф.** (Тбилиси), К морфосемантической адаптации осетинских именных заимствований в грузинском. Т. III. 2011.
9. ***Ардотели Н.** (Тбилиси), К классификации фарингальных огласных q и q в иберийско-кавказских языках. Т. III. 2011.
10. **Ардотели Н. А.** (Тбилиси), К генезису встречающейся в албанском лекционном лексике. Т. IV. 2012.
11. **Ахвледиани Н.** (Тбилиси), К вопросу об определении нижней хронологической черты освоения железа на территории Южного Кавказа. Т. I. 2009.
12. **Ахвледиани Н.** (Батуми), Несколько османских документальных источников, хранящихся в частной коллекции. Т. II. 2010.
13. **Ахвледиани Н.** (Тбилиси), **Сулганишвили И.** (Тбилиси), О так называемых урартских мечях. Т. III. 2011.
14. **Ахундов Т.** (Баку), Культура подкурганых склепов (Возвращение к уже сказанному). Т. V. 2013.
15. **Ахундадзе У.** (Баку), Проблема взаимоотношения поколений в транскультуральных семьях. Т. V. 2013.
16. **Бабайева М.** (Баку), Роль и место Гусейн Джавида в кавказской литературе. Т. IV. 2012.
17. **Бабич И. Л.** (Москва), Кавказская эмиграция во Франции (1920-1980-е годы). Т. III. 2011.
18. **Бабич И. Л.** (Москва), Интервью с Нико Чавчавадзе. Т. IV. 2012.
19. **Барамидзе Ц.** (Тбилиси), Вопросы функционирования лезгинских языков (история и современность). Т. I. 2009.
20. **Барамидзе Ц.** (Тбилиси), Профессор Михэил Курдиани. Т. II. 2010.
21. **Барамидзе Ц.** (Тбилиси), Вступительное слово на II международном конгрессе кавказоведов. Т. II. 2010.

22. **Барамидзе Ц.** (Тбилиси), Михэил Курдиани, «Основы иберийско-кавказского языкознания» Тбилиси, 2007 (рецензия). Т. II. 2010.
23. **Барамидзе Ц.** (Тбилиси), Иберийско-кавказская этнолингвистика (термин *aquna*, обозначающий друидизм в убыхском языке). Т. III. 2011.
24. **Барамидзе Ц.** (Тбилиси), Сакральное дерево в кавказском полиэтническом эпосе, языке христианских образов и в поэме «Витязь в тигровой шкуре». Т. IV. 2012.
25. **Баразбиев М. И.** (Нальчик), Добрососедские взаимоотношения карачаево-балкарских и грузинских аристократов. Т. II. 2010.
26. **Бегеулов Р. М.** (Карачаевск), Историческое образование в условиях мультикультурного пространства Карачаево-Черкесии. Т. V. 2013.
27. **Бепшиева Н.** (Тбилиси), Личные и притяжательные местоимения в осетинском языке. Т. I. 2009.
28. ***Бердзенишвили Н.** (Тбилиси), О дате Драндского собора по данным археологии. Т. I. 2009.
29. **Бердзенишвили И.** (Тбилиси), Раннехристианские баптистерии из Западной Грузии. Т. II. 2010.
30. **Беридзе Е.** (Батуми), Грузинский язык Нигали. Т. IV. 2012.
31. **Бериашвили Л.** (Тбилиси), Традиционная система земледелия народов Кавказа и проблема ее структуризации в свете глобализационных процессов современности. Т. I. 2009.
32. **Бериашвили Л.** (Тбилиси), Реликты в традиционной модели земледелия Кавказа (бобовые культуры Грузии). Т. V. 2013.
33. **Библиография Михэила Курдиани.** Т. III. 2011.
34. **Вашакидзе Т.** (Тбилиси), К вопросу о синтаксическом механизме словосочетаний, содержащих медиаактивные глаголы в современном грузинском языке. Т. I. 2009.
35. **Гагошидзе Ю.** (Тбилиси), Археология и баскско-картвельская проблема. Т. II. 2010.
36. **Гагошидзе Ю.** (Тбилиси), **Бабаев И.** (Баку), **Кнаус Ф.** (Мюнхен), Ахемениды на Кавказе. Т. II. 2010.
37. **Ганич А. А.** (Москва), К вопросу изучения государственной политики Российской империи в отношении мусульман Закавказья (XIX- начало XX вв.). Т. I. 2009.
38. **Ганич А. А.** (Москва), Закавказские мусульманские духовные правления в имперском пространстве: эволюция стратегий и форм. Т. III. 2011.
39. **Гасанов Р.** (Баку), Проблема этнического сепаратизма в Грузии. Т. I. 2009.
40. **Гаджиев Ф.** (Баку), **Гаджиева А. М.** (Баку), Об общественно-политической активности и образе жизни карапахов окрестных провинций Тбилиси в XIX веке. Т. V. 2013.
41. ***Гогияшвили Е.** (Тбилиси), Стереотип кавказской женщины в европейской литературе XVII-XIX веков, посвящённой путешествиям. Т. I. 2009.
42. **Гоциридзе Г. Ш.** (Тбилиси), Ареальные аспекты этнокультурных взаимоотношений народов Кавказа (на примере системы питания). Т. V. 2013.
43. ***Гегучадзе Л.** (Тбилиси), О сложных конструкциях с союзом *tutsa* в грузинском языке. Т. II. 2010.
44. **Герсамия Р., Ломия М.** (Тбилиси), Табу в грузинской этнокультуре на основе этнолингвистического анализа слова *gveli* (змея). Т. II. 2010.
45. **Герсамия Р., Мамисейшвили Н., Саглиани М.** (Тбилиси), Гендерно-лингвистические аспекты фоносемантической лексики в картвельских языках. Т. V. 2013.
46. **Гванцеладзе Т.** (Тбилиси), Лингвокультурные аспекты абхазской традиции гостеприимства. Т. I. 2009.
47. **Гванцеладзе Т.** (Сухуми-Тбилиси), О древнейшем словаре абхазского языка. Т. V. 2013.

48. Гиглемиани Л., Шенгелиа В. (Тбилиси), Дистантное именованное словосочетание в картвельских языках. Т. I. 2009.
49. *Гобеджишвили Н. (Тбилиси), Пугуридзе М. (Тбилиси), Проблемные вопросы Колхидской Кобанской культуры. Т. III. 2011.
50. Гогиашвили Е. (Тбилиси), Моральные ценности в вайнахских сказках. Т. II. 2010.
51. Гоголадзе Т. (Гори), Кавказское культурное пространство и морально-эстетическая модель любви Низами Гянджеви. Т. II. 2010.
52. Гоциридзе Г. (Тбилиси), Антропогенная модель грузинского застолья. Т. I. 2009.
53. Гоциридзе Г. (Тбилиси), Этносоциальные аспекты коммуникативной культуры народов Кавказа. Т. II. 2010.
54. Гоциридзе Г. (Тбилиси), Коммуникативные аспекты трансформации традиционных систем социальных отношений народов Кавказа в контексте культурной интеграции. Т. III. 2011.
55. Гукетлова Л. Х. (Нальчик), Проблема гендерного равноправия в годы советской модернизации (на материалах Кабардино - Балкарии). Т. II. 2010.
56. Гуниа М. (Тбилиси), Фасадные рельефные фигурные изображения, их роль и художественная характеристика (в контексте кавказских школ зодчества). Т. II. 2010.
57. Дадаев Ю. У. (Махачкала), Из опыта обеспечения равноправия граждан разных национальностей и вероисповеданий в государстве Шамиля. Т. V. 2013.
58. Дарчиева М. В. (Владикавказ), Организация пространства игрищ и танцев (хъазт) в осетинских эпических текстах. Т. V. 2013.
59. Дзамихов К. Ф. (Нальчик), Кабарда во взаимоотношениях Восточной Грузии с Российским государством в XVI-XVII вв. Т. II. 2010.
60. *Джакели Н. (Тбилиси), Предметы искусства эпохи верхнего палеолита из пещеры Дзудзуана (Западная Грузия) Т. I. 2009.
61. Джамбеков О. А. (Грозный), К проблеме похищения огня в фольклоре чеченцев. Т. II. 2010.
62. Джапаридзе В. (Тбилиси), Вопросы археологии Северо-западной Колхиды (совр. Абхазии) в I тысячелетии. Т. III. 2011.
63. Джанашиа Р. (Тбилиси), Ренэ Лафон о латеральных согласных кавказских языков. Т. II. 2010.
64. Джанджгава Ц. (Тбилиси). Именованное обращение в мегрельско-лазском языке. Т. I. 2009.
65. Джапаридзе О. (Тбилиси). Вопросы раннего этногенеза древнейшего населения Кавказа Т. I. 2009.
66. *Джикиа М. (Тбилиси), К интерпретации одного типа сложных слов в грузинском языке. Т. I. 2009.
67. Эркомаишвили Н., Цквитинидзе З. (Тбилиси), Археологический менеджмент при строительстве трубопровода Баку -Тбилиси -Джейхан. Т. I. 2009.
68. *Зеделашвили С. (Тбилиси), Аграрная реформа на Северном Кавказе в XIX веке. Т. I. 2009.
69. Зеделашвили С. (Тбилиси), Адатное право и проблема консолидации горских кавказских народов. Т. II. 2010.
70. Зеделашвили С. (Тбилиси), Юсуп Дадаев, «Столицы Шамиля». Москва, 2007 (рецензия). Т. III. 2011.
71. Зеделашвили С. (Тбилиси), Барамидзе Ц. (Тбилиси), Вопрос о набегах леков на Грузию («лекианоба») в научной литературе. Т. V. 2013.
72. Зекалашвили Р. (Тбилиси), Вежливость, как отражение системы национальных ценностей и ее лингвистические маркеры в грузинском языке. Т. II. 2010.

73. **Зекалашвили Р.** (Тбилиси), Функционально-прагматический анализ фатической коммуникации в речи персонажей (по пьесам и рассказам Давида Клдиашвили). Т. V. 2013.
74. **Кавтарадзе Э.** (Тбилиси), Из картвелологической деятельности Мари Броссе. Т. II. 2010.
75. ***Канделаки Д., Реисснер Е.** (Тбилиси), Европейское общественное мнение об отношениях России и стран Кавказа вчера и сегодня. Т. I. 2009.
76. **Кантария М.** (Тбилиси), Современные проблемы этнической географии народов Северного Кавказа. Т. I. 2009.
77. **Кацаева М. И.** (Махачкала), Образ кавказского Прометея в поэме М.-З. Аминова «Амиртата». Т. IV. 2012.
78. **Квачадзе М.** (Тбилиси), Таты в этнолингвистическом контексте с. Гомбори. Т. III. 2011.
79. **Квициани Дж.** (Тбилиси), Грузия и кавказская цивилизация (теоретико-методологическая проблема). Т. I. 2009.
80. **Квициани Дж.** (Тбилиси), Проблема преемственности в кавказской цивилизации. Т. II. 2010.
81. **Квициани Дж.** (Тбилиси), Причины абхазского конфликта в постсоветской историографии. Т. III. 2011.
82. **Квициани Дж.** (Тбилиси), Проблема интеграции Абхазии в Советскую Грузию 1921-1991 гг. (социально-культурные аспекты). Т. IV. 2012.
83. **Квициани Дж.** (Тбилиси), Обычное право на Кавказе и практика мультикультурализма (История и современность). Т. V. 2013.
84. **Киквидзе З.** (Кутаиси), Несколько постулатов для изучения скрытого рода в языках, не имеющих грамматического рода. Т. II. 2010.
85. **Киквидзе З.** (Тбилиси), Гендерные аспекты кавказских племён в материале поэтического эпоса Важа-Пшавела. Т. III. 2011.
86. **Киквидзе З.** (Тбилиси), Названия языков: терминология и идеология. Т. IV. 2012.
87. **Краг Х.** (Копенгаген), Наблюдения над чеченской идентичностью в эмиграции. Т. II. 2010.
88. ***Курдиани М.** (Тбилиси), Иберийско-кавказская языковая семья или ностратическая и дене-кавказская филумы (к проблеме строгости метода в компаративистике). Т. I. 2009.
89. **Курдиани М.** (Тбилиси), Проблема родства иберийско-кавказских языков (состояние вопроса и перспективы). Т. II. 2010.
90. **Курдованидзе Т.** (Тбилиси), Отражение местной традиции в стереотипных медиальных формулах грузинских и северокавказских сказок. Т. I. 2009.
91. **Курдованидзе Т.** (Тбилиси), Мифический мотив оборачивания в грузино-еврокавказских сказках (на примере «Царской собаки» АТУ449). Т. II. 2010.
92. **Курдованидзе Т.** (Тбилиси), Типология темы нахождения сакрального клада при помощи сновидения (На примере грузинского и ингушского преданий). Т. III. 2011.
93. ***Куталадзе Г., Жужунашвили Г.** (Тбилиси), Геополитика Южного Кавказа – аналогии века (Письмо первое). Т. I. 2009.
94. **Кутелия Т.** (Тбилиси), Ареальные контакты и вопросы диахронической трансформации вокальной системы в колхском (мегрельско-лазском) языке. Т. I. 2009.
95. **Кутелия Н.** (Тбилиси), Акад. Арн. Чикобава о лазах и лазском языке в культурно-историческом ареале картвелов. Т. I. 2009.
96. **Кутелия Н.** (Тбилиси), Еще раз об издревле устоявшихся гармонических комплексах согласных в грузинском языке. Т. IV. 2012.

97. **Кутателадзе К.** (Тбилиси), Какому монастырю принадлежит типикон т. н. «Неизвестного монастыря». Т. I. 2009.
98. **Кутателадзе К.** (Тбилиси), Об арменизации грузин согласно грузинской периодике на рубеже XIX-XX вв. Т. II. 2010.
99. **Кутателадзе К.** (Тбилиси), Имена богинь плодородия согласно грузинскому эпосу и источникам в грузинском менталитете. Т. III. 2011.
100. **Кипиани Н. А.** (Агры), Карачаево-балкарский язык и язык «Слова о полку Игореве». Т. V. 2013.
101. **Ландер Ю. А.** (Москва), Приименные посессивные конструкции в тантыном даргинском. Т. III. 2011.
102. **Лолуа Р.** (Тбилиси). К установлению порядка значений кавказского алфавита (обзор двух памятников албанской эпиграфики). Т. I. 2009.
103. **Лолуа Р.** (Тбилиси), Знаки кавказско-албанского письма на крепостных стенах г. Дербента. Т. III. 2011.
104. **Лолуа Р.** (Тбилиси), К определению места хиналугского языка среди родственных языков. Т. IV. 2012.
105. **Ломиа М.** (Тбилиси), Характеристика мегрельского отглагольного модального элемента *ok'o* со значением «должен». Т. V. 2013.
106. **Лордкипанидзе М.** (Тбилиси), К вопросу национального самосознания Грузин. Т. I. 2009.
107. **Лордкипанидзе М.** (Тбилиси), Из истории борьбы царя Георгия II за Карскую и Вежинскую крепости (1072-1089). Т. II. 2010.
108. **Майсурадзе Н.** (Тбилиси), Об иберо-кавказских музыкальных языках. Т. III. 2011.
109. **Максимчик А.** (Минск), Судьба музейных коллекций Кавказского военно-исторического музея. Т. V. 2013.
110. **Маллаева З. М.** (Махачкала), Дейктические слова с пространственной семантикой в аваро-андийских языках. Т. I. 2009.
111. **Маллаева З. М.** (Махачкала), К проблеме концептуализации пространства падежами аваро-андийских языков. Т. III. 2011.
112. **Мамасахлиси И.** (Тбилиси), Культ оленя в культуре кавказских народов. Т. V. 2013.
113. ***Мамисимедишили Х.** (Тбилиси), Молельни святых покровителей в традиционной вайнахской бытности и фольклоре. Т. I. 2009.
114. **Мамисимедишвили Х.** (Тбилиси), Мотив небесного происхождения земледелия в осетинском и грузинском фольклоре. Т. V. 2013.
115. **Маргиани-Субари К.** (Тбилиси), К вопросу эвиденциальности в сванском языке. Т. II. 2010.
116. **Маргиани-Субари К.** (Тбилиси), К вопросу взаимоотношения инференции и эпистемики в сванском языке. Т. V. 2013.
117. **Маремукова Э. В.** (Нальчик), **Таов Х. Т.** (Нальчик), Система сибилантов в адыгских языках (синхронно-диахронный анализ). Т. IV. 2012.
118. **Массерей С.** (Лозанна), Полидисциплинарное изучение двух поселений Западной Грузии, Вани и Нокалакеви, I тыс. до н. э. Т. I. 2009.
119. **Махароблидзе Т.** (Тбилиси), О категории «версия грузинского глагола». Т. II. 2010.
120. **Махароблидзе Т.** (Тбилиси), Инверсия и процесс эргативизации. Т. II. 2010.
121. ***Махаури Т.** (Тбилиси), Формы и мотивы наказания охотника в мифологии кавказских народов. Т. I. 2009.

122. **Махаури Т. Т.** (Тбилиси), Новелла Михайла Лакербая «Гость» и ее литературно-фольклорные параллели. Т. IV. 2012.
123. **Мачавариани Н.** (Тбилиси), К истории морфем просительности -та и отрицания -т в абхазском и связь их общего происхождения с аналогичными категориями грузинского языка. Т. II. 2010.
124. **Мачавариани Н.** (Тбилиси), Семантико-структурный анализ названий животных в абхазском языке. Т. I. 2009.
125. **Мачавариани Н.** (Тбилиси), Лексика коневодства в абхазском языке (семантико-структурный анализ). Т. V. 2013.
126. **Месхидзе Дж.** (Санкт-Петербург), Кавказское направление внешней политики Италии: эвентуальность и реальность. Т. II. 2010.
127. **Мгебришвили Т.** (Тбилиси), Из истории грузинской газетной рекламы. II. Т. III. 2011.
128. **Мгеладзе Н., Тунадзе Т.** (Батуми), Османское влияние на мемориальную культуру Юго-Западной Грузии в XIX веке. Т. II. 2010.
129. ***Минашвили Л.** (Тбилиси), Великий грузинский художник-летописец Кавказской эпопеи. Т. I. 2009.
130. **Мирианашвили Л.** (Тбилиси), История изменения юго-восточной границы Грузии в XX веке. Т. I. 2009.
131. **Мирианашвили Л.** (Тбилиси), Грузино-армянский конфессиональный либерализм в средние века. Т. II. 2010.
132. **Мирзаева Т.** (Баку), Нефтепровод «Баку-Тбилиси-Джейхан» как объект региональной Безопасности. Т. V. 2013.
133. **Мшвилдадзе М.** (Тбилиси), Новый – начальный этап христианской цивилизации в Грузии. Т. I. 2009.
134. **Омиадзе С.** (Тбилиси), Ценностная парадигма с точки зрения социально-культурной антропологии. Т. II. 2010.
135. **Омиадзе С.** (Тбилиси), Семиотическая плотность и региональная концептосфера. Т. V. 2013.
136. **Оцомиева-Тагирова З. М.** (Махачкала), Способы выражения единичности и множественности в аварской топонимике. Т. I. 2009.
137. ***Пайчадзе Т.** (Тбилиси), Кавказское бытие: историко-художественный факт для интеркультурного резонанса. Т. I. 2009.
138. **Пареулидзе Р.** (Тбилиси), М. Чухуа, Сравнительная грамматика картвельских и нахских языков. I. Тбилиси, 2008 (рецензия). Т. II. 2010.
139. **Патиев С. У.** (Магас), Простые предложения по цели сообщения в ингушском языке. (о некоторых разновидностях). Т. IV. 2012.
140. ***Пачулия Л.** (Тбилиси), Именные формы обращения в мегрельском по классификации Ф. Брауна. Т. IV. 2012.
141. **Попиашвили Н.** (Тбилиси), Женщина в нартском эпосе. Т. I. 2009.
142. **Попиашвили Н.** (Тбилиси), Образ прикованного героя в кавказском фольклоре. Т. II. 2010.
143. **Путуридзе М.** (Тбилиси), К проблеме распространения расписной керамики на территории Южного Кавказа в начале II тыс. до н. э. Т. I. 2009.
144. **Путуридзе М.** (Тбилиси), Исследование проблемы анатолийско-южнокавказского взаимоотношения эпохи ранних металлов в археологической науке и ее перспективы. Т. IV. 2012.
145. **Рахаев Дж. Я.** (Нальчик), Османские источники XVI-XIX вв. об адыгах. Т. II. 2010.
146. **Рухадзе Н.** (Тбилиси), К истории некоторых лексем в удийском языке. Т. II. 2010.

147. Сефербеков Р. И. (Махачкала), Об одном земледельческом катартическом обряде табасаранцев. Т. III. 2011.
148. Сихарулидзе К. (Тбилиси), Обряд хождения по дворам в ритуальной системе народов Кавказа. Т. II. 2010.
149. Сихарулидзе Т. (Карс), Авидзба Л. (Тбилиси), Алфавит и сепарация. Т. II. 2010.
150. Сихарулидзе К. (Тбилиси), Общие сюжеты в фольклоре кавказцев. Т. III. 2011.
151. Сулаберидзе Ю. (Тбилиси), Евгений Густавович Вейденбаум - кавказовед. Т. IV. 2012.
152. Соловьева Л. Т. (Москва), Женщина в семейном и общественном быту народов Северного Кавказа: традиции и формирование современной идеологии. Т. II. 2010.
153. Табидзе М. (Тбилиси). Лексическое обозначение «чужого» в грузинском языке. Т. I. 2009.
154. Тадевосян А. (Ереван), Проблема свободы выбора в Армении: некоторые культурантропологические аспекты. Т. II. 2010.
155. Танкиев А. Х. (Назрань), Опыт дешифровки окаменелых смыслов ингушского фольклора. Т. IV. 2012.
156. Тариева Л. У. (Магас), Клитикование имен на базе категории постулированности / приобретенности в ингушском языке. Т. IV. 2012.
157. Татишвили И. (Тбилиси), К происхождению одной хеттской формулы. Т. II. 2010.
158. Токаева А. С. (Грозный), Тенденция к полисемии декаузатива с рефлексивом, реципроком и потенциалисом. Т. IV. 2012.
159. Тимаев А. Д. (Грозный), Процессы обобщения именных и глагольных основ в нахских языках и диалектах. Т. V. 2013.
160. Тлостанова М. (Москва), Существует ли кавказское «сообщество смысла и чувства»? О плюритопической герменевтике, транскультурных субъектностях и трансмодерном будущем. Т. V. 2013.
161. Тхагапсоев Х. Г. (Нальчик), Грузия в системе кавказско-лектонической цивилизации. Т. III. 2011.
162. Унежев К. Х. (Нальчик), Традиционная культура адыгов – важнейший ресурс их духовного развития в условиях глобализации. Т. V. 2013.
163. *Минашвили Л. (Тбилиси), Великий грузинский художник-летописец Кавказской эпопеи. Т. I. 2009.
164. Форкер Д. (Лейпциг). Информационная структура и наименование в гинухском языке. Т. I. 2009.
165. Халидов И. (Грозный), О недооценке роли словопроизводства в чеченском и других кавказских языках. Т. II. 2010.
166. Халидов С. И. (Грозный), Об установлении родства иберийско-кавказских языков (в поддержку концепции М. Э. Курдиани) (рецензия-отзыв). Т. II. 2010.
167. Халидов А. И. (Грозный), Этноязыковая ситуация на Северном Кавказе. Т. III. 2011.
168. Хапизов Ш. М. (Махачкала), Закатальский округ в 1917-1921 гг.: между Дагестаном, Грузией и Азербайджаном. Т. III. 2011.
169. Харчилава Н. (Батуми), Искусственное родство как запрещающее условие брака (этнографические материалы по Гальскому району). Т. II. 2010.
170. *Хахнашвили Н. (Тбилиси), О происхождении грузинского იჭჳ || еჭჳ. Т. I. 2009.
171. Хачемизова М. Н. (Майкоп). Проблема взаимоотношения литературы. Т. I. 2009.
172. Хуако Ф. Н. (Майкоп), Этносознание как интегрирующий фактор северокавказского художественного творчества в новом веке. Т. IV. 2012.

173. **Цихишвили Н.** (Тбилиси), Формы II многократного и смешанного сослагательного в среднегрузинском. Т. II. 2010.
174. ***Чухуа М.** (Тбилиси), Отражение общекавказской культуры в языковых данных и фольклора (на материале творчества Тембота Керашева). Т. I. 2009.
175. ***Чхартишвили М.** (Тбилиси), Грузинская идентичность: как она закалялась. Т. I. 2009.
176. **Чхартишвили Ц.** (Тбилиси), Некоторые вопросы грузино-дагестанских культурных взаимоотношений. Т. III. 2011.
177. ***Швелидзе Д.** (Тбилиси), **Э. Астахишвили Э.** (Тбилиси), Из истории внешней политики Александра II – царя Кахетии (1574-1605). Т. III. 2011.
178. ***Шилакадзе М.** (Тбилиси), Грузинско-абхазско-адыгские этнокультурные контакты (музыкальные инструменты). Т. I. 2009.
179. **Шихалиева С. Х.** (Махачкала), Лексический потенциал табасаранского языка в христианском дискурсе. Т. II. 2010.

წიგნი გამოსაცემად მომზადდა

თსუ გამომცემლობაში

გამომცემლობის კოორდინატორი ნათია დვალი

რედაქტორი ნანა კაჭაბავა

Printed in TSU Press

TSU Press coordinator Natia Dvali

Editor Nana Katchabava

0179 თბილისი, ი. ჭავჭავაძის გამზირი 14

14, Ilia Chavchavadze Avenue, Tbilisi 0179

Tel: +995 (32) 25 14 32

www.press.tsu.ge